

Աշխատության մեջ առաջին անգամ համալիր քննության են ենթարկվում 17—18-րդ դդ. արևելահայության հիմնական ժողովրդագրական ցուցանիշները՝ ընդհանուր թվաքանակը, տարածքային տեղաբաշխվածությունը, բնակչության խտությունը, զորահավաքային ներուժը, բռնի տեղահանությունները, միգրացիաները, Արևելյան Հայաստանի և հարակից տարածքների էթնիկ ու կրոնական կազմը, էթնոկրոնական գործընթացները, ներառյալ բռնի և «կամավոր» իսլամացումը («թուրքացումը»)։ Ներածական առանձին ուսումնասիրությամբ ուրվագծվում է նույն դարերում արևմտահայության մոտավոր թվաքանակը։

Մանրագնին վերլուծությամբ բացահայտվում են 1722—1730 թթ. կազմավորված և Դավիթ-բեկի, ապա Մխիթար սպարապետի առաջնորդությամբ գործած Սյունյաց հայկական զորքերի թվակազմն ու կազմակերպական կառուցվածքը, Սյունիքում ծավալված ազատամարտերի ընթացքում անցկացված զորահավաքները, դրսից ժամանած հայկական ջոկատների թվաքանակը, ինչպես նաև հայոց կրած ռազմական կորուստները։ Ճշտվում են նաև այդ տարիներին Արցախում գումարված հայկական զորքի թվաքանակի աճն ու տատանումները։

Ձեռքբերված բանական-վիճակագրական արդյունքները մեկընդմիջտ ցրում են այն թանձր մշուշը, որով ցայժմ պատված էին վերոնշյալ պատմա-ժողովրդագրական ու ռազմաժողովրդագրական իրողությունները։

ՊՐԵՍԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ X VII – X VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԻ ԹՎԱԿԱԶՄԸ 1720-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԾՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
X VII – X VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ
ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԻ ԹՎԱԿԱԶՄԸ
1720-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

«Հայերը մեծաթիվ ազգ են»:

Ջոն Բարթոլայթ (XVII դ. սկիզբ), անգլիացի ճանապարհորդ

«Արդ՝ զայս ամենայն գաւառքս՝ և որք ընդ տքօք Էին, հրամայեաց շահն, որ բշեցին և տարան յաշխարհն Պարսից, և արար աւերակ և անմարդաբնակ զվայելուչ աշխարհս Հայոց»:

Առաքել Դավրիժեցի (մոտ 1590-1670), հայ պատմիչ

«Պարսկական կայսրությունում բնակվող քրիստոնյաների բացարձակ մեծամասնությունը կազմում են հայերը»:

Հովհաննես Թադեոս (1574-1633), կարմեյան քարոզիչ

«Հայաստանը բաժանված է Մեծի և Փոքրի: Առաջինը ենթակա է թուրքերի [Օսմանյան] կայսրությանը, երկրորդը սահմանակից է Պարսկաստանին, որն էլ Հայաստանի տարածքի մեծ մասի տիրակալն է: Ե՛վ մեկի, և՛ մյուսի բնակչության մեծամասնությունը կազմում են հայ քրիստոնյաները»:

Պատեր Ֆիլիպ (1603-1671), կարմեյան քարոզիչ

«...ցրուեցաւ ազգս Հայոց... Բոլոր Հայաստան ամենայն ցիր և ցան եղեն»:

Անանուն հայ հիշատակագիր (1608 թ.)

«Պարսկաստանում հայերը շատ են՝ գրեթե այնքան, որքան իրենք պարսիկները, քանզի շահ Աբբասը... նրանց տեղահանեց իրենց հողից, որպեսզի բնակեցնի իր շրջաններում»:

Ալեքսանդր դը Ռոդես (1591-1660), ճիզվիտ քարոզիչ

«Վրաստանում... հայերը բնակապես նույնիսկ ավելի շատ են, քան իրենք վրացիները»:

Ժան Շարդեն (1643-1713), ֆրանսիացի ճանապարհորդ

«Գրեթե 80-ամյա մեծ ու արժանահարգ այս կաթողիկոսը [Հակոբ Ջուղայեցին, 1655-1680]... մեծապես հաշվի է առնում իր ազգի քաջարիությունն ու քանակական մեծությունը...»:

Պետրոս Պետիկ (մահ. մոտ 1684 թ.), հայազգի եվրոպացի դիվանագետ

«Պարսկաստանում (=Սեֆյան տերությունում) հայերը շատ մեծ թիվ են կազմում»:

Թադեուշ Կրուշինսկի (1675-1751), ճիզվիտ քարոզիչ

«Աւա՛ղ ժամանակիս նեղութեան և նուազութեան ազգիս իմոյ Արամեան: Չի գալարին աղիք իմ ի տեսանելն զաննման վանորայսն և զսուրբ ուխտսն՝ վասն ոչ գոլոյ բաւական թեմ և վիճակ: Եւ թեպէտ գոն, բայց՝ ամայի և անշէն, անմարդաբնակ...»:

Աբրահամ Գ Կրետացի (1734-1737), Ամենայն հայոց կաթողիկոս

Նվիրվում է
1722 թ. Արևելյան Հայաստանում հայոց զինուժի վերստեղծման
և ազատագրական պատերազմի բռնկման 300-ամյակին

V. BRUSOV STATE UNIVERSITY
YEREVAN BRANCH PLEKHANOV RUSSIAN
UNIVERSITY OF ECONOMICS

ARMEN AYVAZYAN

**DEMOGRAPHY OF THE EASTERN ARMENIANS
IN THE XVII–XVIII CENTURIES
AND
THE STRENGTH OF ARMENIAN ARMY IN THE 1720S**

Yerevan - 2022

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ В. Я. БРЮСОВА
ЕРЕВАНСКИЙ ФИЛИАЛ РЭУ ИМ. Г.В. ПЛЕХАНОВА

АРМЕН АЙВАЗЯН

**ДЕМОГРАФИЯ ВОСТОЧНОГО АРМЯНСТВА
В XVII–XVIII ВЕКАХ
И
ЧИСЛЕННЫЙ СОСТАВ АРМЯНСКОГО ВОЙСКА
В 1720-Х ГОДАХ**

Ереван 2022

Վ. ԲՐՅՈՒՄՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
Գ.Վ. ՊԼԵԽԱՆՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂ

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

**ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
XVII–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ
ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԻ ԹՎԱԿԱԶՄԸ
1720-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Երևան 2022

ՀՏԳ 94(479.25):314
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+60.7
Ա. 551

*Հրատարակվում է
Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի
և Գ. Վ. Պլեխանովի անվան Ռուսաստանի տնտեսագիտական
համալսարանի երևանի մասնաճյուղի
գիտական խորհուրդների որոշումներով*

Արմեն Այվազյան

Ա. 551 Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում և հայոց գործի թվակազմը 1720-ական թվականներին, եր.: «ՆՏ Հոլդինգ», 2022.- 664 էջ:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ համալիր ֆննդության են ենթարկվում 17-18-րդ դդ. արևելահայության հիմնական ժողովրդագրական ցուցանիշները՝ ընդհանուր թվաքանակը, տարածքային տեղաբաշխվածությունը, բնակչության խտությունը, գորահավաքային ներուժը, բռնի տեղահանությունները, միգրացիաները, Արևելյան Հայաստանի և հարակից տարածքների էթնիկ ու կրոնական կազմը, էթնոկրոնական գործընթացները, ներառյալ բռնի և «կամավոր» իսլամացումը («թուրֆացումը»): Ներածական առանձին ուսումնասիրությամբ ուրվագծվում է նույն դարերում արևմտահայության մոտավոր թվաքանակը:

Մանրագնին վերլուծությամբ բացահայտվում են 1722-1730 թթ. կազմավորված և Դավիթ-բեկի, ապա Մխիթար սպարապետի առաջնորդությամբ գործած Սյունյաց հայկական զորքերի թվակազմն ու կազմակերպական կառուցվածքը, Սյունիքում ծավալված ազատամարտերի ընթացքում անցկացված զորահավաքները, դրսից ժամանած հայկական շոկատների թվաքանակը, ինչպես նաև հայոց ռազմական կորուստները: Ճշտվում են նաև այդ տարիներին Արցախում գումարված հայկական զորքի թվաքանակի սնն ու տատանումները:

Զեոբեբերված ֆանակական-վիհակագրական արդյունքները մեկընդմիջողում են այն թանձր մշուշը, որով ցայժմ պատված էին վերոնշյալ պատմաժողովրդագրական ու ռազմաժողովրդագրական իրողությունները:

*Աշխատանքը կատարված է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանում՝ «Հեռանկարային հետազոտությունների և
նախաձեռնությունների կենտրոնի» հետ գործակցությամբ*

ՀՏԳ 94(479.25):314
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+60.7

ISBN 978-9939-870-59-5

© Արմեն Այվազյան, 2022

© «Հեռանկարային հետազոտությունների և նախաձեռնությունների կենտրոն», 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Աղյուսակների ցանկ.....	11
Հապավումներ և համառոտագրություններ	12
Տոմար և հատուկ նշաններ.....	15
ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	16

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՑ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ, ՏԵՂԱԲԱԾԽՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՉՈՐԱՀԱՎԱՔԱՅԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ	19
I. ՆԱԽԱԲԱՆ.....	19
II. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ՉՈՐԱՀԱՎԱՔԱՅԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII–XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻՆ.....	28
III. ԿԱԶՄԱՎՈՐՎԵԼԻՔ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԹՎԱԿԱԶՄՆ ԸՍՏ ՊԺԱԼՅԱՆ ԾՐԱԳՐԻ.....	48
IV. 1725 Թ. ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ ԵՎ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԲՆԱԿՎՈՒՄ ԷՐ ՇՈՒՐՋ 1 ՄԻԼԻՈՆ ՀԱՅ	55
V. «LA PROVINCE DE ZACH» = ՇԱՔԻԻ (ՇԻՐՎԱՆԻ) ՆԱՀԱՆԳ, «GUIETATACHE» = ՂԱՐԱԴԱՂ.....	59
VI. ԴԱՐԱԼԱԳՅԱԶ (ՎԱՅՈՑ ՉՈՐ), ՔՈԼԱՆԻ (ԾԱՐԱՅ ԵՐԿԻՐ, ՉԱՐՈՒԶԲԷԼ) ԵՎ ՎԱՐԱՆԴԱ	68
Դարալազյազ	68
Քոլանի (=Շարայ երկիր, Չարուզբի)	70
Վարանդայի գավառ (բուն Վարանդա և Քոչիզ)	76
VII. «ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՐԿԻՐ». ԾԱՍԲԻ, ԱԳՈՒԼԻՍԻ (=ԳՈՂԹՆ), ՇԱՐՈՒՐԻ, ԵՐՆՋԱԿԻ, ՃԱՀՈՒԿԻ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐ	82
Շամբի գավառ	86
Գողթն կամ Ագուլիսի գավառ	88
Շարուր գավառ.....	95
Երնջակ և Ճահուկ գավառներ	100

Նախիջևանի (Նախնական) գավառ	104
Նախիջևանի կաթոլիկ հայության թվաքանակը	111
VIII. ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐՈՒՒ «ՄԵԾ ՂԱՓԱՆԻ» ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԴԳՐԿՈՒՄԸ	119
IX. ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ, ՏԵՂԱԲԱՇԽՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՉՈՐԱՀԱՎԱՔԱՅԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ	124
Տաթևի պտղացուցակի պատմաժողովրդագրական տեղեկությոը.....	124
Մեղրի քաղաքի բնակչության թվաքանակը (XVII դ. վերջ–1767 թ.).....	153
X. ՀԱՄԵՍԱՏԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՐԿ. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ 1599 Թ. ՄԻՆՉԵՎ 1720-ԱԿԱՆ ԹԹ.	156
Անտոնիո դը Գուվեայի տեղեկությունները	156
Հայկական բնտանիքի միջին մեծությունը և Հին Ջուղայի բնակչության թվաքանակը XVI դ. վերջին – XVII դ. սկզբին.....	166
Երևանի բնակչության թվաքանակն ու էթնիկական կազմը 1599-1724 թթ.	180
Սեֆյան Իրանի քաղաքների բնակչության թվաքանակը (XVI դ. վերջ–XVII դ.).....	180
Երևանի բնակչության թվաքանակն ու էթնիկական կազմը XVI դ. վերջին–XVII դ. սկզբին	188
Երևանի բնակչության թվաքանակն ու էթնիկական կազմը XVIII դ. սկզբին	198
Երևանի վերաբնակեցման ու վերահայկականացման դրոշիչ գործոնները	212
Երևանի և շրջակա ութ գյուղերի հայ բնակչության թվաքանակը 1724 թ. սկզբին.....	217
Լրացուցիչ դիտարկումներ Արարատյան երկրի, Երևան քաղաքի և Դարալագյազի ժողովրդագրության մասին (XVIII դ. առաջին երեսնամյակ).....	220
Երևանի ու Նախիջևանի գավառների հայության թվաքանակը 1725-1726 թթ.	228

Արարատյան երկրի քաղաքաբնակ հայության թվաքանակը	231
1604-1618 թթ. հայոց բռնագաղթի ժողովրդագրությունը	235
Հայաստանի բնակչության և գյուղերի ընդհանուր քանակը XVII դ. սկզբին (մինչև 1604 թ.).....	259
XI. ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ 1710-1720-ԱԿԱՆ ԹԹ.	268
XII. XVII–XVIII ԴԴ. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ ՀԱՍՑՎԱԾ ԽՈՇՈՐԱԳՈՒՅՆ ՀԱՐՎԱԾՆԵՐԸ	318
XIII. ՍՏՈՒԳՈՂԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՐԿ. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ՝ ԸՍՏ ԳԼԽԱՀԱՐԿԻ ԳԱՆՁՈՒՄՆԵՐԻ	336
Ջիզյան որպես պատմական ժողովրդագրության նյութ	336
Ջիզյայի դրույքները XVII դարի երկրորդ կեսին և հայ հոգևորականության հարկային կարգավիճակը.....	339
Ջիզյայի դրույքները 1720-1721 թթ.....	346
Արևելահայության քանակը՝ ըստ գլխահարկի տարեկան ընդհանուր չափի.....	350
Արևելահայ ծայրահեղ աղքատ ապահարկ զանգվածի քանակը.....	363
Եզրակացություն. արևելահայության ընդհանուր քանակը.....	366
Արևելահայ կարիքավոր հարկատու զանգվածի քանակը.....	368
Ս. Էջմիածնի հանգանակության ծավալները XVII դարի վերջերին	376
XIV. ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՐԱՔՍԻՑ ՀԱՐԱՎ	379
Նոր Ջուղա	379
Նոր Ջուղայի թեմին պատկանող շրջաններ, տերունի շրջաններ և Թավրիզ, Մարանդ, Խոյ, Սալմաստ.....	381
Թիֆլիս, Քարթլի, Կախեթ, Իմերեթ, Մեգրելիա	387

XV. ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԴԵԳԵՐՈՂ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԶՈՉՎՈՐՆԵՐԻ ԹՎԱԶԱՆԱԿԸ	401
Վրացիների թվաքանակը	401
Այսրկովկասյան քոչվորների թվաքանակը	409
XVI. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԶԱՆԱԿԸ XVII–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ (ՈՒՐՎԱԳԾԱՅԻՆ ԱԿՆԱՐԿ)	416
Արևմտյան Հայաստանում հայոց մեծամասնությունն ու մեծաքանակությունը	416
XIX դարի վիճակագրության հիման վրա կատարված հետադարձ հաշվարկ	421
Պատմավիճակագրական տեղեկություններ և գնահատումներ (Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, Հալեպ, Չմյուռնիա, Անկյուրիա)	424
Սպեր, Վերին Բասեն, Մանագլերտի սանջակ	425
Կարին-Էրզրում	427
Տարոն-Տուրուբերան և Վասպուրական	429
Բայազետ, Սասուն, Մշո դաշտ, Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր)	431
Ախալցխայի նահանգ	433
Կիլիկիա	434
Կ. Պոլիս, Հալեպ, Չմյուռնիա, Անկյուրիա	435
Օսմանյան կայսրության հեռավոր երկրամասերում և այլ պետություններում բնակվող հայության թվաքանակը	440
Արևմտահայության թվաքանակը XVIII դարի սկզբներին	445
XVII. ԱՄՓՈՓՈՒՄ	447
Հայ ժողովրդի ընդհանուր քանակը XVIII դարի սկզբներին	447
Հայ և այլ ժողովուրդների թվաքանակը XVII–XVIII դարերում	452
Պատմաժողովրդագրական հաշվարկների հավաստիությունը (մեթոդաքանական նկատառումներ)	459

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ԶՈՐԹԻ ԹՎԱԿԱԶՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ	464
I. ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ԶՈՐԹԻ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ՝ ԸՍՑ ԶՈՐԱՑՈՒՑԱԿԻ	464
II. ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ԴՐԱՆԻԿ ԳՆԴԻ ԹՎԱԿԱԶՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ 1722 Թ. ՎԵՐՋԻՆ–1723 Թ. ՍԿԶԲԻՆ	474
Դրանիկ գնդի գումարտակները	474
Դրանիկ գնդի մարտական ու բարոյագաղափարական պատրաստությունը	485
III. 1722-1730 ԹԹ. ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ ԱՆՑԿԱՑՎԱԾ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔՆԵՐԸ	490
Դավիթ-բեկի անդրանիկ զորահավաքը Հայաստանում (Սիսիան) և Նախիջևան գետի ճակատամարտի հետևանքները	491
Չավնդուր և Փոքր Սյունիք (=բուն Դավան, Հաբանդ, Ներառյալ Հալիճորի գավառը)	504
Դարպաս=Գետաթաղի շրջան=Վերի(ն) Զորի գավառ	512
Կենավուզ կամ Գուրիամ (Կաքավաբերդ): Մացրու գավառակ և Շիվանիճոր	514
Մեղրի և Ագուլիս	520
Բաղաբերդ, Կուլաբերդ և Գեղվաճորի գավառ	534
Սյունիքում անցկացված վերջին մեծ զորահավաքները (1730 թ. ամառ և աշուն)	535
IV. ԱՄՓՈՓԻՉ ՀԱՇՎԱՐԿՆԵՐ ԵՎ ՔՆՆԱԿԱՆ ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ	540
Զորահավաքներ Բարգուշատում, Գողթնում, Քաշաթաղում և Նախիջևանի գավառապետությունում	546
Սյունյաց իշխանապետության մարտական կորուստները 1722-1730 թթ.	553
Դավիթ-բեկի զորքի կազմակերպական կառուցվածքի որոշ յուրահատկությունները	564
Հրամանատարական աստիճանակարգը	566

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՄԵԾ ԵՎ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԵՐԸ XVII–XVIII ԴԴ. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ	570
ՍԵՂՄԱԳԻՐ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ.....	574
РЕЗЮМЕ	585
SUMMARY	595
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	604
ԹԵՄԱՏԻԿ-ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ.....	618
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	629

Աղյուսակների ցանկ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Ա

Արևելյան Հայաստանի հայության թվաքանակն
ու գորահավաքային կարողությունը 1699 թ.
(Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագրի տվյալներով) 45

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Բ

Սյունիքի հայ բնակչության թիվը, տեղաբաշխվածությունն ու
գորահավաքային կարողությունը XVII դ. վերջին
(Տաթևի թեմի եկամտացանկի պատմաժողովրդագրական
վերծանում)..... 129

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Գ

Սյունյաց 14 գավառների հայ բնակչության թվաքանակը,
բնակավայրերի թիվը և միջին մեծությունը XVII դ. վերջին
(ըստ Աղյուսակ Բ-ում ստացված տվյալների) 151

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Դ

Դավիթ-բեկի զորքի թվաքանակը՝ ըստ Չորացուցակի
(1722թ. հոկտեմբեր–1723թ. փետրվար)..... 467

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Ե

1722-1730 թթ. Սյունյաց իշխանապետությունում զինվորագրված
տղամարդկանց մոտավոր քանակը՝ ըստ գավառների..... 541

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Զ

1722-1730 թթ. Սյունիքում անցկացված գորահավաքները
(ըստ «Ղափանցվոց պատմության» ուղղակի տեղեկությունների) 542

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Է

1722-1730 թթ. Բարգուշատում ու Նախիջևանի
գավառապետությունում անցկացված գորահավաքները..... 550

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Ը

Սյունյաց հայոց մարտական կորուստները՝ ըստ «Ղափանցվոց
պատմության» 560

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Թ

Սյունյաց իշխանապետության զորքի փոփոխվող մոտավոր
թվաքանակը (1722-1730 թթ.) 561

Հապավումներ և համառոտագրություններ

ԲՀԱ = «Բանբեր Հայաստանի արխիվների»

ԲՄ = «Բանբեր Մատենադարանի»

ԼՀԳ = «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»

ՊԲՀ = «Պատմա-բանասիրական հանդես»

ՏՀԳ = «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների»

Մաշտոցի անվ. Մատենադարան = Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան:

АВПР = Архив внешней политики России (այժմ՝ АВПРИ = Архив внешней политики Российской Империи МИД РФ)

ЦГВИА = Центральный государственный военно-исторический архив СССР (այժմ՝ РГАДА = Российский государственный архив древних актов РФ)

Աբրահամ Երեանցի = Աբրահամ Երեանցի, Պատմություն պատերազմացն 1721-1736 թուի. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977:

Եսայի կաթ. = Եսայի Հասան-Ջալալեան. Պատմություն համառուտ Աղուանից երկրի: Երուսաղեմ, 1868:

Զաքարեայ Սարկաազ. հ. Ա. Գ = Զաքարեայ Սարկաազ. Պատմագրություն: Հ. Ա. Գ: Վաղարշապատ, 1870:

ԱԱ I = Այվազյան Արմեն. «1720-ական թթ. Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից», - Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1990, № 2, էջ 119-134:

ԱԱ II = Այվազյան Արմեն. «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները», - ՊԲՀ, 1990, № 3, էջ 76-85:

ԱԱ III = Այվազյան Արմեն. «Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թվականին և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք», - ՊԲՀ, 1990, № 4, էջ 63-80:

ԱԱ IV = Այվազյան Արմեն. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին. - ՊԲՀ, 1991, № 1, էջ 93-100:

ԱԱ V = Այվազյան Արմեն. «Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ.», - ՊԲՀ, 1991, № 2, էջ 102-114:

ԱԱ VI = Այվազյան Արմեն. «Ղափանցվող պատմության» ժամանակագրության հավաստիությունը և կառուցվածքը», - ՊԲՀ, 1992, № 1, էջ 85-100:

ԱԱ VII = Aivazian Armen M. The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal. Yerevan. American University of Armenia, 1997:

ԱԱ VIII = Armen M. Aivazian, “The Secret Meeting of Armenians on Lim Island in 1722 (Concerning The Possible Involvement of Western Armenians in an All-

Armenian Liberation Movement),” in **János M. Bak and Péter Banyó, eds., Issues and Resources for the Study of Medieval Central and Eastern Europe.** Budapest-Cambridge, MA: Department of Medieval Studies, CEU & the Committee on Centers and Regional Associations of the Medieval Academy of America, 2001, pp. 59-68.

ԱԱ IX = Այվազյան Արմեն. Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում: Երևան. «Լուսակն», 2003:

ԱԱ X = Այվազյան Արմեն. «Ղափանցվոց պատմության» «երրորդ» նախնական պատումը. – «Բանբեր Մատենադարանի», 2006, No. 17, էջ 177-187:

ԱԱ XI = Այվազյան Արմեն. 1720-ական թվականների Սյունյաց իշխանապետության տեղագրության մասին. – էջմիածին, N° 5 (մայիս 2006), էջ 60-72:

ԱԱ XII = Այվազյան Արմեն. 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնշուկում. – «Արևելագիտության հարցեր», հատոր VI: ԵՊՀ հրատ., 2006, էջ 51-77:

ԱԱ XIII = Այվազյան Ա. Մ. Ժողովրդագրական իրավիճակը Ղարաբաղում 1710-1720-ական թվականներին. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2010, N° 1-2, էջ 59-67:

ԱԱ XIV (մաս I-V) – Այվազյան Արմեն. Հայկական հետախուզության գաղտնի գործողությունները 1720-ական թթ. (I-V) / Айвазян Армен. Тайные операции армянской разведки в 1720-х гг. (I-V). – «Հայաստանի գրուցակից»/«Собеседник Армении», #3 (212), 27 հունվարի, 2012 թ., #4 (213), 3 փետրվարի, 2012 թ., #5 (214), 10 փետրվարի, 2012 թ., #8 (217), 2 մարտի, 2012 թ., #18 (227), 11 մայիսի, 2012 թ. (հայերեն և ռուսերեն):

«Իրվագներ», հ. Բ = **Հովհաննիսյան Ա. Գ.** Իրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. Գիրք երկրորդ: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959:

Զորացուցակ = Դավիթ-բեկի զորավարների ցանկը և Տեր-Ավետիքին նվիրված ներբողը (տե՛ս Պատմություն Ղափանցուց, էջ 143-145):

Էվլիյա Չեղեբի = Էվլիյա Չեղեբի. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հ. 4: Թուրքական աղբյուրներ, Հ. Գ: Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծան.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1967:

«Ժե դարի հիշատակարաններ», հ. Ա = «Հայերեն ձեռագրերի Ժե դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.)»: Հ. Ա: Կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան: Երևան, 1974:

«Ժե դարի հիշատակարաններ», հ. Բ = «Հայերեն ձեռագրերի Ժե դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.)»: Հ. Ա: Կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան. Երևան, 1978:

«Ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ = «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.)»: Հ. Գ: Կազմեց Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984:

ԱԽ, հ. 3, գիրք 2 = **Լեո**. «Հայոց պատմություն», հ. 3, գիրք 2: Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1973:

Համապատում = Համապատում բնագիր, խմբագրեց Ղուկաս վրդ. Սեբաստացի (տե՛ս Պատմություն Ղափանցւոյ, էջ 147-181):

ՀԺՊ, հ. IV (1972) = «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հ. IV. «Հայ ժողովուրդը ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում ԺԳ-ԺԸ դդ.»։ Պատ. խմբ.՝ Խաչիկյան Լ. Ս., Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972:

«Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա = «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.»։ Հ. Ա: Աշխ.՝ Վ. Ա. Հակոբյանի: Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1951:

«Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ = «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.»։ Հ. Բ: Աշխ.՝ Վ. Ա. Հակոբյանի: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956:

Զամչեանց, հ. Գ = **Մ. Վ. Զամչեանց**. Պատմություն Հայոց: Հ. Գ, Վենետիկ, 1786:

Պատմութիւն Ղափանցւոյ = Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմություն Ղափանցւոյ», աշխատասիրեց Սամուել վրդ. Արամյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978:

ՊՄՇ = Պատում Ստեփան Շահումյանի (տե՛ս Պատմություն Ղափանցւոյ, էջ 119-130):

ՊՏԱ = Պատում Տէր Աւետիք քահանայի (տե՛ս Պատմություն Ղափանցւոյ, էջ 131-143):

ՍՕԺ = Ստեփաննոս Օրբելյանի «Ժամանակագրությունը»: Աշխ.՝ Աշ. Աբրահամյանի: Երևան. «Մատենադարան», 1942:

АВПР = Архив внешней политики России (Москва)

«Армянское войско в XVIII веке» = Армянское войско в XVIII веке. Из истории армяно-русского военного содружества (исследование и документы). Подготовил к изданию А. Н. Хачатрян, Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1968.

ԱՐՕ-I = Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, часть I, под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1964.

ԱՐՕ-II = Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, часть II, под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1967.

ԱՐՕ-III = Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века. Сборник документов, т. III, под ред. В. К. Восканяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1978.

ԱՐՕ-IV = Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760-1800 гг.). Сборник документов, т. IV, под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1990.

Карагезян. Нахичеван = **Карагезян Гоар.** Нахичеван в записках европейских путешественников (XIII–XVII вв.). Ереван: Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2019.

Эзов. Сношения = **Эзов Г. А.** Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы, извлеченные из Московского главного и С.-Петербургского архивов Министерства Иностранных Дел... и других учреждений. СПб: Типография Импер. АН, 1898.

Carmelites I-II = [Chick. H., ed. and transl.]. *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII–XVIII Centuries.* Vol. I-II, London: Eyre & Spottiswoode, 1939.

Emin = *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, written in English by himself.* 2nd ed., Calcutta: Baptist Mission Press, 1918.

Krusinski = [Judasz Tadeusz] **Krusinski.** *The History of the Late Revolutions of Persia.* Vol. I-II. 2nd edn. London, 1740.

Տոմար և հատուկ նշաններ

Գրքում հատուկ նշումի բացակայության դեպքում բոլոր ամսաթվերը տրված են հին տոմարով: Բնագրային հատվածներում հապավումները բացել ենք, նշանակել կետադրությունը, ուղղանկյուն փակագծերում առել տվյալ բնագրի ենթախորքից բխող լրացումները և մեր վերականգնումները, իսկ կոր փակագծերում՝ մեր բացատրությունները, թարգմանությունները և խմբագրումները, որոնց հաճախ նախորդում է հավասարության՝ = նշանը:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Այս գիրքը գիտական երկարամյա պրպտումների արգասիք է: Դեռևս 1989-1992 թթ. քննելով XVIII դարի 20-ական թթ. Արցախում, Սյունիքում, Երևանում, Նախիջևանում և այլուր վերստեղծված հայոց գինուծի թվակազմի հարցը՝ ինձ համար պարզ դարձավ Արևելյան Հայաստանում ու նրա տարբեր գավառներում հայ բնակչության մոտավոր քանակն ու տարածքային տեղաբաշխումը բացահայտելու անհրաժեշտությունը: Հենց այդ ժամանակ էլ առանձին թղթապանակներում սկսեցի պատմաժողովրդագրական համապատասխան փաստերի հավաքագրումը, դրանց նախնական համագրումն ու վերլուծությունը:

1990-ականներին այդ ջանքերս քանիցս ընդհատվեցին՝ 1992-1994 թթ. պետական կառույցներում աշխատանքիս, ապա արտասահմանյան գիտական երկարատև գործուղումներիս (1995, 1997-1998, 2000-2001 թթ.) և այլաբնույթ ծրագրերիս բերումով:

2001 և 2010 թթ. առանձին հոդվածով (համառոտ անգլերեն և ընդարձակ հայերեն տարբերակներով) անդրադարձա 1710-1720-ական թթ. արցախահայության թվաքանակին¹: 2010-2013 թթ., այնուամենայնիվ, հաջողվեց մասամբ կենտրոնանալ XVII-XVIII դարերում արևելահայության պատմական ժողովրդագրության գլխավոր ցուցիչների քննության վրա: 2013 թ. ամռանը սույն մենագրությունն իր հիմնական ուղղագծով և ներկայիս ծավալի մոտավորապես կեսի չափով արդեն պատրաստ էր: Սակայն գործը դարձյալ հետաձգվեց, հարկ եղավ շտապ ավարտել և 2012-2014, 2016 ու 2021 թթ. հաջորդաբար հրատարակել երեք ուրիշ մենագրություններ²:

¹ Aivazian (Ayvazyan) Armen. “The Demographic Situation in Karabakh in the 1710-1720s,” *Armenian Mind*, Vol. 5, № 1-2, 2001, pp. 67-74. Այվազյան Ա. Մ. Ժողովրդագրական իրավիճակը Ղարաբաղում 1710-1720-ական թվականներին. – ԼՀԳ, 2010, № 1-2, էջ 59-67:

² Ayvazyan Armen. *The Armenian Military in the Byzantine Empire: Conflict and Alliance under Justinian and Maurice*. Second revised and expanded edition. Alfortville: Sigest, 2014. Айвазян Армен. Армяно-персидская война 449-451 гг. Кампании и сражения. Ереван: Воскан Ереванци, 2016; СПб.: Алетея, 2017. Այվազյան Արմեն. Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5-րդ դարեր): Երևան. Մատենադարան, 2021:

Բացի այդ, որպես Արցախյան խնդրի և տարածաշրջանային անվտանգության հարցերի գծով փորձագետ ու նախկին դիվանագետ՝ վերջին տարիներին պարտքս եմ համարել մասնագիտորեն, օպերատիվորեն և հրապարակաչնորեն վերլուծել Հայաստանում 2016 թ. ապրիլից մինչև 2020 թ. սեպտեմբեր տևած նախապատերազմական տագնապալի իրավիճակի հրատապ պահանջները ու վտանգավոր մարտահրավերները, սոցիալական ու քաղաքական ցնցումները, ինչպես նաև 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված ադրբեջանաթուրքական բացահայտ ագրեսիան ու 44-օրյա պատերազմի ողբերգական հետևանքները: Այս ուղղությամբ աշխատանքն իր հերթին օբյեկտիվորեն չէր նպաստում պատմաժողովրդագրական հետազոտություններիս ցանկալի արագությանը և անընդհատությանը:

Բայցեայնպես, թեև այս բազմաշարժար գործս քանիցս «սառեցվել է», այն ճիշտ նույն իր սառեցված կետից էլ նորից ու նորից վերսկսվել է ու շարունակվել, հետևողականորեն լրացվել է և քայլ առ քայլ ամբողջացվել՝ ի վերջո ընդունելով ներկա գրքի բովանդակությունը, կառուցվածքն ու ծավալը: Ուստի սիրով և մեծ ուրախությամբ այն հանձնում եմ շահագրգիռ ընթերցողի ուշադրությանը՝ ընդամին հայցելով նրա ներողամտությունը բոլոր տեսակի հնարավոր բացթողումների, սխալների և վրիպակների համար:

Շնորհակալ եմ իմ հարազատներից ու բարեկամներից, ովքեր այս երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում ինձ նեցուկ են եղել՝ ամեն մեկը յուրովի և իր ժամանակին:

Երախտագիտությունս եմ հայտնում պրն. Բագրատ Նազարյանին («Հայ կենտրոն», Լոնդոն)՝ հետազոտության իրականացմանը ֆինանսապես աջակցելու և պրն. Գոռ Կարախանյանին (Մոսկվա)՝ գրքի տպագրությունը սիրահոժար հովանավորելու համար:

Առաջն Աստված:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՑ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ, ՏԵՂԱԲԱՇԽՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԱՅԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

I. ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությունը հայագիտության ամենաքիչ և ամենաթույլ մշակված բնագավառներից է: Խորքային հետազոտության չեն ենթարկվել այնպիսի հիմնարար (բայց և դժվարին) խնդիրներ, ինչպիսիք են հին, միջնադարյան և ուշմիջնադարյան դարաշրջաններում Հայաստանի ազգաբնակչության թվաքանակն ու աշխարհագրական տեղաբաշխվածությունը, էթնոգրավանական, դասային ու դասակարգային կազմը, էթնիկ գործընթացներն ու գաղթային տեղաշարժերը, քաղաքաբնակների և գյուղաբնակների տեսակարար կշիռը, սեռատարիքային կառուցվածքը, ամուսնության և ընտանիքի պատմաժողովրդագրական առանձնահատկությունները, իշխող ուժերի ժողովրդագրական քաղաքականությունը, ինչպես նաև հանկարծահաս գործոնների՝ պատերազմների, բնական աղետների, համաճարակների և սովի ազդեցությունը բնակչության աճի վրա: Այս ամենի մասին մեր ունեցած գիտելիքի ծայրահեղ անբավարարությունը ոչ միայն արգելում է հայոց պատմության մոլթ մնացած տարաբնույթ հարցերի և խոշոր զարգացումների պարզաբանումը, այլև սոցիալ-տնտեսական ամբողջ ետնախորքի ճիշտ ու խոր ընկալումը:

Ներկա ուսումնասիրությունը նպատակ ունի բացահայտել առավելապես XVII դարի վերջին–XVIII դարի առաջին երեսնամյակում Արևելյան (պարսկական) Հայաստանում բնակվող հայության թվաքանակը, տեղաբաշխվածությունն ու զորահավաքային ներուժը: Հետազոտական այս գլխավոր ուղղություններից բացի, զուգահեռաբար քննության են առնվել նաև XVII–XVIII դարերում Սեֆյան իրանի տարածքում բնակվող հայության թվաքանակի շարժընթացն ու հարակից պատմաժողովրդագրական խնդիրները:

Սույն մենագրությունը զգալի առումով ռազմապատմական ժողովրդագրության նմուշ է, քանի որ հետևողականորեն արժարժում է ռազմական գործի և ժողովրդագրական գործոնի փոխկապակցությունը: Մասնավորապես, որոշիչ պատմավիճակագրական հաշվարկներից մի քանիսում հայ ազգաբնակչության թիվը ճշտվում է զինապարտ կամ չափահաս տղամարդկանց մասին տվյալների և 1722–1730 թթ. Սյունիքում, Արցախում, Երևանում, Նախիջևանում և այլուր հայոց անցկացրած զորահավաքների զուգահեռ վերլուծության հիման վրա: Թուռցիկ ակնարկով ուրվագծվում է նաև Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայության, ինչպես նաև հայ գաղթականության թվաքանակի հարցը:

Առաջադրված խնդիրների լուծումը պահանջել է հայկական և օտար տարատեսակ աղբյուրներից հատիկ–հատիկ քաղել, առանձին–առանձին վերլուծել, ապա համադրել ու դասակարգել այն բազում ցանուցրիվ, ուղղակի և անուղղակի պատմաժողովրդագրական տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Սեֆյան տերությունում, ներառյալ նրա կազմի մեջ մտնող Արևելյան Հայաստանում բնակվող հայությանն ու հարևան օտարազգի զանգվածներին: Նոր հարցադրումներ ու վերլուծական բանաձևեր մշակելու և կիրառելու շնորհիվ հաջողվել է առաջին անգամ վերծանել որոշ կարևոր սկզբնաղբյուրների ժողովրդագրավիճակագրական հարուստ բովանդակությունը:

Առաջադրված թեմային ու հարակից հարցերին նվիրված ծավալուն հետազոտություններ գոյություն չունեն, թեև այդ ուղղությամբ նախնական օգտակար աշխատանք, այդուամենայնիվ, կատարվել է: Հայ նշանավոր պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանը եղել է առաջինն ու միակը, ով փորձել է ուրվանշել արևելահայության (իրանահայության) ընդհանուր թվաքանակը XVII-XVIII դարերում: Սակայն նրա «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» մենագրության մեջ զետեղված պատմաժողովրդագրական մանր զննումները՝ ներկայացնելով հանդերձ արժեքավոր փաստեր ու դիտարկումներ³, կրում են հատվածական և չհամակարգված բնույթ՝ ի վերջո հանգելով, ինչպես վկայում են ներկա աշխատության արդյունքները, հիմնավորապես սխալ եզրակացությունների:

XVII դարի սկզբին շահ Աբբաս Ա-ի իրազործած հայոց մեծ բռնազաղթի վիճակագրական պատմությունն ուրվագծված է Հ. Առաքելյանի, Լ. Դանեղյանի, Վ. Ղուկասյանի հետազոտություններում⁴: Բռնազաղթի տարածքային ընդգրկումն ու հիմնական ուղղություններն արտացոլված են Գ. Բադալյանի կազմած ուշագրավ քարտեզում⁵: Այսուհանդերձ, տեղահանված հայ զանգվածների ընդհանուր թվաքանակը, նրանց սկզբնական բնակավայրերի և հետագա տեղաբաշխման աշխարհա-

³ «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 357-382:

⁴ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.** Պարսկաստանի հայերը: Նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան: Վիեննա. Մխիթարեան տպարան, 1911, էջ 84-97. հմմտ. **Դանեղյան Լորեսա.** Հայերի բռնագաղթն Իրան 17-րդ դարում (Ա. Դավրիժեցու տվյալներով). – ԼՀԳ, 1969, № 8, էջ 71-73: **Նույնի՝** Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 105-106: **Ghougassian, Vazken S.** *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century.* Atlanta, GA: Scholars Press, 1998, pp. 30-50.

⁵ **Բադալյան Գեղամ.** Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին (քարտեզ. մասշտաբ՝ 1:4 000 000). – «Հայաստանի ազգային ատլաս»: Հ. Բ: Երևան, 2008, էջ 51:

գրությունն ու մարդկային կորուստները տակավին կարոտ են առավել մանրամասն ճշտումների:

XVII–XVIII դարերին վերաբերող պատմաժողովրդագրական առանձին հարցեր են դիտարկված ևս մի քանի հետազոտություններում: Մասնավորապես, Հ. Փափազյանի և Գ. Միրզաբեկյանի հրապարակած օսմաներեն վավերագրերը, կից վերլուծությամբ հանդերձ, ճշտում են Վաղարշապատ գյուղի բնակչության թվաքանակը 1725 և 1728 թթ.⁶:

Աղբյուրների լայն ընդգրկմամբ ու մեթոդաբանական դինամիկ մոտեցմամբ առանձնանում է Մ. Կարապետյանի Երևան քաղաքի թվաքանակին ու էթնիկ կազմին նվիրված քննությունը⁷, թեպետև ներկա ուսումնասիրությունը նույն խնդիրների

⁶ **Փափազյան Հակոբ.** Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները. – ԲՄ, 1960, № 5, էջ 431–464: 1728 թ. հարկացուցակը, համառոտաբար ներկայացվելով Հ. Փափազյանի հոդվածում, ամբողջությամբ թարգմանվել է միայն վերջերս (տե՛ս **Միրզաբեկյան Գեորգի.** Վաղարշապատի 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակը. – ԲՄ, 2016, № 23, էջ 170–193): Ի տարբերություն Մաշտոցյան Մատենադարանի «Կաթողիկոսական դիվանում» պահվող այս արժեքավոր փաստաթղթերի, արժանահավատության տեսակետից անվստահելի են վերջին տասնամյակներին Թուրքիայում հրատարակված նույնաբնույթ հարկամատյանները, որոնք վերաբերում են, մասնավորապես, XVI դարի վերջին ու 1720–1730-ական թթ. Արևելյան Հայաստանում, ինչպես նաև հարակից տարածքների հայաշատ գավառներում ու բնակավայրերում անցկացված օսմանյան աշխարհագրերին: Քննադատական սուր հայացքով պետք է մոտենալ ոչ միայն արդի թուրքական կեղծպատմագիտության «ուսումնասիրություններին», այլև կեղծարարական այդ նույն դպրոցի հրապարակած ու ծանոթագրած աղբյուրների օգտագործմանը, ինչը մեզանում դեռևս բավարար չափով չի գիտակցվում (այդ մասին տե՛ս աստ, ծնթ. 167): Չգուշավորությամբ պետք է աշխատել նաև ավելի վաղ շրջանի օսմանյան որոշ աղբյուրների հետ: Օրինակ, Էվլիյա Չելեբիի կեղծ և անստույգ տեղեկությունների քննադատությունը տե՛ս աստ, VII-րդ գլխի «Շարուր գավառ» ենթագլխում, ինչպես նաև XIV-րդ գլխի՝ Թիֆլիսին և Խոյին վերաբերող հատվածներում:

⁷ **Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600–1724 թթ. – ՊԲՀ, 1986, № 2, էջ 95–109: **Նույնի՝** Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724–1800 թթ. – ՊԲՀ, 1987, № 3, էջ 95–103:

մասով հանգում է զգալիորեն տարբեր եզրակացությունների (տե՛ս Գլուխ X):

Օսմանյան հարկացուցականների հիման վրա հրապարակվել են արժեքավոր տվյալներ 1728 թ. Տաշիր և Աշոցք գավառներում տիրող ժողովրդագրական իրավիճակի մասին⁸: Արծարծվել են նաև պատմաժողովրդագրական այլ խնդիրներ, որոնք վերաբերում են, մասնավորաբար, էթնոգավանական գործընթացներին և Սեֆյան Իրանում տարվող ձուլողական քաղաքականությանը⁹:

XVIII դարի սկզբներին Արցախի հայության թվաքանակի հարցը քննող առանձին հոդվածով՝ հայերեն ընդարձակ և անգլերեն համառոտ տարբերակներով, հանդես է եկել նաև տողերիս հեղինակը¹⁰:

Վերը նշված գիտական հետազոտությունների առկայության պարագայում պարզ է, թե ինչու է «Հայոց պատմության» ակադեմիական նոր բազմահատորյակի համապատասխան հատորում շրջանցվել XVII դարի երկրորդ կեսի և ամբողջ XVIII դարի արևելահայոց ժողովրդագրությունը¹¹: Այդ բացթողումն առավել ևս տարօրինակ է, եթե նկատենք, որ նույն

8 Միրզաբեկյան Գեորգի. Տաշիր գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում. – ԴԲՀ, 2017, № 3, էջ 134-138: Նույնի՝ Աշոցք գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում. – Բանբեր հայագիտության, 2017, № 2 (14), էջ 29-34:

9 Փափազյան Հ. Գ. Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը. – ԲՄ, 1956, № 3, էջ 85-99: Կարապետյան Մ. Մ. «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII–XVIII դարեր). – ԴԲՀ, 1988, № 1, էջ 219-221: Նույնի՝ Հայ կաթողիկե թեմը և էթնոգավանական գործընթացները Նախիջևանում XVII–XVIII դարերում. – Ճեմեմեան Սահակ. Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հռոմը, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 2000, էջ 6-21:

10 ԱԱ XIII, էջ 59-67. հմմտ. Aivazian, Armen. “Demographic Situation in Karabakh in the 1710-1720s,” *Armenian Mind*, Vol. V, № 1-2, 2001, pp. 67-74:

11 «Հայոց պատմություն»: Հ. III, Գիրք Ա. XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ: Դատ. խմբագիր՝ Ա. Մելքոնյան: Երևան, 2010: Նույն բազմահատորյակի մեկ ուրիշ հատորում շատ համառոտ անդրադարձ կա միայն XVII դարի սկզբին շահ Աբբաս Ա-ի կազմակերպած Մեծ բռնագաղթի ժողովրդագրությանը (տե՛ս «Հայոց պատմություն»: Հ. II, Գիրք Բ. Միջին դարեր (IX

գրքում մի առանձին շորսեջանոց ենթագլուխ հատկացվել է գրեթե չհետազոտված զուգահեռ թեմային՝ նույն ժամանակահատվածում Արևմտյան Հայաստանի «Ժողովրդագրական իրավիճակին»¹²։ Բայց այդ ակնարկում ո՛չ արևմտահայության ընդհանուր քանակի գնահատման փորձ է արված, ո՛չ էլ ճշտված է գեթ մեկ նահանգի, գավառի, քաղաքի կամ գյուղի բնակչության թիվը։ Ավելին, պատմափաստական ու պատմատեսական թերի հիմքերի վրա ակնարկի ուղիղ կեսում քննարկվում են մեկ գավառի՝ Համշենի հայության մահմեդականացումն ու դրա հետևանքները՝ սխալաբար եզրակացնելով, թե կրոնափոխ ու վաղուց ի վեր ուծացած այդ զանգվածն իբր ընդհուպ մինչև մեր օրերը պահպանել է «իրական հայեցի նկարագիր»¹³։ Այս սխալ հետևությունն անտեսում է պատմական այն հանրահայտ օրինաչափությունը, ըստ որի՝ իսլամի ընդունումն ամենուր և մշտապես ուղեկցվել է հայկական ինքնագիտակցության կորստյամբ և արագընթաց ձուլմամբ¹⁴։

ՊատմաԺողովրդագրական առանձին խնդիրներ են շոշափվում նաև Մ. Մալխասյանի վերջերս հրապարակած հոդվածներում և դրանք ներառող մենագրությունում։ Դրանք, սակայն, շրջանցում են մեզ հուզող կենտրոնական խնդիրը՝ Հայաստանի, նրա գավառների, քաղաքների ու գյուղերի բնակչության թվաքանակի մանրախույզ և միմյանց հետ փոխկապակցված քննությունն ու բացահայտումը¹⁵։ Նա ինքն էլ այդ մասին

դարի կես – XVII դարի առաջին կես)։ Պատ. խմբագիր՝ Ա. Շահնագարյան։ Երևան, 2014, էջ 628-629)։

¹² Նույն տեղում, էջ 82-86։

¹³ Նույն տեղում, էջ 85։

¹⁴ Տե՛ս, մասնավորապես, աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ... » (ենթագլուխ՝ «1604-1618 թթ. հայոց բռնագաղթի Ժողովրդագրությունը»)։ հմտտ. **Айвазян Армен**. Нет армян-мусульман, так же как нет турок-христиан. – Деловой экспресс, № 47 (801), 23 декабря 2008 г.։

¹⁵ **Մալխասյան Միքայել**. Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին. – «Հայագիտության հարցեր», 2016, 1 (7), էջ 94-104։ **Նույնի՝** 1606-1609 թթ.

ասում է. «...մենք Հայաստանի յուրաքանչյուր բնակավայրի բնակչության թվաքանակը, էթնիկական կազմը... ներկայացնելու խնդիր չենք դրել»¹⁶: Իսկ այն խիստ եզակի դեպքերում, երբ բնակչության թվաքանակը ճշտելու փորձեր, այնուամենայնիվ, արվել են, հարցերը ստացել են աղբյուրագիտական տեսակետից անբավարար ու մեթոդաբանորեն սխալ լուծումներ, որոնք քննադատված են ներկա ուսումնասիրության համապատասխան բաժիններում և ծանոթագրություններում¹⁷: Խնդրահարույց են նաև նույն հեղինակի առաջադրած կամ երկրորդած մի շարք այլ եզրակացություններ ու սկզբնաղբյուրների ընթերցումներ¹⁸: Դրա հետ մեկտեղ՝ Մ. Մալխասյանը հավաքել, մշակել ու ներկայացրել է XVI դարին և XVII դարի առաջին կեսին վերաբերող բազմաթիվ պատմաժողովրդագրական տեղեկություններ, կատարել է հետաքրքրական դիտարկումներ, որոնք, անշուշտ, օգտակար կլինեն հետագա հետազոտությունների համար:

1720-ական թթ. հայ գինվորության թվաքանակը մինչև այժմ չի քննվել պատշաճ մանրակրկիտությամբ ու ռազմապատմագիտական մեթոդաբանությամբ: Հայոց զորքերի հավաքագրման, կազմավորման ու վերակազմավորման շուրջ մեկ տասնամյակ տևած գործընթացը դիտվել է գրեթե անշարժ վիճակում՝ անտեսելով ինչպես պարբերական զորահավաքների

Մեծ սովը Հայաստանում. – «Բանքեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2017 № 2 (23), էջ 17-34: **Նույնի՝** Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո» երկի աղբյուրագիտական արժեքը Հայաստանի պատմական էթնոժողովրդագրության համար. – **Մալխասյան Միքայել.** Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ: Գիրք 1: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 60-69:

¹⁶ **Մալխասյան Միքայել.** Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում–17-րդ դարի առաջին կեսին: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 2020, էջ 8:

¹⁷ Տե՛ս, մասնավորապես, աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...». ենթագլուխներ՝ «Հայկական ընտանիքի միջին մեծությունը» և «1604-1618 թթ. հայոց բռնագաղթի ժողովրդագրությունը», ինչպես նաև ծնթ. 414, 503, 525, 606, 1094, 1158:

¹⁸ Տե՛ս, մասնավորապես, աստ, ծնթ. 131, 394, 555, 618, 625, 780, 906:

միջոցով կատարվող համալրումները, այնպես էլ մարտական և այլ պատճառներով գրանցված անդառնալի կորուստները¹⁹։ Հարցի ուսումնասիրության վրա բացասական ազդեցություն է գործել նաև XVII–XVIII դարերում (ու հատկապես XVIII դարի առաջին երեսնամյակում) արևելահայոց ընդհանուր թվաքանակի ու տարածքային տեղաբաշխման գիտական չուսումնասիրվածությունը։ Այսուամենայնիվ, հայոց զորքի թվաքանակի հարցում նախնական վերլուծական աշխատանք և դիպուկ դիտարկումներ կատարվել են, հատկապես Պ. Հարությունյանի և Հ. Խաչատրյանի ուսումնասիրություններում²⁰։ Ներկա աշխատության գլխավոր նպատակներից մեկը նշված մեթոդաբանական սխալների և անհիմն կարծրատիպերի ուղղումն ու հաղթահարումն է, ինչպես նաև մատնանշված գիտական հիմնախնդրի՝ 1720-ական թթ. հայոց զորքի թվաքանակի բացահայտումն ու լուսաբանումը։

* * *

Ներկա ուսումնասիրության աղբյուրային լայն հենքը կազմող պատմաժողովրդագրական տեղեկույթը բաժանվում է երեք հիմնական խմբերի, որոնց պարունակած տվյալներն ու հաղորդումները վերաբերում են, համապատասխանաբար՝

ա) XVII–XVIII դարերում որևէ բնակավայրում, գյուղախմբում, գավառում կամ նահանգում հայերի թվաքանակին,

բ) 1720-ական թթ. վերստեղծված հայոց զինուժի և նրա առանձին հատվածների քանակին,

¹⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս աստ, գլուխ «XI. Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Սյունիքում...», բաժին 4-րդ՝ «Արցախի և Սյունիքի բնակչության ու զինվորների քանակական հարաբերակցությունը 1720-ական թթ.», ինչպես նաև «Մասն Երկրորդ. Դավիթ-բեկի գործի լավակազմը...»։

²⁰ Տե՛ս **Арутюнян П. Т.** Освободительное движение армянского народа..., с. 158-162; «Армянское войско в XVIII веке», с. 6, 69-73։ Խնդրին անդրադարձել են նաև, մասնավորապես, Լեոն և Աշ. Հովհաննիսյանը (**Լեոն**, հ. 3, գիրք 2, էջ 122. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 381-382. ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 151. **ԱՐՕ-I**, с. XLVI)։

գ) Սեֆյան Իրանում հայերից գանձվող գլխահարկի դրույքաչափերին և ընդհանուր մեծությանը, ինչպես նաև այլ հարկերի ու տուրքերի չափերին:

Այս բազմազան ու բազմաբնույթ նյութերի խաչաձև-համեմատական վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռում գնահատել նրանցում առկա պատմական տեղեկությունների հավաստիությունը, ապա իրարահաջորդաբար բացահայտել XVII-XVIII դարերում արևելահայոց ժողովրդագրության գլխավոր հանգամանքներն ու ընդհանուր պատկերը: Որքան էլ մոտավոր լինեն ներկա ուսումնասիրության ընթացքում ձեռքբերվող (ապա և՛ հետևողականորեն ստուգվող ու վերստուգվող) քանակական-վիճակագրական արդյունքները, դրանք մեկընդմիջտ ցրում են այն թանձր մշուշը, որով ցայժմ պատված էին քննվող դարաշրջանում արևելահայության թվաքանակը, տեղաբաշխվածությունը, ռազմաժողովրդագրական ներուժը և պատմաժողովրդագրական այլ կարևոր իրողությունները:

Միաժամանակ, հետազոտական նորույթի մեծ ծավալն իր հերթին ծնում է թարմ հարցեր ու հարցադրումներ, որոնց քննությունը մնալու է հետագայի խնդիր:

**II. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԹՎԱՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ՉՈՐԱՀԱՎԱՔԱՅԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ
XVII–XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻՆ**

Զորքն առհասարակ հավաքվում և կազմավորվում է առկա մարդու ժից որոշակի համամասնությամբ, որը յուրաքանչյուր առանձին դեպքում կախված է լինում սոցիալ-պատմական տվյալ իրավիճակից ու տիրող պայմաններից: Ուստի որևէ երկրում, նահանգում, գավառում, քաղաքում ու գյուղում կատարված կամ ծրագրված զորահավաքի մասին քանակական տվյալները հույժ կարևոր են ոչ միայն ռազմական, այլև ժողովրդագրական պատմության ուսումնասիրության համար: Ըստ այդմ, արտակարգ արժեքավոր են արևելահայոց զորահավաքային կարողությունը գավառ առ գավառ թվարկող այն տեղեկությունները, որոնք գրանցված են XVII դ. վերջի–XVIII դ. սկզբի հայ ազատագրական շարժման անգուգական առաջնորդ Իսրայել Օրու (†1711 թ.)՝ 1699 թ. սեպտեմբերի 22-ին կազմած զեկուցագրում²¹: Օրին այն ներկայացրել է գերմանական նշանավոր իշխանապետներից մեկին՝ Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան-Վիլհելմին (1658-1716): Պատմագրության մեջ որպես «Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագիր» հայտնի այդ բովանդակալից վավերագրում մանրամասն շարադրված է, թե Արևելյան Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառում ինչ քանակով և ինչպես է հավաքագրվելու բազմահազարանոց հայկական բանակը, որը Եվրոպայից Հովհան-Վիլհելմի բերած փոքրաթիվ զորքի օժանդակությամբ երկիրն ազատագրելու է պարսկական լծից:

Պատմագիտական գրականության մեջ Օրու խնդրո առարկա հաղորդումները (տե՛ս Աղյուսակ Ա) խոր վերլուծության ենթարկվելու փոխարեն հապճեպ որակվել են որպես «մեծամեծ

²¹ Эзов. Сношения, док. 9, с. 28-44. հմմտ. Ltn, h. 3, գիրք 2, էջ 48-63:

չափազանցություններ», «գեկորատիվ դեր կատարող» ու «ֆանտաստիկ թվանշաններ», «ակներև չափազանցումներ» ու «փքած թվաբանություն»²²: Իրականում, ինչպես ստորև քայլ առ քայլ ապացուցվում է, Պֆալցյան ծրագրում արևելահայոց զորահավաքային ներուժն արտացոլված է միանգամայն արժանահավատորեն: Օրու տեղեկությունները մեզ ընձեռում են բացառիկ հնարավորություն՝ հաշվարկման ճիշտ բանաձևի կիրառմամբ որոշելու նաև արևելահայություն թվաքանակն ու տեղաբաշխվածությունը XVII-XVIII դարերի սահմանագծին²³:

²² Լեո, հ. 3, գ. 2, էջ 65-66. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 374-383: Թեպետև Աշ. Աբրահամյանն իր անհամաձայնությունն է հայտնում պատմագիտական գրականության մեջ Իսրայել Օրու «անարդարացի քննադատության» և նրան վերաբերող վավերագրերի «միակողմանի քննարկման» հետ (Աբրահամյան Ա. Գ. Իսրայել Օրի: Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1978, էջ 53-54), նա ևս մասամբ հարում է նույն կարծիքին: Այսպես, ընդունելով հանդերձ, որ հիմք չունենք կասկածելու Օրու ազատագրական ծրագրի գործնական արժեքին, քանի որ այն կազմված է «արտակարգ բանիմացությամբ», Աշ. Աբրահամյանն անհետևողականորեն տուրք է տալիս ավանդական տեսակետին՝ դիտելով, թե «Օրին դիմել է որոշ չափազանցությունների և անճշտությունների» դիվանագիտական նպատակներով՝ շահագրգռելու համար կուրֆյուրստին, որպեսզի նա հանձն առնի ռազմական օգնություն տրամադրել Հայաստանի ազատագրության գործին (նույն տեղում, էջ 64-65): Այս տեսակետն ակնհայտորեն կրում է Աշ. Հովհաննիսյանի հետևյալ եզրահանգումների ազդեցությունը. «Հիմնականում Օրիի չափազանցումներն արդյունք չեն... սխալ իրազեկության: Նա դիմում էր չափազանցումների գիտակցաբար, կամենալով կուրֆյուրստին և նրա շրջապատին մատնանշել իր առաջարկների իրագործման հնարավորությունն ու դյուրությունը» («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 366, 385): Այսուամենայնիվ, Աշ. Աբրահամյանն, ընդհանուր առմամբ, համարժեք է գնահատում Իսրայել Օրու անհատականությունը, նրա ազնիվ հայրենասիրությունը, ինչպես նաև եվրոպական բանակներում նրա ձեռքբերած «ռազմական մեծ պատրաստականությունը» (Աբրահամյան Ա. Գ. Իսրայել Օրի, էջ 64):

²³ Հարևանցի կերպով մերժելով հայոց գորահավաքային ներուժի մասին Պֆալցյան ծրագրում ներկայացված քանակական տվյալները, Աշ. Հովհաննիսյանն ինքն իրեն որոշակիորեն հակասում է, երբ Իսրայել Օրուն իրավամբ գնահատում է որպես իրատես ռազմագետի. «Բայց եթե դիվանագիտական նկատառումով նա (Օրին) թույլ էր տալիս որոշ չափազանցումներ՝ ռազմական իրատեսությունը նրան ետ էր պահում սխալ եզրակացություններից»

Արդ, Իսրայել Օրին կարող էր հաշվել Արևելյան Հայաստանում հավաքագրվելիք հայոց գործի թիվը միայն այնտեղ բնակվող հայության ընդհանուր թվաքանակի հիման վրա: Համապատասխան վիճակագրական տվյալներ նրան հաղորդած պետք է լինեին հայ ազատագրական գաղտնի շարժման մեջ ներգրավված բարձրաստիճան եկեղեցական գործիչները, նախևառաջ Ս. Էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսները²⁴, որոնք գիտեին Սեֆյան Իրանում իրենց հոգևոր հոտի մոտավոր քանակը՝ հայ զանգվածների, ինչպես նաև պարսից տերության հետ սերտ ու մշտական հարկային հարաբերությունների մեջ լինելու բերումով: Ըստ այդ թվաքանակի էլ Հայոց եկեղեցին ստանում էր դրամական, բնամթերային կամ այլ տեսքով իրեն հասանելիք հարկերն ու տուրքերը: Ավելին, Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը պետական գանձարան էր մուծում բոլոր պարսկահպատակ հայերի վճարելիք գլխահարկի ընդհանուր գումարի որոշակի մասը՝ դարձյալ հենվելով հայոց առանձին սոցիալական խավերի թվաքանակի մասին իր ունեցած որոշակի տեղեկությունների վրա²⁵:

(«Իրվագներ», հ. Բ, էջ 366): Բայց չէ՞ որ պատերազմական նախագիծն իրատես լինելու համար պետք է նախևառաջ փոքրիշատե ճշգրիտ արտացոլի յուրային ու թշնամի բանակների թվաքանակը: Ավելին, Աշ. Հովհաննիսյանը նաև հավաստի է համարում Իսրայել Օրու տեղեկություններն ու հավաստիացումները XVIII դ. վերջին Սեֆյանների ռազմական թույլ կարողությունների մասին, ինչպես նաև բարձր է գնահատում Օրու կազմած, իր բնորոշմամբ, «ստրատեգիական ծրագիրը» գործադրելիության ու հաղթական ելքի տեսակետից (տե՛ս նույն տեղում, էջ 366-368):

²⁴ Հայոց եկեղեցու մի շարք ղեկավար գործիչների հայ ազատագրական շարժման մասնակից լինելու մասին տե՛ս ԱՄ IX:

²⁵ Տե՛ս աստ, գլուխ «IX. Սյունիքի հայության թվաքանակը, տեղաբաշխվածությունը և գորահավաքային կարողությունը XVII դարի վերջին» (ենթագլուխ՝ «Տարբևի «պտղացուցակի» պատմաժողովրդագրական տեղեկույթը») և գլուխ «XIII. Ստուգողական հաշվարկ. արևելահայության թիվն՝ ըստ գլխահարկի գանձումների» (ենթագլուխներ՝ «Արևելահայ կարիքավոր հարկատու զանգվածի քանակը» և «Ս. Էջմիածնի հանգանակության ծավալները XVII դարի վերջերին»):

Խորայել Օրին հայոց կազմավորվելիք բանակի քանակը հաշվել է՝ արտածելով այն Արևելյան Հայաստանի գավառներում բնակվող հայ բնակչության ընդհանուր թվից, որը նա, ցավոք, չի նշում: Հետևաբար, մեզ պետք է հետադարձ հաշվարկ կատարել, այն է՝ Օրու հավաքագրելիք հայոց զորակազմի թվից (ըստ էության՝ զորահավաքային ներուժից) ստանալ Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակը (սկզբում նրա թվարկած գավառներում, ապա, ի մի բերելով, նաև ամբողջ երկրում): Ուստի նախ անհրաժեշտ է ճշտել, թե ի՞նչ քանակական հարաբերակցություն է Օրին դրել բնակիչների և զորակոչվելիք տղամարդկանց միջև՝ նկատի ունենալով, որ նրա նպատակը հնարավորին չափով մեծ զորահավաքի անցկացումն էր: Առանցքային այս հարցին պատասխանելու համար սկզբում դիտարկենք տարբեր ժամանակներում ու երկրներում անցկացված մի շարք նշանավոր զորահավաքները:

Համաշխարհային ռազմական պատմությանը հայտնի են բազմաթիվ մեծ զորահավաքներ: Օրինակ, Ք.ա. 216 թ. Կաննե-րում պարտություն կրելուց հետո Հռոմը համընդհանուր զորահավաք անցկացրեց և 16 տարի շարունակ պահեց մի բանակ, որը կազմված էր իր չափահաս արական բնակչության ավելի քան 30 և ամբողջ ազատ բնակչության գրեթե 10 տոկոսից²⁶: 1800-1815 թթ. Ֆրանսիան իր զինված ուժերում հավաքագրել էր 3 154 000 մարդ, այն է՝ իր բնակչության 11,55 տոկոսը կամ արական բնակչության շուրջ 23 տոկոսը²⁷:

²⁶ **Авербух М. С.** Войны и народонаселение в докапиталистических обществах: опыт историко-демографического исследования. Москва: Наука, 1970, с. 34. հմմտ. **Мейер Э.** Народонаселение в древности. – «Народонаселение и учение о народонаселении» (Сборник статей из «Handwörterbuch der Staatsswissenschaften» Конрада). Пер. с нем. под руководством С. Булгакова. Москва, 1897, с. 65. **Дельбрюк, Ганс.** Всеобщая история военного искусства в рамках политической истории. Москва: ЭКСМО, 2008, с. 140.

²⁷ Նույն 1800-1815 թթ. Ռուսաստանն իր զինված ուժերի մեջ հավաքագրել էր 2 301 000 մարդ (որ կազմում է նրա բնակչության 5,27 տոկոսը կամ փոքրինչ ավելին, քան արական բնակչության 10 տոկոսը), իսկ Անգլիան՝ մոտ

Սոցիալ-քաղաքական որոշակի պայմաններում գորահավաքի էլ ավելի բարձր մակարդակ էին ապահովում վաչկատուն ցեղախմբերն ու նրանց պետական կազմավորումները: Ընդունելի պետք է համարել ռազմական պատմաբան-մոնղոլագետ Զոն Սմիթի այն հաշվարկը, ըստ որի՝ XIII դարում Չինգիզ խանը (1162-1227) և նրա հաջորդները հաջողել էին իրենց գործող բանակի կազմում ընդգրկել գրեթե բոլոր չափահաս արուններին, այն է՝ Արտաքին Մոնղոլիայի բնակչության մեկ հինգերորդը (20 տոկոսը)²⁸ կամ, որ նույնն է՝ ամբողջ արական բնակչության մոտ 40 տոկոսը: Նոմադների կացութաձևում «թիկունքային աշխատանքները» գերազանցապես կանանց ուսերին էին, ինչի շնորհիվ էլ սովորականից ավելի շատ թվով տղամարդիկ էին հնարավորություն ստանում ամբողջությամբ նվիրվելու ռազմական գործին²⁹:

Մարկո Պոլոյի (1254-1324) վկայությամբ, «[մոնղոլ] կանայք անում են այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է իրենց ամուսինների և տնային տնտեսությունների համար: Իսկ տղամարդիկ այլ բանով իրենց չեն ծանրաբեռնում, քան միայն որսորդությամբ ու պատերազմով... Կանայք հավատարիմ են իրենց ամուսիններին ու շատ լավ են կատարում տնային գործերը»³⁰: Նույն դարի ֆրանցիսկյան քարոզիչ ու ճանապարհորդ Գիլոմ դը Ռուբրուֆն այդ մասին գրում էր ավելի հանգամանորեն. «Կանանց պարտականությունն էր վարել սալերը, դնել դրանց վրա կամ քանդել թաղեվրանները, կթել կովերը, պատրաստել յուղ և մածոն, նաև պատրաստել մորթիներ և կարել ու կցել

793 000 մարդ, այն է՝ իր բնակչության 4,9 տոկոսը կամ արական բնակչության շուրջ 10 տոկոսը (Церлеев Э. А. Военно-демографическая политика России в эпоху наполеоновских войн. – Политика, государство и право. 2014, № 3 [электр. ресурс]. URL: <http://politika.snauka.ru/2014/03/1462>):

²⁸ Smith, John Masson, Jr. “Mongol Manpower and Persian Population,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 18, № 3 (Oct., 1975), p. 283.

²⁹ Smith. “Mongol Manpower and Persian Population,” pp. 283-285.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 67:

[դրանք]... Նրանք կարում էին նաև տրեխներ, չմուշկներ և այլ հագուստներ: Գործում էին թաղիք և դրանցով ծածկում էին բնակարանները»³¹: Տակավին XX դարի սկզբներին այդպիսին էր սեռերի միջև աշխատանքային բաժանումը նաև վաչկատուն քրդական ցեղերում, որոնց պարսիկ լավատեղյակ մի հեղինակ նկարագրում էր գրեթե նույն կերպ, ինչպես Մարկո Պոլոն ու Ռուբրուքը. «Ընդհանրապես քրդական ցեղերի կյանքն իրենից ներկայացնում է զինված ճամբարի կյանք: Նրանք չափազանց տոկուն են, հեշտովյամբ տանում են զրկանքներն ու քաղցը... Բոլոր աշխատանքներն ընկած են կանանց վրա: Տղամարդիկ զբաղվում են միայն պատերազմներով, որսորդությամբ և կողոպուտներով»³²:

Ըստ պատմական մի տեղեկության (որը մանրամասն քննել ենք սույն աշխատության X-րդ գլխում), XVIII դարի կեսերին Կասպից ծովի արևելյան ափին ապրող թյուրքալեզու քոչվորների 250 000 ընտանիքները բաղկացած էին միջին հաշվով յոթ հոգուց, որոնցից երկուսն ավանդաբար ռազմիկ պետք է լինեին³³: Այլ կերպ ասած՝ այդ վաչկատուն ցեղախմբերի զորահավաքային կատարելատիպը տեսականորեն նախատեսում էր անհրաժեշտության դեպքում անմիջապես զենքի տակ դնել տղամարդկանց ավելի քան 50 տոկոսը: Բայց գործնականում այդպիսի ահռելի չափերի զորակոչն անհնար էր, առավել ևս XVIII դարի կեսերին տարածաշրջանում տիրող քաղաքական

31 Տե՛ս Մանանդյան Հակոբ. Երկեր, հ. Գ: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, էջ 223-224:

32 Տե՛ս Մարկոսյան Ս. Ս. Արևմտահայության վիճակը XIX դարի վերջերին: Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 103 (հղված է Արդյախան Լախուրիի (1887-1957) հոդվածը հետևյալ պարբերականում՝ «Новый Восток», 1923, № 4, էջ 58-71):

33 Hanway, Jonas. *An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's journal of travels from England through Russia into Persia; and back through Russia, Germany and Holland to which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli*. London, 1754. Vol. 1, p. 209.

ու սոցիալ-տնտեսական պայմաններում³⁴: Առհասարակ, համընդհանուր մոբիլիզացիան նոմադ ցեղերում հազվադեպ երևույթ էր՝ այն հաջողում էր միայն ուժեղ կենտրոնական իշխանության և ոգեշնչող առաջնորդի առկայության պարագայում: Այլապես խառնիճաղանջ քոչվոր ցեղախմբերն ու ցեղերը մեծ դժվարությամբ էին համախմբվում, մանավանդ որ միմյանց մրցակից ու թշնամի էին դիտում³⁵:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.) Խորհրդային Միությանը ևս հաջողվեց իրականացնել, պատկերավոր ասած, «չինգիզխանյան» չափերի զինվորագրում՝ փուլ առ փուլ զորակոչելով, ընդհանուր առմամբ, 34,5 միլիոն մարդ, որը կազմում էր երկրի ամբողջ բնակչության (1939 թ. հունվարի դրությամբ վերցված՝ 170,5 միլիոն մարդ)³⁶ մոտ 20 տոկոսը, իսկ արական բնակչության՝ շուրջ 40 տոկոսը (այդ տարիներին ԽՍՀՄ զինված ուժերում ծառայում էին նաև 600 հազարից մինչև 1 միլիոն կանայք և աղջիկներ)³⁷:

Ուշագրավ են միջնադարյան Հայաստանի զորահավաքային ավանդույթների մասին մեզ հասած տեղեկությունները:

³⁴ Մանրամասն անդրադարձն այս հարցին տե՛ս աստ, գլուխ «XV. Վրացիների և Այսրկովկասում դեզերող մահմեդական քոչվորների թվաքանակը»:

³⁵ **Smith.** “Mongol Manpower and Persian Population,” pp. 298-299.

³⁶ 1939 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին ԽՍՀՄ կազմի մեջ ընդգրկված Լեհաստանի նախկին նահանգների բնակչությունը շուրջ 15-16 միլիոն էր, սակայն 1941 թ. այս մարդուժից Կարմիր բանակն օգտվելու հնարավորություն չունեցավ՝ պատերազմի առաջին իսկ օրերին սահմանամերձ այդ ամբողջ տարածքը կորցնելու պատճառով:

³⁷ 1939 թ. հունվարին անցկացված մարդահամարի տվյալներով ԽՍՀՄ բնակչությունը կազմում էր, ճշտված թվերով, 170 557 093 մարդ, որից 81 694 889-ը արական, իսկ 88 862 204-ը՝ իգական սեռի ներկայացուցիչ («Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги», Москва: «Наука», 1992, с. 20): Ճշտված տվյալներով՝ ԽՍՀՄ Չինված ուժերի մեջ 1941-1945 թթ. հավաքագրվել է 34 476 700 մարդ (**Соколов Б., Исаев А., Александров К.** «Основную долю погибших составили именно военнослужащие» (Уточненные подсчеты числа погибших в Великой Отечественной войне). – Газета.ру, 22.06.2011): Տե՛ս նաև **Петрова Н. К.** Женщины Великой Отечественной войны. Москва: «Вече», 2014, с. 4:

Այսպես, IV դարի սկզբին Տարոնի մի գավառում՝ նրա յոթ ավաններում, 140-145 հազար մարդուց ավանդաբար հավաքագրվում էր 14,400 զինվոր, այսինքն՝ միջին հաշվով, 10 բնակչից 1 զինվոր³⁸։ Նմանապես, 602 թ. բյուզանդական կայսր Մորիկը (582-602) հրամայում է 30,000 հայ ձիավոր հավաքագրել և այդ նպատակով Հայաստանից Թրակիա 30,000 հայ ընտանիք տեղահանել, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ընտանիք պարտավոր էր մեկ ձիավոր մարտիկ տալ³⁹։ Այս դեպքում Մորիկը հաստատաբար նկատի ուներ ընդլայնված՝ միջին հաշվով, մոտավորապես 10-հոգանոց ընտանիքը (ըստ այդմ՝ տեղահանվելու էր շուրջ 300 000 հայ), քանի որ գործնականում անհնարին էր մեկ զինվոր հավաքագրել յուրաքանչյուր փոքր՝ մոտավորապես 5-հոգանոց ընտանիքից։

1254 թ. Վրացական կամ Վրաց-հայկական թագավորությունում, ներառյալ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան և արևելյան հատվածում՝ Զաքարյան Հայաստանում մոնղոլներն անցկացնում են աշխարհագիր, որի ընթացքում ցուցակագրում են 90,000 զորակոչիկի՝ ընտրելով մեկ հոգու յուրաքանչյուր 10 չափահաս և հարկատու գյուղացի տղամարդկանցից⁴⁰։ Քանի որ չգիտենք նույն տարածքում այդ ժամանակ ապրող քաղաքաբնակների թիվը, դժվար է ճշգրիտ ասել, թե ինչպիսին է եղել զորակոչիկների և ընդհանուր բնակչության քանակական հարաբերակցությունը։ Այդուամենայնիվ, մոտավոր հաշվարկ կատարել կարելի է։ 90,000 գյուղացիների ընտանիքներում հաշվելով 5 հոգի, ստանում ենք 4,5 միլիոն գյուղական բնակչություն, որին կարելի է գումարել կես միլիոն քաղաքաբնակների

³⁸ Айвазян А. Армяно-персидская война 449-451 гг., с. 105-107.

³⁹ Charanis, Peter. *The Armenians in the Byzantine Empire*. Lisboa: Livraria Bertrand, 1963, p. 18.

⁴⁰ Brosset M. *Histoire de la Géorgie*. T. I, St.-Petersbourg, 1849, էջ 551. հմմտ. Մանանդյան Հ. Երկեր, հ. Գ, էջ 262-263. Smith. "Mongol Manpower and Persian Population," p. 283:

Թիվը (նրանք հազիվ թե ավելին լինեին): Այսպիսով, Վրաց-հայկական թագավորությունում այդ ժամանակ ապրել է շուրջ 5 միլիոն մարդ⁴¹: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ 1254 թ. մոնղոլների ցուցակագրած 90,000-ը նորակոչիկներ էին, որոնք համալրելու էին այդ պատերազմական տարիներին արդեն իսկ զինվորագրված տասնյակ հազարավոր հայերին ու վրացիներին: Կարելի է ենթադրել, ուրեմն, որ 1254 թ., ընդհանուր առմամբ, զինվորացած է եղել մոտավորապես 150 000 հայ և վրացի: 5 միլիոն բնակչությունից 150 000 զինվոր հարաբերակցությունը մի քանի անգամ զիջում է Տարոնի յոթ ավաններում և Մորիկ կայսեր հրամանով՝ «10 բնակչից մեկ զինվոր» սկզբունքով անցկացված վերոհիշյալ զորակոչերի ծավալին: Ուստի պետք է հետևեցնենք, որ մոնղոլները կա՛մ ի վիճակի չեն եղել ավերված ու թուլացած երկրից ավելի շատ մարդ զորակոչել, կա՛մ ավելի բազմաքանակ հայ-վրացական բանակի կազմավորումն իրենց իսկ համար են վտանգավոր համարել:

Զննենք նաև պատմական երկու տեղեկություն, որոնց բաղդատումը կողմնակիորեն հաստատում է 10 բնակչից մեկին զորակոչելու՝ ընդհուպ մինչև նոր ժամանակներն ընդունված ռազմական պրակտիկան: 1817 թ. ապրիլին Լոռիով անցած ծագումով գերմանացի ռուսական բանակի սպա Մորից ֆոն Կոցե-

41 Ջ. Սմիթը, կարծելով, թե խոսքը վերաբերում է միայն Վրաստանին և մեջբերելով XIX դ. մարդահամարային տեղեկությունները (ըստ որոնց այնտեղ դարասկզբին ապրել է 225 000, իսկ 1897 թ.՝ հազիվ 1,3 միլիոն մարդ), չի հավատում, որ XIII դ. կեսերին Վրացական թագավորության սահմաններում կարող էր 4-5 միլիոն մարդ ապրել (Smith. “Mongol Manpower and Persian Population,” p. 283): Հ. Մանանդյանը, ընդհակառակը, իրավացիորեն ընդունում է այդ լիովին հավանական պատմավիճակագրական իրողությունը (Մանանդյան Հ. Երկեր, հ. Գ, էջ 263): Սույն ուսումնասիրության մեջ դեռ մանրամասնորեն բացահայտվելու է XVIII դ. ընթացքում ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակի այն կտրուկ անկումը, որը տեղի ունեցավ Սեֆյան Իրանի ամբողջ տարածքում, ներառյալ Հայաստանում և Վրաստանում և որին Ջ. Սմիթը և մյուս հետազոտողները ծանոթ չեն:

բուն հայտնում է (վստահաբար, հենվելով հայ ղեկավար ղեմքերի հաղորդումների վրա), որ «Փոքր Հայաստանի»⁴² հին մայրաքաղաք Լոռիում նախկինում եղել է վեց հազար առանձնատուն...» [...Lori, the ancient capital of Armenia minor, which formerly contained six thousand houses»]⁴³: Նախ, ճշտենք, որ խոսքն այստեղ կարող է վերաբերել միայն Լոռի գավառին, այլ ոչ, ինչպես շփոթել է ուղեգիրը, Լոռի բերդաքաղաքին, այլապես այն պետք է համարենք Թիֆլիսից շուրջ երեք անգամ ավելի մարդաշատ բնակավայր⁴⁴ (եթե անգամ յուրաքանչյուր «առանձնատան» մեջ միջին 10-ի փոխարեն հաշվելու լինենք ընդամենը 5 շունչ), որ հաստատապես այդպես չէր⁴⁵: Իսկ Լոռու

42 Փոքր Հայաստան ասելով, Կոցերուն նկատի ունի, ըստ ամենայնի, Լոռու (Տաշիր-Ձորագետի) միջնադարյան թագավորությունը (982-1113), որի մայրաքաղաքն իրոք Լոռի բերդն էր:

43 **Kotzebue, von Moritz.** *Narrative of a Journey into Persia, In the Suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817.* London, 1819, p. 76. հմմտ. «Ուղեգրություններ»: Աշխ.՝ Հակոբյան Հովհ., Հ. Չ. «ԺԹ դարի առաջին քսանամյակ (1800–1820)»: Երևան. Մեքքոնյան ֆոնդի հրատ., 1934, էջ 515:

44 XVIII դարի սկզբներին թիֆլիսահայության թվաքանակի մասին տե՛ս գլուխ «XIV. Հայության թվաքանակը Վրաստանում և Արաքսից հարավ»:

45 XVII–XVIII դդ. աղբյուրներում Լոռու բերդը որպես խոշոր քաղաք երբևէ չի հիշատակվում: Այդուամենայնիվ, այն ունեցել է զգալի քանակի բնակչություն ու կարևոր ռազմավարական նշանակություն: Այդ մասին է կողմնակիորեն վկայում այն փաստը, որ 1724 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Լոռի բերդի վրա Թիֆլիսի կողմից մոտեցած օսմանյան բանակի գրոհները երեք անգամ պարտության էին մատնվել ու հետ մղվել: Այդպիսի հաջող պաշտպանությանը, անկասկած (ինչպես և երկու ամիս անց Երևանում), իր վճռորոշ մասնակցությունը բերած պետք է լիներ տեղի՝ ինչպես բերդաքաղաքի, այնպես էլ շրջակա գյուղերի, հայ բնակչությունը: Լոռու բերդի կայացողը գլխավորել է Կախեթի թագավոր Կոնստանտինին (մահմեդական անվամբ՝ Մուհամմադ-կուլի խան) ենթակա պարետը, որի անունն ու ով լինելը հայտնի չեն (տե՛ս **ԱՊՕ-II**, док. 246, пункт 11, с. 110. հմմտ. **Աբրահամյան Ա. Գ.** Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1953, էջ 57-58. **ԱՊՕ-I**, с. LXXI): Կայագործն ու աշխարհագրը, հավանաբար, էթնիկապես իառող կազմ են ունեցել՝ բաղկացած լինելով հայ, վրացի և շիա զինվորներից:

գավառում կարող էր 6000 հայկական առանձնատուն եղած լինել միայն նախքան 1724 թ., որից հետո այն քանիցս ավերել են օսմանյան ու պարսկական բանակները: Արդ, եթե համեմատենք այս թվաքանակն Իսրայել Օրու (քիչ անց մանրագնին քննարկվող) Պֆալցյան ծրագրում եղած այն հաղորդման հետ, ըստ որի՝ 1699 թ. Լոռու գավառում նախատեսված էր զենքի տակ դնել 6000 հայ մարտիկ (տե՛ս ստորև, Աղյուսակ Ա), ապա պարզ կդառնա, որ այդ 6 հազարը հավաքագրվելու էին Կոցեբուրի հիշատակած 6000 հայ տներից, այն է՝ յուրաքանչյուր մարտիկ գալու էր մեկ առանձնատանը բնակվող, միջին հաշվով, 10 հոգանոց ընլայնված ընտանիքից:

Վերադառնալով այս հանգրվանում մեզ հուզող գլխավոր խնդրին, պետք է եզրակացնենք, որ Պֆալցյան ծրագրով Արևելյան Հայաստանում կազմավորվելիք հայկական բանակի թվակազմը՝ շուրջ 200 000 մարդ (տե՛ս Աղյուսակ Ա), ներկայացնում է նույն տարածքում բնակվող ռազմունակ հայ տղամարդկանց մոտավորապես կեսը՝ անկախ նրանց այդ պահին զենք, զինամթերք, հանդերձանք կամ ռազմական պատրաստություն ունենալու հանգամանքից⁴⁶: Բանն այն է, որ զորակոչվելիք տղամարդկանց բարձրագույն հնարավոր քանակը ճշտելու համար Օրին պետք է հաշվեր նրանց ու բնակիչներին «10 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ, այսինքն՝ յուրաքանչյուր 5 արուից 1 զինվոր, որ կազմում է արական բնակչության 20 տոկոսը (կամ ամբողջ բնակչության մոտավորապես 10 տոկոսը): Միայն այսպիսի մոտավոր հաշվարկը կարող էր իրատեսական լինել, որովհետև այդ հինգ արուներից միջին հաշվով երեքը զինվորական ծառայության համար պիտանի չէին լինելու՝

⁴⁶ Աշ. Հովհաննիսյանն այդարացիորեն նկատում է, որ Օրին, խոսելով «իրանահայ 200-հազարանոց բանակի մասին..., այքի առաջ ուներ զենք կրելու ընդունակ հասակի իրանահայ տղամարդկանց կոնտինգենտը» («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 378): Ցավոք, այս կարևոր դիտարկումն անելուց հետո մեծամուն պատմաբանը չի փորձել խոր վերլուծությամբ պարզել արևելահայության ընդհանուր թվաքանակը:

մանկահասակության, ծերության, տկարության կամ հաշմանդամության պատճառով: Մնացած երկուսից մեկն էլ, եթե անգամ չափահաս ու առողջ էր, ապա հայ ապստամբների հրամանատարությունը նրան ուղղակիորեն չէր զինվորագրելու, այլ օգտագործելու էր ոչ պակաս կարևոր ու ծանր թիկունքային աշխատանքներում՝ հանքարդյունաբերության, զինագործության, ամրոցաշինության, ճանապարհաշինության, գյուղատնտեսության (ներառյալ անասնաբուծությունն ու ձիաբուծությունը) մեջ, միաժամանակ՝ նաև որպես ամենավերջին ռեզերվ: Եթե նշված բնագավառներում ներգրավվածների մեկ քառորդից մինչև կեսը հայոց նոր ստեղծվելիք բանակի «ապաշարային» մաս դասվեր (ստուգապես գիտենք, որ, օրինակ, 1720-ական թթ. Հայոց Սղնախներում՝ Արցախում և Սյունիքում⁴⁷, հայ զինագործներին «գորականի» կարգավիճակ էր շնորհված)⁴⁸, ապա այդ դեպքում բանակն ընդգրկելու էր արդեն բոլոր արուների 25-30 տոկոսը: Բայց Օրու հաշվումներում այդ ոչ տարաշարժուն, «ապաշարային» ուժերը, դատելով ամենից, արտահայտված չեն: Այդ է հուշում նաև Պֆալցի կուրֆ-

47 1720-ական թթ. «սղնախներ» եզրույթը բազմիմաստ է եղել՝ նշանակելով (1) Հայկական զինուժ կամ «Հայկական բանակ» (ռուսերեն՝ «Армянская Армия»՝ տե՛ս, օրինակ, **АРО-II**, док. 359, с. 302), (2) Արցախի և Սյունիքի հայկական իշխանապետությունների ռազմական վերահսկողության տակ գտնվող վարչաքաղաքական ինքնուրույն միավոր, (3) այդ տարածքում առանձին «ամրացված շրջաններից» յուրաքանչյուրը, որոնց թիվը հասնում էր ընդհուպ յոթի: Այս վերջին իմաստով «սղնախը» կիրառված է, օրինակ, 1725 թ. հուլիսի 25-ին Ղարաբաղի հայոց ղեկավարության ռուսաց գահակալին ուղղված նամակում. «...և այս երկրներս սարով և տեղով շատ ամուր են, և մեք այս խաղոս ամէքն իւր երկրումն սղոնախ, սղնախ եմք արել ամուր տեղերն, և ամէքս մէկ սղոնաղին վերայ նստած պահում եմք» (տե՛ս **АРО-II**, док. 315, 316, с. 249, 252. ընդ որում՝ սխնախն այդ վավերագրի նույն թվականին արված ռուսերեն թարգմանության մեջ նշված է որպես «крепкие места»):

48 Սղնախների հայ զինագործները համարվում էին «գորականներ»՝ «военные люди» (այս մասին տե՛ս **АРО-II**, док. 375, с. 318; **Айвазян А. М.** Ручное огнестрельное оружие армянской армии в 1720-х гг. (количество, виды, производство и добыча). – *Метаморфозы истории*, 2016. Вып. 8, с. 186):

յուրստին նրա տված հավաստիացումն առ այն, որ իր նշած զինվորահավաքը մեծ նեղություն չի պատճառելու նոր ստեղծվելիք հայկական թագավորությանը («...sans incommoder le royaume»)⁴⁹։ Հետևաբար, Օրու նշած զորահավաքային մարդուժը ներկայացնում է այդ պահի դրությամբ Արևելյան Հայաստանի արական բնակչության մոտավորապես 20 տոկոսը, այսինքն՝ 10 բնակչից կամ 5 արուից մեկին։

Միայն հետագայում առաջացած ծանրագույն անբարենպաստ իրավիճակներում՝ 1720-ական թթ., երբ ինքնապաշտպանական մարտերն ընթանում էին, պատկերավոր ասած, մարդկանց տների շեմին, որոշ տեղերում հայկական զինյալ կազմավորումներն անհրաժեշտաբար հասնում էին զորահավաքային բարձրագույն՝ տղամարդկանց շուրջ 40 տոկոսն ընդգրկող մակարդակին։ Այդպես էր, մասնավորապես, 1724 թ. Երևանի պաշտպանության ժամանակ⁵⁰։ Հակառակ սրան՝ 1699 թ. Իսրայել Օրին, մանրագնին նախագծելով հայկական զինված ուժերի վերստեղծման ու ապստամբության միաժամանակյա ընթացքը, ծրագրում էր մղել ոչ թե տարանջատ ու մեկուսի ինքնապաշտպանական կռիվներ (իրականում նրա ծրագիրը դրանցից խուսափելու փորձ էր), այլ՝ Հայաստան մտած եվրոպական զորաբանակի հետ միասնաբար, սրընթաց ու լայնածավալ նախահարձակ գործողություններ, որոնցում հայ արական բնակչության 40 տոկոսի ներգրավումը լինելու էր ոչ միայն անհնար, այլև աննպատակահարմար։ Բացի վերը հիշված թիկունքային խնդիրներից, այդպիսի ծայրահեղորեն մեծ զորակոչ կազմակերպելու առջև կային նաև այլ արգելքներ, մասնավորապես՝ ա) հայկական նորաստեղծ զորքին բաժանվելիք զենքի, զինամթերքի ու հանդերձանքի սուր պակասը, բ)

⁴⁹ Эзов. Сношения, док. 9, §26, с. 37. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 57։

⁵⁰ Տե՛ս աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...» (ենթագլուխներ՝ «Երևանի բնակչության թվաքանակն ու էթնիկական կազմը 1599-1724 թթ.» և «Արարատյան երկրի քաղաքաբնակ հայության թվաքանակը»)։

ենթադրյալ ապագա նորակոչիկների մի զգալի մասի ֆիզիկական ու բարոյահոգեբանական ցածր պատրաստականությունը (Իսրայել Օրու մշակած հարձակողական ռազմավարությունը ինքնըստինքյան պահանջում էր զինվորագրել միայն առավել ռազմունակներին), գ) Արևելյան Հայաստանն ազատագրելու և նույն այդ ընթացքում այնտեղ համընդհանուր զորահավաք անցկացնելու նախատեսվող սեղմ ժամկետը՝ 20-25 օր, իսկ վերջին վճռորոշ փուլում՝ ընդամենը մեկ-երկու շաբաթ⁵¹:

51 **Эзов.** Сношения, док. 9, §23, с. 35. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 55: Հայաստանի ազատագրության Մոսկովյան ծրագրում նշվում է նաև Նախիջևան հասնելուց հետո հայ-ռուսական զորքի՝ Արևելյան Հայաստանում անցկացվելիք գորահավաքի վերջին փուլի տևողությունը՝ մեկ շաբաթ. «...и в одну неделю все то войско зберут старшина их армянская» (**АРО-I**, док. 85, с. 215): Պֆայցյան ծրագրում վերջին տեղեկությունը բացակայում է, բայց, ամենայն հավանականությամբ, նույն տրամաբանությունը պետք է կիրառվեր: Եթե նկատի ունենանք, որ Մոսկովյան ծրագրով ռուս-հայկական զորքերի ռազմարշավի ու հայոց գորահավաքի տևողությունը 20-25 օրվա փոխարեն իրականացվելու էր ընդամենը 15 օրում, ապա Պֆայցյան ծրագրով, կարելի է ենթադրել, որ իր վերջին արագընթաց փուլում գորահավաքը պետք է տևեր ոչ թե մեկ շաբաթ, այլ գուցե փոքր-ինչ ավելին՝ 10-12 օր: Այս առումով հետաքրքրական են նաև այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են այդ տարածությունները զիսավոր ճանապարհներով հաղթահարելու սովորական տևողությանը: Այսպես, օրինակ, ըստ 1623-1624 թթ. Պարսկաստան այցելած ռուս վանառական Ֆեդոտ Կոտովի, «Գանձակից մինչև Երևան սարերով կարելի է հասնել վեց օրում» (**[Котов, Федот]**. Хожение купца Федота Котова в Персию. Москва: Изд-во. вост. лит-ры, 1958, с. 56): Այս հաղորդումը, ըստ էության, համապատասխանում է 1717 թ. Մինաս վարդապետի այն ծանուցմանը, ըստ որի՝ Շամախուց մինչև Էջմիածին ձիավորը կարող էր հասնել վեց օրում («разстоянием ездой скорою во шести днях»), իսկ բարձրավաճ ձիերով Գանձասարից մինչև Ս. Էջմիածին՝ հինգ օրում («ходу на лошадях вьюками пять дней») (տե՛ս **АРО-I**, док. 154, с. 367, 370): 1665 թ. Չաքարիա Ագուլեցին չորս օրում Ագուլիսից հասնում է Երևան և չորս օրում էլ հետ վերադառնում (**Չաքարիա Ագուլեցի**. Օրագրություն: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան: Երևան, 1938, էջ 65-66): Իսրայել Օրին պնդում էր, որ Թավրիզից Նախիջևան հասնելու համար պահանջվում է չորս օր (**Эзов.** Сношения, док. 9, §20, с. 34): Իսկ կարմեյանների գնահատմամբ՝ Սպահանից մինչև Երևան ճանապարհորդությունը տևում էր մեկ ամիս (**Carmelites-I**, p. 321):

Վերջին կետի կապակցությամբ Օրին հատուկ ընդգծում և զգուշացնում էր Հովհան-Վիլհելմին, որ հայ-եվրոպական բանակի «այս հարձակումը... միայն 20 կամ 25 օրվա գործ պետք է լինի, ուստի վրանային ճամբարներում բանակելն ու պատերազմական պաշարների հետ մնալը պետք է բացառվի, որովհետև սա պատերազմի այն տեսակն է, ուր զինվորը ձիուն հեծնած է իր ճաշն ուտում... Որտեղ ձերդ բարձրության զորքերը կճամբարեն, հենց այնտեղ էլ մինչև երեկո պետք է վերակազմավորվեն... իսկ երեկոյան դեմ պետք է փութանալի արշավել՝ անհավատներին մշտապես անսպասելի հարձակումների ենթարկելու նպատակով»⁵²:

Այս ամենով հանդերձ, գաղտնաբար նախապատրաստվելով Սեֆյան Իրանի դեմ կենաց-մահու պատերազմին՝ Խորայել Օրին և հայ ազատագրական շարժման ղեկավարներն անպայման ձգտելու էին ծրագրված զորահավաքին հաղորդել հնարավորինս մեծ ընդգրկում, որն էլ, ինչպես նշվեց, գործնականում կարող էր առավելագույնը կազմել արական բնակչության շուրջ 20 կամ ընդհանուր բնակչության մոտավորապես 10 տոկոսը: Հետևաբար, Խորայել Օրու պֆայցյան ազատագրական ծրագրով արևելահայ նահանգներում ու գավառներում հավաքավելիք զորակոչիկների թիվը բազմապատկելով 10-ով՝ կստանանք այդ տարածքային միավորներում և, ըստ այդմ, ամբողջ Արևելյան Հայաստանում 1699 թ. բնակվող հայության մոտավոր ընդհանուր թվաքանակը (տե՛ս Աղյուսակ Ա): Սույն բանաձևը երկետային է լինելու մեր հետագա ամբողջ ուսումնասիրության համար՝ բազմիցս վերստուգվելով և ապացուցվելով պատմաժողովրդագրական այլևայլ տեղեկություններով, դրանց համադրումներով ու համապատասխան հաշվարկներով:

⁵² Эзов. Сношения, док. 9, §23, с. 35. հմմտ. Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 55:

* * *

Պֆալցյան ծրագրում եղած վարչատարածքային-վիճակագրական տեղեկությունները պատմական ժողովրդագրություն տեսակետից ճիշտ վերլուծելու համար սկզբից ևեթ պետք է հստակեցնել ևս մեկ կարևոր հանգամանք: Զորահավաքի ենթակա վարչատարածքային միավորներն ու նրանց զորահավաքային կարողությունը թվարկելիս՝ Իսրայել Օրին որպես «պրովինցիա» (նահանգ, գավառ կամ գավառակ իմաստներով) հատկանշել է միայն դրանցից առաջին հինգը՝ Շաքին, Վարանդան, Քաշաթաղը, Մեծ Ղափանն ու Սիսիանը: Մյուսների դեպքում նա այլևս ավելորդ է համարել կրկնել «պրովինցիա» («province») բնորոշիչ բառը՝ բավարարվելով պարզ անվանակոչմամբ՝ Գանձակ, Լոռի, Գեղարքունիք, Զազյամ (իմա՝ Շամշադին=Տավուշի շրջան), Երևան, Դարալագյազ, Նախիջևան, Շարուր, Շամբ, Երնջակ, Ագուլիս, Մեղրի, Ղարադաղ: Ասել է թե՛ վերջին 13 դեպքում Օրին շարունակել է թվարկել Արևելյան Հայաստանում զորահավաքի ենթակա նահանգները, գավառներն ու գավառակները: Հետևաբար, այս վարչատարածքային միավորները չի կարելի շփոթել համանուն քաղաքների ու գյուղաքաղաքների հետ (Գանձակ, Երևան, Նախիջևան, Ագուլիս, Մեղրի, Երնջակ, Շամբ): Իր թվարկումն սկսելուց առաջ Օրին ինքն էլ հենց շեշտում է. «Ուրեմն, ահա սրանք են [հայ] քրիստոնյաների նահանգները (գավառները)» («Or, voicy la quantité des provinces chrestiennes»)՝ հատուկ պարզաբանելով, որ դրանց մեջ ներառված չեն վրացիներին ենթակա երկու «պրովինցիաները» (ըստ ամենայնի՝ Քարթլին ու Կախեթը), ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող հայկական քրիստոնյա հինգ նահանգները⁵³:

Քննվող դարաշրջանի վավերագրերում ամբողջ նահանգը կամ գավառը հաճախ էին կոչում դրանց գլխավոր քաղաքի անունով: Այսպես, 1610 թ. հունիսի 22-ին շահ Աբբաս Ա-ին

⁵³ Эзов. Сношения, док. 9, §24, с. 35. հմմտ. Լևո, հ. 3, գիրք 2, էջ 56: Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող հինգ հայկական («քրիստոնյա») նահանգներն Օրին հիշատակում է ևս մեկ անգամ (նույն տեղում, док. 9, §25, с. 36):

(1587–1629) Հոռոմի պապի հղած նամակում խոսվում է «Երևանում գտնվող Երեք եկեղեցիների (=Ուչքիլիսա)», այն է՝ Ս. Էջմիածնի մասին⁵⁴։ Երևան ասելով՝ պապը, բնականաբար, հասկանում էր ոչ թե Երևան քաղաքը, այլ Երևանի նահանգը։ Պորտուգալացի ավգուստինյան կրոնավոր դիվանագետ Անտոնիո դը Գուվեան (1575–1628) «Երևանում» (այն է՝ Երևանի նահանգում) հաշվում էր 1,500 գյուղ և ավան⁵⁵։ 1722 թ. դեկտեմբերի 22-ին գրված մի վավերագրում հայ ազատագրական շարժմանը մոտ կանգնած հոգևոր բարձրաստիճան դեմքերից մեկը՝ Մինաս արքեպիսկոպոս Փերվազյանը (1680–1757), մտավախություն էր հայտնում, որ օսմանցիները կարող են գրավել «գերևանու երկիրն»⁵⁶, որն անմիջապես ռուսերեն էր թարգմանվել որպես պարզապես «Երևան» (Эриван)⁵⁷։ Իսկ տակավին 1608 թ. Գրիգոր Կամախեցին շատ հստակ բացատրում էր՝ «...յասմ ամի եկի յերկրէն Արարաթանայ, զոր Սահաթի փոս (=Զուխուր-Սաադ) կոչեն, և այժմ Երևան ասեն»⁵⁸։ XVII դարի առաջին կեսի օսմանցի պատմագիր Փեչևի-Իբրահիմ էֆենդին էլ տարբերակում էր «Երևան քաղաքն ու երկիրը»⁵⁹։

Ուստի ստորև թվարկվող 18 դեպքերում էլ Օրին միշտ նկատի ունի համապատասխան նահանգը, գավառը կամ գավառակը, ոչ թե համանուն քաղաքները⁶⁰։

Բացի այդ, Իսրայել Օրու հիշատակումներում վերոհիշյալ 18 արևելահայկական նահանգները, գավառներն ու գավառակները, ինչպես կտեսնենք, ոչ բոլոր դեպքերում են ճշգրիտ ար-

⁵⁴ Carmelites-I, p. 194.

⁵⁵ Դը Գուվեայի այդ հաղորդումը մանրամասն քննության է առնված ստորև, Գլուխ X-ում։

⁵⁶ АРО-II, док. 169, с. 19.

⁵⁷ «...ежели турки подымутся и Эриван возьмут, то в то время превеликая будет трудность... мы все пропадем...» (АРО-II, док. 170, с. 21).

⁵⁸ «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 329։

⁵⁹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին»։ Հ. Ա։ Թարգմ., ներած., ծանոթ.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի։ Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 46։

⁶⁰ Այս փաստը, թեև առանց պարզաբանումների, ճիշտ ու տեղին է նկատել Աշ. Հովհաննիսյանը («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 374, АРО-II, с. 337, прим. 41)։

տացուցում այդ ժամանակվա Սեֆյան տերության վարչատարածքային բաժանումներն ու սահմանները, քանզի Հայաստանի ազատագրության ծրագիրն իր ուրույն ռազմաքաղաքական տրամաբանությամբ պահանջում էր որոշակիորեն վերակազմավորել (այդ պահին դեռևս մտովի՝ ծրագրային մակարդակով) վարչաաշխարհագրական ու ռազմավարական միավորները⁶¹:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Ա

Արևելյան Հայաստանի հայության թվաքանակն
ու գործառնական կարողությունը 1699 թ.
(Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծագրի տվյալներով)⁶²

Նամանգ, գավառ կամ գավառակ	Զորանավառային կարողությունը կամ գործառնական ֆանակը (ըստ Իսրայել Օրու)	Հայ բնակիչների թիվը («10 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ)
1. Շաֆի (la province de Zach)	10,000	100,000
2. Վարանդա (la province de Väranda)	6,000	60,000
3. Քաշաթաղ (la province de Kustahe)	10,000	100,000
4. Մեծ Ղափան (le Grand Kapan, province) ⁶³	60,000	600,000

61 Այդ տրամաբանության պարզաբանումը տե՛ս, մասնավորապես, աստ՝ «Գլուխ VIII. Իսրայել Օրու «Մեծ Ղափանի» աշխարհագրական ընդգրկումը»:

62 ЭЗОВ. Сношения, док. 9, с. 35-36. հմմտ. Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 56:

63 Սույն աշխատության VIII-րդ գլխում («Իսրայել Օրու «Մեծ Ղափանի» աշխարհագրական ընդգրկումը») ցույց ենք տալիս, որ «Մեծ Ղափան նահանգ» վարչատարածքային միավոր Սեֆյան Իրանում գոյություն չի ունեցել: Իսրայել Օրին կազմավորել է այն միայն մտովի, թղթի վրա՝ ելնելով տեղում առկա ռազմաքաղաքական իրողություններից և իր ազատագրական ծրագրի պահանջներից ու նրա մեջ ներառելով իրական հետևյալ գավառները՝ (1)

5. Սիսիան (la province de Cicyanne)	6,000	60,000
6. Գանձակ (Guianja)	15,000	150,000 ⁶⁴
7. Լորի (Lorét)	6,000	60,000
8. Գեղարֆունիք (Guiegakony)	15,000	150,000
9. Զագյամ (Zaguiann) ⁶⁵	5,000	50,000
10. Երևան (Errevant)	15,000	150,000
11. Դարալագյազ (Daralaguia)	10,000	100,000
12. Նախիջևան (Nachschvan)	5,000	50,000
13. Շարուր (la Charourr)	---	«թուրքերով (= մահմեդականներով)» ⁶⁶ լիքն է,

Փոքր Սյունիքը (Հալիձորի երկիրը), (2) Զավնդուրը, (3) Կենավուզը (Գուրհամ), (4) Դիզակը, (5) Խաչենը, (6) Գյուլիստանը և (7) Ջրաբերդը:

⁶⁴ 1723 թ. աշնանը Գանձակ քաղաքում կար ընդամենը 40,000 բնակիչ (APO-II, ԾԾԿ. 246, c. 109), հետևաբար, պարզ է, որ խոսքը վերաբերում է Գանձակի նահանգին:

⁶⁵ Եսայի Հասան-Ջալալյանն այս անունը պարզաբանում է այսպես՝ «ի յերկրէն Ամիրշամշատիւնուէն, որ են Զակամներն» (Եսայի կարթ., էջ 23. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 374-375, ծնթ. 5):

⁶⁶ Ուշմիջնադարյան հայկական սկզբնաղբյուրներում «թուրքեր» ասելով, որպես կանոն, ենթադրվում են մահմեդականները՝ և՛ շիաները, և՛ սուննիները, ներառյալ քրդերը: Այսպես, «Ղափանցվոց պատմության» մեջ մահմեդականները բնորոշվում են «թուրք» և «թուրքացեալ» եզրույթներով (տե՛ս ՊՍԾ, էջ 124, 125, 127, 128. ՊՏԱ, էջ 131, 133, 134, 135, 136, 138), օրինակ՝ «թէ զի՛արդ եկին միացան ընդ նմա բնակիչք գաւառին եւ ընդդէմ դարձան Թուրքաց», «ազգն Աղուանից Թուրքաց», «գառաջինն հարկանելով էհար Դաւիթ զՂարաջօղլու կոչեցեալ Թուրքն ի յույթեփէն», «եւ էհար ասպատակեաց զգիւղորէնն Թուրքաց», «Իբրեւ զայն տեսանէին երեսուն եւ երկու ճիւղանշիր կոչեցեալ ցեղն Թուրքաց» (ՊՏԱ, էջ 142. հմմտ. Համապատում, էջ 147, էջ 150 և այլն): Մի դեպքում «թուրքմենները» զուգահեռաբար անվանվում են նաև «թուրքեր»՝ դարձյալ մահմեդական իմաստով (ՊՏԱ, էջ 135): Մի քանի դեպքերում օսմանյան բանակայինները ևս «թուրք» են անվանված (ՊՍԾ, էջ 137, 138, 142), թեև ավելի հաճախ նրանց բնորոշում էին հենց «օսմանցի» անվամբ՝ անկախ ցեղային պատկանելությունից (ՊՍԾ, էջ 129. ՊՏԱ, էջ 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142): Այս տերմինաբանությունն արտահայտվել է նաև իր ժամանակի պաշտոնական թարգմանություններում,

		իսկ ֆրիստոնյաներ այն-տեղ քիչ կան»
14. Շամբ [Chambe]	5,000	50,000
15. Երնջակ (Rindjac) [+ Ճահուկ] ⁶⁷	10,000	100,000
16. Ագուլիս (Aculis)	6,000	60,000
17. Մեղրի (Mirgrie)	3,000	30,000
18. Ղարադաղ (Guietatache)	5,000	50,000
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ	192,000	1,920,000 ⁶⁸

Աղյուսակ Ա-ի պատմաժողովրդագրական տեղեկույթը (նե-րառչալ երրորդ սյունակում կատարված հաշվարկը) սույն ուսումնասիրության հետագա ընթացքում ենթարկվելու է ման-րազնին վերլուծության ու վերստուգման:

օրինակ՝ 1722 թ. գրված մի նամակում «թուրքերը» ռուսերեն թարգմանու-թյան մեջ ներկայացված են որպես «մահմեդականներ» («магометане»). «յուր ուրեք որ թուրք գտնում են» թարգմանվել է «ежели магометанов сколько где не найдут» (տե՛ս **АРО-II**, док. 169, 170, с. 20, 22):

⁶⁷ Այն մասին, որ Երնջակ գավառում Օրին լեռնային ներառել է նաև Ճահուկ գավառը, տե՛ս աստ, գլուխ «VII. Շամբի, Ագուլիսի (=Գողթն), Շարուրի, Երն-ջակի, Ճահուկի և Նախիջևանի գավառներ»:

⁶⁸ Ըստ Իսրայել Օրու, Հայաստանի ազատագրվելիք պարսկական մասի տա-րածքն ուներ 150 յո երկարություն և 120 յո լայնություն (**ЭЗОВ. Сношения**, док. 9, §24, էջ 35): Այս հաշվարկը կատարվել է, անկասկած, փարիզյան նոր յոյով (*франс. la lieue*) կամ լիգով, որը 1674-1793 թթ. հավասար էր առնվազն 3,25 կիլոմետրի, ուստի այն չի կարելի «մղոն» թարգմանել, ինչպես Լեոյի եր-կում գետեղված այս փաստաթղթի միակ և, ընդհանուր առմամբ, բավակա-նին բարեխիղճ թարգմանության մեջ է արվել (**Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 56): Եթե մենք կյորացված թվերով ինքներս հաշվենք Աղյուսակ Ա-ում սահմանագծ-ված արևելահայկական նահանգների տարածքը, ապա Շամախուց մինչև Կարս մոտ 400 կմ է (սա հենց Օրու նկատի ունեցած երկարությունն է), իսկ Թիֆլիսից մինչև Ղարադաղ՝ 300 կմ (սա էլ Օրու լայնությունն է): Այս դեպ-քում Օրու օգտագործած յոն կազմում է մոտավորապես 2,6 կմ, այսինքն՝ Օրին սխալվել է «ընդամենը» 0,6 կմ-ով, որ այդ ժամանակվա քարտեզագ-րության մակարդակի տեսանկյունից այնքան էլ վատ ցուցանիշ չէ (հմմտ. նաև աստ, ծնթ. 1032):

III. ԿԱԶՄԱՎՈՐՎԵԼԻՔ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԹՎԱԿԱԶՄԸ ԸՍՏ ՊԱՆԱՑՅԱՆ ԾՐԱԳՐԻ

Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագրում Իսրայել Օրին ծրագրում էր արևելահայկական բանակի թվակազմը հասցնել 220 000 հոգու⁶⁹։ Բացի Արևելյան Հայաստանում զորակոչվելիք 192 000 ռազմունակ տղամարդկանցից (տե՛ս Աղյուսակ Ա), ևս 28,000 մարդ նրանց շարքերը համալրելու էր դրսից՝ Օսմանյան կայսրությունից։ Ըստ Օրու նախագծի, արևելքից՝ Կասպից ծովի վրայով Պֆալցի կուրֆյուրստի գլխավորությամբ գերմանական (ավելի ստույգ՝ գերմանա-հունգարական) զորախմբի⁷⁰ Հայաստան մտնելուն պես⁷¹ արևելահայ

⁶⁹ Эзов. Сношения, док. 9, §26, с. 37. հմմտ. Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 57:

⁷⁰ Իսրայել Օրու մտահղացմամբ Հայաստան մտնելիք այդ զորախումբը կազմավորված էր լինելու 4150 զինվորներից, այդ թվում՝ 1000 հեծելազորայիներից, 1000 դրագուններից (=հեծելազորայիներ, որոնք, հարկ եղած դեպքում, ունակ էին գործել որպես հետևակ), 2000 հուսարներից (=հունգարացի զրահապատ թեթևագն հեծելազորայիներ), 100 գրենադյորներից (=պաշարողական գործողությունների համար նախատեսված՝ ձեռքի նռնակներով ու հրազենով զինված ընտիր մարտիկներ, այս դեպքում՝ վստահաբար հեծելազորայիներ), 25 կանոնիրներից (=շարքային թնդանոթաձիգներ) և 25 բոմբարդիրներից (=ավագ թնդանոթաձիգ-հրետանավորներ) (տե՛ս Эзов. Сношения, док. 9, § 5, 7, с. 29. հմմտ. Айвазян А. М. Воздействие средневековой армянской национально-освободительной эсхатологии на психологию масс и военно-политические проекты XVI – XVIII вв. – «Ученые записки Казанского университета. Сер. Гуманит. науки», 2018, Т. 160, кн. 3, с. 743):

⁷¹ Իսրայել Օրին առաջարկում էր Հայաստանի սահմապարիվել «Բոհեմիայի, Լեհաստանի, Կրակովիայի և Մոսկովիայի» միջով, վերջին հատվածում՝ Մոսկվա—(ապա նավերով) Աստրախան—Բաքու երթուղով, ընդ որում՝ Բաքուն և նրա շրջակայքը համարվում էր «Հայաստանի սահմանագլուխը». «...Բաքվում կա երկու գեղեցիկ շատրվան՝ մեկն արտաբերում է սև յուղ (նման կուպրի), մյուսից հոսում է սպիտակ յուղ, որ լավ է վառելու համար: Այստեղ է ահա Հայաստանի սահմանագլուխը» [«...de Bacou, où il a deux belles fontaines, don't l'une produit de l'huile noir (comme à goudrons), de l'autre coule de l'huile blanche, bonne pour brusler; et c'est là frontiere d'Armenie»] (տե՛ս Эзов.

ազատագրական շարժման առաջնորդներն այդ մասին տեղեկացնելու էին «Թուրքիայում» առևտրական գործերով զբաղվող պարսկահպատակ հայերին, որոնց թիվը կազմում էր 80,000 հոգի⁷²։ Բայց, փաստորեն, նախատեսվում էր, որ ազատագրական պատերազմին միանալու նպատակով Արևելյան Հայաստան պետք է վերադառնային նրանցից ընդամենը 28,000-ը, որոնք բոլորը լինելու էին, Օրու հավաստմամբ, «լավ ձիավորված ու զինված» (tous bien montés et armés)⁷³, այսինքն՝ սեփա-

Сношения, док. 9, §12-13, с. 30. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 51)։ Ուշ միջնադարում Բաքվի՝ «Հայաստանի սահմանագլուխ» համարվելու հիմքերն իրական են ու վաղեմի։ Դեռևս XV դարի սկզբին Բաքվում ծնված արաբ աշխարհագրագետ Արդ առ-Ռաշիդ ալ-Բաքուվին, նկարագրելով մերձկասպյան շրջանները, գրում էր, որ Բաքու քաղաքի բնակիչները շափական մահմեդականներ են, իսկ շրջակա բազմաթիվ գյուղերի բոլոր բնակիչները քրիստոնյաներ են (իմա՝ հայեր), այդ թվում՝ «քաղաքից մեկ փարսախ հեռավորության վրա չհանգչող կրակին» կից գյուղում։ Ընդ որում, այդ բոլոր գյուղերն ունեցել են պարսպապատ ամուր միջնաբերդեր (տե՛ս **Абд Ар-Рашид ал-Бакуви**. Китаб Талхис ал Асар ва аджаиб ал-Малик ал-Каххар. Изд. текста, пер. с араб., пред., прим. и прил. 3. М. Буниятова. Москва: «Наука», 1971, с. 89-90).

⁷² **Эзов**. Сношения, док. 9, §25-26, с. 36-37. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 56-57։

⁷³ **Эзов**. Сношения, док. 9, §26, с. 37. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 57։ Իսրայել Օրու զեկուցագրի տարբեր ենթագլուխներում ցրված այս տեղեկություններն անուշադիր ու սխալ վերծանելով, Լեոն ընկել է թյուրիմացության մեջ՝ գրելով, թե իբր թուրքահայերը Օրուն հավաստիացրել էին, թե «պատրաստել են և ոտքի դնել կարող են 228 հազարից ոչ պակաս մարդ» (**Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 66)։ Այնինչ Օրին որևէ նման բան չի հաղորդում։ Նա իրականում խոսում է արևելահայ գործիչների 220-հազարանոց բանակ գոյացնելու խոստման մասին, ավելացնելով միայն, առանց թվեր բերելու, որ «թուրքերի տիրապետության տակ գտնվող հինգ քրիստոնյա (արևմտահայկական – Ա.Ա.) նահանգների երիտասարդությունը ոչինչ ավելի չի ցանկանում, քան պատերազմել հանուն քրիստոնյա հավատի» (**Эзов**. Сношения, док. 9, §25, с. 36. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 56)։ Օրու վերը ներկայացված նույն տեղեկությունները սխալ է հասկացել նաև Ա. Գ. Աբրահամյանը, դրանց հիման վրա կարծիք հայտնելով, թե իբր թուրքահայերը, «երբ լսեն օգնող բանակի Հայաստան գալու և ռազմական գործողություններ սկսելու մասին, օգնության են գալու 80-հազարանոց զորքով» (**Աբրահամյան Ա. Գ.** Իսրայել Օրի, էջ 63)։ Ի տարբերություն Լեոյի և Ա. Գ. Աբրահամյանի, 220-հազարանոց արևելահայկական բանակ ստեղծելու մասին Իսրայել Օրու հաղորդումը

կան միջոցներով էին հայթայթելու իրենց ձիերն ու զենքը՝ նպաստելով հայկական ուժերի նյութական ապահովվածության և ինքնաբավության խնդրին:

Իսրայել Օրու նշած 80 հազար պարսկահայ վաճառականներին չի կարելի համարել Արևելյան Հայաստանի մշտական բնակչության մաս և ո՛չ էլ նրանց թիվը տասնապատկելով կարելի է մեխանիկորեն ավելացնել վերը թվարկված արևելահայ նահանգների ու գավառների բնակչության քանակը: Բանն այն է, որ արևելահայ վաճառականության մի ստվար հատված վաղուց ի վեր ընտանյոք հանդերձ բնավորվել էր Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում և այլ քաղաքներում⁷⁴: Իսկ արևելահայ ապստամբներին զենքը ձեռքին միանալու պատրաստ 28,000 պարսկահայ վաճառականները հավանորեն նրանք էին՝ մեծամասամբ ռազմունակ երիտասարդներ, ովքեր մեկնել էին Օսմանյան կայսրություն վերջերս՝ 1690-ական թվականներին: Նրանցից շատերը ընտանիքներով պետք է մեկնած լինեին:

Ավելին, այս 28 հազարից ոչ բոլորն էին հենց Արևելյան Հայաստանից (այն սահմաններում, որոնք գծված են Պֆալցյան ծրագրում), քանի որ Օսմանյան կայսրությունում վաճառականությամբ զբաղվող պարսկահայատակ հայերի մի զգալի մաս էլ կազմում էին նորջուղացիները, խոյեցիները, սալմաստեցիները, թիֆլիսեցիները, թավրիզեցիներն ու Սեֆյան տերության այլ քաղաքների և գավառների բնակիչները: Ուստի, հիմնականում 1690-1699 թվականներին Օսմանյան կայսրություն մեկ-

առնվազն քանակական առումով ճիշտ է վերծանել Աշ. Հովհաննիսյանը (տե՛ս «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 375):

⁷⁴ Տակավին 1600-1601 թթ. Շահ Աբբասի Եվրոպա ուղարկած դեսպանները հայտարարում էին Սրբազան Հռոմեական կայսր Ռուդոլֆ II-ին (1576-1612), թե «Թուրքիայում Պարսկաստանի թագավորն ունի անթիվ քանակությամբ վաճառականներ» (**Carmelites-I**, p. 76), որոնց մեծամասնությունն արդեն այդ ժամանակ հայերը պետք է լինեին:

նաժ 28,000 արևելահայ վաճառականների թիվը հիմք ընդունելով և նկատի առնելով մեր հաշվարկների մոտավոր լինելու հանգամանքը, Արևելյան Հայաստանի վերը ստացված 1 920 000 մարդու ընդհանուր քանակությունը է ավելացնել ոչ թե 280 հազարով (այսինքն՝ տասնապատկելով 28 հազարը, ինչպես վերին Աղյուսակ Ա-ում արել ենք արևելահայ գավառներից զորակոչվելիք տղամարդկանց համապատասխան թվերի դեպքում), այլ ընդամենը 80 հազարով, ըստ այդմ՝ ստանալով **Իսրայել Օրու թվարկած 18 արևելահայկական վարչատարածային միավորներում, ընդհանուր առմամբ, 2 միլիոն հայություն:** Իսկ սա, ինչպես դեռ կտեսնենք, նաև ուրիշ սկզբնաղբյուրներում գրանցված՝ Արևելյան Հայաստանում բնակվող հայության կլորացված, պատմական իրականությունն առավելագույնս մոտ թվաքանակն է:

Պատմաժողովրդագրական աղբյուրագիտության տեսանկյունից արևելահայոց զորահավաքային կարողության մասին Պֆալցյան ազատագրական ծրագրում բերված տվյալներն անգնահատելի են ևս մեկ պատճառով: Իսրայել Օրին նշել է Արևելյան Հայաստանում հավաքագրվելիք զինվորների գործնականում ամենաբարձր հնարավոր թիվն անշարժ (ստատիկ) վիճակում՝ խաղաղ 1699 թվականին: Ըստ այդմ, թղթի վրա կատարված նրա հաշվարկներում չեզոքացվել են այն բազմակերպ խոչընդոտները, որոնք ապագա ապստամբության պատերազմական թոհուրթոհում բացասաբար էին ազդելու հայոց մեծ զորահավաքի վրա: Ուստի Պֆալցյան ծրագրում Արևելյան Հայաստանի հայության ընդհանուր թվաքանակն արտացոլվել է առավել համարժեքորեն:

Պատմաժողովրդագրական տեղեկույթի հարստության ու ճշգրտության առումով նույն արժեքը չունի երկու տարի անց՝ 1701 թ. հուլիսի 25-ին Մոսկվայում Իսրայել Օրու գրառած նմանօրինակ վավերագիրը՝ Հայաստանի ազատագրության Մոսկովյան ծրագիրը: Այն ոչ այլ ինչ էր, քան Իսրայել Օրու «Փրանսերեն մի հուշագրի»՝ իր իսկ կողմից թուրքերեն բանավոր վե-

րաշարադրման հիման վրա կատարված ուսերեն թարգմանությունը⁷⁵: Հատուկ ուսաց արքունիքի համար պատրաստված ուշագրավ սույն վավերագիրը Պֆալցյան ծրագրի վերամշակված համառոտ փոխադրությունն է՝ այն հիմնական տարբերությամբ, որ եվրոպական օժանդակ զորքի փոխարեն Հայաստանին օգնության պետք է գար ուսական հեռարշավային (Էֆալեդիցիոն) զորաբանակը: Իր Մոսկովյան ծրագրում Օրին մոտեցնում է արևելահայոց զորահավաքային ընդհանուր ներուժի հաշվարկը պատերազմական դրության ժամանակ առաջանալիք ու կանխատեսվող անկայուն պայմաններին՝ դրանով իսկ հեռանալով Արևելյան Հայաստանում հայ բնակչության ընդհանուր թվաքանակի «հայելային» արտացոլման Պֆալցյան ծրագրում արված փորձից: Սա միանգամայն հասկանալի մոտեցում է, որովհետև, ի վերջո, Իսրայել Օրու խնդիրը ոչ թե արևելահայության ընդհանուր թիվը հաշվելն էր, այլ նրա տրամադրելիք ընդհանուր իրական զորաքանակը Պետրոս Ա-ին ներկայացնելը: Եթե Մոսկովյան ծրագրում բերված թվերում ուս թարգմանիչը՝ ոմն Նիկոլայ Սպոֆարին, սխալներ թույլ չի տվել (իսկ դա չի բացառվում, եթե նկատի ունենանք այդ փաստաթղթում առկա թարգմանչական, ներառյալ թվային բնույթի սխալները)⁷⁶, ապա Օրին նվազեցնում էր Արևելյան Հայաստանում նախապատրաստվող հայկական ապստամբությանը մաս-

⁷⁵ АРО-I, док. 85, с. 210-216.

⁷⁶ Քանի որ Օրին ի վիճակի չէր ստուգելու ռուսերեն թարգմանությունը՝ լեզվին չտիրապետելու պատճառով, այդ վավերագրի մեջ սպրդել են լուրջ անճշտություններ: Այսպես, եթե Օրու հեղինակած այլ վավերագրերին ծանոթ չլինենք և ընթերցենք միայն նրա Մոսկովյան ծրագիրը, ապա թյուրիմացաբար կարծելու ենք, թե այդ ժամանակ Երևանի բերդում բնակվել է ընդամենը 300 հայ՝ «...а армян в том городе (իմա՝ Երևանի բերդում) болши 300 живет»; «А к тому городу есть великие сады, в которых можно ночью войску подойти и с армянами сговорится, *которых в городе с 300*, и они отворят ворота, и возьмут без трудности» (АРО-I, док. 85, с. 213): Եվ միայն Պֆալցյան ծրագիրն ուշադիր ուսումնասիրելուց հետո կարգվի, որ մոսկովյան ծրագրում

նակցելիք նահանգների ու գավառների թիվը 18-ից 17-ի, հայոց ընդհանուր զորաքանակն իջեցնում էր 220 000-ից 176 000-ի (առավելապես՝ հեծելազորայիններ)⁷⁷, իսկ վրացական զորքերն՝ 80,000-ից 30,000-ի⁷⁸: Հայկական զորքի թվաքանակի այս զգալի իջեցումը մեծապես պայմանավորված պետք է լիներ Իսրայել Օրու՝ ռուս-հայկական զորքի «պարսկական» ռազմարշավին հատկացված ժամկետի մոտ 10-օրյա կրճատմամբ. եթե Պֆալցյան ծրագրում Կասպից ծովի արևմտյան ափ իջնելուց մինչև Թավրիզի գրավում «ազատարարների» զորախումբը՝ հայկական նորաստեղծ բազմահազարանոց զորքերի հետ միասին, իրականացնելու էր 20-25 օրում, ապա Մոսկովյան ծրագրում՝ ընդամենը 15 օրում⁷⁹:

Օրու Մոսկովյան ծրագրում (առնվազն նրա մեզ հասած տարբերակում), ցավոք, այլևս անվանապես ու հերթականությամբ թվարկված չեն Արևելյան Հայաստանի վարչատարածքային միավորները, ըստ այդմ՝ հստակեցված չէ, թե որ գավառի մասնակցությունն է բացառվել նախապատրաստվելիք ապստամբությունն ու զորահավաքին: Այդուամենայնիվ, կարող ենք գրեթե վստահ եզրակացնել, որ նա իր ցուցակից ջնջել

Օրին խոսում է 300 *շախահաա հայ տղամարդկանց* մասին, որոնք ներկայացնում էին մոտավորապես 200 ընտանիք (մոտ 1000 հոգի): Սա հաստատվում է նույն տարիներին գրված մեկ այլ արժանահավատ հաղորդմամբ, ըստ որի՝ Երևանի բերդում հայերի թիվը մոտավորապես 1000 հոգի է եղել (մանրամասն տե՛ս աստ, «Երևանի բնակչության թվաքանակն ու էթնիկական կազմը 1599-1724 թթ.» ենթագլուխը):

⁷⁷ Բուն Արևելյան Հայաստանում Օրին նախատեսում էր ռազմարշավի առաջին շաբաթների ընթացքում զինվորագրել 116 000 մարդ, բայց, ի տարբերություն Պֆալցյան ծրագրի, այս անգամ նրանց շտապելու էին միանալ Օսմանյան կայսրությունում առևտրով զբաղվող ոչ թե 28,000, այլ 60,000 (արևելյա)հայ հայրենասերներ. «А во Армянской стране есть 17 провинций, и из тех провинций зберетца армянского войска 116 тысяч, а найпаче в том числе будет конницы... да и в Турской земле есть с 60 тысяч армян торговых, которые услыша, тотчас придут в помощь им армяном» (տե՛ս АРО-I, док. 85, с. 215):

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 215:

⁷⁹ АРО-I, док. 85, с. 215. հմմտ. Эзов. Сношения, док. 9, §23, с. 35:

էր Շարուրը, որը Պֆալցյան ծրագրով գոնե առաջին մեծ զորահավաքին չէր մասնակցելու և հայկական զորք չէր տրամադրելու՝ այդ գավառում հայերի փոքրաթիվ լինելու ու մահմեդականների ճնշող մեծամասնություն կազմելու պատճառով: Բացի այդ, ի տարբերություն Պֆալցյան ծրագրի, նշված չէ նաև այդ վարչատարածքային միավորներից յուրաքանչյուրի զորահավաքային ներուժը:

Այսպիսով, իր Մոսկովյան ծրագրում Իսրայել Օրին ոչ թե ներկայացրել է առավելագույն հնարավոր զորահավաքային կարողությունը, արտածելով այն արևելահայության և վրացիների ընդհանուր թվից (ինչպես արված է Պֆալցյան ծրագրում), այլ փորձել է առավելագույնս հաշվի նստել այն մեծ բարդությունների հետ, որոնք անխուսափելիորեն առաջանալու էին հայոց ապստամբության սկսվելուց ու ռուսական զորքի Հայաստանում հայտնվելուց անմիջապես հետո: Ըստ այդմ, Արևելյան Հայաստանում ժողովրդագրական իրադրության առավել հավաստի արտացոլման տեսակետից Օրու Պֆալցյան ընդարձակ ծրագիրն անվերապահ առաջնահերթություն և առավելություններ ունի նրա Մոսկովյան համառոտ ծրագրի նկատմամբ:

IV. 1725 Թ. ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ ԵՎ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

ԲՆԱԿՎՈՒՄ ԷՐ ՇՈՒՐՁ 1 ՄԻԼԻՈՆ ՀԱՅ

Համեմատենք Իսրայել Օրու վերը բերված տվյալները մեկ այլ հստակ վարչատարածքային-վիճակագրական տեղեկություն հետ:

1725 թ. հուլիսի 25-ին Գանձասարից ռուսաց միապետին⁸⁰ հղված նամակում նշվում է Արցախի (Ղարաբաղի) և Սյունիքի (Ղափանի) հայկական գինուժի պաշտպանության տակ գտնվող տարածքում հայազգի բնակչության ընդհանուր քանակը՝ «Ռի» (= 1000×1000) խալդս», այսինքն՝ 1 միլիոն մարդ⁸¹:

⁸⁰ **ԱՊՕ-II**-ի խմբագիրները սխալմամբ կարծել են, թե այս նամակն ուղղված է Եկատերինա Ա-ին (տե՛ս էջ 248, 251)՝ ըստ ամենայնի, ելնելով այն փաստից, որ Պետրոս Ա-ը մահացել էր 1725 թ. հունվարի 28-ին, և նույն օրն էլ Ռուսաստանի կայսրուհի էր հռչակվել Եկատերինա Ա-ը: Իրականում, դատելով նամակագիրների դիմելու ձևից՝ ռուսաց «մեծի արքայից արքային» առանց նրա անունը նշելու, թեև Հայոց Սղնախներում արդեն գիտեին Պետրոսի՝ հինգ ամիս առաջ տեղի ունեցած մահվան մասին, բայց դեռ լուր չուներին, թե ով է նրան հաջորդել՝ ենթադրելով, սակայն, որ թագաժառանգն արական սեռի ներկայացուցիչ է: Ավելին, 1726 թ. մարտի 24-ին Մխիթար սպարապետի գլխավորությամբ Սյունիքում մարտնչող հայոց մի խումբ զորահրամանատարներ իրենց ուղերձը հասցեագրում էին, դարձյալ առանց անունը նշելու, ռուսաց ցարին՝ «եփրատոյ թագաւորիդ քրիստոնէից», ինչը նշանակում է, որ Պետրոս Ա-ի մահից ավելի քան մեկ տարի անց Սյունիքում դեռևս անտեղյակ էին նրան նույն օրն իսկ՝ 1725 թ. հունվարի 28-ին հաջորդած Եկատերինա Ա-ի գահակալության մասին (**ԱՊՕ-II**, *докум.* 335, 336):

⁸¹ Արցախի և Սյունիքի հայոց զորքի պաշտպանության ներքո գտնվող 1 միլիոն հայության թիվը բերված է Պետրոս Ա-ի՝ հայերին հայրենի երկրից զանգվածաբար տեղահանվելու և ինքնակամ մերձկասպյան շրջաններում վերաբնակվելու առաջարկը Ղարաբաղի Սղնախների ղեկավարության կողմից մերժելու համատեքստում՝ այդպիսի անմիտ ձեռնարկի վտանգավորությունը նկարագրելիս. «Եվ մեր Դ (4) կողմի երկրներ օսմանցիք առել են, որ մեզ թշնամիք են, այլ և մեր մէկ կողմն էլ դուպաշ են, որ թշնամիք են, հարկահ, թէ որ մեր այսքան Ռ-Ռ (հագար հագար) խալդս տեղեհան ենք և դուրս բերենք իւրեանց ապրանքով և ուլախով, արձակ տեղ մտան, թշնամին շուտ կու յաղթէ և խաղոն գերի կառնէ» (**ԱՊՕ-II**, *докум.* 315, *с.* 249; *ср.* *докум.* 316, *с.* 251-252): Այս կապակցությամբ Աշ. Հովհաննիսյանը ճիշտ ու տեղին նկատում էր. «...старшины армянских деревень Карабаха докладывали, что

Այս թվի հետ համահունչ է ավելի վաղ՝ 1703 թ. ապրիլի 15-ին արևելահայ ազատագրական գաղտնի շարժման առաջնորդների՝ Իսրայել Օրուն և Մինաս վարդապետին հղած նախազգուշացումն ու հորդորը՝ լինել պատասխանատու և միշտ հիշել, թե «քանի միլիոն հայ կա այստեղ (իմա՝ Արևելյան Հայաստանում և առհասարակ Սեֆյան Իրանում – Ա.Ա.), որոնց բոլորի փրկությանն Աստված ձեր ձեռքն է հանձնել»⁸²:

Թեև 1725 թ. հուլիսի 25-ի վերոհիշյալ նամակը կնքել ու ստորագրել էին Ղարաբաղի հոգևոր ու ռազմաքաղաքական առաջնորդները⁸³, սակայն նրանք ներկայացնում էին նաև հարակից և մարտակից Սյունյաց իշխանապետության սահմաններում, այն է՝ նորաստեղծ Հայոց Սղնախների վերահսկած ամբողջ տարածքում տիրող ժողովրդագրական իրավիճակը: Ըստ այս վավերագրի՝ 1 միլիոն հայ էր ապրում 1725 թ. հայկական զորքի վերահսկած հետևյալ շրջաններում.

«զի այս երկրներս, որ... բնակեալ եմք, որ են Գանջա⁸⁴, Ղարաբաղն, Զ (6) մնալ, այլ Գեղարքունի, Քոլանի, Ղափան, Սիսիան, և այլ երկրներ... ել մեր Դ (4) կողմի երկրներ օսմանցիք առել են, որ մեզ թշնամիք են, այլ և մեր մէկ կողմն էլ ղզլպաշ են (իմա՝ պարսկահպատակ շիա ուժերը – Ա.Ա.), որ [նույնպես] թշնամիք են...»⁸⁵:

население нагорных районов Восточной Армении насчитывает «тысячу тысяч» душ, что означало один миллион» (АРО-I, с. XLV):

⁸² «Вы знаете, что сколько миллионов наших армян здесь есть, их всех спасение Бог в руках ваших вручил» (АРО-I, док. 97, с. 236).

⁸³ Այդ փաստաթղթի տակ իրենց ստորագրություններն են դրել Գանձասարի և Երից Մանկանց կաթողիկոսները՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանն ու Ներսեսը, Արցախի հայկական ուժերի գլխավոր հրամանատար Ավան-յուզբաշին, գորահրամանատարներ Թարխան-յուզբաշին, Հովհան (Յոհան)-յուզբաշին, Դիզակի մելիք Եզանը, Վարանդայի մելիք Բաղերը (Պաղը), Գանձակի մելիք Հովսեփը, մելիք Թամրազը և մի քանի այլ զորագլուխներ (յուզբաշիներ):

⁸⁴ Նամակը գրելու պահին օսմանցիները դեռ չէին գրավել Գանձակը, այն ընկալ մեկ ամիս անց՝ 1725 թ. օգոստոսի վերջին՝ երկօրյա պաշարումից հետո (Lockhart Laurence. *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*. London: Cambridge University Press, 1958, p. 266):

⁸⁵ АРО-II, док 315, с. 249: Նամակի ռուսերեն թարգմանության մեջ, թարգմանչի մեղրով, Գեղարքունիքը դուրս է մնացել. «Генжа, Карабах, Калан,

Այս ուշագրավ վավերագրում կան նաև այլ պատմաժողովրդագրական տեղեկություններ, որոնց կանգրագառնանք XI-րդ գլխում: Իսկ այժմ բաղդատենք միայն 1725 թ. հուլիսին Հայոց Սղնախներում՝ Ղարաբաղում (Արցախ), Ղափանում (Սյունիք), Գեղարքունիքում և Ծարում (Քոլանի) բնակվող մոտ 1 միլիոն հայության մասին տեղեկությունը 1699 թ. ամբողջ Արևելյան Հայաստանում ապրող շուրջ 2 միլիոն հայերի թվի հետ, որը վերը ստացանք՝ վերծանելով Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագիրը պատմաժողովրդագրական տեսանկյունից: 1725 թ. հուլիսին Հայոց Սղնախներից դուրս էին հայտնվել 1699 թ. Օրու նշած 18 արևելահայկական շրջաններից 11-ը՝ Շաքին (Շիրվանը), Լոռին, Զապյամը (Տավուշ), Արարատյան երկիրը, Դարալագյազը, Նախիջևանը, Շամբը, Երնջակը, Ագուլիսը, Ղարադաղը և Քաշաթաղի մեծ մասը (որն այդ պահին տեղի վաչկատուն քրդական ցեղերի վերահսկողության տակ էր)⁸⁶, որոնց բնակչությունն ըստ Աղյուսակ Ա-ում կատարած մեր հաշվարկի, կազմում էր ընդհանուր առմամբ 870 000 մարդ:

Արդ, եթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանի շուրջ 2 000 000-անոց բնակչության թվից հանենք այդ 870 000-ը, ապա Ղարաբաղում, Ղափանում և Գանձակում կստանանք 1 130 000 բնակիչ՝ 1725 թ. հուլիսին Ղարաբաղի ղեկավարների նույն տարածքի վրա հաշված 1 միլիոն հայ բնակչի թվից ընդամենը 130 հազարով ավելի: Մեր հաշվարկների մոտավորության պայմաններում թվային նշված տարբերությունն էական չէ: Այն կարող է նաև արտահայտել 1722-1725 թթ. պատերազմական իրողությունների բերումով առաջացած վարչատարածքային ու ժողովրդագրական ինչ-ինչ փոփոխությունները: Այս առումով պետք է, օրինակ, նկատի ունենալ, որ Գանձակի հայկական բնակչության մի մասը դեռևս 1723 թվականին էր ապաստանել

Капан, Сисян и многие другие уезды обретаются с жителями, которых они собрали и держат в крепких местах, а кругом их со всех сторон неприятели турки и персияне» (док. 316, с. 251-252).

⁸⁶ ԱԱ III, էջ 77-78. ԱԱ XI, էջ 61-64:

Ղարաբաղում, իսկ մյուս մասը Գանձակից դուրս եկավ ու հանգրվանեց Հայոց Սղնախներում երկու տարի անց՝ 1725 թ. օգոստոսին՝ քաղաքն օսմանցիների ձեռքն անցնելու նախօրեին⁸⁷։ Այսպիսով, Իսրայել Օրու 1699 թ. և Ղարաբաղի ղեկավարության 1725 թ. հուլիսին հաղորդած ժողովրդագրական տեղեկությունները, գրեթե համընկնելով, միմյանց փոխադարձաբար հաստատում են՝ ապացուցելով դրանք վերլուծելու վերը կիրառված հետազոտական եղանակների արդյունավետությունն ու հավաստիությունը։

Ավելին, եթե հենվելով Պֆալցյան ծրագրի վերը կատարված ժողովրդագրավիճակագրական վերծանության վրա, հաշվարկենք Սյունիքի և Արցախի հայության թվաքանակը 1699 թ., ապա այն կկազմի ճիշտ ու ճիշտ 1 միլիոն մարդ, անավասիկ. Մեծ Ղափանում՝ 600 000, Վարանդայում՝ 60,000, Սիսիանում՝ 60,000, Դարալագյազում՝ 100 000, Քաշաթաղում՝ 100 000, Մեղրիում՝ 30,000, սահմանակից և Տաթևի թեմին ենթակա Ղարադաղում՝ 50,000 մարդ (տե՛ս Աղյուսակ Ա)։

Փաստորեն, իրարից քառորդ դար հեռու, տարբեր բնույթ ու տարբեր հեղինակներ ունեցող վերոհիշյալ երկու փաստաթղթերի վիճակագրական գնահատականներն արտացոլում են միևնույն ժողովրդագրական իրականությունը։ Չի բացառվում, որ այդ գնահատականները հիմնվում էին հայկական ղեկավարության ձեռքի տակ եղած ժողովրդագրական տվյալների նույն աղբյուրային հենքի վրա։ Վերոբերյալ հաշվարկների բավարար ստուգության աստիճանն անուղղակիորեն հաստատվում է նաև XVII դարում Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրական նկարագրի ստորև՝ X-րդ գլխում կատարված առանձին վերլուծությանը⁸⁸։

⁸⁷ Մանրամասն տե՛ս աստ, գլուխ «XI. Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Սյունիքում 1710-1720-ական թթ.»։

⁸⁸ Տե՛ս աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...»։

**V. «LA PROVINCE DE ZACH» = ՃԱՔԻԻ (ՃԻՐՎԱՆԻ)
ՆԱՀԱՆՔ, «GUIETATACHE» = ՂԱՐԱԴԱՂ**

Որո՞նք էին Իսրայել Օրու «la province de Zach» և «Guietatache» վարչատարածքային միավորները:

Լեոն «province de Zach»-ը հասկացել է որպես Շաքի, իսկ Աշ. Հովհաննիսյանն ու նրան հետևած Աշ. Աբրահամյանը՝ որպես Դիզակ («Dezach»)՝⁸⁹: Նշված պատմաբաններից որևէ մեկն իր առաջարկած ընթերցումը չի հիմնավորել: Այդուամենայնիվ, կարող ենք վստահորեն պնդել, որ այս հարցում իրավացին Լեոն է: Նախ, որովհետև առաջին հինգ նահանգները գրառելիս՝ Օրին գործածում է ֆրանսերենում պատկանելու թյուն մատնանշող «de» նախդիրը, որը «Dezach»-Դիզակ վերծանվելու դեպքում անհետանում է՝ խախտելով Օրու կիրառած միօրինակությունը և ընդունելով «la province Dezach» քերականորեն սխալ ձևը: Բայց կա ևս մեկ ծանրակշիռ փաստարկ: Պֆալցյան ազատագրական ծրագրում Օրին շեշտում է, որ «Հայաստանի առաջին մուտքը սկսվում է Շամախուց», որի հայ բնակիչներն անմիջապես դուրս կբերեն 10,000 մարդ՝ «բոլորն էլ հեծյալ ու զինավառ» [tou(t)s montés et équipés]⁹⁰: Իսկ քիչ անց արևելահայ գավառների զորահավաքային ներուժը առանձին-առանձին թվարկելիս (տե՛ս Աղյուսակ Ա.)՝ Օրին այլևս Շամախին չի հիշատակում, բայց և ամենասկզբում նշում է «de Zach» նահանգը՝ նրա տրամադրելիք 10,000 մարտիկներով⁹¹: Սա նշանակում է, որ մինչ այդ հիշատակելով Շամախիում զինվորագրվելիք

⁸⁹ Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 56. «Դիզակներ», հ. Բ, էջ 374, АРО-II, с. 337, прим. 41. հմմտ. Աբրահամյան Ա. Գ. Իսրայել Օրի, էջ 63:

⁹⁰ ЭЗОВ. Сношения, с. 32. Շամախիում հավաքագրվելիք հայ զինվորների հեծյալ լինելու հանգամանքն Օրին ընդգծում է նաև 1701 թ. հուլիսի 25-ին ռուսներին ներկայացրած իր Հուշագրում՝ «и из того городу выберутца 10 тысяч христиан конного войска в помощь» (նույն տեղում, էջ 87):

⁹¹ ЭЗОВ. Сношения, с. 35-36.

10,000 հայ տղամարդկանց, նա նկատի է ունեցել ոչ թե միայն այդ քաղաքում, այլև Շաքի կամ Շիրվան ամբողջ նահանգում, ներառյալ նրա Շամախի մայրաքաղաքում անցկացվելիք զորահավաքը:

Սեֆյան իրանի վարչատարածքային բաժանմամբ Շաքիի գավառը մտնում էր Շիրվան նահանգի կամ վիլայեթի կազմի մեջ, որը հայտնի էր նաև «Շաքիի ու Շիրվանի վիլայեթ» անվամբ⁹²: Պատահական չէր, որ հայկական սկզբնաղբյուրներում Շիրվանի հայերը (այդ թվում՝ շամախեցիները) երբեմն հիշատակված են նաև «շաքեցիներ» անվամբ⁹³: Այսպիսով, Շաքի տեղանունը գործածվում էր նաև իբրև Շիրվան նահանգի հոմանիշ, իսկ նահանգն ինքը զուգահեռաբար կոչվում էր «Շաքի ու Շիրվան»:

Տակավին 1562 թ. Շամախի այցելած անգլիացի ճանապարհորդ Անթոնի Զենկինսոնը հայտնում էր, որ քաղաքը «բնակեցված է գլխավորապես հայերով»⁹⁴: 1604 թ. հրատարակված իր գրքում Սեֆյան նախկին բարձրաստիճան գինվորական ու դիվանագետ Դոն Խուան Պարսկաստանցին (ինչպես նրանից մեկ դար անց՝ Իսրայել Օրին) Շամախին պարզորեն Հայաստանի պատմական սահմանների մեջ էր համարում՝ ասելով, որ այդ

⁹² «Շաքիի ու Շիրվանի վիլայեթն» արձանագրված է, օրինակ, XVIII դարի սկզբին այդ նահանգի հայկական գյուղերի ավագանու՝ պարսկերենով շարադրած պաշտոնական մի խնդրագրում (տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը»: Մաս III: Շարիաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ-ԺԸ դդ.): Աշխ.՝ Զ. Պ. Կոստիկյանի և Մ. Ա. Խելչոյի: Երևան, 2018, էջ 94-95):

⁹³ Տե՛ս **ԱԱ III**, էջ 70-71:

⁹⁴ Տե՛ս «Известия англичан о России во второй половине XVI века». Перевод с английского, с предисловием С. М. Середонина. – «Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете». Повременное издание под заведыванием Е. В. Барсова, 1884, октябрь-декабрь. Книга четвертая. Москва: Университетская типография. 1885. Раздел III, с. 63. հմմտ. «Путешественники об Азербайджане». Под ред. Э. М. Шахмалиева. Т. I. Составил З. И. Ямпольский. Баку, 1961, с. 111.

քաղաքի շուրջբոլորը Հայաստանի գավառներն են⁹⁵: Շիրվանը Հայաստանի մաս համարելու պատմական այս ավանդույթը հայկական միջավայրում ողջ էր տակավին XIX դարի սկզբին, երբ հայ ճանապարհորդներից մեկն ընդհուպ մինչև Ղզլար, Մոզդուկ, Դերբենդ ու Կասպից ծով ընկած տարածքն ամբողջությամբ Հայաստան էր համարում⁹⁶:

1607 թ. հոկտեմբերին Շամախի մտած կարմեյան միաբանները⁹⁷ գրում էին, որ քաղաքում ապրում են ինչպես հայեր, այնպես էլ «թուրքեր», իմա՝ թյուրքախոս մահմեդականներ: Ընդ որում, հայերն այդ պահին ունեին գործող եկեղեցի, իսկ նրանց հին և մարմարյա մեկ ուրիշ եկեղեցին վերածված էր մզկիթի⁹⁸:

95 Տե՛ս *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*. London: G. Routledge & Sons, 1926, էջ 109:

96 **Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի**. Ծաղկաբաղ աշխարհացոյց: Տպագրության պատրաստեց Հ. Բյուրոյան. – ԲՄ, 1969, № 9, էջ 291-294:

97 Կարմեյանները կաթոլիկ չորս մուրացիկ միաբանություններից մեկն են (մյուս երեքն են՝ դոմինիկյանները, ավգուստինյանները և ֆրանցիսկյանները): Միաբանությունն այդպես է կոչվում Պաղեստինում գտնվող Կարմել (Կարմի) լեռնագագաթի անունով, որտեղ XII դարի երկրորդ կեսին հիմնվել է նրանց առաջին մենաստանը: XVI դարում միաբանությունը կիսվել է երկու մասի. 1593թ. պապական հրամանով ճանաչվում է ավելի խիստ կանոնադրություն ունեցող բոկոտն կարմեյանների առանձին միաբանությունը, որի երևելի ներկայացուցիչներին էլ Հռոմի պապը 1604 թ. վստահում է իրանական դեսպանագնացությունը: 1876 թ. կարմեյանների երկու ճյուղերը վերամիավորվում են: Պարսկաստանում բոկոտն կարմեյանների հետագա գործունեության մասին տե՛ս, մասնավորապես, **Carmelites-I-II; Richard, Francis**. “Carmelites In Persia,” *Encyclopedia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 7, pp. 832-834; **Семенов Л. А.** Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран (по материалам «Хроники кармелитов»). – Ближний и средний Восток. Сборник статей. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962, с. 94-109; **Մարտոյան Անիմինե**. «Կարմեյանների տարեգրությունը» որպես Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմագիտական աղբյուր: Երևան. «Լիմնոշ» հրատ., 2011; **Магилина И. В.** Посольство Монахов-кармелитов в России. Смутное время глазами иностранцев. 1604-1612 гг. Москва: Центрполиграф, 2018, с. 82-94:

98 **Carmelites-I**, p. 114: Նույն զեկույցում կարմեյանները նշում էին նաև, որ Շամախին բաղկացած էր «երեք պարսպապատ քաղաքներից, մեկը վերևի

1647 թ. օսմանցի ճանապարհորդ էվլիյա Չելեբին Շամախիում հաշվում էր 7000 շեն հողածածկ տներ⁹⁹, ասել է թե՛ մոտավորապես 60-70 հազար բնակիչ: 1667 թ. նոյեմբերին ավերիչ երկրաշարժը գետնին է հավասարեցնում քաղաքի շինությունների երկու-երրորդը՝ մոտ 5-6 հազար շինություն, փլատակների տակ թաղելով շուրջ 20,000 մարդու¹⁰⁰:

մասում, ուր կառուցված է նաև նահանգապետի միջնաբերդը, իսկ մյուս երկուսը՝ ներքևի մասում» (տե՛ս նույն տեղում): Հետագայում շահ Աբբաս Ա այնպես հիմնովին էր քանդել Շամախու բերդը, որ Իսրայել Օրու օրոք մնացել էին միայն նրա ավերակները, իսկ քաղաքը, թեև ուներ երեք գոց դարպաս, չափազանց թույլ էր ամրացված («Դովագներ», հ. Բ, էջ 357): Բերդի պահպանված կամ Աբբաս Ա-ից հետո գուցե վերակառուցված ամրությունները, հավանաբար, փլուզվել էին 1667 թ. նոյեմբերի երկրաշարժի ժամանակ:

⁹⁹ Էվլիյա Չելեբի, էջ 93:

¹⁰⁰ Տե՛ս **Avril, Philippe**. *Voyages dans divers états d'Europe et d'Asie entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine*. Paris, 1692, p. 69. հմմտ. **Avril, Philippe**. *Travels into Divers Parts of Europe and Asia, Undertaken by the French King's Order To Discover a New Way into China*. London: Printed for Tim. Goodwin, 1693, p. 75. **Chardin, Jean de**. *Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient*, éd. L. Langlès. T. X. Paris, 1811, pp. 81-82: Սույն ուսումնասիրության մեջ առկա պատմաժողովրդագրական բազմաթիվ տվյալները նկատի ունենալով անհիմն պետք է համարել Ռուդի Մաթեհիի այն թյուր կարծիքը, թե Ֆիլիպ Ավրիլը վրիպմամբ է Շամախու հայոց թվաքանակը 30 հազար մարդ նշել ու ճիշտն իբր 3 հազարը պետք է լինի (**Matthee, Rudi**, «Poverty and Perseverance: The Jesuit Mission of Isfahan and Shamakhi in Late Safavid Iran», *Al-Qantara*, 36 (2), julio-diciembre 2015, p. 483, n. 65): Այս թեզը հիմնավորելու համար Ռ. Մաթեհին հղում է 1674 թ. ի վեր Սպահանում ճիզվիտների առաջնորդ ծառայած ֆրանսիացի հոգևորական Ժան-Բապտիստ դը լա Մազի մի հաղորդումը, ըստ որի Շամախիում եղել է ընդամենը 200 հայկական «տուն» (տե՛ս նույն տեղում. հմմտ. **De la Maze, Jean-Baptiste**, «Journal du voyage du Père de la Maze, de Chamakié à Ispahan, par la province du Guilan», in **Anon. [Fleuriau] (ed.)**, *Lettres édifiantes et curieuses*, 1811, vol. 4, pp. 43-90): Բայց վրիպակը հաստատապես դը լա Մազի՝ բազմաթիվ ուրիշ տվյալներին հակասող այս տեղեկությունն է, եթե միայն նա այստեղ չի նշել Շամախու բերդում, այլ ոչ ամբողջ քաղաքում բնակվող հայերին:

1686 թ. ֆրանսիացի ճիզվիտ Ֆրիլիպ Ավրիլը, այցելելով Շամախի, հաղորդում էր, որ քաղաքն ուներ 50-60 հազար բնակիչ, որոնցից 30,000-ը՝ հայ, մնացածը՝ «թուրքեր» (այն է՝ մահմեդականներ)¹⁰¹, ռուսներ, վրացիներ, մոլթանիներ (իմա՝ հնդկաստանցիներ), չերքեզներ ու դաղստանցիներ¹⁰²: Ինչպես տեսնում ենք, այս տեղեկությունները միմյանց ոչ միայն չեն հակասում, այլև փոխընդհանուր են:

Շիրվանի նահանգի հայության զորահավաքային կարողությունը 10,000 մարտիկ հաշվելով՝ Իսրայել Օրին անշուշտ ներառել է նաև Շամախի քաղաքից մեկ օրվա ճանապարհի վրա գտնվող նույնանուն գավառի Ղաբալա (Կապաղակ) գավառակի («Ширванской провинции, Шамахинского уезду, из волости, зовомой Кабалы») հայությանը, որը 1724 թ. կազմում էր 37 հայկական գյուղերում բնակվող շուրջ 10,000 մարդ¹⁰³, ասել է թե՛ մոտ 1000 զինակոչիկ: Եսայի Հասան-Ջալալյանի մի տեղեկության համաձայն՝ Ղաբալայի հայության մեծ մասը ծագումով Ղարաբաղից էր. «որ ի Ղարաբաղու երկրէն ժողովուրդք յոլով անցեալ էին յերկիրն այն աւելի քան զտեղականսն»¹⁰⁴: Հայաշատ գյուղեր կային նաև Շիրվանի նահանգի մեջ մտնող Ղարասովի (Շամախուց դեպի հարավ) և Շաքիի գավառակներում,

¹⁰¹ Ընդ որում, XVIII դարի սկզբին Շամախու մահմեդականների կեսը շիա էին, մյուս կեսը՝ սուննի (տե՛ս Եսայի կաթ., էջ 32):

¹⁰² **Avril P.** *Travels into Divers Parts of Europe and Asia*, pp. 75-76. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 358:

¹⁰³ Տե՛ս **АПО-II**, док. 291, 308, с. 206, 231:

¹⁰⁴ **Եսայի կաթ., էջ 26** (Եսայի կաթողիկոսի այս հաղորդումն Աշ. Հովհաննիսյանը վերագրում էր ամբողջ Շիրվանի նահանգին, այնինչ խոսքը միայն Ղաբալայի մասին է): Անդրադառնալով XVIII դարի կեսերին Շիրվանի նահանգում տիրող ժողովրդագրական իրավիճակին, Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսը (1763-1780), ըստ էության, կրկնում է Եսայի կաթողիկոսի տեղեկությունը, հակիրճ նկատելով. «Իսկ բազմությունք հայալեզու և հայակոծ ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Ադուանից՝ հայք են ի բնէ: Բայց վասն վրդովմանց և աւերմանց Հայաստան երկրացս, ցար և ցին եղեալ ի տեղեաց իւրեանց անդ են ժողովեցեալք, որպես և այժմ բազումք երթան» («Դիւան Հայոց Պատմութեան»: Գիրք Գ, մասն Բ. Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը: Աշխ. Գիւտ Աղանեանցի: Թիֆլիս, 1894, էջ 417-418):

որոնք, սակայն, 1724 թ. վերջին–1725 թ. սկզբին՝ օսմանյան ռազմակալման ամենասկզբում ենթարկվեցին բռնի «թուրքացման»¹⁰⁵, այն է՝ իսլամացման:

¹⁰⁵ **АПО-II**, док. 308, 324, с. 231, 264. Քննվող ժամանակաշրջանի հայկական աղբյուրներում բնորոշելու համար բռնի կամ կամավոր իսլամացման երևույթը, «թուրքացնել» («տանկացնել») եզրույթից բացի, երբեմն գործածվում էր նաև «քրդացնելը»: Օրինակ, Չաքարիա Ագուլեցին գրում էր, որ Աբբաս Բ (1642–1666) քրդացրեց («քուրդացրուց»), այն է՝ ստիպեց իսլամ ընդունել ազգությամբ վրացի Շահնվաստ խանին (**Չաքարիա Ագուլեցի**, Օրագրություն, էջ 140): Ժամանակին Հակոբ Անապանը նկատում էր, որ «բռնի կրոնափոխության այս երևույթները մեր ժողովուրդն անվանում էր «տանկացում», որ նշանակում էր *մահմեդականացում* և *թուրքացում*, և որը թուրքական տիրապետության տակ երևան եկած բռնակալական նողկալի երևույթներից մեկն էր» (**Անապան Հ. Ս.** XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 32): Ավածին պետք է միայն ավելացնել, որ նույն հանցավոր երևույթը ոչ պակաս չափով տարածված էր նաև Սեֆյան տերությունում և նրան XVIII դարում հաջորդած իրանական պետական կազմավորումներում (տե՛ս, մասնավորապես, աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...» (ենթագլուխ՝ «1604–1618 թթ. հայոց բռնագաղթի ժողովրդագրությունը») և գլուխ «XII. XVII–XVIII դդ. արևելահայոց ժողովրդագրությանը հասցված խոշորագույն հարվածները»): Իհարկե, Հ. Անապանն ինքն էլ այդ մասին քաջատեղյակ պետք է լիներ, քանի որ առաջին անգամ նա էր հատվածաբար հրապարակել 1721 թ. նոյեմբերի 10-ին Աստվածատուր Ա կաթողիկոսի (1715–1725) հղած մի ուղերձը, որը վերաբերում էր Սեֆյան Իրանում հայ վաճառականների ունեցվածքին նրա «թուրքացած» ազգականների տիրանալու իրախոսմանը և այդ արգահատելի պրակտիկայից հրաժարվելու մասին շահ Սուլթան–Հուսեյնի (1694–1722) արձակած հատուկ հրովարտակին՝ *ռադասին* (տե՛ս **Անապան Հ. Ս.** Հայկական մատենագիտություն. Ե-ԺԸ դդ.: Հ. Բ: Երևան, 1976, էջ 681): Հետագայում Աստվածատուր կաթողիկոսի այդ կոնդակը հրապարակվել է նաև ամբողջությամբ (տե՛ս **Կարապետյան Մ. Մ.** «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը, էջ 220–221), թեև շահի նշված *ռադասը* վրիպմամբ Թահմասպ Բ-ին (1723–1732) վերագրելով ու Հ. Անապանի սկզբնական մասնակի հրապարակման մասին տեղեկություն չունենալով: Սակայն 1724 թ. հունվարի 27-փետրվարի 26 ժամանակամիջոցին շահ Թահմասպն ինքն էլ Աստվածատուր կաթողիկոսին մի այդպիսի *ռադաս* է տվել (կամ վերահաստատել է իր հոր *ռադասը*), որում մասնավորապես ասվում էր, որ «*տանկացեալքն յազգականաց իւրեանց զբան ինչ մի՛ պահանջեցին*» (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան. «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1գ, վավ. 330) և «*ով որ թուրքանայ՝ յազգականաց ինչ շհասնի, միայն հաւատն իւրենց քաւական է*» (նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 333):

Էվլիյա Չելեբիի տվյալներով 1640-ական թթ. Շիրվանի նահանգն ուներ «70 բերդ և մոտ 1300 շեն գյուղեր»¹⁰⁶: XVIII դարի առաջին քսանամյակում գրված ու վերջերս հրապարակված պարսկերեն մի վավերագրում թվարկված են Շիրվան կամ «Շիրվան և Շաքի» նահանգի հայկական բազում գյուղերից միայն 48-ի անունները. Նիջ (Նիժ), Բում, Նուխի, Շաքիլու, Չայլու, Յաղուբլու (Հակովբա), Դարաքենդ, Բաբաք (Պապիկ), Զառափ, Չայքենդ (Գետաշեն), Խոշքաշեն, Բողավանդ, Ումարի (Ուվարի), Դաշբուլաղ, Քուրդադուլ (Գիրդադիլ), Վանք (Վանքաշեն), Քիլվար, Ղավախան (Կախավան), Թոսիք, Աղջափարա (Ակափարա), Ենգիջաքենդ (Յանգիքենդ, Նորշեն), Բադարա (Փատառ), Վարդան, Ղոզլու, Մեջլիս, Սալբեկ, Այդինբուլաղ, Նարլուչա (Նառլուչան), Գիս, Շուրլու, Հաթամքենդ, Քուրդաղ, Չորդաթ (Չարդաթ), Քոնքուդ (Քոնգյուտ), Վարդաշեն, Զալուդ (Ճալեթ), Մալղ, Գյոգբուլաղ, Բաշնջաղ (Պաշնջախ), Խոզավարտ, Հավար (Հավարիկ), Քեշխուրդ, Փաթակլու, Շաքի, Քազրա (Կուզոռան), Ենգիջե, Ղութքաշե (Ղուտղաշեն), Սաղիան¹⁰⁷: 1710-ական թթ. գրված մի ռուսերեն դիվանային վավերագիր, արձանագրելով հանդերձ Շամախու շրջակայքում այդ ժամանակ եղած հայկական գյուղերի գոյությունը, տալիս է դրանցից ևս մեկի (հավանաբար, աղավաղված) անունը՝ Կախանե (Քարհան), որը Թավրիզ տանող ճանապարհին էր, քաղաքից «երկու վերստ» (մոտ 2 կմ) հեռավորությամբ¹⁰⁸:

Անկասկած, հայեր կային նաև Շաքի բերդաքաղաքում և հարևան գյուղերում: 1640-ական թթ. Էվլիյա Չելեբին Շաքին բնութագրում էր որպես «բավականաչափ շեն բերդ», որում

¹⁰⁶ Էվլիյա Չելեբի, էջ 92: Այդ դարաշրջանում Շիրվանի մահմեդական ազգաբնակչությունն առհասարակ թյուրքախոս էր, ինչպես, օրինակ, 1607 թ. դա արձանագրում էին տարածաշրջան այցելած կարմեյան միաբանները (տե՛ս *Carmelites*, I, p. 117):

¹⁰⁷ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը»: Մաս III: Շարիաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ-ԺԸ դդ.), էջ 95-103:

¹⁰⁸ Бушев П. П. Посольство Артемия Вольнского в Иран в 1715-1718 гг. Москва: «Наука», 1978, с. 72. *Կարխանե* պարսկերեն նշանակում է «գործատուն» կամ «գործարան», որը հեռու չէ հայերեն «քարհան» բառի իմաստից:

3000 «տուն» (այստեղ՝ փոքր ընտանիք) կար և մոտ 1000 զինվոր¹⁰⁹։ 1720-ական թթ. Ղարաբաղի Հայոց Սղնախների հռչակավոր զորահրամանատար Ավան-յուզբաշին, ըստ ավանդության, ծնվել էր Շաքիում՝ Նուխի գավառի Ավան կամ Ավանդամ գյուղում, որտեղ որոշ ժամանակ ապրել է նրա ընտանիքը¹¹⁰։ Ամենայն հավանականությամբ, նա և նրա շիրվանցի զինակիցներից ոմանք (գուցե և բոլորը)՝ մինչև 1722 թ. Արցախ անցնելը¹¹¹, ծառայել են հենց Շաքիում տեղակայված պարսկական կայազորում։ Պատահական չէր, ուրեմն, որ 1720-ական թվականներից երեք տասնամյակ անց անդրադառնալով արևելահայոց ազատամարտերին, անգլիացի առևտրական և ճանապարհորդ Ջոնաս Հանվեյն իր հայտնի գրքում նկատում էր, որ պարսից լծի դեմ ապստամբել և «զենք էին վերցրել Կապանի և Շիրվանի հայերը»¹¹² (Կապանն այս դեպքում կիրառված է լայն իմաստով, ներառելով նաև Արցախը)։

Այսպիսով, 1699 թվականին Շիրվանի (Շաքիի) նահանգի շուրջ 100 հազար հայությունից մոտ 30 հազարն ապրում էր Շամախի քաղաքում, 10 հազարը՝ Ղաբալա գավառակում, մնացած 60 հազարը՝ Շաքիի, Ղարասուվի և հյանդոծ այլ գավառներում։ Շիրվանի հայության զինական ներուժը 5-6 հազար մարդ էր գնահատվում անգամ 1725 թ. փետրվարին¹¹³, երբ օսմանցիների և սրանց դաշնակցած կովկասցի սուլնի լեռնականների ներխուժման հետևանքով տասնյակ հազարավոր շիրվանահայեր արդեն փախել-հեռացել էին տարբեր ուղղություններով։

¹⁰⁹ Էվիյա Չելեբի, էջ 88։

¹¹⁰ Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа в I-ой четверти XVIII века. Москва: изд-во АН СССР, 1954, с. 234-235։

¹¹¹ Այդ մասին տե՛ս Айвазян А. М. Ручное огнестрельное оружие армянской армии в 1720-х гг., с. 188-193.

¹¹² «The Armenians of Capan and Chirvan (քնազրում վրիպակ է՝ Chiavan – Ա.Ա.), finding they were treated as enemies, took up arms» (Hanway, Jonas. An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea. London, 1754. Vol. II, p. 211).

¹¹³ АРО-II, док. 273, с. 232-233. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 359։

Սա ևս վկայում է, որ Շիրվանում 10,000 հայ տղամարդ զենքի տակ դնելու Օրու՝ 1699 թվականին շարադրած ծրագիրն ստուգաբար արտահայտում էր այդ պահի ժողովրդագրական դրությունը: Զէ՞ որ դա խաղաղ մի ժամանակաշրջան էր, որից մեկերկու տասնամյակ անց միայն՝ 1711-1722 թթ., տեղի ունեցան մարդկային մեծաթիվ զոհեր պատճառած «լեզգիների» (կովկասցի լեռնականների) ավերիչ արշավանքները, ապա և՛ 1723-1725 թթ., օսմանյան կործանարար ներխուժումն ու ռազմակալումը:

Ինչ վերաբերում է Օրու Guietatache-ին, ապա Լեոն առանց որևէ բացատրության հասկացել է այն որպես Գետաթաղ, իսկ Աշ. Հովհաննիսյանը, դարձյալ առանց բացատրության՝ որպես Ղարադաղ՝ թուուցիկ նկատելով միայն, որ «բնագրում գուցե եղած լինի Garatache — Ղարադաղ»¹¹⁴: Այս դեպքում ճիշտը վերջին վերծանումն է: Սկսած Երևանից՝ Օրին թվարկում է Հայաստանի գավառները որոշակի աշխարհագրական հերթականությամբ՝ հարավային ուղղությամբ (բացառությամբ Շարուրի, որը Նախիջևանին նախորդելու փոխարեն նրանից հետո է նշված)՝ Երևան, Դարալագյազ, Նախիջևան, Շարուր, Շամբ, Երնջակ, Ագուլիս, Մեղրի, որից անմիջապես հարավում սահմանակից Ղարադաղն է: Այն, որ Օրու Guietatache-ը Ղարադաղն է, քիչ անց ստուգվում է նաև այլ կերպ՝ Տաթևի պտղացուցակի պատմաժողովրդագրական վերծանման հիման վրա ստացված տվյալներով, ըստ որոնց՝ Ղարադաղի զորահավաքային կարողությունը XVII դարի երկրորդ կեսին կազմում էր շուրջ 8000 մարդ՝ Օրու նշած 5000-ին գերազանցող ու դրանով իսկ այն որոշակիորեն հաստատող մի թիվ, մինչդեռ Վերի Ջորի (Դարպասի կամ Գետաթաղի) գավառը կարող էր տալ ընդամենը 2830 մարտիկ (տե՛ս Աղյուսակ Բ):

¹¹⁴ Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 56: «Դիվագներ», հ. Բ, էջ 374. հմմտ. АПО-II, с. 337 (прим. 41): Աշ. Արրահամյանը ևս որդեգրել է Guietatache-ը Ղարադաղ վերծանելու տեսակետը (Արրահամյան Ա. Գ. Իսրայել Օրի, էջ 63):

VI. ԴԱՐԱԼԱԳՅԱԶ (ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ), ԲՈԼԱՆԻ (ԾԱՐԱՅ ԵՐԿԻՐ, ՉԱՐՈՒՉԲԻԼ) ԵՎ ՎԱՐԱՆԴԱ

Դարալագյազ

1699 թ. Իսրայել Օրու կազմած Պֆալցյան ազատագրական ծրագրով Դարալագյազը (տարածապես՝ մերօրյա Վայոց ձորի մարզը) հայոց ստեղծվելիք բանակին պետք է տրամադրեր 10 հազար մարտիկ: Սա նշանակում է, որ այդ գավառում ապրում էր շուրջ 100 000 հայ (տե՛ս Աղյուսակ Ա): 20-21-րդ դարերի ժողովրդագրական պատկերի հիման վրա այս թվաքանակն անհավատալի է թվում. այժմ Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի մարզը (2308 կմ²) ունի ընդամենը մոտ 55,000 բնակիչ, իսկ 1987 թվականին Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջանները (որոնք 1990-ական թթ. ի վեր միավորված են մեկ՝ Վայոց ձորի մարզի մեջ) միասին ունեին 60,700 բնակիչ: Բայց ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ ուրիշ երկրների պատմության մեջ ազգաբնակչության թվաքանակի կտրուկ անկումներ հաճախ են պատահել՝ պատերազմների, կոտորածների, սովի, համաճարակների, գաղթերի և այլ պատճառներով: Բացառություն չէ նաև Վայոց ձորի դեպքը:

Ընդհուպ մինչև 1725 թ. Դարալագյազում հայ բնակչության արտասովոր մեծաքանակությունը վկայված է նաև Մխիթար սպարապետի ու նրա ենթակայության տակ այդ պահին գտնվող զորահրամանատարների՝ 1726 թ. մարտի 24-ին ուսաց «Թագաւորաց Թագաւորին» գրած նամակում: Նկարագրելով, թե ինչպես են օսմանցիները մեծաթիվ զորքով հարձակվել ու գրավել «Ջարմակայ գլուխքն», նամակագիրները հատուկ ընդգծում են, որ գավթիչներն այդ գավառում, այսինքն՝ Դարալագյազում «բազու[մ]ք քաղաք, վանք, անապատք, գեղորանք

առան, տիրեցան և քրիստոնեաք անխնայապար կոտորեցին»¹¹⁵: Ուշագրավ է հատկապես այն, որ խոսվում է բազմաթիվ «քաղաքների» և «գյուղերի» մասին: «Քաղաք» բառը գրով այդ ժամանակներում բնորոշում էին ոչ միայն մեծ քաղաքները, այլև 5,000-10,000 բնակիչ ունեցող մեծ ավաններն ու գյուղաքաղաքները¹¹⁶: Հավանական է թվում, որ այդ «քաղաքներից» մեկը եղել է միջնադարյան նշանավոր Մոզ ավանի տեղում (Եղեգնաձոր շրջկենտրոնից 11 կմ հարավ-արևելք, ներկայիս Մալիշկա գյուղի մոտակայքում)¹¹⁷: Բավականին մեծ մեկ ուրիշ քաղաքատեղի էլ պարզորեն նշմարվում է այսօրվա Եղեգիս գյուղի մոտակայքում (XIII-XIV դդ. Եղեգիսն Օրբելյան իշխանների նստավայրն էր): Պատահական չէր, որ Վայոց ձորին Սեֆյանների օրոք տրված էր Դաբե-յէ Էլեգիս անվանումը¹¹⁸:

1726 թ. մարտի 24-ի վերոհիշյալ նամակից պարզվում է նաև, որ 1725 թ. երկրորդ կեսին Դարալագրագը դեռևս չէր մտնում բուն Ղափանում Դավիթ-բեկի հաստատած հայոց իշխանապետության կազմի մեջ: Այս փաստը բխում է նամակի հետևյալ հստակ տեղեկությունից: Նկարագրելով, թե ինչպես են օսմանցիները մեծաթիվ զորքով հարձակվել ու գրավել «Ջարմակայ գլուխքն» (իմա՝ մերօրյա Ջերմուկը), Մխիթար սպարապետն ու իր զինակիցները հայտնում են, որ դրանից հետո է միայն տեղի ունեցել իրենց դեմ հարձակումը՝ «հետ սոցա դիմեցան առ մեզ»¹¹⁹: Մխիթարի զորքին հաջողվել է պարտության մատնել օսմանցիներին ու նաև ազատել մեծ թվով գերի-

115 **ԱՊՕ-Ի**, док. 335, с. 273-274. հմմտ. док. 336, с. 275-276 (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

116 Տե՛ս աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...»:

117 Մոզում 1980 թ. կատարված հետախուզական պեղումների մասին տե՛ս **Մեղրոնյան Հուսիկ**. Մոզ ավանի հուշակոթողները. – ԼՀԳ, 1982, № 11, էջ 94-98:

118 ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 251:

119 **ԱՊՕ-Ի**, док. 335, с. 273-274. հմմտ. док. 336, с. 275-276. տե՛ս նաև **ԱԱ XI**, էջ 61:

ների. «...յԱստուծոյ յօգնութիւնն սպառագինեալ պատերազմեցաք յետ օսմանցոց, Աստուծով, յաղթեցաք նոքա և պագում գերիք ևս ազատեցաք»¹²⁰: Գերիներին ազատելու մասին հաղորդումը հուշում է, որ Մխիթարի զորքը չի բավարարվել պաշտպանությամբ, այլ Սյունյաց իշխանապետության հյուսիսային դարպասների մոտ՝ Սիսիանի մատուցներում, օսմանցիներին պարտության մատնելուց անմիջապես հետո դիմել է անսպասելի և հաղթական հակահարձակման ու մասամբ կամ ամբողջությամբ դուրս մղել օսմանցիներին Դարալագյազից: Այսպես ենթեզրակացնում, որովհետև օսմանյան բանակը գերեվարվածներին իր հետ չէր շարժելու դեպի անհնազանդ Սյունյաց իշխանապետութիւն՝ հայոց զորքերի դեմ ճակատամարտելու, այլ առաջին իսկ առիթով քշելու էր նրանց դեպի Օսմանյան կայսրութիւն: Այն, որ գերիները դեռևս մնացել էին տեղում, հուշում է, որ թուրքերը «Զարմակայ գլուխքն» գրավելուց հետո գրեթե ընթացքից հարձակվել են Սիսիանի ուղղությամբ՝ հուսալով այստեղ էլ մեծ ռազմավարի տիրանալ: Սակայն Մխիթար սպարապետի զորքը նրանց ջախջախել է, ապա, հակահարձակման անցնելով, ազատագրել է Դարալագյազն ու այնտեղ պահվող հայ գերիներին:

Ինչևհից, պատմական իրողությունն այն է, որ 1725 թ. վերջին–1726 թ. սկզբին Դարալագյազի (Վայոց ձորի) «բազում» հայկական «քաղաքների» ու գյուղերի ոչնչացումից հետո այդ գավառի տարածքում ապրող հայ բնակչությունը մինչև օրս էլ՝ ուղիղ երեք դար անց, չի վերականգնել XVIII դարի առաջին քառորդի բնակեցվածության մակարդակը, այն է՝ շուրջ 100 000-անոց մարդաբանակը:

Քոլանի (=Ծառայ երկիր, Զառուգբիլ)

Քոլանիի շրջանը համապատասխանում էր ուշմիջնադարյան «Ծարայ երկրին», որի սահմանների և բնակավայրերի մա-

¹²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

սին 1765 թ. ավարտած իր «Ջամբո» երկում արժեքավոր տեղեկանք է տվել կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցիին (1763-1780)։

«[Խոսքավանքի (Դադիվանք) թեմն] ունի վիճակս զբոլոր երկիրն Քեօլանու, որոյ հայերէն անունն Ծարայ երկիր կոչի, որ է սահմանակից Խամսայու, բայց էջմիածնի է վիճակեալ, եւ ընդ ձեռամբ Երեւանու իշխողին։ Որոյ գեօղօրայքն եմ այսոքիկ. էրբ, Ծնիլանց Կարմիրշէն, Սալամալիք, Քարթառանց, Ուռուցփոր, Ատարէնիս, Ծուրուղաշէն, Հոսաբակ, Կեաւալու. սոքա յայսկոյս լերինն եմ, կից Արեգունայն Գեղամայն։ Իսկ յայնկոյս լերինն, Մեծ Ծար, Կած, Անուխս, Խօլօգանց, Դաշտակ, Հանար, Ապահէն, Ճումէն, Քարատակ, Զուար, Մոս, Սեւաշուր, Ծովատեղ, Խրանց, Հալուն, Մոքանց, երկու Դաւախուր՝ Մեծ եւ Փոքր, Լեւ, Նանաշաղ, Բարսեղի շէն, Մէլտանն, Երիցիշէն, Խոսքավանք, Չափար, Կեաւաբ, Նորշէն, Խնթրավանք։ Ունի եւ զանապատս ընդ ձեռամբ իւրով, զխնդրավանքի անապատն, եւ զԾարայ անապատն»¹²¹։

Այս ցանկում նշված է 37 բնակավայր, սակայն հին Ծար գավառի գյուղերը, ինչպես նկատում է վերջերս դրանք տեղորոշած ու քարտեզագրած Գ. Բադալյանը, վերջին 28-ն են¹²²։

Ինչպես երևում է 1725 թ. հուլիսի 25-ին Գանձասարից Մոսկվա-Ս. Պետերբուրգ հղված վերոհիշյալ նամակից (տե՛ս Գլուխ IV), այդ պահին Քոլանի քոչվոր քրդական ցեղախումբը Ղարաբաղի Հայոց Սղնախների դաշնակիցն էր՝ ընդդեմ օսմանցիների։ Հետագայում այդ հայ-քրդական զինական դաշինքը, ըստ ամենայնի, չէր զրոյացել և որոշ պահերի վերագործարկվել էր։ Այսպես, 1765 թ. Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփն օգնություն է հասել քոլանիներին՝ հարձակվել է մինչ այդ նրանց պարտության մատնած «լեզգիների» վրա և հաղթանակ տարել¹²³։

121 Սիմեոն Երեւանցի. Ջամբո։ Վաղարշապատ, 1873, էջ 283-84։

122 Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո։ Աշխարհաբար թարգմ., առաջ. և ծան.՝ Վ. Կ. Համբարձումյանի։ Պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները՝ Գ. Մ. Բադալյանի։ Երևան, 2003, էջ 510-520, նաև՝ «Մեվանա, Շովկազ, Մաքենյաց և Հուրթա վանքերի թեմերը» վերնագրված ներդիր-քարտեզը։

123 «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք Գ, էջ 494-495. հմմտ. Բարխուտարեանց Մակար. Պատմութիւն Աղուանից։ Հ. Բ. Թիֆլիզ, 1907, էջ 109։

Ըստ Մ. Բարխուտարյանցի հավաքած տվյալների, XIX դարի վերջին «Մարաց ցեղից քուրդեր բնակում են Ծար, Վակունիս, Հարճլանք եւ Բերդաձոր գաւառներում. իսկ Քոլանի կոչուած ցեղն՝ Ըոստակ գաւառում»¹²⁴, այն է՝ նույն Խուժավանքի շրջակայքում¹²⁵: XVIII դարի 20-ական թթ. նույն իրավիճակն էր տիրում: Այդ ժամանակ հայերին թշնամի քրդական մեկ ուրիշ ցեղախումբ էլ գտնվում էր Քոլանիներից ավելի հարավ՝ Շուշիի և Գորիսի միջև, ներկա Բերդաձորի (Լաչինի) շրջանի տարածքում¹²⁶:

Քոլանիները միակ քուրդ մահմեդական տարրը չէին, որ 1722-1726 թթ. ընդունել էին հարևան Հայոց Սղնախների գերիշխանությունը՝ հաշվի նստելով ինչպես հայոց նորաստեղծ զինուժի մեծ կարողականության, այնպես էլ հայկական հոծ, նստակյաց զանգվածի հետ, որը բնակվում էր նոմադների վերահսկած տարածքում: Օսմանցի պաշտոնական պատմագիր Ջելեբի-Ջադեբի վկայակոչման համաձայն՝ հայերի հետ դաշնակցած «կարա-չոուլի (ղարաչոուլու) քուրդերը, Շահսեփենցիները և ուրիշներ» հպատակվում են օսմանյան իշխանությանը և հայկական ուժերի հետ այլևս չկապվելու խոստում տալիս միայն 1726 թ. վերջին՝ Արցախի և Սյունիքի դեմ օսմանյան բանակի ձեռնարկած համընդհանուր հարձակումից հետո¹²⁷:

XVII դարից ի վեր Քոլանի գավառը հայտնի էր նաև Զարուզ(ի)բիլ անվամբ, որը առաջացել էր «Ծար գավառի «Զառ – ար» և նրա Տպել բնակավայրի «Զիբիլ – ար» արաբատառ տարբերակների կցումից»¹²⁸: 1725 թ. դեկտեմբերին Երևանի օսման-

124 Բարխուտարեանց, Մակար. Արցախ: Բաքու, 1895, էջ Ը:

125 Նույն տեղում, էջ Ե:

126 Տե՛ս ԱՍ III, էջ 77-78. ԱՍ XI, էջ 61-64:

127 Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները..., հ. Ա, էջ 158-159:

128 Տե՛ս Միրզա Մամի՛ա. Թագքիրաթ պ-մույուք (արքաների հիշատակաբան): Թարգմ. բնագրից և ծան.՝ Է. Պ. Կոստիկյանի, Ժ. Վ. Մեշքանբաբյան-սի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: 18: Պարսկական

ցի դեֆթերդարը պաշտոնական զեկուլցցով հայտնում էր Արքունի դիվան, որ Զարուզբիլի նաեիայի (գյուղախումբ, գավառակ) հայերը մինչ այդ միացել էին «Սղնախի» հայերին, սակայն իբր դարձյալ ցանկություն են հայտնել հպատակվելու, ըստ այսմ՝ առաջարկվում էր թեթևացնել նրանց հարկերի բեռը¹²⁹։ Իրականում, եթե հայերը հպատակվելու ցանկություն ունենային, նույն զեկուլցցում չէր նշվի, որ «նրանց խրտշումն ու կատաղությունը դեռ չի անցել»¹³⁰։ Հետևաբար, հարկային բեռի իջեցման խոստումն ընդամենը Զարուզբիլի հայերին սիրաշահելու, Հայոց Սղնախներից անջատելու և խաբեությամբ հպատակեցնելու հնարք էր։

Փաստորեն, ամենաուշը XVIII դարի սկզբներից Ծարա երկիրը բնակեցված էր ինչպես հայերով, այնպես էլ քուլանի քրդերով։ Այդ գավառի նոր՝ Քուլանի անվանումն առաջին անգամ հանդիպում է 1720-ական խառնակ թվականներին¹³¹, ըստ երևույթին, միայն այն բանից հետո, երբ քուլանի քրդերը դաշնակցելով տեղացի հոծ հայ բնակչության և Ղարաբաղի Հայոց Սղնախների հետ, Ծարում հաստատել են հայ-քրդական ռազմավարչական մի ինքնուրույն միավոր՝ միացյալ հայ-քրդական զինուժով հանդերձ։ Այս առումով ուշագրավ է, որ 1699 թ. շարադրված իր Պֆալցյան ծրագրում Իսրայել Օրին Քուլանին կամ Ծարա երկիրն առհասարակ չի հիշատակում՝ վստահաբար, ներառելով այդ գավառը Գեղարքունիքում։ Օրու հաշվարկով Գեղարքունիքի զորահավաքային կարողությունը 15,000 հոգի էր,

աղբյուրներ։ Ա)։ Երևան. հեղ. հրատ., 2019, էջ 192 (ծնթ. 170). հմմտ. Հակոբյան Ա. Ա., Սիմոնյան Ա. Հ. Դադի վանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տպելի տեղադրության հարցը. – ԴԲՀ, 1998, № 1-2, էջ 231։

129 Փափագյան Հ. Դ. Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը. - ԴԲՀ, 1984, № 3, էջ 198։

130 Նույն տեղում։

131 Հետևաբար, ճիշտ չէ այն պնդումը, թե «Ծարա երկիրը» Քոլանի է սկսել կոչվել միայն XVIII դարի վերջերին (Մալխասյան Մ. Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո» երկի աղբյուրագիտական արժեքը..., էջ 64)։

ըստ այդմ՝ ազգաբնակչությունն էլ, «10 հոգուց մեկ զինվոր» հարաբերակցությամբ, պետք է կազմեր 150 000 մարդ¹³²:

Այս առումով պետք է հիշել, սակայն, որ Գեղարքունիքը հարձակման ու ավերի ենթարկվեց 1723 թ. սկզբներին, երբ Ղարաբաղի հայոց զորքից պարտություն կրելուց հետո Սեֆյանների երևանյան գունդը, «Գեղագունու երկրի» միջով նահանջելիս, տեղի հայերից վրեժխնդիր եղավ. կոտորվեց 2000-ից ավել «մեծ թէ պստիկ, կին, մարդ, մինչի կաթնայկեր արախայ», թալանվեց հայոց ունեցվածքը, գերեվարվեցին ու Նրևան բերվեցին բազում կանայք¹³³: Այս դեպքերի մասին է ծանուցում նաև Թովմաս վարդապետը նույն թվականին գրված իր հիշատակարանում՝ «մեր խեղճ ազգս քրիստոնէից շատ զոտորվեցան ի ձեռաց շուն անօրէն մահմատականաց ի երկրիս Գեղամայ»¹³⁴:

Փորձենք շատ մոտավոր ուրվագծել նաև Ծարա երկրում կամ Քոլանիում ապրող հայության թվաքանակը՝ հիմք ընդունելով Սիմեոն կաթողիկոսի վերոբերյալ տեղեկանքը, ըստ որի՝ 1765 թ. գավառում կար 37 հայկական գյուղ: Համեմատենք այս քանակը սույն ուսումնասիրության մեջ ավելի ուշ՝ Գլուխ XI-ում ճշտված երկու տվյալի հետ. ա) Ղարաբաղի բնակավայրերի միջին մեծությունը 1710-1720-ական թթ. կազմել է 555 շունչ, բ) 1722 թ. մինչև 1783 թ. հայության թիվն Արցախում նվազել է ավելի քան 2/3-ով¹³⁵: Ծար-Քոլանիի գյուղերը մոտավորապես նույն միջին մեծության պետք է լինեին, քանի որ սահմանակից

132 13-րդ դարում *Գեղարքունի* գավառում կար 47 բնակավայր (տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**. Սյունիքի պատմություն: Թարգ., ներած. և ծան.՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 1986, էջ 397):

133 «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէցիի». – «Կռունկ Հայոց աշխարհին», № 3, § 115, էջ 201: Այս իրադարձությունների մասին մանրամասն տե՛ս **ԱՍ XII**, էջ 60-61:

134 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 10006, թ. 92բ-93ա:

135 Արևելյան Հայաստանում և Սեֆյան Իրանի տարածքն ընդգրկող ամբողջ տարածաշրջանում 1722 թ. հետո ընդհուպ մինչև XIX դարն ազգաբնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազման մասին տե՛ս աստ, **Գլուխ XI**. «Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Սյունիքում 1710-1720-ական թթ.»:

էին Արցախին և միանման բնակլիմայական պայմաններ ու սոցիալ-տնտեսական կացութեան ունեին: Ըստ այդմ, 1720-ական թթ. Ծար-Քոլանիի 37 հայկական գյուղերում բնակվել է շուրջ 20,000 մարդ ($37 \times 555 = 20,535$): Սակայն 1765 թ. հայկական բնակավայրերի թիվը շեշտակի պակասել էր ամբողջ Արևելյան Հայաստանում: Հետևաբար, 1720-ականներին Ծար-Քոլանիում ևս եղել են թվով ավելի շատ հայկական բնակավայրեր, որոնցում հայության քանակն էլ կազմած պետք է լիներ առնվազն 25-30 հազար մարդ, գուցե և՛ զգալիորեն ավելի շատ:

Ինչ վերաբերում է 1765 թ. Ծար-Քոլանիում եղած 37 գյուղերի բնակչության միջին մեծությանը, ապա անտարակույս այն չէր կարող հավասարվել 1720-ական թթ. սկզբի ժողովրդագրական էապես ավելի բարվոք իրավիճակին: Հետևաբար, 1765 թ. համար սխալ կլինի 555 շունչ միջին գործակցի կիրառումը: Մեծ պատերազմներից, կոտորածներից, ավերածություններից, գաղթերից ու համաճարակներից հետո 1765 թ. այդ 37 բնակավայրերի միջին մեծությունը, պայմանականորեն, կարելի է ընդունել 200-250 շունչը: Այդ դեպքում նրանց բնակիչների թիվն էլ պետք է հաշվել շուրջ 7-9 հազար մարդ:

Այսպիսով, 1690-1720-ական թթ. Գեղարքունիքում բնակվող շուրջ 150 000 հայերից միայն 20-30 հազարն են բնակվել Ծար-Քոլանիում¹³⁶:

¹³⁶ Պ. Չոբանյանի հետազոտության արդյունքների համաձայն, «քրդերի մուտքը Ծար «թեև արձանագրվում է դեռևս 18-րդ դարում, սակայն զանգվածային ներհոսք կատարվել է հիմնականում 19-րդ դարի առաջին կեսին և վանքապատկան հողերի վրա նրանք բնակվում էին միայն վարձակալական հիմունքներով: Էթնիկական գերակշռությունը զավառում հայերը սկսել են զիջել միայն 19-րդ դարի կեսերից սկսած: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և հատկապես դարավերջին եկեղեցին փաստորեն զիջում է նաև իր հողային-կալվածիտարական իրավունքները» (տե՛ս **Չոբանյան Պ.** Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»: Հ. 20, Երևան, 2001, էջ 229):

Վարանդայի գավառ
(բուն Վարանդա և Քոչիզ)

1699 թ. Իսրայել Օրին ծրագրում էր Վարանդայում զինակոչել 6000 հայ տղամարդ (տե՛ս Աղյուսակ Ա): Նրա այս հաշվարկի հավաստիությունն ուղղակիորեն և անուղղակիորեն ստուգվում է 1720-ական թթ. Վարանդայում գոյացած հայ զինվորության պատկառելի թվով: Այսպես, 1724 թ. հունվարի 12-ին Շոշի (Շուշիի) սղնախի զորահրամանատարները՝ Ավան և Միրզա յուզբաշինների գլխավորությամբ՝ ռուսաց ցարին տեղեկացնում էին, որ իրենց զորքն այդ պահին բաղկացած է 500 հրացանակիր և 6400 «անզեն» (ավելի ստույգ՝ վատ՝ տնայնագործորեն զինված) մարտիկներից.

«...մեր թաբուն թալեդովս (=ենթականերով) կանֆ եձ (500) թվանկաուր սահաբ յարաղ (=հրացանակիր զինված մարդկանցով), և էլ առանց եարաղ (=անզեն) յազիր (=պատրաստ) էլ մարթ կայ Զոհձ (6400), գրայ թուր և թվանկ չունենֆ: Թէ որ թագաուրն մեզ ողորմութիւն առի՝ թվանկ և թուր, գուլուլայ և բարութ, եայրաղ տայ, մեֆ գլխով թագաուրին ծառայութիւն կառենֆ»¹³⁷:

Փաստորեն, Վարանդայի զգալի մասն ընդգրկող Շոշի սղնախում 1724 թ. հունվարին եղել է 6900 հայ զինվոր, որոնցից լավ զինված էին դեռևս միայն 500-ը¹³⁸: Մարտիկների այս թիվը 900 հոգով նույնիսկ գերազանցում է Վարանդայի 6000-անոց զորահավաքային ներուժի՝ 1699 թ. Իսրայել Օրու ներկայացրած գնահատականը, որ պետք է բացատրել 1711-1725 թթ. հայերի Արցախ ներհոսքով ու, մասնավորապես, շիրվանցի հայ ռազմիկների այնտեղ հաստատվելով:

Վերստուգելու համար այս թվերը, համառոտաբար վերլուծենք Վարանդայում 1725 թ. մարտի սկզբին հայոց զինուժի իրականացրած փայլուն հատուկ ռազմագործողությունը, որի

¹³⁷ АРО-П, док. 199, с. 57.

¹³⁸ Այն, որ միայն Շոշի սղնախի զորքի թիվը բաղկացած է եղել 6900 մարտիկներից, ժամանակին դիպուկ նկատել էր Պ. Հարությունյանը (Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа..., с. 162):

արդյունքում, ի դեպ, թշնամուց մեծ քանակությամբ զենքի առգրավման շնորհիվ լուծվել է նաև հայ մարտիկների սպառազինվածության խնդիրը:

1725 թ. մարտի 3-ին Վարանդայում ոչնչացվել է օսմանյան 4700-հոգանոց մի ամբողջ հեծյալ զորամիավորում («հեծեալ սայ ղօշուն»): Այդ բարդագույն հատուկ ռազմագործողությունը համատեղ ծրագրել և իրագործել են ինչպես Վարանդայի մելիք Բաղերի ջոկատները, այնպես էլ Շուշիի բերդը որպես գլխավոր նստավայր ընտրած Ավան-յուզբաշու ընդհանուր հրամանատարության տակ գործող շիրվանցի հայ զորագլուխներն ու նրանց ընտիր (հիմնականում տեղացիներից կազմավորված) զորախմբերը¹³⁹:

Ակզբում 4700 օսմանցի հեծյալ ասկյարներին առերևույթ հյուրընկալորեն դիմավորել են («յառաջ գնացինք ղօնաղ արինք»), ապա ցրել Վարանդայի գյուղերից 33-ում՝ ամեն մեկում բնակավորելով, ինչպես վկայում է սկզբնաղբյուրը, «200, 300, 400, 500 մարդ»: Իսկ երկու օր անց հայկական ջոկատները հանկարծակի հարձակումով գրեթե ամբողջովին ոչնչացրել են նրանց՝ սպանելով 4550 ասկյար: Թշնամու զորագնդից կարողացել է ճողոպրել ընդամենը 150 հոգի, հավանաբար՝ մեկ առանձին ստորաբաժանում¹⁴⁰: 33 օսմանյան ստորաբաժանումների վրա հայոց այդ հարձակումը պետք է իրականացվեր միաժամանակ, որպեսզի բոլորին անակնկալի բերեր ու թույլ չտար մյուսներին պաշտպանության արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել: Իսկ այդպիսի միաժամանակյա հատուկ ռազմագործողությունների շարք իրականացնելու համար պահանջ-

139 Օսմանյան կանոնավոր հեծելագորային կորպուսի ոչնչացումը պահանջում էր միանգամից մի քանի բարդ ռազմական առաջադրանքների անթերի կատարում, որոնք հատկորոշել ենք հետևյալ հոդվածում՝ Айвазян А. М. Ручное огнестрельное оружие армянской армии в 1720-х гг., с. 193-195. հմմտ. ԱՍ III, էջ 75 (ծնթ. 50):

140 АРО-II, док. 309 (10 марта 1725 г.), 310 (10 марта 1725 г.), 312 (11 мая 1725 г.). с. 234, 236, 241, 243. Վերջին փաստաթուղթը ծածկագրություն է՝ ռուսերեն է, բայց գրված է հայերեն տառերով (с. 241-244):

վում էր հայկական գերակշիռ կամ առնվազն նույն թվով ուժերի կենտրոնացում:

Փոքր-ինչ ավելի պարզաբանենք: Գիշերային միևնույն պահին 4700 թուրք զինվորներին ի գորու էին ոչնչացնել առնվազն 4700 հայ պատրաստված հայ զինյալներ, եթե անգամ մի պահ ընդունենք, որ ասկյարները բաշխվել էին հայերի տներում 2-3 կամ 4-5 հոգով: Սակայն իրականությունը բավականին տարբեր պատկեր է ստանում, երբ հարցը զննում ենք ռազմական գործի պահանջների և կանոնների տեսանկյունից: Նախևառաջ պետք է հաշվի առնել, որ օսմանյան հրամանատարությունը, քաջատեղյակ լինելով Արցախում առկա հայոց բազմաքանակ զինուժի մասին, յուրաքանչյուր գյուղում՝ ռազմական տեսակետից կարևոր տեղամասերում, տեղակայելու էր պահակակետեր ու պահակախմբեր, նրանց կազմից նշանակելու էր գիշերային ժամապահներ, իսկ առնվազն հրամանատարների ու նրանց թիկնազորի, ինչպես նաև առանձին ստորաբաժանումների համար պահանջելու էր տրամադրել գյուղի լավագույն առանձնատները, որոնց շուրջը ևս պարեկություն էր կարգվելու:

Բացի այդ, քանի որ Վարանդա մտած 4700 ասկյարները հեծյալներ էին, ուրեմն նրանցից շատերը մշտապես հետևելու, խնամելու ու հսկելու էին իրենց ավելի քան 5000 (հնարավոր է՝ ընդհուպ մինչև 6-8 հազար) մարտական երիվարներին, գումակի ձիերին ու ջորիներին: Օսմանյան այդ զորքն իր հետ Վարանդա էր բերել 200 հայ գերի, ուլքեր, բնականաբար, գտնվել են առանձին պահակախմբի մշտական հսկողության ներքո (թուրքերին ջարդելուց հետո գերիներն ազատ են արձակվել՝ «ԲՃ (200) աւելի քրիստոնեա եսիր կայր, ազատեցինք»): Ասվածից պարզ է, որ օսմանյան զորքի մի մասը մշտապես եղել է արթուն և զգաստ վիճակում: Այլ հարց է, որ հայերին հաջողվել էր բթացնել թշնամու հրամանատարության զգոնությունը՝ պահպանելով բացարձակ գաղտնիություն ինչպես մարտիկների, այնպես էլ 33 հայկական գյուղերի բնակչության շրջանում:

Կայծակնային հարվածով թշնամուն ոչնչացնելու համար օսմանյան 33 ստորաբաժանումներից յուրաքանչյուրի դեմ իրականացվել է առանձին՝ նախապես մշակված ռազմագործողություն՝ ելնելով տվյալ գյուղի աշխարհագրական դիրքից, օսմանցիների տեղակայման առանձնահատկություններից, գյուղում առկա ինքնապաշտպանական ջոկատի ու նրա անդամների ռազմական պատրաստության և զինվածության աստիճանից, հատուկ հմտությունների մակարդակից և այլ հանգամանքներից: Օսմանյան 33 ստորաբաժանման դեմ գործել է հայկական 33 զորաջոկատ, որոնց թվաքանակը չէր կարող թշնամու զորքից պակաս լինել, այլապես հարցականի տակ կդրվեր ընդհանուր ռազմագործողության միաժամանակյա կատարման հրամայականը: Իրականում հայոց զորքը պարտադրաբար պետք է ավելի մեծաթիվ լիներ, որպեսզի լեռնային կտրատված տեղանքի և ուժերի խիստ տարակենտրոնացվածության պայմաններում՝ հայկական պահեստային մի քանի արագաշարժ զորաջոկատների միջոցով արգելվեին թշնամու փախուստի ուղիները, իսկ սուրհանդակներն ապահովեին յուրային ջոկատների միջև հուսալի կապն ու արդյունավետ փոխօգնությունը¹⁴¹: Այսպիսով, այս ռազմագործողության իրենց

¹⁴¹ Խնդրո առարկա հատուկ ռազմագործողության որոշ մանրամասները ներկայացված են Իվան Կարապետի, Եսայի և Ներսես կաթողիկոսների՝ Պետրոս Ա ռուսաց ցարին 1725 թ. մարտի 10-ին հղած նամակում. «...ՌՀՀԴ (1725) մարտի ամսոյ մէկումն ԴՌԷՃ (4700) հեծեալ սայ ղօշուն եկին մեզ վերայ, Գ (3) փաշայ էր՝ Շահին, Սալահ և Ալի անուն: Մէք էլ տեսանք, որ շատ են, կռուելով չէ լինիլ, յառաջ գնացինք ղօնաղ արինք, մեր գեղարանց վերայ բաժանեցինք, որն ԲՃ (200)-ով, ԳՃ (300)-ով, ԴՃ (400)-ով, ԵՃ (500)-ով տեղուտեղ կոտորեցինք, Բ (2) փաշան ևս սպանեցինք. Սալահ փաշան ողջ պահած ունիմք, ապա մէկ ՃԾ (150) մարդ փախան բրծան. ԲՃ (200) աւելի քրիստոնէա եսիր կայր, ազատեցինք» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.) (ԱՊՕ-II, док. 309, с. 234): «Մէք էլ տեսանք, որ շատ են, կռուելով չէ լինիլ» արտահայտությունը, վերը պարզաբանված պատճառներով, որևէ կերպ չի կարող նշանակել, թե այդ 4700 ասկյարների վրա հարձակված հայ զինյալները թվով նրանց զիջել են: Պարզապես կանոնավոր օսմանյան զորքը ոչնչացնելու, միաժամանակ բաց առճակատման մեջ մեծաթիվ յուրային կորուստներից խուսափե-

մասնակցությունը բերած պետք է լինեին առնվազն Շոշի սղնախի բոլոր 6900 մարտիկները, եթե ոչ ավելի մեծաքանակ զորք:

Հետևաբար, Օրու Պֆալցյան ծրագրում գորակառի ենթակա 6000 վարանդացի տղամարդկանց արձանագրումը, ներառելով ամբողջ Վարանդայի զորահավաքային կառուցվածքները, պետք է այլևս ընդունել որպես ստուգված և ապացուցված ֆանակական գնահատական, ըստ այդմ նաև՝ XVIII դարի սկզբին այդ գավառում ապրող 60,000 հայ բնակիչների առկայության մասին լիովին վստահելի ծանուցում:

Նկատենք նաև, որ Վարանդայում Ավան-յուզբաշին հաստատվել էր իր կառուցած Շոշիի անառիկ բերդում, իսկ մելիք Բաղերը՝ Ավետարանոց և Քոշիզ¹⁴² ամրացված ավաններում: Այդ բաժանումով 1720-ական թթ. ստեղծված նոր իրավիճակում իր վարչառազմական վերահաստատումն էր գտել դեռևս XVII դարի երկրորդ կեսին արձանագրված Վարանդայի փաստացի թեմական տրոհումը բուն Վարանդայի և Քոշիզի միջև¹⁴³:

1790 թ. Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հրամանով կատարված հաշվառման մեջ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների տիրույթներում գրանցվել է 73 գյուղ, որոնցից 35-ը լքված ու ամայացած¹⁴⁴: Դարձյալ, ինչպես և Ծարա (Քոլանի) երկրի դեպքում, համեմատենք այս քանակը սույն ուսումնասիրության XI-

լու նպատակով կիրառվել և անվրիպորեն իրագործվել է ոչ ավանդական բարդագույն մարտավարություն:

¹⁴² Քոշիզի ավերակներն այժմ գտնվում են Արցախի Մարտունի շրջկենտրոնից 17 կմ հարավ-արևմուտք՝ այժմյան Ծովատեղ և Խերխան գյուղերից ներքև ընկած բլրալանջի վրա (Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 5: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2001, էջ 434:

¹⁴³ XVII դարի վերջերին Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը փորձել էր լուծել Վարանդայում թեմական ու համայնքային պառակտվածությունը՝ Ամարասի վանքը վերանորոգելու ու վարանդացիներին նրա շուրջը միավորելու միջոցով (Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа..., с. 226-227. հմմտ. Բարխուտարեանց Մ. Արցախ, էջ 104-105):

¹⁴⁴ Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград: Изд. Ленингр. гос. унив., 1949, с. 116.

որդ գլխում ճշտված երկու գործակցի հետ, նկատելով, որ. ա) Ղարաբաղի բնակավայրերի միջին մեծությունը 1710-1720-ական թթ. կազմել է 555 շունչ, բ) 1722 թ. մինչև 1783 թ. հայության թիվն Արցախում նվազել է ավելի քան 2/3-ով: Ըստ այսմ, 1710-1720-ական թթ. Վարանդայի 73 գյուղերում բնակվել է շուրջ 40,000 հայություն ($73 \times 555 = 40,515$): Իսկ եթե նկատի առնենք նաև, որ Մելիք-Շահնազարյանները 1699 թ. հետո մինչև 1790 թ. կորցրել էին իրենց տիրույթների մի մասը (այսինքն՝ բացի վերոհիշյալ 73 գյուղերից, գտնե 1710-1720-ական թթ. Վարանդայում եղել են նաև այլ գյուղեր), ապա 1699 թ. 6000 վարանդացի ռազմունակ տղամարդկանց (հետևաբար՝ Վարանդայում, ներառյալ Քոչիգում այդ ժամանակ բնակվող 60,000 հայության) Իսրայել Օրու գրանցումն այդ պահի պատմաժողովրդագրական իրականությունը շատ մոտ հաշվարկ պետք է համարել:

Իսկ 1790 թ. Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյաններին պատկանող տիրույթներում՝ շեն մնացած 38 գյուղերում, ապրել է 10-15 հազար հայություն¹⁴⁵: Սա այն պարագայում, երբ Ղարաբաղում՝ Խամսայի մելիքությունների տարածքում, 1783 թ. Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը ընդամենը 30,000 հայ ընտանիք էր հաշվում, այսինքն՝ շուրջ 150 000 մարդ¹⁴⁶: Հաշվի առնելով Վարանդայում Մելիք-Շահնազարյանների տիրույթներից դուրս հայտնված հայկական բնակավայրերը, ներառյալ Շուշի բերդաքաղաքը, Վարանդայի հայության թվաքանակը 1783-1790 թթ. կարելի է որոշ պայմանականություններ հաշվել շուրջ 20-25 հազար շունչ, որը գրեթե երեք անգամ պակաս էր 1720-ական թթ. առկա թվաքանակից: Այսինքն՝ Վարանդայում այդ ժամանակ ապրել է Արցախի հայության մոտ մեկ վեցերորդը:

¹⁴⁵ Եթե բնակավայրերի միջին մեծությունը վերցնենք 1720-ական թթ. 555 շունչը, ապա 1790 թ. Վարանդայում ապրել է շուրջ 20,000 հայ ($38 \times 555 = 21,090$): Սակայն, 1720-ական թթ. մինչև 1790 թ. բնակչության թիվը կտրուկ նվազել էր ամբողջ Արևելյան Հայաստանում: Նույնը պետք է լիներ նաև Վարանդայում:

¹⁴⁶ **ԱՊՕ-IV**, д.ок. 128, с. 209.

**VII. «ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՐԿԻՐ». ՇԱՄԲԻ,
ԱԳՈՒԼԻՍԻ (=ԳՈՂԹՆ), ՇԱՐՈՒՐԻ, ԵՐՆՋԱԿԻ,
ՃԱՀՈՒԿԻ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐ**

Սեֆյանների օրոք Երևանի նահանգի կամ Զուխուր-Սաադ վիլայեթի¹⁴⁷ մեջ որպես առանձին մեծ ռազմաավատական տիրույթ (օլթա)¹⁴⁸ մտնում էր իլխանների ժամանակներից ի վեր «Նախիջևանի թուման» (Թուման-ե Նախիջևան) կոչվող վարչական միավորը¹⁴⁹: Հայկական աղբյուրներում այն կոչվում էր

¹⁴⁷ Զուխուր-Սաադ (հայկական աղբյուրներում նաև՝ «Սահաթի փոս» կամ «Երկիրն Սահաթուն») անվանումն Արարատյան երկրին տրվել է XIV դարի վերջերին (այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Փափագյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.). – ՏՀԳ, 1960, № 7-8, էջ 23-26):

¹⁴⁸ *Օլթան* հողային այնպիսի տիրույթ էր, որը որպես ավատ տրվում էր քոչվորների ցեղապետներին կամ բարձրաստիճան զինվորականներին՝ ամիրներին, որոնք էլ պարտավորվում էին առաջին իսկ պահանջով որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել Սեֆյան տիրակալներին (տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», I, Հրովարտականեր, պրակ Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.): Աշխ.՝ Հ. Դ. Փափագյանի: Երևան, 1956, էջ 123. հմմտ. **Միրզա Սամի՛ա**. Թագքիրաթ ալ-մուլուք, էջ 255):

¹⁴⁹ «Թուման-ե Նախիջևան» գավառապետությունը ներառում էր «Սյունյաց աշխարհի Նախիջևան, Ճահուկ (Շահբուզ), Երնջակ (Ալինջա), Գողթն (Ազադ Ջիրան), Վայոց Ձոր (Դարե-յե Էլեգիս), Ծղուկ (Միսաջան) գավառները և, որպես մեծ օլթա, մինչև XVII դարի սկիզբը ենթարկվում էր Ազերբայջանի կամ Թավրիզի բեկլարբեկուն, իսկ XVII դարից հետո ենթակա էր Զուխուր-Սաադի բեկլարբեկությանը» (տե՛ս ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 251): Տե՛ս նաև **Փափագյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.). – ԼՀԳ, 1973, № 6, էջ 33. հհմտ. **Նույնի՛** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.). – ԼՀԳ, 1977, №1, էջ 29: «Ազերբայջան» ռազմավարչական տերմինի մասին տե՛ս աստ, ծնթ. 194:

«Նախիջևանի երկիր»¹⁵⁰: «Նախիջևանի թումանն» ուներ իր գավառապետը՝ հաֆիմը¹⁵¹: Այս գավառապետությունն անջատվել է Երևանի նահանգից ու առանձին խանություն դարձել միայն 1747 թ.:

1699 թ. գրված Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագիրն առանձին-առանձին է նշում Նախիջևանի թումանի ընդգրկած գավառներն ու նրանցում առկա հայոց զորահավաքային ներուժը: Հենվելով Հայաստանից ստացված ժողովրդագրավիճակագրական տեղեկությունների վրա՝ Խարայել Օրին նախատեսում էր, որ Երնջակի գավառում կհաջողվի զինվորագրել 10,000, Նախիջևանի գավառում՝ 5000, Շամբի (Դարաշամբ) գավառում՝ դարձյալ 5000, Ագուլիսի գավառում՝ 6000 հայ տղամարդ: Կազմավորվելիք տարածքային այս զորախմբերի հիման վրա էլ նշված գավառներում բնակվող հայության թվաքանակը վերն ախպես ենք վերականգնել. 1699 թ. Երնջակում (ներառյալ, ինչպես քիչ անց ցույց կտրվի, Ճահուկ գավառը) բնակվել է մոտավորապես 100 000, Նախիջևանում՝ 50,000, Շամբում՝ 50,000, Ագուլիսում՝ 60,000 հայ (տե՛ս Աղյուսակ Ա): Նույն ծրագրում հիշատակված է նաև Շարուր գավառը, բայց Օրին հատուկ ընդգծում է, որ այն «թուրքերով (իմա՝ մահմեդականներով – Ա.Ա.) լիքն է, իսկ քրիստոնյաներ այնտեղ քիչ կան»: Նա չի հաղորդում որևէ լրացուցիչ տեղեկություն, որը կօգներ ճշտել նաև շարուրահայության մոտավոր քանակը: Փաստորեն, Օրու այս տվյալների մեր վերծանության համաձայն, վերոհիշյալ հինգ (Ճահուկի հետ միասին՝ վեց) գավառների հայության ընդհանուր քանակը կազմել է 260 000 հազար մարդ:

Պֆալցյան ծրագրում (ինչպես նաև դրա հիման վրա երկու տարի անց համառոտագրված ու վերախմբագրված Մոսկովյան ծրագրում) Նախիջևանին ու նրա վերը նշված հարակից

150 Օրինակ, 1726 թ. Ղազար Ջահկեցիի գրում էր. «Եւ ես... գոյով յերկրէն Նախջուանայ ի գիւղաքաղաքէն Ճահկայ...» (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 2121, թ. 370ա):

151 Միրզա Սամի՛ա. Թագքիրաթ ակ-մուլուք, էջ 63, 191:

գավառներին մեծ կարևորություն էր հատկացվում: Հենց Նախիջևանում պետք է կենտրոնացվեին Արևելյան Հայաստանում հավաքագրված հայկական նորաստեղծ զինական ուժերը, որոնցից 5000-անոց ընտիր մի զորախումբ անմիջապես առանձնացվելու էր Երևանի վրա շտապ արշավելու և այն անմիջապես գրավելու առաջադրանքով: Այնուհետև արդեն հիմնական ուժերով («հարկավոր է մեծ բանակ») պլանավորվում էր Նախիջևանից ու Երևանից¹⁵² շարժվել դեպի Թավրիզ՝ այն ևս նվաճելու նպատակով¹⁵³: Այսուհանդերձ, Թավրիզը ռազմակալված պահելու խնդիր Օրին չէր դնում: Նա առաջարկում էր Իրանի հյուսիսային այդ մայրաքաղաքի գրավումից հետո նահանջել Սոֆիան (Սուֆիան) քաղաքը: Թավրիզի ու Մարանդի ճիշտ մեջտեղում (առաջինից մոտ 35 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք)¹⁵⁴

152 Թավրիզի վրա արշավանքն իրականացվելու էր ոչ միայն Երևանից, ինչպես կարծում էր Աշ. Հովհաննիսյանը («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 364), այլ նաև Նախիջևանից, որտեղ շարունակելու էին կուտակվել ու կազմավորվել հայկական զորքերը՝ սպասելով Երևանի գրավմանը:

153 ЭЗОВ. Сношения, док. 9, §18-21, с. 33-35. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 54-55: Ի դեպ, Աշ. Հովհաննիսյանը, Եսայի կաթողիկոսի երկում «յերկիրն Աստարապատուն» վրիպմամբ «Աստապատա երկիր» է կարդացել, ապա սխալաբար եզրակացրել, որ Օրու ժամանակներում պարսից զորքերի դեմ Սուլեյման-բեկ անվամբ մի ջալալու արձանագրած որոշակի ռազմական հաջողությունները, մասնավորապես Թավրիզի ուղղությամբ, իբր սկիզբ են առել Նախիջևանի գավառում և «մեծ տպավորություն» գործել Իսրայել Օրու և նրա կազմած ազատագրական ծրագրի վրա («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 367-368): Այնինչ Սուլեյման-բեկը շրջել է ոչ թե Աստապատի, այլ Աստարաբադի «երկրում» (տե՛ս **Եսայի կաթ.**, էջ 21): Իսկ Աստարաբադը ներկայիս Գորգան քաղաքն է (Իրանի Գոլեստան նահանգի վարչական կենտրոնը), որը մայրաքաղաք Թեհրանից գտնվում է մոտ 400 կմ դեպի արևելք, Կասպից ծովից 30 կմ հեռավորության վրա: Հետևաբար, Սուլեյման-բեկի ապստամբությունը Նախիջևանի հետ որևէ կապ, Օրու ծրագրի վրա էլ՝ որևէ ազդեցություն ունենալ չէր կարող:

154 Աբրահամ Կրետացու վկայությամբ, Թավրիզից Մարանդ մոտ 12 ժամվա ճանապարհ էր (**Աբրահամ Կրետացի**. Պատմություն: Քննական բնագիր, ռուս. թարգմ., առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Լորդակյանի: Երևան, 1973, էջ 163, 270), հետևաբար՝ Թավրիզից Սոֆիան կարելի էր հասնել ընդամենը 6 ժամում:

գտնվող այդ քաղաքում էլ Օրին նախատեսում էր բանակել ու ձմեռել՝ այդտեղից հաջորդ տարվա գարնանը (մայիսի վերջ-հունիսին)¹⁵⁵ սպասվող պարսկական ուժերի հավանական հակահարձակման դեմն առնելու համար¹⁵⁶։ Սոֆիանում տեղակայվելու և ամրանալու այս մտադրությունը վկայում է, որ Օրին և հայ ազատագրական շարժման մյուս առաջնորդները ցանկանում էին վերստեղծվելիք Հայկական թագավորության կազմում պահել Արաքսից հարավ ընկած մի շարք հայահոծ գավառներ, այդ թվում՝ անպատճառ Մարանդը, Խոյը, Ղարադաղը և Մակուն, իսկ բարենպաստ պայմանների առկայության դեպքում՝ փոքր-ինչ ավելի հեռակայ Սալմաստը և Ուրմիան¹⁵⁷։

Հայկական զինուժի վերահսկողության տակ հայտնվելուն պես այդ գավառներում բնակվող հայ ռազմունակ տղամարդիկ, բնականաբար, ևս զինվորագրվելու էին նույն հիմունքներով, ինչ այլուր՝ «10 բնակչից 1 զինվոր» զորահավաքային սկզբունքով։ Բայց այդ շրջանների հայությունը չէր հասցնելու Երևանից ու Նախիջևանից Թավրիզի վրա ձեռնարկված սրընթաց հարձակմանն իր մասնակցությունը բերել, քանի որ, ինչպես վերոն արդեն նշվել է, Կասպից ծովից մինչև Թավրիզ ամբողջ ռազմարշավը տևելու էր, ըստ Պֆալցյան ծրագրի, 20-25 օր, իսկ վերջին փուլում իրականացվելիք Թավրիզի անակնկալ գրավումը՝ ընդամենը մեկ շաբաթ կամ փոքր-ինչ ավելի¹⁵⁸։ Այդ իսկ պատճառով էլ Պֆալցյան ծրագրում անդրարաքսյան վերոնշյալ գավառների հայության զորահավաքային բավականին

155 Эзов. Сношения, док. 9, §30, с. 40. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 60:

156 Эзов. Сношения, док. 9, §21, с. 35. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 55:

157 Աշ. Հովհաննիսյանը միանգամայն ճիշտ նկատում էր, որ ինչպես և հետագայում՝ «1828 թ. Թավրիզի և շրջակա գավառների ժամանակավոր գրավումով ավարտվեց ռուս-պարսկական պատերազմը», Օրու ծրագրով ևս Թավրիզի գրավումն անհրաժեշտ էր «սոսկ Երևանի նվաճումը ռազմականորեն և քաղաքականապես ամրապնդելու համար» («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 364):

158 Տե՛ս աստ, ծնթ. 79:

լուրջ կարողությունները¹⁵⁹ չեն հաշվառվել: Չի բացառվում, սակայն, որ Օրին Նախիջևանում և վերոնշյալ հարակից գավառներում կենտրոնացվելիք հայկական զնդերի կազմի մեջ մտցնել նաև, առանց այդ մասին առանձին նշելու, փոքր թվով (1-2 հազար) հայ զինվորների, որոնք, իր կարծիքով, այդ մոտակա գավառներից այնուամենայնիվ անհապաղ կժամանեին ու կմիանային ազատագրական բանակին՝ դեռևս մինչև Թավրիզի վրա նրա նախագծած արշավանքը:

Ստուգենք վերը բացահայտված ժողովրդագրավիճակագրական տվյալների հավաստիությունը՝ մեզ հասած զուգահեռ պատմական տեղեկություններով:

Շամբի գավառ

Շամբը հին Զուղայից անմիջապես դեպի հարավ-արևմուտք ընկած մեծ ավան էր, միաժամանակ՝ Նախիջևանի թումանի (Թուման-ե Նախիջևան) կազմում գտնվող համանուն գավառ, որը հայտնի էր նաև Դարաշամբ (Շամբիձոր) անվամբ և ընդգրկում էր Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա վանքի ամբողջ շրջակայքը, ինչպես նաև, ըստ ամենայնի, այդտեղից դեպի հյուսիս-արևմուտք ընկած Արաքսի աջափնյա շրջանները: 1678 թ. հունվարի 2-ի կոնդակով Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսն Ստեփանոս Նախավկայի վանքին էր հանձնել ինը գյուղ՝ Ոստինը¹⁶⁰, Հորսը¹⁶¹, Խրաշկուսը, Խրովատեղը, Արատեսը¹⁶²,

159 XVII–XVIII դդ. անդրարաքսյան գավառներում հայոց ունեցած թվաքանակի մասին տե՛ս աստ, գլուխ «XIV. Հայության թվաքանակը Վրաստանում և Արաքսից հարավ»:

160 Ոստին գյուղը Դարալագյազի գավառում էր, հետագայում Եղեգնաձորի շրջանի Հոստունը, որը լքվել է 1950-ական թթ.:

161 Հորս գյուղը գտնվել է Պարսկահայաստանում, Նախիջևան քաղաքից մոտ 50 կմ դեպի հարավ-արևմուտք (տե՛ս **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ.** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 3: Երևան. ԵրԴՀ հրատ., 1986, էջ 452):

162 Արատեսը գտնվել է Սյունիքի Վայոց ձորի գավառում, այժմ ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, ՀԽՍՀ Եղեգնաձորի շրջանի Դըզլգյուն է (**Հակոբյան Թ., Մելիք-**

Կալասեռը¹⁶³, Արտավինը, Ազատակը¹⁶⁴ և Զեթացը¹⁶⁵: Բացի իր տեղագրությամբ անհայտ հրաշկուսից, հրովատեղիից և Զեթացից, ինչպես նաև Պարսկահայաստանում գտնվող Հորսից, մյուս հինգ գյուղերը ոչ թե բուն Շամբում, այլ Վայոց ձորում ու Դարալագյազում էին: Շամբի բոլոր գյուղերի ցանկը չունենք: 1765 թ. Ս. Էջմիածինը Շամբն ընդգրկում էր «Նախիջևանի երկիր» մեջ¹⁶⁶:

Ինչևիցե, ըստ Իսրայել Օրու, Շամբը պետք է տար 5000 մարտիկ: Թվում է, թե Շամբում կազմավորվելիք 5000-անոց զորաշուկատի մեջ Օրին ծրագրում էր ընդգրկել նաև Արաքսից հարավ ընկած մերձակա հայաշատ գավառներից ու քաղաքներից՝ Մակուից, Մարանդից, Խոյից, Սալմաստից, Ուրմիայից կամավորապես զինվորագրվելիք հայ մարտիկներին¹⁶⁷:

Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 1: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1986, էջ 394), Հերմոն գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևելք:

¹⁶³ Կալասարը Դարալագյազի գավառում էր, այժմ լքված գյուղ է ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, Հերմոն գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևմուտք:

¹⁶⁴ Ազատակն այժմ ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Ազատեկ գյուղն է, Արփա գետի ձախ ափին:

¹⁶⁵ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան. «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 244, վավերագիր 245. հմմտ. **ԱԱ IX**, էջ 221 (ծնթ. 38): Այս գյուղերի մի մասն, ամենայն հավանականությամբ, հանվել էր այլ եկեղացական վիճակներից, որովհետև Հակոբ Ջուղայեցին նույն կոնդակում հատուկ ընդգծում էր. «Այսուհետև ձեր իսկապես հաստատուն Աթոռն Սուրբ Նախավկայն է, եւ դուք՝ հարազատ որդիք եւ ժողովուրդ նորին»:

¹⁶⁶ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 9120, էջ 3ա. հմմտ. **ԱԱ IX**, էջ 249-250:

¹⁶⁷ 1590 թ. Երևանի վիլայեթի օսմանյան ընդարձակ հարկամատյանի տվյալներով, Դարաշամբի գյուղախմբում (*նահիյե*) եղել է երեք հայկական գյուղ՝ Դիրբենդը (26 ընտ.), Բաշբենդը (13 ընտ.) ու Օրթաքենդը (15 ընտ.) (**Միրզաբեկյան Գեորգի**. Դարաշամբի 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակը. – ԲՄ, № 32, 2021, էջ 27-37): Հետևաբար, այդ գյուղերի 54 ընտանիքներում ապրել է 200-ից մինչև 500 մարդ (ընտանիքում հաշվելով նվազագույնը 5 և առավելագույնը 10 շուն): Սակայն համարել այս հարկացուցակը «տեղեկությունների մեծ ճշգրտությամբ աչքի ընկնող սկզբնաղբյուր» (Գ. Միրզաբեկյան՝ նույն տեղում, էջ 27), չի կարելի, որովհետև այն լավագույն դեպքում արձանագրել է (դեռ մի կողմ դրած հավաստիության հարցը) 1578-1590 թթ. թուրք-

Գողթն կամ Ագուլիսի գավառ

Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագրի (1699 թ.) համաձայն, Ագուլիսի գավառը (իմա՝ Գողթնը), ի գոլթու էր 6000 հայ տղամարդ զինակոչել¹⁶⁸: Առաջնորդվելով ընդհանուր բնակչության

պարսկական ավերիչ պատերազմից անմիջապես հետո տիրող անշարժ (ստատիկ) իրավիճակը, երբ որոշ բնակավայրեր Երևանի նահանգում, ներառյալ Նախիջևանի երկրում, ժամանակավորապես դատարկվել ու անմարդաբնակ էին դարձել: Այնինչ պետք է հաշվի առնել, որ միայն 1579 թ. Նախիջևանի և հարակից գավառների հայ գերիների թիվը կազմում էր ավելի քան 40,000 մարդ, իսկ 1578-1579 թթ. ամբողջ Արարատյան երկրից գերեվարվել էր 60,000 հայ՝ չհաշված մեծ թվով սպանվածներին (այդ մասին մանրամասն տե՛ս աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...», ենթագլուխ՝ «Երևանի բնակչության թվաքանակն ու էթնիկական կազմը XVI դ. վերջին–XVII դ. սկզբին»): Այս պատմական եղելությունների մասին նշված հարկացուցակի հրատարակիչը չի նշել, որից կարող է սխալ տպավորություն ստեղծվել, թե իբր Դարաշամբը միշտ է սակավամարդ եղել: Բացի այդ, նշված հարկացուցակում բացակայում է Շամբ (Շամբիձոր, Դարաշամբ) գավառի գլխավոր բնակավայրը՝ ինքը Շամբը: Առհասարակ, մեծ աղետներից անմիջապես հետո որևէ վայրում առաջացած ժողովրդագրական ծանր իրադրությունը պետք է պարտադիր դիտել դրան նախորդած ու հաջորդած ժամանակաշրջանների համեմատությամբ, շարժական (դինամիկ) վիճակում՝ առավել ամբողջական և հավաստի պատկեր ձևավորելու համար: Օսմանյան նույն հարկամատյանի տվյալների արժանահավատության հարցը լուրջ կասկածներ է հարուցում նաև, երբ այն Ագուլիսում՝ այդ դարաշրջանի ամենախոշոր հայկական քաղաքներից մեկում, 1590 թ. արձանագրում է իբր ընդամենը 149 հարկատու տղամարդ, որից 9 մահմեդական և 14 ամուրի, այսինքն՝ առավելագույնը 125 ընտանիք (տե՛ս **Margaryan Gor A., Kostikyan Kristine P., Tovmasyan Anahit A.** “Agulis on the Crossroads of International Trade through Caucasus in 17th-18th Centuries,” *History, Archaeology and Ethnography of the Caucasus*, V. 17. № 4. 2021, p. 851): Այս քանակը կարող էր լինել մի փոքր գյուղի, բայց ոչ Ագուլիսի պես նշանավոր քաղաքի բնակչություն: Իսկ եթե հրապարակված այս թիվը ճիշտ է, ապա պետք է գիտակցել, որ հենց այդ պահին Ագուլիսի բնակչությունը ժամանակավորապես լքել էր քաղաքն ու տեղահանվել դեպի առավել անվտանգ վայրեր: Ավելին՝ բոլորովին չի բացառվում, որ արդի թուրքական հայատյաց պատմագիտության հրապարակած ու ծանոթագրած աղբյուրները կարող են առնվազն մասամբ կեղծված լինել, ուստի դրանց անվերապահ օգտագործումն ու անբնական վերահրատարակումն անթույլատրելի են:

¹⁶⁸ Эзов. Сношения, с. 36: **Լեռ**, հ. 3, գիրք 2, էջ 56:

և զինվորների «10-ից մեկը» (կամ՝ «5 արուներից մեկ զինվոր») զորահավաքային հարաբերակցության վերը ճշտված բանաձևով, եզրակացրել ենք, որ Գողթնում ապրել է շուրջ 60,000 հայ (Աղյուսակ Ա):

Ագուլիս քաղաքը տարածվել է ավելի քան 5 կմ երկարությամբ ու 1-1,5 կմ լայնությամբ մի ձորակի երկայնքով ու «բաժանված է եղել ավելի քան տասը մեծ թաղերի»¹⁶⁹: XVII դարում Վերին Գետ (Վարակերտ) գյուղը, փաստորեն, Ագուլիսի ծայրամասային թաղամասն էր¹⁷⁰: XVIII դարի գրեթե ամբողջ առաջին քառորդում Սեֆյան տերության մեջ պաշտոնավարած ճիզվիտ միսիոներ Թադեոս Նրուշինսկին Ագուլիսը բնորոշում էր որպես «Պարսկաստանում հայկական ամենանշանավոր քաղաքներից մեկը»¹⁷¹:

Դավիթբեկյան հերոսամարտերի մասնակիցների պատումներն ի մի բերած միսիթարյան միաբան Ղուկաս Սեբաստացին գրում է, թե 1720-ական թթ. Ագուլիս քաղաքն ունեցել է «աւելի քան զտասն հազար (10,000) տուն Հայոց»¹⁷²: Այս հաղորդումը թյուրիմացություն է: Վստահաբար, խոսելով Ագուլիսի ավելի քան 10,000 տուն բնակչության մասին (այն է՝ ավելի քան 10,000 ծուխ կամ ավելի քան 50,000 շունչ), Ղուկաս Սեբաստացու սկզբնաղբյուրը նկատի է ունեցել ոչ թե Ագուլիս քաղաքը, այլ, ինչպես և Իսրայել Օրին, Ագուլիսի գավառը (Գողթն): Ամբողջ գավառը կամ նահանգը մարզկենտրոնի անվամբ կոչելու ժամանակակիցների սովորությունը վերն արդեն մանրամասն լու-

169 Այվազյան Արզամ. Նախիջևան. պատկերագրող բնաշխարհիկ հանրագիտակ: Երևան. «Հուշարձան», 1995, էջ 56:

170 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:

171 «...a town named Akuli, one of the most considerable that the Armenians possess in Persia» (Krusinski [Judas Tadeusz]. *The History of the Revolution of Persia: Taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan*. Second edition. Vol. I. London, 1728, p. 110).

172 Համապատում, էջ 176:

սաբանել ենք¹⁷³: Արդարև, եթե Ղուկաս Սեբաստացու այս «ավելի քան 10,000 տունը» հասկանանք թեկուզ, դիցուք, 11,000 ծուխ, ապա խոսքը վերաբերում է արդեն շուրջ 55,000 բնակչի, որը գրեթե ճշտորեն համընկնում է այդ գավառում Պֆալցյան ծրագրի տեղեկությունների հիման վրա ստացված 60,000 բնակչության թվաքանակին:

Ռուս պետական գործիչ ու պատմաբան-ազգագրագետ Իվան Շոպենը (1798-1870)՝ օգտվելով մեզ անհայտ ինչ-որ այլ կամ գուցե և (միջնորդավորված կերպով) նույն սկզբնաղբյուրից, XVIII դարում Ագուլիսի բնակչությունը նույնպես «մոտ 10,000 ընտանիք» էր հաշվում¹⁷⁴՝ դարձյալ այդ համանուն գավառի բնակչությունը թյուրիմացաբար վերագրելով քաղաքի բնակչությանը:

Հնարավորություն ունենք ճշտելու ինչպես Գոդթն գավառի գյուղերում, այնպես էլ նրա գլխավոր քաղաք Ագուլիսում բնակվող հայության մոտավոր թվաքանակը (նկատելով նաև 1720-ական թթ. Սյունյաց հայոց ազատամարտի զորահրամանատարներից մեկի՝ Տեր-Ավետիքի հատուկ ծանուցումը, ըստ որի՝ Ագուլիսում «ամենայն քաղաքացիքն էին հայ, եւ ոչ ոք այլազգի գոյր անդ»)¹⁷⁵:

173 Տե՛ս աստ, գլուխ «II. Արևելյան Հայաստանի հայության թվաքանակն ու զո-րահավաքային կարողությունը XVII–XVIII դդ. սահմանագծին (ըստ Պֆալցյան ծրագրի)»:

174 Ընդամին Ի. Շոպենը նկատում էր, որ իր օրոք՝ XIX դարի կեսերին, իրավի-ճակն «ամբողջովին փոխվել է». «Акулис... заключал в себе около 10 т. семейств, занимавшихся исключительно торговлею: ныне все это изменилось» (Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.: Тип. Импер. АН, 1852, с. 869). Ավելի վաղ՝ XVII դարի առաջին տարիների (մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնազավթը) դրությունն արձանագրելով, ավգուստին-յան միաբան Անտոնիո դը Գուվեան Ագուլիսը դասում էր Արևելյան Հայաս-տանի («Մեծ Հայքի») գլխավոր չորս քաղաքների թվին՝ Երևանի, Նախիջևա-նի և «Շարուրի» կողքին (տե՛ս **Զուպայան Մ. Կ.** Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 148):

175 ««...արքն Ագուլէսի եւ Մելիք Մոսին զղաւաճանութիւնս իւրեանց յայտ արա-րեալ՝ գրոհ տուին ի մէջ քաղաքին եւ արձակել սկսան ի վերայ զօրացն Դաւ-

1694 թ. Ագուլիսի Ս. Թովմա Առաքյալի վանքի տաճարի¹⁷⁶ գլխավոր մուտքի շեմագլխին քանդակված ընդարձակ արձանագրության մեջ հիշատակված են այդ վանքին, պատմական ավանդության համաձայն, նախապես հանձնված Գողթնի 21 գյուղերի անունները՝ Աղահեցիկը (Ողոհի), Անապատը, Բուհրուտը (Բոհրուտ, Բեխրուտ), Բուստը (Պուստ¹⁷⁷, Բիստ), Դաշտը, Դաստակը, Հանդամեջը, Մասրեանը (Մազրա), Նումնիսը (Նունիս), Շրջուն (Սրջու), Ռամիսը, Վանանդը, Վերին Գետը (Վարակերտ), Տանակերտը, Տեին, Տրունիսը (Տրունիք), Յղնան, Օբեանիսը (Ոբեանիս, Ոբեան), Փառական, Քաղաքիկը, Քեշը¹⁷⁸:

Մի քանի գրավոր տեղեկությունների շնորհիվ կարելի է ճշտել Դաշտ գյուղի բնակչության թվաքանակը: 1603-1604 թթ. օսմանյան օկուպացիոն իշխանության դաժան ճնշումների հետևանքով Գողթն գավառի Դաշտ գյուղի բնակչության մեկ երրորդը (ինչպես նաև Դիզակի չորս անվանապես չհիշատակված գյուղերի ամբողջ բնակչությունը) փախչում են Պարսկաստան: Նրանց բոլորին շահ Աբբասը բնակեցնում է Սպահանում դեռևս մինչև «մեծ սուրբունը»¹⁷⁹: Դաշտեցի փախստականներից մեկը՝ Մկրտիչ քահանան, 1606 թ. գրած հիշատակարանում հաղորդում է Սպահանում ապաստանած իր համագյուղացիների թիվը՝ 40 «տուն»¹⁸⁰, որտեղ «տունը» պետք է հասկանալ որպես գերդաստան (եղնելով 1730 թ. ստորև ներկայացվող մի

թի թօփս: Իսկ նոցա խնայեալ ի նոսա (վասն զի ամենայն քաղաքացիքն էին հայ, եւ ոչ ոք այլագգի գոյր անդ), խուսափեցին ելին արտաքս քան զքաղաքն»» (ՊՏԱ, էջ 141):

176 Ահա այսպես էր արտահայտվում Ս. Թովմա վանքի մասին կոստանդնուպոլսեցի Գևորգ Տեր-Մատթեոսյանը 1724 թ.՝ «...ի յերկրէն Նախչուանայ, ի գաւառէն Գողթնեաց, և ի գերագով վանից Սրբոյն Թովմայի Առաքելոյն՝ որ յԱգուլիս...» (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 1838, թ. 291բ):

177 Աբրահամ Կրետացի. Պատմութիւն, էջ 157:

178 Այվազյան Արզամ. Նախիջևան. պատկերագարդ բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 60-61:

179 Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 63-64:

180 «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 222-223:

դեպքից), այսինքն՝ միջին հաշվով, Դաշտից գաղթել է 400 գյուղացի: Հետևաբար, մինչև այդ 40 հայ գերդաստանների Պարսկաստան հեռանալը, Դաշտն ունեցել է 120 տուն, այն է՝ առնվազն 1000-1200 շունչ բնակիչ: Նկատենք, որ 1720-ական թթ. Դաշտը տակավին հայահոծ գյուղ էր: 1730 թ. այն ենթարկվեց պարսկական 20,000-անոց հեծելազորի հարձակմանը, որի հետևանքով 300 տղամարդ սպանվեց, 800 հոգի էլ գերեվարվեց¹⁸¹: Այս թվերը գալիս են ասելու, որ 1720-ական թթ. ևս Դաշտում բնակվել է առնվազն 1100-1200 մարդ՝ այնքան, որքան դրանից մեկ դար առաջ:

Վերոհիշյալ արձանագրությունը փորագրելու պահին (Պֆալցյան ծրագիրը կազմելուց 5 տարի առաջ), բացի նշված 21 գյուղերից, Գողթնում եղել է առնվազն ևս 30 գյուղ, հականահանվանե՝ Քոթամը, Քիլիթը, Վաղավերը, Ստուպին, Սմբատան դիզան, Ուլգուն, Նավուշը (Նավիշ), Մցգունը (Մզկուն), Մեսրոպավանը, Կորուխարը, Խանաղան (Խողուանք, Խողվանի), Խուրսը (Խուրստ), Ըզնմերը (Ազնամիր), էջինը, Դիսարը (Դեղսար), Դուգլին (Դուկկին), Դիզան, Դերը, Գոշենը, Գիրան քաղաքը, Գիլենակը (Թիլլակ), Գեղերեցիկը, Գանձակը (Գանձա), Բղևը, Բեհրազը, Բերդակը, Բազմառին, Աղրին, Վերին Ազան, Ներքին Ազան¹⁸²:

Այս հաշվարկից պետք է հանել Գողթնի Գանձակը, որի բնակչությունը 1660-ական թթ. դրությամբ մահմեդականացել էր¹⁸³:

181 Տե՛ս **Լալայեան Երուանդ**. Գողթն. Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան (արտատպած «Ազգագրական հանդես»-ի ԺԱ և ԺԲ գրքերից): Թիֆլիս, 1912, էջ 20. հմմտ. **Այվազյան Արզամ**. Ագուլիս, պատմամշակութային հուշարձաններ, էջ 19-20: Ըստ երևույթին, 1724 թ. սկսած Դաշտը թուրքամետ դիրքորոշում է բռնած եղել (ինչպես և Ագուլիսն ու նախիջևանահայության մեծ մասը, տե՛ս **ԱՎ Վ**) ու հենց այդ պատճառով էլ ենթարկվել է պարսիկների վրեժխնդիր հարձակմանը:

182 Գողթն գավառի գյուղերի թվարկումն ու մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս **նույն տեղում**, էջ 65-100:

183 **Ճեմճեմեան Ս**. Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հռոմը, էջ 138 (ծնթ. 1):

Գողթան գավառի գյուղական բնակչության մոտավոր թվաքանակը հնարավոր է հաշվել՝ հենվելով մեր հետազոտության X-րդ գլխում ճշտված Զուխուր-Սաադի (Արարատյան երկրի, ներառյալ Գողթնի) հայաբնակ ավանների և գյուղերի 450 շունչ կազմող միջին մեծության¹⁸⁴ և 1690-ական թթ. Գողթնում եղած մեզ հայտնի 50 գյուղերի պարզ բազմապատկումով, որի արդյունքը կազմում է մոտ 22,500 մարդ, կլորացված՝ շուրջ 25,000 մարդ: Իսկ սա նշանակում է, որ Ագուլիս ֆադաֆի բնակչությունը բաղկացած պետք է լինե՞ր շուրջ 35,000 մարդուց, եթե հիմք ընդունեինք Գողթնի հայության 60,000-անոց ընդհանուր կազմը (ըստ Պֆալցյան ծրագրի մեր ֆննդության), և 25-30 հազար՝ եթե հենվեմք Ղուկաս Սեբաստացու և Ի. Շոպենի սկզբնաղբյուրների՝ նույն տարածքում «ավելի քան» կամ «մոտ» 10,000 ծուխ, այն է՝ 50-55,000 հայ ապրելու պատմավիճակագրական տեղեկության վրա: Հակված ենք պատմական իրականությանը փոքր-ինչ ավելի մոտ ճանաչել վերջին գնահատականը, որը, սակայն, որևէ կերպ չի նսեմացնում, այլ, ընդհակառակը, հաստատում է Իսրայել Օրու կլորացված հաշվարկների արժանահավատությունը: Կարելի է ասել, որ Գողթնի տրամադրելի 6000 մարտիկներից մոտավորապես կեսը կազմելու էին ագուլիսցիները, մյուս կեսը՝ Գողթնի 50 գյուղերի բնակիչները:

Այսպիսով, Գողթնի կամ «Ագուլիսի գավառի» զորահավաքային ներուժի (6000 տղամարդ) մասին Իսրայել Օրու հաղորդումը չափազանցություն չէր: Արդարև, Գողթան գավառի բնակչության թվաքանակի մասին Իսրայել Օրու, Ղուկաս Սեբաստացու և Ի. Շոպենի հաղորդումները միմյանց փոխադարձաբար հաստատում են, ինչը պատմական հավաստիության լուրջ հատկանիշ է: Այն, որ Ղուկաս Սեբաստացու տեղեկությունը վերաբերում է 1720-ական թթ., իսկ Իսրայել Օրունը՝ 1699 թվականին, էական չէ, քանզի XVIII դարի առաջին երկու խաղաղ տասնամյակներում Ագուլիսի բնակչության թվաքանակը մեծ տատանումների չէր կարող ենթարկվել:

¹⁸⁴ Այդ մասին մանրամասն աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...»:

Այս առումով բնավ պատահական չէր, որ 1722 թ. դեկտեմբերի 9-ին Պետրոս Մեծին առաքած իր գրավոր զեկույցում Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը՝ (գեռևս նույն տարվա սեպտեմբերին գաղտնի հայթայթված տեղեկությունների հիման վրա) մատնանշելով Արևելյան Հայաստանում նորաստեղծ հայկական զինուժի կուտակման գլխավոր շրջանները, միևնույն շարքում էր նշում Արարատյան երկիրը, Ղափանը և Գողթան գավառը¹⁸⁵։ Այսպիսի դասակարգումը կողմնակիորեն փաստում է Գողթնի խիտ բնակեցվածությունն ու համապատասխան զորահավաքային ներուժը¹⁸⁶։

185 «Нашего арменского войска напред сего было двадцать тысяч, а нынече в собрании тридцать тысяч есть. Подлинно так; а велми они верно стоят, много оне и бусарманов побили; Арарат, Кохтан кавар, Капан, — и в тех местех стоят оне в готовности, а ожидают его императорскаго величества» (АРО-II, док. 168, с. 16).

186 Ագուլիսի գավառի (Գողթնի) Ագուլիս քաղաքի հետ շփոթության պատճառով Ղուկաս Մեբաստացու նշած «ավելի քան 10 հազար հայ ընտանիքների» թվի վերաբերյալ կասկած է արտահայտել Ա. Արասխանյանը. «[Ագուլիսը], որ այժմ ունի ընդամենը մոտ 400-500 տուն (շատ-շատ 2500 բնակիչ), հազիվ թե երբևիցե դորա կրկնապատիկը ունեցած լիներ, բայց ոչ քառապատիկը և մասնավաճառ ավելին» («Մուրճ», № 9, 1899, էջ 1073)։ Արգամ Այվազյանը պաշտպանել է Ղ. Մեբաստացու այդ տեղեկության հավաստիությունը, մասնավորապես, նշելով, որ Արասխանյանը նկատի է ունեցել միայն Վերին Ագուլիսը և հաշվի չի առել Ագուլիսին հետագայում՝ 1730 և 1752 թթ., պատուհասած ռազմական ավերիչ ասպատակումները, բնական աղետները և տնտեսական անբարենպաստ պայմանները (տե՛ս **Այվազյան Արգամ**. Ագուլիս. պատմամշակութային հուշարձաններ, Երևան, 1984, էջ 16-22. հմմտ. **Զուլպյան Մ. Կ.** Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների։ Գիրք Ա (քաղաքական պատմություն)։ Երևան. Հայաստանի ԳԱ հրատ., 1990, էջ 228)։ Արգամ Այվազյանի կարծիքով, Ագուլիս քաղաքի «բնակչության թիվը նրա ծաղկման շրջանում եթե ոչ տասը հազար, ապա 6-8 հազար տուն պետք է որ կազմած լիներ» (նույն տեղում, էջ 17)։ Ավելի ուշ գրված իր մեկ ուրիշ գրքում Արգամ Այվազյանը գրում է, որ Ագուլիս քաղաքը «անընդմեջ ունեցել է 8000 տուն հայ ազգաբնակչություն» (**Այվազյան Արգամ**. Նախիջևան. պատկերազարդ բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 56)։ Ելնելով վերը կատարված քննությունից, Ագուլիսում 8000 տուն (ծուխ), ասել է թե՛ 40,000 մարդ լինելու մասին կարծիքն ակնհայտ չափազանցություն է։ Բայց 6000 տունը, այն է՝ մոտ 30,000 ագուլիսցիների գոյության գնահատականն ընդհուպ մոտենում և, խոշոր

Իսկ XVIII դարի սկզբին Ագուլիս քաղաքում 25-30-հազարանոց բնակչության գոյությունը հուշում է, որ 1604 թ. հին Զուղայի կործանումից հետո հենց այդ հինավուրց քաղաքում էր կենտրոնացել Գողթան գավառի տնտեսական ներուժը՝ հատկապես XVII դարի երկրորդ կեսից սկսված տնտեսական աշխուժացման պայմաններում:

Վերոշարադրյալը նկատի ունենալով, պետք է կարծել, որ մինչև 1604 թ. Ագուլիս քաղաքի բնակչության թվաքանակը հասած պետք է լիներ առնվազն 15-20 հազարի, այլապես դր Գուվեան այն չէր հիշատակի Երևանի նահանգի (Չուխուր-Սաադի) չորս ամենամեծ քաղաքների շարքում¹⁸⁷:

Շարուր գավառ

Պֆալցյան ծրագրում Իսրայել Օրին ընդգծում է, որ Շարուր գավառը «թուրքերով (իմա՝ մահմեդականներով – Ա.Ա.) լիքն է, իսկ քրիստոնյաներ այնտեղ քիչ կան»: Ըստ այդմ՝ նա չի նշում Շարուրից հավաքագրվելիք հայ զինվորների թիվը (տե՛ս Աղլուսակ Ա): Բայց և նույն հայտարարությամբ Օրին աներկբա ընդունում է, որ XVII դարի վերջին Շարուրում հայեր եղել են, պարզապես փոքրամասնություն են կազմել («քրիստոնյաներ այնտեղ քիչ կան»): Իսկ մեծամասնությունը կազմել են մահմեդականները՝ պարսիկներ, զանազան թյուրքախոս ու քրդախոս ցեղեր, «թուրքացածներ» (մահմեդականացած նախկին հայեր): XVII–XX դդ. Շարուրում եղել են և՛ զուտ հայկական, և՛

հաշվով, համապատասխանում է վերը ճշտված 25,000 ագուլիսցիների թվաքանակին: Ամեն դեպքում, Իսրայել Օրու և Ղուկաս Մերաստացու աղբյուրի հաղորդումների արժանահավատությունը վերջնականապես հաստատվում է նրանց շատ որոշակի նույնականությամբ:

¹⁸⁷ XVII դ. Ագուլիսի մեծահարուստ վաճառականների պետական ու տնտեսական լայն կապերի մասին տե՛ս **Կոստիկյան Քրիստինե**. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը Ագուլիսի XVII դարի հայ վաճառականների մասին. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»: Հ. XXXIII, պրակ I: Երևան. «Գիտություն» հրատ., 2020, էջ 488-515:

զուտ մահմեդական, և՛ էթնիկ ու կրոնական առումներով խառը բնակչություն ունեցող՝ հայերից և ալաացեղ մահմեդականներից բաղկացած գյուղաքաղաքներ, ավաններ ու գյուղեր: Մատենագրական և հնագիտական տեղեկությունները վկայում են, որ հայերն ապրել են, մասնավորապես, Ալաքլիում, Ախուրայում, Անիում, Դարվիշլարում, Դեմիրչիում, Դիզայում, Ենգիջայում, Զեյվայում, Թանանամում, Խանլուխլարում, Կարխուում (Քարխու), Կեշտագում, Մախտայում, Շահրիարում, Պուսյանում (պատմական Կոուակ, Կվրաղ), Սադարակում, Սիյագուտում, Վարմագիարում, Վերին կամ Ուլյա Նորաշենում, Վերին Դաշարխում, Ներքին Տանձիկում, Ուրմիայում, Քեշխայում¹⁸⁸:

1699 թ., երբ Օրին Պֆալցի կուրֆյուրստին ներկայացրել է Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը, Շարուրում, վստահաբար, բնակվել են հազարավոր հայեր: Ու թեև Օրին նպատակային չէր համարում այդ գավառում առանձին զորահավաք կազմակերպել, նա տեղի հայերին ևս անպայման ներգրավելու և հաշվելու էր ստեղծվելիք հայկական բանակի կազմի մեջ, քանի որ Շարուրն ազատագրական պատերազմի սկզբնական փուլերում (Նախիջևանից դեպի Երևան ծրագրվող կայծակնային արշավանքի պահից ի վեր) ամբողջությամբ հայտնվելու էր հայ-եվրոպական ուժերի վերահսկողության տակ: Դատելով Շարուրի վերոհիշյալ ավելի քան երկու տասնյակ բնակավայրերում հայկական տարրի առկայությունից՝ շառուրահայության թվաքանակն այդ ժամանակ կարող ենք ենթադրաբար հաշվել 5-10 հազար շնչի սահմաններում, ըստ այսմ՝ Շարուրից զինվորագրվածների թիվն էլ կազմելու էր մոտ 500-1000 հայ տղամարդ: Պֆալցյան ծրագրում այս թիվը նշված չէ, սակայն նրանց Օրին ներառած-հաշվառած պետք է լինեն հարևան Նախճավան գավառում հավաքագրվելիք 5000 հայ մարտիկների թվի մեջ:

¹⁸⁸ Այս բնակավայրերի մասին տեղագրական, պատմամշակութային և պատմաժողովրդագրական լրացուցիչ տեղեկությունները տես **Այվազյան Արզամ.** Նախիջևան. պատկերագրող բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 155-165:

Շարուր գավառի մեջ էին մտնում Սադարակ (Սանդրեկ, Սանդրուկ, Սեդերկի) և Կարաբաղ[լար] (միջնադարում՝ Ագարակ) գերազանցապես մահմեդաբնակ գյուղերը: Հստ էվլիյա Չելեբիի, 1640-ական թթ. Սադարակն ուներ 1000 «տուն» (պետք է հասկանալ «ծուխ», այսինքն՝ շուրջ 5000 բնակիչ), իսկ Կարաբաղլարը, որին Չելեբին «մեծ քաղաք» է անվանում, իբր 10,000 «տուն»¹⁸⁹:

Կարաբաղլարի բնակչության Չելեբիի նշած թվաքանակը կոպիտ չափազանցություն է: 1673 թ. անցնելով Սադարակի միջով, Քրանսիացի հռչակավոր ուղեգիր Ժան Շարդենը (1643-1713) նկարագրում է այն որպես «մեծ մի գյուղ, որն իր նշանակությամբ համապատասխանում է Հայաստանի Շարուր անվամբ գավառի գլխավոր քաղաքին»¹⁹⁰: Հասկանալի է, որ եթե Կարաբաղլարը Սադարակից մեծ լիներ, այն էլ՝ հնգապատիկ, Շարդենը Սադարակին Շարուրի «շրջկենտրոնի» կարգավիճակ չէր շնորհի: XVII դարի երկրորդ կեսին Երևանից Նախիջևան ուղևորվելիս Կարաբաղլարի հայտնի քարվանսարայում են իջևանել եվրոպացի մի քանի ճանապարհորդ-ուղեգիրներ (Տավերնիեն, Գեմելի-Կարերիին, Վիլլտոր), բայց նրանցից որևէ մեկը չի խոսում այդ բնակավայրի «քաղաք», առավել ևս «մեծ քաղաք» լինելու և շուրջ 25,000-անոց բնակչություն ունենալու մա-

189 **Էվլիյա Չելեբի**, էջ 70-71. հմմտ. **Эвлия Челеби**. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Сост. и отв. ред. А. Д. Желтяков. Прим. и комм. А. Желтякова, М. Зулаяна и Г. Путирдзе. Москва: «Наука». Глав. ред. вост. лит-ры, 1983, с. 113-114. **Eveliyya Efendi**. *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century*. Vol. II. Transl. by Joseph von Hammer-Purgstall. London: Oriental Translation Fund, 1834, p. 126.

190 **Chardin, Jean de**. *Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient*. T. II. Paris, 1811, pp. 295-296. հմմտ. **Карагезян**. Нахичеван, с. 95, 133.

սին¹⁹¹: Կարաբաղլարի տեղում անտիկ ու վաղմիջնադարյան շրջանում եղել է Ագարակ քաղաքատեղին¹⁹²:

Շարունակելով անստույգ տեղեկությունների իր այս շարքը, Չելեբին պնդում է, թե Սադարակի բնակչությունն իբր ամբողջությամբ բաղկացած էր շիաներից, Կարաբաղլարում էլ հաշվում է մի քանի տասնյակ մզկիթ և ոչ մի եկեղեցի: Այսուամենայնիվ, այդ երկու բնակավայրերի բնակչության մեջ անպայման հայեր էլ պետք է դեռևս լինեին: Նախ, որովհետև երկուսում էլ, ըստ Չելեբիի, մշակվում էին «անթիվ այգիներ և պարտեզներ», իսկ այդ տարածաշրջանում այգեգործությամբ զբաղվում էին նախևառաջ հայերը (թեև նրանց մի մասն այդ ավաններում կարող էր արդեն իսլամացած-«թուրքացած» լինել): Բացի այդ, Սադարակի հարավարևելյան կողմում գտնվող հայկական մի գերեզմանատան տապանաքարերը վկայում են, որ հայերն այդ ավանում ապրել են ընդհուպ մինչև XIX դարի սկիզբը¹⁹³: Ամեն դեպքում Կարաբաղլարի և Սադարակի վերաբերյալ Չելեբիի քանակական գնահատականները ակնհայտորեն անհավաստի են:

191 Եվրոպացի մի շարք ճանապարհորդների Սադարակ—Կարաբաղլար երթուղու նկարագրությունների հղումները տե՛ս, մասնավորապես, հետևյալ աշխատության մեջ՝ **Vartoogian, Jack Lewis. The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century.** Unpublished PhD Dissertation in Modern History. Columbia University, 1974, p. 103 (notes 37, 38). հմմտ. **Карагезян. Нахичеван**, с. 95-96, 98: Կարաբաղլար գյուղն այժմ էլ գտնվում է Սադարակից Նախիջևան տանող մայրուղու ձախ կողմում, մոտ 40 կմ հեռավորության վրա:

192 Ըստ Արզամ Այվազյանի, Ղարաբաղլարի տեղում եղած հին բնակավայր-քաղաքն ունեցել է «մի քանի տասնյակ հազար բնակչություն» (**Այվազյան Արզամ**. Նախիջևան. պատկերազարդ բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 155): Յավոք, Արզամ Այվազյանը չի նշել, թե որտեղից է քաղել այս տեղեկությունը: Միանգամայն հավանական է, որ այն հիմնված լինի հենց Էվլիյա Չելեբիի վերը բերված անստույգ հաղորդման վրա:

193 **Այվազյան Արզամ**. Նախիջևան. պատկերազարդ բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 162-163:

Այլուր Չելեբին նշում է, որ Ազերբայջանում¹⁹⁴ իր օրոք կար երեք կարաբաղ, «որոնցից յուրաքանչյուրը դրախտանման այգիներ ունի»: Չելեբին Ղարաբաղ (Արցախ) չի այցելել: Նրա այցելած երկրորդ «կարաբաղը», դատելով աշխարհագրական նկարագրությունից, անկասկած Ղարաղաղն է և այդ «Թավրիզի սահմաններում ընկած առանձին սովթանություն» համանուն շրջկենտրոնը¹⁹⁵:

Առհասարակ, իր այցելած երկրների ազգաբնակչության էթնիկական ու կրոնադավանական կազմի մասին էվլիյա Չելեբիի հաղորդումները հաճախ են շեղվում պատմական իրականությունից: Այդ մոլեռանդ օսմանցի մահմեդականի միտումնավորությունը ժամանակին նկատել էր նրա երկի Հայաստանին և հայերին վերաբերող հատվածները հայերեն թարգմանած անվանի թուրքագետ Ա. Սաֆրաստյանը. «Անատոլիայի և Հայաստանի ժողովուրդների կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, լեզուն ու կուլտուրան ուսումնասիրելիս, կարծես դիտավորյալ մոռացություն է տալիս ոչ-մուսուլմաններին՝ հայերին, վրացիներին և այլն: Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքները, նրանց ծագումն ու պատմությունը, կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, հաճախ կամ ոչինչ չի ասում հայերի, հայ կուլտուրայի մասին և կամ շատ սահմանափակ տեղեկություններ է հաղորդում: Նշենք մի քանի օրինակ. Չելեբին շատ քիչ է խոսում Ստամբուլում և Անատոլիայի կարևոր քաղաքներում բնակվող հայ արհեստավորության և

¹⁹⁴ Սեֆյան տերության Ազերբայջան սարդարությունն առանձին ռազմավարական միավոր էր, որն ընդգրկում էր հյուսիսային Պարսկաստանն ու ամբողջ Այսրկովկասը (տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր». Կալվածագրեր: Պրակ Ա (ԺԴ-ԺԶ դդ.): Աշխ. Հ. Դ. Փափագյանի: Երևան, 1968, էջ 143-146, 345-348):

¹⁹⁵ Այս հանգամանքը վրիպել է Չելեբիի հայերեն, անգլերեն ու ռուսերեն հրատարակությունների թարգմանիչ-կազմողների ուշադրությունից (**Էվլիյա Չելեբի**, էջ 73-74: **Эвлия Челеби**. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, с. 117. **Evliya Efendi**. *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century*. Vol. II. p. 130):

առևտրականների, հայերի թվի, զբաղմունքների, ապրուստի պայմանների և կուլտուրայի մասին: Թեև հիշատակում է, օրինակ, էջմիածնի, Ախթամարի, Վարազի, Մշո սուրբ Կարապետի վանքերը, սակայն հարևանցի ու անբավարար: Մի շարք կարևոր հայկական քաղաքների վերաբերյալ հաղորդումներից այն տպավորությունն է ստացվում, որ կարծես այդ քաղաքներում հայեր չեն ապրում (օրինակ, Վան, էրզրում, Դիարբեքիր, Սեբաստիա և այլն)» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)¹⁹⁶: Այս արդարացի դիտարկումը պետք է լիովին վերագրել նաև Էվլիյա Չելեբիի՝ Արևելյան Հայաստանի և Այսրկովկասի մասին բազմաթիվ այլ կեղծ և անստույգ հաղորդումներին, որտեղ նա կա՛մ լռության է մատնում, կա՛մ ընդամենը թուուցիկ ակնարկում քրիստոնյաների ու հատկապես հայերի գոյությունը՝ օրինակ, Թիֆլիսի և Խոջի մասին պատմելիս¹⁹⁷:

Երնջակ և Ճահուկ գավառներ

Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագրի (1699 թ.) համաձայն, Երնջակի գավառը պետք է տրամադրեր 10,000 հայ զինվոր, ըստ այդմ՝ այն Նախիջևանի «թումանի» ամենամարդաշատ գավառն էր (տե՛ս Աղյուսակ Ա): Եթե առաջնորդվենք ընդհանուր բնակչության և զինվորների «10-ից մեկը» զորահավաքային հարաբերակցության մասին վերը ճշտված մեր բանաձևով, ապա Երնջակում պետք է բնակվեր շուրջ 100 000 հայ (Աղյուսակ Ա): Այդպիսի քանակությունը անհավանական է թվում հատկապես XIX–XX դդ. ժողովրդագրական իրավիճակի բաղդատմամբ: Այսուհանդերձ, խնդիրը հանգուցալուծվում է, երբ նկատի ենք առնում երկու հանգամանք:

Նախ, Պֆալցյան ծրագրում Իսրայել Օրին առհասարակ չի հիշատակում Ճահուկ (Շահապոնք) գավառը, որը նա լռելյայն

¹⁹⁶ Էվլիյա Չելեբի, էջ 16:

¹⁹⁷ Տե՛ս աստ, գլուխ «XIV. Հայության թվաքանակը Վրաստանում և Արաքսից հարավ»:

ներառած պետք է լինեն հենց հարակից Երնջակի կազմում: Այլապես 10,000 մարդ Երնջակից իրոք անհնար էր լինելու զինվորագրել: Ուշագիշտ զննելով, մասնավորապես, Արգամ Այվազյանի Ճահուկին նվիրված ակնարկը¹⁹⁸, որտեղ թվարկված և նկարագրված են այդ գավառի բազմաթիվ հայկական բնակավայրերը, կարելի է եզրակացնել, որ XVII դարի վերջին – XVIII դարի սկզբին Ճահուկում եղել է ավելի քան 40 հայկական բնակավայր, հականե-հանվանե՝ Ագարակը (պատմ. Քյոլք, այժմ՝ Քյուլուս), Աղուն (այժմ՝ Մահմուդավա), Աղտավն (Ներքին Ղշլաղ), Արինջն, Արքոյքայը (Վերին Ղշլաղ), Անուշավանը, Արմավաշենը, Բաբոնքը, Բզղոնը (Լզղոն, Բզղավն, այժմ՝ Ներքին Բզղով), Բջնակը (Բջնաղ), Գալակալը (այժմ՝ Խալխալ), Գոմերը (Գեհենիկ, այժմ՝ Գյոմուրն), Դալարինքը (խորհրդ. շրջանում՝ Ազիգբեկով), Եգատունքը (այժմ՝ Զառնատուն), Զարինը (Զոնել), Զուրը (Մազրա, Նորս-Մազրա), Թաթերքը (այժմ՝ Թրքեշ), Թամաշաղը, Խախը (այժմ՝ Վալխը), Խնձրան (Խանզիրակ, Խնձորակ), Խոռունիքը, Խոզրամիրը, Ծավալքը, Կարմիր Արոտավայրը, Կժածորը, Կուլքին (այժմ՝ Քյուլքի), Զաղան (Սչանջուղ, Սչանլու, Ենիքենդ), Ճահուկը (Զահրի), Նորսը (Նորագյուղ), Շահապոնքը, Շամենը (Շամին, Շադա), Շմթանը, Ուլենին (Քոլան), Որդոքը, Ուփքը, Պահեստը, Սաղուասոնքը, Վասակակերտը (այժմ՝ Նազարաբաթ), Տիգենը (այժմ՝ Դիդիվար), Օձոփը (Աձոփ, Նշուտ, Նշածոր, այժմ՝ Բադամլու), Քյոլքը (այժմ՝ Քյուլուս), Քրտնը (այժմ՝ Քեշիլ):

Ինչ վերաբերում է բուն Երնջակի գավառին, ապա այն, ինչպես և ամբողջ Արևելյան Հայաստանը, սկսած 1720-ական թթ. ու այնուհետև ամբողջ XVIII դարի ընթացքում կրել էր մարդկային ահավոր կորուստներ: Մինչդեռ դատելով Օրու հաղորդումներից և պատմական այլ տեղեկություններից, XVII դարի վերջերին Երնջակը կարողացել էր որոշ չափով հաղթահարել

¹⁹⁸ Տե՛ս Այվազյան Արգամ. Նախիջևան. պատկերազարդ բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 149, 166-185:

1604 թ. շահաբասյան բռնագաղթի աղետալի ժողովրդագրական հետևանքները: Այսպես, XVII դարում և առնվազն ընդհուպ մինչև 1720-ական թթ. Երնջակի գավառն ունեցել է 32 հայկական բնակավայր, հականե-հանվանե՝ Ապրակունիսը, Ամառաշենը, Արագինը, Միջին Անկուզիքը, Ներքին Անկուզիքը, Վերին Անկուզիքը, Արավսեակը (Արևեք, Արավիս), Գաղը, Գուգավանքը, Դարգամարգը (Թագավորամարգ), Երնջակի բերդը, Զավարչին (Զավաչի), Թեղեակը, Խոշակունիքը (Խոշկաշեն), Խաչափարախը, Կզնուտը, Կոյնուկը, Մազրան, Մայրեակը, Նահաջիրը, Նորաշենը, Շահկերտը, Շոռթը, հին Զուղան, Ռապատը, Սալիթաղը, Սուրմալիկը, Վաղավերը, Վանը, Տերեկունիքը, Ապարանները, Հին Փորադաշտը, Նոր Փորադաշտը և Քարկոփը (Քոռագոմեր)¹⁹⁹:

Շարդենն առանձին հիշատակում է նաև ավերակների վերածված հին Զուղան, որտեղ 1673 թ., այնուամենայնիվ, բնակվում էր 30 հայկական ընտանիք²⁰⁰, այսինքն նվազագույնը՝ մոտ 150, առավելագույնը՝ մոտ 300 մարդ (կախված նրանից, թե դրանք ինչ ընտանիք էին՝ փոքր, թե՞ ընդլայնված):

XVII դ. վերջին–XVIII դ. սկզբին Երնջակի գավառի հայկական ամենամեծ գյուղաքաղաքը, ըստ երևույթին, Շահկերտն էր (Ղազանչի): Կես դար անց՝ 1750 թ. Շահկերտի հայությունը կարողացել էր կազմավորել ու զինել 500-հոգանոց մարտունակ մի զորաջոկատ, ընդ որում՝ մարտիկներին ընտրելով միայն «կորովի այրերից», այն է՝ ֆիզիկապես ամենաուժեղ տղամարդ-

199 XVII դարի վերջին Երնջակի գավառում եղած գյուղաքաղաքների ու գյուղերի թիվը հաշվել ենք՝ հենվելով դրանց մանրամասն թվարկումն ու նկարագրությունը տված հետևյալ աշխատության վրա (Այվազյան Արգամ. Նախիջևան. պատկերագրող բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 101-135): Հետաքրքրական է, որ Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմության» (1297 թ.) տվյալներով, 13-րդ դարում Երնջակի գավառն ունեցել է գրեթե ճիշտ նույն քանակությամբ բնակավայրեր՝ 31 հատ (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան. Սյունիքի պատմություն, աշխ.՝ Ա. Ա. Արրահամյանի, էջ 403):

200 Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг., с. 300.

կանցից²⁰¹: Այդպիսի ընտրություն կատարելու համար շահ-կերտցիների քանակն առնվազն 7-8 հազար մարդ պետք է լի-ներ: Սա կողմնակիորեն հաստատվում է նաև նրանով, որ Շահ-կերտի մոտավորապես 1500 «տներում»²⁰² (այս դեպքում՝ ծխե-րում, այն է՝ փոքր ընտանիքներում) բնակվողների քանակն իս-կապես կազմելու էր շուրջ 7-8 հազար շունչ: Գյուղաքաղաքում գործել է ավելի քան 40 ջրաղաց, որ նույնպես մարդաշատու-թյան վկայություն է:

Եվրոպայում և Պարսկաստանում ծառայած հայազգի նշա-նավոր դիվանագետ Պետրոս Ավետիքի (մահ. մոտ 1684 թ., հայտնի է նաև որպես Պետրոս Պետիկ) մի հաղորդման համա-ձայն, 1670-ական թթ. Ապարանների հայ կաթոլիկ բնակչության թվաքանակը կազմում էր 300 «տուն», «որոնցից յուրաքանչյու-րի մեջ 20, 15, կամ 10, իսկ ամենաքիչը 5 հոգի են բնակվում»²⁰³: Այս դեպքում «տուն» ասելով՝ Պետիկը հստակ հասկանում է ոչ միայն ընդլայնված ընտանիքը, այլև առանձնատունը (շենքը, բնակարանը), որտեղ և այդ ընտանիքն ապրում էր: Հետևա-բար, 1670-ական թթ. Ապարանների բնակչությունը, եթե 10-ը վերցնելու լինենք որպես հայ գերդաստանի միջին թիվ, կազմել է շուրջ 3 հազար մարդ: Այս եզրակացությունը կողմնակիորեն հաստատվում է նաև 1601 թ. Ապարաններում կաթոլիկ միսիո-ներների արձանագրած 500 տուն և ավելի քան 5000 շունչ բնակչությամբ²⁰⁴: Փաստորեն, 1604-1605 թթ. Մեծ բռնագաղթից

201 «Իսկ իշխանն Յովհաննէս ընտրեալ ի հայոց անտի արս կորովիս՝ թուով հինգ հարիւր, զինեաց զամենեսին» (**Չամչեանց**, հ. Գ, էջ 844):

202 **Այվազյան Արզամ**. Նախիջևան. պատկերագարող բնաշխարհիկ հանրագի-տակ, էջ 119:

203 **Bedik, Petrus**. *Cehil Sutun: Seu Explicatio utriusque celeberrimi, ac pretiosis- simi Theatri Quadrageinta Columnarum in Perside Orientis...*, Viennae, 1678, էջ 379. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 378:

204 **Ալիշան Ղ**. Միսական, էջ 387: Պետրոս Պետիկի հաղորդումը փարատում է Ալիշանի կասկածը՝ 1601 թ. Ապարաններում 5000 մարդ լինելու վերաբերյալ (Ալիշանը, ըստ երևույթին, լիովին չվստահելով այս վերջին թվին, նրա վրա անտեղի հարցական նշան է դրել):

հետո այդ թիվը նվազել ու 1670-ական թթ. իջել էր մինչև 300 «տուն»:

Երնջակի խոշոր բնակավայրերից էին նաև Ապրակունիսը, (ըստ Շարդենի՝ «մեծ ավան») Գաղը, Շոռոթը, ինչպես նաև Քոնան, որի վաղուց ի վեր կաթոլիկացած հայ բնակչությունը, սակայն, 1660-ական թթ. դրույթյամբ արդեն գրեթե ամբողջովին մահմեդականացած էր²⁰⁵:

Ամփոփենք: Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագրում Երնջակ գավառի մեջ ներառված է նաև Ճահուկը: Ըստ այդմ, «Երնջակի գավառում» զինվորագրվելիք 10,000 հայ տղամարդկանց մի մասը, կոպիտ հաշվարկով՝ կեսը, հավաքագրվելու էր բուն Երնջակում, մյուս կեսը՝ Ճահուկում: Պայմանականորեն կարելի է ընդունել, որ XVII դարի վերջին այդ գավառներից յուրաքանչյուրում հայկական բնակչության քանակը կազմել է մոտավորապես 50,000 մարդ՝ գիտակցելով, սակայն, որ իրականում այս քանակական բաժանումը կարող էր նաև անհավասար լինել:

Նախիջևանի (Նախնավան) գավառ

Նախիջևանի (Նախնավան) գավառում, ըստ Պֆալցյան ծրագրի, պետք է հավաքագրվեր 5000 հայ մարտիկ: Վերը պարզաբանվեց, որ այս թվակազմից մոտավորապես 500-1000 մարդ տալու էր Շարուրը:

XVII դարում Նախիջևան քաղաքի բնակչության մոտավոր թվաքանակը որոշելու համար մեծ արժեք են ներկայացնում Շարդենի հաղորդումները²⁰⁶: 1673 թվականին այցելելով Նախիջևան՝ նա այն անվանում է «քարուքանդ եղած մեծ քաղաք,

²⁰⁵ Զեմեմեան Ս. Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հոռնը, էջ 138 (ծնթ. 1):

²⁰⁶ Ժան Շարդենը ծնվել է 1643 թ. նոյեմբերի 16-ին: Իր առաջին ճանապարհորդությունը ձեռնարկել է 1664 թ., Պարսկաստան է ժամանել 1665 թ., Փարիզ է վերադարձել 1670 թ.: Երկրորդ ճանապարհորդության դիմել է 1671 թ. սեպտեմբերի 11-ին՝ Փարիզից, մնացել է Սպահանում 1673 թ. հունիսի 24-ից մինչև 1674 թ. փետրվարի 2-ը: Դարձյալ Սպահանում է եղել 1674 թ. հուլիսի

ավելի շուտ՝ ավերակների կույտ, որն աստիճանաբար վերակառուցվում ու բնակեցվում է: Քաղաքի կենտրոնն այժմ վերականգնված է ու բնակեցված: Այնտեղ կան մեծ շուկաներ... Նախիջևանում կա հինգ քարվանսարա, բաղնիքներ, շուկաներ, մեծ սրահներ, որտեղ հավաքվում են ծխելու կամ սուրճ խմելու համար, և մոտավորապես 2000 առանձնատուն («deux mille maisons, ou environ»)»²⁰⁷: Այլուր Շարդենն առանձնատան մեջ հաճախ է 8-10-հոգանոց ընդլայնված ընտանիք հաշվում²⁰⁸, ուստի այստեղ ևս, ըստ ամենայնի, խոսվում է 15-20 հազար բնակիչների մասին²⁰⁹:

Թեև Շարդենը չի հստակեցնում Նախիջևանի էթնիկական կազմը, նրա ամբողջ ենթատեքստը գալիս է ասելու, որ քաղաքի բնակիչների մեծամասնությունը կազմել են հայերը: Այսպես, նա ընդգծում է, որ Նախիջևանը «Հայաստանի մի մասի մայրաքաղաքն է», մեջբերում է տեղում իր լսած հայկական ավանդու-

2-ից մինչև 1675 թ. մայիսի 18-ը: Հեռացել է Պարսկաստանից Բանդար-Աբրասի վրայով 1676 թ. հոկտեմբերի 22-ին (տե՛ս **Carmelites-I**, p. 404, n. 1):

²⁰⁷ **Chardin J. de. Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient**, t. 2, p. 304; [**Шарден Жан**]. Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг. Пер. Д. П. Носовича. – *Кавказский вестник*, № 9, 1901, с. 297; **Карагезян. Нахичеван**, с. 133, 136.

²⁰⁸ Այդ մասին տե՛ս վերը՝ ենթագլուխ՝ «Հայ «տան» շնչերի միջին թիվը և հին Զուղայի բնակչության թվաքանակը XVI դ. վերջին – XVII դ. սկզբին»:

²⁰⁹ Վաղ միջնադարում Նախիջևանն անհամեմատ ավելի մեծ քաղաք էր: Ըստ Փավստոս Բուզանդի վստահելի տեղեկության, 360-ական թթ. Նախիջևանից պարսից Շապուհ Բ արքան (309-379) բռնի տեղահանել է 18 հազար ընտանիք (**Փավստոս Բուզանդ**. Հայոց պատմություն: Բնագիր: Աշխարհաբար թարգմ. ու ծանոթ.՝ Ստ. Մալխայանցի: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1987, IV. 55), այսինքն՝ մոտ 90,000 մարդ: Հին փառքի արձագանքն է նաև 1254 թ. Նախիջևանում գտնվող Գիյում դը Ռուբրուքի՝ հայերից լսած առասպելական այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ նախկինում՝ մինչև մոնղոլների կողմից ավերվելն ու գրեթե անապատացվելը, Նախիջևան քաղաքում իրրև թե կառուցված է եղել 800 հայկական եկեղեցի, որոնք արաբները ոչնչացրել են մոնղոլների գալուց առաջ: Իսկ 1254 թ. քաղաքում պահպանվել էր ընդամենը երկու հայկական եկեղեցի (**Вильгельм де Рубрук**. Путешествие в восточные страны. Введение, перевод и примечания А. И. Малеина. СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1911. С. 172):

Թյուններ ու դրվագներ հայոց պատմությունից: Մինչդեռ քաղաքի մահմեդական բնակչության ո՛չ անցյալի, ո՛չ էլ ներկայի մասին Շարդենը որևէ բան չի հաղորդում: Քանի որ 1670-ական թթ. 15-20 հազար բնակիչ ապրում էր միայն Նախիջևանի տակավին ավերված, բայց վերականգնվող կենտրոնական թաղամասում, կարելի է եզրակացնել, որ մինչև 1578-1590 թթ. թուրք-պարսկական մեծ պատերազմը Նախիջևանի բնակչության թվաքանակը զգալիորեն ավելի պետք է լիներ՝ գուցե ընդհուպ 25-30 հազար մարդ: Ընդ որում, ականատես դը Գուվեայի վկայությամբ, 1603 թ. Նախիջևանը բնակեցված էր «գրեթե բացառապես հայերով»²¹⁰: Խոսքը վերաբերում է, վստահաբար, Նախիջևանի բերդից դուրս գտնվող «արվարձաններին», որտեղ բնակվում էր, ինչպես և մյուս քաղաքներում, բնակչության մեծ մասը:

XVI դարի վերջին–XVII դարի սկզբին (մինչև 1603 թ.) այս քաղաքում ապրել են նաև բազմարաթիվ եկվոր մահմեդականներ՝ ինչպես շիաներ, այնպես էլ սուննիներ: Բայց 1603 թ. մահմեդականները (հիմնականում օսմանյի զինվորականներն ու նրանց ընտանիքները), համաձայնության գալով առաջխաղացող պարսկական բանակի հրամանատարության հետ, լքել-հեռացել են Նախիջևանից²¹¹: Իսկ Ժան Բատիստ Տավերնիեն (1605-1689)²¹² հայտնում է, որ 1580-1590-ական թթ. օսմանյան բանակը հիմնահատակ քանդել էր այնտեղ գտնվող մի քանի մեծ (ակներևաբար, շիական) մզկիթներ²¹³: Ամեն դեպքում, մինչև 1578-1590 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմը Նախիջևան

²¹⁰ Gouvea, A. de. *Relation des grandes guerres et victoires...*, pp. 223-224. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с. 59.

²¹¹ Օսմանյան այդ գորախմբից առգրավվել է միայն հրազենը՝ պատրույգավոր հրացանները (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, էջ 68):

²¹² Տավերնիեն Հայաստան է այցելել երեք անգամ՝ 1632, 1655 և 1668 թթ.:

²¹³ Տավերնիեն ավելացնում է, որ օսմանցիներն ու սեֆյանները՝ հակառակորդից տարածք գրավելով, անմիջապես քանդում էին միմյանց մզկիթները (Tavernier. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*, I, p. 16):

ֆաղափի հայերի թիվը, որպես բացարձակ մեծամասնություն, պետք է կազմեր առնվազն 20-25 հազար մարդ:

Նկատի ունենալով 1604 թ. բռնագաղթը, թուրք-պարսկական պատերազմներում Նախիջևանի ձեռքից ձեռք անցնելը, ինչպես նաև Շարդենի ու Տավերնիեի վերոհիշյալ հստակ հաղորդումները, պետք է դարձյալ անստույգ գնահատել 1640-ական թթ. Նախիջևան քաղաքի բարեկեցիկ վիճակի ու բնակչության մեծ թվաքանակի՝ «12,200 հողածածկ մեծ տների» մասին էվլիյա Չելեբիի հայտնած տեղեկությունը²¹⁴:

Կարևոր ևս մեկ եզրակացություն: Եթե, ըստ Շարդենի, 1670-ական թթ. Նախիջևան քաղաքը վերականգնման ու վերաբնակեցման ընթացքի մեջ էր և ուներ, ինչպես վերը պատճառաբանվեց, 15-20 հազար բնակիչ, ապա երկուսուկես տասնամյակ անց՝ 1699 թ., երբ Օրին ներկայացրել է իր Պֆալցյան ծրագիրը, քաղաքի բնակչությունն զգալիորեն աճած պետք է լիներ՝ կազմելով արդեն, ողջամիտ ենթադրությամբ, շուրջ 25-30 հազար մարդ, հիմնականում հայեր, որոնց թիվը կարելի է պայմանականորեն ընդունել շուրջ 20,000 շունչ:

Նախիջևանում ծառայած դոմինիկյան միաբան Պաոլո Փիրոմալին 1663 թ. դեկտեմբեր 11-ին պապական Հավատաստույթի (De Propaganda Fide) հաղորդում էր, որ միայն Աստապատում (Նախիջևանից մոտ 10 կմ հարավ-արևելք) բնակվում է 1000 հայ լուսավորչական ընտանիք²¹⁵: Եթե Փիրոմալիի այս հաղորդման մեջ նշված 1000 ընտանիքները հասկանանք որպես

²¹⁴ Ըստ Չելեբիի, «(Սուլթան) Մուրադ IV-ից հետո այս վայրը (իմա Նախիջևան քաղաքը) ավելի է բարեշինվել ու հարստացել: [Քաղաքում] 10 հազար 200 հողածածկ մեծ տներ, 70 ջամի և աղոթատեղիներ, 40 մզկիթ, 20 հյուրանոց, 7 գեղեցիկ բաղնիք և մոտ 1000 խանութներ կան: Ծիսությունների մեծ մասը գեղեցիկ է» (Էվլիյա Չելեբի, էջ 71-72): Չելեբիի երկի անգլերեն և ռուսերեն թարգմանություններում Նախիջևան քաղաքում նշված է ոչ թե 10,200, այլ 10,000 տուն (Evliya Efendi. *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century*. Vol. II. p. 126; Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, с. 114-115):

²¹⁵ Զեմլեմեկան Ս. Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հոմը, էջ 138 (ծնթ. 1):

փոքր ընտանիք (ծուխ), ապա Աստապատի բնակչությունը կկազմի շուրջ 5 հազար մարդ, որը ճիշտ գնահատական չի թվում: Հստ Տավերնիեի՝ Աստապատը «փոքր, բայց շատ գեղեցիկ ֆաղաֆ» էր²¹⁶: Այս հաղորդումը հուշում է, որ Աստապատի բնակչությունն ավելի մեծ է եղել, որովհետև, ինչպես ավելի ուշ դեռ նկատելու ենք, եվրոպացի ուղեգիրները «քաղաք» անվամբ բնորոշում էին 5000 մարդուց շատ բնակիչ ունեցող բնակավայրերը²¹⁷: 1700 թ. Աստապատ այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Պողոս Դուկասը (Paul Lucas, 1664-1737) այն ևս «քաղաք» է անվանում, որտեղ, ըստ նրա, «բոլոր բնակիչները հայ են»²¹⁸: Իսկ Ժակ Վիլոտը՝ 1688-ից մինչև 1708 թ. տեղի ունեցած իր ճանապարհորդությունների ընթացքում անցնելով Աստապատով, այնտեղ հաշվում էր ոչ ավել, ոչ պակաս 3000 առանձնատուն (maisons)²¹⁹: Այս թիվն անկասկած չափազանցություն է, քանի որ այդ պարագայում Աստապատն իր մեծությամբ (շուրջ 25-30 հազար բնակիչ) կհավասարվեր Նախիջևան քաղաքին և այդ փաստը բազմիցս կարձանագրվեր մեր ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրներում: Պարզ է, որ Աստապատն այդչափ մեծ չէր: Բայցեկայնպես, համադրելով վերոբերյալ տեղեկությունները, կարելի է եզրակացնել, որ XVII դ. երկրորդ կեսին–XVIII դ. սկզբին Աստապատի բնակչության թվաքանակը կազմում էր առնվազն 8-10 հազար շունչ՝ բացառապես հայեր:

XVII դ. վերջին–XVIII դ. սկզբին ֆրանսիացի ճիզվիտ Ժակ Վիլոտը (1656-1743) Նախիջևանի Յղնա (Ճալանա, Զալանապ,

²¹⁶ **Tavernier, Jean-Baptiste.** Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier: Ecuyer, Baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes, pendant quarante ans. Tome 1, Paris, 1676, p. 64; **Караязян. Нахичеван**, с. 125.

²¹⁷ Տե՛ս աստ, գլուխ X. «Համեմատական հաշվարկ. արևելահայություն ժողովրդագրական պատկերը 1599 թ. մինչև 1720-ական թթ.»:

²¹⁸ [**Paul Lucas**]. Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant. T. 2. Paris: Guillaume Vandive, 1704, p. 23. **Караязян. Нахичеван**, с. 156.

²¹⁹ **Villotte, Jacques & Frizon, Nicolas.** Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jesus, en Turquie, en Perse, en Arabie, et en Barbarie. Paris, 1730, p. 187. հմմտ. **Караязян. Нахичеван**, с. 163.

Զանապ) «բավականին մեծ գյուղում» արձանագրել է 300 հայկական ընտանիք²²⁰, այն է՝ եթե նա նկատի է ունեցել փոքր ընտանիք՝ շուրջ 1500 շունչ, իսկ եթե մեծ ընտանիք՝ շուրջ 3000 շունչ:

Շարդենը նաև գրում է, որ Նախիջևան քաղաքի շրջակայքում կար ավելի քան 20 հայկական գյուղ²²¹: Արգամ Այվազյանի ջանադրաբար ի մի բերած մատենագրական ու հնագիտական տեղեկությունների ուշադիր զննումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ XVII–XVIII դարերում միայն Նախճավան գավառում եղել է շուրջ 30 հայկական բնակավայր, որոնց մի մասը հայտնի է մեզ միայն իրենց ավելի ուշ անուններով՝ Ազնաբերդը (Ջնաբերդ), Ալագոզ Մազրան, Ալիապատը, Աստապատը, Բադաշանը, Բուլղան, Գարագուշը, Դիզան (Դուլիբեկ), մյուս Դիզան (Քարիմբեկ), Եմխանան, Զեյնադինը, Խալիլուն, Խառքը, Խինճավը, Խոկը, Կահաբը, Կարախանբակլուն, Կոռակքը, Հաջիվարը, Դարաջուղը, Մամարգա Դիզան, Յայջին, Յարմջան, Սիրաբը, Սուստը, Տամբատը (այժմ՝ Թմբուլ), Վերին Ուզունոբան, Ներքին Ուզունոբան, Քյուլ-Թափան²²²:

1736 թ. Աբրահամ Գ Կրետացի կաթողիկոսը (1734-1737) իր այցելած «Նախիջևանի երկրում» հաշվում էր 82 հայկական գյուղ. «Որ և ԶԲ (=82) կտոր գյուղ գոլով Նախշուանայ երկիրն»²²³: Նախիջևանի երկիր ասելով, նա նկատի է ունեցել Նախճավան գավառը, Ճահուկը և Երնջակը, բայց ոչ Շարուրն ու Գողթներ:

220 Villotte, J. & Frizon, N. *Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jesus*, p. 188. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с. 182-183.

221 Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг., с. 297-298.

222 Այս բնակավայրերի մասին տեղագրական, պատմամշակութային և պատմաժողովրդագրական լրացուցիչ տեղեկությունները տե՛ս Այվազյան Արգամ. Նախիջևան. պատկերագրող բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 137-152:

223 Աբրահամ Կրետացի. Պատմություն, էջ 170, 274:

Պետք է հիշենք, սակայն, որ 1722-1735 թթ. այս բոլոր գավառները, շարունակաբար լինելով պատերազմական թատերաբեմ, ենթարկվել էին ահավոր ավերածությունների ու մարդաթափության²²⁴։ Աբրահամ կաթողիկոսն այսպես էր նկարագրում Նախիջևանի (ածանցյալ կերպով՝ նաև ամբողջ Արևելյան Հայաստանի) ժողովրդագրական իրավիճակը.

«Ասա՛ղ ժամանակիս նեղութեան և նուագութեան ազգիս իմոյ Արամեան։ Զի գալարին աղիք իմ ի տեսանելն զանճման վանորայսն և զսուրբ ուխտսն՝ վասն ոչ գոյոյ բաւական թէմ և վինակ։ Եւ թէպէտ գոն, բայց՝ ամալի և անշէն, անմարդաբնակ [գյուղեր և ավաններ]։ Եւ թէ գտանին ոմանք աղատացեալք, և նոքա որք ոչ կարեն օգնել կամ լցուցանել զպէտս և զպակեութիւն վանորէիցն, այլ և ինքեանքն ևս կարօտ են դարմանելոյ ի վանորէից»²²⁵։

Հետևաբար, 1699 թ., երբ գրվել է Պֆալցյան ծրագիրը, «Նախիջևանի երկրի» գյուղերն անկասկած թվով ավելի շատ են եղել։

Ամփոփենք։ 1690-ական թթ. Նախիջևանի (Նախնավան) գավառում ապրում էր շուրջ 40-45 հազար հայ, որից մոտ 20 հազարը՝ Նախիջևան քաղաքում, մոտ 8-10 հազարը՝ Աստապատում, մնացած 10-15 հազարը՝ վերը հիշատակված և մեզ անհայտ հայկական ու հայ-մանգոլական խառը բնակչությամբ այլ բնակավայրերում։

Հիշենք նաև, որ նշելով Նախիջևանի գավառում զինվորագրման ենթակա 5000 տղամարդկանց, Իսրայել Օրին նրանց թվում է ներառել նաև Շարուրից հավաքագրվելիք 500-1000 զորակոչիկներին²²⁶։

224 Այդ մասին տե՛ս, մասնավորապես, ԱՊ V:

225 Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, էջ 158-159, 267:

226 Իմիջիայլոց, 1722-1724 թթ. Նախիջևանում ստեղծված հայկական զորաջոկատների մեծ մասը, այդ թվում՝ Ագուլիսի գունդը, 1724 թ. ամռանն անցնում է օսմանյան բանակի կողմը և կոչվում ընդդեմ Սեֆյան իշխանության, ինչը պայմանավորված էր նախևառաջ այն դաժան հալածիչ գործողություններով, որոնք մինչ այդ նախիջևանահայության դեմ ձեռնարկել էին շահական ուժերը (տե՛ս ԱՊ V, էջ 107-114):

Որ Օրին չէր ուռճացնում նախիջևանահայություն (ոչ էլ Արևելահայաստանի մյուս նահանգների ու գավառների հայություն) թվաքանակը, երևում է նաև այն շիտակ նախագգուշացումներից, որոնցով նա ընդգծում էր ինչպես Շարուրի մահմեդական մեծամասնությունը («թուրքերով լիքն է, իսկ քրիստոնյաներ այնտեղ քիչ կան»), այնպես էլ Նախիջևանի գավառապետությունում գտնվող Օրդուբադ քաղաքի «ամբողջովին թուրքաբնակ (=մահմեդական)» լինելը²²⁷։ Շահական իշխանության ջանքերով 1604 թ. մեծ բռնագաղթի ժամանակ Օրդուբադը գրեթե ամբողջովին հայաթափվել էր ու վերածվել մահմեդական կարևոր հենակետի։ Մինչդեռ այդ աղետի նախօրեին՝ 1603 թ., ըստ ականատես Անտոնիո դը Գուվեայի, Օրդուբադի 7-8 հազար բնակիչների «մեծ մասը հայերն էին»²²⁸։

Մեծ բռնագաղթից հետո նախիջևանահայություն թվաքանակի որոշակի աճը տեղի է ունեցել ինչպես ծնելիության ու մահացության դրական հաշվեկշռի ապահովման, այնպես էլ, ըստ ամենայնի, դրսից հայերի ներթափանցման շնորհիվ։ Այդ ներհոսքին նպաստած պետք է լիներ գավառի տնտեսական աշխուժացումը, որի վառ վկայությունն են Նախիջևան քաղաքում 1670-ական թթ. ընթացող՝ Շարդենի գրանցած վերակառուցողական աշխատանքները։

Նախիջևանի կաթոլիկ հայության թվաքանակը

Շարդենն առանձնացնում էր Նախիջևանից «հինգ մղոն դեպի հյուսիս» գտնվող «մեծ ավան Ապարանները» (Ապարաններ, Ապարան, Ապրաներ) ու կաթոլիկացած հայերով բնակեցված ևս «մի քանի» մերձակա գյուղերը²²⁹։ Այդ վայրերում իր 1655 թ. ճանապարհորդությունը վերհիշելիս՝ Տավերնիեն,

²²⁷ Эзов. Сношения, док. 9, §18, с. 33, 36:

²²⁸ Չուպլյան Մ. Կ. Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ էվրոպացի հեղինակների, էջ 138:

²²⁹ [Шарден Жан]. Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг., с. 297-298.

լրացնելով Շարդենին, հայտնում է, որ Նախիջևանից մինչև Զուղա տարածքում բնակվում են «ավելի քան 6000» հայ կաթոլիկներ, ճանապարհի երկայնքով էլ կա Հոռմի պապին ենթակա 10 վանք՝ «իրարից 2-3 լյո (= 7-10 կմ) հեռավորության վրա»²³⁰։ Ավելի վաղ՝ 1617-1618 թթ. Պարսկաստան այցելած իսպանացի դիվանագետ Գարսիա դը Սիլվա Ֆիգերոան նույն տարածագոտում հաշվում էր 12 կաթոլիկ հայկական գյուղ²³¹։

1604 թ. բռնագաղթից մեկ տասնամյակ անց «Նախիջևանի երկրում»՝ Նախիջևանի, Երնջակի և Ճահուկ գավառներում բնակվող կաթոլիկ հայերի թիվը եռապատիկ նվազել էր. եթե մինչև 1604 թ. նրանք շուրջ 19,000 շունչ էին և 1830 «տուն» (իմա՝ գերդաստան), ունեին 12 վանք ու 117 կրոնավոր (որոնք ենթակա էին XVI դարից ի վեր Ապարաններում նստող դոմինիկյան արքեպիսկոպոսին)²³², ապա 1616 թ. մնացել էին ընդամենը

²³⁰ **Tavernier, Jean-Baptiste.** *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a noble man of France now living, through Turkey into Persia and the East-Indies.* Book I. Tr. John Phillips. London, 1678, p. 16.

²³¹ **Карагезян.** Нахичеван, с. 67.

²³² **Կյուլպենկյան Ռ. Վ.** Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ։ Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, էջ 141 (ծնթ. 172)։ Նախիջևանի կաթոլիկների արքեպիսկոպոս Ազարիա Ֆրիտոնը՝ 1601 թ. գրված զեկուցագրում, իր հոտի թվաքանակի մասին հաղորդում է փոքր-ինչ տարբեր թվեր՝ 1780 տուն, 19,400 շունչ (**Կարապետյան Մերուժան.** Հայ կաթոլիկե թեմը և էթնոգրավանական գործընթացները Նախիջևանում XVII–XVIII դարերում. – **Ճեմ-ճեմնան Սահակ.** Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հռոմը, Վենետիկ-Ս.-Ղազար, 2000, էջ 7-8)։ Մինչև 1604 թ. տեղում գրված այս տեղեկագրերը միանգամայն հավաստի են։ Հետևաբար, ավելի ուշ՝ 1608 թ., Իրան ժամանած բոկոտն կարմեյանների այն հաղորդումը, որ 1604 թ. կազմակերպված «առաջին բռնագաղթի» ժամանակ Նախիջևանից բռնագաղթեցվել է 10,000 կաթոլիկ հայկական ընտանիք (**Carmelites-I**, p. 100), բնականաբար, թյուրիմացություն է։ Իրականում այդ թիվը ներկայացնում է ամբողջ Սեֆյան Իրանում կաթոլիկ հայկական ընտանիքներին, այն էլ՝ մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթը (**Carmelites-I**, p. 157)։ Անստույգ պետք է համարել նաև դր Գուվեայի այն հաղորդումը, ըստ որի՝ Նախիջևանի կաթոլիկ հայկական գյուղերի բնակչությունը զերծ է մնացել Իրան տեղահանությունից (**Gouvea, Anthoine de.** *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse Cha Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Achmet son fils...*

305 ընտանիք և 22 կրոնավոր²³³, այսինքն՝ շուրջ 1500 կամ 3000 շունչ (նայած թե ո՞ր ընտանիքի մասին է խոսքը՝ փոփոք, թե մեծ): Եթե հիշենք Տավերնիեի վերոբերյալ հաղորդումը, ըստ որի՝ 1655 թ. կաթոլիկ հայերը Նախիջևանում կազմում էին շուրջ 6000 շունչ, ապա 1616 թ. հետո շորս տասնամյակում նրանք քառապատիկ աճ էին ապահովել, բայց դեռևս երեք անգամ գիշում էին 1601-1602 թթ. գրանցված թվաքանակին: Այսպես, 1601 թ. մինչև 1671 թ. կաթոլիկ հայ ընտանիքների թիվը կտրուկ իջել էր, մասնավորաբար, Ապարաներում՝ 500-ից 150-ի, Ապրակունիսում՝ 100-ից 30-ի, Քոնայում՝ 70-ից 2-ի, Սալթաղում՝ 120-ից 3-ի, Խոշկաշենում՝ 130-ից 60-ի, Գողթն գավառի Գանձակում՝ 70-ից 1-ի, Շահապունիսում (Շահապունիք, Շապունիս, Շահբունիս)՝ 150-ից 35-ի, Գարագուշում՝ 50-ից 4-ի, Կեծուկում՝ 60-ից 9-ի²³⁴:

Traduit de l'original portugais. Rouen, 1646, p. 374. հմմտ. **Карагезян. Нахичеван**, с. 66):

²³³ Այս տեղեկությունները քաղված են դոմինիկյան միաբաններ Ազարիա Ֆրիտոնի և Չիթատինիի տեղեկագրերից, որոնք ներկայացվել էին համապատասխանաբար 1602 և 1616 թթ. (**Կյուլպենկյան Ռ. Վ.** Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, էջ 143, ծնթ. 176): Հ. Չիթատինիի 1617 թ. գրած երկրորդ տեղեկագրում Նախիջևանի կաթոլիկ հայերի ընդհանուր քանակը նշված է 40,470 շունչ և ընդամենը 20 կրոնավոր (նույն տեղում), որտեղ բնակիչների թիվը, բնականաբար, թյուրիմացություն է կամ վրիպակ: Ազարիա Ֆրիտոնի տեղեկություններն արտացոլում են 1601 թ. առաջին կեսի իրավիճակը, քանի որ նա Հայաստանից Հռոմ էր մեկնել 1601 թ. սեպտեմբերին (նույն տեղում, էջ 144, ծնթ. 177): Ալիշանը, ձեռքի տակ ունենալով նույն և ուրիշ կաթոլիկ քարոզիչների տեղեկագրերը, ներկայացրել է կաթոլիկացած հայկական մի շարք գյուղերի ժողովրդագրությանը վերաբերող լրացուցիչ արժեքավոր տեղեկություններ, մասնավորապես, նրանց տների ու շենքերի, ինչպես նաև նրանցում բնակվող մահմեդականների ու լուսավորչականների քանակի մասին (**Ալիշան Ղ.** Սիսական, էջ 387): Մահմեդականների տակ այստեղ պետք է հասկանալ այդ տարիներին իսլամացած («թուրքացած») հայերին, որոնց թիվն աճում էր հատկապես կաթոլիկություն ընդունած և այդպիսով ազգային եկեղեցուց ու հայկական միջավայրից արդեն իսկ կտրված համայնքների հաշվին (տե՛ս **Ղազար Զահկեցի**. Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի «Դրախտ ցանկալի»: Կ. Պոլիս, 1733, էջ 333-335):

²³⁴ **Ալիշան Ղ.** Սիսական, էջ 387:

Հայ կաթոլիկ բնակիչներ ունեցող գյուղերի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ է տրամադրել նաև 1681 թ. Նախիջևան այցելած Ֆրանսիացի կաթոլիկ միսիոներ և դիվանագետ Ֆրանսուա Փիկեն (1626-1685)²³⁵: Ըստ Փիկեի, էթնոգրաֆիկական կտրվածքով խառն ազգաբնակչությամբ Ճահուկում ապրել է 150 կաթոլիկ ընտանիք, մնացածը (թիվը, ցավոք, չի նշվում) եղել են լուսավորչականներ ու մահմեդականացածներ, Շահապունիսում՝ 80 կաթոլիկ ընտանիք, Գարագուշում՝ 20 կաթոլիկ ընտանիք և 10 լուսավորչական ընտանիք, Սալթաղում՝ ընդամենը 4 կաթոլիկ ընտանիք, Խոշկաշենում՝ 70 կաթոլիկ և 20 մահմեդական շունչ, Ապրակունիսում՝ 50 կաթոլիկ, 20 լուսավորչական և 20 մահմեդական շունչ²³⁶:

Ըստ վերոհիշյալ Ազարիա Ֆրիտոնի՝ 1601 թ. լուսավորչականներ կային միայն Սալթաղում՝ 50 հոգի, իսկ մահմեդականացածներ՝ Ապարաներում (20 տուն), Ապրակունիսում (40 տ.), Քոնայում (40 տ.), Խոշկաշենում (20 տ.), Մեծշենում (2 տ.), Գանձակում (20 տ.), Շահապունիսում (50 տ.), Ճահուկում (40 տ.) և Գարագուշում (1 տ.): 1601 թ. մահմեդականներ բնավ չկային Սալթաղում, Արդախում և Կեծուկում²³⁷: 1625 թ. Հռոմի ներկայացուցիչներն ամբողջ Արևելյան Հայաստանում հաշվում

²³⁵ Ֆրանսուա Փիքեի մասին տե՛ս, մասնավորապես՝ Մինասյան Միհրան. Ֆրանսուա Փիքե գերապայծառի ուղևորությունը դեպի Հայաստան եւ Պարսկաստան (1681-1684). – Նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 հունիսի 2018 թ.). Երևան. Մատենադարան, 2019, էջ 205-207:

²³⁶ Charles-Léonce Anthelmy. La vie de messire François Picquet, consul de France et de Hollande à Alep. Ensuite Evêque de Cesarople, puis de Babylone, vicaire Apostolique en Perse. Avec titre d'Ambassadeur du Roy auprès du Roy de Perse. Paris, 1732, pp. 392-393. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с. 195-196. հմմտ. նաև Մինասյան Մ. Ֆրանսուա Փիքե գերապայծառի ուղևորությունը դեպի Հայաստան..., էջ 210-211:

²³⁷ Նույն տեղում: Լ. Խաչիկյանն ընդունելով, որ Կեծուկ գյուղի «նիշտ վայրը որոշելու համար նյութեր չունենք», փորձում է այն նույնացնել Ծործորի վանքից 2 կմ հյուսիս գտնվող Բարոն գյուղի հետ (Խաչիկյան Լ. Արտագի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը. – ԲՄ, № 11, 1973, էջ 165, ծնթ. 114): Այս նույնացումը համոզիչ չի թվում:

են ընդամենը 7000 հայ կաթողիկոսներ²³⁸։ 1660-ական թթ. սկզբին Նախիջևանի երկրի կաթողիկ հայերի թիվը, ըստ անձամբ նրանց այցելած կարմեյան միաբան, պատեր Ֆելիքսի, հասնում էր 4000 շնչի կամ 400 (ընդլայնված) ընտանիքի, որոնք ունեցել են ընդամենը մեկ վանք՝ 10 վանականով հանդերձ²³⁹։ 1667 թ. մեկ այլ վավերագրում ասվում է, որ այդ ժամանակ մնացել էր ընդամենը 10 կաթողիկ հայկական գյուղ, մինչդեռ 100 տարի առաջ (այսինքն՝ 1567 թ. հետո) դրանք 27-ն էին։ Պատճառն այն է, նշում է նույն վավերագիրը, որ 17 գյուղերի կաթողիկ բնակիչներն իսլամ էին ընդունել²⁴⁰։

Կարճ ժամանակ անց՝ 1684-1691 թթ., Նախիջևանի ու Մակվի հայ կաթողիկ գյուղերի բնակչությունը զանգվածաբար իսլամ է ընդունել²⁴¹։ Պաոլո Փիրոմալիի 1663 թ. դեկտեմբերի 11-ի վերոհիշյալ հաղորդումը նշում էր նաև, որ երեք կաթողիկ գյուղ՝ Քոնան, Սալթաղը և Գանձակը, ամբողջովին են «թրքացել» (=մահմեդականացել), իսկ չորրորդում՝ Շապունիսում «թրքացել» է 130 (կաթողիկ) ընտանիքից 100-ը²⁴²։ 1733 թ. Ղազար Զահկեցին (1737-1751 թթ.՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս), փաստորեն, հաստատում և թարմացնում է այս տեղեկությունները՝ ցավով արձանագրելով, որ Քոնան, Սալթաղը և Կեծուկը մահմեդականացած էին ամբողջությամբ, իսկ Ապրակունիսը, Շահբու-

238 **Ճեմճեմեան Սահակ.** «Հայոց վարժարանը» եւ Նախիջևանի թեմը. – «Բազմավեպ», 1990, № 1-2, էջ 48։

239 **Carmelites-I**, p. 411.

240 Նույն տեղում։

241 Տե՛ս **Խաչիկյան Լ.** Արտագի հայկական իշխանությունը..., էջ 167։ 1691 թ. Երնջակի Նորաշեն գյուղում գրված մի հիշատակարանի մեջ այդ մասին այսպես է ասվում. «Բագում սուտ քրիստոնեայք (իմա կաթոլիկ հայեր) գտուրք և զճշարիտ հաւատս Քրիստոսի փոխանակեցին... և միաբանեցան ընդ պարսից» (նույն տեղում)։ Նախիջևանի կաթողիկոսների մահմեդականացման մասին տե՛ս նաև **Կարապետյան Մ.** Հայ կաթողիկե թեմը և էթնոդավանական գործընթացները Նախիջևանում, էջ 9-20։

242 **Ճեմճեմեան Ս.** Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հոռմը, էջ 138 (ծնթ. 1)։

նիսը, Ապարանները և Խոշկաշենը՝ մեծամասամբ²⁴³։ Ուշագրավ է, որ այնտեղ, որտեղ կաթոլիկ հայերն ապրել են լուսավորչական հայերի միջավայրում, օրինակ՝ Ճահուկ (Ջահուկ) «գյուղաքաղաքում» (ուր 1681 թ., ինչպես վերը նշվեց, ապրում էր 150 կաթոլիկ ընտանիք), նրանց հաջողվել էր հետ պահել մահմեդականացումից, ասել է թե՛ ազգային ինքնություն լիակատար հրաժարումից ու կորստից²⁴⁴։ XVIII դարի սկզբին Ճահուկն անվանվում է «գյուղաքաղաք»²⁴⁵, ինչը վկայում է այդ բնակավայրում մի քանի հազարանոց բնակչության (հիմնականում լուսավորչական հայերի) առկայության մասին։

Այսուամենայնիվ, ճիշտ չէ այն գնահատականը, ըստ որի՝ XVIII դարի սկզբին հայ կաթոլիկների թիվն իբր արդեն «չէր անցնում մի քանի տասնյակից»²⁴⁶։ Վատիկանյան մի վավերագրի համաձայն, 1722 թվականին, աֆղանների ներխուժման նախօրեին Նախիջևանի գավառում կաթոլիկ հայերը շուրջ 2000 շունչ էին, բայց հաջորդած պատերազմների և անիշխանության հետևանքով այդ թվաքանակը կտրուկ նվազել է՝

²⁴³ **Ղազար Զահկեցի**. Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի «Դրախտ ցանկալի», էջ 334. հմմտ. **Մինասյան Մ.** Ֆրանսուա Փիքե գերապայծառի ուղեւորությունը դէպի Հայաստան..., էջ 210-211։

²⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում։ Տավերնիեն հերթականությամբ՝ հավանաբար, ըստ մեծության ու կարևորության, թվարկում է Նախիջևանի այն գյուղերը, որոնց մի մասը մասամբ, մյուսն՝ ամբողջությամբ բնակեցված էին կաթոլիկներով՝ Ապարաներ, Ապրակունիս, Քոնա, Մալթաղ, Խոշկաշեն, Ճահուկ (այս գյուղում, ինչպես վերը նշվեց, ապրում էին ինչպես լուսավորչական, այնպես էլ կաթոլիկ հայեր), Շահապոնք, Գարագուշ, Գանձակ և Կեծուկ (**Tavernier. Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier**, t. 1, p. 56. հմմտ. **Կարաջյան. Нахичеван**, с. 121)։

²⁴⁵ Տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 698, թ. 6ա. ձեռ. 2121, թ. 370ա։

²⁴⁶ **Կարապետյան Մ.** Հայ կաթոլիկե թեմը և էթնոդավանական գործընթացները Նախիջևանում, էջ 9։

1750-ական թթ. սկզբին կազմելով արդեն ընդամենը 320 հոգի²⁴⁷: Նրանց մեծ մասն արտագաղթել է Զմյուռնիա և նրա շրջակա ավանները²⁴⁸:

Նախիջևանի կաթոլիկ թեմի վերջին առաջնորդը մահացել է 1765 թ., իսկ 1778 թ. սեպտեմբերի 9-ին գրված մի փաստաթղթում նշվում է, որ այդ գավառում մնացել են միայն մի քանի աղքատ ծպտյալ հայ կաթոլիկներ, որոնք վաղուց է, ինչ հոգևոր հովիվ չունեն²⁴⁹:

Այս կապակցությամբ հիշատակելի է, որ հայոց նորաստեղծ բանակում Իսրայել Օրին ծրագրում էր ընդգրկել ինչպես լուսավորչական, այնպես էլ կաթոլիկ հայերին, մանավանդ որ Պֆալցյան ծրագրով Հայաստանին օգնության էր գալու եվրոպացի կաթոլիկներից բաղկացած զորքը՝ գերմանացի կաթոլիկ իշխանի գլխավորությամբ: Կարծեցյալ փրկարարներին Օրու տված հավաստիացումներով, Հայաստանի ազատագրումից հետո Հայոց եկեղեցին ու իշխանները, ապա և ամբողջ ժողովուրդը ճանաչելու էին Հռոմի պապի գերագահությունն ու բռնիորով կաթոլիկանալու են²⁵⁰: Իրականում սրանք առերես խոստումներ էին: Դա պարզորեն երևում է թեկուզ նրանից, որ Հայաստանի ազատագրության Մոսկովյան ծրագրում հայոց դավանափոխության հարց առհասարակ գոյություն չունի²⁵¹:

Այսպիսով, Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագրում (1699 թ.) Արևելյան Հայաստանի զորահավաքային կարողությունը ներկայացնող թվերը՝ կառուցված լինելով այդ ժամանակվա չափանիշներով վստահելի ժողովրդագրական վիճակագրության վրա, պետք է գնահատել որպես միանգամայն արժանահավատ: Բացի վերոբերյալ պատմաժողովրդագրական փաստե-

²⁴⁷ Carmelites-I, pp. 676-677.

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 677:

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 678:

²⁵⁰ Տե՛ս, օրինակ, Эзов. Сношения, док. 9, §25, с. 42-43. Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 62. հմմտ. Աբրահամյան Ա. Գ. Իսրայել Օրի, էջ 64-65:

²⁵¹ Տե՛ս АРО-I, док. 85, с. 210-216. հմմտ. Աբրահամյան Ա. Գ. Իսրայել Օրի, էջ 77:

րից ու բացահայտումներից, այդ է հաստատում նաև ներկա ուսումնասիրության հետագա ամբողջ ընթացքը: Մասնավորապես, ինչպես դեռ կտեսնենք, Սիսիանի, Մեղրիի և Երևանի գավառների (ինչպես նաև վերը ներկայացված Գողթնի) դեպքում Օրու տեղեկությունները հաստատվում են և՛ սկզբնաղբյուրներում եղած ուղղակի տեղեկություններով, և՛ 1722-1730 թթ. վերստեղծված արևելահայ գինվորության թվակազմի ճշտումներով ու դրանց՝ համապատասխան գավառի հայ բնակչության ընդհանուր քանակի վրա արտածումներով²⁵²:

²⁵² Տե՛ս աստ, Մասն Երկրորդ:

VIII. ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐՈՒ «ՄԵԾ ՂԱՓԱՆԻ» ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԴԳՐԿՈՒՄԸ

Իսրայել Օրու ծրագրի համաձայն, «Մեծ Ղափանում» զորակոչվելու էր 60,000 հայ տղամարդ: Այս նահանգի կազմում Օրին հաշվում էր յոթ հայկական իշխանություն կամ մելիքություն (intendancy)՝ չտալով, սակայն, նրանց անունները²⁵³: Ստորև պարզելով, թե որ գավառներն էին մտնում Օրու «Մեծ Ղափան նահանգի» մեջ՝ կճշտենք նաև նրանցում բնակվող հայության ընդհանուր քանակը:

Մեծ Ղափանից բացի, Արցախ-Սյունիք լեռնաշխարհում Օրին հիշատակում է միայն Վարանդան, Սիսիանը, Գեղարքունիքը և Մեղրին: Հետևաբար, բացառման սկզբունքով պետք է եզրակացնենք, որ Մեծ Ղափանի մեջ Օրին ներառում էր Արցախի և Սյունիքի հետևյալ՝ իր ծրագրում չհիշատակված գավառները՝ (1) Փոքր Սյունիքը (Հալիձորի երկիրը), (2) Զավնդուրը, (3) Կենավուզը (Գուրհամ)²⁵⁴, (4) Դիզակը²⁵⁵, (5) Խաչենը, (6)

²⁵³ Эзов. Сношения, с. 35-36:

²⁵⁴ Կենավուզ կամ Գուրհամ գավառի մեջ էր մտնում նաև Մեղրին, սակայն ինչպես վերը նշվեց՝ Իսրայել Օրին, այնպես էլ հետագայում՝ 1720-ական թթ. հայտնի ազատամարտի մասնակիցները տարանջատում էին բուն Մեղրին և նրա մոտակա գյուղերը բուն Կենավուզից (տե՛ս աստ, Մասն Երկրորդ. գլուխ «III. 1722-1730 թթ. Սյունիքում անցկացված զորահավաքները». ենթագլուխ՝ «Կենավուզ կամ Գուրհամ (Կաքավաբերդ): Մացրու գավառակ և Շիվանի-ձոր»):

²⁵⁵ Եսայի Հասան-Ջալալյանը, նկարագրելով 1722 թ. մարտին կովկասյի լեռնականների կողմից Դիզակի ավերումը, իմիջիայրոց մատնանշում էր նաև այդ գավառի մարդաշատությունն ու մահմեդական տարրի որոշակի փոքրամասնություն կազմելը՝ «...ի էր երկիրն քրիստոնեիք (իմա՝ հայերով – Ա.Ա.), այլ և մահմեդականօք յովովիք» (Եսայի կաթ., էջ 35-36): Դիզակում մահմեդականների առկայության նմանօրինակ ընդգծումը հուշում է, որ Արցախի մյուս գավառներում մահմեդական տարր առիաստարակ չի եղել կամ գուցե մի աննշան թիվ է կազմել:

Գյուլիստանը և (7) Զրաբերդը՝ ճիշտ ու ճիշտ յոթ գավառ-մելիքություն:

Առհասարակ, XVII–XVIII դարերում Ղափան տեղանունը բազմանշանակ էր՝ իր լայնիմաստ կիրառություններ բերեմն ներառելով նույնիսկ Կուր և Արաքս գետահովիտների միջև ընկած ամբողջ լեռնաշխարհը²⁵⁶: Ղուկաս Սեբաստացու հետևյալ նշումները ցույց են տալիս, որ Ղափան տեղանունն ունեցել է աշխարհագրական ընդգրկման առումով ևս մի քանի իմաստ, որոնցից հստակ նշվածը երկուսն են. նեղ իմաստով Ղափանի տակ հասկացվում էր Փոքր Սյունիքը, ներառյալ Հալիձորի գավառը («երկիրը»)²⁵⁷, միջին իմաստով՝ վերջիններիս գումարվում էր նաև Զավնդուրը, Գուրհամը և Սյունիքի մի շարք այլ շրջանները.

«Եօթներորդ զգաւառն Աբանդ, որ երեւի թէ պարտի գրիլ Հաբանդ՝ զի մերձ սորին եղեալ գաւառն, որ է ի յԱրձախ աշխարհին, գրի միւս Հաբանդ: Գաւառս այս այժմ կոչի հաբան. թէպէտ հաբանն ընդարձակապէս առնանի այժմ եւ ունի յինքեան զայլ գաւառս Սիւնեաց: Կոչի եւս այժմ գաւառս այս Հաբանդ՝ գաւառ Եօթնաբերդեան, եւ ունի զՓոքր Սիւնիս, եւ զԳուրհամ գաւառս, ունի եւ զբազում աւանս եւ զբերդս որպէս ի վայր ասասցումք... (թէպէտ բոլոր աշխարհն Սիւնեաց, Արցախու, Ուտացոց եւ այլն՝ կոչին Սիսական)...

Դարձեալ գաւառն հաբան, որ եւ Հաբանդ ասի, թէպէտ այժմ ընդարձակապէս առեալ ունի եւ զԳուրհամ, զԶավնդուր եւ զայլ գաւառս ի Սիւնեաց աշխարհին, սակայն, յատկապէս ունի զՓոքր Սիւնիս եւ զՀալիձոր, ուր բնակէր Դաւիթ Պէկն ի մտանելն նորա ի հաբան»²⁵⁸:

²⁵⁶ Ղափան եզրույթի մասին տե՛ս «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 230-238, **ԱԱ I**, էջ 128-129:

²⁵⁷ Տե՛ս աստ, Մասն երկրորդ, գլուխ «III. 1722-1730 թթ. Սյունիքում անցկացված զորահավաքները» (ենթագլուխ՝ «Զավնդուր և Փոքր Սյունիք (=բուն Ղափան, Հաբանդ, ներառյալ Հալիձորի գավառ)»):

²⁵⁸ **ԱԱ XI**, էջ 69-71:

Ղուկաս Սեբաստացու այս հաղորդման մեջ Ղափան տեղանվան լայն իմաստն արտահայտված է «Սիսակեան» եզրույթով, որը ներառում է ամբողջ Սյունիքը, Արցախը և Ուտիքը: Այդուամենայնիվ, հաղորդման ետնախորքը և մյուս սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունները հուշում են, որ «Ղափանը» ևս կիրառվել է ճիշտ այդ ընդարձակ նշանակությամբ:

Իրականում Իսրայել Օրին բոլորովին յուրովի էր գործածում Մեծ Ղափան եզրույթը՝ առաջնորդվելով ոչ թե իր ժամանակի վարչաաշխարհագրական բաժանումներով կամ իր ժամանակ ընդունված վերոնշյալ իմաստներով, այլ Հայաստանի ազատագրության իր ծրագրի տեսակետից առաջնահերթ կարևորություն ունեցող ռազմաքաղաքական իրողություններով, մասնավորապես հայոց վերնախավի առանձին խմբավորումների ու ազգեցիկ դեմքերի տարբեր դիրքորոշումներով: Այդ է վկայում, կարծես, նրա դիտարկումն առ այն, որ Մեծ Ղափանը հայաշատ է և այնտեղ քիչ մահմեդականներ կան, ու թե «Ղափանի այս նահանգի իշխաններից չորս հոգի ստորագրել են այն նամակը, որ Հայաստանի իշխանները պատիվ են ունեցել գրելու ձեր կայսրընտրիչ բարձրությանը»²⁵⁹: Այսինքն, Օրին ազատագրական պայքարի կորիզ էր համարում Փոքր Սյունիքը, Զավնդուրը, Կենավուզը (Գուրհամ)՝ Սյունիքում, և Դիզակը, Գյուլիստանը, Զրաբերդն ու Խաչենը՝ Արցախում: Եթե նկատենք, որ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյաններն ազատամարտի առաջին երեք տարվա ընթացքում՝ 1722-1724 թթ., որդեգրել էին ընդգծված պարսկամետ քաղաքականություն և նույնիսկ թշնամական գործողություններ ձեռնարկել Ավան-յուզբաշու Ղարաբաղում կազմած հայկական զորքի դեմ²⁶⁰, ապա գուցե

²⁵⁹ Эзов. Сношения, с. 36. Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 56:

²⁶⁰ Տե՛ս, մասնավորապես, АРО-II, док. 205, 206, 214, 278, с. 63. 65, 72, 186-188; Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа..., с. 226-230: Այդ առումով պատահական չէր նաև Մելիք-Շահնազարյանների նկատմամբ Նադիր շահի (1736-1747) բացառիկ բարյացակամ վերաբերմունքը (տե՛ս ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 181):

պարզ դառնա նաև այն, թե ինչու տակավին այդ դեպքերից երկուսուկես տասնամյակ առաջ Օրին տարօրինակ կերպով Մեծ Ղափանում չէր ներառել Վարանդան, թեև այն աշխարհագրորեն կից էր Սյունիքին, հետևապես՝ հույժ կարևոր ռազմաաշխարհագրական դիրք ուներ: Կարելի է կռահել նաև, որ հենց այդ պատճառով էլ Ավան-յուզբաշին Վարանդան էր ընտրել որպես իր նստավայր և ազատագրական ուժերի կենտրոնացման գլխավոր օջախ՝ ի հեճուկս և ի հակակշիռ այդ գավառի Քոչիզ «երկրում» ամրացած մելիք Բաղեր Մելիք-Շահնազարյանի սկզբնական շրջանում դրսևորած պարսկամետ դիրքորոշումների:

Վերադառնալով Օրու ծրագրով նախատեսված՝ Մեծ Ղափանի տրամադրելիք 60,000 զինվորների թվին, նկատենք, որ 1720-ական թթ. սկզբնաղբյուրներում 50-60 հազարը հաճախ է հիշատակվում որպես Հայոց Սղնախներում կենտրոնացած զինուժի կամ «Հայոց բանակի» (ռուսական պաշտոնական վավերագրերում՝ «Армянская Армия») ընդհանուր զորաքանակ²⁶¹: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ հիմնականում հենց այդ յոթ շրջաններն էլ՝ Սիսիանի հետ միասին, ամենասկզբից դարձան հայոց ազատագրական և ինքնապաշտպանական կռիվների անխորտակելի պատվանդանը: 1722-1723 թթ. կիսաչեզոք դիրք բռնելու փորձ արած Մեղրին անվերապահորեն միացավ ազատագրական ուժերին 1724 թվականին միայն, իսկ Վարանդայի՝ Բաղեր Մելիք-Շահնազարյանին ենթակա մասը՝ 1725 թվականին: Ինչպես ցույց է տրված այս աշխատության երկրորդ մասում՝ միայն Սյունյաց իշխանապետությունում 1722-

²⁶¹ Տե՛ս ՊՏԱ, էջ 133, հմմտ. Համապատում, էջ 152: АПО, II, док. 194, с. 51: **Ռսկանյան Վ. Կ., Դիլոյան Վ. Ա.** Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի 20-ական թվականներին (նոր վավերագրեր). – ՊԲՀ, 1964, № 2, էջ 253: **Эзов. Сношения**, док. 231, с. 359: «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի». – «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, № 3, էջ 196, 209: **Աբրահամյան Ա. Գ.** Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդներին..., էջ 119: **ԱԱ III**, էջ 69. **ԱԱ VII**, էջ 7-9:

1730 թթ. անցկացված զորահավաքներում զինակոչվել էր, ընդհանուր առմամբ, շուրջ 43,000 հայ զինվոր (միաժամանակ, այս թիվը չի ներկայացնում 1722-1730 թթ. որևէ տվյալ պահին Սյունիքում առկա զործող զորքի թվակազմը, որն այդ իննամյակում անընդհատ տատանվել է և, միջին հաշվով, շուրջ կրկնակի անգամ պակաս է եղել)²⁶²:

Այս բացահայտումները ևս գալիս են հաստատելու Իսրայել Օրու քննվող տեղեկությունների ընդհանուր հավաստիությունը:

²⁶² Տե՛ս աստ, Մասն Երկրորդ. «Դավիթ-բեկի զորքի թվակազմն ու կազմակերպական կառուցվածքը»:

**IX. ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ,
ՏԵՂԱԲԱԾԽՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՉՈՐԱՀՎԱՔԱՅԻՆ
ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ**

**Տաթևի պտղացուցակի
պատմաժողովրդագրական տեղեկույթը**

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N° 6271 ձեռագիր մատյանում պահպանվել է Հայոց եկեղեցու Տաթևի արքեպիսկոպոսական թեմին ենթակա բնակավայրերի «պտղացուցակը»²⁶³: Այդ վավերագրում թվարկված են թեմին հարկատու 14 գավառները՝ 264 գյուղաքաղաքներով, ավաններով ու գյուղերով հանդերձ, ինչպես նաև դրանցից յուրաքանչյուրի Տաթևի առաջնորդանիստ վանքին վճարած տուրքի՝ «պտղի» չափը: Այս կարևոր սկզբնաղբյուրը հրապարակվել է տակավին 1942 թ.²⁶⁴, բայց ցայժմ ըստ արժանվույն չի ուսումնասիրվել: Աշ. Հովհաննիսյանը, զննելով նույն վավերագրի մեկ այլ գրչագիր տարբերակը²⁶⁵, արդարացիորեն ընդգծում էր, որ այն «բացառիկ արժեք ունեցող մի աղբյուր [է], որ գաղափար է տալիս այդ ժամանակաշրջանի (նկատի ունի՝ XVII-XVIII դդ. – Ա.Ա.) Սյունյաց հայաբնակ գավառների և գյուղերի, նրանց համեմատական մեծության և վճարունակության ու հատկապես վանքի և գյուղացիների տնտեսական հարաբերությունների մասին»²⁶⁶:

²⁶³ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 6271, էջ 338ա-340բ:

²⁶⁴ ՍՕԺ, էջ 41-43:

²⁶⁵ Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Չանագան հեղինակների արխիվ, թղթապանակ 44, վավ. 15:

²⁶⁶ Տե՛ս «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 319: Աշ. Աբրահամյանը չի նշել Տաթևի պտղացուցակում հիշատակվող գյուղերի թիվը, իսկ Աշ. Հովհաննիսյանը վրիպմամբ դրանք մեկ հատով պակաս է հաշվել՝ 263 հատ (հիշտը՝ 264-ն է):

Բայց մեծանուն պատմաբանը պտղացուցակի տվյալները հիմնականում դիտարկել է վանքի և գյուղացիների տնտեսական հարաբերությունների կտրվածքով²⁶⁷: Այնինչ այս եկամտացանկից կարելի է քաղել ոչ միայն տեղանվանագիտական, տեղագրական-քարտեզագրական, սոցիալ-տնտեսական, այլև, ինչպես ստորև ցույց կտրվի՝ ճիշտ բանաձևը որոշելով, պատմաժողովրդագրական եզակի տեղեկություններ:

Նախքան վավերագրի պատմաժողովրդագրական վերծանությանն անցնելը, անդրադառնանք այն կազմելու ժամանակին: Աշ. Հովհաննիսյանն առանց բացատրությունների ենթադրում է, որ Տաթևի պտղացուցակը գրվել է XVII դարի վերջերին և արտահայտում է XVII-XVIII դարերում տիրող իրավիճակը²⁶⁸: Այսպիսի լայնաձիգ թվագրումը մերժելի է, որովհետև XVII-XVIII դարերի ընթացքում Արևելյան Հայաստանում, ներառյալ Մյունիքում տեղի են ունեցել խոշորագույն ռազմաքաղաքական իրադարձություններ և դրանցից բխող սոցիալ-տնտեսական ու ժողովրդագրական վայրիվերումներ: Այդ 200 խառնակ տարիների ընթացքում Մյունյաց գյուղերի ժողովրդագրությունը և պտղիի վճարման չափերը չէին կարող նույնը մնալ ու, բնականաբար, քանիցս պետք է զգալի փոփոխությունների ենթարկվեին:

Մատենադարանի № 6271 ձեռագիր մատյանի առաջին մասը՝ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմությունը», արտագրվել է 1513 թ., սակայն պտղացուցակը պարունակող էջերը (338ա-340բ), դատելով գրչությունից, գրվել են ավելի ուշ՝ ամենայն հավանականությամբ, XVII դարի երկրորդ կեսին: Այսպես, մատյանում եղած հիշատակարաններից մեկը գրվել է 1691 թ. (էջ 8ա) ու թեև նրա հեղինակը նույն գրիչը չէ՝ սակայն գրչությունը նույնանման է: Այդուամենայնիվ, թվում է, թե պտղացուցակը կազմված պետք է լիներ ոչ թե 1690-ական թթ., այլ մեկերկու տասնամյակ ավելի վաղ, որովհետև այն արտացոլում է

²⁶⁷ «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 314, 319-321:

²⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 319:

հարաբերականորեն բարեկարգ ժամանակների իրադրությունը: Ըստ նրանում եղած տվյալների, այդ պահին Տաթևի թեմի ենթակայության տակ գտնվող գավառները խիտ բնակեցված ու վճարունակ են եղել: XVI–XVII դարերի ընթացքում միակ այդպիսի ժամանակամիջոցը XVII դարի երկրորդ կեսին էր, երբ 1639 թվականից ի վեր թուրք-պարսկական պատերազմները դադարել էին՝ սկիզբ տալով նախընթացը չունեցող երկարատև խաղաղության ու հարաբերական բարեկեցության:

Միաժամանակ, համեմատությունը Իսրայել Օրոն՝ 1690-ական թվականների վերջին վերաբերող տեղեկությունների և 1720-ական թթ. արձանագրված տվյալների հետ թույլ է տալիս խնդրո առարկա եկամտացանկը կազմելու առավել հավանական ժամանակ ընդունել 1670-1680-ական թվականները: Որ նշյալ պտղացուցակը կազմվել էր 1720-ականներից գոնե 30-50 տարի առաջ, հուշում է, մասնավորապես, այն, որ որոշ գավառների ու բնակավայրերի անունները նրանում հիշված են ուրիշ անվանումներով, օրինակ՝ Կաքավաբերդը 1720-ական թթ. արդեն հայտնի էր որպես Կենավուզ կամ Գուրհամ, Լիջքը՝ Լչկին և այլն²⁶⁹: Պարսկերենով գրված մի լիազորագրում էլ, որը 1691 թ. սեպտ. 24-հոկտ. 24 միջոցին ստորագրել են Քաշաթաղի գավառի (պարսկ.՝ Քոշթասֆի մահալ) գյուղապետները, հիշված են միայն 13-ն այն գյուղերից, որոնք Տաթևի պտղացուցակում տակավին 18-ն են²⁷⁰: Տաթևի պտղացուցակում գրանցված գյուղե-

²⁶⁹ 1720-ական թթ. չորս տասնամյակ անց այդ գավառների անվանումները դարձյալ մասամբ փոփոխված են գրանցվում, տե՛ս ԱՍ IX, էջ 250:

²⁷⁰ Ըստ հերթականության, այդ գյուղերն են՝ Հալաքը, Բայանդուրը, Ջաղացատունը, Շրվականը, Դուշին, Մերիկը, Հարարը, Աֆաթխարը (Աղբաթխեր), Մինքենդը, Փուլը, Հոչասը, Յաղուզդամը, Արավիսը (տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը»: Մաս III: Ճարիաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ-ԺԸ դդ.), էջ 89-91. հմմտ. **Կոստիկյան Քրիստինե**. Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»: Հ. 20, Երևան, 2001, էջ 168-175): Փաստորեն, գյուղապետերի այս լիազորագրից դուրս են հայտնվել

րի թվի համեմատ այս նվազումը կարելի է բացատրել Քաշա-
թաղում XVII դ. երկրորդ կեսի ընթացքում հայկական մի քանի
գյուղերի մահմեդականացմամբ՝ ճիշտ այնպես, ինչպես այդ
գործընթացը նույն միջոցին տեղի ունեցավ Նախիջևանի հայ-
կական մի շարք գյուղերի հետ: Համենայնդեպս, գյուղերի թվի
պակասելը վկայում է, որ Տաթևի պտղացուցակը գրվել է 1690-
ականներից առնվազն մեկ-երկու տասնամյակ ավելի վաղ:

Արդ, որպեսզի Տաթևի պտղացուցակի տվյալները վերա-
ծենք ժողովրդագրական վիճակագրության, անհրաժեշտ է
հայտնաբերել հաշվարկման որոշակիորեն պատճառաբանված
ու հավաստի բանաձև, որը որոշում ենք հետևյալ կերպ: 1722 թ.
հոկտեմբերից ընդհուպ մինչև 1723 թ. փետրվար ընկած ժամա-
նակահատվածում Սյունիքում առկա հայոց զինուժի թվաքա-
նակը գրանցած վավերագրից՝ Զորացուցակից, մեզ հայտնի է,
որ Շինուհայր գյուղում հավաքագրվել ու Դավիթ-բեկի հրամա-
նատարության տակ էր դրվել 550-հոգանոց մի գումարտակ²⁷¹:
Ինչպես վերը հիմնավորվել է, այդ պահին քանակական հարա-
բերակցությունը բնակչության ու զորակոչի ենթարկված մար-
տիկների միջև կազմել է մոտավորապես «10 բնակչից 1 զին-
վոր» (5 արուներից մեկը): Հետևաբար, բազմապատկելով 550-
ը 10-ով՝ ստանում ենք Շինուհայրի բնակչության հավանական
մոտավոր թվաքանակը՝ 5500 մարդ: Իսկ ըստ Տաթևի պտղացու-
ցակի՝ Շինուհայրի պտղիի վճարման չափը ճիշտ 5500 դինար
(դիան) էր: Թվային այս հարաբերակցությունն էլ՝ յուրաքանչ-
յուր համայնքի վճարած դինարների և այնտեղ ապրող շնչերի
համընկնումը, դրվում է ստորև կատարվող հաշվարկի հիմքում:
Տվյալ դեպքում էական չէ, թե ինչ սկզբունքով էր վճարվում

Տաթևի պտղացուցակում նշված հետևյալ գյուղերը՝ Սպիտակաջուրը, Արու-
ւականը, Քարագլուխը, Հակը, Աղուեսահաքին, Խազնավարը, Սթունիսը
(հմմտ. աստ, Աղյուսակ Բ):

²⁷¹ Զորացուցակի և նրանում առկա տեղեկությունների մանրամասն վերլու-
ծությունը տե՛ս աստ, Մասն Երկրորդ, Գլ. I-II և «Աղյուսակ Դ. Դավիթ-բեկի
գորքի թվաքանակը՝ ըստ Զորացուցակի (1722թ. հոկտեմբեր-1723թ. փետր-
վար)»:

պտղին՝ չափահաս տղամարդկանց ընդհանուր թվից (որ ամենահավանականն է թվում), ծխերի կամ շնչերի ընդհանուր քանակից, թե գուցե այլ, խառը հիմքերով: Կարևորն այն է, որ վերջնարդյունքում Տաթևի վանքին վճարվել է 1 դինար տվյալ բնակավայրում ապրող յուրաքանչյուր շնչի դիմաց²⁷²: Իսկ քանի որ քննվող վավերագիրը հաղորդում է Տաթևի թեմի բոլոր 264 ավանների և գյուղերի վճարած պտղի չափերը, այս պարզ թվաբանական բանաձևի միջոցով՝ Շինուհայրի օրինակով, ստորև՝ Աղյուսակ Բ-ում, հաշվարկված են դրանց բոլորի բնակչությունն ու զորահավաքային կարողությունը:

Տաթևի պտղացուցակը ներկայացնում ենք Աղյուսակ Բ-ի առաջին երեք՝ «Գավառ», «Գյուղ», «Պտղիի վճարման չափը» սյունակներում՝ փոխելով հայկական տառերով արտահայտված միավորները արաբական թվանշանների և տողատակում նշելով, ի մասնավորի, 1942 թ. կատարված առաջին հրատարակության բազմաթիվ թյուրընթերցումներն ու սխալները: Այդ առումով նշված երեք սյունակներում ամփոփված նյութը ոչ այլ ինչ է, քան խնդրո առարկա վավերագրի վերահրատարակություն: Իսկ պտղացուցակի պարունակած տվյալների ժողովրդագրավիճակագրական մեր վերծանումն առաջարկված է նույն աղյուսակի մյուս՝ չորրորդ և հինգերորդ սյունակներում՝ «Բնակչության թիվը՝ ըստ շնչերի» և «Զորահավաքային կարողությունը՝ ըստ հավաքագրվելիք մարտիկների թվի» խորագրերի ներքո:

²⁷² Համեմատության համար նշենք, որ 1669 թ. Չաքարիա Ագուլեցին արձանագրում էր, որ «ամեն հայ» Ս. Էջմիածնին տարեկան վճարում էր 20 դինար հարկ (**Չաքարիա Ագուլեցի**. Օրագրություն, էջ 86): Այս տեղեկության մանրամասն քննությունը տե՛ս աստ, գլուխ «Ստուգողական հաշվարկ. արևելահայության թիվն՝ ըստ գլխահարկի գանձումների» (ենթագլուխ՝ «Արևելահայ կարիքավոր հարկատու գանգվածի քանակը»):

Տաթևի եկամտացանկում պտղիի չափը հիմնականում նշված է գինարով, որը գրամական մանր միավոր էր՝ XVII դարի Իրանում 10,000 գինարը հավասար էր 1 թումանի²⁷³։ Որոշ դեպքերում, սակայն, եկամտացանկում գինարի փոխարեն հիշված են «աբասին» և «շահին», որոնք հավասար էին համապատասխանաբար 200 և 50 գինարի²⁷⁴։

Սյունիքի գավառները համարակալել ենք հոռմեական, իսկ ավաններն ու գյուղերը՝ արաբական թվանշաններով։ Բոլոր տեղանունները հրապարակում ենք բնագրի ուղղագրությամբ։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Բ

Սյունիքի հայ բնակչության թիվը, տեղաբաշխվածությունն ու զորահավաքյին կարողությունը XVII դ. վերջին
(Տաթևի թեմի եկամտացանկի պատմաժողովրդագրական վերծանում)

<u>Գավառ</u>	<u>Գյուղ</u>	<u>Պտղիի վճարման չափը (դինարով, եթե այլապես հատուկ չի նշված)</u>	<u>Բնակչության թիվը՝ ըստ շնչերի</u>	<u>Զորահավաքյին կարողությունը՝ ըստ հավաքագրվելիք մարտիկների թվի</u>
I. Գեղուաձորու գաւառն	1. Կից	3,300	3,300	330
	2. Աջբէշ	2,900	2,900	290
	3. Ներքի Կարդ	2,700	2,700	270

²⁷³ **Ղուկաս Վանանդեցի**. Գանձ չափոյ, կշռոյ, թւոյ և դրամից բոլոր աշխարհի։ Ամստերդամ. տպ. Թօմայ Վանանդեցւոյ, 1699, էջ 27։

²⁷⁴ Նույն տեղում. հմմտ. «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», I: Հրովարտականք, պրակ Բ (1601-1650)։ Աշխ. Հ. Գ. Փափազյանի, Երևան, 1959, էջ 212, 215։

	4. Վերի Կարդ	1,200	1,200	120
	5. Զարու	2,600	2,600	260
	6. Գեղի	2,650	2,650	265
	Ընդհանուր (Գեղուածուր)	15,350	15,350	1,535
II. Բաղաբերդու գաւառն	7. Քրդիկանց	3,400	3,400	340
	8. Հանդիշէն	3,050	3,050	305
	9. Քըչանանց	2,250	2,250	225
	10. Փլմաղրայ	2,900	2,900	290
	11. Առչանուր	2,900	2,900	290
	12. Բուխտուրուտ	2,850 ²⁷⁵	2,850	285
	Ընդհանուր (Բաղաբերդ)	17,350	17,350	1,735
III. Կախաբերդու գաւառն	13. Տաշդուն	5,650	5,650	565
	14. Լիջֆ	3,350	3,350	335
	15. Զուար	2,800	2,800	280
	16. Սևաղարայ	2,300	2,300	230
	17. Տիկնաղալի ²⁷⁶	3,450	3,450	345
	18. Մանաշու	2,800	2,800	280
	19. Վահրաւալայ ²⁷⁷	4,500	4,500	450
	20. Գդանիս	2,600	2,600	260

²⁷⁵ Աշ. Աբրահամյանի հրատարակության մեջ ԲՈւ ԸՃԾ (2850)-ի փոխարեն սխալմամբ նշված է ԳՈւ ԸՃԶ (3880) (ՍՕԺ, էջ 41):

²⁷⁶ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Տիկնաղալի (էջ 41):

²⁷⁷ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Վահրաւալայ (էջ 41):

Մյունիքի հայությունը XVII դ. վերջին

	21. Կորուս	2,300	2,300	230
	22. Ագարակ	3,450	3,450	345
	23. Կարնէվան	3,400	3,400	340
	24. Քարն	2,900	2,900	290
	25. Նորաշենիկ	1,850	1,850	185
	26. Պզդի քաղն	2,300	2,300	230
	27. Մեծ քաղն	5,500	5,500	550
	28. Միջի քաղն ²⁷⁸	7,800	7,800	780
	29. Թխկուտն	2,200	2,200	220
	30. Լեօֆն ²⁷⁹	1,200	1,200	120
	31. Եկդաստանց	1,650	1,650	165
	32. Վանֆն	2,200	2,200	220
	33. Կոաձոր	1,500	1,500	150
	34. Նուշանց	2,200	2,200	220
	35. Կալեր	3,400	3,400	340
	36. Կառան	3,300	3,300	330
	37. Քուջերդ	2,200	2,200	220
	Ընդհանուր (Կաֆալաքերդ)	76,800	76,800	7,680

²⁷⁸ Խոսքը վերաբերում է Մեղրիի քաղաքի Պզդի (պստիկ=փոքր), Մեծ և Միջի(ն) քաղերին (տե՛ս **ԱԱ XI**, էջ 70), այլ ոչ թե Կաքավաքերդ գավառի քաղերին, ինչպես սխալմամբ ենթադրել է Աշ. Հովհաննիսյանը («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 314): Այս հարցը հստակեցվում է Ղուկաս Սեբաստացու հետևյալ հաղորդմամբ. «գաւառն Գուրիամ կամ Կենաւուզն, որ ունի գաւառն Մեղրի ի վերայ գետոյն Մեղրեայ: Եւ այս աւանս յերիս մասունս (եւ կամ ասացուք) յերիս մեծամեծ թաղս բաժանի ոչ հեռի ի միմեանց՝ երկուքն յայսկոյս գետոյն եւ մինն յայնկոյս, որ կոչի Փոքր թաղ: Ունի եւ գամուր» (տե՛ս **ԱԱ XI**, էջ 70):

²⁷⁹ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Լեօֆն (էջ 41):

IV. Մացրու գաւառն	38. Ափկէս	3,400	3,400	340
	39. Մանլի	5,600	5,600	560
	40. Թօս	2,900 ²⁸⁰	2,900	290
	41. Աղանակ	2,700 ²⁸¹	2,700	270
	42. Շուանիձորն ²⁸²	2,200	2,200	220
	43. Գոմերանց	3,400	3,400	340
	44. Իշխոռն	1,200	1,200	120
	45. Նասն	3,400	3,400	340
	46. Մքնաձոր	3,300	3,300	330
	47. Կարբաքաղն	4,400	4,400	440
	48. Մագրէն	2,500	2,500	250
	Ընդհանուր (Մացրու)	35,000	35,000	3,500
V. Անանանու գաւառն	49. Խոտանան	3,700	3,700	370
	50. Գորդնի	2,300	2,300	230

²⁸⁰ Թոս գյուղը վճարել է «ԺԳ ապասի ԳՃ», այսինքն՝ 2,900 դինար (13×200+300=2900): Հետևաբար, ճիշտ չէ Աշ. Հովհաննիսյանը, երբ կարծում է, որ այս վավերագրում «աբասիով» նշվել են մանր գյուղերը («Դրվագներ», Խ. Բ, էջ 312, ծնթ. 2):

²⁸¹ «ԺԲ ապասի ԳՃ»=12×200+300=2,700

²⁸² Այս «Շուանիձորը» պետք չէ շփոթել այժմ Մեղրի քաղաքից 11 կմ արևելք գտնվող նույնանուն գյուղի հետ, որը մինչև 22.04.1935 կոչվել է Աստա-գոր/Աստագուր (տե՛ս **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ.** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 4: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1998, էջ 154):

	51. Թիլիկանց	1,300	1,300	130
	52. Հոռմանց	1,300	1,300	130
	53. Խըսքաղն	1,200	1,200	120
	54. Առչաձոր	1,550	1,550	155
	55. Շրվենանց ²⁸³	1,600	1,600	160
	56. Նորաշինիկ	2,600	2,600	260
	57. Ջորեր	2,200	2,200	220
	58. Եղենկն	2,700	2,700	270
	59. Կաւարտ	2,300	2,300	230
	60. Ղաթարն	1,700	1,700	170
	61. Չաղու ²⁸⁴	2,500	2,500	250
	62. Վանֆն	1,600	1,600	160
	63. Հալիձոր	3,300	3,300	330 ²⁸⁵

²⁸³ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Շրվենանց (էջ 41):

²⁸⁴ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Չաղու^ս (էջ 41):

²⁸⁵ Ինչպես ցույց է տալիս նաև այս վավերագիրը, Սյունիքում Հալիձոր անվամբ երկու բնակավայր է եղել՝ մեկն Աճանանի (=Փոքր Սյունիք=Հալիձորի երկիր), մյուսը՝ Չանգեգուրի շրջանում: Չորացուցակի համաձայն, 1722թ. վերջին-1723 թ. սկզբին նույն Հալիձորի շրջանում («ի Հալի ձոր երկրին») տեղակայված էին երկու գումարտակ՝ մեկը 250, մյուսը՝ 468-հոգանոց (հրամանատարներ՝ համապատասխանաբար մելիք Փարսաղան և Տեր-Ավետիք), ընդամենը՝ 718 մարտիկ: Խոսքը վերաբերում է Աճանանի Հալիձորին, այլ ոչ թե Չանգեգուրի շրջանի Հալիձոր գյուղին, քանի որ վերջինս գտնվում էր Դավիթ-բեկի այն ժամանակվա կենտրոնակայան Շինուհայրի մոտակայքում և ի սկզբանե պետք է ընդգրկվեր նրա իշխանության մեջ: Մինչդեռ Տեր-Ավետիքն ու մելիք Փարսաղանը նրան հպատակություն էին հայտնել, ինչպես գիտենք, միայն 1723 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին (**ԱԿ III**, էջ 77): Հալիձորի զորահավաքային կարողության վերաբերյալ Տաթևի պտղացուցակի և Չորացուցակի տվյալների տարբերությունը (համապատասխանաբար՝ 330 և 718 զինակոչիկ) բխում է նրանից, որ մելիք Փարսաղանի և Տեր-Ավետիքի զորքում ընդգրկված էին ոչ միայն Հալիձոր գյուղի, այլև «Հալիձորի երկրի» այլ գյուղերից հավաքագրված մարտիկները:

Արևելահայությունը XVII–XVIII դդ.

	64. Խնկանց	1,200	1,200	120
	65. Հոստումանց	1,300	1,300	130
	66. Քօլու	1,400	1,400	140
	67. Վչֆան	2,200	2,200	220
	68. Բեխն	1,700	1,700	170
	69. Պաղավերն	2,300	2,300	230
	70. Վանֆն	1,200	1,200	120
	71. Գըքգոմ	1,100	1,100	110
	72. Սընակ	2,500	2,500	250
	73. Հոսկեահն	1,100	1,100	110
	74. Պէհաննէշէն	2,200	2,200	220
	Ընդհանուր (Անանան)	50,050	50,050	5,005
VI. Գիլաբերդու գաւառն	75. Գոն	1,100	1,100	110
	76. Ճկտէն	1,200	1,200	120
	77. Մարուր	1,100	1,100	110
	78. Մառագետ	2,200	2,200	220
	79. Գեովմէշայ	1,100	1,100	110
	80. Իրիկիս	2,200	2,200	220
	81. Նօխոսթլու	1,100	1,100	110
	82. Ալթունանց	2,800	2,800	280
	83. Հոստամանց	2,200	2,200	220
	84. Խազազաձոր	1,200	1,200	120

Մյունիքի հայությունը XVII դ. վերջին

	85. Զխորուրդն	3,300	3,300	330
	86. Նոր գեղն	1,200	1,200	120
	Ընդհանուր (Գիլաբերդ)	20,700	20,700	2,070
VII. Մաղանջուղու գաառն	87. Տանձավեր ²⁸⁶	3,300	3,300	330
	88. Մաջ	4,500	4,500	450
	89. Իրիցաթումբն	2,900	2,900	290
	90. Պաշարաշուրն	1,200	1,200	120
	91. Հուռի տափն	1,300	1,300	130
	92. Մագրեխ ²⁸⁷	1,600	1,600	160
	93. Սեբանց	1,900	1,900	190
	94. Շոնուխու	1,100	1,100	110
	95. Գիւրվանց	1,100	1,100	110
	96. Քոսաբաւերն	1,700	1,700	170
	97. Նոր գեղն	1,100	1,100	110
	98. Նականդարն	1,100	1,100	110
	Ընդհանուր (Մաղանջուղա)	22,800	22,800	2,280

²⁸⁶ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Տանձավեր (էջ 42):

²⁸⁷ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Մագրեխ (նույն տեղում):

VIII. Բարկուշատու գաառն ²⁸⁸	99. Ակն	4 մարզան ²⁸⁹ բրինձ+ 300 [դինար]	300+X	30+X
	100. Փականան	8 շարէֆ ²⁹⁰ [բրինձ]+200 [դինար]	200+X	20+X
	101. Ենկիճէն	4,5 մարզան [բրինձ]+150 [դինար]	150+X	15+X
	102. Պէրտիկ	3 մարզան [բրինձ]+300 [դինար]	300+X	30+X
	103. Չափնի	1,5 մարզան [բրինձ]+150 [դինար]	150+X	15+X
	104. Ըրկէնանց	2 մարզան [բրինձ]+200 [դինար]	200+X	20+X
	105. Իրիցվանիկ	4,5 մարզան [բրինձ]+250 [դինար]	250+X	25+X

²⁸⁸ Բարկուշատը Սյունյաց գավառներից միական էր, որն իր պտղին Տաթևի վանքին մուծում էր ինչպես դրամով, այնպես էլ բրնձով: Աշ. Հովհաննիսյանի այն տեսակետը, որ Բարկուշատի գյուղերը պտղին մուծում էին միայն բրնձով («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 319), սխալ է, որովհետև երկրորդ տողում նշված թվերը կարող են լինել պտղիի գումարային չափը միայն: Մեր կողմից ավելացրել ենք գումարման նշանը:

²⁸⁹ «Մարզանը» կշռի միավոր էր, որը հավասար էր 35-40 կիլոգրամի (նույն տեղում, էջ 319):

²⁹⁰ *Չարէֆ* (պրսկ.)՝ մեկ քառորդ, տվյալ դեպքում, սակայն, կշռի որոշակի միավոր է: ՍՕԺ-ում թերընթերցված է *Չարէֆ* (էջ 42):

	106. Կռմէն	3 մարզան [բրինձ]+400 [դինար]	400+X	40+X
	107. Խման	2,5 մարզան [բրինձ]+250 [դինար]	250+X	25+X
	108. Սուսնակն	7 շարէֆ [բրինձ]+150 [դինար]	150+X	15+X
	109. Ներքիկրմէն ²⁹¹	5 շարէֆ [բրինձ]+100 [դինար]	100+X	10+X
	110. Վժինիս ²⁹²	10 մարզան [բրինձ]+950 [դինար]	950+X	95+X
	111. Հաֆարակ	4 մարզան [բրինձ]+400 [դինար]	400+X	40+X
	112. Վթանանց	10 շարէֆ [բրինձ]+250 [դինար]	250+X	25+X
	113. Կեազարխունի	10 մարզան [բրինձ]+500 [դինար]	500+X	50+X
	114. Սպիտակ աղբիւր	10 շարէֆ [բրինձ]+750 [դինար]	750+X	75+X

²⁹¹ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Ներքին Կրմէն (նույն տեղում):

²⁹² ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Վժինիս (նույն տեղում):

	115. Խաչատրի	4 մարզան [բրինձ]+400 [դինար]	400+X	40+X
	116. Ծախկ	7 շարէֆ [բրինձ]+250 [դինար]	250+X	25+X
	117. Աղնաթաս	7 շարէֆ [բրինձ]+200 [դինար]	200+X	20+X
	118. Ղարիպանց	8 շարէֆ [բրինձ]+250 [դինար]	250+X	25+X
	119. Դուխն	11 շարէֆ [բրինձ]+300 [դինար]	300+X	30+X
	120. Խաթուն բաղն	6 շարէֆ [բրինձ]+150 [դ- ինար]	150+X	15+X
	121. Ակատի	1,5 մարզան [բրինձ]+150 [դինար]	150+X	15+X
	122. Գեղափունի	7 մարզան [բրինձ]+500 [դինար]	500+X	50+X
	123. Թախսն ²⁹³	6,5 շարէֆ [բրինձ]+400 [դինար]	400+X	40+X

²⁹³ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Թախսն (էջ 42):

Մյունիքի հայությունը XVII դ. վերջին

	124. Ներֆիեդինկն	10 շարէֆ [բրինձ]+500	500+X	50+X
	125. Մոդէս	9,5 շարէֆ [բրինձ]+400 [դինար]	400+X	40+X
	126. Փոջանց	6,5 մարզան [բրինձ]+600 [դինար]	600+X	60+X
	127. Կաշկառօմն	4 մարզան [բրինձ]+400 [դինար]	400+X	40+X
	128. Եղավարդ	13 մարզան [բրինձ]+1400 [դինար]	1400+X	140+X
	129. Խոտորանց	4 մարզան [բրինձ]+700 [դինար]	700+X	70+X
	Ընդհանուր (Բարկուշատ)	X (=8,100 դինար) բրինձ+11,900 =20,000²⁹⁴	X (=8,100)+ 11,900 =20,000	1190+X (810)=2,000

²⁹⁴ Բարգուշատի հայության վնարվող պտղիի ընդհանուր չափը գումարային տեսքով որոշել ենք, օգտագործելով «Ղափանցվոց պատմության» հետևյալ տեղեկությունը: Բարգուշատի մելիք Ֆրանգյուլն իր գավառում կարողացել էր հավաքել 2000-անոց գորք (ՊՍՇ, էջ 125. Համապատում, էջ 158): Եթե այդ թիվն ընդունում ենք որպես Բարգուշատի զորահավաքային կարողության ցուցանիշ, ապա այդ գավառի հայոց ընդհանուր թիվը կազմելու էր մոտ 20,000 մարդ: Հետևաբար, Բարգուշատի գյուղերը Տաթևի վանքին իրենց պտղիի մոտ 60 տոկոսն էին վնարում դրամով (11,900), մնացած 40 տոկոսը՝ բրնձով, որի դրամային համարժեքը 8100 դինար էր:

IX. Ջանկազուրու գաւառն	130. Կորէսն	6,600	6,600	660
	131. Հուսնիտարայ	2,200	2,200	220
	132. Քարահունջն	3,300	3,300	330
	133. Ալիդուլուէն	3,300	3,300	330
	134. Գորու	2,200	2,200	220
	135. Խնծորէսն ²⁹⁵	4,500	4,500 ²⁹⁶	450
	136. Քարաշէն	3,300	3,300	330
	137. Արախս	3,300	3,300	330
	138. Տեղ	4,500	4,500	450
	139. Շնհեւ	5,500	5,500	550
	140. Խոսո	4,400	4,400	440
	141. Հալիծոր	3,300	3,300	330

²⁹⁵ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Խնծորէսն (էջ 42):

²⁹⁶ 1736 թ. այցելելով Խնծորէսն՝ Աբրահամ Կրետացին արձանագրել է, որ մինչև օսմանյան ներխուժումը, այսինքն՝ 1724-1725 թթ. գյուղն ունեցել է 500 տուն, սակայն հաջորդած տասնամյակի անվերջ կռիվներում շատ խնձորենակցիներ էին սպանվել «ի թուրքաց» ու իր այցելության պահին գյուղում մնացել էր բնակչության կեսը կամ մեկ երրորդը (**Աբրահամ Կրետացի**. Պատմություն, էջ 151. ռուսերեն թարգմանության մեջ վրիպմամբ նշված է 700 տուն՝ էջ 263): Եթե հասկանանք այդ 500 «տունը» որպես ընտանիք և հաշվենք յուրաքանչյուրում միջինը 5 շունչ, ապա 1720-ական թթ. սկզբին Խնծորէսնի բնակչությունը կազմել է 2500 բնակիչ: Սակայն, Կրետացու շարադրանքի ետնախորքը՝ մասնավորապես խնձորենակցիների նոր ապաստարանների՝ քարայրների մասին նրա մանրամասն ակնարկը թույլ են տալիս ավելի հավանական համարել, որ տուն ասելով՝ նա նկատի է ունեցել ոչ թե ընտանիքները, այլ 500 առանձնատներն ու, համապատասխանաբար, դրանցում ապրող հայկական ընդլայնված ընտանիքները (գերդաստան): Ահա այդ առավել հավանական թվացող դեպքում բնակիչների թիվը ճշգրիտ համապատասխանում է Տաթևի պտղացուցակի 4500 մարդաքանակին, քանի որ հայկական ընդլայնված ընտանիքը՝ գերդաստանը, միջին հաշվով ուներ 9-10 շունչ (տե՛ս աստ, գլուխ XI. «Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Մյունիքում 1710-1720-ական թթ.»):

Մյունիքի հայությունը XVII դ. վերջին

	Ընդհանուր (Զանկազուր)	46,400	46,400	4,640
X, Քաշաթաղուց գաառն²⁹⁷	142. Խանածախն	5,500	5,500	550
	143. Պայինտուրն	2,550	2,550	255
	144. Հալաֆսն	2,250	2,250	225
	145. Խազնավարն	4,400	4,400	440
	146. Սթունիս	1,600	1,600	160
	147. Ղուշին	1,600	1,600	160
	148. Միբիկն	2,900	2,900	290
	149. Հերի	2,300	2,300	230
	150. Աղուեսա- հաֆի ²⁹⁸	2,300	2,300	230
	151. Հակ	3,400	3,400	340
	152. Փուլն	2,300	2,300	230
	153. Եզնագումեր	6,700	6,700	670
	154. Սպիտակ- աջուրն	2,900	2,900	290
	155. Քարագլուխն	1,100	1,100	110
	156. Արուական	1,300	1,300	130
	157. Շրուական	1,300	1,300	130
	158. Հօշանց	3,450	3,450	345
	159. Եաղուզտամ	2,300	2,300	230
	Ընդհանուր (Քաշաթաղ)²⁹⁹	50,150	50,150	5,015

²⁹⁷ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Քաշաթաղուց (էջ 42):

²⁹⁸ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Աղուէսահաֆի (էջ 42):

²⁹⁹ XVII դարի սկզբին Քաշաթաղն ուներ հայկական իշխանություն: Այսպես, 1606 թ. գրված մի հիշատակարանից պարզվում է, որ Քաշաթաղի «պարոն

XI. Զարնատուրու գաւառն	160. Շաշգետ	4,550	4,550	455
	161. Նատիրն	1,650	1,650	165
	162. Թրնմունանց	1,550	1,550	155
	163. Ծաւն	1,250	1,250	125
	164. Դըզլարաղաշ	1,150	1,150	115
	165. Սարաշէն	3,300	3,300	330
	166. Շէկահող	4,400	4,400	440
	167. Կեղծ- ահանդ ³⁰⁰	3,350	3,350	335
	168. Բերֆնի	4,400	4,400	440
	169. Քարագլուխն	2,300	2,300	230
	170. Թօփ	1,150	1,150	115
	171. Աւառուն	1,100	1,100	110
	172. Խորձորն	1,100	1,100	110
	173. Քօթանլարն	1,300	1,300	130
	174. Ածոբի	4,400	4,400	440
	175. Բարթաղն	1,100	1,100	110

«Հայկազ աղային» օսմանցիները նետում են Գանձակի (Գյանջայի) բանտ, ապա ազատում, ըստ երևույթին, մեծ փրկագնի դիմաց: Դրանից հետո Հայկազը մեկնում է Սպահան և իր հավատարմությունը հայտնում շահ Աբբասին, որն էլ նրան վերահաստատում է, փաստորեն, Քաշաթաղի հայոց մելիքի պաշտոնում՝ հարկահանությունն իրականացնելու իրավունքներով հանդերձ. «խիստ սիրեալ տուեալ խալաթ և պարոնություն երկրիս Քաշաթաղոյ որպէս ինքն կամէր գտասանորդն և զհարկն» («ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 207): Այն, որ այս Հայկազը Քաշաթաղի մելիքն էր տակավին մինչև շահ Աբբասի մոտ (Ղարաբաղի մի շարք այլ հայ մելիքների հետ միասին) ներկայանալը, տեղեկանում ենք արդեն Առաքել Դավրիժեցուց, որը նրան անվանում է «Մելիք Հայկազն ի Քշթաղս երկրէն՝ ի Խսանածախ գեղջէ» (**Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց: Աշխ.՝ Լ. Ա. Խանլարյանի: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, էջ 63, 195):

³⁰⁰ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Կեղծահան**ց** (էջ 42):

	176. Զինարի	1,100	1,100	110
	177. Բարեբարթաղ	1,100	1,100	110
	178. Տնկոնակերտ	1,200	1,200	120
	179. Կարմր- անողուտ	1,200	1,200	120
	180. Հանդիփովշան	1,600	1,600	160
	181. Հնձամալի	2,200	2,200	220
	182. Զանալու շէնն	1,100	1,100	110
	183. Պրթէլանց	1,100	1,100	110
	Ընդհանուր (Զամտուր)	48,650	48,650	4865
XII. Ղարաաաղու գաառն	184. Վեղան	5,250	5,250	525
	185. Շմոֆի	2,550 ³⁰¹	2,550	255
	186. Լոււայ	2,200	2,200	220
	187. Զիակու	1,200	1,200	120
	188. Հոյժ	4,400	4,400	440
	189. Խնակահն	3,600	3,600	360
	190. Տոսնի	1,100	1,100	110
	191. Շափխանէն	3,400 ³⁰²	3,400	340
	192. Դլըղի ³⁰³	500 ³⁰⁴	500	50
	193. Մարի	3,300	3,300	330

³⁰¹ «ԺԲ ապասի ճԾ»=(12×200)+150=2,550

³⁰² «ԺԷ ապասի»=17×200=3400

³⁰³ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է **Ղաղի** (էջ 43):

³⁰⁴ «Ժ շահի»=10×50=500

	194. Ուշնէպին	600 ³⁰⁵	600	60
	195. Կարմնաւն	1,300	1,300	130
	196. Խօճուլեն գեղն ³⁰⁶	1,400 ³⁰⁷	1,400	140
	197. Իսախանի շէնն	1,900 ³⁰⁸	1,900	190
	198. Մզկիթն	3,300	3,300	330
	199. Թաշտեն ձորն	1,900 ³⁰⁹	1,900	190
	200. Բերդին յեսեն ³¹⁰	1,400 ³¹¹	1,400	140
	201. Վինան	3,300	3,300	330
	202. Քարագլուխն	1,800 ³¹²	1,800	180
	203. Փալ- անկտուն	1,100	1,100	110
	204. Ներքի Ասրան	1,200 ³¹³	1,200	120
	205. Վերին Ասրան	1,700 ³¹⁴	1,700	170

³⁰⁵ «Գ ապասի»= $3 \times 200 = 600$

³⁰⁶ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Խօճու**նի** գեղն (էջ 43):

³⁰⁷ «Է ապասի»= $7 \times 200 = 1,400$

³⁰⁸ «Ռ ու ԺԸ շահի»= $1000 + (18 \times 50) = 1,900$

³⁰⁹ «Թ ապասի Ճ»= $(9 \times 200) + 100 = 1,900$

³¹⁰ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Բերդին յե**ղ**են (էջ 43):

³¹¹ «Է ապասի»= $7 \times 200 = 1,400$

³¹² «Թ ապասի»= $9 \times 200 = 1,800$

³¹³ «Զ ապասի»= $6 \times 200 = 1,200$: ՍՕԺ-ում ակնհայտորեն սխալ է արտագրված՝ «**Թ** ապասի», որն անհնար թիվ է մեկ գյուղի համար՝ 200,000 ($=1000 \times 200$) դինար:

³¹⁴ «Ը ապասի Ճ»= $(8 \times 200) + 100 = 1,700$

Մյունխի հայությունը XVII դ. վերջին

	206. Նորաշինիկ	1,650 ³¹⁵	1,650	165
	207. Մահմա- նարու ³¹⁶	1,650	1,650	165
	208. Ունի- տարայ ³¹⁷	1,700	1,700	170
	209. Լումահունի	1,900	1,900	190
	210. Քալաշու	1,500 ³¹⁸	1,500	150
	211. Դարանանց տներն	1,250	1,250	125
	212. Տամուրչի բեանդն	1,250	1,250	125
	213. Խալիֆին հայերն	1,350	1,350	135
	214. Փիլիկոն	1,250	1,250	125
	215. Ըրթոն	2,250	2,250	225
	216. Նըղլի	700 ³¹⁹	700	70
	217. Սարաու ³²⁰	800 ³²¹	800	80
	218. Սուրունն	700 ³²²	700	70
	219. Քիշմիրի	1,300	1,300	130

³¹⁵ «Ը ապասի Ծ»=(8×200)+50=1,650

³¹⁶ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Մահմարու (էջ 43):

³¹⁷ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Ունիտարայ (էջ 43):

³¹⁸ «Է ապասի Ծ»=(7×200)+100=1,500

³¹⁹ «Գ ապասի Ծ»=(3×200)+100=700

³²⁰ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Սարաու (էջ 43):

³²¹ «Դ ապասի»=4×200=800

³²² «ԺԴ շահի»=14×50=700

	220. Ներքին Էփեշա ³²³	800 ³²⁴	800	80
	221. Միջին Էփեշա	2,300	2,300	230
	222. Վերին Էփեշա	2,200	2,200	220
	223. Մաֆատի	1,800 ³²⁵	1,800	180
	224. Ճանալու տներն	1,800 ³²⁶	1,800	180
	225. Զարու	1,600 ³²⁷	1,600	160
	226. Դարակիմայ	1,300	1,300	130
	227. Նորգեղն	600 ³²⁸	600	60
	Ընդամուս (Դարատաղ)	80,050	80,050	8005
XIII. Վերի Զորու (=Դարպաս, Գետաթաղ- Ա.Ա.) գաւառն	228. Ըղվերծ	6,600	6,600	660
	229. Գետաթաղն	3,800	3,800	380
	230. Լոր	5,500	5,500	550
	231. Շինաթաղն	4,400	4,400	440
	232. Մրցու	2,250	2,250	225
	233. Լծեն	2,250	2,250	225

³²³ Ներքին, Միջին և Վերին Էփեշաները Աշ. Աբրահամյանի հրատարակած բնագրում՝ ՍՕԺ-ում, բոլորն էլ սխալ են արտագրված որպես Էփշէա (ՍՕԺ, էջ 43):

³²⁴ «Դ ապասի»=4×200=800

³²⁵ «Թ ապասի»=9×200=1,800

³²⁶ «Թ ապասի»=9×200=1,800

³²⁷ «Ը ապասի»=8×200=1,600

³²⁸ «Գ ապասի»=3×200=600

Մյունիքի հայությունը XVII դ. վերջին

	234. Շինատեղ	3,500	3,500	350
	Ընդհանուր (Վերի ձոր)	28,300	28,300	2,830
XIV. Սիսիանու գաառն	235. Բեռնակոթ ³²⁹	13,200 ³³⁰	13,200	1,320
	236. Տնկողափոս	6,700	6,700	670
	237. Տուլոբս	6,800	6,800	680
	238. Թխունիս	4,700	4,700	470
	239. Բարձրաշեն ³³¹	2,550	2,550	255
	240. Տաստակերտ	3,350	3,350	335
	241. Արափս	1,500	1,500	150
	242. Բընունիս	3,650	3,650	365
	243. Աղահի	1,500	1,500	150
	244. Ըրօֆիս	3,300	3,300	330
	245. Կիրակոսիկ	3,850	3,850	385
	246. Կլեանց	2,200	2,200	220
	247. Կարմիրշեն	3,350	3,350	335
	248. Շաֆի	8,850 ³³²	8,850	885
	249. Ընկղակոթ	11,000 ³³³	11,000	1,100
	250. Բլեկանց	1,550	1,550	155

³²⁹ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Բռնակոթ (էջ 43):

³³⁰ «ԺԲՈ. ԺԲՃ»=12,000+1,200=13,200

³³¹ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Բարձրաշեն (էջ 43):

³³² ՍՕԺ-ում թերընթերցված է՝ «ԵՈ. ԸՃԾ», ճիշտը՝ «ԸՈ. ԸՃԾ»-ն է (էջ 43):

³³³ «ԺԲ. ԺՃ»=10,000+1000=11,000:

Արևելահայությունը XVII–XVIII դդ.

	251. Շաղատ	3,950	3,950	395
	252. Մագրէն	2,600	2,600	260
	253. Առովլուն	2,700	2,700	270
	254. Շոխար	5,750	5,750	575
	255. Խոլնդուզն	1,750	1,750	175
	256. Փոլն	2,900	2,900	290
	257. Բորտի ³³⁴	2,750	2,750	275
	258. Բերդատակն	3,550	3,550	355
	259. Քարատակն	2,550	2,550	255
	260. Պազարչայն	5,550	5,550	555
	261. Խորթանց	1,800	1,800	180
	262. Մխուրն	1,850	1,850	185
	263. Զկնարած	1,650	1,650	165
	264. Գթանց	1,350	1,350	135
	Ընդհանուր (Սիսիան)	118,750	118,750	11,875

ԸՆԴԱՄԵՆԸ	630,350	630,350	63,035

³³⁴ ՍՕԺ-ում թերընթերցված է Բորտի (էջ 43):

Արդ, Տաթևի պտղացուցակի տվյալների հիման վրա կառուցված այս աղյուսակի համաձայն, Մյունիքում (ներառյալ Տաթևի վանքին հարկատու Քաշաթաղում և Ղարաբաղում) բնակվում էր շուրջ **630 350 հայ**: Եթե սյունյաց հայոց այս մարդաքանակին գումարենք 1720-ական թթ. սկզբին Ղարաբաղում ապրող մոտ 500 000 հայերին (տե՛ս ստորև, Գլուխ VIII), ապա հոսալի հաստատում է ստանում 1724 թ. Նոյեմբերի 5-ին Ղարաբաղի հայկական զորքի պատվիրակների՝ Սանկտ Պետերբուրգում արած այն պատասխանատու հայտարարությունը, ըստ որի՝ «միայն Ղարաբաղի նահանգում հայ ժողովրդի, ներառյալ զինվորականների և մյուսների թիվը կլինի ընդհանուր առմամբ 100 000 տուն՝ չհաշված հայկական մյուս նահանգը, որը կոչվում է Կապան ու գտնվում է Ղարաբաղի նահանգի և Երևանի միջև... Կապանի նահանգում հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է, քան Ղարաբաղում»³³⁵:

Նույն փաստաթղթում նաև նշվում է, որ այդ պահին Արարատյան երկրի հայությունը քանակապես շատ էր զիջում Ղարաբաղում բնակվող հայերին³³⁶: Այս տեղեկությունը նույնպես հավաստի է, այն համապատասխանում է ինչպես Խորաշել Օրու տվյալներին, որոնց վերլուծությունը ցույց տվեց, որ 1699 թ. դրությամբ Արարատյան երկրի (Երևանի նահանգի կամ Զուխտուր-Սաադի) հայությունը կազմում էր ընդամենը 150 000, իսկ Նախիջևանի գավառը ներառած՝ 200 000 շունչ, այնպես էլ բազմաթիվ ու բազմատեսակ տեղեկությունների հիման վրա

³³⁵ Տե՛ս **ԱՌ-Ի**, док. 291, с. 205 (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.): Այս տեղեկությունները մանրամասն քննության են ենթարկված VIII-րդ գլխում: Ներկա աշխատությունում արված բացահայտումները գալիս են հերքելու մեր իսկ նախկինում հայտնած այն կարծիքը, թե Ղափանում Ղարաբաղից ավելի շատ հայ լինելու մասին հայ պատվիրակների տեղեկությունն անստույգ էր (տե՛ս **ԱԱ XIII**, էջ 66):

³³⁶ «...которых меньше гораздо числом, нежели в Карабахской провинции» (**ԱՌ-Ի**, док. 291, с. 206).

կատարված մեր հետագա քննության արդյունքներին (տե՛ս, մասնավորապես, գլուխներ IX, X, XI):

Վերոբերյալ աղյուսակը թույլ է տալիս անել վիճակագրական բնույթի այլ հետևություններ ևս: Տաթևի թեմին ենթակա տարածքի 264 բնակավայրերի միջին մեծությունը կազմում էր 2388 մարդ կամ 477 ծուխ (ամեն մեկում 5 շունչ հաշվարկով), կլորացված՝ **2400 մարդ կամ 480 ծուխ**: Եթե Քաշաթաղն ու Ղարադաղը հանենք այս հաշվարկից՝ թողնելով միայն Սյունիքի այն տարածքը, որի վրա 1720-ական թթ. Դավիթ-բեկին հաջողվեց տարածել իր իշխանությունը, ապա նույն պտղացուցակի տվյալներով, կմնա 202 ավան ու գյուղ, որտեղ ապրում էր շուրջ 500 000 մարդ³³⁷, այն է՝ այդ բնակավայրերի միջին մեծությունը կկազմի 2487 մարդ կամ 497 ծուխ, կլորացված՝ **2500 մարդ կամ 500 ծուխ**:

Աղյուսակ Բ-ի արդյունքների հիման վրա ստորև ներկայացնում ենք նաև XVII դարի վերջին Տաթևի թեմին ենթակա 14 գավառներից յուրաքանչյուրում ապրող հայ բնակչության թվաքանակը, բնակավայրերի թիվը և նրանց միջին մեծությունը:

³³⁷ Տաթևի թեմի պտղացուցակի քննության համաձայն, Քաշաթաղում կար 18 գյուղ և մոտ 50,000 բնակիչ, իսկ Ղարադաղում՝ 44 գյուղ և մոտ 80,050 բնակիչ (տե՛ս Աղյուսակ Բ): Նկատենք, սակայն, որ Իսրայել Օրու բերած գորահավաքային տվյալների մեր վերձանմամբ (Աղյուսակ Ա), 1699 թվականին Քաշաթաղում բնակվում էր շուրջ 100 000 հայություն: Թվերի այս տարբերությունը բացատրվում է, հնարավոր է, Տաթևի մեզ հասած պտղացուցակը կազմելու պահից հետո տեղի ունեցած վարչատարածքային ինչ-ինչ փոփոխություններով և Քաշաթաղ գավառի աշխարհագրական ընդլայնմամբ, որի արդյունքում 1699 թվականին այդ գավառի մեջ ավելի շատ բնակավայրեր էին հայտնվել: Սա, իհարկե, ենթադրություն է:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Գ

**Սյունյաց 14 գավառների հայ բնակչության թվաքանակը,
բնակավայրերի թիվը և միջին մեծությունը XVII դ. վերջին
(ըստ Աղյուսակ Բ-ում ստացված տվյալների)**

<u>Գավառ</u>	<u>Ավանների և գյուղերի թիվը</u>	<u>Հայ բնակչության թվաքանակը (ըստ շնչերի)</u>	<u>Բնակավայրերի միջին մեծությունը (ըստ շնչերի)</u>
I. Գեղուաձորու գաւառն	6	15,350	2,558
II. Բաղաբերդու գաւառն	6	17,350	2,892
III. Կաքաւաբերդու գաւառն	25 համայնք (սակայն 23 բնակավայր, քանի որ Մեղրիի երեք թաղերը ներկայացված են առանձին- առանձին)	76,800	3,072 (3,339)
IV, Մացրու գաւառն	11	35,000	3,182
V. Աճանանու գաւառն	26	50,050	1,925
VI. Գիլաբերդու գաւառն	12	20,700	1,725
VII. Մաղանջուղու գաւառն	12	22,800	1,900

VIII. Բարկուշատու գաւառն	31	20,000	645
IX. Զանկազուրու գաւառն	12	46,400	3,867
X. Քաշաթաղուց գաւառն	18	50,150	2,786
XI. Չաւընտուրու գաւառն	24	48,650	2,027
XII. Ղարատաղու գաւառն	44	80,050	1,819
XIII. Վերի Ձորու (=Դարպաս, Գետաթաղ-Ա.Ա.) գաւառն	7	28,300	4,043
XIV. Սիսիանու գաւառն	30	118,750	3,958

Այսպիսով, Սյունյաց բնակավայրերի միջին մեծությունն ամենաբարձրն էր Վերի Ձորի գավառում (4043 մարդ), Սիսիանում (3958 մարդ) և Զանգեզուրում (3867 մարդ), իսկ ամենացածրը՝ Բարկուշատում (645 մարդ)։

Ի տարբերություն մյուս գավառների, Կաթավաբերդում համայնքների և բնակավայրերի քանակը չի համընկնում՝ 25 համայնք, սակայն 23 բնակավայր։ Ինչպես արդեն նշել ենք (տե՛ս

ծնթ. 264), Պզդի, Մեծ և Միջին թաղերը մտնում էին Մեղրի քաղաքի մեջ, բայց կազմակերպված լինելով որպես առանձին համայնքներ՝ յուրաքանչյուրը պտղին մոծում էր առանձին և իր չափով: Հետևաբար, Կաքավաբերդ գավառն իրականում ունեցել է 23 բնակավայր, որոնց միջին մեծությունը կազմել է 3339 մարդ:

Մեղրի ֆաղափ բնակչության թվաքանակը
(XVII դ. վերջ-1767 թ.)

Հօգուտ ստացված վիճակագրական արդյունքների ստուգության կան նաև այլ, լրացուցիչ փաստարկներ:

Այսպես, Տաթևի պտղացուցակի հիման վրա վերը կատարված հաշվումով՝ XVII դարի վերջին Մեղրի բնակչության թվաքանակը՝ քաղաքի երեք թաղերը միասին վերցրած, կազմում էր 15,600 շունչ, զորահավաքային ներուժն էլ, ըստ այդմ՝ 1560 մարտիկ (տե՛ս Աղյուսակ Բ): Իսրայել Օրու Պֆալցյան ազատագրական ծրագրի համաձայն, 1699 թվականին Մեղրի գավառակն ի վիճակի էր տալ 3000 զինվոր³³⁸: Հետևաբար, Իսրայել Օրին այդ գավառակում հաշվում էր շուրջ 30,000 բնակիչ: Իսկ սա նշանակում է, որ մոտավորապես 15,000 մարդ էլ ապրում էր Մեղրի քաղաքին կից հայկական գյուղերում: Այդ գյուղերն ու Մեղրի քաղաքը միասին կազմում էին Մեղրի գավառակը, որը պատմականորեն Կաքավաբերդ գավառի մի մասն էր:

1767 թ. Մեղրի այցելած Հովսեփ Էմինը ծանուցում էր, որ այդ պահին քաղաքում բնակվում էր 3000 ընտանիք (families)³³⁹: Family եզրույթով Էմինը հաստատապես հատկանշում է փոքր ընտանիքը՝ ծուխը (միջին հաշվով՝ 5 շունչ): Ըստ այսմ՝ 1767 թ. Մեղրի քաղաքն ուներ շուրջ 15,000 բնակիչ, այսինքն՝ ճիշտ նույնքան, որքան հաշվեցինք XVII դարի վերջերին՝

³³⁸ Эзов. Сношения, с. 36: Լեո, h. 3, գիրք 2, էջ 56:

³³⁹ Emin, p. 373.

Տաթևի պտղացուցակը վերը պատմաժողովրդագրական վեր-
ծանման ենթարկելիս (15,600 բնակիչ): Այսպիսի համընկնումը
պետք է համարել վերոշարադրյալ քննության արդյունքների
ևս մեկ հաստատում՝ յուրօրինակ ստուգողական հաշվարկ:

Այսպիսով, Մեղրի քաղաքի բնակչության թվաքանակը
XVII դարի վերջից մինչև 1767 թվականը նույնն էր մնացել՝ ի
տարբերություն շատ ու շատ հայկական գավառների ու բնա-
կավայրերի, որոնք 1722 թվականից ի վեր ժողովրդագրական
կտրուկ անկում էին ապրել (այս մասին տե՛ս հաջորդ գլուխնե-
րում): Պատմական այդ վայրիվերո, պատերազմախառն ժամա-
նակաշրջանում Մեղրիի բնակչության թվաքանակի ու հայկա-
կան նկարագրի պահպանությանը նպաստել էին հատկապես
թշնամիների դեմ տարած մի շարք փայլուն հաղթանակները:
Հովսեփ էմինը հատուկ ընդգծում էր, որ Մեղրին, շնորհիվ իր
«առանց բացառության քաջարի տղամարդկանց», բազմիցս էր
պարտության մատնել «հակառակորդների տարբեր զորաբա-
նակները»³⁴⁰: Թեև էմինը նկատի ունի Նադիր շահի մահին հա-
ջորդած տարիները³⁴¹, բայց նրա այս հայտարարությունն ան-
վարան կարելի է վերագրել նաև Մեղրիում Դավիթ-բեկի զորա-
կանների գլխավորությամբ 1724 թ. պարսկամետ մահմեդական
18,000-անոց բանակի և 1727 թ. օսմանյան 22,000-անոց բանա-
կի գլխավորն ջախջախումներին³⁴²:

³⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 373-374:

³⁴¹ Ըստ Հովսեփ Էմինի, Նադիր շահի մահից հետո (1747 թ.) մոտ երկու տաս-
նամյակ մեղրեցիք պարսկական որևէ խանի չեն ենթարկվել ու կարողացել
են գեներով պահպանել իրենց ինքնուրույնությունը՝ միայն 1760-ական թթ.
կեսերին ստիպված լինելով ընդունել Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի գերիշխա-
նությունը. «...they have made themselves independent since the death of Nadir,
and maintained their liberty most valiantly, having overcome many times different
armies of competitors; till of late, to his sorrow, he has been told they have sub-
mitted to Ibrahim Khan of Carabagh» (նույն տեղում, էջ 374).

³⁴² Այդ հաղթանակների մանրամասն վերլուծությունը տվել ենք ստորև՝ «Մեղ-
րի և Ագուլիս» ենթագլխում (տե՛ս աստ, Մասն Երկրորդ):

1720-ական թվականներին Մեղրի քաղաքի բնակչության ստվարաթիվ լինելը կողմնակիորեն արձանագրել է նաև Տեր-Ավետիքը. թեև Մեղրին Կենավուզ (նախկին Կաքավաբերդ) գավառի մեջ էր մտնում, նա միշտ Մեղրին ու Կենավուզը առանձին-առանձին է հիշատակում (հատկապես ցայտուն է նրա հետևյալ արտահայտությունը՝ «[թուրքերը] գան կամ ի Մեղրի եւ կամ ի Կենավուզն»)³⁴³:

Եվս մեկ դիտարկում: Ըստ Տաթևի պտղացուցակի, Սյունիքում Մեղրիից հետո երկրորդ ամենամեծ բնակավայրը Անգեղակոթն էր (բնագրում՝ Ընկղակոթ), որը շուրջ 11,000 բնակիչ ուներ: Սույն ուսումնասիրության հաջորդ գլխում ցույց է տրված, որ XVII–XVIII դարերում եվրոպական ճանապարհորդները 10,000 բնակչից ավելի ունեցող արարատյան բնակավայրերը դասում էին մեծ քաղաքների շարքին: Հետևաբար, նույն տրամաբանությամբ էլ 1699-1701 թթ. ռուսաց արքունիքին իսրայել Օրու ներկայացրած գրություններում հայերենով «գիւղաքաղաք» անվանված Անգեղակոթը (Ընկեղակոթ) ռուսերեն թարգմանվել է որպես «քաղաք»՝ «город во Ангерекопейского», «город Индиякут армянской»³⁴⁴:

³⁴³ ՊՏԱ, էջ 133, 134. Չորացուցակ, էջ 143: Այս մասին մանրամասն տե՛ս ԱԱ XI, էջ 64-65: 1720-ական թթ. Մեղրիի զորահավաքային կարողության մասին տե՛ս աստ, Մասն Բ. գլուխ «III. 1722-1730 թթ. Սյունիքում անցկացված զորահավաքները» (ենթագլուխ՝ «Մեղրի և Ագուլիս»):

³⁴⁴ АРО-I, док. 66, 68, 86, с. 186, 193, 217.

**X. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՐԿ.
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ 1599 Թ. ՄԻՆՉԵՎ 1720-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

Անտոնիո դը Գուվեայի տեղեկությունները

Ջննենք Արևելյան Հայաստանում ընդհանուր ժողովրդագրական իրավիճակը նաև XVII դարում, նախևառաջ մինչև 1604 թվականը, երբ շահ Աբբաս Ա-ի հրամանով Հայաստանից հարյուր հազարավոր հայեր քշվեցին դեպի Պարսկաստանի խորքերը: Իբրև ականատես նկարագրելով այդ ոճրագործությունը՝ վերը հիշված Անտոնիո դը Գուվեան, որը 1602-ից մինչև 1613 թվականը չորս անգամ Պարսկաստան էր այցելել³⁴⁵, հաղորդում է.

«[Հայաստանում] ֆանից ավելի բարեկարգ ու խիտ բնակեցված ֆաղաֆներ դաժանորեն և անմարդկայնորեն ավարի առնվեցին, չհաշված այն ավաններն ու գյուղերը, որոնք այնչափ բազմաթիվ են և այնքան բազմամարդ, որ միայն Երևանի [նահանգի] տարածքում նրանք ավելի քան 1,500-ն են, յուրաքանչյուրում 400-500 բնակիչ: [Այս նահանգի] գլխավոր ֆաղաֆները՝ Երևանը, Նախիջևանը, Շարուրը (պետք է լինի՝ Ջուղան – Ա.Ա.) և Ագուլիսը³⁴⁶ թալանվեցին ու ավերվեցին, եկեղեցիները պղծվեցին ու գոմերի վերածվեցին, սրբապատկերները ոչնչացվեցին ու հրի մատնվեցին...»:

³⁴⁵ Կյուլյենկյան Ռ. Վ. Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, էջ 84-91, 246-269:

³⁴⁶ Ինչպես ճիշտ նկատված է, «պարսկական գրություններ միայն կարելի է բացատրել Ագուլիս անուն այս փոխակերպությունը, որովհետև ձայնաւորները արաբական գրութեան մէջ չգրուելով փոխանակ Ագուլիս գրուած կլինէր Գլիս» (տե՛ս [Անտոնիո դը Գուվեայ]). Հայոց գերեմարությունը դէպի Պարսկաստան Շահ Աբբասի հրամանով 1605-1610 թթ. (թարգմ. հայր ֆ. Անտոնիան դե Գուվեայի գրքից). – «Լումայ», 1899, Գիրք Ա, էջ 208):

[«...de sorte que plus de vingt bonnes villes et fort peuplées furent cruellement et inhumainement mises à sac sans compter les bourgs et les villages dont il ya si grand nombre et si remplis de peuple qu'au feul territoire d'Eruan il y en a plus de quinze cens, aucuns desquels ont quatre et cinq cens habitans. Les principales villes furent Eruan, Nachiuan, Charur et Glis. Celles cy furent pillées & ruinées, les Eglises profanes & réduites en escuries, les Images rompuë, & jettées au feu...»]³⁴⁷

Այս արժեքավոր հաղորդման ստորև առաջարկվող քննությունն ունի երկու բաղադրիչ՝ պատմաաշխարհագրական և պատմաժողովրդագրական: Սկսենք առաջինից:

³⁴⁷ **Gouvea, A. de.** *Relation des grandes guerres et victoires...*, pp. 347-348. արտատպված է՝ **Эзов.** *Сношения*, с. 467): Այստեղ ավելորդ չի լինի վերհիշել նաև Արարատյան դաշտի գյուղերի մեծաքանակության, մարդաշատության ու տնտեսական աշխույժ կյանքի մասին տակավին VI դարում Պրոկոպիոս Կեսարացու տված նմանատիպ մի նկարագրությունը. «Դվինը (իմա Դվին քաղաքն ու նրա շուրջն ընկած նահանգը, այսինքն՝ Արարատյան երկիրը – Ա.Ա.) բոլոր առումներով հրաշալի երկիր է, որն առողջ կլիմա ունի և առատ է լավ ջրով... Դաշտերն այստեղ հարմար են ձիավարելու համար, շատ են միմյանցից մոտ գտնվող մարդաշատ գյուղերը: Այստեղ առևտրականները մեծ խմբերով իրենց գործն են անում. նրանք ապրանքներ են բերում Հնդկաստանից, մոտակա Իբերիայից, Պարսկաստանը բնակեցնող գրեթե բոլոր ժողովուրդներից, ինչպես նաև որոշ հռոմեացիներից՝ այստեղ էլ միմյանց հետ կնքելով իրենց գործարքները» (**Прокопий Кесарийский.** *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Изд. второе, исправленное и дополненное. Перевод с греч., вступительная статья, комментарии А. А. Чекаловой.* СПб.: «Алетейя», 2001, II.XXV.1-3. с. 126): Այս հատվածը մեջբերում ենք Ա. Չեկալովայի ռուսերեն թարգմանությունը հայերենացնելով, որովհետև նույն տողերը Հ. Բարթիկյանի թարգմանության մեջ պակաս ճշգրիտ ու մշակված են (իմմտ. «Բյուզանդական աղբյուրներ»: Հ. Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծան.՝ Հրաչ Բարթիկյանի: Երևան. ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, էջ 142): Իսկ XVII դարի վերջերին Չաքարիա Քանաքեռցին այսպես էր գովերգում Արարատյան երկիրն ու նրա բարիքները. «Արդարեւ բարեկի է երկիրն Արարատեան՝ ծառովք և տնկովք, պտղովք և սերմանեօք, ծաղկովք և բուսովք, լեռամբք և դաշտիւք, գետովք և աղբերովք, այգեստանեօք և բուրաստանօք, թռչնովք և չորքոտանեօք, էրէիվք (=վայրի կենդանիներով) և որսովք, և ամենայն բարութեամբ լի և առատ» (**Չաքարեայ Սարկաւազ,** հ. Բ, էջ 59):

«Երևան» ասելով, Անտոնիո դը Գուվեան նկատի ունի Երևանի նահանգը, այն է՝ Արարատյան երկիրը կամ Չուխուր-Սադդի վիլայեթը, որի մեջ այդ ժամանակ իսկապես մտնում էր նաև Նախիջևանի գավառապետությունը՝ Թուման-ե Նախիջևանի ռազմաավատական տիրույթը³⁴⁸։ Որպես Երևանի նահանգի չորս գլխավոր քաղաքներ նշելով Երևանը, Նախիջևանը, Շարուրը (Siç) և Ագուլիսը, դը Գուվեան հստակորեն մատնանշում է, որ իր հիշատակած ավելի քան 1500 ավաններն ու գյուղերը գտնվել են Երևանի նահանգում, ներառյալ Նախիջևանի գավառապետությունում։

Շարուր անունով ֆաղաֆ, որ նշում է դը Գուվեան, գոյություն չի ունեցել։ Շարուր գավառի գլխավոր բնակավայրն ու կենտրոնը Սադարակ գյուղն էր³⁴⁹։ Այնինչ մինչև 1604 թվականը Արարատյան երկրի չորս նշանավոր քաղաքներից մեկը եղել է ոչ թե երևութական Շարուրը, այլ իրական հին Ջուղան, որն էլ հենց մի ինչ-որ (ըստ ամենայնի, ոչ հեղինակային) թյուրիմացությամբ ու վրիպմամբ դը Գուվեայի գրքում գրանցվել է որպես Շարուր։ Այդ է հուշում նաև հյուսիսից հարավ դը Գուվեայի թվարկման հերթականությունը՝ Երևան-Նախիջևան-Շարուր (իմա՝ Ջուղա)-Ագուլիս։ Եթե այդ ժամանակներում Շարուրում համանուն մեծ քաղաք լիներ, ապա այն պետք է թվարկվեր ոչ թե Նախիջևանի և Ագուլիսի, այլ Երևանի ու Նախիջևանի միջև։ Ջուղան եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություններում երբեմն հիշատակվում էր նույնիսկ որպես Հայաստանի «մայրաքաղաք» կամ «գլխավոր քաղաք», իսկ դրանցից մեկի՝ կարմեյան քարոզիչ պատեր Ֆիլիպի (1603-1671) բնորոշմամբ էլ՝ «Հայաստանի երրորդ քաղաք»³⁵⁰։ Ուշագրավ է, որ Հայաստանի

348 Տե՛ս աստ, գլուխ «VII. Շամբի, Ագուլիսի (=Գողթն), Շարուրի, Երնջակի, Ճահուկի և Նախիջևանի գավառներ»։ Նույն գլխում տե՛ս նաև XVII դարում Նախիջևանի գավառին վերաբերող ժողովրդագրական տվյալների վերլուծությունը։

349 Տե՛ս նույն տեղում (աստ, գլուխ VII)։

350 Карагезян. Нахичеван, с. 69-70, 72, 76, 170.

գլխավոր քաղաքների դը Գուվեայի վերը նշված հերթականությամբ մեջ Շարուրը ևս երրորդ տեղում է: Սա ևս հուշում է, որ դը Գուվեայի երկի տպագրության ժամանակ Զուղան շփոթել են Շարուրի հետ:

Դը Գուվեայի վերը մեջբերված հաղորդումը հայերեն թարգմանվել կամ վերաշարադրվել է առնվազն հինգ տարբերակով, որոնք բոլորն էլ պարունակում են զանազան իմաստալին անճշտություններ: Դեռևս 1899 թ. դը Գուվեային առաջինը հայերենով ներկայացրած անանուն մի թարգմանիչ (ինչպես նաև նրան հետևած Մ. Զուլալյանը) 400-500 բնակիչ ունենալը վերագրել է (միջին հաշվով) ոչ թե Արարատյան երկրի ավելի քան 1500 ավաններին ու գյուղերին, այլ, թյուրիմացաբար, դրանցից «մի քանիսին» միայն³⁵¹: Սխալմունքն առաջացել է նրանից, որ *aucun de* դրական արժեքով դերանունը, որ նշանակում է ամբողջությունից յուրաքանչյուր, ցանկացածը, որևէ մեկը, շփոթվել է *d'aucuns* ձևի հետ, որը նշանակում է որոշներ, ոմանք, շատեր³⁵²:

Մ. Զուլալյանի նույն գրքի «Հավելված»-ում է. Թաջիրյանն ու Մ. Կարապետյանն այդ 1500 բնակավայրերը շփոթել են մարդկանց թվի հետ, իսկ Երևանի նահանգը՝ Երևան քաղաքի հետ՝ ստանալով պատմական իրականության հետ կապ չունեցող հետևյալ թարգմանությունը. «Միայն Երևանի տարածքի վրա ապրում էր հազար հինգ հարյուր մարդ, իսկ մնացածներում՝ չորս կամ հինգ հարյուր բնակիչ»³⁵³:

351 Տե՛ս [Անտուան դը Գուվեայ]. Հայոց գերեվարությունը դեպի Պարսկաստան..., էջ 208. հմմտ. Զուլալյան Մ. Կ. Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 147-148:

352 Տե՛ս *Dictionnaire Le Robert*, Paris, 1970, p. 116:

353 Զուլալյան Մ. Կ. Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 268:

Լ. Դանեղյանը, օգտվելով դր Գուվեայի երկի պարսկերեն թարգմանությունից, գյուղական բնակիչների 400-500 ունենալու վերոհիշյալ միջին թիվը, մեխանիկորեն գրանցել է որպես 400-600 բնակիչ³⁵⁴:

ԱՂ. Հովհաննիսյանն էլ առանց պարզաբանումների, բայց ճիշտ գետեղելով դր Գուվեայի նշած 1500 ավաններն ու գյուղերը Երևանի և Նախիջևանի վարչական շրջանների ընդհանուր տարածքում (թեև երկուսն էլ սխալմամբ անվանելով «խանություն»), դրանց կազմում է համարել նաև նույն հաղորդման մեջ հիշատակվող՝ ավերածությունն ու բռնագաղթի ենթարկված հայկական բոլոր քսան քաղաքները³⁵⁵, այնինչ իրականում վերջիններս գտնվում էին ոչ միայն Չուխուր-Սաադում, այլև «մեծ սուրգունի» ընդգրկած ամբողջ տարածքում, որն, ըստ Շարդենի, ձգվում էր «էրզրումից մինչև Թավրիզ՝ Երևան-Նախիջևան երկայնքով, որովհետև սովորաբար հենց այդ ճանապարհն էին ընտրում թուրքերը և հզորանում, քանի որ այդտեղ կարելի էր բանակի համար բավարար սննդամթերք և կեր հայթայթել»³⁵⁶: Առաքել Դավրիժեցու ջանադրաբար ժողոված վստահելի տվյալների համաձայն, 1604 թ. բռնագաղթի աշխարհագրությունը ներառել է ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներն ու քաղաքները.

«Եւ սկսեալ ի սահմանացն Նախչուանու և անցեալ ընդ Եդեգածոր, առ եգեր Գեղամայ, և Լօուոյ, և զՀամգաչիման գաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇիրակուան, զԶարիշատ, և մասն ինչ

³⁵⁴ Դանեղյան Լ. Առաքել Դավրիժեցու երկը..., էջ 108:

³⁵⁵ «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 376: Ավելի ուշ ԱՂ. Հովհաննիսյանը նույն հաղորդումը փոխադրել է այսպիսի մոտավոր ճշգրտությամբ. «Միայն հենց Երևանի հողում (իմա՝ համանուն մարզի սահմաններում) խոշոր քաղաքներից գատկան նաև մոտ 1500 գյուղավայրեր, յուրաքանչյուրը 4-5 հարյուր բնակչությամբ» (ՀԺԳ, հ. IV (1972), էջ 99):

³⁵⁶ Abbas «resolved to make a desert of the lands between Erzerum and Tauris, along the line of Irivan and Nacchivan, which was the route that the Turks usually took, and where they were strong, because they found enough supplies there to provide for their army» (տե՛ս Vartoogian J. L. *The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century*, p. 172):

ի գեղորեիցն Կարսայ, և գծորն Կաղզվանու բնաւին, և բովանդակ գերկիրն Ալաշկերտու, և զգեղորայսն Մակուայ, և գերկիրն Աղբակու և զՍալամաստու և զԽոյայ և զՈւրմի, և որ ինչ պանդուխտք և դարիպականք մնացեալք էին ի քաղաքն և ի գեղորայսն Թարվիզու, զդաշտն Արարատու բովանդակ, և զԵրևան քաղաք, գերկիրն Դիսքուպաղայ, զՄաղկունուց ձոր, զԳառնու ձորն, զՈւրծաձորն: Եւ յառաջ քան զայս՝ զգաւառն Կարնոյ, և զԲասենու, և զԽնուսայ, և զՄանազկերտու, և զԱրծկէոյ, և զԱրնշոյ, և զԲերկրու, և զՎանայ աւարով և զԵրուքեալք բերեալ էին յԵրևան, և ընդ սոսա բշեցին և տարան»³⁵⁷:

Ահա այս բոլոր գավառների ընդհանուր տարածքում էլ պետք է փնտրել դը Գուվեայի նշած 20 ավերված «բարեկարգ ու խիտ բնակեցված քաղաքները», թեև, դրանց երեք քառորդը՝ 15 «քաղաք», 1599 թվականի դրուժյունն արձանագրած մեկ ուրիշ արժանահավատ սկզբնաղբյուրի՝ Դոն Խուան Պարսկաստանցու համաձայն, իսկապես գտնվում էր «Երևանի նահան-

357 Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 86-87. հմմտ. **Զաքարեայ Սարկաւագ**, հ. Ա, էջ 19: Տեղահանության եղթարկված գավառների մեկ այլ մանրամասն ցուցակ 1611 թ. ներկայացնում է Զաքարիա Վանեցի երեցը (տե՛ս «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 411-412), մինչդեռ ակնաստես հայ մյուս հիշատակագիրները մեծ բռնագաղթի աշխարհագրությունը նկարագրում են հիմնականում ընդհանուր ուրվագծերով, օրինակ. «Սկսեալ ի տանէն Շիրակայ մինչև ի Ջուղայ և տունն Գողթնեաց զՀայք բնաջինջ արարեալ, տարեալ հանին ի խորին Պարսկա...», կամ «Հահ Ապագն... աւեր[ե]աց Հայոց աշխարհս՝ Առգրումայ մինչև ի Շրվան», կամ «ի Ջուղայոյ մինչ ի Կարս ամենեքեան գերի վարեցան, ի ծերոց մինչև ցողայն, որ երկիրն անբնակ եղև և եկեալ հասաք Ըսպահան Այսմաուրս աստ աւարտեցաք», կամ «գերեալ և թալանեալ գՎանա[յ] մինչև ի Մուշ, մինչև Արծիկայ, զԱխլաթ, զԱլթոյլազ (=Ալնաւագ, Ատիլնէվագ=Արծկէ գավառ), Մոգագ, զԼաթ մինչև Առգրում... [Ի] Ջղոյ մինչև Նախչվան, մինչև Երևան, մինչև Առգնկան, մինչև Վան ոչ մնաց շինութիւն», կամ «...ՅԵրևանա[յ] մինչ ի Թարվէզ սուրգուն արար», կամ «...ի յերկրէն Շիրակուանայ և Կարսայ մինչև ի Գողթան գաւառն... ամայի դարձուցին ի բնակչաց» և այլն (նույն տեղում, էջ 130, 134, 184, 206, 270, 285: Տե՛ս նաև **Դանեղյան Լ. Առաքել Դավրիժեցու երկը...**, էջ 90. հմմտ. **Առաքելեան Հ. Պարսկաստանի հայերը**, էջ 56-57. **Ghoughassian V. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa**, p. 255):

գում», այն է՝ Զուխուր-Սաադում³⁵⁸։ Այս 15 արարատյան քաղաքներից չորս ամենամեծերը՝ Երևանը, Նախիջևանը, հին Զուղան և Ագուլիսն ունեին յուրաքանչյուրը 10,000 մարդուց ավելի բնակչություն (այդ մասին այս գլխում դեռ մանրամասն կխոսվի), իսկ մյուս 11-ը պետք է լինեին 4 հազարից մինչև 9 հազար բնակիչ ունեցող ավաններ, ավելի ճիշտ՝ գյուղաքաղաքներ։ Իրականությունից շատ չենք շեղվի, եթե այս վերջինների միջին մեծությունը պայմանականորեն 5-6 հազար բնակիչ ընդունենք, որովհետև ավելի բազմամարդ գյուղաքաղաքներն ընդամենը մի քանիսն էին։ Ապագային թողնելով այդ 11 արարատյան գյուղաքաղաքների տեղագրական և անվանական ճշտումը՝ այժմ նշենք դրանցից մի քանիսը միայն. մեկն Աստապատն էր իր 8-10-հազարանոց հայ բնակչությամբ³⁵⁹, մյուսը՝ մինչև 1604 թ. գլխավորապես հայերով բնակեցված 7-8-հազարանոց Օրդուբադը³⁶⁰, երրորդը, մեծ հավանականությամբ՝ Կարբին, որը մեկ հարյուրամյակ անց՝ 1724 թ. 6000 բնակիչ ուներ³⁶¹, չորրորդը՝ հավանաբար, Շահկերտը, որտեղ, ինչպես վերը նշել ենք, ավելի ուշ՝ 18-րդ դարի կեսերին, դարձյալ առնվազն 7-8 հազար մարդ էր ապրում։

Այս 11 գյուղաքաղաքները չպետք է շփոթել դը Գուվեայի մոտ bourgs անվամբ հատկանշված բնակավայրերի՝ ավանների հետ։ Մեկ այլ տեղում դը Գուվեան մանրամասնում է, որ մինչև 1604-1605 թթ. Երևանի նահանգի բազմաթիվ ավաններում (bourgs) բնակչության թվաքանակը 2000 մարդուց ավելի էր

³⁵⁸ *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, p. 41.

³⁵⁹ Տե՛ս աստ. գլուխ «VII. Շամբի, Ագուլիսի (=Գողթն), Շարուրի, Երնջակի, Ճահուկի և Նախիջևանի գավառներ»։

³⁶⁰ Ըստ ականատես Անտոնիո դը Գուվեայի, 1603 թ. Օրդուբադում ապրում էր 7-8,000 մարդ, «մեծ մասամբ հայեր» (տե՛ս **Զուլպյան Մ. Կ.** Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Ա, էջ 138)։

³⁶¹ **Աբրահամ Երևանցի**, էջ 25, 98։

(«quantite de bourgs de plus de 2000 habitans»)³⁶²: *Քաղաքաբնակիչ զբնակեացի և Դոն իտեան Պարսկաստանցու տեղեկությունները, կարելի է XVI դարի վերջին – XVII դարի սկզբին (մինչև 1604 թ.) Արարատյան երկրում (Երևանի նահանգ կամ Զուխուր-Սաադ), ներառյալ Նախիջևանի գավառապետությունում (Թուման-ե Նախիջևան) եղած հայկական բնակավայրերը դասակարգել հետևյալ խմբերի.*

(ա) **չորս քաղաք՝** Երևան, Նախիջևան, Զուղա և Ագուլիս, որոնց բնակչությունը 10,000 մարդուց ավելի էր,

(բ) **11 գյուղաքաղաք**, որոնց միջին մեծությունը կազմել է մոտ 5-6 հազար մարդ.

(գ) **«քաղաքիկ»**, իմա՝ տասնյակ ավաններ, որոնց բնակչությունը կազմում էր մոտավորապես 2000-ից մինչև 4000 մարդ,

(դ) **հազարից ավել գյուղեր**, որոնց միջին մեծությունը կազմել է ոչ ավելի, քան 350 շունչ, քանի որ 450 շունչը ավանների և գյուղերի ընդհանուր միջին մեծությունն էր:

362 «...la quantité de villages qu'il y avoit en ceste Prouince là, sans les grandes villes bien peuplées et quantité de bourgs de plus de 2000 habitans» (**Gouvea A. de. Relation des grandes guerres et victoires...**, p. 355; **Эзов. Сношения**, с. 471): Դր Գուվեան այս նախադասությունը գետեղել է 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթի իր նկարագրության մեջ՝ Արարատյան նահանգի ավաններից ու գյուղերից ավելի քան 60,000 ընտանիքների տեղահանության մասին պատմելիս, ասելով, թե դա «իհարկե ոչ ոքին չի զարմացնի, ով գիտե, թե քանի քանի գյուղեր կային այս նահանգում, առանց թվելու մարդաշատ քաղաքներն ու քաղաքիկ ավանները, որ 2000 բնակչից ավել ունեին» (տե՛ս [**Անտուան դը Գուվեայ**]. Հայոց գերեվարությունը դեպի Պարսկաստան..., էջ 214): Դեռևս 1899 թ. միանգամայն ճշգրիտ թարգմանված այս տողերը լրիվ իմաստափոխվել են 1990 թ. հրապարակված նոր թարգմանության մեջ՝ իբր 60,000 տեղահանված ընտանիքները «ճանապարհին հանդիպում էին քաղաքիկ քաղաքների, գյուղերի և 2000-ից ավելի բնակիչ ունեցող գյուղաքաղաքների» (տե՛ս **Զուլպյան Մ. Կ.** Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, «Հավելված», թարգմ. Է. Խ. Թաջիդյանի ու Մ. Մ. Կարապետյանի, էջ 272): Դր Գուվեայի վերը քննության առնված հաղորդումը հիմնականում ճիշտ է թարգմանել Գ. Կարապոյանը, սակայն նա «les bourgs»-ը թարգմանել է որպես «արվարձաններ» (**Карачезян. Нахичеван**, с. 61), այնինչ խոսքն այստեղ վերաբերում է «ավաններին»:

XVII դարի վերջին–XVIII դարի սկզբին՝ (մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթը) հայկական ավաններում և գյուղերում ապրող 400-500 բնակիչների մասին դը Գուվեայի վերոբերյալ տեղեկությունը ներկայացնում է Արարատյան երկրի գյուղական բնակավայրերի միջին մեծությունը, որովհետև, նախ՝ անհնարին է, որ մարդիկ ճիշտ նույն քանակությամբ (400-500 հոգի) բաշխված լինեին այդ բոլոր 1500 բնակավայրերում, երկրորդ՝ այլապես նա չէր տարբերակի «գյուղերը» (les villages) և «ավանները» (les bourgs):

Հաջորդիվ՝ «Արարատյան երկրի քաղաքաբնակ հայության թվաքանակը» ենթագլխում, ցույց կտրվի, որ մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթին Արարատյան երկրի բոլոր բնակավայրերի՝ գյուղերի, ավանների, քաղաքների և գյուղաքաղաքների միջին մեծությունը հավասարվում էր 530 շնչի: Այս ցուցանիշը գրեթե ճշգրիտ համընկնում է մեկ դար անց՝ 1710-1720-ական թթ. Ղարաբաղի բնակավայրերի միջին մեծության հետ, որն աննշան չափով բարձր էր՝ մոտ 555 շունչ կամ 111 ծուխ³⁶³:

Հայկական պատմական աղբյուրներում այս բնակավայրերը տարբերակված են ըստ քաղաքների, գյուղաքաղաքների, ավանների, գյուղերի, բերդերի և վանքերի³⁶⁴: Այդպես են վարվել, օրինակ, XVII դարի հայ աշխարհագրագետ-պատմիչ Հակոբ Կարնեցին՝ Բարձր Հայքի գավառների իր հատ-հատ նկարագրություններում³⁶⁵, և Առաքել Դավրիժեցին՝ իր «Գիրք պատմութեանց»-ում, մասնավորապես, հետևյալ շարադրանքում. «Որ և այժմ տեսանեմք... զաւերակս բազմապատիկ գեղօրէիցն և զմեծանիստ աւանացն: Նա և զաւերումն և զտապալումն և

363 Տե՛ս աստ, Գլուխ XI. «Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Սյունիքում 1710-1720-ական թթ.»:

364 Հետաքրքրական է, որ Սյունիքի Վասակ Ա թագավորի (998-1040) կալվածագրերից մեկում Տաթևի վանքը, ըստ երևույթին, իր բազմամարդության հաշվին, հիշվում է որպես «քաղաք»՝ «ի սուրբ քաղաքն» (**Ստեփաննոս Օրբելեան**. Պատմություն նահանգին Սիսական: Աշխ. Կարապետ Շահնազարեանցի: Թիֆլիս, 1910, էջ 306):

365 «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 548-582:

գրալքայումն... զանմատոյց բերդօրէիցն: Եւս առաւել զմեծափառ և զհռչակաւոր վանորայսն...»³⁶⁶:

Հիշատակարաններում տարբերակումը հաճախ կատարվում էր միայն ըստ գյուղերի ու քաղաքների, ինչպես, օրինակ, 1606, 1607, 1618 և 1620 թթ. գրված հետևյալ տողերում. «[Շ-]ահն այրեաց յԱնու քաղաքէն մինչև զՃուղայ և զՆախճըւան զամենայն գյուղ և զհաղաֆ», «...եղև բազում հաղաֆաց և գիւղորէից աւերումն և կործանումն», «...և աւերեաց բազում հաղաֆս և ի գեաղս», «...բազում աւեր էած գեաղ և հաղաֆ»³⁶⁷:

Դը Գուվեայի վերը քննված հաղորդումը դիտելով բուն պատմաժողովրդագրական տեսանկյունից՝ պետք է եզրակացնել, որ XVI դարի վերջին–XVII դարի սկզբին Արարատյան երկրի (Զուխուր-Սաադ, ներառյալ Նախիջևանի գավառապետություն) 1500 ավաններից ու գյուղերից յուրաքանչյուրում, միջին հաշվով, ապրել է 450 հայ գյուղացի, այսինքն՝ ընդհանուր առմամբ, շուրջ 675 000 հայ՝ բացառելով սակայն, նույն տարածքում ապրող հաղափառակ հայերին: Վերջիններիս ևս հաշվելու համար ստորև առանձին-առանձին մանրամասն քննելու ենք Զուխուր-Սաադի շորս գլխավոր քաղաքներում՝ Երևանում, Նախիջևանում, հին Զուղայում և Ագուլիսում բնակվող հայության քանակը, որին էլ ամենավերջում կգումարենք նաև 11 արարատյան գյուղափառակների հայերին³⁶⁸:

Տեղին է, փոքր-ինչ շեղվելով, մեջբերել նաև 1640-ական թթ. դրույթյամբ Հայաստանի խոշոր քաղաքների անկատար այն ցանկը, որը կարմեյան պատեր Ֆիլիպը կազմել էր՝ դրանց նշանավորության մասին իր ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ ընդամին նշելով, որ այդ շարքում ամենամեծահռչակ քաղաքը, թեև այդ պահին ոչ ամենամարդաշատը՝ Երևանն էր (համարակալումը մերն է՝ Ա.Ա.). (1) Երևան, (2) Նախիջևան, (3)

³⁶⁶ Առաքել Գավրիթեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 87:

³⁶⁷ «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 196, 265, 658, 738:

³⁶⁸ Տե՛ս վարը՝ ենթագլուխ «Արարատյան երկրի քաղաքաբնակ հայության թվաքանակը»:

հին Զուղա (մինչև 1604 թ.), (4) Վան, (5) Բիթլիս (Բաղեշ), (6) Խոյ, ապա հիշատակված են նաև «(7) Էրզրումը, (8) Սեբաստիան... և բազմաթիվ ուրիշ քաղաքներ, որոնց մասին լուր էմ, որովհետև դրանցում չեմ եղել»³⁶⁹: Միաժամանակ, պատեր Ֆիլիպը հատուկ նկատում էր, որ XVII դարի առաջին կեսին հայերը կազմել են Հայաստանի բաղաձայնի բնակչության բացառական մեծամասնությունը³⁷⁰:

Հայկական ընտանիքի միջին մեծությունը
և Հին Զուղայի բնակչության թվաքանակը
XVI դ. վերջին – XVII դ. սկզբին

XVI–XIX դարերում հայկական և օտար սկզբնաղբյուրները «տուն» (ռուսերեն՝ «двор», «дом», անգլերեն՝ «house», «household», ֆրանսերեն՝ «ménage») եզրույթով նշում էին ինչպես փոքր անհատական ընտանիքը կամ առանձին ծուխը³⁷¹ (մեկ ամուսնական զույգն իր երեխաների հետ միասին), այնպես էլ ընդլայնված ընտանիքը՝ գերդաստանը³⁷², ներառյալ

369 Տե՛ս **Каргезян. Нахичеван**, с. 75-77 (հղված է՝ **[Philippe R. P.] Voyage d'Orient du Révérent Père Philippe de la Très Sainte Trinité**. Lyon: chez Antoine Iullieron, 1652, pp. 90-93):

370 **Նույն տեղում**, с. 75 (բուն աղբյուրը՝ **[Philippe R. P.] Voyage d'Orient du Révérent Père Philippe...**, p. 90).

371 «Ընտանիք» բառն ինքը «ծագել է «ըն(դ) նախդիրով տուն բառից» (տե՛ս **Աճառյան Հր.** Հայերեն արմատական բառարան: Հ. Բ: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1973, էջ 132): Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում ընտանիք հասկացության հոմանիշ են հանդես գալիս «տուն», «երդ» («երդահամար») և «ծուխ» եզրույթները, ընդ որում՝ «երդը» և «տունը» «հավասարապես կիրառվել են և՛ քաղաքային, և՛ գյուղական, մինչդեռ ծուխը՝ գյուղական ընտանիքը իմաստավորելու համար» (տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս. Հ.** Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները վաղ ֆեոդալական Հայաստանում. – **ՊԲՀ**, 1973, № 1, էջ 195-196. հիմն. **Айвазян А.** Армяно-персидская война 449-451 гг. С. 106, прим. 219):

372 *Գերդաստան* բառի կիրառումը ընդլայնված ընտանիք իմաստով սկսվել է միայն XIX դարի վերջին, երբ հայ ազգագրագետները կարիք են գգացել տարբերակել փոքր ու մեծ ընտանիքները (**Караетян Эмма**. Армянская семейная община. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1958, с. 57-59): Իսկ վաղ միջ-

նրա կազմում եղած ամուսնական մեկից ավելի զույգերը, նրանց երեխաները, ծնողներն ու այլ անդամները³⁷³: Այս առումով «տուն» բառը կիրառվում էր նույն կերպ, ինչ և վաղ միջնադարյան հայկական աղբյուրներում³⁷⁴: Ընտանիքի տիրապետող ձևը եղել է փոքր անհատական ընտանիքը, ինչպես և վաղ ֆեոդալական Հայաստանում էր³⁷⁵:

Հայկական ընդլայնված ընտանիքում՝ նահապետական գերդաստանում³⁷⁶, երբեմն ապրում էր 20, 30, 40 և նույնիսկ

նադարյան Հայաստանում այդ եզրույթը, որպես կանոն, գործածվել է «ծառա-աղախիներ» և «ունեցվածք» իմաստով (**Հովհաննիսյան Ս. Հ.** Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները..., էջ 200): Մեկ բացառության մասին նշել ենք աստ, ծնթ. 1373:

³⁷³ Հայկական ընդլայնված ընտանիքի կազմում ընդգրկվում էին նաև նրա հետ արյունակցական կապ չունեցող ծառաները՝ *նոքարները*, որոնք օգտվում էին ընտանիքի անդամի որոշ իրավունքներից (**Карпетян Э.** Армянская семейная община, с. 46-52):

³⁷⁴ Միջնադարում հայկական «հասարակության բոլոր դասային խմբերի շրջանում տունը այն հիմնական բառն էր, որն օգտագործվում էր իբրև ընտանիքի հոմանիշ հասկացություն: Երբ ասում էին տուն, հասկանում էին լայն առումով ընտանիք, այսինքն՝ առաջին հերթին փոքր անհատական և, հավանաբար, նաև մեծ ընտանիքը» (**Հովհաննիսյան Ս. Հ.** Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները..., էջ 197-198):

³⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 200:

³⁷⁶ Տակավին XVII դ. սկզբին հայկական գերդաստանի յուրահատուկ կառուցվածքը զարմանքով նկատել և նկարագրել է անգլիացի ճանապարհորդ Ջոն Զարթրայթը. «Նրանց (հայերի) ընտանիքները շատ մեծաքանակ են, քանի որ զավակները, զարմիկներն ու զարմուհիներն ապրում են մեկ կտուրի տակ՝ միասին տնօրինելով իրենց ողջ ունեցվածքը: Երբ մահանում է հայրը, մեծ որդին է սկսում կառավարել, մյուսները բոլորը ենթարկվում են նրա իշխանությանը: Բայց երբ մեծ որդին է մահանում, իշխանությունը փոխանցվում է ոչ թե նրա որդիներին, այլ ամենաավագ եղբորը: Իսկ եթե այնպես պատահի, որ բոլոր եղբայրները մահանան, ապա իշխանությունը կփոխանցվի ամենաավագ եղբոր ամենաավագ որդուն... Իրենց սնվելն ու հագուստը միանման են, բոլորն ապրում են խաղաղ և համերաշխ՝ հիմնվելով անկեղծ սիրո և ազնիվ պարզության վրա» (տե՛ս **Vartoogian J. L.** *The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century*, p. 218): Գերդաստանի կառուցվածքի, թվաքանակի և նիստուկացի մասին ավելի համազամանորեն տե՛ս, մասնավորապես, **Карпетян Э.** Армянская семейная

ավելի շատ մարդ³⁷⁷: Հետազոտողները, որպես կանոն, անտեսել են «տուն» եզրույթի կիրառման մեջ հետևյալ կարևոր հանգամանքները:

Ժամանակակիցները, տեղեկություններ հաղորդելով ունե երկրի, նահանգի, գավառի կամ բնակավայրի թվաքանակի մասին,

община, с. 25-60: **Սամվելյան Խաչիկ**. Հին Հայաստանի կոլտուրան: Հ. 3, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1941, էջ 165-204:

- ³⁷⁷ Տե՛ս **Bedik, Petrus. Cehil Sutun**, p. 379: **Զաքարեայ Սարկաազ**, հ. Բ, էջ 132: **Էփրիկյան Ս.** Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան: Հ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 386: **Гакстаузен Август**. Закавказский край. СПб., Т. 1, 1856, с. 190: **Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 103 (ծնթ. 33): **Սահակյան Լուսինե**. Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի Օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում: Երևան. «Լուսակն», 2007, էջ 60-63: Որոշ լեռնային շրջաններում, օրինակ, Սասունում տակավին XIX դարի վերջին «ընտանիքներ կային, որի տան հարկի տակ ապրում էին 70-80 հոգի» (**Պողոսյան Հ. Մ.** Սասունի պատմություն: Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1985, էջ 96): Սակայն Արևելյան Հայաստանի, մասնավորապես, Արարատյան դաշտի, Լոռու, Ծիրակի, Չանգեզուրի գյուղերի գերդաստաններն ունեին համեմատաբար փոքր կազմ՝ 20–30 շունչ (**Կարապետյան Է.** Գերդաստան. – «Հայկական տվետական հանրագիտարան»: Հ. 3: Երևան, 1977, էջ 29): Վրաց պատմաբանների համաձայն, XVII–XVIII դդ. Վրաստանում «մեկ ծուխն ուներ 10-20, իսկ երբեմն էլ 30 շունչ» (տե՛ս **Брегадзе Н. А.** К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII веке, *Кавказский этнографический сборник*, т. VI, Москва, 1976, с. 245, прим. 55): Վերջին բոլոր դեպքերում խոսքը, բնականաբար, ընդլայնված ընտանիքի՝ գերդաստանի մասին է: Համեմատության համար նշենք, որ, օրինակ, 1555 թ. հյուսիսային Իսպանիայի Բրեշխա գավառի Տիցցո գյուղում 260 տներում ապրում էր 274 ընտանիք, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 2000 մարդ, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ընտանիք, միջին հաշվով, ուներ մոտ 7,3 շունչ (**Braudel, Fernand. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II**. Vol. I. Berkley and Los Angeles, Ca.: University of California Press, 1995, p. 455): Իսկ 1427-1430 թթ. կազմված մի հավաստի վավերագրում՝ Տոսկանայի հանրահայտ հարկացուցակում նշվում է 58,770 ծուխ («տուն») և 264 210 մարդ (**Самаркин В. В.** Историческая демография западноевропейского средневековья. – «Вопросы истории», 1977, № 2, с. 189), այսինքն՝ յուրաքանչյուր ընտանիքում ապրել է, միջին հաշվով, 4,5 շունչ:

առաջնորդվել են ոչ թե կից տներում ապրող գերդաստանների միջին թվով, այլ՝

(1) կա՛մ մեկ հարկի տակ՝ առանձնատներում ապրող ընդլայնված ընտանիքների միջին թվով,

(2) կա՛մ փոքր ընտանիքների (ծխերի) միջին թվով՝ անկախ նրանից, թե այդ փոքր ընտանիքն առանձի՞ն էր ապրում, թե արյունակից ընտանիքի հետ միասին նույն տանը:

Ըստ այդմ՝ այդ կարգի հաղորդումներում առաջին դեպքում ընտանիքների մոտավոր միջին թիվը կազմում էր, կլորացված թվերով, 10 շունչ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ 5 շունչ (*այս մասին տվյալները բերվում են քիչ հետո*): Այսպիսով, եթե տվյալ բնակավայրի ընտանիքների հաշվարկը կատարվել է 10 միջին թվով, ապա այդ 10-ը ներկայացնում է ոչ թե հայկական գերդաստանների իրական միջին թիվը (որն առհասարակ անհնար է նշել ինչպես պատմական տվյալների սղության, այնպես էլ տարբեր գավառներում ու բնակավայրերում միմյանցից զգալիորեն տարբերվող սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակների պատճառով), այլ մեկ հարկի տակ՝ առանձնատներում ապրող ընդլայնված ընտանիքների միջին թիվը: Ամեն դեպքում՝ սույն ուսումնասիրության մեջ 10-ն այսուհետև պայմանականորեն համարվելու է հայկական ընդլայնված ընտանիքի՝ գերդաստանի միջին թիվ, ինչպես և այն ավանդաբար օգտագործված է մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրների պատմավիճակագրական տեղեկություններում՝ նկատի ունենալով մեկ առանձնատանն ապրող ազգակիցների քանակը: Օրինակ, տակավին միջնադարյան Անիում պատմիչները հաշվում էին 100 000 բնակիչ և 10,000 տուն³⁷⁸: Բացի այդ, կարևոր է նկատի ունենալ, որ որևէ գյուղի կամ քաղաքի բնակչությունը ընդլայնված ընտանիքներով (կամ որ նույնն է՝ առանձնատներով) հաշվելու դեպքում ընդհանուր թվաքանակում, բնականաբար, հայտնվելու էին նաև փոքր անհատական ընտանիքները, ինչպես նաև ամուրիները:

³⁷⁸ Տե՛ս Մանանդյան Հակոբ. Երկեր: Հ. Չ: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, էջ 158:

է. Կարապետյանը, համադրելով մի շարք պատմական տեղեկություններ, ենթադրում է, որ հնագույն և հին շրջանում հայկական բազմասերունդ գերդաստանը բաղկացած է եղել 200-300 հոգուց, սակայն XIX դարում այդ թիվն աստիճանաբար պակասելով՝ նվազել է մինչև մոտավորապես 25-ը, չհաշված երկսերունդ գերդաստանները, որոնք բաղկացած էին միջինը 10-15 հոգուց³⁷⁹։ Եթե անգամ ընդունելու լինենք աղբյուրագիտական խիստ անբավարար հենքի վրա կառուցված այս տեսակետը, ապա միևնույն է նույնիսկ հին շրջանի պատմավիճակագրական տեղեկությունների մոտավոր վերծանումը հնարավոր է դառնում, երբ հայկական ընտանիքների միջին թիվ ենք համարում կա՛մ 5, կա՛մ 10 շունչը՝ նայած թե սկզբնաղբյուրը նկատի է ունեցել փո՛քր, թե մեծ ընտանիքը³⁸⁰։ Առավել ևս այդպես է ավելի ուշ շրջանում, երբ գերդաստանների միջին մեծությունն ավելի ցածր պետք է լիներ։

XVII–XVIII դարերում վիճակագրական բնույթի տեղեկություններ հաղորդելիս՝ ժամանակակիցներն ավելի հաճախ 1 «տան» անդամների միջին թիվ են նշել 5 շունչը³⁸¹, այն է՝ մեկ

379 **Карапетян Э.** Армянская семейная община, с. 45.

380 Մասնավորապես, 360-ական թթ. սկզբին Հայաստանից Շապուհ Բ-ի իրականացրած զանգվածային բռնագաղթի մասին Փավստոս Բուզանդի պատմավիճակագրական տեղեկություններն արժանահավատորեն կարող են վերծանվել հայկական ընտանիքների հենց 5 միջին թվի կիրառմամբ (տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս. Հ.** Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները..., էջ 200-201)։

381 Նույնն են վկայում նաև XIX դարում և XX դարի սկզբներին անցկացված որոշ մարդահամարները։ Այսպես, Արարատյան դաշտում XIX դարի վերջին ամենատարածվածը 5-6 հոգանոց փոքր անհատական ընտանիքն էր (**Карапетян Э.** Армянская семейная община, с. 134)։ 1914 և 1915 թթ. Վանում անցկացված մարդահամարների համաձայն, որոնք ակնհայտորեն հաշվում են ոչ թե առանձնատներում ապրողներին, այլ փոքր անհատական ընտանիքը, հայ ընտանիքի միջին մեծությունը կազմել է մոտավորապես 5 շունչ (1914 թ.՝ 5,4, 1915 թ.՝ 4,9 շունչ) (տե՛ս **Միքայելյան Արմեն.** Վան քաղաքի բնակչությունը (XIX դ. վերջին քառորդ – XX դ. սկիզբ)։ – ԼՀԳ, 1987, № 8, էջ 39)։ Այս առումով իրավիճակը մոտավորապես նույնը պետք է լիներ նաև XVII–XVIII դարերում, քանի որ հայկական միջավայրում նահապետական

ծուխը (փոքր ընտանիքը): Օրինակ, երկու տարբեր եվրոպացի միսիոներներ, մեկը՝ 1749 թ., մյուսը՝ 1753 թ., ներկայացնում են Դիարբեքի (Ամիդ, Տիգրանակերտ) քաղաքի բնակչության քանակը՝ մեկ ընտանիքում 5 շունչ հաշվելով³⁸²: Նույն պատկերն է նաև XVII դարում Նախիջևանի կաթոլիկ հայկական գյուղերի բնակչության վիճակագրությունը ներկայացնող դոմինիկյան քարոզիչների տեղեկագրերում³⁸³: Նույն սկզբունքն են կիրառել հետագա բազմաթիվ հեղինակները, ինչպես նաև մերօրյա հայ և օտար պատմաբանների մեծամասնությունը³⁸⁴: Իրականում,

նիստուկացը պահպանվել է ընդհուպ մինչև XX դարի սկզբները: 1897 թ. համառոտաստանյան մարդահամարի համաձայն, Հայաստանի գյուղավայրերում հայկական ընտանիքների միջին մեծությունը կազմում էր 9,5, իսկ քաղաքներում՝ 6,5 հոգի (**Бадалян А.** Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней. — ՏՀԳ, 1953, № 5, էջ 66): Այս մարդահամարը նկատի ունի անկասկած մեկ հարկի տակ՝ առանձնատներում ապրող ընդլայնված ընտանիքների միջին մեծությունը: 1804 թ. ռուսական աշխատանոցային (կամերալային) ցուցակագրության համաձայն, Լոռու գավառում բնակվում էր 780 ընտանիք կամ 3908 մարդ (**Ամիրջանյան Համմիկ**. Լոռին XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն): Երևան, ՀՀ ԳԱՊ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 60), այսինքն՝ յուրաքանչյուր ընտանիքում 5 հոգի: Այս վերջին տեղեկությունը, սակայն, չկարողացանք վերջնականապես հաստատել, որովհետև Հ. Ամիրջանյանը հղել է «Кавказский календарь на 1851 год. Отд. III» (Тифлис, 1850) հրատարակության 82-րդ էջը, որտեղ իրականում նշված է միայն բնակիչների, բայց ոչ ընտանիքների քանակը: Բայց նույն 1804 թ.՝ Ռուսաստանին միացվելուց երեք տարի անց, Վրաստանում բնակվում էր 30,348 ծուխ (двор) կամ 169 344 շունչ («Кавказский календарь на 1851 год. Отд. III», с. 82), այսինքն՝ փոքր ընտանիքի միջին մեծությունը կազմում էր մոտ 5,5 մարդ:

³⁸² **Carmelites-II**, p. 1263.

³⁸³ Տե՛ս **Ալիշան Ղ.** Միսական, տեղագրություն Միւնեաց աշխարհին: Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1893, էջ 387:

³⁸⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Morier, James.** *A Second Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the Years 1810 and 1816.* London, 1818, p. 292: **Мкртчч-бей Даднан.** Армяне Оттоманской империи. Пер. с франц. Б. Тер-Акопова, Тифлис. 1878, с. 8: **Корсун Н. Г.** Военный обзор персидского передового театра. Тифлис, 1909, с. 53 («в непосредственном распоряжении Шаха Аббаса I с самого же начала оказалось до 100 000 дымов или не менее полмиллиона человек»): **Месхиа III. А.** Города и городской строй

այս առումով իրավիճակը նույնն է եղել նաև վաղ ֆեոդալական Հայաստանում, երբ փոքր ընտանիքի միջին թիվը դարձյալ 5-6 հոգի էր կազմում³⁸⁵:

* * *

Որոշ պատմաբաններ քննվող ժամանակաշրջանի համար հայկական ընտանիքի միջին թիվ են ընդունում 6-ից մինչև 10 շունչը՝ անտեսելով մեկ հարկի տակ՝ առանձնատներում բնակվող ընդլայնված ու փոքր ընտանիքների (գերդաստանների ու ծխերի) միջև սկզբնաղբյուրներում դրվող տարբերակումը: Օրինակ, Հ. Առաքելյանը XVII դարի հայկական մեկ ընտանիքի կազմում անվերապահորեն հաշվում է միջինը 10 հոգի՝ չփորձելով ճշտել, թե այս կամ այն պատմական տեղեկություն մեջ նկատի է առնված (մեկ հարկի տակ ապրող) ընդլայնված, թե փոքր անհատական ընտանիքը³⁸⁶: Վ. Ղուկասյանը ևս անքննադատաբար 6-7 շունչն ընդունում է որպես հայկական ընտանիքի մե-

феодальной Грузии XVII–XVIII вв., Тбилиси: Изд-во Тбилиси. ГУ, 1959, С. 143 (1794 թ. Յիսինվալիի 116 ծուխը հաշվվում է 580 շունչ): **Պողոսյան Հ. Մ.** Չեյթոնի պատմությունը: Երևան. «Հայաստան», 1969, էջ 34-35: **Gregorian, Vartan.** “Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan, 1587-1722,” *Iranian Studies*, Vol. 7, № 3/4, Summer–Autumn, 1974, p. 664: **Smith.** “Mongol Manpower and Persian Population,” p. 283: **Foran, John.** “The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving beyond the Standard Views,” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, № 2 (May, 1992), p. 294: **Դանեղյան Լ.** Առաքել Դավրիժեցու երկը..., էջ 105: **Զորանյան Պավել.** Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 29 (ծխում հաշվում է 5-6 հոգի): **Մարտիրոսյան Վահրամ.** Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում. – **ՊԲՀ**, 2001, № 2, էջ 165-166: **Мурадян Паруйр.** История – память поколений: проблемы истории Нагорного Карабаха. Ереван: «Айастан», 1990, с. 112: **Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В.** Китайский этнос в средние века (VII–XIII вв.). Москва: «Наука», 1984, с. 56.

³⁸⁵ Ս. Հովհաննիսյանը ներկայացրել է իշխող դասի վերաբերյալ պահպանված մի շարք համոզիչ տվյալներ (**Հովհաննիսյան Ս. Հ.** Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները..., էջ 200-203): Ըստ ամենայնի, փոքր ընտանիքի միջին քանակը մոտավորապես նույնն էր նաև հին հայ հասարակության մյուս դասերում:

³⁸⁶ **Առաքելյան Հ.** Պարսկաստանի հայերը, էջ 94-96:

ծուխյան միջին գործակից³⁸⁷: XVII դարում հայկական ընտանիքի միջին թիվը նույն այդ ավանդական թյուրիմացությանը էլ ավելի բարձր՝ 7-8 անգամ է նշված ակադեմիական նոր բազմահատորյակում (Ա. Մելքոնյանի հոգվածում)³⁸⁸:

Մ. Մալխասյանը, հենվելով մի շարք հայկական հիշատակարաններում ընտանիքների կազմի իր հաշվարկների վրա, եզրակացնում է, որ XVII դարում հայկական փոքր ընտանիքը (որը նա անվանում է պարզապես «ընտանիք») բաղկացած է եղել, միջին հաշվով, 7 շնչից, իսկ ընդլայնված ընտանիքը՝ գերդաստանը (որը նա անվանում է «տուն» ու, թյուրիմացաբար, նաև «ծուխ»)՝ 10 շնչից³⁸⁹: Եթե վերջին դեպքում միջին գործակիցը՝ 10 շունչը, ճիշտ գնահատական է, ապա առաջին դեպքում 7 միջին գործակիցը չափազանցություն է. ինչպես ցույց են տալիս սկզբնաղբյուրներից ներկա աշխատությունում մեջբերված բազմաթիվ պատմավիճակագրական հաղորդումները, ժամանակակիցները հայկական փոքր ընտանիքի՝ ծխի միջին թիվ են ընդունել 5-ը, որն էլ միակ ամենաճշգրիտ մոտավոր գնահատականն է: Բանն այն է, որ շատ ծխեր իրոք բաղկացած են եղել 7-8 և ավելի շնչերից, բայց այդ թվերը ծխերի միջին գործակից համարվել չեն կարող, քանի որ փոքր ընտանիքների մյուս զգալի մասն էլ բաղկացած է եղել 2-4 շնչից, իսկ շատերն էլ ամուրի, անտուն և միայնակ են եղել:

Նույն կարգի խնդիրներն աչքաթող անելով և հենվելով Վասպուրականում XV դարի հիշատակարաններում գրանցված թերի և ոչ ներկայացուցչական տվյալների վրա, Գ. Երանյանը ենթադրում է, որ հայկական փոքր ընտանիքը բաղկացած է եղել, միջին հաշվով, 6-8 հոգուց (ծնողներ + 4-6 երեխա), իսկ

³⁸⁷ Ghougassian V. *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa*, p. 31.

³⁸⁸ Տե՛ս «Հայոց պատմություն»: Հ. II, Գիրք Բ, Երևան, 2014, էջ 629:

³⁸⁹ Մալխասյան Մ. Ժողովրդագրական գործընթացների միտումներ..., էջ 99. հմմտ. Մալխասյան Մ. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 120, 272:

մեծ ընտանիքը (գերդաստանը, որում ապրում են երկու եղբայրների ընտանիքները)՝ 12-16 կամ նույնիսկ (տատի և պապի կենդանության դեպքում) 14-18 հոգուց³⁹⁰: Ինչպես այս, այնպես էլ Մ. Մալխասյանի վերը հիշատակված գնահատականներն անտեսում են հույժ կարևոր մեկ այլ գործոն ևս, այն է՝ հայկական հիշատակարաններում գրանցվել են գերազանցապես ձեռագիր մատյանների պատվիրատուները և նրանց ընտանիքի անդամները, որոնք համայնքի առավել ունևոր խավի ներկայացուցիչներն էին³⁹¹: Իսկ հայ բնակչության ընդհանուր հաշվեկշռում ունևորները, ինչպես ցույց է տրված սույն ուսումնասիրության մեջ, կազմում էին չնչին փոքրամասնություն՝ ընդամենը մոտ 10 տոկոսը³⁹²: Աղքատ զանգվածը, որ բացարձակ մեծամասնություն էր, ի վիճակի չէր գնել այնպիսի թանկարժեք ապրանք, ինչպիսին էր ձեռագիր մատյանը: Հասկանալի է նաև, որ օրվա հացի կարոտ կարիքավոր ու ծայրահեղ աղքատ ընտանիքների միջին թիվը զիջելու էր ունևոր ընտանիքների միջին թվին³⁹³: Բացի այդ, որոշակի թիվ էին կազմում նաև ամուրիները: Արդեն միայն այս հանգամանքները թույլ չեն տալիս, որպեսզի հիշատակարաններում գրանցված թերի և կցկտուր տվյալներն ընդունվեն որպես հայ ընտանիքի միջին թիվը (ըստ

390 Երանյան Գոռ. Հայ ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակն ըստ XV դ. ձեռագրերի հիշատակարանների (Վասպուրականի օրինակով): Երևան. ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, 2015, էջ 45:

391 Այդ փաստը, ի դեպ, քաջաձանդ ի Գ. Երանյանին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 17-18):

392 Տե՛ս աստ, գլուխ «XIII. «Արևելահայ ծայրահեղ աղքատ ապահարկ զանգվածի քանակը»:

393 Վաղ ֆեոդալական Հայաստանում ևս, ինչպես արդարացիորեն կարծում է Մ. Հովհաննիսյանը, «սեփականագուրկ դասերն իրենց սոցիալական դրության պատճառով ընդհանրապես չահագրգռված էին սերնդի վերարտադրությամբ» (տե՛ս **Հովհաննիսյան Մ. Հ.** Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները..., էջ 205): Խոսքը, բնականաբար, բացառություններին չի վերաբերում:

դրա՝ նաև բնակիչների ընդհանուր քանակը) որոշելու բավարար ու վստահելի աղբյուր³⁹⁴:

Պետք է նկատել նաև, որ ուշմիջնադարյան Հայաստանի պետականազուրկ հայ բնակչության հատվածները, ապրելով աշխարհագրորեն մեկից ավելի օտար տիրապետողների լծի տակ, պատերազմական վայրիվերումների, համաճարակների, զանգվածային սովի հաճախադեպ իրավիճակներում, գտնվել են սոցիալ-տնտեսական էապես տարբեր պայմաններում: Հետևաբար, մեկ նահանգից կամ գավառից ստացված տվյալների հիման վրա հազիվ թե կարելի է եզրակացություններ անել նույն ժամանակահատվածում ամբողջ Հայաստանում և հարակից տարածքներում պատմաժողովրդագրական ցուցիչների, մասնավորապես՝ հայկական ընտանիքի միջին մեծություն մասին:

* * *

Քննենք այս հարցերը հին Զուղայի և մի քանի այլ բնակավայրերի վերաբերյալ մեզ հասած պատմավիճակագրական տեղեկույթի օրինակով:

1600 թ. Զուղա այցելած անգլիացի ճանապարհորդ ու քարոզիչ Զոն Քարթրայթը թեև քաջատեղյակ էր, որ հայկական ընդլայնված ընտանիքը «շատ բազմամարդ է, որտեղ և՛ արու զավակները, և՛ զարմիկներն ու զարմուհիները ապրում են մեկ

³⁹⁴ Հիշատակարաններում եղած եզակի տվյալների հիման վրա չի կարելի նաև հետևեցնել, ինչպես անում է Մ. Մալխասյանը, թե իբր «այսպիսի հիշատակումներից (իրականում՝ առաջարկվածն ընդամենը մեկ պատմական տեղեկություն է – Ա.Ա.) հստակ երևում է կանանց շրջանում մահացության բարձր գործակիցը, որը պետք է պայմանավորված լիներ ծննդաբերությունների ժամանակ մահացությամբ» (Մալխասյան Մ. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 121): 1501-1639 թթ.՝ թուրք-պարսկական բազմաթիվ մեծ պատերազմների, գուզնյաց գերեվարությունների, բռնագաղթերի, ջալալիների ասպատակությունների ու զանգվածային կոտորածների այդ դառը դարաշրջանում, երբ Հայաստանում առաջին հերթին հենց տղամարդիկ էին սպանվում ու նպատակային ոչնչացման ենթարկվում (այդ մասին տե՛ս, մասնավորապես, աստ, ծնթ. 429, 1379), կանանց մահացությունը որևէ պարագայում ավելի բարձր գործակից ունենալ չէր կարող:

հարկի տակ՝ ընդհանուր ունեցվածքով», այդուամենայնիվ այդ քաղաքի բնակչությունը նշում էր 2000 տուն և 10,000 մարդ³⁹⁵, այսինքն՝ տների (այս դեպքում՝ փոքր ընտանիքների, ծխերի) քանակը հաշվում էր 5 միջին գործակցով: Բնականաբար, այս տեղեկությունը Քարթրայթին հայտնել էին տեղացիները, որովհետև նա չէր կարող ինքնուրույնաբար նման հաշվարկ կատարել: Զուղան ամբողջովին հայաբնակ էր³⁹⁶:

Սակայն շփոթության առիթ է տալիս այն, որ, ինչպես վերը նշեցինք, որոշ սկզբնաղբյուրներում «տուն»-ը գործածվում է առանձնատան մեջ բնակվող ընտանիք իմաստով, որը կարող է համընկնել և՛ փոքր, և՛ ընդլայնված ընտանիքին: Օրինակ, 1673 թ. այցելելով և գննելով հին Զուղայի ավերակները, Շարդենը եզրակացնում է, որ անցյալում այնտեղ եղել է 2000 «տուն» (առանձնատուն իմաստով), չհամաձայնելով տեղացիների նրան հաղորդած տների թվի՝ 4000-ի հետ³⁹⁷, որն այս դեպքում, հավանորեն, վերաբերել է ծխերին՝ փոքր ընտանիքին և իրականում համընկել Շարդենի գնահատականի հետ: Այդպես

³⁹⁵ Cartwright, John. *The Preacher's Travels*. Vol. I. London: Harleian Collection, 1745, pp. 720, 724; cf. Walker, Christopher J. *Visions of Ararat: Writings on Armenia*. London-New York: I.B.Tauris Publishers, 1997, p. 16; Chaudhuri, Sushil and Kéram Kévonian, eds., *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère modern*. Paris: Fondation Maison des sciences de l'homme, 2007, p. 53.

³⁹⁶ Որևէ այլ սկզբնաղբյուր չի հաստատում Քարթրայթի այն անստույգ տեղեկությունը, թե իբր Զուղան բնակեցված էր «քրիստոնյաներով՝ մասամբ հայերով, մասամբ վրացիներով» (տե՛ս նույն տեղում): Ընդհակառակը, օրինակ, 1603 թ. դեկտեմբերի վերջին Շահ Աբբասի զորքի հետ Զուղա մտած Գեորգ Թեկտանդերը հատուկ նկատում էր, որ Զուղան «բնակեցված էր բացառապես քրիստոնյա հայերով» (Какаш и Текандер. Путешествие в Персию через Московию 1602-1603 гг. Перевел с немецкого Алексей Станкевич. Москва, 1896, с. 33. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с. 56): Նույն ժամանակ Զուղա այցելած Անտոնիո դը Գուվեան Զուղա և Նախիջևան քաղաքներում «գրեթե ամբողջությամբ», իսկ Երևանում «ամբողջությամբ» հայ բնակչություն է նշում (Gouvea, Anthoine de. *Relation des grandes guerres et victoires...*, pp. 223-224. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с. 59):

³⁹⁷ Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг., с. 300. հմմտ. Առաքելյան, Հ. Պարսկաստանի հայերը, էջ 30:

համադրելով Շարդենի և տեղացիների կարծիքները՝ պետք է կարծես, որ մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթը հին Զուղայի յուրաքանչյուր առանձնատանն ապրելիս է եղել, միջին հաշվով, մեկ 9-10 հոգանոց ընդլայնված ընտանիք: Այլուր նույն Շարդենը հաղորդում է Ղազվինում եղած 12,000 տների և 100 000-անոց բնակչության³⁹⁸, ինչպես նաև Նոր Զուղայում բնակվող 30,000 հայերի և նրանց 3400-3500 ընտանիքների մասին³⁹⁹ «տունը» դարձյալ հասկանալով որպես առանձնատուն (շենք) և նրանում բնակվող 8-9-հոգանոց ընդլայնված ընտանիք:

Ղ. Ալիշանը նկատել է, որ XVI դարի վերջին-XVII դարի սկզբին հին Զուղայի բնակչության թվաքանակն սկզբնաղբյուրներում տարբեր գնահատականների է արժանացել: Այսպես, 1581 թ. դեկտեմբերի 4-ին անգլիացի ճանապարհորդ Զոն Նյուբերին հին Զուղայում հաշվել է 7 եկեղեցի և 3000 առանձնատուն («houses»)⁴⁰⁰, որոնք, Ալիշանի կարծիքով, պետք է ունենային 15-20 հազար մարդ: Զուղայի բնակչության թիվը մինչև 1604 թ. այլ հեղինակներ նշել են 3000 ընտանիք, 4000 տուն, 10,000 ընտանիք, 40,000 բնակիչ⁴⁰¹: Ի. Շոպենը, հենվելով ինչ-որ սկզբնաղբյուրի վրա, հին Զուղայի բնակչությունը հաշվել է

³⁹⁸ Առաքելյան Հ. Պարսկաստանի հայերը, էջ 92:

³⁹⁹ Ghougassian V. *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa*, p. 34. XVII-XVIII դդ. Նոր Զուղայի բնակչության թվաքանակի մասին առավել մանրամասն տե՛ս աստ, գլուխ «XIV. Հայության թվաքանակը Վրաստանում և Արաքսից հարավ» (ենթագլուխ՝ «Նոր Զուղա»):

⁴⁰⁰ Purchas [Samuel]. *His Pilgrimes*. Part II. London: William Stansby, 1625, p. 1417. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с. 52-53, прим. 53.

⁴⁰¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան. Միսական, էջ 410, 413. հմմտ. Առաքելյան Հ. Պարսկաստանի հայերը, էջ 81. տե՛ս նաև Vartoogian J. L. *The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century*, pp. 166-167. Карагезян. Нахичеван, с. 142-144: Ըստ ամենայնի, Ջ. Նյուբերիի հաղորդման հիման վրա Ղ. Ալիշանի կատարած վերը նշված հաշվարկն է հիմք ծառայել, որպեսզի Ի. Պետրուշևսկին նույնպես XVI դ. երկրորդ կեսին Զուղայի բնակչությունը գնահատի 15-20 հազար մարդ՝ առանց իր աղբյուրը հիշատակելու (Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 181):

շուրջ 8000 ընտանիք⁴⁰²: 1602 թ. ամռանը հին Զուղա այցելած լեհահայ գործիչ Սեֆեր Մուրատովիչի⁴⁰³ գեկույցում էլ ասված է, որ «այդ քաղաքում բնակվում էր 15,000 հայկական տուն կամ ընտանիք» («...w którym mieście było Domów albo familii Ormieńskich 15,000»)⁴⁰⁴: Վերջին տեղեկությունը, վստահաբար, թյուրիմացություն է կամ վրիպակ, որը թերևս կարելի է ուղղել մեկ զրո պակասեցնելով, կամ էլ՝ 15,000 «տները կամ ընտանիքները» փոխարինելով 15,000 շնչերով:

Իրականում թվական այս տարբերությունները նախ նշանակում են, որ հին Զուղան ժողովրդագրական մեծ տատանումներ է ապրել դեռևս մինչև 1604 թվականի կործանումը: Այսպես, քաղաքի բնակչությունն ամբողջությամբ տեղահանվել է առնվազն ևս մեկ անգամ՝ 1553-1554 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ, երբ հասնելով Նախիջևան, սուլթան Սուլեյման Ա-ի (1520-1566) բանակը հանկարծակիի է եկել՝ տեսնելով քաղաքն «ամբողջությամբ դատարկված, առանց գեթ մեկ շունչ մարդու: Բոլորը դուրս էին եկել՝ ամեն ինչ իրենց հետ տանելով: Ոչինչ չէր մնացել, բացի դատարկ տներից, որոնց մեծ մասն ավերակ էր դարձել»⁴⁰⁵: Այս տեղահանությունն ուղղության

⁴⁰² Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области..., с. 868.

⁴⁰³ Սեֆեր Մուրատովիչը լեհահայ վաճառական էր, որին Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր Սիգիզմունդ Գ Վազան (1587-1632) վստահել էր գլխավորել շահ Արքա Ա-ի մոտ իր ուղարկած առևտրական առաքելությունը:

⁴⁰⁴ *Relacja Sefera Muratowicza, obywatela warszawskiego, od Zygmunta III króla polskiego dla sprawowania rzeczy wysłanego do Persyi w roku 1602. Rzecz z starego rękopisu wybrana i teraz dopiero do druku podana w Warszawie w drukarni J.K. Mci y Rzplitej Mitzlerowskiej 1777.* Warszawa, 1807, s. 8. հմմտ. **Погосян (Хახбакян) Г. Г.** Культурно-историческое наследие Армении. Нахиджеванский край (Некоторые вопросы истории и архитектуры со времен Ванского царства до XVII в.). Ереван: ВМВ-ПРИНТ, 2013, с. 180, 233.

⁴⁰⁵ Carmelites I, p. 40:

ու հետեւանքների մասին, սակայն, որեւէ լրացուցիչ տեղեկություն չունենք: Հավանական է թվում, որ Զուղայի բնակիչները ապաստանել են Սյունյաց լեռներում, այնուհետեւ վտանգն անցնելուց որոշ ժամանակ անց կազմակերպված կերպով վերագարձել իրենց տները: Այլապես 50 տարի անց Զուղան հազիվ թե դարձյալ խոշոր քաղաք դառնար:

Ապա՝ ակնհայտ է, որ նշված հեղինակներից ոմանք «տուն» ասելով նկատի են ունեցել առանձնատունն ու նրա մեջ ապրող ընդլայնված ընտանիքը, ոմանք էլ՝ փոքր անհատական ընտանիքը կամ ծուխը: Այսպես, Ռուսաստանին միացվելուց հետո երևանում 1832 թ. անցկացված մարդահամարի տվյալներով քաղաքում կար 1730 տուն, ուր բնակվում էին 2751 ընտանիք և 11,463 շունչ⁴⁰⁶: Հասկանալի է, որ խոսքն այս դեպքում վերաբերում է փոքր ընտանիքներին, որոնցում հետպատերազմյան այդ ծանր տարիներին, միջին հաշվով, ապրել է մոտ 4,2 շունչ:

Վերոշարադրյալ փաստերը հուշում են, որ XVI–XIX դարերում «տների» անդամների փանակը որոշելիս անհրաժեշտ է տարբերակված և ֆննդադատական մոտեցում ցուցաբերել յուրաքանչյուր նմանատիպ պատմավիճակագրական տեղեկության նկատմամբ, փորձելով հասկանալ՝ արդյո՞ք այն խոսում է ընդլայնված, թե փոքր ընտանիքի մասին: Մասնավորապես, մանրագնին քննության կարիք ունեն տվյալ հաղորդման ետնախորքը, սկզբնաղբյուրում նման բովանդակությամբ մյուս տեղեկությունները, ինչպես նաև զուգահեռ աղբյուրների տվյալները: Ներկա ուսումնասիրության մեջ օգտագործված պատմական տեղեկությունների մեծ մասը բացատրվում ու փոխադարձաբար հաստատվում է, երբ հայ (ու նաև Սեֆյան տերությունում բնակվող մյուս ժողովուրդների) «տան» շնչերի միջին թիվ ենք ընդունում 5-ը: Բայց և ոչ քիչ դեպքերում, որոնք ստորև միշտ հաստով պարզաբանվում են, սկզբնաղբյուրները, «տուն» ասելով, հստակ հասկա-

⁴⁰⁶ См. Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области, с. 468, 543-546:

նում են մեկ հարկի տակ ապրող ընդլայնված ընտանիքը՝ նրանում սովորաբար կլորացված հաշվելով 10 շունչ:

Ինչևիցե, քանի որ վերոբերյալ աղբյուրներում 1580-ական թթ. մինչև 1604 թ. հին Զուղայի բնակչության թվաքանակն արձանագրվում է նվազագույնը 10 հազարից մինչև առավելագույնը 40 հազար մարդ, մեր հետազա հաշվարկների համար նշանավոր այդ քաղաքի մեծությունը, նկատի ունենալով նաև այդ ժամանակահատվածում նրա բնակչության թվաքանակի տատանումները, կարելի է ընդունել նշված եզրային թվերի միջինից փոքր-ինչ ցածր, առաձգական մի թիվ՝ 15-25 հազար հայ մարդ:

Երևանի բնակչության թվաքանակն ու
էթնիկական կազմը 1599-1724 թթ.

Սեֆյան Իրանի ֆաղաֆների բնակչության
թվաքանակը (XVI դ. վերջ–XVII դ.)

1599 թ. պարսկական դեսպանության կազմում Իսպանիա է մեկնում շահ Աբբաս Ա-ի բարձրաստիճան պաշտոնյա ու զինվորական Օրուշ-բեկը, որը տեղ հասնելուց հետո կրոնափոխ է լինում՝ վերանվանվելով Դոն Խուան Պարսկաստանցի: 1604 թ. այս նորադարձ քրիստոնյան սպանվում է փողոցային մի ընդհարման ժամանակ: Նույն թվականին էլ Իսպաներենով հրապարակվում է Սեֆյան տերությունն ականատեսի աչքերով պատկերած նրա արժեքավոր գիրքը, որում, իմիջիայլոց, ներկայացված է երկրից նրա հեռանալու պահի՝ 1599 թ. դրությամբ Իրանի խոշոր քաղաքների բնակչության թվաքանակը (ըստ յուրաքանչյուր քաղաքի).

Երևան՝ 50,000

Շիրազ՝ 70,000

Սպահան՝ 80,000

Ղազվիին (համանուն նահանգի մայրաքաղաքը)՝

ավելի քան 100,000

Լահիջան՝ 70,000

Աստարաբադ (այժմ՝ Գորգան)՝ 50,000

Մազանդարան (համանուն նահանգի մայրաքաղաքը)՝

50,000

Հերաթ՝ ավելի քան 100,000

Ղանդահար՝ 70,000

Սիստան՝ 50,000

Գանձակ (Գանջա)՝ 50,000

Թավրիզ (մինչև 1585 թ. օսմանցիների կողմից գրավվելը)՝

80,000

Խոյն ու Սալմաստը միասին՝ 30,000⁴⁰⁷:

⁴⁰⁷ Տե՛ս *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, pp. 38-43: Եթե հետևենք Դոն Խուան Պարսկաստանցու աշխարհագրական նկարագրությանը, ապա կասկած կարող է առաջանալ, որ հեղինակը թյուրիմացաբար Երևան անվան տակ իրականում հասկացել է Շիրվան նահանգի մայրաքաղաք Շամախին: Այդուամենայնիվ, հեղինակը խոսում է հենց Երևանի մասին, իսկ սխալը՝ Շիրվանի նահանգում Երևանը գետեղելը, առաջ է եկել, ըստ ամենայնի, գրքի իսպաներեն թարգմանության ու խմբագրման ժամանակ (որին մեծապես օժանդակել էր նրա կաթոլիկ խոստովանահայր ու հոգևոր ուսուցիչ ոմն Ալֆոնսո Ռեմոն (Alfonso Rémon), տե՛ս **Mitchell, Colin**. “*Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*. London: Routledge Curzon, 2005 (reprinting of 1926 edition), 355 p., index, maps”, *Abstracta Iranica*, Vol. 28, 2007, օգտվել ենք էջադրում չունեցող էլեկտրոնային հրապարակումից): Մեր այս եզրակացությունն ամրապնդվում է նրանով, որ Դոն Խուանը տարբեր աղբյուրներով բազմիցս է հիշատակում Երևանը, մի դեպքում նույնիսկ բնութագրելով այն որպես «մեծ քաղաք ու համանուն նահանգի մայրաքաղաք» [«Erivan is a great city and the capital of its province»] (*Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, p. 170; pp. 23, 25, 41, 129, 136, 142, 146, 154, 169-171): Մինչդեռ Շամախին նա հիշում է ընդամենը երեք անգամ՝ երբեք հատուկ չընդգծելով նրա մեծ քաղաք լինելը, ընդհակառակը՝ մի դեպքում այն անվանելով ընդամենը «town»՝ փոքր քաղաք կամ գյուղաքաղաք՝ «Շամախի գյուղաքաղաքը, որը Շիրվան նահանգի գլխավոր քաղաքն է» [«the town of Shamakhi, the capital city of Shirvan»] (նույն տեղում, pp. 147-148; 109, 151): Ուստի և պարզ է, որ 1599 թ. դրությամբ Սեֆյան Պարսկաստանի խոշորագույն քաղաքների վերը բերված շարքում Դոն Խուանը հիշատակել է Երևանը, այլ ոչ Շամախին, որն, ի դեպ, ինչպես արդեն նշել ենք, նա մեկ այլ աղբյուրով

Սակայն այս թվերն ամբողջությամբ աղավաղվել են Դոն Խուան Պարսկաստանցու (Օրուջ-բեկի) երկի գիտական հրատարակության մեջ, որն անգլերեն թարգմանել ու ծանոթագրել էր բրիտանացի արևելագետ Գայ լը Սթրեյնշը⁴⁰⁸։ Սա սխալմամբ ենթադրել է, թե իսպաներեն *vecinos* բառը, որով բնագիրն իրականում նկատի ունի այդ քաղաքների բնակիչներին, գործածված է իբր իր մյուս՝ «տանտերեր» իմաստով ու համապատասխանում է ընտանիքների (ծխերի) քանակին, որոնց անդամներին էլ լը Սթրեյնշը Սեֆյան տերությունում (ներառյալ Արևելյան Հայաստանում) հաշվել է 4,5 շունչ միջին թվով⁴⁰⁹։ Լը Սթրեյնշի այս անտեղի «սրբագրման» արդյունքում վերը նշված քաղաքները ներկայացվել են իրականից 4,5 անգամ ավելի մարդաշատ՝ իբր, օրինակ, Երևանի բնակչության թիվը կազմել է 250 000, Սպահանինը՝ 360 000, Ղազվինինը՝ 450 000, Թավրիզինը՝ 360 000⁴¹⁰ շունչ և այլն։ Այնինչ իսպաներենում *vecinos* բառն ունի նաև «բնակիչներ», «քաղաքացիներ», «տեղացիներ» իմաստը, որը, ինչպես լը Սթրեյնշն ինքն էլ տարօրինակ կերպով

Հայաստան երկրի մեջ էր ընդգրկում (նույն տեղում, p. 109)։ Դոն Խուան Պարսկաստանցու գրքի իրատարակիչը՝ լը Սթրեյնշը, ևս նկատել է Երևան-Շիրվան շփոթը, բայց այն բացատրելու փոխարեն ավելի է խճճել ու աղավաղել պատմական իրականությունը՝ անելով իրարահաջորդ անստույգ պնդումներ, թե իբր Երևանը նախկինում Առան նահանգում էր, այն կառուցվել էր XVI դարում որպես Վրաստանի դեմ սահմանային քաղաք, Առանը գտնվել է Կուրից հարավ ու Սևանա լճից արևելք, իսկ Հայաստանը՝ նրանից արևմուտք, Վանա լճի շուրջը (*Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, p. 313, note 8)։

⁴⁰⁸ Տե՛ս *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, նշվ.աշխ.։

⁴⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 313 (ծնթ. 5)։

⁴¹⁰ Էվլիյա Չելեբիին հասած մի ինչ-որ անստույգ տեղեկության համաձայն, 1585 թ. օսմանցիները Թավրիզը գրավելուց հետո անցկացրել են մարդահամար, ըստ որի՝ այդ քաղաքում բնակչության թիվը կազմել է 300 000, իսկ նահանգում (*էյալեթ*)՝ 500 000 մարդ (*Էվլիյա Չելեբի*, էջ 76. հմմտ. **Эвлия Челеби**. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, с. 123)։ Չելեբիի նշած 300 հազար մարդկանց թիվը կարող է մոտ լինել պատմական իրականությանը, եթե միայն այն ընդունենք որպես Թավրիզի ամբողջ նահանգի բնակչության թվաքանակ, որովհետև այդ ժամանակ Թավրիզ քաղաքում այդքան բնակիչ հաստատապես չկար։

ընդունում է, վերոնշյալ (իր կողմից չհստակեցված) «որոշ դեպքերում ավելի մոտ է իրականությանը»⁴¹¹: Ընդ որում, իր իսկ թույլ տված նախնական սխալի պատճառով ստանալով մեծապես չափազանցված թվեր, լր Սթրեյնջն անիրավացիորեն Դոն Խուան Պարսկաստանցու այս ժողովրդագրական տեղեկություններն անվստահելի է համարում⁴¹²: Հետագայում լր Սթրեյնջի առաջարկած սխալ թվական գնահատականները, հարցի մեջ խորամուխ չլինելով, ընդունել են ու դրանք Դոն Խուանին են վերագրել ինչպես օտար⁴¹³, այնպես էլ հայաստանցի պատմաբանները (ներառյալ տողերիս հեղինակը)⁴¹⁴:

411 *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, p. 313 (n. 5):

412 Նույն տեղում:

413 Տե՛ս, օրինակ, **Matthee, Rudi**. "The Safavid Economy as Part of the World Economy," in Floor, Willem and Herzig, Edmund, eds., *Iran and the World in the Safavid Age*. London: I.B.Tauris, 2012, pp. 32, 43 (n. 4), թեև Ռ. Մաթեին կասկած է արտահայտում Թավրիզի 360 000 բնակիչ ունենալու վերաբերյալ, նա ևս թյուրիմացաբար հավատում է, որ այս վիճակագրությունը հաղորդել է Դոն Խուան Պարսկաստանցին, այնինչ իրականում վերջինիս ճիշտ տեղեկությունը Թավրիզի բնակչության մասին (80,000 մարդ) անիրական թվի է վերածել թարգմանիչը՝ լր Սթրեյնջը:

414 **Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 97 (ծնթ. 7): **Aivazian Armen**. "The Demographic Situation in Karabakh in the 1710-1720s," p. 73 (n. 6): **ԱԱ XIII**, էջ 66 (ծնթ. 27): Այս երեք հոդվածների նշված էջերում հեղինակները, հենվելով Դոն Խուան Պարսկաստանցու անգլերեն հրատարակության վրա, սխալմամբ Գանձակ նահանգի բնակչության թվաքանակը որոշում են 250 000 մարդ (միաժամանակ ընդունելով, որ այդ թիվը չի կարող վերաբերել Գանձակ քաղաքին): Մ. Կարապետյանի վերը նշված հոդվածում այս թիվը վերածվել է անհավանական 250 000 *ծխի* (ասել է թե՛ շուրջ 1 250 000 շնչի): Հետևելով Մ. Կարապետյանին՝ նույն սխալը կրկնել է նաև Մ. Մալխասյանը՝ գրելով, թե «16-րդ դարի վերջին Երևանի և Գանձակի նահանգներում, ըստ Խուան Պարսկաստանցու (16-17-րդ դարեր), 250 հազարական ծուխ բնակչություն կար» (տե՛ս **Մալխասյան Մ.** Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 111): Այս բոլոր թյուրիմացությունների բուն պատճառն, ինչպես նշվեց, այն է, որ Դոն Խուանի բնագրում Գանձակ և Երևան քաղաքների 50,000-ական բնակչության մասին հստակ թիվը լր Սթրեյնջը սխալմամբ որոշել է ընթերցել որպես 250 000 բնակիչ յուրաքանչյուրում:

Ուսումնասիրողներին մոլորեցնող հանգամանքներից է եղել թերևս այն, որ ավելի ուշ՝ XVII դարի երկրորդ կեսին, որոշ աղբյուրներ թյուրիմացաբար հարյուր հազարավոր բնակիչներ են նշում Սպահանում ու Թավրիզում՝ շփոթելով այդ քաղաքները համանուն նահանգների հետ: Այսպես, ըստ Շարդենի մի տեղեկության, 1670-ական թթ. սկզբին Թավրիզն իբր ունեցել է 550 000 բնակիչ⁴¹⁵: Բայց նույն հեղինակը Թավրիզում հաշվում է ընդամենը 15,000 առանձնատուն⁴¹⁶: Այնինչ դրանցում կարող էին բնակվել իրականում առավելագույնը 150 000 մարդ՝ մեկ տանը 10 շունչ հաշվելու, և 75,000 մարդ՝ մեկ տանը 5 շունչ հաշվելու դեպքում: Վերջին երկու ծայրակետային հնարավորություններն էլ հավանական են: Առաջին հաշվարկը մոտ է 1600 թ. Թավրիզ այցելած Զոն Քարթրայթի գրանցած թվին՝ «գրեթե 200 000 մարդ»⁴¹⁷, իսկ վերջինը՝ Օրուշ-բեկի (Դոն Խուան Պարսկաստանցու)՝ Շարդենից 6-7 տասնամյակ առաջ Թավրիզում գրանցած 80,000 բնակիչների թվին: Շարդենի գրքում հիշատակվող այդ 550 000-ը, եթե չափազանցություն չէ, ապա այն, ամենայն հավանականությամբ, ներկայացնում է ոչ թե Թավրիզ քաղաքի, այլ Թավրիզի ամբողջ նահանգի բնակչության քանակը: XVII դարի կեսերին էվլիյա Չելեբին և 1690-ական թթ. ֆրանսիացի ճիզվիտ Ժակ Վիլլոտը Թավրիզի բնակչությունը հաշվում են 300 000 մարդ⁴¹⁸: Այս հաղորդումները ևս

415 Տե՛ս *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*, p. 393 (գրքի այդ էջը տպագրական վրիպմամբ նշված է որպես 303): Ռ. Մաթ-հին այս թիվն իրավացիորեն անստույգ չափազանցություն է համարում (տե՛ս **Matthee R.** "The Safavid Economy as Part of the World Economy," p. 43, n. 4):

416 Տե՛ս **Carmelites-I**, p. 404:

417 **Parker, Kenneth.** *Early Modern Tales of Orient: A Critical Anthology*. London & New York: Routledge, 1999, p. 111.

418 **Matthee R.** "The Safavid Economy as Part of the World Economy," p. 43, n. 4; **Villotte J. & Frizon N.** *Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jesus*, p. 175.

վերագրելի են Թավրիզի նահանգին, բայց ոչ Թավրիզ քաղաքին⁴¹⁹:

Նուշնպիսի չափազանցություն պետք է համարել նաև Շարդենի գրքում գրանցված տեղեկությունն առ այն, որ XVII դարի երկրորդ կեսին Սպահանն իբր ունեցել է 600 000-անոց բնակչություն, որն իրականում 225 000 մարդուց ավելին լինել չէր կարող⁴²⁰: Բայց Շարդենի այս հաղորդումը լիովին կարող է վերաբերել Սպահանի ամբողջ նահանգին:

Դոն Խուան Պարսկաստանցու բերած քանակական տվյալների արժանահավատությունը երևում է նաև Շարդենի այն հաղորդումից, ըստ որի՝ XVII դարի կեսերին Շիրազում եղել է ընդամենը 12,000 տուն⁴²¹, ասել է թե՛ նվազագույնը 60-ից մինչև առավելագույնը 120 000 մարդ (համատասխանաբար՝ մեկ տան մեջ 5 կամ 10 շունչ հաշվելու դեպքում): Շարդենի գնահատականը շատ էլ հեռու չէ XVI դարի վերջին այդ քաղաքում Դոն Խուանի նշած բնակչության քանակից՝ 70,000-ից, հատկապես եթե նկատի առնենք 50-60 տարում արձանագրված բնական աճը:

⁴¹⁹ Պարսիկ ժամանակագիր Ջունաբադին էլ պնդում է, թե մոտավորապես 1580 թ. Թավրիզն ունեցել է 60,000 առանձնատուն, ինչն էլ Ռ. Մաթիին մղել է ենթադրելու, որ Թավրիզ քաղաքի բնակչությունը 300 000 մարդուց պակաս չպետք է լիներ (**Matthee R.** “The Safavid Economy as Part of the World Economy,” p. 43, n. 4): Սակայն այս դեպքում ևս չափազանցության հետ գործ ունենք, քանի որ այդ թվերը կարող են վերաբերել Թավրիզի ամբողջ նահանգին միայն, բայց ոչ Թավրիզ քաղաքին:

⁴²⁰ Տե՛ս **Emerson, John.** *Ex Occidente Lux: some European sources on the economic structure of Persia between about 1630 and 1690.* Doctoral thesis, University of Cambridge, 1971, pp. 239-240; cf. **Matthee R.** “The Safavid Economy as Part of the World Economy,” p. 43 (n. 3):

⁴²¹ Շարդենը նաև ասում է, որ 1668 թ. ահավոր ջրհեղեղից հետո Շիրազի տների քանակը կտրուկ նվազել էր՝ 12,000-ից իջնելով մինչև 4000 տուն: Ընդ որում, Ռ. Մաթիին, որը մյուս մասնագետների պես Դոն Խուանի բերած թվերը Պարսկաստանի քաղաքների վերաբերյալ կարողում է ըստ լր Սթրենցի առաջարկված սխալ՝ 4,5 անգամանոց բազմապատկում-հավելագրման, Շարդենի հիշատակած Շիրազի 12,000 տներում ողջամտորեն հաշվում է ընդամենը 60,000 մարդ (տե՛ս **Matthee R.** “The Safavid Economy as Part of the World Economy,” p. 44, n. 5):

Անվիճելի է, որ XVII դարի առաջին երեսնամյակում հայերի, վրացիների և այլ ժողովուրդների զանգվածային բռնագաղթեր իրականացնելով՝ շահական իշխանությունն արհեստականորեն մեծացրեց բուն Պարսկաստանի բնակչության թվաքանակը ինչպես գյուղերում, այնպես էլ քաղաքներում: Իսկ 1639 թ. կնքված թուրք-պարսկական հաշտության մի հաստատված տարածաշրջանային կայունությունն ու դրան հետևած տնտեսական աշխուժացումը լրջորեն խթանեցին քաղաքային բնակչության անհամաչափ աճը: Բնական էր, ուրեմն, որ XVII դարի երկրորդ կեսին բուն Պարսկաստանի քաղաքներն ավելի մարդաշատ էին, քան Օրուջ-բեկ-Դոն խուանի արձանագրած պահին՝ 1580-1599 թվականի դրությամբ:

Օրուջ-բեկ-Դոն խուանի նշած խոշոր քաղաքների ցանկում նշված չէ Համադանը, որն ըստ երևույթին խոշորացել է ավելի ուշ՝ XVII դարի երկրորդ կեսին, որովհետև XVIII դարի սկզբներին այն արդեն ուներ առնվազն 50-60 հազար կամ գուցե շատ ավելի թվով բնակիչ: Այդ են հուշում 1724 թ. սեպտեմբերի 1-ին օսմանյան բանակի կողմից Համադանի գրավման ու դրան հետևած զանգվածային կոտորածի մասին տեղեկությունները⁴²²: Այսպես, Կ. Պոլսում ռուսաց դեսպան (ռեզիդենտ) Իվան Նեպլյուևը⁴²³ 1724 թ. աշնանը հաղորդում էր, որ Համադանը գրավելուց հետո թուրքերը դաժան հաշվեհարդար են տեսել ուժեղ դիմադրություն ցույց տված քաղաքի բնակչության հետ՝ «ավելի քան 40,000 մարդ կոտորելով բոլոր խավերից անխտիր» ու քաղաքը թալանի մատնելով⁴²⁴: 1730-ական թթ. սկզբներին Մարտիրոս դի Առաքելը գրում էր, որ 1724 թ. Համադանում ապրում էր «երեք հարիւր տուն Հայք, թո՛ղ գեղորէիցն շուրջանակի, [օսմանցիք] այնպես կոտորեցան և գերեցան, մինչ ի հազիւ

⁴²² Համադանի պաշտպանության ու գրավման մասին տե՛ս Lockhart L. *The Fall of the Safavid Dynasty*, pp. 268-270:

⁴²³ Ի. Նեպլյուևը Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանն էր 1721-1736 թթ.:

⁴²⁴ “Всех турки порубили, а именно больше сорока тысяч всяких чинов людей и пожитки того города отдал паша войску на разграбление” (АРО-II, док. 303, с. 219).

թէ Լ (30) տուն գտանի այժմ: Որ երեք Ճ (300) անձինք ի մէջ եկեղեցոյն էին կոտորեալ»⁴²⁵: Համադանում ծնված և մինչև 15-16 տարեկանն ապրած Հովսեփի էմինը (1726-1809), պատմելով նույն ոճրագործութեան մասին, Համադանում ընդհանուր զոհերի թիվն ավելի շատ է հաշվում. «երեքամսյա պաշարումից հետո գրոհով գրավելով քաղաքը, [օսմանցիները] երեք օր ու գիշեր 60,000 մահմեդական պարսիկ կոտորեցին, նաև սառնասրտորեն 800 հայ սպանեցին իրենց իսկ եկեղեցու մէջ»⁴²⁶: Մարտիրոս դի Առաքելի և Հովսեփի էմինի հաղորդումների բաղդատումից պետք է եզրակացնել, որ Համադանում և նրա շրջակա գյուղերում ոչնչացվել ու գերութեան են քշվել առնվազն 1-2 հազար հայեր:

XVII-XVIII դարերի ժողովրդագրական իրավիճակը հետադարձ հայացքով դիտելու առումով որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաև ավելի ուշ շրջանում Պարսկաստանի քաղաքների բնակչության թվաքանակի անհավասար ու հակասական զարգացումը: Այսպես, տարբեր աղբյուրների համաձայն.

- Թավրիզը 1810-1812 թթ. ուներ 30,000-50,000, իսկ 1889 թ.՝ 170 000-200 000 բնակիչ,
- Սպահանը 1784-1811 թթ. ուներ 200 000-400 000, իսկ 1889 թ.՝ 70,000-80,000 բնակիչ,
- Համադանը 1820 թ. ուներ 40,000, իսկ 1889 թ.՝ 20,000 բնակիչ,

⁴²⁵ «Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը» (աշխ.՝ Աշ. Աբրահամյանի). — «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», Երևան, 1941, էջ 99: Աշ. Աբրահամյանի կարծիքով, Մարտիրոս դի Առաքելն իր հիշատակարանը գրել է 1722-1723 թթ. (տե՛ս էջ 94), բայց սա ակնհայտ թուրքիմացություն է, որովհետև նրանում նկարագրված են ընդհուպ մինչև 1730-ական թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունները: Հետևաբար, այս հիշատակարանը գրված պետք է լիներ 1730-ական կամ, ամենաուշը, 1740-ական թթ.:

⁴²⁶ «After a siege of three months [the Turks] took the place by storm, destroyed 60,000 Mahometan Persians in three days and nights, and killed, in cool blood, 800 Armenians in their church» (Emin, p. 3).

— Շիրազը 1811 թ. ուներ 19,000 մարդ:

1910 թ. Պարսկաստանում կար ընդամենը 45 քաղաք, որոնք 10,000-ից ավել բնակիչ ունեին, և դրանցից միայն երեքում էր 100 000-ից ավելի մարդ ապրում՝ Թեհրանում (280 000), Թավրիզում (200 000) և Սպահանում (100 000)⁴²⁷:

Երևանի բնակչության թվաքանակն ու
էթնիկական կազմը XVI դ. վերջին–XVII դ. սկզբին

Այսպիսով, XVI դարի վերջերին Երևան քաղաքը ունեցել է շուրջ 50,000 բնակիչ, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը, ինչպես պարզ երևում է մեծ բռնագաղթը նկարագրած անխտիր բոլոր պատմական հաղորդումներից, հայ էր: Սա նույնիսկ այն դեպքում, երբ 1578-1580 թթ. օսմանյան զորքերը մեծ ավերածություններ էին գործել Երևանի գավառում՝ ավերելով քաղաքն ու շրջակա գյուղերը և գերի տանելով շուրջ 20 հազար կանանց ու երեխաների⁴²⁸: Դատելով այս ներխուժման նախօրեին արձակված՝ հարց ու պատասխանի ավանդական եղանակով կազմված օսմանյան կրոնաիրավական-շարիաթական հատուկ որոշումից՝ «Փաթվա»-ից, գերեվարվածների մեծ մասը հայերն էին, որովհետև առաջին իսկ կետով, տրվում էր հենց հայերին «իբրև գերի ծառայեցնելու» արտոնություն⁴²⁹: Հստակական աղբյուրների, 1578-1579 թթ. Արարատյան երկրից գեղեվարված հայերի թիվը հասնում էր 60 հազարի՝ չհաշված սպան-

⁴²⁷ Տե՛ս **Lapidus, Ira M.**, ed. *Middle Eastern Cities: A Symposium on Ancient, Islamic, and Contemporary Middle Eastern Urbanism*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1969, pp. 109-110, (n. 25):

⁴²⁸ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 46-47:

⁴²⁹ «Հարց — «Շարիաթով թույլատրվո՞ւմ է ծագումով հայ մի անձի իբրև գերի ծառայեցնելը»: Պատասխան — «Կարելի է, եթե ոճիր չունի»» (նույն տեղում, էջ 46): 1723 թ. ևս արձակվել էր նույնանման մի ֆաթվա (տե՛ս **ԱՎ VII**, էջ 33-36):

վաճմներին. «Էրեֆանա Կո գերի առին հայ ազգ, թող կոտորածն»⁴³⁰: 1586 թ. Կարնո երկրի Սալաձոր գյուղում գրի առնված հիշատակարանի համաձայն, 1579 թ. օսմանյան զորքերը «գերեցին Արևանայ (=Ներևանայ) յերկիր վացուն հազար այր ու կին, և այլ թիւն ոչ գիտենք մեծին և փոքու, մեռածին և կորածին...»⁴³¹: Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրությունն էլ արձանագրում է, որ «գերեցան քաղաք գերեցին ԺԸ (18) գեղով, և ցրեցին զկին և զտղայ յամենայն աշխարհ»⁴³²: 1579 թ. Նախիջևանի և հարակից գավառների հայ գերիների թիվը մի հիշատակարանում նշված է ավելի քան «զքառասուն հազար»⁴³³:

Այսպիսով, 1579 թ. աշնանն օսմանյան զորքերն Արարատյան երկրից գերեվարել են շուրջ 60,000 հայերի, որոնց մի մասին, գուցե և կեսին՝ Ներևանից: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ թուրքերը գրավել էին Ներևան քաղաքը ոչ ամբողջովին ու շուտով հարկադրված նահանջել էին՝ շնորհիվ պարսկական կայսրության ցույց տված կատաղի դիմադրության⁴³⁴: Հետևաբար, նրանք չէին կարող գերեվարել Ներևանի բոլոր հայ բնակիչներին: Այս հանգամանքը ևս հուշում է, որ Ներևանի բնակչության թիվը 20-30 հազարից զգալիորեն ավելի շատ է եղել: Ըստ այդմ՝ XVI դարի վերջերին Ներևանի 50,000-անոց քաղաք լինելու մասին Դոն Խուան Պարսկաստանցու տեղեկությունը միանգամայն վստահելի է:

430 «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 64-65: Գրելով, թե օսմանցիները 1579 թ. Ներևանի երկրից գերի են տարել 60,000 քրիստոնյա և մահմեդական՝ «Կո անձինս քրիստոնեից և տանկաց» (Չաքարեայ Սարկաազ, հ. Ա, էջ 13), Չաքարիա Բանաբեռցին շեղվում է XVI դարի հիշատակագիրների հստակ տեղեկություններից (որոնք այդ թիվը վերագրում էին միայն հայ գերիներին): Թվում է, թե Չաքարիան մեխանիկորեն արտապատկերել է իր ժամանակներում XVII դարի վերջին Արարատյան երկրում տիրող էթնոօրոգիազրական խառն իրավիճակը հարյուր տարի առաջ տեղի ունեցած դեպքերի վրա:

431 Նույն տեղում, էջ 63:

432 «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա, էջ 172:

433 «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 64:

434 **Փավագյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺՁ դ.), էջ 31:

Ամեն դեպքում, 1603 թ. վերջին–1604 թ. սկզբին շահ Աբբասի զորքերի հետ Նախիջևան և Արարատյան երկիր հասած Անտոնիո դը Գուվեան նշում էր, որ Երևանի բնակչությունն «ամբողջությամբ» հայերից էր բաղկացած (ի տարբերություն Զուղա և Նախիջևան քաղաքների, որոնք «գրեթե ամբողջությամբ» էին հայերով բնակեցված)⁴³⁵:

Պարսկական տիրապետության օրոք խաղաղ ժամանակներում Երևանի բերդի տարածքում պաշտոնապես նախատեսված էր ունենալ 2-3 հազար զինվոր, սակայն աղբյուրները վկայում են, որ իրականում նրանց թիվը հասնում էր ընդամենը մի քանի հարյուրի, իսկ մնացածը բնակվում էին բերդից դուրս՝ շրջակա գյուղերում:

Դատելով 1640-ական թթ. վերաբերող էվլիյա Չելեբիի մի հաղորդումից, Երևանի բերդում կարող էին կենտրոնացվել շուրջ 13,000 զինվոր, որից 3000-ը բերդապահ զորքն էր, 3000-ը՝ Երևանի խանին ենթակա, բայց ակներևաբար Երևանի մոտակայքից հավաքագրված զինվորները, իսկ 7000-ը՝ ամբողջ գավառում տեղակայված զորքը⁴³⁶: Հետագա տասնամյակներում գրանցված տվյալները շատ չեն տարբերվում Չելեբիի հաղորդածից:

Այսպես, XVIII դարի առաջին քառորդի դրությամբ Սեֆյան կենտրոնական իշխանությունները պաշտոնապես 2860 մարդ էին հաշվում Զուխուր-Սաադի (Երևանի) բեկլարբեկիի

435 Gouvea, A. de. *Relation des grandes guerres et victoires...*, pp. 223-224. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с. 59.

436 Էվլիյա Չելեբի, էջ 79. հմմտ. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, с. 154: Հասկասկան են 1635 թ. պաշարված Երևանի բերդում եղած պարսկական զորքի քանակի մասին տվյալները, որոնք տատանվում են 2 հազարից մինչև 12 հազար մարդ (տե՛ս Կարապետյան Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 99-100, ծնթ. 17):

(բեգլերեգի) գործում, իմա՝ Երևանի կայազորում⁴³⁷: 1670-ական թթ., ըստ Շարդենի, բերդի կայազորում կար 2000⁴³⁸, իսկ ըստ 1702 թ. օգոստոսին Երևան այցելած եվրոպացի մեկ ուրիշ հանրաճանաչ ճանապարհորդ Պիտտոն դը Տուրնեֆորի (1656-1708)՝ 2500 մարդ, որոնք, սակայն, առավելապես վաճառականությամբ էին զբաղվում («for the most part tradesmen»)⁴³⁹: Պաշտոնական և իրական վիճակի հակասությունը նշում է նաև Ռաֆայել դյու Մանը (1613-96). «Պատերազմի ժամանակ [Երևանի] խանը կարող է այդտեղ ոտքի վրա դնել 12 հազար մարդ, խաղաղ ժամանակ՝ 3 հազար մարդ, թեև ոչ մի ջանք չի անում պահել բերդում մարդկանց այդ կոմպլեկտը: Զորքի մեծ մասն ապրում է քաղաքից դուրս՝ գյուղերում, գրեթե ամբողջ տարին գլուխ պահելով ռոճիկով կամ բանեցնելով որևէ արհեստ»⁴⁴⁰: Հենց այս հանգամանքով է բացատրվում, որ 1699 թ. Իսրայել Օրին Երևանում հաշվում էր ընդամենը 200 զինվոր⁴⁴¹, որոնք, ըստ ամենայնի, ամենօրյա փաստացի զինվորական ծառայություն իրականացնողներն էին⁴⁴²: Այս մասին Աշ. Հովհաննիսյանն իրավամբ նկատում է, որ վերոբերյալ աղբյուրներում «նշված է բերդապահների պաշտոնական թիվը կամ պատերազմի ժամանակ բերդը պաշտպանող զինվորների մոտավոր

⁴³⁷ Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725). Translated and explained by V. Minorsky. London: W. Heffer & Sons, 1943, p. 101.

⁴³⁸ The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia, p. 385. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 361:

⁴³⁹ Tournefort, Joseph Pitton de. A voyage into the Levant, performed by command of the late French king... Vol. II. London, 1718, p. 255.

⁴⁴⁰ «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 362. հղված է՝ Mans, Raphaël du. *Estat de la Perse en 1660*. Paris, 1890, Appendice, XLV, p. 301:

⁴⁴¹ Эзов. Сношения, док. 9, §18, с. 33. հմմտ. Լևո, հ. 3, գ. 2, էջ 54:

⁴⁴² Տավերնիեն էլ նշում էր, որ Երևանի «բերդում բնակվում էր միայն խանը՝ իր հրամանատարների ու զորքի հետ միասին» (Tavernier. *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier*, t. 1, p. 47; *idem*. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*..., Book I, p. 14):

քանակը: Օրին, ընդհակառակը, նկատի ունի խաղաղ ժամանակ բերդում առկա զինվորների փաստական թիվը»⁴⁴³:

Շարդենի պես՝ դը Տուրնեֆորը ևս Երևանի բերդում հաշվում է ընդամենը 800 մահմեդական առանձնատուն (ըստ Շարդենի՝ միայն «պարսիկներով» բնակեցված)⁴⁴⁴: Մահմեդականները դրանից էլ պակաս էին 1583 թվականից մինչև 1604 թվականը տևած Երևանի օսմանյան ռազմակալման օրոք: Այս մասին դատում ենք, հենվելով մի հստակ տեղեկության վրա, ըստ որի՝ պարսիկների կողմից բերդի գրավման պահին (1604 թ. հունիս) այնտեղ եղել է 300-400 տուն սուննի մահմեդական, որոնց շահ Աբբասը թույլ է տվել հեռանալ դեպի Կարս⁴⁴⁵:

XVIII–XIX դարերում՝ անգամ պատերազմական իրավիճակներում ստացված համալրումներով հանդերձ, պարսկական կայազորի թիվը 3-7 հազար զինվորից ավելին չէր լինում. 1804 թ. և 1827 թ. ռուսական պաշարումների ժամանակ, համապատասխանաբար՝ 7000 և 3000-ից փոքր-ինչ ավելի զինվոր⁴⁴⁶:

Երևանի բերդում 12,000 զինվոր հիշվում է 1603 և 1611 թթ.: Եթե ընդունենք, որ այս թվերն արժանահավատ են, ապա երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է ոչ թե միայն կայազորներին, այլև բերդում ապաստանած՝ Արարատյան երկրում այդ պահին առկա օսմանյան և պարսկական դաշտային գլխավոր ուժերին: Ըստ մի հիշատակագրի, 1603 թ. շահ Աբբասի բանակը՝ 8-9 ամիս շարունակ պաշարելով Երևանը՝ այդ ընթացքում կոտորում է բերդի մեջ եղած զորքի ու բնակչության մի մասը՝ «կո-

⁴⁴³ «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 361:

⁴⁴⁴ Tournefort, de. A Voyage into the Levant, Vol. II, p. 255. The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia, p. 385. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 361:

⁴⁴⁵ Փափազյան Հ. Գ. Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺՉ դ.), էջ 33:

⁴⁴⁶ Нерсисян М. Г. Освобождение Еревана от ханского ига (к 150-летию присоединения Восточной Армении к России). – ՊԲՀ, 1977, № 3, էջ 68: «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հ. V. «Հայաստանը 1801-1870 թվականներին»: Պատ. խմբ.՝ Աղայան Շ. Պ., Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 119: ՀՀՀ, հ. 2, Երևան, 1995, էջ 146:

տորեալ զաւրքն պերտին ժԲԻ (12,000) հեծելազօրք⁴⁴⁷ և ժԲԻ (12,000) մանկտիս և կանայք»⁴⁴⁸: Թեև պաշարման ժամանակ սպանված (հատկապես ռմբահարված՝ «զարկեալ մեծ թոփօք») մանուկների և կանանց ազգությունն ու կրոնը հիշատակարանում հատուկ չի նշվում, բայց, դատելով ընդհանուր համատեքստից ու հայոց պատուհասած արհավիրքների մասին դառնակսկիծ տողերից («Վա՛յ և եղուկ Հայոց ազգիս, որ բնաջինջ եղեն...»), նրանց մեծամասնութունը հայ են եղել⁴⁴⁹: Երևանը պաշտպանող օսմանյան զորքի ու, մասնավորապես, հեծելազորի այս սովորականից մեծ քանակը բացատրվում է նրանով, որ Երևանում էին կենտրոնացվել Թավրիզից, Ուրմիա լճի շրջակայքից, ապա Նախիջևանից նահանջած օսմանյան կանոնավոր զորամասերը, որոնք հասցրել էին Երևանի բերդի հարավային կողմին կից կառուցել ևս մեկ բերդ և «մտին ինքեանք ի ներս պատերազմական զինուկ»⁴⁵⁰: Մի քանի տարի անց՝ 1611 թ. Երևանի բերդի մեջ ճիշտ նույն քանակության՝ 12,000-

447 Առաքել Դավրիժեցին նույնպես հիշատակում է Երևանի բերդի անկումից հետո (1604 թ. հունիս) բաց արձակված 5000 օսմանցի *հեծյալներին*, որոնց պարսից զորքն, այդուհանդերձ, թաքուն հետապնդում և ճանապարհին մասամբ կոտորում է (**Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց, էջ 75. հմմտ. «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 259):

448 «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 206. հմմտ. **Ալիշան Ղ.** Այրարատ, էջ 301:

449 Դրանից առաջ՝ 1579 թ. աշնանը Երևանն ու շրջակա 18 հայկական գյուղերը հանկարծակի ավերիչ հարձակման ու գերեվարման էին ենթարկվել օսմանյան զորքի կողմից («Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա, էջ 172: **Ալիշան Ղևոնդ.** Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց: Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890, էջ 300-301. հմմտ. **Փափազյան Հ. Գ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺՁ դ.), էջ 31):

450 **Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց, էջ 67: Աղբյուրները գննելով Հ. Փափազյանը գալիս է այն համոզիչ եզրակացության, որ Երևանի նոր, ամուր պարիսպներով շրջապատված բերդը կառուցվել է 1583 թ.՝ այն բանից հետո, երբ օսմանյան զորքերը, Փարիսի փաշայի գլխավորությամբ, գրավեցին քաղաքը և ուժեղ կայազոր թողեցին (**Փափազյան Հ. Գ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺՁ դ.), էջ 32. հմմտ. **Ալիշան Ղ.** Այրարատ, էջ 301):

անոց պարսկական զորքով դիրքավորվում է Ամիր-Գունա խանը և հաջողությամբ դիմագրավում օսմանյան երեքամսյա պաշարմանը⁴⁵¹։ Տեղին է նաև նկատել, որ մինչ այդ՝ 1607 թ. պարսկական բանակի հատուկ ամրաշեն զորամասերը հիմնովին վերանորոգել էին Երևանի բերդը⁴⁵²։

Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Ի. Ի. Նեպլյուևը, արձանագրելով Երևանի օսմանյան պաշարման ընթացքը 1724 թ. սեպտեմբերի դրությամբ, գեկուցում էր, որ «քաղաքում միայն 5000 զինվոր կա»⁴⁵³։ Իրականում, Երևանի պաշարման սկզբում՝ 1724 թ. մայիս-հունիսին, քաղաքի կայազորից զատ, Երևանի խանի ընդհանուր զորքն ավելի մեծ է եղել։ Հենց այդ ժամանակաշրջանում գրված օսմանյան պաշտոնական մի աղբյուր նշում է, որ հունիսի 26-ին գրավելով Երևանի որոշ արվարձանները («վարոշը»)՝ օսմանյան զորքը ոչնչացրել է 10,000 կզլբաշ⁴⁵⁴։ Սակայն այս 10-15 հազար զինվորների մի փոքր մասն է միայն Երևանի պարսկական մշտական կայազորից եղել, մյուսները հիմնականում Երևանի նահանգի տարբեր վայրերից ժամանած շիա աշխարհազորայինները պետք է լինեին։

Վերոգրյալից պետք է հետևեցնել նաև, որ 1583-1604 թթ. Երևանի բերդում փոխեփոխ տեղակայված օսմանյան, ապա պարսկական կայազորները նույնպես առավելագույնը 1-3 հազար զինվոր էին ունենալու՝ չհաշված այն պատերազմական

451 «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 476։

452 **Փափազյան Հ. Գ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 31։ Երևանի բերդի մասին տե՛ս նաև **Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500–1800 թթ.)։ Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1971, էջ 373-376։

453 «Сказывают, что в городе военных людей тол[ь]ко пять тысяч» (**АРО-II**, док. 303, с. 220. հմմտ. **Մարտիրոսյան Վ. Մ.** Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը. – ՊԲՀ, 1965, № 2, էջ 190, որտեղ, ի տարբերություն **АРО-II** ժողովածուի, Ի. Նեպլյուևի, ամենայն հավանականությամբ, նույն գեկուցագիրը թվագրված է ճշգրիտ օրով՝ 1724 թ. հոկտեմբերի 10)։

454 Տե՛ս **ԱՊ IV**, էջ 95. հմմտ. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 143։

պահերը, երբ այնտեղ մտնում և ամրանում էին այդ հակառակորդների դաշտային ուժերը:

1724 թ. հետո մահմեդականները չեն գերազանցել Երևան քաղաքի ընդհանուր բնակչության մեկ քառորդը⁴⁵⁵, իսկ մինչև 1724 թ., ինչպես դեռ կտեսնենք, կազմել են ոչ ավելին, քան 10-15 տոկոսը (կայագորը ներառյալ): Առհասարակ, XVII–XVIII դարերի ողջ ընթացքում աղբյուրները հիշատակում են Երևանը որպես մեծամասամբ հայերով բնակեցված քաղաք⁴⁵⁶, «Արարատեան երկրի մայրաքաղաք»⁴⁵⁷, «մեծ քաղաք ու համանուն նահանգի մայրաքաղաք»⁴⁵⁸, «նշանավոր քաղաք և Պարսկական Հայաստանի մայրաքաղաք», «Հայաստանի մայրաքաղաք»⁴⁵⁹,

455 Տե՛ս Կարապետյան Մ. Մ. Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., էջ 95-103:

456 Տե՛ս Երևանի բնակչության էթնիկ կազմի մասին Մ. Մ. Կարապետյանի համապատասխան գույք հոդվածներում բերված տեղեկությունները:

457 Օրինակ, 1579 թ. աշնան օսմանյան հարձակման մասին գրված մի հիշատակարանում, մասնավորաբար, կարդում ենք. «Վայ տանք երկրին Արարատեան, մայրաքաղաքն 'ի յԵրեւան...» (Ալիշան Գ. Այրարատ, էջ 301):

458 Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604, p. 170.

459 «...a considerable city and the capital of Persian Armenia» (**Tournefort, de. A voyage into the Levant**, Vol. II, p. 255), «...the capital of Armenia» (**Hanway J. An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea**, Vol. II, p. 211): Պիտտոն դը Տուրնեֆորը, նկատի ունենալով արդեն Հայաստանի արևմտյան՝ օսմանյան հատվածը, Հայաստանի մայրաքաղաք է անվանում Էրզրումը. նրա գրքի նույն հրատարակության 194 և 195 էջերի միջև գետնոված նկարն այդպես էլ վերնագրված է՝ «Հայաստանի մայրաքաղաք Էրզրումի պատկերը» («A prospect of Erzeron the capital of Armenia»): Դը Տուրնեֆորից կեն դար անց Երևանը «Հայաստանի մայրաքաղաք» անվանելով հանդերձ (**Hanway J.** Vol. II, p. 211)՝ Հանվեյը նույնպես քաջ գիտակցում էր, որ Հայաստան երկրի աշխարհագրական ընդգրկումն ավելի լայն է, քանի որ մեկ ուրիշ տեղում նա տալիս է Արևելյան Հայաստանի այսպիսի մի սահմանում՝ «Երևանն (իմա՝ Երևանի նահանգը – Ա.Ա.) ու Հայաստանի այն մասերը, որոնք ենթակա են Պարսկաստանին» [ERIVAN, and the parts of ARMENIA subject to Persia] (**Hanway J. An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea** (1754), Vol. I, p. 297) Երևանի տակ վստահաբար հասկանալով Երևանի նահանգը՝ Արարատյան երկիրը կամ Չուխուր-Սաադը:

հայկական բոլոր քաղաքներից «ամենապատվականը, եթե ոչ ամենամեծը»⁴⁶⁰: Ուստիև, հենվելով 1599 թվականին Երևանում 50,000 բնակիչ լինելու մասին Դոն Խուան Պարսկաստանցու վերոհիշյալ հաղորդման վրա, կարելի է եզրակացնել, որ նրանցից մոտավորապես 40-45 հազարը կազմել են հայերը, որոնց մեծ մասին, սակայն, շան Աբբասը բռնի տեղահանել է 1604-1618 թթ.:

Երևանի բնակչության թվաքանակը քննության առնելով՝ Մ. Կարապետյանը եզրակացրել է, որ 1605 թ. մինչև 1800 թ. երկդարյա ժամանակահատվածում այն տատանվել է 15,000-ից մինչև 25,000 (XVII դարում՝ 17,000-20,000) մարդու միջև⁴⁶¹: Սակայն պատմական տեղեկությունների ստորև կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս պնդել, որ XVIII դարի առաջին քառորդին՝ մինչև 1724 թ. օսմանյան բանակի կողմից պաշարվելն ու գրավվելը, Երևանում ապրել է շուրջ 45,000 հայ, այսինքն՝ մոտավորապես այնքան, որքան մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթը: Ըստ այդմ, Երևանը պետք է 20 հազարից զգալի չափով ավել բնակիչ ունենար 1660-1670-ական (մինչև 1679 թ. երկրաշարժը) և 1700-

Հետևաբար, բնութագրելով Երևան քաղաքը որպես Հայաստանի մայրաքաղաք, Հանվելը ևս, ինչպես և դր Տուրնեֆորը, նկատի ուներ նախևառաջ Արևելյան Հայաստանը:

⁴⁶⁰ Ահա Ֆիլիպ Ավրիլի այդ հետաքրքրական բնութագրումը՝ «la premiere en dignité mais non pas de grandeur» ([Philippe R. P.] *Voyage d'Orient du Révérent Père Philippe de la Très Sainte Trinité*, p. 90): Երևանը Հայաստանի կամ Հայաստանի արևելյան (պարսկահայատակ) մասի գլխավոր քաղաք էին անվանում նաև Ալեքսանդր դը Ռոդեսը, Մոնիեն ու Վիլյոտը (տե՛ս Vartoogian J. L. *The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century*, p. 195): Իսկ 1623-1624 թթ. Պարսկաստան այցելած ռուս վանառական Ֆեդոտ Կոտովը գրում էր, որ նախկին Հայաստանի թագավորության կենտրոնը եղել են Երևանն ու Ս. Էջմիածինը (տե՛ս [Котов, Федот]. *Хождение купца Федота Котова в Персию*, с. 56): Ավելի վաղ շրջանից Երևանի մասին պահպանված որոշ գրավոր տեղեկություններ տե՛ս Սարգսյան Եղիշե. Հին Երևանի հիշատակությունը հայ մատենագիրների մոտ. – «Էջմիածին», 1983, № 1, էջ 37-42:

⁴⁶¹ Կարապետյան Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 95-109. հմմտ. աստ, ծնթ. 500, 503:

1710-ական թթ.: Այս եզրակացություններին հանգելու ենք հաջորդիվ կատարվելիք մանրագնին քննությունը:

Մինչ այդ նկատենք, որ 1680-1690-ական թթ. Երևանի բնակիչների թվաքանակն ավելի պակաս է եղել, որովհետև 1679 թ. հունիսի 4-ի երկրաշարժը հիմնահատակ քանդել էր քաղաքն ու հազարավոր զոհեր խլել: Հստ 1690-ական թթ. Երևան այցելած Ժակ Վիլլոտի, այդ ժամանակ քաղաքը «այդքան մեծ ու մարդաշատ չէր, ինչպես նախքան մոտավորապես 1676 թ. (ճիշտը՝ 1679 թ. – Ա.Ա.) տեղի ունեցած սարսափելի երկրաշարժը, որը կործանեց տների մեծ մասը, բնակիչների կեսին էլ փլատակների տակ թողեց»⁴⁶²: Երևանում զոհերի թիվն իսկապես շատ մեծ պետք է լիներ. այդ է հուշում, օրինակ, Զաքարիա Քանաքեռցու տեղեկությունն այն մասին, որ քաղաքին կից նրա հարազատ Քանաքեռ գյուղում երկրաշարժից զոհվել էր 1228 մարդ⁴⁶³: Իսկ Զաքարիա Ագուլեցու հավաստմամբ, Արարատյան երկրում երկրաշարժի զոհ էր դարձել, ընդհանուր առմամբ, 7600 հոգի⁴⁶⁴:

Զաքարիա Քանաքեռցին, իբրև ականատես, նաև հաղորդում է, որ այդ արհավիրքից անմիջապես հետո սկսվել են Երևանի վերաշինության ու վերականգնման լայնածավալ աշխատանքներ, որոնք հաջողությամբ ավարտին են հասցվել 1690-ական թթ. կեսերին (ինքը Զաքարիան վախճանվել է 1699 թ.)՝ քաղաքը վերակառուցվել է ու վերաբնակեցվել. «Եւ ապա հաստատեցաւ կարգն Երևանայ ամենայն պիտոյիւք մարմնաւորօք»⁴⁶⁵:

⁴⁶² Տե՛ս Villotte, J. & Frizon, N. *Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jesus*, p. 65-66. հմմտ. Vartoogian J. L. *The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century*, p. 201: Երկրաշարժի պատճառած ավերածությունների մասին մանրամասն պատմում է Զաքարիա Քանաքեռցին (տե՛ս Զաքարեայ Սարկաւազ, հ. Բ, էջ 104-105. հմմտ. Ղաֆադարյան Կ. Պ. Երևանի միջնադարյան հուշարձանները. – ԼՀԳ, № 1, էջ 73-93):

⁴⁶³ Զաքարեայ Սարկաւազ, հ. Բ, էջ 105:

⁴⁶⁴ Զաքարիա Ագուլեցի. Օրագրութիւն, էջ 143:

⁴⁶⁵ Նույն տեղում:

XVII դարում ևս Երևանի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Այդ մասին պարզ ու վստահ հայտարարում էր Տավերնիեն, ամփոփելով իր երեք այցելությունները Երևան 1632, 1655 և 1668 թվականներին և նկատի ունենալով քաղաքի սակավամարդ բերդից դուրս ընկած մեծագույն մասը. «Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերով» [«Comme Erivan n'est habité que par des Arméniens»]⁴⁶⁶: 1670-ական թթ. սկզբներին Երևան այցելած հոլանդացի ճանապարհորդ Յան Սթրեյսը (1630-1694) իր հերթին արձանագրում էր, որ «Երևանի բնակչության մեծամասնությունը կազմում են չունևոր հայերը»⁴⁶⁷:

Երևանի բնակչության թվաքանակն ու էթնիկական կազմը XVIII դ. սկզբին

Հենվելով Աբրահամ Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թթ.» երկում եղած մի տեղեկության վրա, պատմաբանները Երևանի հայ պաշտպաններին սովորաբար անստուգորեն հաշվել են (ըստ մինչև 1977 թ. մասնագետներին հասու Մատթեոս Նվդոկացու խմբագրած բնագրի) 9443⁴⁶⁸ կամ

⁴⁶⁶ Տե՛ս Կարապետյան Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 101 (հղված է Տավերնիեի գրքի մեր ձեռքի տակ չեղած 1679 թ. հրատ., էջ 623): Այն, որ Տավերնիեն խոսում է Երևանի բերդից դուրս գտնվող հատվածի մասին, պարզ երևում է նրա գրքի այլ հրատարակություններում տրված մեկ ուրիշ նկարագրությունից՝ տե՛ս **Tavernier, Jean-Baptiste. Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier...** (Paris, 1676), էջ 46. **Tavernier. The Six Voyages of John Baptista Tavernier**, I, էջ 14:

⁴⁶⁷ **Стрейс Ян.** Три путешествия. Перевод Э. Бородиной. Москва: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935, с. 224.

⁴⁶⁸ **Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500–1800 թթ.), էջ 84. հմմտ. **Աբրահամ Երևանցի.** Պատմութիւն պատերազմացն 1721–1736 թթ., Երևան, Արմֆանի հրատ., 1938, էջ 17. հմմտ. նաև **Աբրահամ Երևանցի**, էջ 102:

(ըստ ինքնագիր բնագրի) 9423⁴⁶⁹ մարդ, երբեմն էլ կլորացված թվով՝ «շուրջ 10,000» մարդ⁴⁷⁰: Ցայժմ հետազոտողների ուշադրությունից իսպառ վրիպել է այն կարևոր փաստը, որ այդ 9423 կամ 9443 մարտիկներին Աբրահամ Երևանցին հանրագումարի է բերում Երևանի պաշարման ոչ թե սկզբնական, այլ վերջնական փուլում: Իսկ մինչ այդ, ըստ նույն հեղինակի, քաղաքի վրա օսմանյան զորքի ձեռնարկած ընդհանուր կատաղի գրոհներից մեկի ժամանակ, զոհվել էր 2000 հայ աշխարհագորային⁴⁷¹: Ընդ որում, այդ 2000 հայորդիները զոհվել էին օգոստոսի 14-ին, իսկ 9423 հայ մարտիկները միախմբվել-կենտրոնացել են Ձորագյուղում հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 15-ին⁴⁷²: Հետևաբար՝ 1724 թ. Երևանի պաշտպանությանը մասնակցել է, ընդհանուր առմամբ, շուրջ 11,500 հայ մարտիկ⁴⁷³:

469 Կարապետյան Մ. Մ. Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., էջ 95:

470 Տե՛ս, օրինակ, ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 157: ՀՀՀ, հ. 2, Երևան, 1995, էջ 141): Արքահամ Երևանցու ինքնագրում առկա քանակական տեղեկությունները վերլուծելիս նախկինում վրիպել է նաև տողերիս հեղինակը՝ առաջարկելով Երևանի հայ պաշտպանների 10,189 ոչ ստույգ թիվը (ԱՍ VII, էջ 17):

471 Օսմանցիների զրոհը տեղի է ունեցել օգոստոսի 14-ին, երբ պաշարումն արդեն գրեթե երկու ամիս է, ինչ սկսվել էր, այսինքն՝ խաղաղ բնակչությունը վաղուց էր առաջին գծից թիկունք քաշվել: Այն, որ այդ 2000 զոհված հայերն աշխարհագորայիններ էին, պարզ երևում է նաև կռվի նկարագրությունից. «Օսմանցիք մտան քաղաքն. յառաջի ըսկիսքն քրիստոնէն կռվեց մինչ ի կէս օրն: Հայերի մեծայորն էր Հունդի բէկենց Յօհանն, Քէչի բէկենց Պողոսըն, Միրզայջանենց Թավի, Կառնիկ Օվանէսն. այս մեծայմեծկս ըսկսեցին կռվիլ օսմանցուն հետ: Ձորայգեղեցի Գրիգոր վարդայպետն, ինչափ որ ժողովուրդ ունէր, բօվան առավ մտավ Ձորայգեղայ Սուրբ Սարգիս վանքըն: Էն օրն ԲՌ [2000] քրիստոնայ սրօլ անցան» (Արքահամ Երևանցի, էջ 26, հմմտ. էջ 101):

472 ԱՍ IV, էջ 98-99:

473 Արքահամ Երևանցու շարադրանքից այնքան էլ պարզ չէ, թե հայ բռնաների տրամադրած 234 մարտիկները մտնու՞մ են 1724 թ. օգոստոսի 15-ի դրությամբ առկա՝ Ձորագյուղում ի մի բերված 9423 հայ աշխարհագորայիների թվի մեջ թե՞ ոչ: Բանն այն է, որ հաջորդ օրը տեղի ունեցած ճակատամարտը նկարագրելիս՝ նա նշում է, որ բռնաները Ձորագյուղում չէին՝ պաշտպանում էին 40 ջրաղացի ճանապարհին ու հետ կանչվեցին Ձորագյուղ՝ դրությունն այնտեղ կտրուկ վատանալու պատճառով միայն (Արքահամ Երևանցի,

Հստ Աբրահամ Երևանցու, հայ աշխարհագորը կազմվել է ինչպես Երևան քաղաքի, այնպես էլ շրջակա ութ գյուղերի՝ Փարաքարի, Գոգոմբեթի, Կավակերտի (այժմ՝ Արգավանդ), Աոինջի, Ավանի, Գավանի, Զագի, Նորագեղի չափահաս և ռազմունակ արուներից⁴⁷⁴ (այս ցուցակում Քանաքեռի և Նորքի (Զոլմաքչի) բացակայությունը, ամենայն հավանականությամբ, բացատրվում է նրանով, որ Երևանի պաշարման երրորդ օրը՝ 1724 թ. հունիսի 26-ին, այդ գյուղերն օսմանյան բանակի անսպասելի գրոհով գրավվել են՝ որոշ այլ արվարձանների հետ միասին)⁴⁷⁵:

Աբրահամ Երևանցու հայտնած տեղեկությունների շնորհիվ մեզ հայտնի է նաև օգոստոսի 15-ի դրությամբ առկա շուրջ 9500-հոգանոց հայ աշխարհագորի կառուցվածքը՝ ըստ քաղաքի առանձին թաղերի տրամադրած զորախմբերի ու նրանցից յուրաքանչյուրի (բացառությամբ Կոնդի ջոկատի) թվաքանակի.

- ամենամեծ զորախումբը տրամադրել էր Հին Երևան թաղը՝ 4000 մարտիկ,
- Ծակ-քարի ուղղությունը պահպանող Զորագյուղ թաղի զորախումբն իր կազմում ուներ 3000 մարտիկ,
- Դարբնոցի ճանապարհը պահպանող Զուհա[յ]րենց թաղի ջոկատը՝ 955 մարտիկ,
- Դաբախանի ճանապարհը պահպանող Կոնդի ջոկատի քանակը չի նշված,

էջ 28-29): Հետևաբար, հնարավոր է, որ օգոստոսի 15-ի դրությամբ հայ աշխարհագորի ընդհանուր թվաքանակը կազմել է ոչ թե 9423, այլ 9657 մարտիկ:

⁴⁷⁴ «բովայդակ այս գեղերիս մարդն մտել ի քաղաքն. այս գեղերուս մարդն կամ քաղաքի մարդն կամ գեղերի մարդն միայորեցան, բովանդագ եղան ամենեքեան, որ պատվական բան այ, կան մարդիգն եղան ԹՌ [9,000] քրիստոնեայ, որ այս բանայկան այ, անբանն ոչ կարայ առնուլ ի ձեռն սուր» (Աբրահամ Երևանցի, էջ 28):

⁴⁷⁵ Տե՛ս ԱՊ IV, էջ 95. հմմտ. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 143:

— 40 ջրաղացի ճանապարհը պահպանող հայ բոշաների առանձին ջոկատը (որ նույնպես Կոնդի թաղից էր)՝ 234 մարտիկ⁴⁷⁶:

Այսպիսով, երևանցիների այն զորախմբերում, որոնց թվաքանակը նշված է, կար 8189 աշխարհազորային, իսկ եթե Կոնդի ջոկատի թվաքանակը պայմանականորեն հաշվենք մոտ 300 հոգի, ապա ընդամենը՝ շուրջ 8500 քաղաքաբնակ մարտիկ: Դրանից ավել կոնդեցիները հազիվ թե լինեին, քանի որ շրջակա ութ վերոհիշյալ գյուղերն էլ զգալի թվով զինուժ էին ուղարկում հանել, այլապես Աբրահամ Երևանցին նրանց մասնակցությունը Երևանի պաշտպանությանը հատուկ չէր նշի: Սխալի շատ փոքր միջակայք ունեցող այս հաշվարկով⁴⁷⁷ օգոստոսի 15-ի դրությամբ Ձորագյուղում կենտրոնացած, ընդհանուր առմամբ, 9500-հոգանոց հայ միասնական աշխարհազորում գյուղացի մարտիկները կազմել են մոտավորապես 10 տոկոսը՝ շուրջ 1000 հոգի:

Մ. Կարապետյանը, մեջբերելով Աբրահամ Երևանցու այս տեղեկությունները (ավանդաբար չնկատելով, սակայն, այն 2000 հայ մարտիկներին, որոնք զոհվել էին 9423 աշխարհազորայինների Ձորագյուղում կենտրոնանալուց մեկ օր առաջ, ինչպես նաև իր հաշվարկից դուրս թողնելով կոնդեցիների ջոկատը, որի թվաքանակն Աբրահամ Երևանցին չի նշել), արել է հետևյալ եզրակացությունը. «Ընդամենը 8189 հոգի: Այս թվի և ընդհանուր զորաքանակի (իմա՝ 9423 հոգու) տարբերությունը բացատրվում է նրանով, որ աշխարհազորի մնացած մասը տրամադրել էր քաղաքում ապաստանած գյուղական բնակչությունը: Այս զորաքանակից բացի, ըստ Աբրահամի, բուն քաղաքում հաշվվում էին ևս «ԻԸՌ» (28,000) արայկան եւ իգական, որ

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 28-29:

⁴⁷⁷ Կոնդի ջոկատը մեր պայմանականորեն ընդունած 300-հոգանոց թվակազմից կարող էր առավելագույնը 100-200 մարդով շատ լինել, բայց ավելի փոքրաթիվ լինել չէր կարող, որովհետև նրան վստահված էր ինքնուրույնաբար պաշտպանել առանձին կարևոր ուղղություն՝ Դաբախանի ճանապարհը:

անպէտ են»⁴⁷⁸: Այսինքն քաղաքի և այնտեղ ապաստանած շրջակա ութ հազ գյուղերի բնակչությունը միասին կազմում էր մոտ 40 հազար մարդ, որի գրեթե կեսը, ամենայն հավանականությամբ, պետք է կազմեր քաղաքի մշտական բնակչությունը⁴⁷⁹:

Այսպիսով, ըստ այս (ինչպես ստորև կտեսնենք՝ սխալ) տեսակետի, 1724 թվականին Երևան քաղաքի մշտական բնակչությունը կազմելու էր մոտ 20,000 մարդ, այդքան էլ՝ շրջակա ութ գյուղերի բնակչությունը, իսկ միասին՝ շուրջ 40,000 մարդ:

Այս կարծիքը, սակայն, ընդունելի չէ թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ 40,000-անոց բնակչությունը չէր կարող 11,500 ռազմիկ տալ: Չէ՞ որ բնակչության շուրջ կեսը կազմում են իգական սեռի ներկայացուցիչները, որոնք, ինչպես սկզբնաղբյուրներից պարզ է, Երևանի պաշտպանությունը չեն մասնակցել: Իսկ մյուս՝ արական կեսն էլ, եթե քաղկացած լիներ 20,000 շնչից՝ չէր կարող նշված քանակով զինվոր տալ, քանի որ տղամարդկանց մեջ կային բազմաթիվ երեխաներ, ծերեր, հաշմանդամներ, հիվանդներ և այլ պատճառներով ոչ-ռազմունակ անձինք: Բացի այդ, եթե քաղաքում ապաստանած գյուղացիների թիվը հավասար էր քաղաքաբնակների թվին, ապա հայոց միասնական աշխարհազորում ևս քաղաքացի և գյուղացի մարտիկների թիվը հավասար պետք է լիներ: Բայց տեսանք, որ երևանցի մարտիկները կազմում էին միասնական աշխարհազորի բացարձակ մեծամասնությունը՝ ավելի քան 8500 հոգի (հնարավոր է, ընդհուպ 9500-10,000 հոգի, եթե նկատենք, որ օգոստոսի 14-ին զոհվածների մի մասը քաղաքաբնակ աշխարհազորայիներն են եղել), իսկ գյուղացի մարտիկները՝ ընդամենը շուրջ 1000 կամ գուցե, առավելագույնը (նրանց վերագրելով օգոստոսի 14-ին զոհվածների ուղիղ կեսն անգամ), 2000 մարտիկ:

478 Աբրահամ Երևանցի, էջ 28:

479 Կարապետյան Մ. Մ. Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., էջ 95:

Ստորև ցույց կտանք, որ 1724 թվականին Երևանի հայ բնակչության իրականում ավելի քան երկու անգամ գերազանցել է Մ. Կարապետյանի առաջարկած վարկածային 20,000 թվաքանակը:

Եվ այսպես, 1724 թ. Երևանում հավաքված հայոց զինուժի մասին Աբրահամ Երևանցու տրամադրած տվյալները ճիշտ վերլուծելու համար պետք է կիրառել նույն այն հետազոտական բանաձևը, որը վերն արդեն հաջողությամբ օգտագործվել է՝ Իսրայել Օրու գորահավաքային տեղեկություններն ընդհանուր մարդահամարային-վիճակագրական տեսանկյունից վերհանելիս: Միաժամանակ հարկավոր է այդ բանաձևի մեջ կարևոր փոփոխություն մտցնել, այն է՝ 1724 թվականին Երևանում հայոց աշխարհագոր կազմավորելիս՝ մարտիկների և բնակիչների քանակի միջև առավելագույն հնարավոր հարաբերակցությունը կազմելու էր ոչ թե «մեկը՝ 10-ին», այլ մոտավորապես «երկուսը՝ 10-ին», որովհետև, նախ, ֆիզիկական անմիջական ոչնչացման սպառնալիքի տակ հավաքագրվել էին հայ բնակչության չափահաս և առողջ բոլոր արունները, և, երկրորդ, թիկունքային աշխատանքներ վարելու խնդիր գրեթե գոյություն չունեին, քանի որ պատերազմը մղվում էր մարդկանց տան շենին և այն ամենօրյա էր: Պատահական չէ, որ Աբրահամ Երևանցին երիցս շեշտում է, որ աշխարհագորայիները ֆիզիկապես պիտանի՝ ռազմունակ տղամարդիկ էին: Այսպես, խոսելով վերոհիշյալ 9324 աշխարհագորայիների մասին, նա գրում է, որ «զրանք ռազմունակներն են, [ֆիզիկապես] անպիտանները զենք չեն կարող բռնել» [«այս բանայկան այ, անբանն ոչ կարայ առնուլ ի ձեռն սուր»]⁴⁸⁰: Այստեղ ռազմունակ տղամարդուն բնորոշող եզրույթը «բանա[յ]կանն» է, որը մերօրյա «բանակային» գոյականի մի ուշագրավ վաղ կիրառում է:

Ապա նորից. «Եկին բովանդակ Ձորայգեղ ԹԻԴՃԻԳ (9423) հզորք, որ պատվայկան կովարաւ. մնացեալն կային մինչ ի ԻԼԻ

480 Աբրահամ Երևանցի, էջ 28:

(28,000) արայկան եւ իգական, որ անպէտ են, բաց թողին իւրեանց ի վերայ տներուն, որ նստեն տներուն պահապան լինեն: Մնացեալն կռիվ անօղն, սրերն կապած ի մէջ Զորագեղու լցվեցան»⁴⁸¹: Այստեղ էլ ռազմունակ տղամարդը բնորոշվում է «պատվայկան կռվարար» բառերով⁴⁸²:

Պատմելով հայ բոշաների տրամադրած 234 մարտիկների մասին, Աբրահամ Երեանցին դարձյալ շեշտում է նրանց ամրակազմութիւնն ու լավ զինվածութիւնը՝ «պատվայկան մարդիք [էին]... իւրանց թրերովն, իւրանց թվանքներովն»⁴⁸³: Պետք է ուշադրութիւն դարձնել նաև բոշաների ընտանիքների և մարտիկների թվի հարաբերակցութեան վրա՝ նրանց 100 տունը տվել էր 234 մարտիկ⁴⁸⁴: Հայացած բոշաների (ինչպես և հայերի) գերդաստաններում միջին հաշվով 10 շունչ պետք է լիներ, ուստի այդ 234 ռազմունակ բոշա տղամարդիկ հավաքագրվել էին նրանց շուրջ 1000-հոգանոց համայնքից⁴⁸⁵:

Այժմ կարող ենք արդեն հաշվել Երեանի հայ բնակչութեան թվաքանակը՝ ըստ թաղերի.

- 4000 մարտիկ տված «Հին Երևան» թաղում ապրել են մոտ 20,000 հայեր,
- 3000 մարտիկ տված Զորագյուղի թաղում մոտ 15,000 հայեր,
- 955 մարտիկ տված Զոմարենց թաղում մոտ 5000 հայեր,

481 Նույն տեղում, էջ 28-29 (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

482 Վերիիշենք Իվան Կարապետի՝ 1725 թ. օգոստոսի 16-ին Ղարաբաղի հայոց զորքին տված նույնատիպ բնութագրումը՝ «Էսպէս կռվարար խաղղ, որ էս դեղ կայ, ոչինչ դեղ չկայ Ղզըլպաշի երկրում» (APO-II, док. 318, с. 255), որը մերօրյա գրական հայերենով պետք է կարդալ այսպէս՝ «Այսպիսի մարտունակ (ռազմունակ) ժողովուրդ, որ այստեղ կա, Ղզըլպաշի երկրի (=Սեֆյան տերության) որևէ այլ մասում չկա»:

483 Աբրահամ Երեանցի, էջ 26:

484 «Կոնտի թաղ կասեն, որ հարիւր տուն բօշայ կայ» (տե՛ս նույն տեղում):

485 Եթէ բոշաների այդ 100 «տունը» հասկանանք որպէս փոքր ընտանիք, ապա կստանանք ընդամենը մոտ 500-հոգանոց համայնք, որը որևէ կերպ չէր կարող 234 ֆիզիկապէս ամուր ռազմիկ տրամադրել:

— առնվազն 500 [=234 հայ բոշա⁺(պայմանականորեն) 300 հայ] մարտիկ տված Կոնդում նվազագույնը 2500 հայեր (ներառյալ հայ բոշաները):

Բայց սա էլ դեռևս ամբողջական հաշվարկ համարել չի կարելի, քանի որ 1724 թ. օգոստոսի 14-ին զոհված 2000 հայ աշխարհագորայիներն առնվազն կիսով չափ երևանցի էին: Հաստատապես գիտենք, որ այդ օրվա կատաղի կռիվների ժամանակ հայկական աշխարհագորի գլխավոր հրամանատարն է եղել ձորագյուղցի Հունդիբեկենց Հովհաննեսը, հետևաբար՝ նրա զորքը եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա գոնե մասամբ նույնպես ձորագյուղցի մարտիկներից պետք է բաղկացած լիներ: Դատելով Աբրահամ Երևանցու շարադրանքի ընդհանուր ոճից (մասնավորապես, Հունդիբեկենց Հովհաննեսի նման «մեծամեծ» անվանումից ու նույն շարքում հաջորդաբար հիշատակվելուց)՝ երևանցիներ էին նաև այդ օրվա կռիվներին մասնակցած հայկական ջոկատների մյուս հրամանատարները՝ Քեչիբեկենց Պողոսը, Միրզաջանենց Դավիթը (Թավի) և Կառճիկ Օվանեսը⁴⁸⁶:

Թե այդ 2000 զոհված մարտիկներից որքա՞նն էին քաղաքացի, որքա՞նը գյուղացի՝ հստակ պարզել հնարավոր չէ: Այս անհայտը Երևանի և շրջակա ութ գյուղերի բնակչության առավել ճշգրիտ տեսակարար հարաբերակցությունը որոշելու համար ստեղծում է սխալի փոքր՝ առավելագույնը 4-5-հազարանոց միջակայք, որը, սակայն, կարելի է միջինացնել՝ 2000 զոհված աշխարհագորայիներին հավասարապես բաժանելով քաղաքաբնակների ու գյուղաբնակների միջև (ըստ այդմ՝ գյուղացիները տված պետք է լինեին, ընդհանուր առմամբ, մոտ 2000, իսկ երևանցիները՝ 9500 մարտիկ): Այս ընդունելի միջինացումով յուրաքանչյուր խմբում կավելանա 5000 շունչ ու կարելի կլինի ասել, որ Երևան քաղաքի հայ բնակչությունը 1724 թ. կազմել է 47,500, իսկ շրջակա ութ հայկական գյուղերինը՝ շուրջ

486 Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, էջ 26:

10,000 մարդ (ըստ այդմ՝ այդ գյուղերի միջին մեծությունը կազմել է մոտ 1250 մարդ):

XVIII դարի սկզբին Երևան այցելած եվրոպացի ճանապարհորդների վկայությունները հիմնականում համապատասխանում են վերն արված եզրակացություններին: 1700 թ. մարտի 10-ին Երևան եկած գերմանացի Գասպար Շիլինգերի տեղեկությամբ, Երևանի բերդից դուրս գտնվող հատվածը (Vor-Stadt) «տասն անգամ ավելի ընդարձակ և մարդաշատ է, քան բերդը (Stadt)»⁴⁸⁷: Իսկ ըստ ճիզվիտ միաբան Լեոնարդ Մոնիեի, Երևանի բերդի տարածքում բնակվում էր 4000 հազար մարդ (որոնց, ի դեպ, մեկ քառորդը հայերն էին)⁴⁸⁸: Այս երկու հաղորդումների բաղդատումը բերում է այն հետևություն, որ XVIII դարի սկզբին Երևան քաղաքը (ներառյալ բերդը) ունեցել է շուրջ 45,000-անոց բնակչություն (40,000 հայ, մնացածը՝ մահմեդական), այսինքն՝ գրեթե ճիշտ նույնքան, որքան վերը ստացանք Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունների քննության արդյունքում:

Նույն տարիներին Երևանի բերդից դուրս գտնվող հատվածում ապրում էր, ըստ Իսրայել Օրու արժանահավատ հաղորդ-

⁴⁸⁷ Տե՛ս Կարապետյան Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 106-107, ծնթ. 53 (հղված է՝ Schillinger, Franz Caspar. *Persianische Und Ost-Indianische Reis*. Nürnberg, 1716, s. 110, 118).

⁴⁸⁸ Monier, Léonard. *Recueil de voyages au nord*. Tome VI. Amsterdam, 1729, p. 15 (մեջբերված է՝ Карагезян Гоар. Армянский мир в «Путешествии в Левант» Турнефора. Ереван: Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2017, с. 98, прим. 199). Մ. Կարապետյանի իրար հետևից թարգմանաբար մեջբերում է Շիլինգերի և Մոնիեի մեջբերված տեղեկությունները (վերջինիս դեպքում հղելով, մասնավորապես, հետևյալ աղբյուրը՝ *Nouveaux memoires des missions de la Compagnie de Jesus, dans le Levant*. Tome III, Paris, 1723, p. 37), սակայն դրանք այս կտրվածքով համադրելու փորձ չի անում՝ բաց թողնելով Երևանի բնակչության ճշգրիտ քանակը որոշելու շատ պատեհ հնարավորությունը (Կարապետյան Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 106-107, ծնթ. 53-56):

ման (1701 թ.), ընդամենը 200 մահմեդական «տուն» (ընտանիք)⁴⁸⁹։ Այս դեպքում Օրին մահմեդական «տան» անդամներին հաշվել է միջինը մոտավորապես 5 շնչով, այն է՝ շուրջ 1000 մարդ, որովհետև նույն տեղում նա խոսում է Երևանի բերդում բնակվող 300 հայ չափահաս (աշխատող) տղամարդկանց⁴⁹⁰, այսինքն՝ մոտավորապես 200 հայկական ընտանիքի մասին⁴⁹¹, այն է՝ շուրջ 1000 հայերի մասին (մեկ ընտանիքում 5 շունչ հաշվելու դեպքում)⁴⁹², իսկ այս վերջին թիվը ճշգրիտ կերպով համընկնում է Մոնիեի վերոհիշյալ տեղեկությանը, ըստ որի՝ Երևանի բերդում բնակվող 4000 մարդկանց մեկ քառորդը (1000 հոգի) հայ էին։ Ասել կուզի՝ Օրին չէր կարող նույն զեկուցման մեջ, առանց որևէ մեկնաբանության, հայկական ընտանիքի թիվը հաշվել միջինը 5 հոգի, իսկ մի քանի տող անց մահմեդական ընտանիքի միջին թիվը՝ 10 հոգի։ Այն, որ Իսրայել Օրու և Մոնիեի քննվող տեղեկությունները միմյանց հաստատում են, գալիս է մեկ անգամ ևս փաստելու Օրու բերած ժողովրդագրական տվյալների հավաստիությունը։ Ավելին, Իսրայել Օրին իր այս հաղորդմամբ մեզ հնարավորություն է ընձեռում ճշտելու նաև Երևանի բերդում բնակվող 300 հայ չափահաս տղամարդկանց դասային ու պրոֆեսիոնալ կառուցվածքը, ըստ մասնագիտության և զբաղմունքի՝ «նույնքան ռազմական պահեստների պահպաններ և դրամահատներ, որքան վաճառականներ»⁴⁹³, այսինքն՝ մոտավորապես 150 զինվոր ու Երևանի դրամահատու-

489 АРО-I, док. 85, с. 213.

490 ЭЗОВ. Сношения, док. 9, §18, с. 34:

491 Այդ 300 տղամարդկանցից բոլորը չէին կարող առանձին ընտանիքներ ունենալ, քանի որ նրանց մի մասն ամուրի պետք է լիներ, մի մասն էլ՝ միևնույն ընտանիքի անդամ։

492 Տե՛ս ЭЗОВ. Сношения, док. 9, §18, с. 34: Մոնիեի տեղեկությունը սրբագրում է Օրիի մեկ այլ՝ 1701 թ. հուլիսի 25-ի զեկուցման մեջ սպրդած վրիպակը, որով Երևանի բերդում բնակվող 300 հայ չափահաս տղամարդիկ՝ վերածվել են պարզապես 300 հայերի (հմմտ. АРО-I, док. 85, с. 213. հմմտ. աստ, ծնթ. 76):

493 «Il y a environ trois cen(t)s Armeniens dans la ville, tant de gardes-magazins, monnoyeurs, que de gens de mestiers» (ЭЗОВ. Сношения, док. 9, §18, с. 34): Լեոյի մոտ *gens de mestiers*-ը (պետք է լինի՝ *gens de métier*՝ վաճառականների

Թան պետական հիմնարկում՝ զառաբխանա-յում բանող մարդ (արհեստավորներ, վերահսկիչներ, ծառայողներ), ինչպես նաև 150 վաճառական: Նույն տեղում Օրին հիշում է նաև Երևանում հայտնի (ըստ երևույթին, միակ կամ ամենահմուտ) ճարտարապետ Նավասարդին:

Հետևապես, 1700 թ. Երևան ֆաղաֆում բնակվող մանմեղականների թիվը կազմել է շուրջ 4000 մարդ (3 հազարը՝ բերդի տարածքում, հազարը՝ ֆաղաֆի պարիսպներից դուրս հատվածում): Փաստորեն Երևանը, ինչպես և դրանից ուղիղ մեկ դար առաջ, ունեցել է շուրջ 45-50 հազար բնակիչ, բացարձակ մեծամասնությամբ՝ հայեր: Համեմատության համար նշենք, որ 1702 թվականին Թիֆլիսի բնակչությունը կազմում էր ընդամենը 20,000 մարդ, որից 14,500-ը, ի դեպ, հայ էին⁴⁹⁴:

Այստեղ հարկ է հիշել նաև պատմական այն հայտնի իրողությունը, որ միջնադարյան և ուշմիջնադարյան քաղաքի պարիսպներից դուրս ընկած բնակելի շրջանները բազմապատիկ անգամ ավելի շատ բնակիչ ունեին, քան բերդը⁴⁹⁵: Բերդից դուրս բնակվող երևանցիների տեսակարար կշիռը քաղաքի ընդհանուր բնակչության մեջ ավելի մեծ էր XVII դարի կեսերին, երբ, ըստ Ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեի ու նրան երկրորդած իտալացի ճանապարհորդ Զիովաննի Ֆրանչեսկո Գեմելի-Կարերիի, Երևանի հյուսիսարևմտյան «արվարձանում» (fauxbourg) 20 անգամ ավելի շատ մարդ էր ապրում, քան պարսպապատ մասում⁴⁹⁶: Առհասարակ,

դաս, վաճառականություն) սխալմամբ թարգմանվել է «արհեստավորներ» (Աճ, հ. 3, գիրք 2, էջ 54):

⁴⁹⁴ Տե՛ս աստ, գլուխ «XIV. Հայության թվաքանակը Վրաստանում և Արաքսից հարավ»:

⁴⁹⁵ Միջնադարյան քաղաքի արվարձանների և բուն «քաղաքի» (բերդի) մեծության հարաբերակցության մասին տե՛ս Կարապետյան Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 95-100:

⁴⁹⁶ **Tavernier, Jean-Baptiste. Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier...** (Paris, 1676), p. 46: Տավերնիեի երկի անգլերեն թարգմանիչը կորցրել է բնակչության այս «քսանապատիկ» ավել լինելու մասին հատուկ ճշտումը, նկատելով

ըստ 1640-ական թթ. գրող կարմեղյան պատեր Ֆիլիպի, ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում «հայ քրիստոնյաներն ապրում են հիմնականում արվարձաններում, քանզի բերդերում բնակվում են տարբեր ուղղությունների մահմեդականները, որոնցից և բաղկացած են կայազորներն ու իշխանությունը»⁴⁹⁷:

1647 թ. Երևան այցելած էվլիյա Չելեբին կիսում է այն երկու մասի՝ «քաղաքի», որտեղ նա հաշվում է 2060 հողածածկ տուն, և «Հին քաղաքի», որը նա կոչում է նաև «մեծ արվարձան» («մեծ վարոշ») ու զարմանքով շեշտում, թե սա ևս «մի իսկական քաղաք է»⁴⁹⁸՝ փաստորեն ակնարկելով, որ «Հին քաղաքն» իր բնակչության թվով ոչ միայն չէր գիշում, այլ գուցե և գերազանցում էր «քաղաքին»: Իսկ «քաղաքի» տակ, Չելեբիի նկարագրությունից դատելով, հստակ հասկացվում է ինչպես բերդը (այստեղ է նշվում Երևանի խանի դղյակը)⁴⁹⁹, այնպես էլ նրան կից որոշ արվարձանները, որովհետև միայն Երևանի բերդում 2060 տուն (այն է՝ շուրջ 18-20 հազար բնակիչ), ինչպես վկայում են խնդրո առարկա դարաշրջանի բոլոր աղբյուրները, երբեք չի եղել: Հետևաբար, ճշտելու համար 1640-ական թթ. Երևանի բնակչության ընդհանուր թվաքանակը, հարկավոր է Երևանի բերդում ու նրան կից որոշ արվարձաններում գտնվող 2060 հողածածկ տներին գումարել «Հին քաղաքում» եղած տները (յու-

միայն, որ այդ հյուսիս-արևմտյան արվարձանը շատ ավելի մարդաշատ է, քան բուն «քաղաքը»՝ «far better inhabited than the city» (**Tavernier**. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*, I, p. 14): Գեմելի-Կարենիի մեջբերումը տե՛ս **Vartoogian J. L.** *The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century*, էջ 202:

⁴⁹⁷ **Карагезян**. Нахичеван, с. 74-75.

⁴⁹⁸ Ըստ Չելեբիի, այդ «Հին քաղաքը»՝ «Էսքի շեհիրը», գտնվել է Երևանի բերդի «Յալլայի դռնից դուրս» (տե՛ս **Эвлия Челеби**. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. С. 155. հմմտ. **Էվլիյա Չելեբի**, էջ 85):

⁴⁹⁹ Նույն տեղում:

րաքանչյուր առանձնատանը հաշվելով միջինը 9-10 շունչ)⁵⁰⁰: Թեև Չելեբին չի հաղորդում «Հին քաղաքում» եղած տների կամ բնակիչների թվաքանակը, այն որոշելու համար ունենք բավականին վստահելի և ամուր տվյալներ:

Նախ, հիշենք վերը քիչ առաջ ճշտված 1724 թ. Երևանի հայ բնակչության թվաքանակը՝ ըստ թաղերի. «Հին Երևան»-ում (որն էլ հենց էվլիյա Չելեբիի նշած «Հին քաղաք» արվարձանն է) ապրել է ավելի քան 20,000, Զորագյուղում՝ ավելի քան 15,000, Զուհարենց թաղում՝ ավելի քան 5000, Կոնդում՝ նվազագույնը 2500 մարդ: Բոլոր թաղերում բնակվել է շուրջ 47,500 հայ, որից մոտ 5 հազարի թաղային պատկանելությունը հնարավոր չէ ճշտել: Բայց կարելի է պայմանականորեն կիսել այս 5 հազարը «Հին Երևան» թաղի և միասին վերցրած վերոհիշյալ մյուս թաղերի միջև: Այդ դեպքում 1724 թ. Երևանի ամենամեծ թաղամաս «Հին Երևանում» բնակվել է 22,500, իսկ մյուս թաղերում՝ 25,000 շունչ:

⁵⁰⁰ Չաքարիա Ազուլեցին (1630-1691) հաղորդում է, որ 1679 թ. երկրաշարժից Երևանի առանձնատներից շատերում գոհերի թիվը հասնում էր 5-ից մինչև 9 հոգու. «Տուն կեր մին Ե, Ը, Թ (=5, 8, 9) ջան մեռավ» (**Չաքարիա Ազուլեցի**. Օրագրություն, էջ 143): Այս տեղեկությունից ևս կարելի է եզրակացնել, որ այդ շրջանում Երևանի և հայկական մյուս քաղաքների յուրաքանչյուր առանձնատանը բնակվել է 5-ից ավել մարդ՝ ամեն մեկում, միջին հաշվով, մոտավորապես 10 հոգի, որովհետև 5-9 գոհ տված շատ ընտանիքներից փրկվողներ ևս անպայման պետք է եղած լինեին: Նույնն եզրահանգման են բերում նաև հետևյալ համեմատական հաշվարկները: Արդեն նշել ենք, որ Ռուսաստանին միացվելուց հետո՝ 1832 թ., Երևանում անցկացված մարդահամարի տվյալներով քաղաքում կար 1730 տուն, ուր բնակվում էր 2751 (փոքր) ընտանիք: Ահա այս «1730 տուն=2751 ընտանիք» հարաբերակցության օրինակի հիման վրա Մ. Կարապետյանը կատարել է ընդունելի կտրացված հաշվարկ՝ թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբիի 1647 թ. Երևանում հիշատակած 2060 տներում ընդգրկելով մոտ 3500 ընտանիք (յուրաքանչյուրում 5-6 շունչ) կամ «ամենաքիչը՝ 17-20 հազար մարդ» (**Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 103): Ասել է թե՛ Երևանի առանձնատներից յուրաքանչյուրում բնակվել է, միջին հաշվով, մոտավորապես 9-10 շունչ: Սակայն Մ. Կարապետյանը Էվլիյա Չելեբիի նույն տեղեկությունը թյուրընկալել է մեկ ուրիշ կարևոր կետում (տե՛ս աստ, ծնթ. 503):

Սա նշանակում է, որ 1640-ական թվականներին Երևանում Չելեբիի նշած «2060 հողածածկ տներում», այսինքն՝ Ձորագյուղ, Կոնդ և Զուհարենց թաղերում ապրել է 20-25 հազար մարդ: Մոտավորապես նույնքան էլ հայություն բնակվել է «Հին Երևանում»: Հետևաբար, Երևանի բնակչությունը 1640-ական թվականներին պետք է հաշվել 40-50 հազար մարդ, բացարձակ մեծամասնությունը՝ հայեր:

Այս հաշվարկի հավաստիությունը հաստատվում է նաև Էվլիյա Չելեբիի և Դոն Խուան Պարսկաստանցու տեղեկությունների հետևյալ բաղդատումը: Չելեբին հայտնում է, որ 1640-ական թթ. Գանձակ քաղաքում եղել է 6000 առանձնատուն⁵⁰¹, ասել է թե՛ մոտավորապես 50-60 հազար բնակիչ: Այս կապակցությամբ պետք է հիշել, որ նրանից մոտ կես դար առաջ, ըստ Դոն Խուան Պարսկաստանցու, ինչպես Գանձակը, այնպես էլ Երևանն ունեցել են 50,000-անոց բնակչություն⁵⁰²: Այս տեղեկությունները ևս համընկնում են վերը ճշտված տվյալների հետ:

Կարելի է եզրափակել: 1640-ական թթ. Երևանում, ընդհանուր առմամբ, եղել է ավելի քան 4000 առանձնատուն և շուրջ 40,000 բնակիչ, որոնց մոտավորապես կեսը բնակվել է բերդում ու նրան անմիջականորեն կից արվարձաններում (Ձորագյուղում, Կոնդում և Զուհարենց թաղում), իսկ մյուս կեսը՝ «Հին Երևան» թաղում: Հայերի թիվը Երևանում պետք է կազմեր մոտ 35-37 հազար մարդ, իսկ մնացած 3-5 հազարը եղել են բերդում բնակվող մանմեղականները: Այսպիսով, Երևանը հիմնականում հաղթահարել էր չորս տասնամյակ առաջ տեղի ունեցած «մեծ սուրգունի» ժողովրդագրական ծանր հետևանքները թե քանակապես, թե իր հայկական նկարագիրը վերականգնելու առումով⁵⁰³:

⁵⁰¹ Էվլիյա Չելեբի, էջ 86:

⁵⁰² *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, p. 41-42.

⁵⁰³ Մ. Կարապետյանը սխալմամբ ենթադրել է, որ Էվլիյա Չելեբիի նշած «2060 հողածածկ տները» գտնվել են Երևան քաղաքի բերդից դուրս ընկած ամբողջ հատվածում («արվարձանում») և եզրակացրել, որ Երևանի բնակչությունն ընդհանուր առմամբ կազմել է «ամենաքիչը 17-20 հազար մարդ» (տե՛ս **Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակ-

Այս վերջին հաշվարկները ոչ միայն ի ցույց են դնում Երևանի բնակչության թվաքանակին վերաբերող պատմական տարատեսակ տեղեկությունների վստահելի համընկնումները, փոխլրացումներն ու փոխհաստատումները, այլև ապացուցում են, որ 1724 թվականին Երևանյան հայոց զորահավաքն անցկացվել է «5 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ: Առկա մարդու թիվն այս առավելագույն հնարավոր մոբիլիզացումն իր հերթին բխում էր օսմանյան զավթիչ բանակի ներկայացրած գոյութենական սպառնալիքի դեմ արդյունավետ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու կենսական պահանջներից:

Երևանի վերաբնակեցման ու վերահայկականացման որոշիչ գործոնները

Փաստորեն, 1700-ական թթ. սկզբին Երևանը վերականգնել էր իր հայկական դիմագիծն ու նախկին թվաքանակը. դարձյալ, ինչպես և 16-րդ դարի վերջերին, քաղաքի բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Այս վերընձյուղմանը նպաստող հանգամանքներից մեկն այն էր, որ հայոց առաջնորդներին մեծ ջանքերով հաջողվել էր զգալի քանակությամբ հայ գերիներ վերադարձնել Երևան: Հատուկ այդ նպատակով

կի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 102-103): Մ. Կարապետյանի հաշվարկն ընդունել և անուշադիր կերպով հպանցիկ կրկնել է նաև Մ. Մալխասյանը՝ համարելով, ի տարբերություն Մ. Կարապետյանի, որ 2060 տները կազմել են ոչ միայն Երևանի «արվարձանի», այլև ամբողջ քաղաքի բնակելի ֆոնդը (Մալխասյան Մ. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 265): Այսպիսի հաշվարկը, ինչպես վերը ցույց տրվեց, մեթոդաբանորեն սխալ է, քանի որ լիովին դուրս է թողնում «Հին քաղաքը» և նրա ոչ պակաս քանակությամբ (գուցե նույնիսկ ավելի մեծ թվով) բնակիչներին: Էվլիյա Չելեբիի նույն տեղեկության կապակցությամբ բռնագրոսիկ և անընդունելի մի եզրակացություն էլ արել է Ա. Եղիազարյանը՝ առաջարկելով վերոհիշյալ «2060 հողաձածկ տները» հասկանալ որպես Երևանի բերդի «խաղաղ բնակչության» թվաքանակն ու կազմը 16-18-րդ դարերում. – Երևանի պատմության թանգարանի կայք՝ <https://yhm.am>, 01.02.2021 թ.):

1630 թ. Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոսը (1629-1632) հարկահավաք է անցկացրել արևելահայ և արևմտահայ մեծահարուստ վաճառականների շրջանում, հանգանակված գումարին Ս. էջմիածնի ունեցվածքից որոշ թանկարժեք իրեր ավելացրել, ապա ընդհանուր դրամաքանակով ազատել ու իրենց տներն է վերադարձրել 3-4 հազար երևանցիների, թավրիզցիների և որոշ այլ վայրերից գերեվարված հայ մարդկանց⁵⁰⁴։ Ավելին՝ կարմեղյանների վկայությամբ, Մովսես կաթողիկոսը 200 արևալահայ գերի էլ ազատել ու վերադարձրել էր օսմանյան գերությանից և փրկել նրանց բռնի կրոնափոխությունից՝ փրկանքի դիմաց գրավ դնելով նույնիսկ Մայր Աթոռի «բազմաթիվ արծաթե խաչերը»⁵⁰⁵։

Ավելի կարևոր նշանակություն ունեցավ այն, որ Մեծ բռնագաղթից անմիջապես հետո պարսկական իշխանությունները զարկ տվեցին Երևանն ու Արարատյան երկիրն առավելապես հայերով, բայց նաև քոչվոր մահմեդականներով վերաբնակեցնելու պետական ծրագրին։ Այդ ուղղությամբ 1607-1635 թթ. եռանդուն գործունեություն ծավալեցին Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկիներ Ամիր-Գունա խանը (1607-1625) և նրա որդի Թահմասպկուլի խանը (1625-1635)։

1607 թվականին ու հաջորդած տարիներին Ամիր-գունա խանը նախևառաջ Արարատյան երկիր բերեց որոշակի թվով

⁵⁰⁴ «Ապա յարոյց Աստուած ի ժամանակին զհոգիւրնկալ երիցս երանեալ տեառն տեառն գերագանց Սօսէս աստուածապսակ կաթողիկոսն ամենայն Հայոց ի ՌՀԹ (1630) թվին, զի ամեայն պարոնէից և մէիքաց հարկ դնէր, որ զգերիեայն ազատէին, նաևս սրբագանն ըստ ընչիցն իւրոց տայր և ազատէր ամենեքումբք առեալ Գ և ԴՌ (3-4000) գերիս Երևանայ և ի Թաւրէզու և այլ տեղիս և ի գուղաքաղաքսն ազատէին և առաքէին աշխարհն իւրեանց։ Չի այն ժամանակն ազգս Հայոց վաճառականաց յոյժ ընչեղք և փարթամք էին այս կողմն և այն կողմն առհասարակ (իմա՝ Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում – Ա.Ա.)» (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 566. հմմտ. **Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), էջ 303-304)։

⁵⁰⁵ **Carmelites-I**, p. 321 (n. 1).

մահմեդական, հիմնականում քոչվոր բնակչություն: Շահ Աբ-բաս Ա-ի պալատական պատմիչ Իսֆանդար-բեկ Մունշին (1560/61-1633) այդ մասին կարևոր մանրամասներ է հաղորդում.

«Երբ հաղթական զինվորները ձեռնարկեցին Երևանի բերդի նորոգումը և բերդը լցրին անհրաժեշտ պաշարով ու զինամթերով, – գրում է նա, – այդ ժամանակ Ամիր-Գունա խանին և նրա հպատակներին, որոնք մինչև այդ երբեմն Երնջակում, Օրդուբադում և երբեմն էլ Նախջևանում էին լինում, կարգադրվեց գնալ և հաստատվել այնտեղ: Ապավինելով աստծո ողորմածությանը և արքայական անվախճան բարերարությանը, Ամիր-Գունա խանը գնաց բնակություն հաստատելու այդ ավերակ ու անմարդաբնակ վայրում, որտեղ շինության ու կենդանության հետք անգամ չէր մնացել:

Իր հպատակներից և ենթակա մարդկանցից նրանց, որոնց նկատմամբ նա առավել վստահություն ուներ, տեղավորեց [Երևանի] բերդի ներսում, իսկ մյուսներին բնակեցրեց բերդից դուրս [Բաղափում] և ավերակ գյուղատեղերում: Ազերբայջանում⁵⁰⁶ գտնվող տարբեր կերից, ուլուսներից (իմա՝ ցեղերից, աշիրեքներից – Ա.Ա.) և թարափամաններից (=թուրքմեններից) շատերին նա համոզեց ու բերեց Երևան՝ Կաջարների Աղջա-կոյունլու օյմաղին և Մուսա-օղլի Բայաթ էլին, որոնք բարձրագույն հրամանի համաձայն Արաղից հատկապես եկել էին ծառայելու նրան, բոլորին էլ Երևանի ու Շահ-բուրի հարմար վայրերում յուրդեր ու կըշլաղներ տվեց»⁵⁰⁷:

Բայց քոչվորները չէին կարող ստանալ Արարատյան երկրին ներհատուկ գյուղատնտեսական արտադրանքը: Նրանք ընդունակ չէին նաև խանական ու շահական գանձարանը հարստացնել մոտիկ ու հեռավոր երկրներում շահութաբեր առևտուր անելու միջոցով, ինչպես դա անում էին հայ վաճառականները: Մինչդեռ Արարատյան երկրի տնտեսությունը

⁵⁰⁶ Խոսքը Սեֆյան տերության «Ազերբայջան» սարդարության մասին է, որն ընդգրկում էր հյուսիսային Պարսկաստանն ու ամբողջ Այսրկովկասը («Ազերբայջան» ռազմավարական տերմինի մասին տե՛ս աստ. ծնթ. 194):

⁵⁰⁷ **Փափազյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 31-32: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի, 1640-ական թթ. Երևանից ոչ հեռու գտնվող մահմեդական գյուղերից մեկը Օշարլին էր, որտեղ, ապրել է թուրքմեն Օշար ցեղը (**Էվլիյա Չելեբի**, էջ 80):

արագ վերակենդանացումը կարևոր էր ոչ միայն տեղի խանական իշխանության հարկային բարձր եկամուտներն ապահովելու համար, այլև Սեֆյան տերության պաշտպանական համակարգում ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող սահմանամերձ այդ նահանգի անվտանգությունն ամրապնդելու առումով: Հ. Փափազյանն այդ կապակցությամբ գրում է. «Երկրի արագ վերաբնակեցման և տնտեսության վերականգնման հարցով շահագրգռված էր ոչ միայն վիլայեթի բեկլարբեկին, որը մեծ բաժին ուներ հարկային եկամուտներից: Ակներև էր նաև այն իրողությունը, որ ստրատեգիական նպատակով սահմանամերձ այս կարևոր երկրամասի բռնի ամայացումով վերացվել էր կարևոր մի պատենշ և անարգել ճանապարհ բացվել ահեղ հակառակորդի առաջ: Այնպես որ հայտության վերաբնակեցումը ոչ միայն տնտեսական, այլև պետական-քաղաքական տեսակետից խիստ կարևոր էր»⁵⁰⁸:

Այդ նպատակով ասպատակիչ արշավանքներ կազմակերպվեցին Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի շրջաններում (ընդհուպ մինչև Տարոն և Բզնունիք), որտեղից հայ հոծ զանգվածներ բռնի տեղահանվեցին ու վերաբնակեցվեցին Երևան քաղաքում և ամբողջ Արարատյան երկրում: Այդ ռազմարշավների մասին Զաքարիա Քանաքեռցին համառոտ, բայց տարողունակ տեղեկություններ է հաղորդում.

«...Բ (2) անգամ գնաց ի գաւառն Կարնու, աւերեաց և գերեաց գերկիրն, և եհաս մինչ ի դուռն բերդին Արգունայ, և Լաղթովն (լախա) եգարկ գդուռն բերդին. և զգերիսն բերեալ յերկիրն Երևանայ բնակեցոյց: Այլ և գնաց գկողմամբն Վանայ և Մշոյ»⁵⁰⁹. և գերեալ

⁵⁰⁸ Փափազյան Հ. Դ. Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 32-33:

⁵⁰⁹ Ըստ մի հիշատակարանի, դեպի Տարոն պարսից արշավանքներից մեկը տեղի է ունեցել 1609 թվականին. «... ի նոյն ամն եկն ազգն Պարսից ի վերայ Տարոնոյ, բազում արիւն հեղին և գերի վարեցին, և կրօնաւոր մի՝ Կիրակոս անուն ի յայս վանացս նահատակեցին» (տե՛ս «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 535): Դեպի Բզնունիք կատարած մի արշավանք էլ արձանագրվել է 1608 թվականին (նույն տեղում, էջ 291):

գնոսա՝ եբեր զգերիսն և բնակեցոյց ի նահանգսն որ ի մէջ Երևանու ի դաշտն: Քանզի գեղորայքն՝ որ ի մէջ Երևանայ և էջմիածնայ են, այսինքն՝ Քալար, Գօկգումբէք, Կաւակերտ, Փարսաւար, Սապատ, և այլք՝ որք գերեաց ի գաւառացն Օսմանցոց, բերեալ բնակեցոյց յայսմ գեղորայս. և անա կան շէն մինչև ցայժմ»⁵¹⁰:

Միաժամանակ, վերանորոգվեց Արարատյան դաշտի ոռոգման ցանցը, որոշ շրջաններում էլ՝ «ի տեղիս տեղիս», թեթևացվեց հարկապահանջությունը⁵¹¹: Հայերի հանդեպ որդեգրվեց ցուցադրական բարեհաճ վերաբերմունք: Զաքարիա Քանաքեռցին նկատում է Ամիր-Գունա խանի՝ հայերին հաճությանալու ձգտումը, այն շատ ճիշտ որակելով որպես երկրի շենացմանն ուղղված քաղաքականություն. «...այլ և սիրեաց ազգս Հայոց. և միշտ գնայր ի տունս քրիստոնէից, ուտէր և ըմպէր ընդ նոսա: Եւ կարգեաց գաւառապետս՝ որ է մելիք... Եւ խանն՝ զոր ինչ եւ առնէր, հարցանէր նոցա. եւ յորժամ նստէր յընթրիս, յաջմէ եւ յահեկէ իւրոյ նստուցանէր զմելիք Դաւութն եւ Գեօզալ-բէկն, եւ ասէր. «Դուք հայր իմ էք, եւ ես՝ որդի ձեր»: Զայս առնէր, զի հաճոյացի յաչս ամենեցուն, եւ լինիցին փոյթ ի շինումն աշխարհին» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)⁵¹²:

Հիմնականում ահա այդ ռազմական և վարչատնտեսական միջոցառումների արդյունքում էր, որ Երևանն ու Արարատյան երկրի բազմաթիվ այլ բնակավայրեր դարձյալ լցվեցին հայկական տարրով, ստացան ազգային նոր շունչ և արյուն:

Այսուհանդերձ, Սեֆյանների «ռազմաժողովրդագրական» քաղաքականությունը անկայուն և փոփոխական էր: 1618 թ. Արևելյան Հայաստանում և հյուսիսային Իրանում կազմակերպվեց ևս մեկ հայոց բռնազաղթ, որով Իրանի ներքին շրջաններից խույս տված ու մասնավորապես Երևանում ու Արարատյան դաշտում (ինչպես նաև Գանձակում, Թավրիզում, Արդաբիլում

⁵¹⁰ Զաքարեայ Սարկաւագ, հ. Ա, էջ 46:

⁵¹¹ **Նույն տեղում**, էջ 45-47. հմմտ. **Փափազյան Հ. Գ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 32-33:

⁵¹² **Զաքարեայ Սարկաւագ**, հ. Ա, էջ 46-47:

և նրանց գավառներում) հաստատված կամ վերահաստատված բազմաթիվ հայերի նորից հավաքեցին ու խումբ-խումբ հետ քշեցին Սեֆյան տերության խորքերը⁵¹³:

Չպետք է մոռանալ նաև, որ Սեֆյանների ասպատակիչ գործողություններից ավերվեցին ու մասնակիորեն հայաթափվեցին Արևմտյան Հայաստանի վերոնշյալ գավառները:

Երևանի և շրջակա ութ գյուղերի հայ բնակչության թվաքանակը 1724 թ. սկզբին

Այժմ, հենվելով վերը կատարված քննության արդյունքների վրա, կարելի է ավելի խորացնել մեր գիտելիքներն ինչպես Երևանի նահանգի ազգաբնակչության, այնպես էլ Երևան քաղաքի 1724 թ. պաշտպանության վերաբերյալ:

Վերստին ուշադրություն դարձնենք այն փաստին, որ Երևանը զենքը ձեռքին պաշտպանել են 11,500 հայ ռազմիկ, իսկ նույն այդ ընթացքում (հատկապես օգոստոսի 14-ից հետո), ըստ Աբրահամ Երևանցու, քաղաքի Չորագյուղ թաղամասում⁵¹⁴ կենտրոնացել էին ռազմական գործի համար ոչ պիտանի («աճապե՛տ») ճանաչված հայերը՝ 28,000 շունչ «արայկան եւ իգական»: Սա նշանակում է, որ պաշարման ժամանակ Երևանում կենտրոնացած հայ ռազմիկներն ու խաղաղ բնակչությունը միասին կազմել են 39,500 (կլորացված, մոտ 40,000) մարդ: Սակայն 11,500 ռազմունակ տղամարդ կարող էր գոյանալ («5 բնակչից 1 զինվոր» վերը բացահայտված և հիմնավորված զորահավաքային հարաբերակցությամբ) մոտավորապես 57-58-հազարանոց բնակչությունից, որը և պետք է ընդունել որպես Երևանում ու շրջակա ութ հայկական գյուղերում ապրող հայերի ընդհանուր քանակ: Այդ դեպքում ո՞ւր էին բացակայող 17-18 հազար

⁵¹³ Առաքել Գավրիթեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 355:

⁵¹⁴ Հին Երևանի Չորագյուղ թաղամասը գտնվում էր Հրազդանի ձախափնյակում՝ այժմյան Հաղթանակի կամրջից հյուսիս՝ գետի երկայնքով դեպի Այգեձոր հատվածում:

հայերը: Կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ հայկական ինքնապաշտպանական ջոկատների մեջ ներգրավված ու դիմադրությունը շարունակող մարտիկների մի մասի ընտանիքների անդամները (մոտ 17-18 հազար շունչ) այն 10,000 ընտանիքների թվի մեջ էին, որոնց օսմանյան բանակը գերեվարել էր պաշարման ամենասկզբում՝ հունիսի 26-ին, Երևանի վրա ձեռնարկված առաջին իսկ խոշոր գրոհի ժամանակ, երբ գրավվեց «վարոշը»՝ բերդից դուրս ընկած քաղաքի ստվար մի հատվածը⁵¹⁵: Ստրկության քշված ու մասամբ էլ սպանված հարազատների դառը ճակատագրին ականատես լինելն ըստ երևույթին վրեժխնդրության մեծ ծարավ է առաջացրել Երևանի հայ պաշտպանների շրջանում: Պատահական չէ, որ նրանք մինչև վերջին շունչը կատաղի դիմադրություն են ցույց տվել օսմանյան բանակին:

Սակայն հունիսի 26-ին գերեվարվածները 17-18 հազարից շատ ավելի են եղել՝ 10,000 ընտանիք, այսինքն՝ մոտ 50,000 մարդ: Եթե նրանցից 17-18 հազարը Երևանի ու շրջակա ութ հայկական գյուղերի բնակիչներն էին, ապա մնացած ավելի քան 30 հազարը քաղաքից հեռու ընկած գյուղերից են եղել՝ ինչպես հայեր, այնպես էլ շիա մահմեդականներ: Մի լրացուցիչ տեղեկություն գալիս է կողմնակիորեն հաստատելու, որ 1724 թ. հունիսի 26-ին գերեվարվածների մեծ մասը, այնուամենայնիվ, հայ պետք է լինեին: Տակավին 1699 թ. Պֆալցի կուրֆյուրստին ներկայացրած իր ազատագրական ծրագրում Օրին հայտնում էր, որ եթե Երևանը չհաջողվի գրավել հանկարծակի գրոհով, ապա կարելի կլինի «պաշարել քաղաքը շատ քիչ զորքերով, որովհետև այս նահանգը պարունակում է երեք մեծ գավառ, որոնց բնակիչները բոլորը հայ են, մինչդեռ անհավատները շատ քիչ են: Իսկ այդ փաղափի ամբողջ շրջակայքը՝ բոլոր մեծ ավաններն ու գյուղերը հայերով են բնակեցված»⁵¹⁶:

⁵¹⁵ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 143:

⁵¹⁶ Эзов. Сношения, док. 9, §19, с. 34. հմմտ. Լեո, հ. 3, գ. 2, էջ 54-55 (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Ուստի կարելի է ենթադրել, որ 1724 թ. հունիսի 26-ին օսմանցիների գերեվարած շուրջ 50,000 մարդկանցից առնվազն 40,000-ը հայ էին:

Այսպիսով, 1724 թ. հունիսի սկզբին՝ օսմանյան պաշարման նախօրեին, Երևան ֆաղաֆում կուտակվել էր շուրջ 80,000 հայություն, որոնցից 47-48 հազարը երևանցիներն էին, մոտ 10 հազարը՝ վերը թվարկված շրջակա ութ գյուղերի բնակիչները և շուրջ 30 հազարը՝ Երևանից փոքր-ինչ ավելի հեռու ընկած հայկական գյուղերի բնակիչները:

Պատմաժողովրդագրական լրացուցիչ ճշտումների հնարավորություն է ընձեռում 1707–1725 թթ. Պարսկաստանում գործած լեհ ճիզվիտ Թադեոսը Կրուշինսկու (1675–1751) կարևոր մի հաղորդումը, ըստ որի՝ օսմանցիների կողմից Երևան «քաղաքի գրավման ժամանակ սպանված 30,000 հայերից բացի, բավական շատ էին նաև գերեվարվածները, որոնց քշում էին նախիրների պես»⁵¹⁷: Այսպիսով պարզվում է, որ սեպտեմբերի 8-ին Երևանի Զորագյուղ թաղամասը գրավելուց հետո⁵¹⁸ օսմանյան բանակը ոչնչացրել է այնտեղ ապաստանած 37-38 հազար հայերից ավելի ֆան երեք ֆառորդին՝ 30 հազարին: Այդ թվի մեջ են եղել նաև զենքը ձեռքին զոհված հայոց աշխարհազորի շուրջ 9500 ռազմիկները (որոնցից 1300-ը՝ դեռևս օգոստոսի 18-ին)⁵¹⁹: Խաղաղ բնակչությանից կոտորվել է 21-22 հազար մարդ, իսկ ողջ մնացած 7-8 հազար մարդ էլ գերեվարվել ու ստրկության է քշվել:

Ընդհանուր առմամբ, 1724 թ. Երևանում և նրա շրջակայքում օսմանյան բանակը ոչնչացրել ու գերություն է քշել շուրջ 80,000 հայերի, որոնց թվում էին՝

- 1724 թ. հունիսի 26-ին գերեվարված 40,000 հայերը,
- օգոստոսի 14-ին զոհված 2000 աշխարհազորայիները,
- օգոստոսի 18-ին զոհված 1300 աշխարհազորայիները,

⁵¹⁷ Krusinski, vol. 2, p. 178.

⁵¹⁸ ԱՊ IV, էջ 98-100:

⁵¹⁹ 1724 թ. օգոստոսին Երևանի համար մղված կատաղի կռիվների մասին տե՛ս ԱՊ IV, էջ 97-99:

— սեպտեմբերի 8-ին սպանված 30,000 հայերը (ներառյալ 8200 աշխարհագորայինները) և նույն օրը գերեվարված 7-8 հազար հայ կանայք և երեխաները:

Լրացուցիչ դիտարկումներ Արարատյան երկրի,
Երևան ֆաղաֆի և Դարալագյազի ժողովրդագրության
մասին (XVIII դ. առաջին երեսնամյակ)

Վերոբերյալ բացահայտումներից հետո հարկ է վերընթերցել Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագրում՝ Արարատյան երկրի մասով արտահայտված զորահավաքային սպասելիքներն ու վիճակագրական տվյալները: Հիշենք. Օրու համաձայն, 1699 թ. Երևանի նահանգի, այն է՝ Արարատյան երկրի հայությունը (հիշված Նախիջևանի գավառապետությունում բնակվողներին) ի վիճակի էր ազատագրական դրոշի շուրջը համախմբել 15,000 զինվոր: Առաջնորդվելով ընդհանուր հայ բնակչության քանակի ու զորակոչվելիք տղամարդկանց միջև Օրու ծրագրով նախատեսված «10 բնակչից մեկ զինվոր» հարաբերակցությամբ՝ վերը ճշտեցինք, որ այդ պահին Երևանի նահանգի հայությունը կազմել է մոտ 150 000 մարդ (տե՛ս Աղյուսակ Ա):

Այժմ բաղդատենք այս տվյալները 25 տարի անց՝ 1724 թվականին Երևանի պաշտպանության ժամանակ տիրող ժողովրդագրական ու զորահավաքային իրավիճակի հետ: 1724 թ. հունիսին՝ Երևանի պաշարման նախօրեին, քաղաքում կուտակվել էր շուրջ 80,000 հայություն: Սակայն նրանք Արարատյան երկրի հայության մի մասն էին միայն: Օսմանյան բանակը սրընթաց առաջխաղացմամբ գրավել էր բազմաթիվ գյուղեր և ավաններ, ընդ որում՝ շատերը հպատակեցվել էին առանց կռվի՝ կա՛մ ուժի կիրառման սպառնալիքով, կա՛մ նաև որոշակի երաշխիքներ ստանալու դիմաց, ինչպես, օրինակ, Կարբին, որն

ուներ 6000 բնակիչ (այսինքն՝ կարող էր տրամադրել, Օրու ծրագրով՝ մոտ 600, իսկ համընդհանուր ինքնապաշտպանության դիմելու դեպքում՝ շուրջ 1200 ռազմիկ)⁵²⁰:

Հավաստիապես կարող ենք ճշտել Երևանի պաշտպանական շրջանից դուրս մնացած ևս մեկ մեծ գյուղի՝ Վաղարշապատի (Ուչքիլիսա) բնակչության քանակը: 1728 թ. օսմանյան իշխանությունների անցկացրած աշխարհագրի (ներառյալ հարկային ցուցակագրման) համաձայն, Վաղարշապատ գյուղն ուներ 390 ամուսնացած տղամարդ (այն է՝ ընտանիք, ծուխ), 126 ամուրի և 6 ալրի⁵²¹: Քանի որ գլխահարկը (իսփանջը) գանձելու նպատակով գրանցվել են բոլոր ամուսնացած տղամարդիկ, նրանք ներկայացնում են ոչ թե գերդաստանները (որոնցում, սովորաբար, լինում է մեկից ավելի ամուսնացած տղամարդ՝ իրենց ընտանիքներով հանդերձ), այլ բոլոր փոքր ընտանիքները, այսինքն՝ 390 ծուխ, յուրաքանչյուրում, միջին հաշվով, 5 շունչ: Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ 126 ամուրիների մի մասը (պայմանականորեն՝ կեսը) չամուսնացածներն էին, մյուս մասը՝ այրիացածները, որոնցից շատերը երեսա կամ երեսաներ ունեին ու թվապես առանձին ծուխ էին ներկայացնում՝ առանց մահացած ամուսնու՝ միջինը 4 հոգի: Ըստ այսմ՝ 1728 թ. Վաղարշապատն ունեցած պետք է լիներ ավելի քան 2000 բնակիչ:

Դրանից երեք տարի առաջ՝ 1725 թվականին նույն գյուղում օսմանցիների անցկացրած աշխարհագրի մեջ՝ Ս. Էջմիածնի

⁵²⁰ Աբրահամ Երևանցի, էջ 25, 98: Կարբիի 40-օրյա պաշտպանությունը տևել է 1724 թ. ապրիլի 25-ից մինչև հունիսի 3-ը (տե՛ս ԱՍ IV, էջ 93-100):

⁵²¹ Փափագյան, Հակոբ. Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, էջ 440, 444: 1725 թ. անցկացված ցուցակագրմամբ Վաղարշապատ գյուղում եղել է 374 ամուսնացած տղամարդ, ասել է թե՛ փոքր անհատական ընտանիք, իսկ ամուրիների և այրիների թիվը նշված չէ, որը Հ. Փափագյանը արդարացիորեն բացատրում է օսմանյան ռազմակալման առաջին տարում վարվող հարկային համեմատաբար մեղմ քաղաքականությամբ (նույն տեղում, էջ 443-444):

Մայր Աթոռի հետ իրենց տնտեսական կապերի բերումով, երևում են ևս մոտ մեկ տասնյակ հայկական գյուղեր, որոնց բնակիչները (կամ դրանց մի մասը) ստրկության չեն քշվել: Ահա այդ երևանի երկրից չարտաքսված գյուղերը. Կարբիի նահիայում գտնվող Օշականը, Մաստարան ու Ֆրանկանոցը, Կըրխբուլաղի նահիայում գտնվող Շիրաբաղը, Ղարաքիլիսան, Քյալարան և, ըստ ամենայնի, նաև ինքը Կըրխբուլաղը, Ապարանի նահիայում գտնվող Քիրաջլուն և հավանաբար նաև հենց Ապարանը⁵²²: Ցավոք, այս գյուղերի բնակչության թիվը ճշտելու համար առայժմ տվյալներ չկան: Սակայն հիմք ընդունելով երևանի շուրջը եղած մյուս գյուղերի մեծությունը, յուրաքանչյուրում կարելի է հաշվել 500-ից մինչև 1000 բնակիչ, ընդհանուր առմամբ՝ ևս 5-10 հազար շունչ: Ընդամենը, սրանց մեջ կարելի է ներառել նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և նրան ենթակա այլ վանքերի հարյուրավոր հայ հոգևորականներին, որոնք, ազատված լինելով հարկերից⁵²³, այս հարկացուցակներում գրանցման չեն ենթարկվել: Այսպես, Դավիթ Բաղիշեցին, նկատի ունենալով 1650-1660-ական թթ. Ս. Էջմիածնին ենթակա արևելահայ բոլոր վանքերի միաբաններին, գրում էր. «...աչօք մերովք տեսանեմք զՍուրբ Էջմիածինն անթիւ վարդապետօք և բաբելայիւք և խարանազգեստ կրօնաւորօք ավելի քան զՇ (500)»⁵²⁴: Այսպիսով, XVII դ. կեսերին արևելահայ կուսակրոն հոգևորականություն թիվն անցնում էր 500 հոգուց, բայց նրանցից միայն հիսունն էր Ս. Էջմիածնի միաբան⁵²⁵: 1640-ական թթ. Սաղմոսա-

522 Նույն տեղում, էջ 452-453:

523 Նույն տեղում, էջ 453:

524 «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 358:

525 1640-ական թթ. սկզբին Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռն առանձին վերցրած ունեցել է մոտ 30, իսկ 1650-1660-ական թթ.՝ մոտ 50 միաբան (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց, էջ 321: **Անանեան Պողոս**. Ոսկան վարդապետի նամականին. – «Բազմավեպ», 1967, թիվ 6-8, էջ 133: «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 537. **ԱԱ IX**, էջ 203, 228-229, ծնթ. 136): Հետևաբար, Ս. Մալխասյանը, թյուրիմացության մեջ է ընկնում, երբ, հիմք ընդունելով Դավիթ Բաղիշեցու վերոբերյալ տեղեկությունը, գրում է, թե

վանքն ուներ ավելի քան 40 միաբան, իսկ Հովհաննավանքի միաբանների թիվը հասավ ավելի քան 40-ի միայն 1660-1670-ական թթ.⁵²⁶: 1668 թ. Հալիձորի և Շինուհայրի կուսանաց անապատներում կային, համապատասխանաբար, 70 և 60 միանձնուհի («կուսանք ապաշխարող»), Տաթևի անապատում՝ 70 «կրօնաւոր մարդ», իսկ Տաթևի վանքում՝ առաջնորդից բացի, 10 արքեղա⁵²⁷: 1679 թ. Դարաշամբի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքը (Մաղարդավանք) ուներ մոտ 30 միաբան⁵²⁸, իսկ 1723 թ.⁵²⁹ 17 միաբան⁵²⁹:

XVII դարի առաջին կեսին Ս. Էջմիածնում իբր եղել է 500 հոգևորական (տե՛ս **Մալխասյան Մ.** Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները..., էջ 95): Այս սխալն իրականում գալիս է դեռևս Վ. Հակոբյանից, ով նույն կերպ էր ընկալել Բաղիշեցու նշված հաղորդումը (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 296):

⁵²⁶ **Զաքարեայ Սարկաւազ.** հ. Բ, էջ 49. հ. Գ, էջ 36 («Բազմացոյց զմիաբանսն՝ աւելի քան զիս (40), որք ամենեքեանքն միասիրտ ու միական էին»): Հովհաննավանքի միաբանների թիվը 40-ից անցել է միայն Հովհաննես վարդապետի առաջնորդության օրոք՝ 1651-1679 թթ. ընթացքում (նույն տեղում, էջ 32-33):

⁵²⁷ **Զաքարիա Ագուլեցի.** Օրագրութիւն, էջ 75-76:

⁵²⁸ 1679 թ. Ս. Ստեփանոսի միաբաններից 31-ի անուններն ու հոգևոր աստիճանները պահպանվել են (այդ պահին նրանցից երկուսը, ինչպես նշում է հիշատակագիրը, արդեն մահացել էին). «Աստապատցի... Միքայել վարդապետս... զհոգևոր ծնողն իմ և զեղբայրն իմ գտուրք Ստեփաննոսի միաբանքն. Մեծ Յակոբ րաբունապետն, զԶաքարիա, զԱհարոն, զՆերսէս, զՄէլիքսէթ և զՅովսէփ վարդապետքն, զտէր Յովանէսն, զտէր Մինասն, զտէր Երեմիայն, զտէր Անդրէասն... զմեծ Միքայել վարդապետն, որ է երկրորդ ծնող իմ և առաջնորդ սուրբ ուխտիս, նաև Յոհան և Պետրոս, Մարտիրոս և Արիստակէս, Մովսէս և Աւետիք վարդապետքն, տէր Եսային, տէր Թորոսն, հայր վանիցս գԴանիել վարդապետ և տէր Սամուէլ հանգուցեալք, զտէր Ստեփաննոս, զտէր Ղազարն, զտէր Գրիգորն, զտէր Անդրէասն, զտէր Յովանէսն Բ, տէր Աստուածատուրքն, զտէր Յակոբն և այլ միաբանք սուրբ Մաղարթա վանքիս» (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 3531, թ. 350ա):

⁵²⁹ 1723 թ. Ս. Ստեփանոս Նախավկայի միաբանների մասին մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ արդ, Սուրբ Նախավկայի վանից միաբանքն այս են. Գալուստ քաջ րաբունի վարդապետն, որ առաջնորդ սուրբ աթոռոյս, Մարտիրոս և Պետրոս վարդապետքն, որք են եպիսկոպոսք: Եւ այլ միաբան վարդապետք Խաչայտուրն և Յովանէսն, Ստեփանոսն, Անանիէն և Սամուէլն,

XVIII դարի սկզբին այս թվերը կարող էին միայն աճած, բայց ոչ նվազած լինել, որովհետև նախորդող տասնամյակները խաղաղ ժամանակահատված էին:

Բուլղարիայի մայրաքաղաք Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի անվան գրադարանում պահվում են 1724-1735 թթ. միջև կազմված օսմանյան պաշտոնական վավերագրեր, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Արարատյան երկրի նաև այլ հայկական ավանների ու գյուղերի, այդ թվում՝ Սուրմալուի, Դարաչիչազի, Քանաքեռի, Բջնիի⁵³⁰, Արզականի, Զագավանքի, Առինջի, Արզնիի, Գյամբեզի, Ճաթղռանի, Սամաղարի, Աղավնատան, Նագրեանի, Գյոգ-գյումբեթի (Գոգումբեթ), Գառնիի, Զոլմաքչիի (Նորք), Նորագեղի, Շենգավիթի, Սաֆիաբադի, Մոլլա-բայազիդի, Բաթոնիջի, Ելդովանի, Արալդղի, Ակոռու, Խաչափարախի, Հաջի-իլյազի, Մենմանդարի, Զանֆիդայի, Զաֆարաբադի (Կավակերտ, այժմ՝ Արզավանդ), Հաջիբեկուի, Ղամարլուի (Արտաշատ), Դավալուի (այժմ՝ Արարատ), Խոյլասարի, Եղվարդի⁵³¹,

տեղ Առաքելն, տեղ Ստեփաննոսն եւ տեղ Յակոբն, տեղ Միքայելն, տեղ Սարգիսն և տեղ Ազարիէն, տեղ Գրիգորն և տեղ Մաղաքիէն... Եւ անարժան և մեղաւոր Յավանէսը Տուսքքեցի» (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 2957, թ. 2բ):

⁵³⁰ 1671 թ. Թիֆլիսից Երևան իր ուղևորության ճանապարհին Բջնի այցելած Շարդենը Բջնին անվանում է «նշանավոր քաղաք» (*The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*, p. 384), ինչը վկայում է այդ ժամանակ Բջնիում ավելի քան 5000-անոց բնակչություն լինելու մասին:

⁵³¹ 1604-1618 թթ. բռնի տեղահանություններից հետո Արարատյան երկրում մնացած կամ քիչ ուշ վերաբնակեցված հայկական գյուղերից մեկը Եղվարդն էր: Երբ 1620-ական թթ. վերջերին օսմանյան բանակը ներխուժում է Արարատյան երկիր, Եղվարդի բնակիչները պատասխարկում են տեղի բերդում և քարերով պաշտպանություն կազմակերպում. «[օսմանցիները] եկին Եղուարդ գիւղ. և պատեցին զամրոց նորա. և զեղականքն պատերազմեցան ընդ նոսա քարամբ: Իսկ Օսմանցիք տեցին մինչև սպառել քարանց նոցա: Եւ ապա դիւրաւ առին զամրոցն, և կոտորեցին ի նոցանէ արս I (30), և գերեցին զորս գտին ի նմա՝ մարդ և անասուն» (**Չաքարեայ Սարկաւազ**, հ. Ա, էջ 85): Այս դրվագը վկայում է նաև արևելահայերի՝ օսմանյան ռազմակալումը չհանդուրժելու և դիմադրելու պատրաստակամության մասին:

Դվինի⁵³² և, ինչպես հավաստիացնում է այդ վավերագրերի հետ ծանոթացած անվանի արևելագետ-պատմաբան Հ. Դ. Փափազյանը, «բազմաթիվ այլ մեծ ու փոքր գյուղերի համայնքների վրա դրված հարկային պարտավորությունների մասին»⁵³³: Ցավոք, Փափազյանը չի տալիս այդ վավերագրերում գրանցված հայկական բոլոր գյուղերի անունները՝ անվանապես թվարկելով դրանցից ընդամենը վերոնշյալ 35-ը: Բայց խոսքը նաև տասնյակ այլ հայկական ավանների և գյուղերի մասին է, որոնք շարունակում էին գոյատևել անգամ այն բանից հետո, երբ 1724 թ. Երևանում և նրա շրջակայքում օսմանյան բանակը ոչնչացրել ու գերություն էր քշել, ինչպես վերը հաշվվեց, շուրջ 80,000 հայերի:

Պետք է հիշել նաև, որ դեռևս 1723 թ. առաջին կեսին՝ Արևելյան Հայաստան օսմանյան բանակի ներխուժման նախօրեին, պարսից իշխանությունների սանձազերծած դաժան ճնշումների հետևանքով Արարատյան երկիրն արդեն իսկ մեծ թվով հայեր էին լքել: Անմիջական պատճառն այն էր, որ Երևանում տեղակայված Սեֆյաններին ենթակա զորքը 1723 թ. սկզբին Ղարաբաղի նորաստեղծ Սղնախների դեմ մի արշավանքում ծանր պարտություն էր կրել հայոց զորքից: Գեղարքունիքի («Գեղագունու երկիր») միջով նահանջելիս, երևանյան այդ զորագունդը տեղի հայերից էր վրեժխնդիր եղել՝ կոտորելով 2000-ից ավել «մեծ թէ պստիկ, կին, մարդ, մինչև կաթնայկեր արախայ (երեխա)», թալանելով նրանց ունեցվածքը, գերեվարելով ու Երևան բերելով կանանց: Սակայն խանական ոխը դրանով չէր սահմանափակվել: Հայկական զինուժից կրած պարտության մասին տեղեկանալով՝ «յԱրևանայ նայիբն և

⁵³² Ըստ Շարդենի, 1673 թ. Դվինը (Daivin) «շատ մեծ ու շատ գեղեցիկ» («fort grand & fort beau») գյուղ էր (Chardin, J. de. *Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient*, p. 303):

⁵³³ Փափազյան Հ. Դ. Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 201:

թուրքերն (իմա՝ մահմեդականները – Ա.Ա.)» վայրագ բռնություններ են սկսել նաև քաղաքի ու շրջակա գյուղերի հայությունն զեմ. «Խայերին թալանելն, կին, երեխայ և խիզան (=ընտանիք, գերդաստան) քաշելն և մարդ սպանելն... Խայերն ցերեկով կարել չեն ելել տանէ դուս գոլ... Էս ողորմելի Խայերն կըտեսնէն՝ որ էլ ճար չկայ, նեղութիւնն օր ըստ օրէ իվելաման այ, շատ գեղ և շատ մարդ խիզանօվ (=ընտանյոք հանդերձ) փախան, գնացին Օսմանցու երկիրն»⁵³⁴:

Այսպիսով, 1723 թ. առաջին կեսին Արարատյան երկիրը լքել և Օսմանյան կայսրության տարածք էին անցել հազարավոր հայեր: Նրանց թիվը, դատելով սկզբնաղբյուրի տրամադրած կողմնակի տեղեկություններից, մասնավորապես՝ հեռացած գերդաստանների և նույնիսկ ամբողջ գյուղերի մասին, կարելի է գնահատել 5-ից մինչև 15 հազար մարդ, միջինացված ու կլորացված՝ մոտ 10,000 մարդ: Այդպես զանգվածաբար կարող էին հեռանալ Օսմանյան կայսրության սահմանին մոտ ապրողները միայն, որովհետև խանական իշխանությունն ուժով էր արգելելու իրեն բոլորովին ոչ ձեռնտու հայոց այդպիսի մի արտահոսքը:

Արարատյան երկրի, այն է՝ Երևանի նահանգի (բացառությամբ Նախիջևանի գավառապետության) հայության վերը նշված մարդկային կորուստները (1723 թ. մոտ 10,000 գաղթականները և 1724 թ. բնաջնջված ու գերեվարված շուրջ 80,000 հայերը) բաղդատելով Իսրայել Օրու զորահավաքային սպասելիքների հիման վրա վերը հաշված՝ XVIII դարի առաջին քառորդին նույն տարածքում բնակվող շուրջ 150 000 հայերի քանակի հետ, կարելի է մակաբերել, որ 1724 թվականին օսմանցիների ձեռնարկած պատերազմական, այդ թվում՝ զանգվածային ոչնչացման գործողություններից հետո նույն տարածքում մնացել էր ընդամենը 60-70 հազար հայ բնակիչ: Երևանի նահանգի 150 000-

⁵³⁴ «Ժամանակագրության Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէցի»։ – «Կռունկ Հայոց աշխարհին», № 3, § 115, էջ 201 (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)։ Մանրամասն այս իրադարձությունների մասին տե՛ս ԱՎ XII, էջ 60-62:

անոց հայությունից մնացած այդ կեսից էլ պակաս ժողովրդի փա-
նակը չէր շատանալու նաև հաջորդող խառնակ տարիներին՝ վրա
հասած տառափոխիկ հիվանդությունների, սովի, անհագուրդ հա-
կապահանջության⁵³⁵, բռնանշումների և արտագաղթի պատճա-
ռով:

Արարատյան երկրի (Երևանի նահանգի) այսպիսի ծավալի
հայաթափումը համընկնում է Թ. Կրուշինսկու ուշագրավ մի հա-
ղորդման հետ, եթե միայն այն ճիշտ վերծանենք. «Այս պատե-
րազմների ընթացքում նրանց (հայերի) թիվն այնքան նվազեց,
որ 1725 թ. վերջին անգամ կեսը չէին այն քանակության, որ
մինչև աֆղանների գալն ունեին Պարսկաստանում»⁵³⁶: Արդ,
եթե վերագրելու լինենք այս պնդումը, ինչպես անում է Թ. Կրու-
շինսկին, առհասարակ պարսկահպատակ հայությանը, ապա
այն ակնհայտորեն չափազանցված պետք է համարել, որով-
հետև աֆղանական և օսմանյան ռազմակալման առաջին երեք
տարվա՝ 1722-1725 թթ. ընթացքում Սեֆյան տերության տա-
րածքում բնակվող (ինչպես ավելի ուշ ի մի կբերվի) շուրջ 2,5
միլիոն հայերի կեսը պարզապես չէր կարող սպանվել ու
ստրկության քշվել: Բայց քանի որ Կրուշինսկու վերը մեջբեր-
ված գնահատականը զարմանալի ճշգրտությամբ արտահայ-
տում է 1725 թվականի վերջի դրությամբ Արարատյան երկրի
հայության կրած կորուստների չափը (ընդհանուրի կեսից ավե-
լին), ապա միանգամայն ընդունելի պետք է համարել, որ նրան
հասած տեղեկությունները վերաբերել են ոչ թե բոլոր պարս-
կահպատակ հայերին, այլ հենց Արևելյան Հայաստանի սիրտը
համարվող այդ նահանգում ապրողներին միայն:

⁵³⁵ 1725 և 1728 թթ. Վաղարշապատ գյուղում օսմանյան նորահաստատ օկու-
պացիոն իշխանության անցկացրած աշխարհագրերից մեզ հայտնի է, որ
Արարատյան երկրի հայ բնակչության հարկային բեռն այդ երեք տարվա ըն-
թացքում ահռելի չափով բարձրացվել է (Փափազյան Հ. Վաղարշապատ
գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, էջ 443-446. նույնի՝
Սոֆիայի Կիրիլ և Մելքոնի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանա-
կան վավերագրերը, էջ 198-199):

⁵³⁶ Krusinski, vol. 2, p. 178. հմմտ. Աբրահամ Երևանցի, էջ 31-35:

Իսկ 1722-1725 թթ. պատերազմական վիճակում իրանահայատակ հայությունը կրած ընդհանուր կորուստները, թվում է, թե բավականին ճիշտ են գնահատված 1730-1740-ական թթ. Պարսկաստանում գործած կարմեյան քարոզիչ, պատերազմական ⁵³⁷ «Երկրորդ ճանապարհորդություն» («Secondo Viaggio») աշխատության մեջ՝ «200 000 սպանված և ստրկության քշված» ⁵³⁸, որոնցից 80 հազարը, վերը կատարված հաշվարկի համաձայն, արարատյան հայերը պետք է լինեին:

Երևանի ու Նախիջևանի գավառների
հայության թվաքանակը 1725-1726 թթ.

1720-ական թթ. Երևանի, Նախիջևանի և Դարալագյազի գավառների հայության կրած մարդկային ահռելի կորուստների մասին որոշակի պատկերացում կարելի է կազմել՝ բաղդատելով անմիջապես վերը, ինչպես նաև սույն ուսումնասիրության XIII-րդ գլխում («Ստուգողական հաշվարկ. արևելահայության թիվը՝ ըստ գլխահարկի գանձումների») կատարված քննության արդյունքները հետևյալ վավերական տվյալների հետ:

⁵³⁷ Պատեր Լեանդրը 1730 թ. հատուկ առաքելությամբ ուղարկվում է Պարսկաստան, որտեղ գործում է գրեթե երկու տասնամյակ, իսկ հետագայում մանրամասնորեն նկարագրում իր տեսածն ու լսածը 1753-1757 թթ. Հռոմում հրատարակված երեք հատորանոց սովորածավալ աշխատության մեջ (տե՛ս **Եսայի վ. Տայեցի**. Իսրայել Օրի՝ տասնութերորդ դարու հայ ազգին ազատագրության ռաիվիրան. – «Բազմավեպ», 1914, էջ 27-28):

⁵³⁸ «The Armenian race in Persia was so diminished from the time of the arrival of the Afghans, i.e. in 1722 up to 1725, that 200,000 may be reckoned as having been killed and taken away as slaves» (**Carmelites-I**, p. 579): XVIII դարի մի շարք եվրոպացի հեղինակներ, այդ թվում՝ Լեանդրը, զգալի չափով օգտվել են Կրուշինսկու պատմությունից (տե՛ս **Եսայի վ. Տայեցի**. Իսրայել Օրի – տասնութերորդ դարու հայ ազգային ազատագրության ռաիվիրան, էջ 27-32. հմմտ. **Иоаннисян А. Р.** Иосиф Эмин. Ереван: изд-во ЕГУ, 1945, с. 83-84, прим. 3): Սակայն Լեանդրի այս հաղորդումն ունի ինքնուրույն արժեք, որովհետև Կրուշինսկին նման քանակական գնահատական որևէ տեղ չի տալիս:

Հիշրեթի 1137 և 1138 թթ., այն է՝ 1724-1726 թթ. Երևանի բերդի բերդապահ կայազորի հրամանատար (մուհաֆիզ) Ռաջաբ փաշայի, քարտուղար (դեֆթերդար) Սուլեյման էֆենդիի և հաշվետար (ռուզնամչի) Մուհամմատ էֆենդիի կողմից օսմանյան Արքունի դիվանի գլխավոր հաշվապահությանը ներկայացվել է հիշյալ թվականների ելից և մտից մանրամասն հաշվեկշիռը («Դեֆթեր-ի մուկաթիաթ»), որի մեջ առանձին նշված է նաև հայերից գանձվող գլխահարկը՝ ջիզյան։ Ինչպես պարզել է այդ վավերագրերը հրապարակած Հ. Փափազյանը, տեղի է ունեցել ջիզյայի երկու գանձում. առաջինը հապճեպորեն անցկացվել է Երևանի գրավումից անմիջապես հետո՝ 1724 թ. հոկտեմբերից մինչև ընդհուպ դեկտեմբեր ժամանակահատվածում։ Այդ միջոցառումը հատվածաբար է ընդգրկել պատերազմական գործողությունների հետևանքով օսմանյան ժամանակավոր ռազմական լավման ներքո գտնվող ավերված ու հայաթափված տարածքը ու տեղ-տեղ աղոտ և անորոշ է։ Երկրորդ գանձումն անցկացվել է ավելի կայուն պայմաններում՝ 1725 կամ 1726 թվականին՝ արդեն ներառելով Երևանի, Նախիջևանի և Դարալագյազի գավառները (Հ. Փափազյանի համառոտ վերաշարադրանքում նշվում են Կրդխբուլաղի, Կարբիի, Գառնիի, Շարուրի, Սուրմալուի, Դարաչիչազի, Դարալագյազի նահիաները, Սադարակը, Աղջաղալան, Կողբի աղահանքերը, Գոգչայի օջաքլըքը, Նախիջևանի կազան, Աստապատը, Շորագյալը, Ս. էջմիածնի վանքի արարատյան կալվածքները)։ Ահա այս երկրորդ գանձման ժամանակ ջիզյան վճարել են 28,138 չափահաս արուններ⁵³⁹։ Սովորական, խաղաղ պայմաններում հարկատու արունների այս թվաքանակը նշանակելու էր, որ ջիզյայի գանձման տարածքում հայ բնակչությունը պետք է կազմեր, ընդհանուր առմամբ, մոտավորապես 100 000 մարդ⁵⁴⁰։ Սակայն այս դեպքում խոսքը

539 Փափազյան Հ. Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 199-200։

540 Հաշվարկը կատարում ենք սույն ուսումնասիրության XIII-րդ գլխում որոշված բանաձևի համաձայն, ըստ որի՝ մոտ 28,000 (28,138) հարկատու չափա-

վերաբերում է պատերազմական խոշոր գործողություններին, ներառյալ զանգվածային ոչնչացմանն ու զանգվածային գերեվարությունն անմիջապես հաջորդած տարիներին: Հետևաբար, նախ, հայ իգական սեռի ներկայացուցիչների թվաքանակը պետք է մեծապես գերազանցեր հայ արական սեռին, քանի որ տղամարդկանց մի մասը մինչ այդ ընդգրկվել էր հայկական զինված ջոկատներում և, ինչպես տեսանք, միայն Երևանի պաշարման ժամանակ նրանցից առնվազն 11,500-ը զոհվել էին օսմանյան բանակի դեմ ինքնապաշտպանական մարտերում: Հայ տղամարդկանցից շատերին էլ, ինչպես վերն արդեն ասվել է, օսմանյան զավթիչները նպատակայնորեն ոչնչացրել էին: Բացի այդ, հազարավոր հայեր ինչպես Արարատյան երկրից, այնպես էլ հատկապես Դարալագյազի շրջանից, հեռացած պետք է լինեին հարևան Արցախի և Սյունիքի հայոց իշխանապետությունների վերահսկած տարածք, ինչպես դա արել էր, օրինակ, Գանձակի շրջանի հայերի մեծ մասը⁵⁴¹: Ավելին, շեշտակի աճել էր ծայրահեղ աղքատների, այսինքն՝ չիզյան վճարելու անկարող մարդկանց թիվը: Այդ մասին է վկայում հենց նույն գանձմանը մասնակցած՝ չիզյան վճարած հայ արուների սոցիալական շերտավորումը՝ 470 ունևորներ, 480 միջակներ և 27,188 չքավորներ⁵⁴²: Հասկանալի է, որ այս ծանրագույն սոցիալական վիճակը նոր էր առաջացել, այլապես չքավորները չէին կարող այդքան շատ՝ 95 տոկոսից ավելի լինել: Պարզ է նաև, որ հազարավոր կամ տասնյակ հազարավոր հայ տղամարդիկ (գուցե այնքան, որքան չքավորներն էին) այս գանձմանն առհասարակ

հաս արուների դեպքում ունենալու էինք նաև 14,000 (14,069) տարիքային պատճառով (մինչև 15 տարեկան ու 60 տարեկանից բարձր) ոչ հարկատու արու և 7000 (7035) ծայրահեղ աղքատ, միասին՝ շուրջ 50,000 հայ տղամարդ ու զուգահեռաբար մոտ 50,000 իգական սեռի ներկայացուցիչ:

⁵⁴¹ Մանրամասն տե՛ս աստ, Գլուխ IX. «Սյունյաց հայոց թվաքանակը, տեղաբաշխվածությունը և գորահավաքային կարողությունը XVII դարի վերջին»:

⁵⁴² **Փափագյան Հ.** Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի..., էջ 200:

չեն մասնակցել՝ ծայրահեղ աղքատ, ըստ այդմ՝ բացարձակապես անվճարունակ լինելու պատճառով: Հետևաբար, 1725-1726 թթ. նշված երեք գավառների տարածքում բնակվող հայության իրական թիվը զգալիորեն ավելին էր, քան 100 000-ը: Կարելի է միայն ենթադրել, որ Նախիջևանի գավառի (չժիոթե՛ն ամբողջ Նախիջևանի գավառապետության՝ Թուման-ե Նախիջևանի հետ) հայությունը, որն այդ պահին հարաբերականորեն քիչ կորուստներ էր տվել, քանզի առանց դիմադրության անցել էր օսմանյան գավթիչ բանակի կողմը, կազմում էր ավելի վաղ Իսրայել Օրու նշած (և այլ տվյալներով հաստատվող) մոտավորապես 50,000 մարդուց փոքր-ինչ պակաս մի քանակություն⁵⁴³: Ուստի օսմանյան ռազմակալման այդ առաջին տարիներին Երևանի նահանգի ու Նախիջևանի գավառի հայությունը միասին կազմել է մոտավորապես 110-120 հազար մարդ:

Իսկ թե Դարալագյազում բնակվող շուրջ 100 000 հայերից որքա՞նն էին 1725 թվականից հետո մնացել կենդանի և իրենց տեղում՝ առայժմ որոշակի բան ասելն անհնար է:

Արարատյան երկրի ֆաղաբաբակ հայության թվաքանակը

Պարզելով, որ 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը մասնակցել է քաղաքի և շրջակա ութ գյուղերի բնակիչներից շուրջ 11,500 հայ մարտիկ, պետք է կրկին հիշել, որ նրանք զինակոչվել էին ինֆնապաշտպանական կենաց-մահու կովի առաջացրած՝ «5 բնակչից 1 զինվոր» գոյութենական անհրաժեշտությունից, այլ ոչ թե 1699 թ. Իսրայել Օրու կազմած Պֆալցյան հաւճակողական ազատագրական ծրագրի՝ «10 բնակչից 1 զինվոր» գորա-

⁵⁴³ Տե՛ս աստ՝ Ադուսակ Ա և գլուխ «VII. Շամբի, Ագուլիսի (=Գողթն), Շարուրի, Երնջակի, Ճահուկի և Նախիջևանի գավառներ», ինչպես նաև գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ. արևելահայության ժողովրդագրական պատկերը 1599 թ. մինչև 1720-ական թթ.» (ենթագլուխ՝ «Ագուլիսի և Նախիջևանի բնակչության թվաքանակը XVII դ. երկրորդ կեսին–XVIII դ. առաջին քառորդին»):

հավաքային հաշվարկից: Ամեն դեպքում ուշագրավ է, որ նույնիսկ ռազմավարական խիստ անբարենպաստ պայմաններում՝ օսմանյան զորքերի կողմից Երևանի գավառի մեծ մասի սրընթաց գրավումից հետո էլ, արարատյան հայոց ղեկավարներին հաջողվել էր զինվորագրել Օրու նախանշած 15,000 հայ աշխարհագորայինների ավելի քան երկու երրորդին:

Արդեն նշել ենք, որ Երևանի պաշարման երրորդ օրը՝ հունիսի 26-ին, օսմանյան զորքերը գրավել էին քաղաքի որոշ արվարձանները («վարոշը») և գերեվարել ու մասամբ ոչնչացրել ավելի քան 10,000 ընտանիք⁵⁴⁴, որոնց մեծամասնությունը՝ առնվազն գոնե 8000 ընտանիքը (շուրջ 40,000 շունչ) հայ պետք է լինեին: Այդ զանգվածի տղամարդկանց մի մասը, ինչպես վերը ճշտվեց, շարունակում էր դիմադրությունը հայկական ինքնապաշտպանական ջոկատներում, իսկ մյուս մասը հավանորեն տեղնուտեղը ոչնչացվել էր, որովհետև օսմանյան աղբյուրը ոչ պատահականորեն ընդգծում է «ժողովրդից 10 հազարից ավելի ընտանիք և երեխաների» գերեվարման փաստը⁵⁴⁵՝ նկատի ունենալով այդ ընտանիքներում հենց երեխաների մեծ թիվ կազմելը: Բանն այն է, որ օսմանյան բանակն ուներ գլխավոր մոլֆթիի խորհրդատվությամբ ու համաձայնությամբ արձակված սուլթանական հատուկ հրահանգ, ըստ որի՝ դիմադրություն ցույց տվող վայրերում քրիստոնյա արուները ենթակա էին ոչնչացման, իսկ նրանց կանայք ու երեխաները՝ գերեվարման⁵⁴⁶: 1720-ական թթ. հայկական սկզբնաղբյուրներում բազ-

544 «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 143: Մ. Կարապետյանը սխալմամբ վերագրում է այս «10 հազարից ավելի ընտանիքի» գերեվարումը Երևանի գրավմանը հաջորդած պահին (**Կարապետյան Մ. Մ.** Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., էջ 97), մինչդեռ իրականում այն գրեթե երեք ամսով նախորդել է քաղաքի Ձորազյուղ-Կոնդ հատվածի, ինչպես նաև Երևանի բերդի անկմանը (հմմտ. **ԱԱ IV**, էջ 95-99):

545 «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա, էջ 143:

546 **ԱԱ VII**, էջ 34-35:

միցս է շեշտվում հայ, վրացի, «պարսիկ» (շիա) գերիները մեջ տղամարդկանց բացակայությունը, օրինակ՝ 1725 թ. սեպտեմբերի 20-ով թվագրված հետևյալ վավերագրում. «...Օսմանցիք առին զՀամադան, զԴավրէժ, զՆախջաւան եւ զայլ գաւառս եւ գրեթէ ոչ ուրեք մնաց հայ որ ոչ գերեցաւ. բնամ եմ կամայք, տղաք, աղջկունք, արք սակաւ յոյժ...» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)⁵⁴⁷:

Ըստ այսմ, եթե Արարատյան երկրի հայությունը (առանց նախիջևանահայություն)՝ «10 բնակչից 1 զինվոր» հաշվարկով համընդհանուր զորահավաքի ենթարկվելու բարենպաստ ռազմաքաղաքական պայմաններում՝ մինչև 1724 թվականի գարնանն սկսված օսմանյան բանակի ներխուժումը, ապա այդ տարածքում ապրող հայ տղամարդկանց թվաքանակը բավարարելու էր, որպեսզի Իսրայել Օրու կանխանշած արարատյան 15,000-անոց զորաբանակն ամբողջությամբ համալրվեր:

Այսպիսով, մինչև 1604 թ. (կամ գուցե մինչև 1578-1590 թթ. թուրք-պարսկական մեծ պատերազմը) Արարատյան երկրում կամ Երևանի նահանգում (Զուխուր-Սաադ), ներառյալ Նախիջևանի գավառապետությունում (Թուման-ե Նախիջևան) ապրող քաղաքային հայերի թվաքանակը մոտավորապես այսպիսին է՝

45-50 հազար երևանցիներ,

15-25 հազար նախիջևանցիներ,

15-25 հազար ջուլայեցիներ,

15-20 հազար ագուլիսցիներ,

ընդամենը՝ միջինացված ու կլորացված թվերով, շուրջ 100 000 մարդ:

Սակայն, Արարատյան երկրի հայոց ընդհանուր թվաքանակի հաշվարկում՝ չորս մեծ քաղաքների և գյուղական բնակչությունից զատ, պետք է գումարել նաև այն 11 հայկական գյուղաքաղաքները, որոնց միջին մեծությունը, ինչպես վերը նշեցինք, կազմել էր մոտավորապես 5-6 հազար մարդ, այսինքն՝

⁵⁴⁷ «Պատմություն Ղափանցոց», էջ 100 (վավ. 22). հմմտ. էջ 96 (վավ. 9), 98 (վավ. 18), 100 (վավ. 23, 24), 178: Տե՛ս նաև АРО-II, док. 335, с. 274:

շուրջ 60,000 բնակիչ: Նկատի ունենալով, որ այդ գյուղաքաղաքներում կարող էին լինել մահմեդականների (հիմնականում՝ «թուրքացածների») փոքր խմբեր, հայ բնակչության թվաքանակը կարելի է փոքր-ինչ նվազեցնել՝ կլորացնելով այն մինչև 50,000-ի:

Հետևաբար, մոտավոր թվերով, մինչև 1604 թվականն Արարատյան երկրի (ներառյալ Նախիջևանի գավառապետությունը) 1500 հայկական գյուղերում և ավաններում ապրել է շուրջ 675 000, չորս մեծ ֆաղաֆներում՝ 100 000 և 11 գյուղաֆաղաֆներում՝ 50,000 հայ բնակիչ, ընդամենը՝ 825 000, կլորացված՝ շուրջ 800 000 հայ մարդ:

Ըստ այսմ, եթե Արարատյան երկրի գյուղերի միջին մեծությունը նույն ժամանակահատվածում, ինչպես վերը նշվել է, կազմում էր մոտ 350 շունչ, իսկ ավանների և գյուղերի ընդհանուր միջին մեծությունը՝ 450 շունչ, ապա այդ նահանգի բոլոր հայաբնակ բնակավայրերի միջին մեծությունը եղել է արդեն մոտավորապես 530 շունչ (կամ 106 ծովա), որ ստանում ենք 800 000 շունչը 1515 բնակավայրի (1500 գյուղ և ավան+4 քաղաք+11 գյուղաքաղաք) միջև հավասարաչափ բաժանելով:

Հետաքրքրական է, որ մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթն Արարատյան երկրի բնակավայրերի ունեցած այս միջին մեծությունը՝ 530 շունչը, գրեթե նույնությամբ համընկնում է 1710-ական թթ. Ղարաբաղի և նրա շուրջն ընկած 900 հայկական բնակավայրերի միջին մեծությանը, որը կազմում էր 555 շունչ կամ 111 ծովա⁵⁴⁸:

548 Տե՛ս աստ, Գլուխ XI. «Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Սյունիքում 1710-1720-ական թթ.»:

1604-1618 թթ. հայոց բռնագաղթի
ժողովրդագրությունը

1604-1618 թթ. հայ ժողովրդի դեմ իրագործվեց մեծագույն ոճրագործություն. շահ Աբբաս Ա-ը, ռազմական, աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական նպատակներից ելնելով, կազմակերպեց հայոց աննախագեղ շափերի հասնող բռնագաղթ⁵⁴⁹: Ամենամեծ բռնագաղթը տեղի ունեցավ 1604-1605 թթ., սակայն հավաքելով ու վերլուծելով ականատեսների վկայությունները՝ Առաքել Դավրիժեցին իրավացիորեն եզրակացնում է, որ շահ Աբբաս Ա-ի օրոք հայերը Արևելյան Հայաստանից ու հարակից շրջաններից Պարսկաստան են տեղահանվել ոչ թե մեկ, այլ 7-8 անգամ⁵⁵⁰: 1607 թ. հոկտեմբերին կարմեյսաններն Արդեբիլում հանդիպել էին ընդամենը «մի քանի ամիս առաջ» Հայաստանից բռնի այդտեղ բերված հայերի, հետևաբար՝ հերթական այդ տեղահանություններից մեկը կազմակերպվել էր նույն տարվա գարնան կամ ամռան ամիսներին: Փորձելով կասեցնել Մուրադ փաշայի հրամանատարությունը թավրիզի ուղղությամբ սկսված օսմանյան հարձակումը՝ մեկ ուրիշ զանգվածային տեղահանություն էլ շահ Աբբասը կազմակերպել էր 1610 թ., ինչի հետևանքով ամայացվել ու մարդաթափ էր արվել ճակատից մինչև թավրիզ ընկած ողջ տարածքը⁵⁵¹: Այլ աղբյուրներից գիտենք, որ 1610 թ. օսմանյան բանակը շարժվում էր էրզրում—

549 Հայաստանից ավելի մեծ մարդկային զանգվածներ (236 000 ընտանիք, այն է՝ շուրջ 1 միլիոն մարդ) ընդգրկող բռնագաղթ էլ 360-ական թթ. կազմակերպել էր պարսից Շապուհ Բ արքայից արքան (մանրամասն տե՛ս **Айвазян А.** Армяно-персидская война 449-451 гг., с. 100-101. այստեղ մեր հաշվարկը կատարել ենք մեկ ընտանիքում 10 մարդ հաշվելով և ստանալով Հայաստանից շուրջ 2 միլիոնանոց բռնագաղթված զանգված, սակայն այժմ կարծում ենք, որ այս դեպքում ավելի ճիշտ կլիներ մեկ ընտանիքում հաշվել 5 մարդ և ստանալ շուրջ 1 միլիոն բռնագաղթված):

550 **Առաքել Դավրիժեցի.** Գիրք Պատմութեանց, էջ 147, 355-357:

551 Տե՛ս **Carmelites-I**, pp. 117-118, 194.

Զալդրան—Խոյ—Սալմաստ—Թավրիզ ուղղությամբ⁵⁵², հետևաբար՝ հենց այդ շրջանների հայերն են եղել այս նոր տարագրման զոհը: 1610 թ. տեղահանության մասին նշում են նաև մի քանի հիշատակագիրներ⁵⁵³: Մեկ այլ գերեվարություն էլ հիշվում է 1613 թ.⁵⁵⁴: 1618 թ. Երևանի, Գանձակի, Թավրիզի և Արդաբիլի նահանգներից իրականացվեց ևս մեկ բռնագաղթ, որի մասին վերն արդեն նշվել է⁵⁵⁵: Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ XVII դարում Արևելյան Հայաստանից փոքրածավալ բռնագաղթեր են կազմակերպվել նաև շահ Աբբաս Ա-ի գահակալությանից հետո⁵⁵⁶: Իսկ մինչև շահաբասյան բռնագաղթեցումները՝ տակավին 1603 թ. Դիզակ, Խաչեն, Քաջաթաղ ու Գողթն գավառներից մի շարք հայկական գյուղերի բնակիչներ, չդիմանալով օսմանյան հարկապահանջությանն ու ճնշումներին, իրենք էին կամավորապես արտագաղթել դեպի Սպահան⁵⁵⁷:

552 **Զուլպյան Մ. Կ.** Արևմտյան Հայաստանը XVI–XVIII դարերում, Երևան, 1980, էջ 63:

553 Տե՛ս «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 360, 372:

554 Նույն տեղում, էջ 413:

555 **Առաքել Դավրիժեցի.** Գիրք Պատմութեանց, էջ 355: Մ. Մախապյանը սխալ է մեկնաբանում Առաքել Դավրիժեցու տեղեկությունները՝ գրելով, թե «բռնագաղթի հիմնական ալիքից հետո շահը (Աբբաս Ա-ը) փոքր խմբերով 7-8 անգամ Ատրպատականից տեղահանել է հայերին» (**Մախապյան Մ.** Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 162): Իրականում, ինչպես արձանագրված է վերոբերյալ տվյալներում, Առաքել Դավրիժեցին խոսում է հայերին նախևառաջ բուն Հայաստանից՝ Արարատյան երկրից և Գանձակի նահանգից, ինչպես նաև հարակից տարածքներից (ներառյալ Ատրպատականը) 7-8 անգամ տեղահանելու մասին, որ պարզ նշվում է, օրինակ, նրա հետևյալ խոսքերից. «Յորոյ հրամանէ եղեալ գնացին նորին իշխանքն բազում զօրօք ի քաղաքն Երևան և ի գաւառս նորս, ի Գանձայ և ի գաւառս նորս, ի Թավրիզ և ի գաւառս նորս, յԱրտաիկ և ի գաւառս նորս», որտեղից էլ նոր տեղահանումներ կազմակերպեցին (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի.** Գիրք Պատմութեանց, էջ 355-356):

556 Տե՛ս **Baghdiantz, Ina.** *The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of Their International Trade in the Late Seventeenth Century.* Unpublished Ph.D. thesis. New York: Columbia University, 1993, pp. 21-34:

557 **Առաքել Դավրիժեցի.** Գիրք Պատմութեանց, 62-64:

Պատմաբանների հաշվարկներով, 1604-1618 թթ. Հայաստանից տեղահանվել են 400 000-ից մինչև 600 000 հայեր, որոնց շուրջ կեսը սպանվել է կամ ցրտահարվել, ջրախեղդ ու սովամահ եղել, ինչպես նաև բնակության նոր վայրերում տարբեր հիվանդությունների զոհ դարձել⁵⁵⁸։ Մեծ բռնագաղթի ժողովրդագրությանն առավել մանրամասն անդրադարձած Վ. Ղուկասյանի գնահատականով՝ միայն 1604-1605 թթ. Հայաստանից տեղահանվել էր 400 000 հայ, որոնցից Պարսկաստան են հասել ընդամենը 300 հազարը, մինչդեռ 100 հազարը նահատակվել է դեռևս ճանապարհին⁵⁵⁹։ Այս մոտավոր գնահատականները, ընդհանուր առմամբ, ընդունելի են, թեպետև XVII դարում բռնի տեղահանված հայ զանգվածների թվաքանակն ու տեղաբաշխվածությունը, զոհերի քանակը, ժամանակագրությունն ու աշխարհագրությունը տակավին կարոտ են շատ ավելի հանգամանալից լուսաբանման։ Ստորև այդ ուղղությամբ կարևոր ճշտումներ առաջարկելով հանդերձ՝ զուգահեռաբար շարունակելու ենք կենտրոնանալ մեր բուն խնդրի՝ այդ ժամանակամիջոցին Արևելյան Հայաստանում բնակվող հայության թվաքանակը պարզելու վրա։

Նախ, համառոտաբար գնենք Պարսկաստանի խորքային նահանգներում տարագրված հայերի տեղաբաշխման և այնտեղ նրանց կրած մարդկային կորուստների հարցը։

Հստ Զաքարիա Քանաքեռցու, շահ Աբբասը ցրել էր տեղահանված հայերին Պարսկաստանի տարբեր նահանգներում.

⁵⁵⁸ Տե՛ս Առաքելյան Հ. Պարսկաստանի հայերը, էջ 93-97. հմմտ. Դանեղյան Լ. Առաքել Դավրիժեցու երկը..., էջ 105-106 (ծնթ. 589-ում բերված են այդ հարցին անդրադարձած մի շարք այլ ուսումնասիրություններ)։

⁵⁵⁹ Ghougassian V. *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa*, p. 31. Այս հաշվարկները, ընդհանուր առմամբ, համընկնում են Գ. Բադալյանի կազմած քարտեզի թվական գնահատականների հետ, ըստ որոնց՝ 1604-1605 թթ. բռնագաղթեցված հայերի թիվը հասել է 410-430 հազարի (տե՛ս Բադալյան Գ. Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին (քարտեզ. մասշտաբ՝ 1:4 000 000))։

«Բշեաց եւ տաւեալ բնակեցոյց յամենայն գաւառսն Պարսից. եւ յայս տեղոշ են՝ զորս բնակեցոյց. Արտաիլ, Ահար, Ապահր, Դագուին, Համատան, Շիրագ, Գուլիէֆան, Քրման, Ասպահան, Խունսար, Սիլախօռ, Փարիա, Փուսվարի, Գէնտուման, Լննան, Ալիննան, Խոյիկան, Շիշաբան, եւ յայլ գաւառսն Պարսից, զորս ոչ գիտեմ յանուանէ. որք կացին եւ մնացին անդէն մինչեւ ցայսօր»⁵⁶⁰:

*Առաքել Դավրիժեցին իր հերթին հիշատակում է հայ գաղթականներով բնակեցված մի շարք գավառների անունները՝ Թարումխալխալ, Ահար, Մուշկուն (այս երեքում հայերն սկզբում ժամանակավորապես էին տեղավորվել), Շիրագ, Ֆահրապատ, Սպահանն ու նրա շրջակա գավառները՝ Լնջան, Ալնջան, Դանդիման, Ջղախոռ, Փարիա և Բուրվարի*⁵⁶¹:

Տարագրված հայ զանգվածների ընդհանուր թվաքանակի մասին որոշակի պատկերացում են տալիս նրանց ահռելի մարդկային զոհերը: XVII դարի սկզբին Պարսկաստանում կարմեյլան միսիոներների հավաքած տեղեկությունների համաձայն, մահվան բաժին դարձան Գիլանում բնակեցված 27,000 ընտանիքների (իմա՝ մոտ 135 000 մարդ) մեծ մասը և Մազանդարանում բնակեցված 24,000 ընտանիքների (իմա՝ մոտ 120 000 մարդ) երեք չորրորդը⁵⁶²: Տավերնիեն ու Շարդենը երկրորդում են վերջին տեղեկությունը, իսկ Շարդենն ավելացնում է, որ Մազանդարանում մալարիայի զոհ է գնացել 30,000 հայ ընտանիք⁵⁶³, այն է՝ մոտ 150 000 մարդ: Հստ այսպե, միայն Գիլանում և Մազանդարանում զոհվել է ավելի քան 200 000 հայ: Տա-

⁵⁶⁰ **Զաքարեայ Սարկաւագ**, հ. Ա, էջ 19-20:

⁵⁶¹ **Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց, էջ 82, 137-138:

⁵⁶² **Carmelites I**, pp. 99-100.

⁵⁶³ Անատույզ է Վ. Դուկասյանի այն պնդումը, թե իբր Ժ.-Բ. Տավերնիեն ու Պ. դը Տուրնեֆորն ասում են, որ շահ Աբբասը Գիլան ու Մազանդարան է տեղափոխել 30,000 հայ ընտանիք (**Ghougassian V. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa**, p. 31): Իրականում, ըստ առաջինի, միայն Գիլան է տեղափոխվել 27,000 (**Tavernier. The Six Voyages of John Baptista Tavernier**, I, p. 16), իսկ ըստ երկրորդի՝ ավելի քան 20,000 հայ ընտանիք (**Tournfort, de. A voyage into the Levant**, Vol. II, p. 292): Շարդենի երկից համապատասխան հատվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս **Առաքելեան**,

վերնիեի համաձայն, բռնագաղթից 50 տարի անց Մազանդարան բերված հայերից ողջ էին մնացել հազիվ 5-6 հազար մարդ⁵⁶⁴։ Հայկական աղբյուրների տեղեկությունները պակաս թվեր են նշում. ըստ Առաքել Դավրիժեցու, Ֆահրապատ (Ֆահարաբադ), այն է՝ նույն Մազանդարան⁵⁶⁵ է տարհանվել հայերի ավելի քան 10,000 ընտանիք («տուն»), որոնցից 1660-ական թթ. վերապրել էին «հազիվ թե» 400 ընտանիք, իսկ Հակոբ Զուղայեցին իր արձակած մի կոնդակում նշում է նույն նահանգ տարհանված 11,000 հայ ընտանիք, որոնցից 1676 թ. մնացել էին շուրջ 200-ը⁵⁶⁶։

Բազմաթիվ աղբյուրներում արձանագրված են բռնագաղթի ճանապարհին զոհված հազարավոր հայերը, հատկապես Արաքսն անցնելու ժամանակ ջրախեղդ եղածները, բայց նաև հետ մնացածներից շատերը, որոնք սպանվել են կամ մահացել ցրտից, սովից ու տկարությունից⁵⁶⁷։ Կարելի է եզրակացնել, որ 1604-1618 թթ. տեղահանությունների հետևանքով հայոց մարդկային կորուստների ընդհանուր թիվը կազմում է առնվազն 250-300 հազար մարդ։

Մեծ բռնագաղթի հայ ժողովրդին պատճառած ընդհանուր կորուստների մեջ պետք է ներառել նաև այն տասնյակ հազարավոր հայերին, որոնք հետագա տարիներին ու տասնամյակ-

Հ. Պարսկաստանի հայերը, էջ 89։ Գ. Կարապյոզյանը շփոթմամբ նույնացնում է Մազանդարանում բնակեցված այս 27,000 հայերի քանակը Գիլանում բնակեցված 24,000 հայերի հետ (հմմտ. **Карачезян**. Нахичеван, с. 105, прим. 288)։

⁵⁶⁴ **Tavernier J. B.** *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier* Paris, 1676, p. 412. **Карачезян**. Нахичеван, с. 105, прим. 288. հմմտ. **Иванов М. С.** Очерк истории Ирана. Москва: Госполитиздат, 1952, с. 67.

⁵⁶⁵ Մազանդարան նահանգը հայտնի էր նաև իր մայրաքաղաք Ֆահարաբադի անունով։

⁵⁶⁶ **Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց, էջ 356. հմմտ. **Ghougassian V.** *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa*, pp. 46, 243, 245։

⁵⁶⁷ Տե՛ս, մասնավորապես, **Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց, էջ 80-81, 91-92։ **Ghougassian V.** *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa*, pp. 28-29։

ներին Պարսկաստանում մահմեդականացվեցին՝ ինչպես բռնի, այնպես էլ կամավոր եղանակներով: Այսպես, կարմեղյանների հավաքած տեղեկությունների համաձայն, 1604 թ. բռնագաղթի ժամանակ 10,000 հայ երեխաներ և աղջիկներ են իսլամացվել՝ գերվելով ու տարվելով մահմեդականների տներ: Ընդ որում՝ Շահ Աբբասն առերես հրահանգել էր, որ հայոց կաթողիկոսին, եպիսկոպոսներին ու ծնողներին իրավունք տրվի փրկագնի դիմաց իրենց ստրկացված երեխաներին հետ վերցնել, սակայն նա այդ հարցում բացարձակապես չէր աջակցում հայերին, որոնք իրավամբ կասկածում էին, որ շահը խոչընդոտում է այդ գործին⁵⁶⁸: Այս 10,000 երեխաների մի զգալի մասը նրանք էին, ում առևանգել էին 1604 թ. աշնանը՝ տեղահանված հայ զանգվածների Արաքս գետն ստիպողաբար և անպատրաստ անցնելու ժամանակ⁵⁶⁹:

Շահ Աբբաս Ա-ի բռնագաղթին զոհ գնացած «մեծ քանակությամբ» (իմա՝ տասնյակ հազարավոր) հայեր բնակեցվել են Սպահանի շրջակա գավառներում, իսկ հետագայում նրանց «մեծ մասն աստիճանաբար մահմեդականացել է»⁵⁷⁰:

1613 թ. հոկտեմբերին և 1621 թ. օգոստոսի 7-ից մինչև 20-ը տեղի ունեցած բռնի մահմեդականացման երկու զանգվածային դեպքի մասին փոխընդանուր տեղեկություններ են հաղորդում ականատես կարմեղյանները և այդ մասին ավելի ուշ գրած Առաքել Դավրիժեցին: Առաջին դեպքը նկատի ունենալով՝ 1615 թ. Սպահանում գրված մի հիշատակարան արձանագրել է, որ բռնի կրոնափոխության էր ենթարկվել ավելի քան 1000 հայ⁵⁷¹: Երկրորդ դեպքում իսլամացվել էր Չարմահալ նահանգի

⁵⁶⁸ Տե՛ս Carmelites-I, p. 100:

⁵⁶⁹ Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 80-81, 91-92. հմմտ. «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 286, 365, 738:

⁵⁷⁰ Carmelites-I, p. 100.

⁵⁷¹ «...[Հաի Աբբաս] առաւել քան զՌ (=1000) անձինս բռնութեամբ տանկացոյց, և եղև հալածումն քրիստոնէից» («ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 570): Հիշատակագիրը՝ Հայրապետ երեցը գրում է, որ այս դեպքը տեղի

43 հայկական գյուղերի բնակչության մեծամասնությունը⁵⁷²: Թեև մեծ փրկագինն ստանալուց հետո շահ Աբբասն այդ գյուղերի բնակիչներին դարձյալ թուլլատրել էր քրիստոնեություն դավանել, բայցեւայնպես նրանց հալածանքները շարունակվեցին նաև 1622 և 1624 թվականներին⁵⁷³:

Իսթանբուլ-բեկ Մուռադի հաղորդում է, որ 1621/1622 թթ. Ֆարիդանում (Փերիա) շահի հրամանով ուն Սեյիդ էմիր Աբուլ Մաալի Նաթանզիի (Նաթանզեցու) ղեկավարությամբ բռնի մահմեդականացվել է շուրջ 5000 հայ, իսկ Մազանդարանում, ուն Մովլանա Մուհամեդ Ալի Թավրիզիի (Թավրիզեցու) ղեկավարությամբ՝ Հայաստանից այդտեղ տեղահանված «բոլոր հայ քրիստոնյաներն» անխտիր (ընդամին՝ հոգևորականներից առգրավվել են Աստվածաշունչ մատյաններն ու կրոնական այլ պարագաները)⁵⁷⁴:

1660-ական թթ. Առաքել Դավրիժեցին ցավով նկատում էր, որ XVII դարի սկզբներին Պարսկաստան բռնագաղթած հայերի քանակը շարունակում է նվազել ինչպես ծանր կենսապայմանների, այնպես էլ շատերի կրոնափոխության պատճառով.

«Որք և անդէն օր աւուր առ սակաւ սակաւ նուազին՝ ոմանք մահուամբ և կորստեամբ, և ոմանք հաւատոյ ուրացութեամբ, որք դառնան յանօրէն օրէնս պղծոյն»⁵⁷⁵:

Տավերնիեն երկրորդում է Դավրիժեցուն, ասելով, որ Սպահանից մինչև Շիրազ ընկած գյուղերում հայեր այլևս գրեթե չեն

է ունեցել 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթից 8 տարի անց, որ և պետք է լինի 1612 կամ 1613 թվականը: Այս նույն դեպքերի մասին է 1620 թ. պատմում նաև Նոր Զուղայում հաստատված Սիմեոն գրիչը (նույն տեղում, էջ 738):

⁵⁷² Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, Գլուխ ԺԳ, ԺԴ, էջ 147-163. հմմտ. Carmelites-I, pp. 207-208, 255-258, 264-265:

⁵⁷³ Տե՛ս Carmelites-I, pp. 264 (n. 1), 271. հմմտ. Ghougassian V. *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa*, pp. 73-75):

⁵⁷⁴ Monshi, *Eskandar Beg. History of Shah 'Abbas the Great*, vol. II, pp. 1181-1182.

⁵⁷⁵ Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 88:

հանդիպում, քանի որ երիտասարդները նախընտրում են իսլամանալ⁵⁷⁶։ 1680-ական թթ. մինչև 1730 թ. ընկած ժամանակահատվածում գրեթե ամբողջությամբ մահմեդականացվեցին Մակվի ու Նախիջևանի գավառներում բնակվող կաթոլիկ հայերը⁵⁷⁷։ Ավելի վաղ՝ 1658 թ. դրությամբ, արդեն հավատափոխ էին եղել ու մոլի քրիստոնեատյաց դարձել Սպահանի շուրջը բնակեցված հազարավոր վրացիները⁵⁷⁸։ Բռնի մահմեդականացումն իրականացվում էր նաև Արևելյան Հայաստանի տարածքում։ Օրինակ, ինչպես արձանագրում է մի հիշատակագիր, 1645 թ. Տավուշի Թովուզ գյուղում «տանջելով ստիպեն դարձուցանել ի մոլոր յարէնս իւրեանց»⁵⁷⁹։ Զաքարիա Քանաքեռցին հիշատակում է նույնիսկ ուրացած ու հայատեաց դարձած մի եպիսկոպոսի՝ Ճաճին մականվամբ⁵⁸⁰։

Իսլամացումը կատարվում էր նաև «կամավոր» եղանակներով, հիմնականում՝ հարկադրական պատճառներով։ Կարմելյանների տեղեկությունների համաձայն, միայն 1629-1654 թվականներին «մուրացկանությունից խուսափելու նպատակով» ավելի քան 50,000 քրիստոնյաներ կրոնափոխ են եղել ու կորել քրիստոնյա հավատի համար»⁵⁸¹։ Հասկանալի է, որ այս հազորումը վերաբերում է հայերին ու վրացիներին։ Կարմելյանները վերագրում են այս զանգվածի ուրացումը շահ Աբբաս Ա-ի՝ մահվանից ոչ շատ առաջ արձակած մի տխրահույզակ հրովարտակի, ըստ որի՝ եթե այդուհետ քրիստոնյա ընտանիքից որևէ մեկը մահմեդականություն ընդուներ՝ «թուրքանար», ապա նա կժառանգեր իր բոլոր, անգամ հեռավոր ազգականների ունեցվածքը։ Հենց հայկական միջավայրում տարածված «թուրքանալ» կամ «տաճկանալ» (անգլերեն թարգմանությամբ՝ «when a

576 **Tavernier.** *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*, I, p. 16.

577 Տե՛ս աստ, Գլուխ VIII. Իսրայել Օրու «Մեծ Ղափանի» աշխարհագրական ընդգրկումը։

578 **Առաքել Գավրիժեցի.** Գիրք Պատմութեանց, էջ 138-139։

579 «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 182։

580 Չաքարեայ Սարկաւազ, հ. Բ, էջ 33։

581 **Carmelites-I**, p. 288.

Christian becomes a ‘Turk’») եզրույթն էր կիրառում դոմինիկյան եպիսկոպոս Պաոլո Փիրոմալին՝ 1633 թ. հունվարի 18-ին Նախիջևանի Ապարաններ գյուղից պապական Հավատաստիչուհին (De Propaganda Fide) հղած իր նամակում՝ բացատրելով, թե ինչպես են պարսիկներն ունեզրկում ուրացյալ քրիստոնյայի ազգականներին.

«Պարսիկները մի սովորություն ունեն այս (իմա՝ Արևելյան – Ա.Ա.) Հայաստանում. երբ որևէ քրիստոնյա թուրքանում է (իմա՝ մահմեդականություն է ընդունում – Ա.Ա.), ապա նրա ընդհուպ մինչև յոթերորդ սերունդը ազգականների ունեցվածքն ու սեփականությունը խլվում է նրանցից և ամբողջությամբ տրվում հավատուրացիին»⁵⁸²:

Խոսքը «Իմամ Ջաֆարի» հայտնի օրենքի մասին է⁵⁸³:

Փոքր-ինչ շեղվելով մեր հետազոտության բուն թեմայից, նկատենք, որ վերը բերված ու բազմաթիվ այլ պատմական տեղեկությունների լույսի ներքո անհեթեթ է խոսելը շահ Աբբաս Ա-ի նկատմամբ հայոց տածած բարեկամական զգացմունքների մասին, ինչպես դա անում են մի շարք արևմտյան հեղինակներ (մասնավորապես, Զ. Բուռնուլյանը, Վ. Գրիգորյանը, Լ. Լոքհարթը, Ռ. Սեյվորին, Զ. Քարսվելը)⁵⁸⁴: Այս առումով բավարար

⁵⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 288 (ծնթ. 3):

⁵⁸³ Սեֆյան Իրանում հայերի մահմեդականացման, նույնն է թե՛ էթնիկական ձուլման քաղաքականության հատուկ մշակված «կամավոր» եղանակների մասին տե՛ս, մասնավորապես, **Փափազյան Հ. Գ.** Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, էջ 85-99: **Կարապետյան Մ. Մ.** «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII–XVIII դարեր), էջ 219-221:

⁵⁸⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Bournoutian, George.** *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828.* Costa Mesa, California and New York: Mazda Publishers, 1992, p. XI; նույնի՝ “The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century,” *The Armenian Review*, vol. XXIV, #4 (Winter, 1971), p. 35; **Gregorian, Vartan.** “Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan, p. 654; **Lockhart L.** *The Fall of the Safavid Dynasty*, p. 74; **Savory R. M.** *Iran under the Safavids.* Cambridge, 1980, p. 174; **Carswell, John.** *The Armenian Churches and Other Buildings.* Oxford, 1968, pp. 6-7.

է մեջբերել թեկուզ միայն Առաքել Դավրիժեցու՝ շահ Աբբասին տված հետևյալ դիպուկ բնութագրումը՝ «աւերիչն աշխարհաց և վատնիչն քրիստոնեայ ազանց, բնակարանն Նեսարայ (=սատանայի)»⁵⁸⁵: Ժամանակին Դավրիժեցին ինքն է քննադատել այդպիսի անհիմն տեսակետները⁵⁸⁶, որոնք հետևողականորեն տարածում էին հենց իրենք՝ Սեֆյան տիրակալները: Այդ պետական քարոզչության սփռողներից մեկն էլ շահ Աբբասի պալատական պատմիչ Իսքանդար-բեկ Մունշին էր, ըստ որի՝ բռնագաղթն իբր արգասիք էր քրիստոնյաների նկատմամբ շահի հոգատարության, իսկ հայ գաղթականությունը, մասնավորապես ջուղայեցիները, Սպահանում բնակություն հաստատելով՝ որպես թե «ժամանակի իրադարձություններից ապահովություն ստացան»⁵⁸⁷: Սեֆյանների քարոզչական նման դրույթներ սպրդել են նաև XVII–XVIII դդ. մի շարք եվրոպացի ճանապարհորդ-ուղեգիրների երկերի մեջ⁵⁸⁸: Արևմտյան գիտական որոշ շրջանակներում ցայսօր շրջանառվող այդ կեղծ տեսակետները, բարեբախտաբար, արժանացել են մի շարք ժամանակակից պատմաբանների իրավացի քննադատությանը⁵⁸⁹:

* * *

Այժմ անդրադառնանք Անտոնիո դը Գուվեայի հույժ արժեքավոր մեկ այլ հաղորդմանը, որն ուղղակիորեն վերաբերում է տարագրված հայության թվաքանակին: Պորտուգալացի միսիոներ-դիվանագետը, խորին կարեկցանքով նկարագրելով 1604-1605 թթ. հայոց մեծ բռնագաղթը, իմիջիայլոց, նկատում է

585 Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 78:

586 Նույն տեղում, էջ 138:

587 Դանեղյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը..., էջ 109:

588 Տե՛ս Vartoogian J. L. The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century, pp. 167-174.

589 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170-171: Դանեղյան Լ. Առաքել Դավրիժեցու երկը..., էջ 108-109: Корганян Н. К. К вопросу о насильственном переселении армян шахом Аббасом I. – ՊԲՀ, 1983, № 2-3, с. 290: Ghougassian V. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa, pp. 57, 76: Baghdiantz, Ina. The Armenian Merchants of New Julfa, pp. 20-21.

նաև, որ միայն Արարատյան նահանգի ավաններից ու գյուղերից բռնի տեղահանվել է «ավելի քան 60,000» հայ ծուխ կամ փոքր ընտանիք (*ménages*, բառացիորեն՝ «տնային տնտեսություն»)՝⁵⁹⁰ այսինքն՝ ավելի քան 300 000 մարդ: Փաստորեն, դր Գուվեայի այս հաշվարկում Արարատյան երկրի քաղաքային բնակչությունը բացակայում է, ինչը վրիպել է հետազոտողների ուշադրությունից: Նրանք, որպես կանոն, սխալմամբ ենթադրել են, որ այդ 60 հազար ընտանիքները ներկայացնում են տեղահանված հայ ամբողջ զանգվածը՝⁵⁹¹:

⁵⁹⁰ Gouvea, A. de. *Relation des grandes guerres et victoires...*, pp. 354-355; Эзов. Сношения, с. 471.

⁵⁹¹ Դանեղյան Լ. Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի..., էջ 105: Ghougassian V. *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa*, pp. 28, 31: Զուլպյան Մ. Կ. Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 149 (Զուլպյանը թեև նշում է, որ այս ավելի քան 60 հազար ընտանիքներն Արարատյան դաշտավայրից էին, նա ևս չի նկատում, որ խոսքը վերաբերում է միայն գյուղական բնակչությանը): Դը Գուվեայի այս հաղորդման մինչև այսօր եղած հայերեն թարգմանությունները ևս բծախնդիր չեն: Այսպես, 1899 թ. հրապարակված (ընդհանուր առմամբ, բարեխիղճ) առաջին թարգմանության մեջ կորել է հեղինակի այն հատուկ մատնանշումը, ըստ որի՝ այդ ավելի քան 60,000 ընտանիքները ներկայացնում էին միայն (Արարատյան երկրի) ավերված շրջանների ավաններից ու գյուղերից տեղահանվածներին (տե՛ս [Անտուան դը Գուվեայ]). Հայոց գերեվարությունը դեպի Պարսկաստան..., էջ 214): Վ. Ղուկասյանը միակն է, որ ճիշտ է թարգմանել դը Գուվեայի հաղորդման այն մասը, ըստ որի ավելի քան 60,000 ծուխ տեղահանվածները գյուղերից էին («If we were to take into consideration only those villages which were destroyed and evacuated, the estimated number of the deportees would reach 60,000 families». – տե՛ս Ghougassian V.-ի նշվ. աշխ., էջ 28), սակայն նա էլ բաց է թողել հեղինակի «ավելի քան» կարևոր պարզաբանումը, որը նշանակում է առնվազն մի քանի հազար (ենթադրաբար՝ 5-ից մինչև 10-20 հազար) մարդ: Դը Գուվեայի նույն հաղորդման Է. Խ. Թափալյանի ու Մ. Մ. Կարապետյանի թարգմանության մեջ առհասարակ բաց է թողնված հեղինակի բացատրությունը, թե որտեղից էին այդ ավելի քան 60,000 ընտանիքները, իսկ համատեքստում թույլ են տրված իմաստային սխալներ, որոնք, ի դեպ, 1899 թ. թարգմանության մեջ չկային: Օրինակ, թարգմանվել է, թե իբր այդ «արտագաղթող թշվառ մարդկային զանգվածը, առաջանալով մեկ տեղ, խուսափում էր այն վայրերից, որտեղ թուրքեր են ապրում» (տե՛ս Մ. Զուլպյանի վերը նշվ. գրքի «Հավելված»-ը, էջ 272. այս թարգմանության մեջ դը Գուվեայի հաղորդումների

Մինչդեռ բռնի տեղահանության էր ենթարկվել նաև Արարատյան երկրի գլխավոր քաղաքների՝ Երևանի, Նախիջևանի, Ջուղայի և Ագուլիսի հայությունը⁵⁹², որի ընդհանուր քանակը մինչև 1604 թ., վերը կատարված քննության համաձայն, կազմում էր շուրջ 100 000 մարդ:

Պատկերացնելու համար Արարատյան երկրի ավերման ու ամայացման աստիճանը, մեջբերենք ժամանակակիցների ընդամենը մի քանի հաղորդում: Ըստ Իրանում խարխսի գցած կարմեյան միաբանների, Երևանի նահանգից բռնի ու վայրագ միջոցներով տեղահանվել էին գրեթե բոլորը՝ բացի ծերերից⁵⁹³: Մինչդեռ հայկական աղբյուրները տեղահանվածների թվում նշում են նաև ծերերին, ինչպես, օրինակ, 1605 թ. ոմն Հոհանես քահանայի գրած հիշատակարանի հետևյալ տողերում. «Ջամե-նայն ազգս Հայոց, որ էին յԵրևան, ի Ջուղա, մինչ ի Թարվէզ, զամենեսեան գերեցոյց՝ զարս և զկանայս, զծերս և զտղայս, և այնչափ քանդեաց և աւերեց, որ զշուն և զկատուն այլ սատակեաց»⁵⁹⁴: 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթի հետևանքները նկա-

ուրիշ կարևոր իմաստային թերընթերցումների մասին տե՛ս ներկա գլխի «Անտոնիո դը Գուվեայի տեղեկությունները» ենթագլխում): Այնինչ դը Գուվեան բոլորովին այլ բան է ասում, այն է՝ որոշ բնակավայրեր խուսափել են բռնի տեղահանությունից, որովհետև նրանք առաջացող թուրքական բանակի ճանապարհի վրա չէին գտնվում (հմմտ. [Անտուան դը Գուվեայ]. Հայոց գերեվարությունը դեպի Պարսկաստան..., էջ 214): Դը Գուվեայի նույն հաղորդման հիման վրա է, անշուշտ, 60,000 տեղահանված հայ ընտանիքների մասին գրել նաև Կ. Եզյանը (Эзов. Сношения, с. V, 471), ինչը դժվարացել է կռահել Հ. Առաքելյանը (Առաքելեան Հ. Պարսկաստանի հայերը, էջ 95): Վ. Գրիգորյանն էլ սխալմամբ 60,000 տեղահանված հայ ընտանիքների մասին դը Գուվեայի տեղեկությունը վերագրում է Առաքել Դավրիժեցուն (Gregorian, Vartan. “Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan, p. 664), որն այդպիսի բան որևէ տեղ չի գրում:

⁵⁹² Կյուլպենկյան Ռ. Վ. Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, էջ 161-162: Տե՛ս նաև Ghougassian V. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa, p. 31:

⁵⁹³ Carmelites-I, p. 99.

⁵⁹⁴ «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 181:

րագրելով՝ մեկ ուրիշ հայ հիշատակագիր՝ Բարսեղ վարդապետն արձանագրում էր. «Եւ թողին զգաշտն Արարատեան և զՆախջաւան նահանգօքն և զփարթամն ճոխութեամբ զՋուղայ շրջակայիւքն ամայի և թափուր ի բնակչացն»⁵⁹⁵:

Հատուկ արժեք են ներկայացնում Իսքանդար-բեկ Մունշիի տեղեկությունները, քանի որ նա «որպես վակիենվիս (դեպքերի արձանագրող) միշտ եղել է շահի մերձավորների շարքում և կազմել կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրությունը: Նրա պատմածները ոչ թե հետագա հիշողությունների, այլ տեղնուտեղը կատարված գրառումների արդյունք են»⁵⁹⁶: Պատմելով 1607 թ. Չուխուր-Սաադի նորանշանակ բեկլարբեկի Ամիր-Գունա խանի Երևան գալու և այնտեղ հաստատվելու մասին՝ Իսքանդար-բեկ Մունշին գրում է. «Ամիր-Գունա խանը գնաց բնակություն հաստատելու այդ ավերակ ու անմարդաբնակ վայրում, որտեղ շինության ու կենդանության հետք անգամ չէր մնացել»⁵⁹⁷: Այլուր նա նկատում է, որ, մասնավորաբար, «Երևանի նահանգի» հայությունից «շատ քչերը» կարողացան խուսափել բռնագաղթից՝ միայն «նրանք, ովքեր թաքնվել էին լեռնային կիրճերում ու հեռավոր վայրերում»⁵⁹⁸: Հենվելով նույն պատմիչի տեղեկությունների վրա, Հ. Փափագյանն իրավացիորեն եզրակացնում է. «Մունշիի հաղորդած տվյալներից պարզ երևում է, թե որքան դաժանորեն է ի կատար ածվել բնակչության տեղահանումը: Արարատյան երկրի կենտրոնական գավառները, լիովին ամայացած են եղել, հողերը մնացել են անմշակ: Խիստ հրաման է տրված եղել, որ քանի դեռ թուրքերի հետ հաշտություն չի կայացել, այդ կողմերում վար ու ցանք չկատարվի, որպեսզի հակառակորդը նոր արշավանքի դեպքում

⁵⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 130:

⁵⁹⁶ **Փափագյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 31:

⁵⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 32:

⁵⁹⁸ **Monshi, Iskandar Beg.** *History of Shah 'Abbas the Great*. Transl. by Roger M. Savory. Vol. II. Boulder, Co.: Westview Press, 1978, p. 859.

չկարողանա պաշար ձեռք բերել: Ամիր-Գունա խանը մեծ դժվարությամբ կարողացել է շահից թուլլտվություն ստանալ Երևանի բերդի շրջակայքում եղած հողերը բերդապահ զինվորների ձեռքով մշակելու համար: Ուշագրավ է այն փաստը, որ հողը մշակելու համար տեղում լծկան անասուններ չեն եղել, և զինվորները այդպիսիք հափշտակել, բերել են Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջաններից: Այդ նշանակում է, որ լիակատար ամայություն էր տիրում Արարատյան դաշտի երբեմնի մարդաշատ, շեն ու բարեբեր գյուղերում»⁵⁹⁹:

1650-ական թթ. նկարագրելով XVII դարի սկզբին տեղի ունեցած բռնագաղթների տակավին տեսանելի հետևանքները՝ Առաքել Դավրիժեցին, նախևառաջ մատնացույց էր անում Արևելյան Հայաստանում ու հատկապես Արարատյան երկրում հայկական «բազմաթիվ գյուղերի և մեծանիստ ավանների ավերակները».

«Արդ՝ զայս ամենայն զաւաոքս՝ և ուրբ ընդ տոօք էին, հրամայեաց շահն, որ բշեցին և տարան յաշխարհն Պարսից, և արարաւերակ և անմարդաբնակ զվայելոյ աշխարհս Հայոց: Ու և այժմ տեսանեմք զարգաւանդ և զբերրի գինդս, զարտ և զանդաստանս սորա, և զաւերակս բազմապատիկ գեղօրէիցն և զմեծանիստ աւանացն (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)»⁶⁰⁰:

Այսուհանդերձ, Արարատյան երկրից բռնագաղթածների թվում, բացի ավելի քան 300 000 հայ գյուղացիներից, եղել է նաև վերոնիշյալ չորս գլխավոր ֆաղաֆների հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ առնվազն 70-80 հազար մարդ:

Տվյալներ ունենք նաև Արծկեից և էրզրումի կողմերից Արարատյան երկիր բռնի տեղահանվածների մասին: Առաքել Դավրիժեցին հաղորդում է, որ Արծկեից ու նրա շրջակայքից պարսից հռչակավոր զորահրամանատար Ալլահվերդի խանը (որն,

⁵⁹⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰⁰ Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 87:

ի դեպ, հավատափոխ վրաստանցի հայ էր)⁶⁰¹ 23,000 հայ է գերել և Արարատյան երկիր բերել, իսկ այդտեղից արդեն նրանց քշել են Պարսկաստան: Մատենագիրն ավելացնում է, որ այդ 23 հազար հայ գերյալներից բացի եղել են նաև բազմաթիվ սպանվածներ՝ «թող զսպանեալսն»⁶⁰²: Ըստ ամենայնի, հենց այս բռնագաղթն էր 1606 թ. արձանագրում մի հայ հիշատակագիր, ըստ որի՝ նախքան Արարատյան երկրի հայության բռնի տեղահանություն կազմակերպումը, նույն 1604 թ. պարսից զորքերն ավելի քան 20,000 («յաւելի քան յերկու բիւրս») օսմանահպատակ հայեր էին գերեվարել⁶⁰³:

Պորտուգալացի կրոնավոր Պելլիոր դոս Անժոան էլ, ով 1604 թ. ամռանը գտնվում էր շահի բանակում, հայտնում էր, որ էրզրումի նահանգում (այսինքն՝ Կարնո գավառում) ավելի քան 40 հազար հայերի տներ քանդվեցին, կանայք և երեխաները գերեվարվեցին, մինչդեռ տղամարդիկ գրեթե բոլորը հասցրել էին

⁶⁰¹ Այդ մասին տե՛ս **Carmelites-I**, pp. 130 (n. 2), 279, 293 (n. 1); **Иванов М. С.** Очерк истории Ирана, с. 64: Ի դեպ, կրոնափոխ երևանցի հայ էր նաև Շահ Աբբասի կողմից Սեֆյան ամբողջ տերության գլխավոր հրամանատար («սփառապարհ-կուլ-ի Իրան») նշանակված տաղանդավոր զորավար Կարսիզայ (Կարջուզայ)-խանը (տե՛ս **Олеарий, Адам.** Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах. — Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. № 1. Москва. 1869, с. 860-861. հմմտ. **Петрушевский И. П.** Очерки по истории феодальных отношений..., с. 108):

⁶⁰² **Առաքել Դավրիժեցի.** Գիրք Պատմութեանց, էջ 74: Բռնագաղթի պատմությունը շարադրելիս Առաքել Դավրիժեցին թվային գնահատական տալիս է ևս մեկ (ու վերջին) անգամ, երբ նշում է, որ Սպահանում ու նրա շրջակայքում բնակեցված հայերից 500 տուն անջատում ու տանում են Շիրազ (էջ 82): Լ. Դանեղյանը վրիպում է, ասելով, թե «գաղթեցված հայերից 500-ական ընտանիք տեղավորվել են Սպահանում և Շիրազում (**Դանեղյան Լ.** Առաքել Դավրիժեցու երկը..., էջ 104), որովհետև Դավրիժեցին Սպահանում տեղավորվածների քանակը չի հայտնում: Բայց այլ տեղեկություններից գիտենք, որ Սպահան ու նրա շրջակա գավառներ բերված հայության թիվը բազմապատիկ ավելին էր:

⁶⁰³ «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 217-218:

փախուստի դիմել⁶⁰⁴: Հստ այս տեղեկությունների, ինչպես ճիշտ եզրակացնում է Ռ. Կյուպենկյանը, Կարնո հայերն առաջինն էին, որ տարագրվեցին Պարսկաստան⁶⁰⁵:

1605 թ. մեկ այլ հիշատակագիր Կարսում, Շիրակում, Արծկեում, Արճեշում, Բերկրիում և Խնուսում գերեվարված ու կոտորված հայության քանակը սաստիկ չափազանցնում է՝ նշելով այն 300 000 մարդ՝ «ամենքն քրիստոնեայ յԱրամեան ազգէ սբ. Լուսաւորչին»⁶⁰⁶: Այս գնահատականը չի կարող ճշգրիտ լինել, քանի որ այն մեծապես գերազանցում է Առաքել Դավրիժեցու, Պելլիոր դոս Անժոսի և այլ ժամանակակիցների առավել արժանահավատ տեղեկությունները: Այդուամենայնիվ, նշված գավառներում ու նաև էրզրումի շրջակայքում Սեֆյան բանակն իսկապես զանգվածաբար ոչնչացրել է մեծ թվով հայերի, գլխավորապես տղամարդկանց, ինչպես այդ մասին երկիցս հատուկ

604 Տե՛ս Կյուպենկյան Ռ. Վ. Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, էջ 157:

605 Հմմտ. նույն տեղում, էջ 157 (ծնթ. 208):

606 «Եղև հրաման յարքայէն, զի երթիցեն, գերեսցեն գտունս Հայոց՝ գԿառս, գՇիրակունիս, գԱրճէշ, գԱրճէշ, գԲերկրի, և գԽնուս: Եւ գնացեալ գերեցին, և զբազումս սրայխողխող արարեալ անձին ՅՃՌ (=300 000), ամենքն քրիստոնեայ յԱրամեան ազգէ սբ. Լուսաւորչին» («ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 183): Ա. Մելքոնյանն ու Մ. Մալխասյանը, այս թվական տվյալն անքննադատորեն հիմք ընդունելով, համարում են, որ Արևմտյան Հայաստանի նշված գավառներից Պարսկաստան է բռնագաղթեցվել 300 000 հայ (տե՛ս «Հայոց պատմություն»: Հ. II, Գիրք Բ, Երևան, 2014, էջ 629. հմմտ. Մալխասյան Մ. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 153, 169, 174, 270): Այնինչ, ինչպես պարզ երևում է հիշատակարանի մեջբերված տողերից, 300 000 հայերի մասին թվական գնահատականը վերաբերում է ոչ միայն գերեվարվածներին, այլև սպանվածներին: Պատմական առավել արժանահավատ տեղեկություններից որևէ մեկը չի հաստատում այդ հիշատակարանում թվարկված Արևմտյան Հայաստանի գավառներից 300 000 հայերի բռնագաղթեցման մասին պնդումը: Հետաքրքիր է, որ մեկ ուրիշ տեղում Մ. Մալխասյանն իր և Ա. Մելքոնյանի այդ սխալ թեզին սկզբունքորեն հակասող ենթադրություն է անում առ այն, թե «միանգամայն հնարավոր է բռնագաղթյալների թիվը շուրջ 600 հազարի շրջանակներում դիտարկել անգամ միայն Արարատյան կուսակալության շրջանակներում հարցը քննելիս» (նույն տեղում, էջ 175):

շեշտում է նաև Առաքել Դավրիժեցին՝ «և զարս սպանեալ, և զկանայս և զմանկունս գերեցուցեալ», «և զամենայն արու արս [Ալլահվերդի խանը] կոտորեաց»⁶⁰⁷: Բայց մի ականատես մանրամասն նկարագրում է կանանց ու երեխաների սպանդի տեսարանը. «Հանդիպեցանք ի հովիտ մի, բազում կանայք սպանեալ էին անօրէն զօրքն Պարսից...»⁶⁰⁸: Ստեփանոս և Կարապետ հիշատակագիրները 1606 թ. արձանագրում էին, որ միայն Վանում Ալլահվերդի խանի զորքը սրախողխող («սրախոհող») է արել ավելի քան 1000 հայ քրիստոնյաների⁶⁰⁹: Իսկ 1608 թ. Ամիր-Գունա խանը, որին շահ Աբբասը հանձնել էր Չուխուր-Սաադի կառավարումը, Արարատյան երկրի նոսրացած բնակչությունը շատացնելու նպատակով, ասպատակում է Վանա լճի առափնյա շրջանները, հազարավոր հայերի դարձյալ գերեվարում, շատերին էլ, ներառյալ հոգևորականների՝ սրի քաշում. «Ամիրգունա խան առաքեաց զաւրս գաղտագողի ի վերայ ծովու բոլորիս և գերեցոյց զԲզնունիս և զբազումս կոտորեաց՝ զքահանայս և զժողովուրդս»⁶¹⁰: Այսպիսով, 1604-1608 թթ. սպանվել են տասնյակ հազարավոր հայեր ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում:

1606-1609 թթ. Արևմտյան Հայաստանի շատ շրջաններում՝ Վանում, Արծկեում, Արճեշում, Խլաթում, Բաղեշում, Հիզանում, Մոկքում, Շատախում, Կարինում, ինչպես նաև Պարսկահայքում և հարող տարածքներում, ներառյալ Արարատյան երկրի որոշ վայրերում բռնկվում է սաստիկ սով, որին զոհ են գնում տասնյակ հազարավոր մարդիկ՝ առավելապես հայեր: Այդ մասին կան բազմաթիվ տեղեկություններ: Օրինակ, ըստ մի հիշատակագրի՝ «ի յԱմթայ մինչ ի Թաւրէզ ճմ (= 100 000) ոգի աւելի

⁶⁰⁷ Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 72, 74:

⁶⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 285: Նույն հիշատակարան-ժամանակագրությունը տե՛ս նաև հետևյալ ժողովածուում՝ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա, էջ 182:

⁶⁰⁹ ՕԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 211:

⁶¹⁰ Նույն տեղում, էջ 291:

մեռան ի սովոյ»⁶¹¹: Սովն ուղեկցվել է ժանտախտի համաճարակով⁶¹²: Միանգամայն տեղին է այս աղետը «Մեծ սով» անվանելու Մ. Մալխասյանի առաջարկությունը⁶¹³: Համաձայնելով նաև նույն հեղինակի այն մտքի հետ, որ այս սովի և ուղեկից համաճարակների հետևանքով Հայաստանից «հեռացել են տասնյակ հազարավոր մարդիկ, բնութագրական է եղել նաև ներքին միգրացիան», այսուհանդերձ մեծապես չափազանցված պետք է համարել նրա այն կարծիքը, թե սովից մահացել է «մի քանի հարյուր հազար մարդ»⁶¹⁴: Մասնավորապես, մեջբերելով երկու տարբեր հիշատակարաններում պահպանված եզակի գնահատականներն այդ սովի զոհերի թվի մասին՝ 100 000 և 40,000 մարդ⁶¹⁵, Մ. Մալխասյանը եզրակացնում է, որ դրանց «համադրումից ստացվում է առնվազն 140 հազար զոհ, ինչը , անշուշտ, չի կարող արտահայտել զոհերի ամբողջ թիվը, քանի որ այն

611 Նույն տեղում, էջ 260: Այդ սովը մանրամասն նկարագրում են նաև այլ հիշատակագիրներ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 205, 212, 213, 220, 236, 265, 278, 289, 368), սակայն՝ առանց քանակական գնահատականներ տալու: Շնորհիվ այլ ժամանակագրերի, պարզվում է նաև այս սովի ճշգրիտ տևողությունը՝ երեք տարի, սկսած 1606 թվականից (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա, էջ 239: «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 428): Առաքել Դավրիժեցին ևս ճշգրիտ տեղեկություններ է հաղորդում այս սովի աշխարհագրության և տևողության մասին. «Եւ եղեւ սովս այս ի մէջ երկուց մեծ ծովուցն, այսինքն՝ Սպիտակ (իմա՝ Միջերկրական) ծովուն, և Սեաւ ծովուն ի մերձակայ զաւառացն Կոստանդնուպօլսոյ մինչեւ ի զաւառսն Թարվիզոյ, ի Բաղդասոյ մինչեւ ի Դամուրղափոն. այսքան եզերացս մէջն եղեւ սովն... Եւ եղև սկիզբն սովոս ի ՌԾԵ (1606) թուին, յայսմ ամի թոյլ էր սովն և ոչ էր խիստ, իսկ ի մտանելն ՌԾԶ (1607) թին, եւ ի ՌԾԷ (1608 թ.) կարի սաստկացաւ, եւ ի մտանելն ՌԾԸ (1609 թ.) թուպացաւ, եւ ի ՌԾԹ (1610 թ.) բարձաւ բնաւին» (**Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց, էջ 112. հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 517-518):

612 Դավիթ Բաղիշեցին այս սովն ու համանարակը թյուրիմացաբար թվագրել է 1600 թվականով (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 356, 375, ծնթ. 257):

613 **Մալխասյան Մ.** 1606-1609 թթ. Մեծ սովը Հայաստանում, էջ 32-33:

614 Նույն տեղում:

615 Նույն տեղում, էջ 24, 29:

վերաբերում է միայն Հարավային Հայաստանին, մինչդեռ սովն ընդգրկել է ոչ միայն Հայաստանի հարավային և արևմտյան, այլև կենտրոնական, հյուսիսային և արևելյան շրջանները»⁶¹⁶: Սակայն այդ երկու տեղեկությունների գումարումն արդարացված չէ այն պարզ պատճառով, որ երկուսն էլ նկատի ունեն մոտավորապես նույն տարածքում ու նույն ժամանակահատվածում զոհված մարդկանց: Երկրորդ հիշատակարանում նշվում է ընդամենը մեկ քաղաքում մահացածների թիվը՝ «ի Զզիրէն ի քաղաքն միայն իրեցներն [խսապ=հաշիվ] արին ամենքն զիւրեանց թաղածն՝ խո (40,000) մարդ էր մեռեր»⁶¹⁷: Բայց Դիարբեքի լիլայեթի Զեզիրա գավառակի Զազիրա (հայերեն՝ Գզիրա, այժմ՝ Զիզրե, Թուրքիայի Շիրնակ նահանգ) քաղաքում սովից 40,000 զոհվածների մասին այս հաղորդումը կասկածելի է, որովհետև այդ աննշան քաղաքը չէր կարող այդքան մեծ բնակչություն ունենալ: Հետևաբար, գործ ունենք կա՛մ չափազանցություն, կա՛մ գրչական վրիպակի հետ: Զի բացառվում նաև, որ գրիչը նկատի է ունեցել 1040 (Ռե), այլ ոչ թե 40,000 (խո) մարդ⁶¹⁸:

Մեծ սովի զոհերի ընդհանուր թիվը պետք է հաշվել, թերևս, ոչ ավելին, քան 100-150 հազար մարդ՝ որպես հիմք ընդունելով հարավային Հայաստանում սովից 100 հազար մահացածների մասին վերոբերյալ հիշատակարանի հաղորդումը: Հայաստանի

616 Նույն տեղում, էջ 32. հմմտ. **Մալխասյան Մ.** Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 202, 271:

617 «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 194:

618 Ըստ երևույթին, հենց այդպես են մտածել այս հիշատակարանը վերահրատարակած Աշ. Հովհաննիսյանն ու Վ. Հակոբյանը՝ ԽՌ-ն (40,000-ը) ներկայացնելով ՌԲ (1040), բայց մոռացել են արտահայտել հայերեն թվանշանների իրենց այս ուղղումը փակագծերում դրված արաբական թվանշանային բացատրությունում՝ նշելով նույն 40,000-ը (տե՛ս նույն տեղում): Մ. Մալխասյանը, ընդհակառակը, վստահում է սույն հիշատակարանի առաջին երկու հրատարակիչներին, որոնք նշել են «ԽՌ» (**Մալխասյան Մ.** 1606-1609 թթ. Մեծ սովը Հայաստանում, էջ 24): Ցավոք, բուն ձեռագիր մատյանը չի պահպանվել:

մյուս մասերում սովն այդ աստիճան սաստիկ չէր, ուստի սովամահ եղածների թիվն էլ պետք է քիչ լիներ:

Ամեն դեպքում, վերը հիշատակված բռնագաղթերի, սովի և համաճարակների հետևանքը եղավ ամբողջ տարածաշրջանի տնտեսության փլուզումը, Հայաստանի ավերումն ու հայոց տարագրությունը հեռու և մոտ երկրներ: 1608 թ. մի անանուն հայ հիշատակագիր դառնորեն արձանագրում է այդ եղելությունը՝ ընդամին ուրվագծելով Հայաստանի աշխարհագրական ընդգրկումը.

«Եւ ապայ յետ այնորիկ ցրուեցաւ ազգս Հայոց յերեսաց սովուն ի Պարսկաստան, ի յԱսորեստան, ի Գուրջստան մինչև հասին ի Ճորճէն, ի յԱփխազ, ի Կաֆայ: ...Ոչ թե մասնատու մի երկիր կամ երկու, այլ բնդհամրական՝ սկսեալ ի դրանէն Հոնաց և Ալանաց և ի լեռնէն Կովկասու մինչև ի Պոնտոս և յեփեսոս և ի Կապադովկիա և մինչև ի Դամասկոս և ի Սիս և ի Միջագետս: Բոլոր Հայաստան ամենայն ցիր և ցան եղեն»⁶¹⁹:

1611 թ. մեկ այլ հիշատակագիր, ցավով շարադրելով, թե «Հայաստան այնպէս ջնջեալ, որ շէն բնաւ չի մնացեալ», նշում է, որ հազարավոր հայեր լցվել են Կ. Պոլիս ու հասել մինչև Լեհաստան⁶²⁰: Իսկ մի քանի տասնամյակ անց Առաքել Դավրիժեցին այսպես էր ամփոփում գաղթի աշխարհագրությունը.

«Եւ յայսմ ժամանակի եղեն ցիր և ցան ազգն Հայոց և գնացին իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց գտանել տեղի կեղոյ և ապրելոյ: Ոմանք յՈւտոմէլի, ոմանք ի Բուղդան, ոմանք ի Լէհ, ոմանք ի Կաֆայ, ոմանք ի ծովեզերսն Պոնտոսի, ոմանք ի Թարվէզ և յԱրտաիլ՝ և ի գաւառս սոցա: Զի յազգէն Հայոց՝ ոքիմ զարիպականք կան յասացեալ գաւառս, յայս ժամանակիս և յայս պատճառէս են գնացեալ»⁶²¹:

Ի մի բերենք: 1604-1605 թթ. բռնի տեղահանվել են շուրջ 370-400 հազար հայ միայն Զուխտու-Սաադից, մոտ 23,000 հայ Արծկեից

619 «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 289:

620 Նույն տեղում, էջ 449:

621 Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 109:

ու նրա շրջակայքից և 40-45 հազար հայ էրզրումի նահանգից, ընդամենը՝ կորացված թվերով, մոտավորապես 450 000 հայ⁶²²։ Բացի այդ, 1604-1608 թթ. հարյուր հազարավոր հայեր սպանվել են, բռնագաղթի համապարհներին ցրտահարվել, ջրախեղդ ու սովամահ եղել, համահարակների զոհ դարձել և պանդխտացել դեպի օտար աշխարհներ⁶²³։ Արդարև, այդ տարիներին Հայաստանի ժողովրդագրությունը հասցված կործանարար հարվածն իր ազդեցությունը թողեց հայոց հետագա ողջ պատմության վրա։

1604-1605 թթ. «մեծ սուրգունից» հետո մինչև 1618 թ. իրագործված նոր բռնագաղթերը ևս զանգվածային բնույթ են կրել՝ տարհանելով Արևելյան Հայաստանից ու հատկապես Արարատյան երկրից տասնյակ հազարավոր հայերի։ Ինչպես վերը տեսանք (տե՛ս Աղյուսակ Ա), 1699 թվականին Արարատյան երկրում, այն է՝ Երևանի նահանգում (Չուխուր-Սաադ) և նրա կազմի մեջ մտնող Նախիջևանի գավառում (չփոթել՝ ամբողջ Նախիջևանի գավառապետության՝ Թուման-ե Նախիջևանի հետ) ապրում էր ընդամենը 500 000 հայ, որից 50,000-ը՝ Նախիջևանի գավառում։ Իսկ Նախիջևանի գավառապետությունում նույն 1699 թ. դրությամբ ապրում էր 350-360 հազար հայ (ներառյալ Նախիջևանի գավառի

⁶²² Այս թվին շատ մոտ է XVII դարի վերջի վրաց պատմիչ Փարսադան Գորգիշանիձեի այն պնդումը, ըստ որի՝ շահ Աբբասը տեղահանել էր 80,000 հայկական, վրացական և հրեական ծուխ, որ կազմում է, ընդհանուր առմամբ, շուրջ 400 000 շունչ («Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին»։ Հ. Բ. ԺԳ-ԺԸ դար։ Քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմ., առաջ., ներած. և ծանոթ.՝ Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի։ Երևան. Մելքոնյան Փոնդի հրատ., 1936, էջ. էջ 112)։

⁶²³ Ականատեսները համարժեքորեն են գնահատում այս աղետը՝ իրենց ապրածն ու ծանր խոհերը հաճախ շատ դիպուկ ձևակերպումներ տալով։ Օրինակ, մի անանուն ժամանակագիր չափածո թվարկում է այդ տարիներին հայոց մարդկային կորուստների անմիջական պատճառները. «Ոմանք բռնաբռնեղձ, ոմանք գետատար, ոմանք սովամահ, ոմանք գազանակեր, ոմանք սրով փողոտեալ... զի այն որ ի սուր՝ սուր, այն որ ի մահ՝ ի մահ, այն որ ի սով՝ ի սով, այն որ ի գերություն՝ ի գերություն, և զայլ մնացեալ սինիքորք գազանք կերան...» («ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 289-290)։

նշված 50,000-ը, Դարալագյազի 100 000-ը և չհաշված Շամբը)⁶²⁴։ Այսինքն՝ «Նախիջևանահայությունն» այդ ժամանակ շուրջ 200 000 շնչով ավելի էր, քան Երևանի նահանգի մնացած մասի հայությունը։

Եվս մեկ կարևոր եզրակացությունն այն է, որ 1604 թվականից մեկ հարյուրամյակ անց Արարատյան երկրի հայությունը կտրուկ պակասել էր՝ շուրջ 800 000 շնչից իջնելով մինչև մոտ 500 000 շունչ՝ 350 000-ը Նախիջևանի գավառապետությունում և 150 000-ը՝ Արարատյան երկրի մնացած մասում⁶²⁵։

XVII դարի սկզբներին իրագործված այդ մեծ ոճրագործության հետևանքն էին, ըստ էության, 1724 թ. Ս. Պետերբուրգում արձանագրում Ղարաբաղի Հայոց Սղնախների պատվիրակները՝ ծանուցելով, թե Երևանի նահանգի, այն է՝ Արարատյան երկրի հայերի թիվը «մեծապես զիջում է» Ղարաբաղի հայության

⁶²⁴ Տե՛ս սատ, գլուխ «VII. Շամբի, Ագուլիսի (=Գողթն), Շարուրի, Երնջակի, Ճահուկի և Նախիջևանի գավառներ»։

⁶²⁵ Հ. Փանոսյանը, վկայակոչելով Մաշտոցյան Մատենադարանի №№ 4521, 6496, 4120, 2494, 3138 ձեռագրերը, ներկայացնում է բազմաթիվ թվեր XVII դարի սկզբի շահաբալայան բռնագաղթերի ժամանակ Նախիջևանի գավառապետության՝ *Թուման-ե Նախիջևանի* տարբեր շրջաններից ու բնակավայրերից տեղահանված և Պարսկաստան քշված հայ զանգվածի մասին՝ ընդամենը նրանց ընդհանուր քանակությունը հաշվելով 21 հազար տուն կամ, իր իսկ գնահատականով, 160 հազար մարդ (**Փանոսյան Հրաչյա**. Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Թուման-ե Նախիջևանի Ագատ-Ջիրանի և Դարաշամբի մահալներում (XVII դ. առաջին կես. – «Գիտական աշխատություններ», թ. XV, Երևան, 2013, էջ 48, 50-52)։ Հ. Փանոսյանը նշում է 60 հայկական բնակավայրերից տեղահանված ընտանիքների և շնչերի հստակ թվերը։ Այսուհանդերձ, հեղինակն իր հրապարակումն ու եզրակացությունները չի ապահովել գիտական պատշաճ ապարատով՝ ոչ Մատենադարանի վերոթվարկյալ մատյանների էջերն է նշել, ոչ էլ նրանցից համապատասխան մեջբերումներ է տրամադրել։ Նման դեպքերում անհրաժեշտ է նաև գոնե համառոտաբար բնութագրել սկզբնաղբյուրները, գնահատել դրանց արժանահավատությունը, ինչը ևս չի արվել։ Ուստի՝ Փանոսյանի այս հրապարակման մեջ ներկայացված պատմավիճակագրական տվյալները գիտականորեն հավաստի համարելն ու դրանք օգտագործելն անհնար է (այնինչ դրանք անքննադատաբար վերաշարադրվել և անգամ «իրատեսական» են դրակվել Մ. Մալխասյանի «Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում–17-րդ դարի առաջին կեսին» գրքում՝ էջ 162-164)։

թվին. «Обретающийся у Эривана их армянской первой патриарх Араратской (հմա՝ Ս. էջմիածնի կաթողիկոսը – Ա.Ա.), також и тамошние армяня, которых меньше гораздо числом, нежели в Карабахской провинции»,⁶²⁶;

Այդուամենայնիվ, ինչպես արդեն նշվել է, Երևանի ու Նախիջևանի «երկրները» դարձյալ ձեռք բերեցին հայկական մեծամասնություն և ազգային դիմագիծ՝ 1607 թվականից ի վեր Արևմտյան Հայաստանից բռնի տեղահանված ու Արարատյան երկրում վերաբնակեցված տասնյակ հազարավոր հայերի, Հայոց եկեղեցու ու մեծահարուստ խավի ջանքերով գերությունից հետ գնված հայերի, ինչպես նաև Իրանից այս կամ այլ կերպ վերադարձած բնիկ հայերի հաշվին: Հենց դա էլ առիթ էր տվել Ժ.-Բ. Տավերնիեին արձանագրել 1630-ական թթ. մինչև 1660-ական թթ. ընկած ժամանակահատվածում Հայաստանի, ներառյալ Արարատյան երկրի էթնոժողովրդագրական իրավիճակն ահա այսպես (նրա պատմավիճակագրական գնահատականը գետեղված է Տավերնիեի հենց Երևանի նկարագրության մեջ).

«...Թոխաթից մինչև Թավրիզ երկիրը բնակեցված է [հայ] քրիստոնյաներով, քանի որ այդ ահռելի տարածքը հնուց ի վեր կոչվում էր Հայոց աշխարհ: Ուստի և չպետք է զարմանալ, որ քաղաքներում ու գյուղերում մեկ մահմեդականին հիսուն հայ է ընկնում»⁶²⁷:

Առհասարակ, այն հանգամանքը, որ Տավերնիեն տարբեր ժամանակներում է այցելել Հայաստան, դժվարացնում է նրա երթուղիների ճշտումը և որոշ տեղեկությունների թվագրումը⁶²⁸: Սակայն այս դեպքում իրավիճակը հստակ է: Բանն այն է, որ Տավերնիեն Հայաստան է այցելել երեք անգամ՝ դեպի

⁶²⁶ АРО-II, док. 291, с. 206.

⁶²⁷ St'ou **Tavernier**. *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier*, t. 1, pp. 47-48; **idem**. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*, I, p. 14:

⁶²⁸ Այդ մասին տե՛ս **Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 101-102. **Karagезян**. Нахичеван, էջ 86-87:

Արևելք (Պարսկաստան ու Հնդկաստան) կատարած իր առաջին, չորրորդ և վերջին (վեցերորդ) ուղևորությունների ընթացքում՝ 1632, 1655 և 1668 թթ.: Հետևաբար, նրա վերոբերյալ հաղորդումն ամփոփում է այդ ամբողջ ժամանակաշրջանը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նաև այն, որ Տավերնիեի 1655 թ. ձեռնարկած չորրորդ ուղևորությունը, ինչպես և առաջինը, դարձյալ անցել էր էրզրումից Երևան տանող նույն ճանապարհով⁶²⁹:

Տավերնիեն նաև նկատում էր, որ Արաքսի հովիտը և Կարսի շրջակայքը «գրեթե ամբողջովին բնակեցված են [հայ] քրիստոնյաներով»⁶³⁰: 1699 թ. Արարատյան երկրի («Երևանի նահանգի») հայկական նկարագիրն արձանագրում էր նաև Իսրայել Օրին՝ վերն այլ առիթով մեջբերված հետևյալ հայտարարություն մեջ.

«Այս նահանգը պարունակում է երեք մեծ գավառ, որոնց բնակիչները բոլորը հայ են, մինչդեռ անհավատները շատ քիչ են: Իսկ այդ քաղաքի (Երևանի) ամբողջ շրջակայքը՝ բոլոր մեծ ավաններն ու գյուղերը հայերով են բնակեցված»⁶³¹:

Իսրայել Օրոն այս հայտարարությունից հիման վրա Աշ. Հովհաննիսյանը ժամանակին արդարացիորեն եզրակացնում էր, որ «Երևանի գավառներում մուսուլման բնակչությունը ստվարացած պիտի լինի ավելի ուշ՝ XVIII դարում»⁶³², իսկ եթե հստակեցնենք, ապա՝ 1724 թվականից հետո միայն:

629 **Tavernier.** *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*, I, p. 10:

630 **Tavernier.** *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier*, t. 1, p. 31. հմմտ. **Карагезян.** Нахичеван, с. 90.

631 **Эзов.** Сношения, док. 9, §19, с. 34. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գ. 2, էջ 54-55:

632 «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 363 (ծմբ. 3):

Հայաստանի բնակչության և գյուղերի
ընդհանուր քանակը XVII դ. սկզբին
(մինչև 1604 թ.)

Որոշ տեղեկություններ հիմք են տալիս հանգելու պատմա-
ծողովրդագրական լրացուցիչ քանակական եզրակացություն-
ների: Ըստ դր Գուվեայի, բռնագաղթի ժամանակ գերեվարվել,
այնուհետև տարբեր վայրեր են ուղարկվել ավելի քան 100 000
հայ կանայք և աղջիկներ: Կասկածի տեղիք չտալու համար պոր-
տուգալացի միսիոները շեշտում է այս թվի արժանահավատու-
թյունը՝ բացատրելով, որ յուրաքանչյուր բնակավայրից հավաք-
վել է իգական սեռի առնվազն 10 ներկայացուցիչ, ու ևս մեկ
անգամ կրկնելով, որ հայկական քաղաքների, ավանների և
գյուղերի թիվը շատ մեծ է⁶³³: Հիրավի, ինչպես վերն արդեն հի-
շատակվել է, «մեծ սուրգունից» ավելի քան կես դար անց՝

633 **Gouvea, A. de.** *Relation des grandes guerres et victoires...*, p. 349. հմմտ. **Չու-
լալյան Մ. Կ.** Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ
եվրոպացի հեղինակների, էջ 148, 269: Նույն տեղում դր Գուվեան նկատում
է, որ հայ կանայք, մեծավ մասամբ, չափազանց գեղեցիկ ու հմայիչ են: Հայ
աղջիկների և կանանց արտասովոր գեղեցկությունը շեշտում էր նաև վերո-
հիշյալ Պելլիոր դու Անժոսը՝ գերեվարված զանգվածի մեջ իրեն հանդիպած-
ներին նկարագրելով այսպես՝ «մեծ թիվով մանչեր և աղջիկներ, այնքան գե-
ղեցիկ, որ կգարմանայինք, և կիններ մեծ գեղեցկությամբ» (տե՛ս **Կյուլպենկ-
յան Ռ. Վ.** Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, էջ 157): 1700 թ. Աս-
տապատ այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Պոդոս Դուկասը ևս նկա-
տում էր այս «քաղաքի» կանանց գեղեցկությունը, որն էլ նրանց պարսից շա-
հի հարեմ պարբերաբար հավաքագրելու պատճառ էր դարձել (**Paul Lucas**).
Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant, t. 2, p. 23. **Карагезян.** Нахичеван,
с. 156-157): Իսկ ահա Էվլիյա Չելեբին, խոսելով 1640-ական թթ. Նախիջևա-
նի բնակչության ու այնտեղ բնակվող թյուրք-մոնղոլական զանգվածի մասին
և, իր արատավոր սկզբունքի համաձայն, «չնկատելով» տեղի հայ բնակչու-
թյան գոյությունը, իմիջիայրոց նկատում է, որ Նախիջևանի «կանայք սպի-
տակ և բարեձև գեղեցկուհիներ են» (**Էվլիյա Չելեբի**, էջ 72. հմմտ. **Эвлия
Челеби.** Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных
областей Малой Азии и Ирана. С. 115; **Evliya Efendi.** *Narrative of Travels in
Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century.* Vol. II. p. 127): Հասկանա-
լի պատճառներով միջինասիական ծագում ունեցող քոչվոր մահմեդական
տարրն սպիտակադեմ լինել չէր կարող, ուստի խոսքն այստեղ վերաբերում է

1660-ական թթ., Հայաստանում տակավին տեսանելի էին բազմաթիվ գյուղերի ու ավանների ավերակները⁶³⁴:

Դը Գուվեայի այս տեղեկություններից կարելի է մակաբերել, որ բռնագաղթի ընդգրկած տարածքում պետք է իբրև թե 10,000 հայկական բնակավայր եղած լիներ: Սակայն եթե դրանց մեծությունը պայմանականորեն ընդունենք այնքան, որքան Արարատյան երկրում էր (դը Գուվեայի իսկ հաղորդմամբ)՝ 400-500 շունչ, ապա միայն Հայաստանի բռնագաղթի ենթարկված հատվածում հայության թվաքանակը կկազմեր 4-5 միլիոն մարդ, որ, վստահաբար, չափազանցություն է: Իրականում, ինչպես ցույց կտրվի հետագա քննությանմբ, 4-5 միլիոնը XVII–XVIII դարերում ամբողջ Հայաստանում՝ նրա և՛ արևմտյան (օսմանյան), և՛ արևելյան (պարսկական) մասերում բնակվող հայության մոտավոր թվաքանակն է:

Պետք է նկատի ունենալ, որ հայությունը վերաբերող ժողովրդագրական-վիճակագրական բնույթի տեղեկությունները

հայերին կամ գուցե նաև ծագումով հայերին, որոնք մինչ այդ «թուրքացվել» կամ «թուրքացել» էին, այն է՝ բռնի կամ «կամավոր» եղանակներով իսլամ էին ընդունել: Ի դեպ, փոքր-ինչ ավելի ուշ Ժան Շարդենն էլ հիանում էր «վրացի», իսկ ավելի ստույգ՝ Վրաստանի կանանց (ներառյալ, անկասկած, վիրահայերի) գեղեցկությամբ, որոնց նա համարում էր ոչ միայն Արևելքում, այլև ամբողջ աշխարհում ամենագեղեցիկ ժողովուրդը (տե՛ս *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*, p. 374): Մինչդեռ Թուրնեֆորը, առանց Շարդենին հիշատակելու, հեռակա կարգով բանավիճում է նախևառաջ, փաստորեն, հենց նրա հետ՝ մերժելով վրաց (կամ Վրաստանի) կանանց արտասովոր գեղեցկության մասին տարածում գտած կարծիքը (*Tournefort, Joseph Pitton de. A voyage into the Levant*, Vol. II, p. 226): Համենայն դեպս, 1770 թ. Վրաստան գործուղված ռուս կապիտան Յագիկովն իր մի գեկուցագրում հաստատում է Շարդենի կարծիքը՝ ընդամին հաստուկ հիշատակելով թիֆլիսահայ կանանց գեղեցկությունը. «Ափայի այդ կողմերում ամենուր իրենց գեղեցկությամբ հռչակված են Թիֆլիսի կանայք: Հանուն արդարության պետք է խոստովանել, որ նրանք չափազանց մաքրասեր են, շատերն էլ գեղեցկադեմ են» (Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том I, с 1768 по 1774 год. Под редакцией А. А. Цагарели. СПб., 1891, с. 189):

⁶³⁴ Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 87:

դը Գուվեային, ինչպես նաև XVII դարի եվրոպացի մյուս հեղինակներին, կարող էին հաղորդել միայն նրանց հետ անմիջականորեն շփվող հայոց վերին շրջանակների ներկայացուցիչները, նախևառաջ բարձրաստիճան հոգևորականները: Այսպես, 1608 թ. Պարսկաստանից Հռոմ վերադառնալուց հետո, կարմելյան նշանավոր միաբան Պողոս Սիմոնն իր զեկուցագրում, հենվելով հայոց աշխարհիկ ու հոգևոր ղեկավար գեմբերից անձամբ իր լսածի վրա, գրում էր, որ Սեֆյան տիրակալը, բացի պարսիկներից, ունի նաև ընդարձակ տարածքներ, որտեղ ապրում են նրա հայ հպատակները՝ ավելի քան 400 000 ընտանիք (տուն), որոնցից 10,000-ը կաթոլիկ⁶³⁵: Այս չափազանց հստակ տեղեկությունը վերաբերում է մինչև մեծ բռնագաղթը բուն Պարսկաստանից դուրս՝ հիմնականում Արևելյան Հայաստանում, Կուրի ձախափնյա շրջաններում (որոնք ևս, ժամանակակիցների ընկալմամբ, հաճախ Հայաստան էին համարվում), ինչպես նաև Վրաստանում հայոց մոտավոր թվաքանակին, քանի որ, ինչպես 1629 թ. հոկտեմբերի 24-ին Ուրբանոս Ը պապին (1623-1644) ներկայացված զեկուցագրում շեշտում էր Իրանում

635 «Besides the Persians, the king of Persia has many lands, where the Armenians are his vassals: they must be more than 400,000 households according to what they themselves have told me, 10,000 of these observing the Latin rite in everything» (**Carmelites-I**, p. 157. քիչ անց Պողոս Սիմոնն ավելացնում է, որ «հայերն անթիվ-անհամար են», էջ 162): Մոռանալով անմիջապես սկզբնաղբյուրից քաղված այս հստակ քանակական տեղեկությունը, «Կարմելյանների ժամանակագրության» խմբագիրն մեկ ուրիշ տեղում այս 400 000 հայ ընտանիքներին թյուրիմացաբար դասել է շահ Աբբաս Ա-ի կողմից բռնագաղթվածների շարքը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 100): Այս սխալմունքը հակասության մեջ է նաև Պարսկաստանի խորքային գավառներում հայերին տեղաբաշխելու կարմելյանների իսկ հայտնած թվերին, ըստ որոնց, 27,000 ընտանիք տեղավորվել էին Գիլանում, 24,000 ընտանիք՝ Մազանդարանում, չճշտված «մեծ քանակությամբ» ընտանիքներ՝ Սպահանի շրջակա գավառներում, իսկ որոշ մասն էլ՝ ապագա Նոր Զուղայի տարածքում (**Carmelites-I**, pp. 99-100): Որքան էլ բռնագաղթված հայ ընտանիքների այս թվերը մասնակի լինեն, նրանց հանրագումարը ոչ մի կերպ չի կարող հավասարվել 400 000 ընտանիքի:

երկար ժամանակ գործած մեկ այլ լավատեղյակ կարմեյլան՝ պատեր Հովհաննես Թադեոսը (1574-1633)⁶³⁶՝ նախքան «առաջին տեղահանումը»⁶³⁷ «ոչ Սպահանում, ոչ էլ [Պարսից] թագավորության որևէ այլ վայրում» քրիստոնյաներ չեն բնակվել⁶³⁸։ Կաթոլիկ միսիոներն այստեղ նկատի ունի, իհարկե, մեծ համայնքները, որովհետև Սպահանում ու Պարսկաստանի զանազան այլ վայրերում միշտ էլ հայկական առանձին ընտանիքներ, գուցե և փոքր խմբեր ու համայնքներ պետք է եղած լինեին⁶³⁹։

⁶³⁶ Հովհաննես Թադեոս (John Thaddeus/Jean-Thaddée) իսպանացի էր, ավագանի անվամբ՝ Խուան Ռոդրան ի Իբանեզ (տե՛ս **Carmelites-II**, pp. 920-934)։ Խնդրո առարկա զեկուցագիրը նա շարադրել է 1624 թ. (**Carmelites-I**, p. 158, n. 1), բայց Ուրբանոս Ը պապին ներկայացրել (բանավոր զեկույցից հետո) միայն 1629 թ. հոկտեմբերի 24-ին։ Ինքը պատեր Հովհաննես Թադեոսը Պարսկաստանից Հռոմ էր ժամանել նույն թվականի սեպտեմբերի 16-ին (**Ճեմճեմյան Ս.** «Հայոց վարժարանը» և Նախիջևանի թեմը, էջ 56)։ Հովհաննես Թադեոսի ծննդյան և մահվան թվերը նշված են հետևյալ հոդվածում՝ **Richard F.** «Carmelites In Persia,» pp. 832-834։

⁶³⁷ Հովհաննես Թադեոսն այս «առաջին տեղահանությունը» թվագրում է 1602 թվականով, սակայն դրա տակ պետք է, ըստ երևույթին, հասկանալ 1603-1604 թթ. օսմանյան իշխանության դաժան ճնշումների հետևանքով Դիզակի չորս (անվանապես չիշատակված) գյուղերի ամբողջ բնակչության ու Գողթն գավառի Դաշտ գյուղի բնակչության մեկ երրորդի վերն այլ առիթով հիշատակված փախուստը Պարսկաստան և Սպահանում նրանց բոլորի բնակեցվելը դեռևս մինչև «մեծ սուրբունը» (**Առաքել Դավրիժեցի.** Գիրք Պատմութեանց, էջ 63-64. հմմտ. աստ, գլուխ «VII. Շամբի, Ագուլիսի (=Գողթն), Ծարուրի, Երնջակի, Ճահուկի և Նախիջևանի գավառներ»)։

⁶³⁸ Տե՛ս **Carmelites-I**, p. 158 (n. 1)։ XVII սկզբին, բնականաբար, որևէ հետք չէր պահպանվել այն շուրջ 1 միլիոն հայերից, որոնք դարեր առաջ՝ 360-ական թթ. բռնի տարհանվել էին Պարսկաստան՝ հիմնականում Խուժաստանի (այժմ՝ Խուզեստան) և «Ասորեստանի» նահանգները (տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ.** Հայոց պատմություն (Եր., 1987), Գիրք Դ, գլուխներ 24, 55, 58. հմմտ. **Айвазян А.** Армяно-персидская война 449-451 гг. С. 100-101)։ Պատմական տեղեկություններ չկան նաև XI-XIV դարերում Իրանի խորքերը քված հազարավոր հայերի ճակատագրի մասին (տե՛ս **Ghougassian V.** *The Emergence of the Armenian Diocese*, pp. 17-18)։

⁶³⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Տեր-Հովհաննես Հ. Թ.** Պատմություն Նոր Զուղայու որյԱսպահան։ Ն. Զուղա, 1880–1881, հ. Ա, էջ 158. հ. Բ, էջ 282-283)։ Այդուամենայնիվ, Տեր-Հովհանյանցի բերած տվյալները Նոր Զուղայի հայկական գերեզմանոցում տապանաքարերի հայերեն արձանագրությունների վերաբերյալ

Այսպիսով, այս «ավելի քան 400 000 հայ ընտանիքներն» այն մոտավորապես 2 միլիոն արևելահայերն էին, որոնք ապրում էին Սեֆյանների տերության տարածքում XVI դարի վերջին–XVII դարի սկզբին: Փաստորեն, մեկ դար անց՝ XVIII դարի սկզբին, Արևելյան Հայաստանում բնակվող 2 միլիոն հայությունը (տե՛ս Աղյուսակ Ա) վերականգնել էր մոտավորապես նույն քանակը, ինչ ուներ նախքան 1604 թ. աղետը:

Այդ հարյուր տարվա ընթացքում, սակայն, մեծապես փոխվել էր արևելահայության տեղաբաշխվածությունը. հայերը կտրուկ պակասել էին բռնագաղթից առավել շատ տուժած կենտրոնական շրջաններում՝ հատկապես Արարատյան երկրում ու Նախիջևանում, զուգահեռաբար շատանալով Հայաստանի հարաբերականորեն կայուն ու խաղաղ արևելյան շրջաններում՝ Ղարաբաղում, Սյունիքում, Գանձակում և Շիրվանում: Վերջիններիս ժողովրդագրական աճը պետք է մասամբ տեղի ունեցած լիներ առաջիններից բնակչության զգալի ներհոսքի հաշվին: 1618 թ. հիմնականում հենց այս՝ մի շրջանից մյուս շրջան փախած («յալմէ աշխարհէ եկամուտ և ժողովածու») հայերն էին դարձել շահ Աբբասի կազմակերպած ևս մեկ բռնագաղթի զոհը⁶⁴⁰:

խիստ կասկած են հարուցում, որովհետև բոլորի վրա իբր փորագրված է Ռ (= հայոց 1000 = Բ.հ. 1551 թ.) թվականը: Սա նշանակում է, որ որոշ թվանշաններ ջնջվել են ու չեն կարդացվել (**Ghougassian V. The Emergence of the Armenian Diocese**, p. 19, n. 19), իսկ տապանաքարերն իրականում ավելի ուշ են դրվել: Ա. Մարտիրոսյանի «Հայկական բնակավայրերն Իրանում X–XV դդ.» վերնագրով գիրքն էլ ոչ թե բուն Իրանի, այլ առավելապես Արաքսից հարավ ընկած հայկական մի շարք գավառների կամ Պարսկահայքի մասին է (տե՛ս **Мартиросян А. У.** Армянские поселения на территории Ирана в X–XV вв. Ереван: «Айастан», 1990):

⁶⁴⁰ «...գնացին նորին իշխանքն բազում զօրոք ի քաղաքն Երևան և ի գաւառս նորա, ի Գեանջայ և ի գաւառս Թարվէզ և ի գաւառս նորա, յԱրտաիլ և գաւառս նորա, և սկսան քննութիւն և որոնումն առնել ի մէջ ազգին Հայոց, թէ որ որ իցէ բնիկ բնական ի հարց և ի հաւուց տեղական, և որ որ ոչ, յայլմէ աշխարհէ եկամուտ և ժողովածու. զբնիկսն թողին, և զեկամրտացն զամենեցուն զանուանսն գրեցին ի քարտիսի... Արդ՝ այսպիսի օրինակաւ զամենեսեան հանին ի բնակեալ տեղացն, և վարեալ տարան ի Պարսկաստան» (**Առաքել Դավրիժեցի.** Գիրք Պատմութեանց, էջ 355. հմմտ. **Դանեղյան Լ.** Առաքել Դավրիժեցու երկը..., էջ 106-107):

XVII դարի սկզբին մի քանի փուլով իրականացված հայոց բռնագաղթը շատերին էր ստիպել Արևելյան Հայաստանի հարթավայրային շրջաններից հեռանալ այլ վայրեր⁶⁴¹։ Արդ, այդ հայ փախստականների մի զգալի մասի համար ապաստան պետք է դառնային Հայաստանի առավել կայուն և ապահով լեռնային շրջանները, առաջին հերթին՝ ազգային իշխանությունների և ձեռնարկողների արքայազնների ղեկավարությամբ։ Զանգվածների ճիշտ այդպիսի շարժ գրանցվել է նաև ավելի ուշ՝ 1710-1720-ական թթ. պատերազմական թոհուրթոհում⁶⁴²։ Պատահական չէր, որ, չհաշված Եղեգաձորի (Վայոց ձոր) գավառը, շահ Աբբասն այս լեռնագոտուց զանգվածային տեղահանություն չէր կազմակերպել։ Այդպիսի փորձն անխուսափելիորեն բերելու էր զինական ավանդույթներ պահպանած տեղի հայ բնակչության ընդվզմանը։ Ընդ որում, Արցախի ու Սյունիքի հայկական բազմաքանակ բնակչությունը, հայոց ազնվականության մնացորդների գլխավորությամբ, ընդունակ էր առավել արդյունավետ և հուժկու ինքնապաշտպանություն կազմակերպել, քան այն, որը ցույց տվեց Գառնիի ու նրա շրջակայքի հայ գյուղացիությունը⁶⁴³։ Թույլ չտալով շահական զորքին ամբողջությամբ կատարել հայաթափման իր հրեշավոր առաջադրանքը։ Այդ մասին է վկայում 1606 թ. մի հայ հիշատակագիր՝ ոմն Դավիթ եպիսկոպոսը, արձանագրելով, որ Գեղամա երկրի բնակիչներին «ոչ կարացին տանել ազգն Պարսից»⁶⁴⁴։ Այս փաստը հաստատվում է նաև նրանով, որ հետագայում՝ 1606 կամ 1607 թվականին Գեղամա երկրի ծերացած մեկիք Շահնազարի որդի Օրի-բեկը (Աւրիբէկ)՝ տեղի իր հայկական «քրիստոնյա զորքով» ի վի-

641 Gouvea, A. de. *Relation des grandes guerres et victoires...*, p. 351. հմմտ. Զուլայան Մ. Կ. Հայ ժողովրդի XIII–XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եկրոպացի հեղինակների, էջ 270։

642 1720-ական թթ. դեպի Սյունիք և Արցախ հայոց ներհոսքի մասին տե՛ս աստ, Գյուլի XI. «Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Սյունիքում 1710-1720-ական թթ.»։

643 Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 82-86։

644 «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 218։

ճակի է լինում հաջող դիմագրություն ցույց տալ Տաճկաստանի կողմից եկած ջալալիների մի զորագնդի⁶⁴⁵:

Ասվածի համատեքստում վերագառնալով հայկական գյուղերի և ավանների՝ դը Գուվեայի վերոհիշյալ հաղորդումից մակաբերվող քանակին՝ 10,000-ին, պետք է եզրակացնել, որ այս մոտավոր կլորացված թիվը վերաբերում է ամբողջ Հայաստանում, նրա և՛ արևելյան (պարսկական), և՛ արևմտյան (օսմանյան) հատվածներում XVI դարի վերջին–XVII դարի սկզբին եղած հայկական բնակավայրերին: Այս թիվը բոլորովին չափազանցություն չի թվա, եթե նկատենք, որ 1720-ական թթ. 900 հայկական գյուղ կար միայն Ղարաբաղում և հարակից տարածքում⁶⁴⁶:

Այս առումով ավելի հին ժամանակաշրջանից՝ X-րդ դարից մեզ հասած մի տեղեկություն որոշակիորեն ձայնակցում է դը Գուվեայի հաղորդմանը: Արաբալեզու պարսիկ աշխարհագրագետ Իբն ալ-Ֆակիհը (մահ. 903 թ. հետո) հայտնում է, որ իր ժամանակներում «Հայաստանում» («Արմինիայում», որը, Արաբական խալիֆայության հաստատած վարչատարածքային բաժանմամբ, ներառում էր նաև Առան-Աղվանքը և Իբերիա-Վիրքը) եղել է 18,000 գյուղ, որից 4000-ը՝ Առանում⁶⁴⁷: Քանի որ Վիրքը տարածքով ու բնակչությամբ զիջում էր Մեծ Հայքին, հավանական է, որ այդ ժամանակներում առավելագույնը 3000-4000 գյուղ էլ եղած լինեիր Վիրքում, ուստի բուն Հայաստանում դեռևս IX-X դարերում բնակավայրերի քանակն իրոք հասել է առնվազն 10,000-ի: Այսպիսի մեծ թվով հայկական բնակավայրերի գոյությունը ամենևին ուռճացված չի թվա, եթե հիշենք, որ օրինակ, XI-XII դարերում միայն Սյունիքի (Բաղքի) թագավորությունը, ըստ արժանահավատ Ստեփանոս Օրբելյանի, ունեցել է

⁶⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 288:

⁶⁴⁶ АРО-І, док. 154, с. 370. այս հաղորդման մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս սույն ուսումնասիրության հաջորդ՝ XI-րդ գլխում:

⁶⁴⁷ «Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր»: Ներած. և բնագրերից թարգմ.՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի: Կազմ., խմբ., ծանոթագր. և ցանկ. հեղ.՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Երևան. ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 497:

«Իրեն ենթակա 43 բերդ..., 48 վանք, 1008 գյուղ»⁶⁴⁸: Իսկ համաձայն վստահելի մեկ այլ խոշոր մատենագրի՝ Սամուել քահանա Անեցու (XII դ.), 1021 թ. Վասպուրականի թագավորությունն ունեցել է 72 բերդ, 8 քաղաք, 4000 գյուղ և 115 վանք⁶⁴⁹: Մեկ ուրիշ աղբյուրում էլ նշվում է, որ Վասպուրականի թագավորությունն ունեցել է 72 բերդ, 3400 «լայնանիստ եւ արդինաւոր» գյուղ և 10 քաղաք՝ Խլաթ, Փոխց, Հիզան, Կեցան, Ոստան, Վան, Բերկրի, Արճեշ, Արծկե, Մանազկերտ⁶⁵⁰:

XVII դարի սկզբին Հայաստանում հազարավոր գյուղերի ու ավանների գոյության մասին կարելի է կողմնակի պատկերացում կազմել նաև ժամանակագրորեն ավելի մոտ կանգնած վավերական համեմատությունից: Շահ Աբբաս Ա-ի հրամանով Իրանի խորքերը քշված հայ բազմահազար զանգվածի ընդամենը մեկ, համեմատաբար փոքր խումբ տեղաբաշխվել էր Սպահանից դեպի արևմուտք ընկած յոթ շրջաններում, որտեղ նրանց հիմնած մեզ հայտնի հայկական գյուղերի քանակն ընդհանուր առմամբ անցնում էր 137-ից, որոնցից 17-ը՝ Լնջանում, 7-ը՝ Ալնջանում, 7-ը՝ Քյարվանդում, ավելի քան 40-ը՝ Գանդիմանում ու Ջղախոռում (այժմ՝ Չարմահալ), 29-ը՝ Փերիայում, 37-ը՝ Բուրվարիում⁶⁵¹:

⁶⁴⁸ Ստեփանոս Օրբելյան. Սյունիքի պատմություն: Աշխ՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի, էջ 33, 278:

⁶⁴⁹ Սամուել Անեցի. Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս: Վաղարշապատ, 1893, էջ 104: Ինչպես նույն տեղում ավելացնում է Սամուել Անեցին, ոմանց համաձայն, Վասպուրականի թագավորությունում եղել է 115, իսկ ըստ ուրիշների՝ 900 վանք: Իհարկե, ընդունելին 115 վանքերի մասին առաջին կարծիքն է:

⁶⁵⁰ Տե՛ս Տաշեան Յակովբոս. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա: Հ. Ա. գիրք Բ: Վիեննա, 1895, էջ 100. հմմտ. Վարդանյան Վ. Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ.: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1969, էջ 198-199:

⁶⁵¹ Ghougassian V. *The Emergence of the Armenian Diocese*, pp. 38-42. Վ. Դուկասյանն իր գավառ առ գավառ ներկայացրած թվերը սխալ է գումարել՝ 137-ի փոխարեն ստանալով ընդամենը 113 գյուղ: Կարմեյանները Չարմահալում հիշատակում են 43 գյուղ (տե՛ս Carmelites-I, p. 255):

XVII դարում Պարսկաստանի խորքային շրջաններում մեծ բռնագաղթից հետո հաստատված հայկական գյուղերի միջին մեծությունը, համաձայն Վ. Ղուկասյանի ենթադրության, կազմել է «առնվազն 80-100 ընտանիք կամ 550-650 շունչ»⁶⁵²: Պատմաբանն իր այս հաշվարկի համար հայկական միջին ընտանիքի թիվ է ընդունել 6-7 շունչը՝ տարածված սխալի համաձայն, չնկատելով պատմական տեղեկություններում գերդաստանների ու ծխերի տարբերակումը⁶⁵³: Ներկայացված թվերը հավաստի համարվել չեն կարող, քանի որ գերազանցում են մինչև մեծ բռնագաղթը (1604-1605 թթ.)՝ հարաբերականորեն կայուն ու բարեկեցիկ պայմաններում Արարատյան երկրում (դը Գուվեայի արձանագրած) ավանների և գյուղերի մեծության միջին թիվը՝ 450 շունչը: Այնինչ բռնագաղթը պատճառել էր տասնյակ հազարավոր զոհեր, ուստի Պարսկաստանի խորքերում հայոց ընտանիքների միջին մեծությունը, ինչպես նաև նրանց հիմնած նորաստեղծ գյուղերը հաստատաբար ավելի փոքր էին, քան հայրենիքում՝ ոչ ավելին, քան, միջին հաշվով, յուրաքանչյուրում 60-80 ընտանիք կամ 250-350 շունչ, միջինացված՝ 70 ընտանիք կամ 300 շունչ⁶⁵⁴: Ուստի այդ 137 գյուղերում ապրում էր, կլորացված թվերով, ընդամենը մոտ 40,000 հայ: Իհարկե, XVII դ. Պարսկաստանում եղել են նաև ավելի խոշոր հայկական գյուղեր, օրինակ՝ 600 տուն ուներ Փերիայի առաջնորդանիստ Հազարչրիբը: Բայց գյուղերի մեծ մասն ավելի փոքր են եղել:

Ընդունելով, որ 1604-1618 թթ. բռնագաղթի է ենթարկվել մոտավորապես 500 000 հայ (որոնցից մոտ 100 հազարը՝ ֆաղաբաբնակներ, 400 հազարը՝ գյուղաբնակներ), 450 շունչն էլ համարելով տեղահանված գյուղերի միջին մեծության գործակից՝ կարելի է հաշվել, որ Հայաստանից տեղահանվել է, ընդհանուր առմամբ, շուրջ 900 հայկական գյուղ:

⁶⁵² Ghougassian V. *The Emergence of the Armenian Diocese*, p. 42:

⁶⁵³ Նույն տեղում, էջ 31: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս աստ, Գյուլի X. Հայկական ընտանիքի միջին մեծությունը և հին Ջուղայի բնակչության թվաքանակը XVI դ. վերջին – XVII դ. սկզբին:

⁶⁵⁴ Տեր-Յովհաննես 3. Թ. Պատմություն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. Բ, Նոր Ջուղա, 1881, էջ 304:

XI. ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ 1710-1720-ԱՅԱՆ ԹԹ.

Մանրախույզ քննության կարիք ունեն 1710-1720-ական թթ. Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Արցախում (Ղարաբաղում) և Սյունիքում (Ղափանում) տիրող ժողովրդագրական իրավիճակի մասին մեզ հասած ուշագրավ պատմական տեղեկությունները:

Ռուսաստանում հայ ազատագրական շարժման ներկայացուցիչ Մինաս վարդապետ Տիգրանյանն ավարտելով Պետրոս Մեծի հրամանով Հայաստանի պարսկական տիրապետության տակ գտնվող շրջաններում իր գաղտնի առաքելությունը⁶⁵⁵, 1717 թ. մարտի 14-ին գեկուցում էր.

«Այդ պատրիարի (իմա՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանի) [հոգևոր] իշխանության տակ՝ Գանձասար վանքի շուրջը, կա 900 գյուղ, ու դրանք մեծ՝ 100, 200, 300, 400 և ավելի տուն ունեցող գյուղեր են: Գանձասարից մինչև Էջմիածնի վանքը, որտեղ ապրում է մյուս պատրիարհը (իմա՝ Աստվածատուր Ա. Համադանցին – Ա.Ա.), բեռնված ձիերով 5 օրվա համապարհ է: Վերջինս ավելի շատ գյուղեր ունի իր իշխանության տակ, քան Եսայի պատրիարհը, բայց թե որքան՝ այդ մասին ճշգրիտ չգիտե...

Վերոհիշյալ երկու պատրիարհների [հոգևոր] իշխանության տակ գտնվող հայության թիվը կլինի մոտ 200 000 [տուն]⁶⁵⁶, որոնք ներկայացնում են վանառականական դասն ու գյուղացիությունը»:

[«Под владением того патриарха, около монастыря Канзасара, девятьсот деревень, и деревни великие: дворов по сту и по

⁶⁵⁵ Տե՛ս **ԱՊՕ-Ի**, **դոկ. 147.**

⁶⁵⁶ Խոսքը վերաբերում է ոչ թե 200 000 մարդկանց, այլ 200 000 «տներին»՝ գերդաստան (ընդլայնված ընտանիք) իմաստով, ինչը կհիմնավորվի քիչ անց: Տեքստային այս անպարզությունն առաջացել է, ըստ ամենայնի, այն թարգմանչի մեղքով, ով Մինաս վարդապետի հայերեն բանավոր այս զեկույցը ռուսերեն էր թարգմանել:

двести, и по триста, и по четыреста, и больше. От Канзасара до монастыря Эчмиадзына, где другой патриарх живет, хоту на лошадях व्यюками пять дней. Деревень под владением ево больше того, что за другим патриархом Исаиею, а что – подлинно того не знает...

Народа армянского под владением вышепомянутых двух патриархов счислением может быть тысяч с двести [дворов/домов], и то купечество и крестьянство».⁶⁵⁷

1724 թ. նոյեմբերի 5-ին Ղարաբաղի հայկական գորքի պատվիրակները Սանկտ Պետերբուրգում՝ արտաքին գործերի կոլեգիայում բերում էին ավելի հստակ տվյալներ.

«Նորին կայսերական մեծության պաշտպանության տակ մտնելու ցանկություն ունեցող հայ ժողովրդի, ներառյալ զինվորականների և մյուսների թիվը միայն Ղարաբաղի նահանգում կլինի ընդհանուր առմամբ 100 000 տուն՝ չհաշված հայկական մյուս նահանգը, որը կոչվում է Կապան և գտնվում է Ղարաբաղի նահանգի և Երևանի միջև՝ դրանցից ձիով 3 օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Եվ այդ Կապանի նահանգի հայերն իրենց հետ միաբան են և նույնպես ցանկանում են մտնել նորին կայսերական մեծության պաշտպանության տակ: Իսկ այդ Կապանի նահանգում հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է, քան Ղարաբաղում, ու մեծ մասը վաճառականական դասն է»:

[«А их всего армянского народу, военного и протчаго, одной карабахской провинции, которые желают притти под протекцию его императорского величества, будет со сто тысяч дворов, кроме другой армянской провинции, зовомой Капан, которая между карабахской провинции и Эривана, от них 3 дни езды, и армяня той капанской провинции с ними в одном согласи и такожде под протекциею его императорского величества быть желают; а народу армянского в той капанской провинции более, нежели в карабахской, и большая часть купецких людей»].⁶⁵⁸

Ութ ամիս անց, 1725 թ. հուլիսի 25-ին շարադրված փաստաթղթում, Ղարաբաղի հայոց ղեկավարները նշում էին, որ

⁶⁵⁷ АРО-I, док. 154, с. 370.

⁶⁵⁸ АРО-II, док. 291, с. 205.

իրենց ամենափոքր գյուղերն ունեն 30-ից մինչև 50, իսկ ամենախոշորները՝ մինչև 600 տուն⁶⁵⁹։ Ստորև ներկայացվում է պատմական այս տեղեկությունների վերլուծությունը՝ զուգահեռ տվյալների համադրությամբ։

1. Դարաբաղի աշխարհագրական ընդգրկումը: 1722-1725 թթ. Դարաբաղում կենտրոնացած հայկական զինված ուժերի անմիջական վերահսկողության կամ ռազմաքաղաքական ազդեցության ներքո էին ոչ միայն լեռնային Դարաբաղի հինգ հիմնական գավառները (մելիքությունները)՝ Գյուլիստանը, Զրաբերդը, Խաչենը, Վարանդան ու Դիզակը, այլև դրանց ողջ պարագծով՝ բնական աշխարհագրական սահմանների երկայնքով տարածված շրջանները: Արևելքում Գանձակի հայաբնակ հոծ շրջաններն էին, հյուսիս-արևմուտքում՝ Գետաշենն էր, հավանորեն՝ նաև Գետաբակն (Գետաբեկ) ու Քարահատը (Դաշքեսան), արևմուտքում՝ Ծարա երկիրն (Քոլանի) ու Գեղարքունիքը, իսկ հարավում՝ մինչև Արաքս, Դիզակի մելիքության ծայրամասերը⁶⁶⁰: Այսինքն՝ Մինաս վարդապետի նշած 900 գյուղերը գտնվում էին ոչ միայն Դարաբաղի հինգ մելիքություններում, այլև նրանց հարակից գավառներում, ներառելով նաև Գանձակի ամբողջ շրջակայքն ընդհուպ մինչև Կուր գետը (տե՛ս ստորև, կեստ 3-րդ՝ «Շրջակա հայության հոսքը Դարաբաղ»): Պատահական չէ, որ 1724 թ. Գյուլիստանի մելիք Աբրահամը հիշատակվում էր որպես «Բաղդյոյ և Քոլանու և Գանձոյ, Բասառնու (Բորստունու՞ – Ա.Ա.)» տիրակալ⁶⁶¹: Հատկանշական է նաև, որ Հովսեփ էմինը, նկատի ունենալով 1720-1760-ական թթ. ժամանակահատվածը, Կուրից արևմուտք ընկած տարածքն անվանում էր «Կուր գետի հայկական կողմ» («the Armenian side of the river

659 АРО-II, док. 315, с. 249.

⁶⁶⁰ Ուրվագծված տարածքը հիմնականում համընկնում է Գեղամ Բաղայանի կազմած՝ «Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դ. առաջին երեսնամյակում» քարտեզին (մասշտաբ՝ 1:1 250 000) (տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս»: Հ. Բ, էջ 60):

661 АРО-II, док. 220, с. 78.

Сур») ու հիշատակում աջափնյա հայկական գյուղերի բնակչության 1722 թ. Արցախ գետի փոխադրելու գործում իր ջոկատին ցույց տված պատրաստակամ աջակցությունը⁶⁶²: Ուրվագծված տարածքում 900 հայկական գյուղերի առկայությունը զարմանալի չի թվա, եթե հիշենք, որ էվլիյա Չելեբիի տվյալներով, XVII դարի կեսերին միայն հարևան Շիրվանի նահանգում կար «70 բերդ և մոտ 1300 շեն գյուղ», իսկ, օրինակ, Օսմանյան կայսրության սահմանային Չըլդըրի նահանգում (էյալեթ)՝ 1060 գյուղ⁶⁶³:

1722 թվականից մինչև 1730-ական թթ. սկզբները նշված բոլոր շրջանները՝ Սյունյաց իշխանապետության հետ միասին, հայկական զինուժի վերահսկողության տակ էին, թեև 1725 թվականից ի վեր օսմանյան զավթիչ բանակների դեմ պատերազմում այդ տարածքը մերթ սեղմվում էր, մերթ դարձյալ ընդլայնվում-վերականգնվում: Ըստ այդմ էլ, արտաքին ուժերն արևելյան Հայաստանի լեռնային այդ իշխանություններին տվել էին պետականանշան նոր անվանումներ՝ «Հայոց Սղնախներ», «Հայոց զորաժողով», Հայոց Զորք/Բանակ («Собрание Армянского Войска», նաև կարճ՝ «Собрание Армянское», «Армянское войско», «Армянская Армия»)⁶⁶⁴:

2. 1724 թ. նոյեմբերի 5-ին Սանկտ Պետերբուրգում մատնանշելով Ղարաբաղում եղած 100 000 «տոռնը»՝ հայկական զորքի պատվիրակներն այդ եզրույթը գործածել են, անտարակույս, նեղ իմաստով՝ որպես 5-հոգանոց փոքր ընտանիք՝ նկատի ունենալով իրենց ռազմաքաղաքական վերահսկողության

⁶⁶² Emin, pp. 200-201. Այդ հաղորդման քննությունը տե՛ս Айвазян А. М. Ручное огнестрельное оружие армянской армии в 1720-х гг., с. 188-189, 192-193:

⁶⁶³ Էվլիյա Չելեբի, էջ 92 (տե՛ս նաև աստ, գլ. V), 110:

⁶⁶⁴ АРО-II, док. 206, 209, 215, 280, 284, 291, 300, 356, 359, 371, 373, 375; АРО-III, док. 2; Ոսկանյան Վ. Կ., Դիլոյան Վ. Ա. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի 20-ական թթ., էջ 255.

տակ ապրող մոտավորապես 500 000-անոց բնակչությանը⁶⁶⁵։ Ըստ այդմ, 1710-1720-ական թթ. Ղարաբաղի և Ղափանի բնակչությունը միասին կազմում էր շուրջ 1 000 000 մարդ՝ համապատասխանելով Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագրի, Տաթևի պտղացուցակի, 1 միլիոն լեռնահայությունը հիշատակող (1725 թ. հուլիսի 25-ին Գանձասարում գրված) նամակի և այլ սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա ընթացիկ քննության ստացած համադիր արդյունքներին։

Այսուհանդերձ, ինչպես վերն այլ առիթներով ևս նշել ենք, աղբյուրներում հայկական «տունը» երբեմն նշանակում է մոտ 10-հոգանոց ընդլայնված ընտանիք (գերդաստան)։ Օրինակ, Մինաս վարդապետի 1717 թ. մարտի 14-ի վերը մեջբերված հայտարարությունն առ այն, որ էջմիածնի և Գանձասարի պատրիարքների հոգևոր իշխանության տակ այդ ժամանակ եղել է 200 000 տուն⁶⁶⁶, վերաբերում է Արևելյան Հայաստանում բնակվող շուրջ 2 միլիոն հայերին։ Այսպիսի գնահատականը համա-

⁶⁶⁵ Հիմնվելով միայն այս հայտարարության վրա՝ Պ. Մուրադյանը ճիշտ նկատում էր, որ 1720-ական թթ. Ղարաբաղի հայերի թիվը եղել է 100 000 ընտանիք և 500 000 մարդ (Мурадян П. История – память поколений, с. 112)։

⁶⁶⁶ Թեև նշված վավերագրի բնագրում չի հստակեցված, թե այս 200 000-ը մարդի՞կ են, թե ընտանիքներ (տներ), պատմական գուգահեռ տվյալները, ինչպես նաև դրանց հիման վրա այս ուսումնասիրության մեջ կատարված ամբողջ քննությունը թույլ են տալիս վստահաբար պնդել, որ Մինաս վարդապետը նկատի է ունեցել ընդլայնված ընտանիքները (գերդաստանները)։ Կարելի էր նաև կարծել, թե գուցե այստեղ խոսքը վերաբերում է փոքր ընտանիքներին (ծխերին), այն էլ՝ միայն Արևելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում՝ Արցախում և Սյունիքում, որոնք էլ ծրագրված էր դարձնել հայոց նախապատրաստվող ապստամբության օրրանն ու միջնաբերդը։ Այս տեսակետը կիսամապատասխաներ 1724 թ. նոյեմբերի 5-ին հայ պատվիրակների վերոբերյալ հաղորդումներին՝ Ղարաբաղում 100 000 տուն, իսկ Ղափանում՝ դրանից ավել բնակչություն լինելու մասին, ինչպես նաև չէր հակասի նույն Մինաս վարդապետի՝ Ղարաբաղի ու նրա շուրջն ընկած 900 հայկական գյուղերի և դրանց մեծության մասին տեղեկությանն ու մեր դրանից արտածած թվերին։ Բաղդաստելով 1720-ական թթ. սկզբին Ղարաբաղում և Ղափանում ապրող 1 000 000 մարդու և 200 000 ընտանիքի մասին վերը նշված առանձին տեղեկությունները, այդ ժամանակվա հայկական փոքր ընտանիքում շնչերի մի-

պատասխանում է Իսրայել Օրու գորահավաքային ակնկալիքների հիման վրա արևելահայությունը վերը հաշվարկված 2 միլիոն շնչերի ընդհանուր թվաքանակին: Հարկ է հիշել, որ Մինաս վարդապետը 1699 թվականից ի վեր Իսրայել Օրու ամենամերձավոր գործակիցն էր, կարելի է ասել՝ նրա միակ և անփոխարինելի տեղակալը, ուստի այս երկուսի ժողովրդագրական բնույթի տեղեկությունները, բնականաբար, հիմնականում նույնը պետք է լինեին:

Եվս մեկ ճշտում: Մինաս վարդապետի նույն հայտարարության մեջ արևելահայությունը բաժանված է ընդամենը երկու դասի միջև՝ գյուղացիության ու վաճառականության⁶⁶⁷: Իրականում, եթե դատենք ժամանակակից պատկերացումներով,

շին թիվն իսկապես հավասարվում է 5-ին: Աշ. Հովհաննիսյանը ևս համարում էր, որ Մինաս վարդապետի նշած 200 000 թվանշանը «խիստ ցածր» է, եթե ընդունենք, որ այն վերաբերում է «իրանահայ գյուղերի ու քաղաքների բոլոր ծխականներին, առանց հասակի ու սեռի խտրության»: Այս թյուրիմացությունը նա առաջարկում է լուծել այլ կերպ՝ հավանական համարելով, որ Մինաս վարդապետն «աչքի առաջ ուներ միայն չափահաս տղամարդկանց քանակը» («Դավագներ», հ. Բ, էջ 378): Թեպետև ում էլ վերաբերել այդ 200 000-ը՝ չափահաս (15-60 տարեկան) տղամարդկանց, թե 5-հոգանոց ծխերին, ընդհանուր բնակչության թիվը մոտավորապես նույնն էր լինելու, որովհետև այդ ծխերից յուրաքանչյուրում, միջին հաշվով, կարող էր լինել 1-1,5 չափահաս տղամարդ: Նկատենք, որ Իրանում և Օսմանյան կայսրությունում չափահաս և հարկատու էին համարվում 15-ից մինչև 60 տարեկան տղամարդիկ (այդ մասին մանրամասն կխոսվի հաջորդ գլուխներում): Բայցևայնպես, քանի որ Մինասն իր հրապարակած թիվն Արցախի ու Սյունիքի տարածքով չի սահմանափակում, այլ խոսում է ազատագրական պայքար ծավալելու համար ընտրված Արևելյան Հայաստանի մասին, ավելի քան հավանական է, որ խոսքը վերաբերում է այնտեղ ապրող 200 000 հայկական ընդլայնված ընտանիքներին, այն է՝ մոտավորապես 2 միլիոն հայերին:

⁶⁶⁷ Հակառակ ծայրահեղության մեջ է ընկել ֆրանսիացի աշխարհահռչակ պատմաբան Ֆերնան Բրոդելը: Հայաստանի պատմությանը բացարձակապես չտիրապետելով, նա ժխտում է անգամ XVI–XVIII դարերում հայ գյուղացիության բուն գոյությունը՝ հայերին թյուրիմացաբար նմանեցնելով հրեաներին ու գրելով, թե իբր երկուսն էլ «նախկինում գյուղացի լինելով՝ շատ դարեր առաջ կտրվել էին հողի վրա ապրելակերպից» ու զբաղվում էին հիմնականում առևտրով, վաշխառությամբ ու արհեստավորությամբ (Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of*

հայոց մեջ իր քանակով երկրորդն արհեստավորների դասն էր, որը վաճառականական դասից շատ ավելի ստվարաթիվ էր: Նույնիսկ հայ վաճառականությունից մայրաքաղաք Նոր Զուղա-յում բնակչության մեծագույն մասը ոչ թե վաճառականներն էին, այլ արհեստավորները, որոնց մասնագիտական որոշ խմբերը, մասնավորապես՝ որմնադիրներն ու ջուլհակները բնակվում էին առանձին թաղամասերում⁶⁶⁸: Իհարկե, հայոց մեջ թվապես ամենամեծ դասը գյուղացիությունն էր: Բացի այդ, պարսկական բանակում ծառայում էին հազարավոր հայ զինվորականներ, հատկապես Վրաստանում, Շիրվանում ու Երևա-նում տեղակայված զորամասերում⁶⁶⁹:

Philip II. Vol. II, Berkley and Los Angeles, Ca.: University of California Press, 1995, p. 814):

⁶⁶⁸ **Bruyn, Cornelius le (de)**. *Travels into Moscovy, Persia, and Part of the East Indies*. Translated from the original Dutch. Vol. I. London, 1737, pp. 225-226.

⁶⁶⁹ Ահա պարսկական բանակում հայ զինվորականների ծառայության ընդամենը մի քանի օրինակ: 1636 թ. Ադամ Օլեարիուսը Շամախու մոտ ականատես է լինում հայ հետևակայինների հինգ գումարտակից բաղկացած 2000-անոց մի գնդի իրենց պատվին տված գորահանդեսին (**Оlearius, Adam**. *The Voyages and Travels of the Ambassadors Sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia...*; faithfully rendered into English by John Davies. London: Printed for John Starkey and Thomas Basset, 1669), p. 155; **Олеарий Адам**. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах, с. 526): 1620-ական թթ. վերջին Զուխուր-Սաադի բեկլարբեկ Թահմասպալուի խանը ավելի քան 60 ընտիր հայ հրացանակիրներ է հավաքում Եդվարդից, Քանաքեռից, Երևանից, Նորագավիթից, Էջմիածնից, Օշականից, Աշտարակից, Կարբիից և Հովհաննավանքից՝ «արք ընտիրք և կորովիք ի գործս թուանքի» (**Զաքարեայ Սարկաազ**, հ. Ա, էջ 85-86): Հովսեփ Էմինի ապուլապար պարսկական բանակի կազմում մարտնչել էր օսմանցիների դեմ և աջքի ընկել իր քաջագործությամբ՝ ստանալով սպայական *մինքաշի* (հազարապետ) կոչումը (**Emin**, pp. 2-4): XVII դ. և XVIII դ. սկզբին Լոռիի 10 հայկական գյուղերի բնակիչներից 20 հոգի ավանդաբար զինվորական ծառայություն էին կատարում (տե՛ս Եбилисская коллекция персидских фирманов. Т. I. Составители В. Путьридзе, А. Берже, Дж. Гаибов, К.Н. Смирнов, М.Н. Хубуа, М.А. Тодуа. Подготовка к печати, перев., комм. и словарь М. А. Тодуа, Кутаиси, 1995, с. 130-132, 838): Ավելի մանրամասն Սեֆյան Իրանում հայկական զինվորականության մասին տե՛ս **ԱՎ VII**, էջ 12-17:

3. Շրջակա հայության հոսքը Ղարաբաղ: 1724 թ. Ղարաբաղում հիշատակվող 100 000 տների մեջ պետք է մտցնել նաև այն ստվար զանգվածը, որը շրջակա հայաբնակ շրջաններից այնտեղ էր ապաստանել նախորդ մի քանի տարվա ընթացքում: Հայության ներհոսքն Արցախ սկսվել էր 1711-1712 թթ. ի վեր՝ կովկասցի լեռնականների դեպի հարավ կատարած մի շարք ավերիչ արշավանքների հետևանքով⁶⁷⁰: Եսայի Հասան-Ջալալյանը հականե-հանվանե նշել է այն շրջանները, որտեղից հայ բնակչությունը ներգաղթել է Արցախ.

«Իսկ յայսմ կողմանէ յոլովք ի նահանգէն Ղազախու, որ է Ախստետու՝ և ի յերկրէն Ամիրշամշատինյուէն, որ են Զակամներն: Նա և չորս գետն Գանձապասանու՝ այսինքն Շամֆոն, Գանձապասան, Ոսկանապատու ձորն, և Քուրափպասան. այլ և յոլովք ի գիւղօրէիցն Պարտայու, և զղաշտավայր գիւղորայսն միահողոյն կոտորեալ, գերի եւ աւարի առեալ ամայի արարին. և զմնացեալսն փախստեայ ի յերինս և ի գարանձաւսն Արցախու, և իւրաքանչիւր հանդէպ ամուր տեղիսն զերծեալք զապրուստ իւրեանց հոգային» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)⁶⁷¹:

1723 թ. վերջին Արցախում են ապաստանում նաև Գանձակ քաղաքի և շրջակա հայկական գյուղերի բնակիչները: Բանն այն է, որ թեև 1723 թ. հոկտեմբերին Գանձակի վրա օսմանյան բանակի գրոհը ձախողվեց, դրա ընթացքում⁶⁷² ու անմիջապես հետո քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը հեռացավ, ընդ որում՝ և՛ հայերը, և՛ շիա մահմեդականները: 1723 թ. դեկտեմբերի 20-ին Շամախուց գրած նամակում Ալեքսանդր քահանան ընդգծում էր, որ այդ պահի դրությամբ Գանձակի գրեթե բոլոր հայերն արդեն Ղարաբաղ էին անցել.

«Կո՛ (60,000) մարդով եկին Գանջու վերա: ԺԲ (12) փաշայ ին, թոփ, ղունբարայ [=ոռումբ] շատ ունին, ֆաղափ մինչև ի կէտըն

⁶⁷⁰ АРО-II, док. 177, с. 29. հմմտ. Եսայի կաթ., էջ 24-25:

⁶⁷¹ Եսայի կաթ., էջ 23-24:

⁶⁷² Այս ճակատամարտում օսմանցիների դեմ կռվել էին պարսկական, կախեթցի վրացիների, Գանձակի շիական ու հայկական միացյալ ուժերը (մանրամասն տե՛ս ԱՍ III, էջ 71-73. հմմտ. АРО-II, cc. LXVI-LXXV):

առին, մեր Հայոց ազգն ողն ապրանքն թալանեցին՝ որն կոտէրէցին, որն կերի դանում: Որ փող ունէր՝ գնաց իւր էրէխէքն առին: Կ (60) տուն էշեցին տարան Հօմաս տուն (իմա՝ Օսմանյան կայսրություն – Ա.Ա.), մնացեալն փախըստական, մերկ, պոպիկ գնացին Հայոց Սղնախ[խ]ն»⁶⁷³ (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Այս տեղեկությունն անուղղակիորեն հաստատում է Ղաբալայի հայություն հոգևոր հովիվը՝ Մարտիրոս վարդապետը, 1724 թ. փետրվարի 24-ին գրելով Դերբենդի ռուս պարետին, թե «Կանչան խոյ խարապ են արել. կեսը գնացել են Թիլվիզ, կեսըն՝ Սղնախ (իմա՝ Ղաբաբաղ – Ա.Ա.)»⁶⁷⁴: Նույն վավերագրի ռուսերեն թարգմանության մեջ ասված է ավելի պարզ՝ «Город Генжу жители оставили и пошли половина к Тифлису, а половина – в Собрание Армянское»⁶⁷⁵: Ընդ որում՝ «Армянское Собрание» նոր առաջացած տերմինն «Собрание Армянского Войска» նախնական ամբողջական անվանումի կրճատված տարբերակն էր, որոնք երկու դեպքում էլ պետք է թարգմանել որպես «Հայկական զորքի ժողովատեղի» կամ, հոմանիշորեն, Հայոց Սղնախներ⁶⁷⁶:

Ձանգվածների նմանատիպ մի շարժ էլ եղել է 1725 թվականին: Օսմանյան բանակը Գանձակը գրավել էր 1725 թ. օգոստոսի վերջին՝ երկօրյա պաշարումից հետո⁶⁷⁷: Նույն թվականին

⁶⁷³ АРО-II, док. 195, с. 53: Փաստաթղթի այդ հատվածի ռուսերեն թարգմանությունը բավականին ճշգրիտ է. «60 тысяч войска турецкого з 12-ю пашами пришли с воинскими приуготовлениями к Ганже... и того города взяли половину, а армян наших пожитки все разграбили и многих из них поруб[и]ли, а иных в полон побрали, и которые армяне имели денги, те своих детей выкупали, а 60 дворов отослали в Турецкую землю, а досталные армяня из города для спасения своего ушед, пришли к Армянскому войску (т. е. в Карабах – А. А.) босы и наги...» (АРО-II, док. 196, с. 54):

⁶⁷⁴ АРО-II, док. 214, с. 73.

⁶⁷⁵ АРО-II, док. 215, с. 74.

⁶⁷⁶ «Армянское Собрание» բառերի ծագումնաբանությանը հատուկ անդրադարձել ենք աստ, Մասն Երկրորդ. գլուխ «III. 1722-1730 թթ. Սյունիքում անցկացված զորահավաքները» (ենթագլուխ՝ «Չավնդուր և Փոքր Սյունիք» (=Բուն Ղափան, Հարանդ, ներառյալ Հալիճորի գավառ)):

⁶⁷⁷ Krusinski, vol. 2, p. 177. Lockhart L. *The Fall of the Safavid Dynasty*, p. 266:

Ղարաբաղից Ս. Պետերբուրգ հասած Քյոխվա Չելեբին իր բանավոր զեկույցում հայտնում էր. «Գանձակի անկումն եղել է այսպես. թուրքերի նրան մոտենալուն պես այդ քաղաքի բոլոր բնակիչները՝ իրենց կանանցով, երեխաներով և ունեցվածքով, հեռացել ու եկել են իրենց Հայոց Սղնախներ (բնագրում՝ Армянское Собрание)»⁶⁷⁸:

Փաստորեն, Գանձակի հայույթյան հոսքը դեպի Ղարաբաղ հիմնականում տեղի է ունեցել երկու փուլով՝ 1723 և 1725 թթ., երկու դեպքում էլ օսմանյան բանակի պաշարումների պատճառով: Համաձայն 1725 թ. օգոստոսի 8-ին գրված ֆրանսիական մի փաստաթղթի, Գանձակի պարիսպներից դուրս գտնվող արվարձանը բնակեցված էր հայերով՝ faubourg des Armeniens⁶⁷⁹: Գանձակի այս faubourg-ը 1723 թ. նոյեմբերի 26-ին Բաքու ժամանած քահանա Անտոն Առաքելովի հարցաքննության գրառման մեջ անվանված է «[պարսպապատ] քաղաքից դուրս գտնվող հայկական թաղամասեր» («армянскими слободами за городом»)՝⁶⁸⁰: Գանձակի հայկական մասն օսմանյան պաշտոնական մի «պատմության» մեջ՝ «Թարիխի Չելեբի-Չադեն»-ում, անվանված է «հայկական թաղամաս»⁶⁸¹: Հենց այս թաղամասն էլ Ալեքսանդր քահանայի նամակի վերոբերյալ հատվածում

⁶⁷⁸ «Турки таким образом Ганжу взяли: когда турки ко оному стали приближаться, то все жители того города, с женами и с детьми и с пожитки вышли вон и пришли в их Армянское Собрание» (АРО-II, док. 325, с. 265).

⁶⁷⁹ Табачья И. М. Материалы для истории Грузии первой четверти XVIII века. Тбилиси, 1982, с. 304.

⁶⁸⁰ Տե՛ս АРО-II, док. 194, с. 51 (այդ ժամանակաշրջանում «слобода» բառը ունեւերենում նշանակում էր քաղաքատիպ ավան կամ քաղաքի առանձին ինքնակառավարվող թաղամաս):

⁶⁸¹ Չելեբի-Չադեն պնդում է, որ օսմանյան զորքի գրոհի նախօրյակին Գանձակի հայկական թաղամասում ապրող «հայ ժողովուրդը» ներկայացել և հպատակություն է հայտնել սերասքեր Իբրահիմ-փաշային, որից հետո նա իր կենտրոնակայանն այդ թաղամասում է հաստատել ու հենց այդտեղից էլ 17 օր շարունակ ղեկավարել է ռազմական գործողությունները քաղաքի պաշտպանների դեմ (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 137-138):

նշված է որպես «քաղաքի կեսը» («того города взяли половину»), որից կարելի էր ենթադրել, որ հայերը կազմում էին Գանձակի բնակչության կեսը: Այդուհանդերձ, ինչպես վերը՝ Նրևանի բնակչության թվաքանակը ճշտելիս արդեն նշվել է, ուշմիջնադարյան քաղաքի բերդից դուրս գտնվող մասը բազմապատիկ անգամ ավելի մարդաշատ էր, քան պարսպապատ հատվածի ներսում: Իսկ Գանձակի մասին 1699 թ. սեպտեմբերի 22-ին Իսրայել Օրու հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, «ամենուր այդ քաղաքի շուրջ ապրում են [հայ] քրիստոնյաներ» («...tout autour de laditte ville, se (=ce) sont des chrestien»): Գանձակում հայ բնակչության մեծ թվի մասին է վկայում նաև Օրու՝ այդ քաղաքից և նրա շրջակայքից 15,000 հայ զինվոր հավաքագրելու մտադրությունը⁶⁸², իսկ ինչպես վերև արդեն ճշտել ենք, այդպիսի զորաքանակ կարելի էր ստանալ մոտավորապես 150 000 բնակչից: Այս կապակցությամբ տեղին է հիշել Դոն Խուան Պարսկաստանցու այն հաղորդումը, որ XVII դ. սկզբին միայն Գանձակ քաղաքի բնակչությունը կազմում էր 50,000 մարդ, չհաշված նույն նահանգի ավելի փոքր 7-8 «քաղաքների» բնակիչներին⁶⁸³: Արդ, մոտավորապես 50,000 գանձակեցիներից կեսից զգալիորեն ավելին՝ 35-40 հազարը, վերը նշված հիմքերով, հայեր պետք է լինեին: Հիմք ընդունելով XVIII դարի սկզբին Գանձակի նահանգում 150 000 հայերի գոյությունը, կարող ենք հետևեցնել, որ, եթե 7-8 գյուղաֆաղաֆներում ընդհանուր բնակչության թիվը հասնելու էր շուրջ 100 000-ի, ապա հայերը դարձյալ կազմելու էին այդ թվակազմի առնվազն կեսը, եթե ոչ մեծամասնությունը՝ 50-60 հազար մարդ: Այդ դեպքում նույն նահանգի տասնյակ հայկական գյուղերի բնակչության թիվն էլ լինելու էր 50-60 հազարի շուրջ: Ի դեպ, 1640-ական թթ. Գանձակ այցելած Էվլիյա Չելեբին Գանձակ քաղաքում հաշվում է 6000 տուն (առանձնատուն,

682 Эзов. Сношения, док. 9, с. 33, 36.

683 St' u Don Juan of Persia: *A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, p. 42. cf. *Tadhkirat Al-Muluk*, pp. 44, 166.

շենք)⁶⁸⁴։ Եթե հետպատերազմյան այդ դժար տարիներին, յուրաքանչյուր տան մեջ հաշվենք միջինը 6-7 հոգի (այլ ոչ ընդունվածի պես՝ 10), ապա 1640-ական թթ. Գանձակի բնակչությունը կազմել է մոտավորապես 35-40 հազար մարդ։ Պարզ է, որ 1720-ական թթ. այդ թիվը պետք է աճած լիներ ու հասներ առնվազն իր նախկին 50 հազարին։ Չելեբին խոսում է նաև Գանձակի շրջակա 7 նահիյեների (գավառ, գյուղախումբ) մասին, որոնք, փաստորեն, համապատասխանում են Գանձակ նահանգի Դոն Խուան Պարսկաստանցու հիշատակած 7-8 «քաղաքներին», այն է՝ այդ նահիյեների շրջկենտրոններին։

Օսմանցիների կողմից Գանձակի առաջին անհաջող պաշարումից հետո (1723 թ. հոկտեմբեր) Ղարաբաղում տեղակայված նորաստեղծ հայոց զորքի հրամանատարությունը սուրհանգակներ է ուղարկում սերասքեր Իբրահիմ-փաշայի մոտ՝ գերեվարված հայերին անհապաղ ազատելու պահանջով։ Նկատի առնելով այն սպառնալիքը, որ ներկայացնում էր հյուժված օսմանյան բանակի թիկունքում գտնվող թարմ և մարտունակ հայկական զինուժը՝ այդ պահանջը մասամբ բավարարվում է⁶⁸⁵։ Սղնախցիների այդ միջամտության շնորհիվ Գանձակից գերեվարված հայերի մի հոծ խումբ (որի քանակը, ցավոք, չի նշվում), պետք է կարծել, ևս հայտնվում է Արցախում։ Այդուամենայնիվ, ըստ օսմանյան պաշտոնական պատմագիր Չելեբի-Ջադեհի, օսմանյան զորքերը գերեվարված գանձակեցի հայերից շուրջ 3000 հոգու վերաբնակեցրել են Թիֆլիսում⁶⁸⁶։

Գանձակից ու նրա մերձակայքից հայերի զանգվածային գաղթը Ղարաբաղ՝ հայկական զորքերի պաշտպանության ներքո, հաստատվում է նաև հետագա տեղեկություններով։ Այս-

684 Էվլիյա Չելեբի, էջ 86. հմմտ. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. С. 156:

685 «...и Ибраим паша тех армян взятых в полон освободил» (АРО-П, док. 194, с. 51).

686 «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա, էջ 139:

պես, Գանձակի գրավումից մոտ երեք ամիս անց՝ 1725 թ. դեկտեմբերի 6-ին Ս. Պետերբուրգում Դավիթ Նազարովը զեկուցելով, որ «հայերը դեռ պինդ կանգնած են ու նրանց դեմ արշաված թուրքերից շատ-շատերին են ջարդել», նշում էր նաև, որ «Գանձակի բնակիչներից նրանք, որոնք կարողացել են, դուրս են եկել [քաղաքից] և միացել են [Սղնախների] հայերին»⁶⁸⁷: Իսկ 1726 թ. հունվարի 26-ին ռուսական հրամանատարությունից կողմից իբրև լրտես ուղարկված շամախեցի Սիմոն Բալասյանը («1726 г. Генваря 26 дня посланной из Баки шпионом армянин шамахинской житель Семен Баласин»), իմիջիպալոց, զեկուցում էր նաև Գանձակում տիրող ժողովրդագրական իրավիճակի մասին, գրելով, որ օսմանյան 3000-հոգանոց և Ղրիմի թաթարական 1000-հոգանոց հեծյալ զորամասերից բացի՝

«այժմ Գանձակում ապրում են գանձակեցի մահմեդական բնակիչների 5 կամ 6 ընտանիք, ինչպես նաև շուրջ 50 հայ ընտանիք: Մյուս մահմեդականները գաղթել են Արդեբիլ և ուրիշ քաղաքներ, իսկ հայերը՝ Սղնախներ (իմա՝ Ղարաբաղ – Ա.Ա.): Եվ [շուրջն] ամենուր մահմեդական բնակավայրեր քիչ կան, դրանք էլ՝ Գանձակից 2 օրվա ճանապարհի վրա են, իսկ Գանձակի շրջակայքում բոլոր գյուղերը ավերածություններից դատարկվել են»:

[Ныне в Генже находитца генжинских жителей басурманов семей 5 или 6, да армян с 50 семей, а протчие басурманы ушли в Ардевиль и в разные города, а армяне – в Согнаги. И везде жилых деревень басурманских находится малое число и те из Генжи 2 дня езды, а близ Генжи деревни от разорения опустели.]⁶⁸⁸

⁶⁸⁷ «Армяне еще крепко себя содержат и турецкое войско на них нападали, и оных турков армяне побили многое число. А которые ганжинские обыватели, которые могли, многие вышли и соединились с армяны» (Ոսկանյան Վ. Կ., Դիլդյան Վ. Ա. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի 20-ական թթ., էջ 264):

⁶⁸⁸ АВПР, фонд СРП (Сношения России с Персией), 1726г., оп. 1, док. 4, л. 211а-212а. հմմտ. Пайчадзе Г. Г. Русско-грузинские отношения в 1725-1735 гг. Тбилиси: «Мецниереба», 1965, с. 79. Պարսաժյան Վ. Ա. Լեհաստանի մասնակցությունը Դավիթ-բեկի ապստամբությանը: Նոր նյութեր ԺԸ դարի հայ

Այսպիսով, 1710-ական թվականների սկզբից ի վեր Արցախն ապաստան էր դարձել տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականների համար:

4. Արցախի և Սյունիքի բնակչության ու զինվորների ֆանակական հարաբերակցությունը 1720-ական թթ.:

Արցախ-Սյունիքում և հարակից շրջաններում հայոց զորքերի հավաքագրման, կազմավորման ու վերակազմավորման շուրջ մեկ տասնամյակ (1722 թ.-ից մինչև 1730-ական թթ. սկզբները) տևած գործընթացը պատմագիտության մեջ դիտվել է գրեթե անշարժ վիճակում՝ անտեսելով ինչպես պարբերական զորահավաքների միջոցով կատարվող համալրումները, այնպես էլ մարտական և այլ պատճառներով գրանցված անդառնալի կորուստները⁶⁸⁹:

Ներկա ուսումնասիրության Երկրորդ Մասում, մանրագնին վերլուծության հիման վրա, ցույց է տրված, որ 1722-1730 թթ. Սյունիքում մի քանի փուլերով կազմակերպված զորահավաքների արդյունքում զինվորագրվել է ընդհանուր առմամբ 43,000 հայ տղամարդ: Այսուամենայնիվ, 1724 թ. մինչև 1730 թ. Սյունիքում առկա հայոց մշտական զինուժի («գործող զորքերի») ընդհանուր թիվը (հաշվի առնելով նաև այդ ընթացքում կրած անդառնալի կորուստները. միայն զոհված հայ մարտիկները մոտ 9-10 հազար էին), տատանվել է մոտավորապես 20,000-ի շուրջը, որոնցից շուրջ 10 հազարն էին ընդգրկված կանոնավոր բնույթի զորագնդերում: Եղել են նաև ճգնաժամային պահեր,

ազատագրական շարժումների վերաբերյալ: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1962, էջ 67. **АРО-II**, док. 358-359, 366, с. 299, 302, 307.

⁶⁸⁹ Օրինակ, 1720-ական թթ. հայ զինվորության թվաքանակի քննության հարցում առավել համակարգված մոտեցում ցուցաբերած Պ. Հարությունյանը, այնուամենայնիվ, վերջնական է համարում ազատագրական պատերազմի առաջին տարում՝ 1722 թ. գումարված զորաքանակը՝ Արցախում ավելի 20,000 հազար, իսկ Սյունիքում 7000 մարտիկ (**Арутюнян П. Т.** Освободительное движение армянского народа..., с. 160, 162): Այսպիսի եզրակացությունները բացահայտ թյուրիմացություն են (տե՛ս սույն գլխի ներկա բաժինը, ինչպես նաև «Մասն Երկրորդ. Դավիթ-բեկի գործի թվակազմը...»):

երբ սյունյաց զորքի զգալի մասը զրկվել է կառավարումից ու ժամանակավորապես կաթվածահար եղել, ինչպես, օրինակ, պատահեց 1727 թ. փետրվարին օսմանյան բանակի ներխուժման սկզբնական փուլում՝ մինչև հայերի համար հաղթական Հալիձորի ճակատամարտը (1727 թ. փետրվարի 26 – մարտի 4)։ Նկատի ունենալով, որ Դավիթ-բեկի Սյունյաց իշխանապետությունը չէր ընդգրկում ամբողջ Սյունիքի տարածքը (վերահսկողությունից դուրս էր մնացել, մասնավորապես, Վայոց ձորը՝ Դարալագյազը՝ իր շուրջ 100-հազարանոց բնակչությամբ և 10-հազարանոց զորահավաքային ներուժով – տե՛ս Աղյուսակ Ա), պետք է ընդունել, որ Սյունիքում հավաքագրված հայ զինվորների քանակը (43,000) և վայոցձորեցիների զորահավաքային ներուժը միասին համապատասխանում են մոտավորապես կես միլիոն բնակչության թվին՝ «10 բնակչից 1 զինվոր» վերը բազմիցս արդյունավետորեն կիրառված բանաձևի համաձայն։ XVII դարի վերջին և XVIII դարի առաջին քառորդին Սյունիքում կես միլիոն հայերի բնակվելը հաստատվում է նաև սույն ուսումնասիրության մեջ ներկայացված պատմական այլ տվյալներով ու դրանց համալիր վերծանությամբ (տե՛ս գլուխներ IV, VI, IX, XI)։

Ցավոք, չունենք այնպիսի մի սկզբնաղբյուր, որը նույն հետևողականությամբ կնշեր 1722-1730 թթ. Արցախում անցկացված զորահավաքները, ինչպես Սյունիքի պարագայում դա արել է «Ղափանցվոց պատմությունն» իր նախկին ռազմիկ լրատուների շնորհիվ։ Այդուամենայնիվ, մի շարք հստակ պատմական տեղեկություններից կարելի է պարզել նաև Արցախում այդ տարիներին հայոց զինուժի մոտավոր ընդհանուր թիվը՝ պատերազմի ընթացքում գրանցված քանակական աճերով և անկումներով հանդերձ։

Եսայի կաթողիկոսի հաղորդման համաձայն, Արցախում առաջին ինքնապաշտպանական ջոկատները ստեղծվել են

Ջրաբերդ (Չարաբերդ) և Գյուլիստան («Բարդայի երկիր»)՝⁶⁹⁰ գավառներում 1722 թ. ապրիլին և անմիջապես լուրջ հակահարվածներ տվել հյուսիսային Արցախ ներխուժած «լեզգիներին»։ «...ն՛չ կարացին այնքան վնասել երկրին Չարաբերդու և Պարտայու՝ որպէս մերոյս (իմա՝ Խաչենը – Ա.Ա.)։ Քանզի նոքա յառաջագգած լեալ ի յամուր տեղիս լեռանց իւրեանց ամրացեալք էին, մանաւանդ թէ երիտասարդք ոմանք ընդդիմանային ես, որ և զբազումս հարին ի թշնամեացն»⁶⁹¹։

Այս ջոկատների թվաքանակը մեզ ստուգորեն հայտնի չէ։ Բայց դատելով զորեղ թշնամու «բազում» զորականներ ոչնչացնելու նրանց ընդունակությունից, խոսքը սակավաթիվ խմբերի մասին չէ։ 1723 թ. մարտին ռուսներին առաքված մի նամակում Գյուլիստանի մելիք Եսային, Ջրաբերդի մելիք Սարգիսը, նրանց հետ համագործակցող Գանձակի մելիք Հովսեփը և շիրվանցի հայ զորահրամանատար Շիրվանը հաստատում են Եսայի կաթողիկոսի տեղեկությունները։ Նրանք հայտնում են, որ առաջին հայկական զորաջոկատները ստեղծվել են հենց իրենց ջանքերով՝ 1722 թ. գարնանն ու ամռանը՝ ընդգրկելով շուրջ 10-12 հազար մարտիկ, որոնք արդյունավետ դիմադրություն են ցույց տվել ինչպես «լեզգիներին», այնպես էլ Շամախիի տիրակալ Հաջի Դաուդի զորքերին (նամակում՝ «Աղուանից Թուրքաց»)։

«Ես... Եսայիս և այլ ոմն Շրվան անուն, ևս Սարգիս անուն, որ այս երկուքս ի Չարաբերդու էն, ես՝ Եսայիս Պարտայու և մելիք Յովսէփ ի Գաննայու, միմեանց ծեռս արկաք ժ և ժԲԻ (=10-12 հազար) մարդ ժողովեցանք, պատերազմ մտանք կամ թէ կազկոյ հետ կամ թէ տանս Աղուանից Թուրքաց հետ»⁶⁹²։

Այս 10-12-հազարանոց զորքը հավաքվել էր ոչ թե անմիջապես 1722 թ. ապրիլին, այլ, ինչպես երևում է «Աղուանից Թուրք-

⁶⁹⁰ Գյուլիստանի գավառը հայտնի էր նաև իբրև Բարդայի (Պարտավի) երկիր։ Այսպես, 1723 թ. Եսայի մելիքը գրում էր իր մասին՝ «ես ի երկրէն Պարդայու ի գնուղէն, որ և կոչի Գուլստան» (APO-II, փոթ. 177, ս. 29)։

⁶⁹¹ Եսայի կաթողիկոսի համաձայն՝ (Եսայի կաթ., էջ 39)։

⁶⁹² APO, II, փոթ. 177, ս. 29.

քաց» հետ բախումների հիշատակումից, հաջորդ մի քանի ամիսների ընթացքում⁶⁹³։ Համենայն դեպս, նույն թվականի սեպտեմբերին Նսայի կաթողիկոսն ընդունում էր, որ Արցախում կազմավորված և ավելի քան 12,000 մարտիկներից բաղկացած կանոնավոր բնույթի առաջին զորագնդերը տակավին «անվարժ էին զինուորական սպասաւորութեանց»⁶⁹⁴։ 1722 թ. սեպտեմբերի 16-ին Վախթանգ Զ-ը՝ իր բանակում գտնվող Նսայի Հասան-Ջալալյանին ներկայիս Կարմիր կամրջի մոտից ուղարկում է Արցախ՝ հայոց նորաստեղծ այդ զորքն իր մոտ առաջնորդելու հանձնարարությամբ⁶⁹⁵.

«...հրամայեաց նախ քան զինքն յառաջ ընթանալ յերկիրն մեր Դարաբաղ, և զհայազուն զօրսն՝ որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն մելիքներաց և շուրս գլխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքն են Աւան, Շրուան, Շահնի, և Սարուխան, որ և սոքա հարիրապետ և իւզպաշիք կոչէին։ Սոքա ընդ մելիքներացն Դարաբաղում... միաբանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ և արիական և զօրեղ մանկունս և երիտասարդս տանս Աղուանից՝ ըստ ինքեանց կազմեալ էին զօրս բազումս՝ անելի քան զերկուսասան հազար, և ամրացեալ յամուր վայրսն Արցախոս» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)⁶⁹⁶։

Այդուամենայնիւ, 1722 թ. հոկտեմբերին Նսայի Հասան-Ջալալյանը Գանձակի մերձակայքում Չուլակ կոչվող վայրում հաստատված Վախթանգի բանակատեղին է առաջնորդում այդ

⁶⁹³ Ժամանակին Չ. Արզումանյանը դիպուկ նկատել էր. «Եվ իրոք, եթե հայկական 10 հազարանոց զորքը սեպտեմբերին է միացել վրացականին, ապա մի՞թե պարզ չէ, որ դրա հավաքագրումը տեղի է ունեցել ամռանը» (Արզումանյան Չավեն. Սղնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը. – ԼՀԳ, 1982, № 9, էջ 83)։ Պարզապես մի փոքր շտկենք. այդ հավաքագրումը ոչ թե «տեղի է ունեցել», այլ շարունակվել է ամռանը՝ սկսվելով դեռևս 1722 թ. ապրիլին։

⁶⁹⁴ **Նսայի կաթ.**, էջ 48։

⁶⁹⁵ «Այժմս լուեալ սմա գտցանէ՝ շեշտակի ճեպով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրոք» (նույն տեղում, էջ 47-48)։ Նսայի կաթողիկոսը հայտնում է, որ Վախթանգի բանակն «Անդրորփի» կամրջին (այժմ՝ Կարմիր կամուրջ) հասել է Սուրբ Խաչի (իմա՝ Խաչվերացի) տոնի օրը, որն այդ տարի նշվում էր սեպտեմբերի 16-ին (հին տոմարով). հմմտ. ԱՄ II, էջ 82։

⁶⁹⁶ **Նսայի կաթ.**, էջ 47։

զորքի ընդհանուր՝ ավելի քան 12,000-անոց կազմից ոչ բոլորին, այլ միայն 10,000 լավագույնս սպառազինվածներին՝ «իբրեւ տասն հազար արս ընտիրս և սպառազէնս»⁶⁹⁷։ Մեր քննության տեսակետից այստեղ կարևորն այն է, որ Վախթանգի բանակատեղի հասած այդ 10,000-անոց զորքը ներկայացնում էր հիմնականում Արցախի հյուսիսային գավառներում և Գանձակի շրջակայքում հավաքագրված հայ մարտիկներին։ Նրանց մեջ, հնարավոր չնչին բացառությունները չհաշված, ներառված էին նույն ժամանակամիջոցում Խաչենում, Դիզակում և Վարանդայում ստեղծված հայոց զորակազմավորումները։ Ամեն դեպքում այդ զորքից հաստատապես բացակայած պետք է լինեին Վարանդայի մելիք Բաղերի ջոկատները, քանի որ Շահնազարյանների տոհմի այդ ներկայացուցիչն ընդհուպ մինչև 1724 թ. սկզբները պահում էր Սեֆյանների և տարածաշրջանում նրանց հավատարիմ մնացած ուժերի կողմը («մելիք Պաղըր... Կարմիր աչքի կողմն է») և խիստ թշնամաբար էր տրամադրված Արցախում հաստատված ու ռազմակազմակերպչական բուռն գործունեություն ծավալած շիրվանցի հայ զինվորականների նկատմամբ⁶⁹⁸։

Հետևաբար, Արցախում անցկացված զորահավաքների առաջին խսկ փուլում՝ 1722 թ. ապրիլից մինչև սեպտեմբեր, կանոնավոր բնույթի զորաջոկատների մեջ էին հավաքագրվել կամ տակավին կազմավորման և ուսուցման փուլում էին ոչ թե շուրջ 12,000, այլ դրա կրկնապատիկ ու եռապատիկ թվով մարտիկներ։ Այդ է վկայում Մինաս վարդապետի մեկ ուրիշ հաղորդումը, ըստ որի՝ Պետրոս Ա-ի Դերբենտում եղած ժամանակ, այն է՝ 1722 թ. օգոստոսի վերջերից մինչև հոկտեմբեր ընկած միջոցին⁶⁹⁹, Շապի կաթողիկոսը նամակով նրան տեղեկացրել է, որ կայսեր տրամադրությունն տակ կարող է դրվել շուրջ 30-

⁶⁹⁷ Եսայի կաթ., էջ 48։

⁶⁹⁸ АРО-II, док. 207, 214, с. 66, 72.

⁶⁹⁹ Лысцов В. П. Персидский поход Петра I (1722-1723). Москва: Изд-во МГУ, 1951, с. 123-124.

հազարանոց հայկական զորք (ընդ որում՝ սեփական ծախսերով)⁷⁰⁰:

Այս հարցն ավելի է հստակեցվում մեկ ուրիշ տեղեկության շնորհիվ: 1722 թ. նոյեմբերի 24-ին Թիֆլիսում Վախթանգ VI-ը պատմել է երկու երևելի հայերի, որ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, անցած սեպտեմբեր ամսին Արցախից 8000-անոց զորք (sic) բերելով իր բանակատեղի, նրան տեղեկացրել է, որ բացի այդ մարտիկներից, մեկ այլ վայրում պատրաստ վիճակում ունի ևս 12,000 ընտիր մարտիկներից բաղկացած զորախումբ. «Исай патриарх приходил близко [Г]Еньжи города с осмью тысяч войсками избранных людей и говорил де с нами обо всяком деле, и он оповедал нам так, что есть де у меня еще во ином месте войска двенадцать тысяч избранных же людей, все в готовности»⁷⁰¹:

Եսայի կաթողիկոսի և նրա զինակիցների տրամադրության տակ եղած այդ 12,000-անոց զորախմբի մասին ևս մեկ անգամ նշվում է Մինաս վարդապետի՝ 1723 թ. ապրիլի 19-ի զեկուցագրում, որտեղ ասված է, որ Եսայի կաթողիկոսը Գանձակի և Ղափանի միջև 12,000-անոց զորքով պատրաստ սպասում է Պետրոս Ա-ի և ռուսական զորքի առաջխաղացմանը⁷⁰²: Ինչ վերաբերում է 1722 թ. սեպտեմբերի վերջին Արցախից Գանձակ իջած Եսայի կաթողիկոսի հայոց բանակում ոչ թե 10 հազար, այլ 8 հազար մարտիկ լինելու մասին Վախթանգ Զ-ի հաղորդմանը, ապա այն պետք է ստորադասել անձամբ Եսայի կաթողիկոսի՝ իր «Պատմության» մեջ հայտնած թվին՝ 10,000-ին:

Նույն թվականի դեկտեմբերի 9-ին, երբ Պետրոս Ա-ն արդեն հեռացել էր Ռուսաստան՝ հայերին և վրացիներին այդպես էլ

⁷⁰⁰ «...оной патриарх писал, что у него к услугам его величеству с тридцать тысяч войска в готовности, особым ево коштом» (АРО-II, док. 380, с. 325).

⁷⁰¹ АРО-II, док. 171, с. 22.

⁷⁰² «Армянской же патриарх Исай между Генжи и Хапан в 12.000 с войским стоит и ожидает приходу войск Вашего Величества, а наипаче желает видеть очи Вашего Величества» (АРО-II, док. 180, с. 33).

չցուցաբերելով իր խոստացած ռազմական օգնությունը, Մինաս վարդապետը հայկական զորքի փոքր-ինչ այլ քանակ էր նշում: Ըստ նրա՝ հայոց զորքն մինչ այդ (նկատի ունի մոտավորապես օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսները) բաղկացած էր 20 հազար, իսկ արդեն դեկտեմբերին՝ 30 հազար մարտիկներից⁷⁰³:

Այսպիսով, Արցախում անցկացված զորահավաքների առաջին փուլերում՝ 1722 թ. ապրիլից մինչև դեկտեմբեր, կազմավորվել էին և մասամբ դեռևս կազմավորման փուլում էին գտնվում 20-30 հազար հայ մարտիկներ:

Ավելին, 1722 թ. աշնանը հայոց առաջնորդները ռուսներին վստահեցնում էին, որ ի վիճակի են Արցախում, Սյունիքում և նրանց հարակից շրջաններում 80-100-հազարանոց հայկական զորք հավաքել: Այսպես, 1722 թ. սեպտեմբերի 22-ի իր զեկուցագրում Մինաս Տիգրանյանը մեջբերում էր Յսայի կաթողիկոսից ստացված նամակը, որտեղ հավաստիացվում էր, որ այդ պահին արդեն հայերը պատրաստ վիճակում ունեին 40 հազար ռազմիկ, իսկ Պետրոս Ա-ի ցուցաբերած բարյացակամությունն ու աջակցությունը (ասել է կուզի՝ ռուսական բանակի մուտքը Հայաստան) հետագայում տեսնելով՝ կարող են ևս 40 հազարի զինվորագրել⁷⁰⁴: Այս դեպքում, պարզ է, որ խոսքը վերաբերում է ոչ միայն Արցախում, այլև Սյունիքում ու նրանց հարող որոշ շրջաններում կազմավորված հայոց զինուժին ու նրա համալրման հետագա հնարավորություններին:

1722 թ. դեկտեմբերի 12-ին, փոքր-ինչ ավելի բարձր հաշվարկ ներկայացնելով, նույն ականակիքներն էր արտահայտում նաև Թիֆլիսում գտնվող «առաջնորդ Հաղբատու Սուրբ Նշանին... և բոլոր Վրացտանու վերատեսուչ», միաժամանակ Ս. էջմիածնի կաթողիկոսի աթոռակալ Մինաս արքեպիսկոպոս

⁷⁰³ «...нашего арменского войска напред сего было двадцать тысяч, а нынече в собрании тритцать тысяч есть» (АРО-II, док. 168, с. 16).

⁷⁰⁴ «...и ныне де армян в готовности военных людей с 40.000, а впредь, когда они увидят милость и обнадеживание его императорского величества, то и еще может их собратца с 40.000» (АРО-II, док. 167, с. 15).

Փերվազյանը, ըստ որի՝ Պետրոս Ա-ի և նրա բանակի Շամախի մտնելուն պես «ՃՌ (100 000) Հայ ազգ զինվորք առ յոտս նորա կուգամք»⁷⁰⁵: Վերջին երկու հազորդունները՝ ռազմավարական բարեպատեհ իրավիճակում անմիջապես 80 000-անոց և 100 000-անոց զորք հավաքելու հնարավորության մասին, վստահաբար, վերաբերում են հիմնականում Արցախի և Սյունիքի (ներառյալ նրանց անմիջականորեն հարող որոշ շրջաններին) հայոց միացյալ զորահավաքային ներուժին, որովհետև 1722 թ. ուշ աշնան դրությամբ հայերն այդ լեռնային շրջանների վրա էին միայն կարողացել ռազմաքաղաքական ամուր վերահսկողություն հաստատել (թեև Սյունիքում դեռևս ոչ ամբողջապես), ըստ այդմ՝ նրանք միայն այդտեղ կարող էին ազատորեն զորահավաքներ կազմակերպել ու զորք կազմել: Այդ հանգամանքը որոշակիորեն արձանագրվել է Մինաս Փերվազյանի նամակում. «Ճշմարիտ է ահա Ղարապաղումն կամ Խափանույերկիրն միաբանեալ Հայքն յուր ուրէք որ Թուրք գտնում են, զամէնն անխնայբար կոտորում են, և զիւրեանքն պահում են»⁷⁰⁶:

Անկասկած, հետագա ամիսներին ու տարիներին՝ ընդհուպ մինչև 1730-ական թթ. սկիզբը, Արցախում անցկացվել են նորանոր զորահավաքներ (այնպես, ինչպես դա արվել է Սյունիքում՝

⁷⁰⁵ АРО-II, док. 169, с. 19. նույն վավերագրի ռուսերեն թարգմանության մեջ այսպես է՝ «со сто тысяч нашего армянского народа к стопам его величества привергнемся и с вооружением готовы будем» (док. 170, с. 21). 1723 թ. օգոստոսի 26-ին Մինաս Տիգրանյանը՝ ռուսաց գահակալների գաղտնի գրագրության գրասենյակի պետ Ա. Վ. Մակարովին (1675-1740) Աստրախանից հղած նամակում խնդրում էր իրեն 2-3 ռուսական գնդերով Բաքվից մինչև Կուր գետի մոտ ուղարկել, որպեսզի հայերը ոգեշնչվեն: Այդ կապակցությամբ նա այդ պահին հայերի զինվորական ներուժը դարձյալ գնահատում է 100 000 մարդ՝ 50,000 ձիավոր և ավելի քան 50,000 հետևակային, որոնք, իր ասելով, սպասում են ցարական կարգադրություններին և առաջնորդությանը (ЭЗОВ. Сношения, док. 231, с. 359):

⁷⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 20. վավերագրի ռուսերեն թարգմանության մեջ այսպես է՝ «и ныне армянские народы в Карабаге и в Капане присоветовали, что[6], ежли магометанов сколько где не найдут, рубите, и они себя охраняют и сильны» (док. 170, с. 22).

տե՛ս աստ, Մասն Երկրորդ), որոնց արդյունքում հայկական զորքերի թիվը հաճախակիորեն համալրվել է: Արդեն 1723 թ. վերջին ռուսական ռազմակալման տակ գտնվող մերձկասպյան շրջաններ տարբեր վայրերից՝ Ղարաբաղից և Արդեբիլից ժամանած Անտոն քահանա Առաքելովն ու Ծատուր Պետրովը, իրարից բոլորովին անկախ, Ղարաբաղի Սղնախներում կուտակված հայոց զորքի թիվը ճիշտ նույնն են նշել՝ 30,000 հեծյալ և 20,000 հետևակ, ընդ որում՝ նրանց հարցաքննած ռուս բարձրաստիճան հրամանատարները նկատում էին, որ այդ թվերն այլ լրատուներն էլ են հաստատում՝ «о чем и другие о том же подтверждают»⁷⁰⁷:

Ուշագրավ է, որ դեռևս 1723 թ. օսմանցիներն իրենք Արցախում և Սյունիքում կուտակված հայոց զորքը 60,000 մարդ էին գնահատում: Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցն իր խիստ արժանահավատ օրագրում արձանագրել է, որ 1723 թ. ապրիլի 2-ին էջմիածին այցելած օսմանցի դեսպանը Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսին մեղադրում էր, թե՝ «դու էլ մեծ սուլի (= հանցանքի) տե՛ր աս, որ Ըռուստին խեղ մի՛ն աս դառցել, էսչանֆ խայ աս կանգընացուցել, որ ասում ան, թէ ԿՌ (60,000) խայ եարաղով հազիր ան (= զինված պատրաստ են [կուլելու])»⁷⁰⁸: Մի ուրիշ տեղ ևս Գիլանենցը նշում է. «...և մե՛ր հայոց ասկարն որ բոլորվել ան՝ ասում ան՝ թէ ԿՌ (60,000) խայ եարաղով հազիր ան»⁷⁰⁹:

⁷⁰⁷ «...армянского войска ныне в собрании в горе именуемой Согнате, а имянно конницы блиско 30,000, до пехоты блиско 20,000, которое войско разстоянием от города Генжи один день» (АРО-П, док. 194, с. 51); «Армянин Цатур Петров пришед из Радивила объявил, что де Каробагской провинции для нынешнего замешания армянского войска конницы 30,000, а пехоты 20,000 обретае, о чем и другие о том же подтверждают» (Ոսկանյան Վ. Կ., Գիլոյան Վ. Ա. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի 20-ական թթ. (նոր վավերագրեր), էջ 253):

⁷⁰⁸ «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի».- «Կռունկ Հայոց աշխարհին», № 3, էջ 196:

⁷⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 209:

Նույն 1723 թ. վերջին, Տեր-Ավետիքի գնահատմամբ, Ավան-յուզբաշու հրամանատարության տակ Արցախում եղած միացյալ «հայագունդ զորքը», ընդհանուր առմամբ, կազմել է 56,000 մարտիկ⁷¹⁰: Իրականում այս հաղորդումն այդ պահին կարող էր վերաբերել Ղարաբաղի Սղնախներում առկա զորահավաքային ընդհանուր ներուժին միայն, ներառյալ ինչպես արդեն իսկ գործող զորքերին, այնպես էլ դեռևս զինվորագրման չենթարկված ռազմունակ տղամարդկանց:

1723 թ. վերջերին Արցախում և Սյունիքում կազմավորված հայոց զինուժի պատկառելի թվի մասին կողմնակիորեն վկայում է նաև Նադիր շահի պալատական պատմիչ Մուհամմադ-Քյազիմը: Վերլուծելով 1723 թ. Այսրկովկասում տիրող իրավիճակը՝ նա գրում էր, որ հայկական զինված ուժերը, «որոնք գործում էին Սյունիք-Արցախում և Արարատյան երկրում, թուրքական զորքերի ներխուժումից առաջ, իրենց իշխանությունը տարածել էին մինչև Կուր և Արաքս ու սպառնում էին Գանձակի և Երևանի բերդերին»⁷¹¹:

Խոսելով 1723-1724 թթ. պարսիկներին արդյունավետ դիմադրություն ցույց տված հայոց զինուժի թվաքանակի մասին, այդ ժամանակ դեռևս իրանում գտնվող լեհ ճիզվիտ Թ. Կրուշինսկին այն 40,000 մարդ է հաշվում «Կապանի լեռներում» (իմա՝ Սյունիք-Արցախում)⁷¹²:

1724 թ. նոյեմբերի 5-ին Ղարաբաղի հայոց պատվիրակները Ռուսաստանի արտաքին գործերի պետական կոլեգիայում այսպիսի տեղեկություններ էին հայտնում հայկական վերածնված բանակի սպառազինության մասին.

«Ղարաբաղի նույն նահանգից հավաքվել է մինչև 40,000 հայկական զորք, որից 30,000-ը հեծելազոր է, 10,000-ը՝ հետևակ: Այդ ամբողջ զորքը զինված է կայծառի հրացաններով (*φυσεα*) ու

⁷¹⁰ ՊՏԱ, էջ 133. հմմտ. Համապատում, էջ 152: Այս դրվագի վերլուծությունը տե՛ս ԱՍ III, էջ 68-71:

⁷¹¹ ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 181:

⁷¹² Krusinski, p. 131; Carmelites-I, p. 578.

սրերով: Բացի այդ, հեծելագորայիմներն ունեն նաև ատրճանակներ: [Զորհերն] ունեն նաև բավարար չափով վառող ու արհիճե գնդակներ: Ե՛վ այդ գեմբը, և՛ վառողն ու արհիճե գնդակները հայերն իրենք են պատրաստում, քանի որ այդ համբերից բավականին շատ ունեն...»⁷¹³:

1726 թ. հունվարի 13-ին Շամախիից Դերբենտ «քարավանի հետ ապրանքներով» հասած հայ վաճառական Մարտիրոս Մեսիրովը (Մարյան), պատմելով նախորդ տարվա իրադարձությունների մասին, իմիջիպալոց, հաղորդում էր, որ Գանձակում նստած օսմանյան գլխավոր զորահրամանատարը նամակով սուրհանդակ էր ուղարկել «սղնախի հայերին»՝ պահանջելով նրանցից հինգ տարվա հարկն ու տուրքը: Հրաժարվելու դեպքում նա սպառնացել էր զորքով անձամբ ներխուժել Ղարաբաղ և ավերել երկիրը: Ըստ Մեսիրովի, «Սղնախի հայերն պատասխանել են նրան, թե «մենք փող չունենք, բայց յուրաքանչյուրս մեկ հրացան ու մեկ սուր ունի, և եթե անգամ մեր դեմ արշավես, ապա, Աստծո օգնությամբ, մենք ձեր դեմ կկռվենք: Ու ձեզանից չենք վախենում, քանի որ մենք շատ քառասուն հազարի չափ մարտիկ ունենք»» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)⁷¹⁴:

1724 թ. փետրվարի սկզբին Պետրոս Ա-ի պատվիրակ Իվան Կարապետը զեկուցում էր, որ ինքն այցելել է Ղարաբաղի հինգ

⁷¹³ «...собралось из той же карабахской провинции войска армянского всего до 40 000 человек, из которых 30 000 конницы и 10 000 пехоты... Ружье у того всего войска есть фузеи и сабли, и сверх того у конницы пистолеты, також пороху и свинцу у них довольно, и оное ружье и порох и свинец делают они, армяня сами, понеже у них таких руд довольно» (АРО-II, док. 291, с. 204).

⁷¹⁴ «Из Гянджи турецкой паша писал к сагнацким армянам, чтоб они прислали к нему дани за пять лет и подать: “ежели де у вас дань готова, то пришлите, а ежели не готовы, то изготовьте за все годы, чтоб были готовы. А ежели дань не пришлете, то де мы придем и насильно у вас возьмем. Сагнацкие армяня ответствовали ему, что “у нас де денег нет, только есть у всякого по одному ружью и по одной сабле, и ежели хотя придешь к нам, то мы с Божьей помощью против вас стоять будем; и вас не боимся, понеже де у нас людей многое число – сорок тысячи”» (АВІР, ф. Сношения России с Персией, 1726 г., опись 1, док. 4, л. 213а).

սղնախները և տեսել այնտեղ բազմաքանակ գինՎորություն, որի թիվը, Եսայի Հասան-Ջալալյանի հավաստիացմամբ, հասնում էր 40 հազարի. «Ես էստոնց Ե (5) սղնաղն գնացի ման եկի, տեսի, որ մարդ շատ կայ, պատրիարքէն հարցոցիմ, ասաց թէ ԽՌ (40,000) մարք դուս գէգոյ, որըն էարաղօվ (զենֆով և հանդերձանֆով – Ա.Ա.) և որըն առանց էարաղ»⁷¹⁵: Խոսքն այստեղ վերաբերում է միայն Ղարաբաղի սղնախներին, որովհետև Ավանյուզբաշին ինչ-ինչ պատճառներով նրան թույլ չէր տալիս գնալ «Մեծ Խայեր»-ում, այն է՝ Մեծ Հայքում ստեղծված սղնախներ, որոնց տակ հասկացվում է Սյունիքի (Ղափանի) հայոց իշխանապետությունը⁷¹⁶:

1724 թ. փետրվարի 5-ին գրված իր զեկուցագրում Իվան Կարապետը նաև հայտնում էր, որ երբ Ղարաբաղի 4-5 սղնախների հայերը արշավանք են ձեռնարկում, ապա դրան մասնակցում է մոտավորապես 20 հազար մարտիկ.

«Ես էս Դ, Ե (4-5) սղնախի իսպերն յեփ չափդուն ան գնամ ան, ԻՌ (20,000) մարք այ դուս գնաման չափդան, որ մարդայթօլ ան (=բազմամարդ. շատվոր են – Ա.Ա.)»⁷¹⁷:

⁷¹⁵ АРО-II, док. 210, с. 69. Իվան Կարապետը վրդովվում էր. «Բանի ժամանակ այ, որ յամիշայ ասում անք, թէ որչափ ասկար (=զինվոր) ունէք, բերէք սիշայի տվէք (=ցուցակագրէք – Ա.Ա.), ասում ան, թէ սիայի կտանք, չուրի էս գրիս թարեղն (=թվականը – Ա.Ա.), սիայի չեն տվել և գիղել չեն տալ, չուն գլխավոր չունեն» (АРО-II, док. 207, 210, 211, с. 66, 69, 71. հմմտ. Աբրահամյան Ա. Գ. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների..., փաստ. 13, էջ 156): Մարտիկների ցուցակ Իվան Կարապետին չներկայացնելը հավանորեն պատճառաբանվում էր գործի տարբեր տեղերում ցրված լինելու այն նույն ոչ համոզիչ հանգամանքով, որի մասին 1724 թ. 5-ին Եսայի կաթողիկոսը գրում էր նաև Պետրոս Ա-ին. «...այժմս ոչ արկաք ի թիւ գհամար գորաց մերոց, զի յոյժ ցիր և ցան են աստ և անտ» (АРО-II, док. 208, с. 68): Մինչդեռ ինչպես ժամանակին ճիշտ նկատել էր Պ. Հարությունյանը՝ «Եսայի պատրիարքը կարող էր բավականաչափ ճշտությամբ իմանալ գենք կրելու ընդունակ դարաբաղցի հայերի թիվը, քանի որ հայ պատրիարքները երեք տարին մեկ անգամ իրենց թեմի հայ բնակչությունից ջիղալ (գլխահարկ) էին հավաքում» (Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа..., с. 160):

⁷¹⁶ АРО-II, док. 210, с. 69.

⁷¹⁷ АРО-II, док. 207, с. 67.

Պետք է, հետևաբար, եզրակացնել, որ այս 20 հազար զինվորներն էլ Արցախում կազմավորված հայոց զինուժի առավել կանոնավոր, շարժունակ և մեծամասամբ հեծելազորային բնույթի զորամասերն էին: Իսկ ահա զորքի մյուս մասը, որն արշավանքների ժամանակ մնում էր իր տեղում, ունեցել է հիմնականում աշխարհազորային պատրաստություն:

1725 թ. օգոստոսի 16-ին կանցլեր Գ. Գոլովկինին գրած իր զեկուցագրում՝ 1723 թ. դեկտեմբերից Ղարաբաղի հայ ռազմական դեկավարությունից շտաբում (Ավան-յուզբաշու և նրա ամենամերձավոր զինակից Թարխան-յուզբաշու մոտ) գտնվող ռուսաց կայսեր պատվիրակ Իվան Կարապետն Արցախում եղած զորքի թվաքանակը՝ արդեն իր տեսչական ստուգայցերից հետո, գնահատում էր 12,000 ձիավոր և դրանցից մեծապես ավելի շատ հետևակայիներ (փակագծերում արված պարզաբանումներն իմն են – Ա.Ա.).

«Այսպիսի մարտունակ ժողովուրդ, որ այստեղ (Ղարաբաղում) կա, Ղզրլաշի երկրի (իմա Սեֆյան Պարսկաստանի) որևէ այլ մասում չկա. այսօր (Ղարաբաղի) բոլոր 12,000 ձիավորները զինված են կայծքարի հրացանով ու թուրով: Իսկ հետևակայիներն այնքան շատ են, որ միայն Աստված գիտի [նրանց թիվը], և բոլորն էլ հրացան ունեն: (Ղարաբաղում) ամեն օր պատրաստում են 10 հրացան ու կայծքարի փականք»:

[«Էսպէս կովարար խալդ, որ էս դեղ կայ, ոչինչ դեղ չկայ Ղզրլաշի երկրում. էսօր ժի՛՛՛՛ մարդ ձիովոր ողջ չախմախով թուփանկ, ողջ թուրով հագիր են: Ու առանց ձիով էլ չենշանք, որ Աստուած ա խպար, ու ողջին էլ թուփանկ կայ: Ամէն օր ժ թուփանկայ շինում ու չախմախ այ շինում»:]⁷¹⁸

⁷¹⁸ АРО-II, док. 318, с. 255. հմմտ. նաև ռուսերեն թարգմանության հետ՝ «здесь-нее войско так изрядно, что я такого во всей Персии не видел, 12 тысяч конных с огненным ружьем, а пехоты с ружьем же огненным множество. И ружья еще здесь в прибавку делается по 10 фузей на день» (док. 319, с. 256-257): Աշ. Հովհաննիսյանը թարգմանել է «կովարար խալդ»-ը որպես «воинственные ребята», այն է՝ «կովարար տղաներ» (АРО-I, с. XLVIII), որը չի համապատասխանում *խալդ* (=ժողովուրդ, բնակչություն) բառի բուն իմաստին: Այս հաղորդման մեջ հիշատակվող հրագենի մասին տե՛ս Айвазян А. М. Ручное огнестрельное оружие армянской армии в 1720-х гг., с. 176-187:

Այս հաղորդումից կարելի է մակաբերել, որ Իվան Կարապետը խոսում է դարձյալ մոտավորապես 30-ից մինչև 50 հազար հայ մարտիկների մասին, որովհետև հետևակայիները, դատելով նրա գերադրական գնահատումից («այնքան շատ են, որ միայն Աստված գիտի [նրանց թիվը]»), պետք է գոնե երկու-երեք անգամ ավելի շատ լինեին հեծելազորայիներին: Այն, որ Իվան Կարապետը, ի տարբերություն նախորդ լրատուների, խոսում է Արցախի սղնախներում ոչ թե 30,000, այլ ընդամենը 12,000 ձիավոր մարտիկների մասին, բացատրվում է, ամենայն հավանականությամբ, այդ 12,000-ի՝ կանոնավոր բնույթի հեծյալ զորաջոկատներում ընդգրկվածությամբ: Մյուսների հաղորդումներում հեծյալ մարտիկ են համարվել բոլոր ձի ունեցողները, ներառյալ աշխարհազորայիները, այդ պատճառով էլ ձիավորների թիվը 30,000 է նշվել: Չպետք է մոռանալ, որ Իվան Կարապետը բարձրաստիճան պաշտոնական անձ էր՝ ուսուսաց կայսեր պատվիրակը, ով ստիպված էր մեծ պատասխանատվությամբ մոտենալ իր յուրաքանչյուր խոսքին, այլապես հետագայում կարող էր ծանր կացության առջև հայտնվել ու անգամ դաժան պատժի ենթարկվել ցարի կողմից: Կասկածից վեր է նաև, որ այդ ժամանակ Արցախում ձիերի քանակը 12,000-ից շատ ավելին է եղել: Ձիերի մեծ թիվը Հայաստանում և հատկապես Արցախ-Սյունիքում մատնանշում էր դեռևս Իսրայել Օրին՝ «երկիրը լիքն է ձիերով», «եթե հոգնածության պատճառով ձիերի պակասություն զգացվի, միշտ կարելի կլինի ձի գտնել, որովհետև այնտեղ լիովին կան»⁷¹⁹: Տակավին 1703 թ. դեկտեմբերի 3-ին Իսրայել Օրին գրում էր ուսուսաց ցարին, որ ցանկանում է Հայաստանից Ռուսաստան ուղարկել ավելի քան 2000 ընտիր հայ տղամարդկանց և այդքան էլ ձի՝ Աստրախանում նրանցից հրացանակիրների մի գունդ («режимен карабинеров») կազմավորելու նպատակով⁷²⁰: Ձիերի մեծ քանակը նշում էին

⁷¹⁹ Эзов. Сношения, док. 9, §17, 23, с. 32, 35. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գ. 2, էջ 53, 55-56:

⁷²⁰ Տե՛ս Эзов, док. 111 (3 дек. 1703 г.), с. 179, док. 117 (6 дек. 1703 г.), с. 185 (վերջին փաստաթուղթը տե՛ս նաև АПО, I, док. 108):

նաև 1720-ական թթ. հայ զորահրամանատարները: 1726 թ. ամռանը Ղարաբաղի Սղնախների ղեկավարությունը ցանկանում էր ռուսական բանակին 3000 ձի նվեր ուղարկել՝ ակնկալելով, որ նրանք կառաջանան դեպի Հայաստան⁷²¹: 1726 թ. նոյեմբերի 15-ին Ավան և Օհան յուզբաշիները գրում էին, որ 1723-1725 թթ. Ղարաբաղում հայկական ուժերը հավաքել էին «շատ և շատ ձի»⁷²²: 1729 թ. հոկտեմբերի 1-ին Մոսկվայում Թարխան-յուզբաշին ծանուցում էր, որ Սղնախներում իրենք «ունեն պարսկական և թուրքական լավ ձիեր, շատ են նաև սեփական (տեղական) ցեղատեսակի ձիերը, որոնց իրենք կարող են կերակրել, ինչպես նաև վաճառքի հանել»⁷²³:

Հետագայում Ղարաբաղի Սղնախների հայ զինվորության ընդհանուր թվի վերաբերյալ տվյալները տատանվում են հիմնականում 40 հազարի շուրջը՝ 30,000-60,000-ի սահմաններում, արտացոլելով տվյալ պատմական պահի պահանջից, հաղթանակներից, ոգևորությունից՝ ավելացող, ինչպես և անհաջողություններից ու հրապարակախոսություններից պակասող ռազմիկների քանակի իրական փոփոխությունները: Այսպես, 1726 թ. հունիսի վերջերին Արցախից Բաքու ժամանած և իր հետ հայ ղեկավարների նամակները բերած Սիմեոն Բալասանովը հավաստիացրել է ռուսներին, որ այդ պահին Հայոց Սղնախներում (պետք է կարծել՝ Ղարաբաղում և Ղափանում) 60,000 զորք կա⁷²⁴:

1729 թ. հոկտեմբերին Մոսկվա ժամանած Թարխան-յուզբաշին հայտարարում էր, որ այդ պահին Ղարաբաղի Սղնախներում կա շուրջ 30,000-անոց հայկական զորք, որը ռուսներից ռազմական օգնություն ստանալու դեպքում միանգամից կհամալրվի ևս 20 հազար մարտիկներով ու (դարձյալ)

⁷²¹ Աբրահամյան Ա. Գ. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների..., էջ 119:

⁷²² АРО-II, док. 346, с. 286.

⁷²³ «...они ж имеют лошадей персических и турецких хороших, також и своих до-вольно, и могут оных за своим обиходом и на продажу посылать» (АРО-II, док. 375, с. 318).

⁷²⁴ Աբրահամյան Ա. Գ. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների..., էջ 119:

կհասնի 50,000-ի⁷²⁵: Իսկ արդեն Մոսկվա վերադառնալուց հետո՝ 1730 թ. մարտի 4-ին ներկայացված իր զեկուցում, Իվան Կարապետը, հայտնելով, որ 1728-1730 թթ. Ղարաբաղի Սղնախներում հայ զինվորությունը 30,000-ից փոքր-ինչ պակաս թիվ էր կազմում, ընդգծում էր, որ զորքի քանակը զգալի անկում է ապրել, քանի որ, ռուսներից չստանալով խոստացված օգնությունը, շատ ռազմիկներ ցրվել և թաքնվում են սարերում ու անտառներում⁷²⁶:

1729-1731 թթ. հայոց զինուժը, կենտրոնանալով Ղարաբաղի լեռնային շրջաններում, շարունակել է կատաղի դիմադրություն ցույց տալ օսմանյան բանակին՝ Աբրահամ, Օհան, Բաղի և մի շարք ուրիշ զորավարների («յուզբաշինների») գլխավորությամբ: Այսպես, Մերձկասպյան շրջանում տեղակայված ռուսական զորախմբավորման հրամանատար Ա. Ի. Ռումյանցևը (1680-1749), տարբեր աղբյուրներից ճշտելով ու վերստուգելով իր տեղեկությունները, 1730 թ. օգոստոսի 29-ին զեկուցում էր, որ նույն թվականի ամռանը Ղարաբաղի Սղնախները հաջողությամբ հետ են շարժել օսմանյան բանակի իրենց դեմ բոլոր երեք հարձակումները. «...хотя троекратно нынешним летом турки на них нападали, однако они себя обороняли»⁷²⁷:

Նույն 1730 թ. ամռանը Սղնախների շուրջն ընկած նախալեռնային գոտու հայ մելիքներն ու բնակչությունն առերես հպատակվել են օսմանցիներին՝ ի դեմս Գանձակում նստած օսմանյան փաշայի⁷²⁸: Այդուամենայնիվ, հաջորդ տարվա սկզբին հայոց դիմադրությունը դարձյալ այնպիսի սրությամբ է բռնկվել, որ օսմանյան սուլթանն անձամբ հրաման է արձակել այդ տարածագոտում եղած օսմանյան ամբողջ զորքին, ինչպես նաև նրանց տեղական բոլոր դաշնակիցներին համատեղ

⁷²⁵ АРО-II, док. 375, с. 318-319; Эзов. Сношения, док. 301, с. 447-448.

⁷²⁶ Эзов. Сношения, с. 447-448:

⁷²⁷ АРО-III, док. 7, с. 23:

⁷²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

ուժերով արշավանք ձեռնարկել «Գանձակի նահանգի հարևանությամբ բնակվող Սղնախի անիծված անհավատների (գլավուրների)» դեմ և ավերել նրանց երկիրը⁷²⁹:

1730-ական թթ. սկզբներին Սղնախներում եղած հայ զինվորության թվաքանակի մասին ուղղակի հաղորդումներ, ցավոք, դեռևս չունենք, բայց դատելով կողմնակի տեղեկություններից՝ այն տակավին պետք է մեծ լիներ: Այդ է վկայում հատկապես Այսրկովկասում տիրող իրավիճակին քաջածանոթ ռուս նշանավոր դիվանագետ ու պետական գործիչ Պ. Պ. Շաֆիրովի (1669-1739)՝ 1733 թ. սեպտեմբերի 14-ին կայսրուհի Աննա Յոհանովնային (1730-1740) ներկայացրած առաջարկությունը՝ Հայոց Սղնախների ուժերով Շամախին գրավելու, ապա նրանց հետ միասին Հայաստանի լեռնային այդ ամբողջ մասը (որը նա կոչում է «Փոքր Հայաստան») ազատագրելու հնարավորության մասին.

«...եթե այդ ֆաղաբը Սղնախի հայերն անհապաղ վերցնեն, ապա կարելի կլինի գրավել ամբողջ Փոքր Հայաստանը, որն այժմ կոչվում է Հայոց Սղնախներ: Այդ տարածքն ամբողջովին բնակեցված է ֆաջ հայ բխստոնյաներով, որոնք մի ֆանի տարի է, ինչ իրենց սեփական ուժերով դիմադրում են թե՛ թուրքերին և թե՛ պարսիկներին»:

[«...через армян сыгнацких сей город, не упуская времени, взять, то б мочно всею Малою Армениею, или ныне называемыи Армянскими Сыгнаками, завладеть, которые земли все армянскими храбрыми христианами населены, и оные сами собою несколько лет как от турок, так и от персиян оборонялись»]⁷³⁰:

Պարզ է, ուրեմն, որ 1733 թ. Ղարաբաղի Սղնախներում դեռևս զգալի թվով հայկական զորք կար, այլապես Պ. Շաֆիրովն այդպիսի պատասխանատու առաջարկությամբ հանդես չէր գա:

⁷²⁹ АРО-II, док. 379, с. 322. հմմտ. АРО-II, док. 373, 375-378; АРО-III, док. 5.

⁷³⁰ АРО-III, док. 15, с. 35; ср.: док. 11, 12, 17, с. 27. 30, 39.

Այսպիսով, Ղարաբաղի Սղնախների «մշտական» կամ ակտիվ զինվորության շարժումը 1722 թ. վերջին եղել է շուրջ 20-30 հազար, 1723 թ. վերջից մինչև 1728 թ. կեսերը՝ մոտավորապես 40 հազար (փոքր տատանումներով համդերձ), 1729-1731 թթ.՝ դարձյալ 20-30 հազար հայ մարտիկ: Այս ամենը՝ առանց հաշվի առնելու մարտերում և այլ պատճառներից գրանցված անդառնալի կորուստները:

Մոտ մեկ տասնամյակ շարունակ օսմանյան խոշոր կանոնավոր բանակներին արդյունավետորեն դիմադրած Արցախի (Ղարաբաղ) և Սյունիքի (Ղափան) հայկական իշխանապետություններում⁷³¹ իրականում զինվորագրվել է, ընդհանուր առմամբ, շուրջ 80-100 հազար տղամարդ՝ *հիմնականում «10 բնակչից 1 զինվոր (5 արուններից մեկը) զորահավաքային սկզբունքով: Ինչպես պատճառաբանել ենք, ճիշտ այդպիսի հարաբերակցություն էր նախատեսում Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագիրը: Միաժամանակ, կենաց և մահու վճռորոշ պահերին նշված հարաբերակցությունը որոշ դեպքերում և վայրերում պետք է հասներ ընդհուպ մինչև «5 բնակչից 1 մարտիկ» բարձրագույն աստիճանին:*

Այստամենայնիվ, 1722-1730 թթ. Արցախ-Սյունիքի Սղնախներում հայկական զորքի ընդհանուր իրական քանակը որևէ պահի 80-100 հազար մարդ չի կազմել: Սղնախներում բարձրագույն մոբիլիզացիայի տարիներին՝ 1723 թ. վերջերից մինչև 1728 թ. վերջերը, «գործող զորքերի» թվաքանակը, հայոց կրած անդառնալի կորուստներով և պատերազմական իրավիճակներից բխող որոշակի քանակական տատանումներով համդերձ, հասել է ընդհուպ 60 հազարի (որից, կորացված հաշվարկներով, շուրջ 40 հազար մարտիկները՝ Ղարաբաղի, 20 հազարը՝ Ղափանի Սղնախներում)⁷³²: Այս

⁷³¹ ԱՍ VII, էջ 6-20. հմմտ. աստ, «Մասն Երկրորդ. Դավիթ-բեկի գորքի թվակազմը...»:

⁷³² 1720-ական թթ. Արցախում և Սյունիքում հայ զինվորության ընդհանուր թվաքանակը, ըստ Հ. Խաչատրյանի, կազմում էր 50-60 հազար «ձիավոր ու հետևակ» («Армянское войско в XVIII веке», с. 6, 71), ըստ Պ. Հարությունյանի՝ 27,000 զինյալ մարտիկ և մոտ 20 հազար անզեն մոբիլիզացիոն ռեալուրս (Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа..., с. 160-162), ըստ Լեոյի՝ 40-60 հազար զինվոր (Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 122), ըստ

60,000 մարտիկների առնվազն կեսն ունեցել են առավելապես աշխարհագրային պատրաստություն, մյուս կեսը՝ կանոնավոր բնույթի կազմավորումներ էին: 1729-1730 թթ. Արցախում և Սյունիքում հայոց զորքերի թվաքանակը նվազել էր և կազմում էր ընդամենը 20-30 հազար մարտիկ, այսինքն՝ մոտավորապես այնքան, որքան ազատագրական պատերազմի սկզբներին՝ 1722 թ. աշնանից մինչև 1723 թ. կեսերը:

Այս բոլոր տվյալները գալիս են մեկ անգամ ևս հաստատելու, որ XVIII դարի առաջին քառորդին Ղարաբաղում, Սյունիքում և նրանց անմիջականորեն հարող շրջաններում բնակվում էր մոտավորապես մեկ միլիոն հայ:

5. Ղարաբաղի բնակչության չափազանցված թիվը՝ ըստ գյուղերում եղած տների միջին թվաքանականի: 1725 թ. հուլիսի 25-ին Հայոց Սղնախների ղեկավարության արած վերոհիշյալ հավաստման համաձայն, Ղարաբաղում և հարակից շրջաններում ամենափոքր գյուղերն ունեցել են 30-ից մինչև 50, իսկ ամենախոշորները՝ մինչև 600 հայկական «տուն» (հավանաբար՝ փոքր ընտանիք կամ ծուխ իմաստով, թեև բացառված չէ, որ խոսքն առանձնատների մասին է)⁷³³: Եթե 315-ը վերցնենք որպես 1725 թ. Ղարաբաղի գյուղերում եղած «տների» ամենամեծ և ամենափոքր թվերի՝ 30-ի և 600-ի միջին թվաքանական և այն բազմապատկենք 900-ով (սա, ըստ Մինաս Տիգրանյանի վերոբերյալ հաղորդման, Ղարաբաղի գյուղերի քանակն է 1717 թ.), ապա կստանանք 283 500 «տուն» (ծուխ) կամ 1 417 500 շունչ ամբողջ Ղարաբաղում՝ մեկ ընտանիքում 5 շունչ հաշվարկով:

Եթե 250-ը վերցնենք որպես միջին թվաքանական 100 և 400-ի միջև (այսինքն, ըստ Մինաս Տիգրանյանի՝ 1717 թ. Ղարաբաղի գյուղերում եղած «տների» ամենամեծ և ամենափոքր թվերի միջև) ու այն դարձյալ բազմապատկենք 900-ով, ապա

Աշ. Հովհաննիսյանի՝ «30 հազար ձիավոր և 10 հազար հետևակ զինապարտ» (ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 151. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 381-382. АПО-I, с. XLVI):

⁷³³ АПО-II, док. 315, с. 249.

կատանանք 225 000 «տուն» (ծուխ) կամ 1 125 000 շունչ ամբողջ Ղարաբաղում՝ մեկ ընտանիքում 5 շունչ հաշվարկով: Անկասկած, այս երկու խիստ պայմանական հաշվարկն էլ պատմական իրականությունը ներկայացնում են մեծապես ուռճացված տեսքով: Սակայն ստացված թվերը վկայում են, որ վերը կատարված գնահատումները, ըստ որոնց 1710-1720-ական թթ. Ղարաբաղի բնակչությունը կազմել է 500 000 մարդ, միանգամայն ընդունելի են: Իրականում, ինչպես ցույց է տրվում հաջորդ կետում, Ղարաբաղի բնակավայրերի միջին մեծությունը կազմել է 100 ծխից փոքր-ինչ ավելի:

6. Ղարաբաղի, Ղափանի և Արարատյան երկրի գյուղերում բնակչության և ծխերի միջին մեծությունը: Եթե Ղարաբաղի և նրան հարակից վերոհիշյալ շրջանների գյուղերի և ավանների քանակը 900 էր, իսկ ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր շուրջ 500 000 մարդ, ապա յուրաքանչյուր բնակավայր, միջին հաշվով, ուներ 555 մարդ կամ 111 ծուխ (փոքր ընտանիք):

Այլ պատկեր էր Ղափանում (Սյունիքում), որի 264 ավաններում ու գյուղերում (Քաշաթաղի և Ղարադաղի գավառները ներառյալ) ապրում էր շուրջ 630 000 մարդ, այսինքն՝ այդ բնակավայրերի միջին մեծությունը, կլորացված թվերով, կազմում էր 2400 մարդ կամ 480 ծուխ, իսկ առանց Քաշաթաղի և Ղարադաղի՝ Սյունյաց աշխարհի 202 բնակավայրերում ապրում էր շուրջ 500 000 մարդ, այսինքն՝ դրանց միջին մեծությունը կազմում էր, կլորացված թվերով, 2500 մարդ և 500 ծուխ (տե՛ս Աղյուսակ Բ և նրա հիման վրա կատարված եզրակացությունները): Այսպիսով, Ղափանում բնակավայրերը շատ ավելի բազմածուխ ու մեծ էին, քան Ղարաբաղում: Թեև այս տվյալները վերաբերում են XVII դարի վերջին տասնամյակներին, XVIII դարի սկզբներին իրավիճակը նույնն էր լինելու, քանի որ այդ ընթացքում Սյունիքում խոշոր արհավիրքներ չեն եղել:

Փաստորեն, XVII դարում և XVIII դարի առաջին քառորդին Սյունիքի կենտրոնական մասը՝ Ղափանը, Սիսիանն ու Վա-

յոց ձորը, ի հեճուկս լեռնային բարդ տեղանքի, Արևելյան Հայաստանի և, ըստ ամենայնի, ամբողջ Հայաստանի, ամենախիտ բնակեցված գավառներն էին: Այս արտասովոր պատմաօղորդագրական երևույթն ունի երկու հիմնական բացատրություն: Նախ, ազգային կիսանկախ կարգավիճակը շարունակաբար պահպանելու շնորհիվ սյունյաց այդ գավառներում հայությունն անվտանգությունը անհամեմատ ավելի լավ էր ապահովված, քան Արևելյան Հայաստանի մյուս նահանգներում (բացառությամբ ներքին ինքնավարության նույն կարգավիճակը վայելող հարևան արցախյան գավառների): Այդ իսկ պատճառով Սյունիքը մշտապես հայությունն ներհոսք պետք է վայելեր: Երկրորդ, Սյունիքն ամենախիտ բնակեցված հայոց նահանգներից է եղել դեռևս Մեծ Հայքի թագավորության ժամանակներում. Սյունիքի տիրակալները միացյալ Հայոց բանակի (կամ «Հայաստան բանակի») դրոշի տակ էին դնում ամենամեծ զորագունդը՝ 19,400 «մարտիկ արք»⁷³⁴, թեև նրանց մեջ պետք է հաշվել Արցախյան զինուժի մի մասը ևս⁷³⁵: Ուշագրավ է, որ այս զորաքանակը մոտավորապես համընկնում է 1720-ական թթ. Դավիթ-բեկի իշխանապետության օրոք հայոց «զործող բանակի»՝ կանոնավոր զորագնդերի (մոտ 10,000 մարտիկ) ու ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր թվաքանակին (մոտ 10,000 աշխարհազորային)⁷³⁶: Միաժամանակ հարկ է հիշել, որ Արշակունյաց թագավորության օրոք Սյունիք նահանգը զգալիորեն գերազանցում էր Դավիթ-բեկի ստեղծած իշխանապետության

⁷³⁴ Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана: Политическое состояние на основе нахарарского строя. СПб., 1908, էջ 263; Հակոբյան Ա. «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Չաւրանամակ». – «Բազմավէպ», 2011, № 3-4, էջ 544:

⁷³⁵ Айвазян А. Армяно-персидская война 449–451 гг., с. 181 (прим. 388).

⁷³⁶ Տէն աստ, Մասն Երկրորդ. «Դավիթ-բեկի զորքի թվականն ու կազմակերպական կառուցվածքը» («Սյունյաց իշխանապետության մարտական կորուստները 1722-1730 թթ.» ենթագլխում):

տարածքին: Ուստի III–V դարերում համընդհանուր զորահավաք իրականացնելու դեպքում Սյունիքն ի զորու էր ավելի մեծ թվով զորք ժողովել⁷³⁷:

Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմության» (1297 թ.) մեջ պահպանված հարկացուցակի համաձայն, 13-րդ դարի վերջին Սյունիքն ուներ 681 գյուղ⁷³⁸: Իսկ XI–XII դարերում, ինչպես վերն ալև առիթով նշվել է, Սյունիքի (Բաղքի) թագավորությունն ունեցել է 1008 գյուղ, 48 վանք և 43 բերդ, որոնցից 12-ը, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ «անվանի» էին⁷³⁹: Այդ 12 անվանի բերդերը կամ դրանցից առնվազն մի քանիսը, անտարակույս, խոշոր բերդաքաղաքներ են եղել: Պետք է կարծել, որ XII դարից մինչև XVIII դար ընկած ժամանակահատվածում Ղափանում տեղի է ունեցել բնակավայրերի խոշորացում, ըստ երևույթին՝ մի շարք հին գյուղերի, ավանների և քաղաքների ամայանալու կամ հարևան մեծ բնակավայրերում ընդգրկվելու հաշվին:

Ընդ որում, Սյունիքի (Բաղքի) թագավորությունը զբաղեցնում էր շուրջ 5,5 հազար քկմ⁷⁴⁰, այսինքն՝ մոտավորապես այնքան, որքան Դավիթ-բեկի իշխանապետությունը: Բ. Հարությունյանի կարծիքով, XII դարի սկզբին Սյունիքի 1008 գյուղերում և Կապան մայրաքաղաքում ապրել է շուրջ 200 000 բնակիչ, «որը բնավ էլ քիչ չէր Կապանի թագավորության փոքր տա-

⁷³⁷ Մեծ Հայքի թագավորության բնակչությունը IV դարի սկզբում կազմում էր ավելի քան 4 միլիոն մարդ (Айвазян А. Армяно-персидская война 449–451 гг., с. 91–116):

⁷³⁸ Ստեփանոս Օրբելյան. Սյունիքի պատմություն (աշխ.՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի), էջ 394–404:

⁷³⁹ Նույն տեղում, էջ 33, 278:

⁷⁴⁰ Տե՛ս Երեմյան Ս. Տ. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա): Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963, էջ 117:

րածքի համար»⁷⁴¹: Բ. Հարությունյանը որևէ կերպ չի հիմնավորում իր այս կարծիքը, բացի նշելուց, որ այն բխում է «ամենապարզ հաշվարկներից»: Հասկանալի է, սակայն, որ նա գնահատել է Սյունիքի բնակավայրերի միջին մեծությունը 200 շունչ, ինչը մեր համոզմամբ անհարկիորեն նվազեցված գործակից է: Հավանաբար, նույն այս տվյալներն են հիմք տվել նաև Թ. Հակոբյանին գրել (առանց հղումների և բացատրությունների), որ «XIII-XIV դդ. ընթացքում Հայաստանի լեռնային մի քանի շրջաններում (հատկապես Սյունիքում) կուտակվում են մեծ թվով հաշ բնակիչներ. բնակչության խտությունն այդ շրջանում հասնում է միջնադարի համար անսովոր չափերի»⁷⁴²:

Փաստորեն, հին դարաշրջանից ընդհուպ մինչև XVIII դարի 20-ական թվականները Սյունիքում մշտապես ապրել են հարյուր հազարավոր հայեր՝ կազմելով նաև Հայաստանի այդ փառահեղ նահանգի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը:

Մի շարք արժեքավոր պատմական տեղեկություններ ևս գալիս են կողմնակիորեն հաստատելու, որ վերը կատարված մեր հաշվումները միանգամայն ընդունելի են: Ինչպես արդեն ճշտել ենք, մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթը Արարատյան երկրի (Զուխուր-Սաադի) հայաբնակ ավանների և գյուղերի միջին մեծությունը կազմել է 450 շունչ, իսկ չորս քաղաքների (Երևան, Նախիջևան, հին Զուղա, Ագուլիս) և 11 գյուղաքաղաքների հայության հետ միասին բոլոր հայկական բնակավայրերին՝ մոտ 530 շունչ: Վերջին թիվը գրեթե ճշգրիտ համապատասխանում է մեկ հարյուրամյակ անց Ղարաբաղի հայոց բնակավայրերի միջին մեծությանը՝ 555 շնչին, ինչն ինքնին խոսուն համընկնում է:

⁷⁴¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հ. III. «Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը)»: Պատ. խմբ.՝ Առաքելյան Բ. Ն.: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, էջ 476:

⁷⁴² Տե՛ս **Հակոբյան Թ. Խ.** Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր): Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007 (5-րդ հրատ.), էջ 364:

Այս առումով հետաքրքրական է 1720-ական թվականներին վերաբերող մի պատմական հաղորդում: 1721 թ. շահի մոտ առաքված օսմանյան պատվիրակ Դերի-Մուհամմեդ էֆենդին, վերադառնալով Կ. Պոլիս, հաղորդում էր սուլթանին, որ Պարսկաստանը «խիստ բարեշեն և հարուստ է. ամեն մի գյուղ ունի 300, 500 և 1000 տուն»⁷⁴³: Ըստ նրա չափազանցված գնահատականի, 1720-ական թթ. սկզբին Սեֆյան տերության գյուղերի միջին մեծությունը կազմում էր մոտ 600 ծուխ կամ շուրջ 3000 շունչ, որը մոտ 5,5 անգամ ավելի է նույն ժամանակներում Ղարաբաղի և Արարատյան երկրի հայոց բնակավայրերի միջին մեծությունից (համապատասխանաբար՝ 555 և 530 շունչ), բայց շատ մոտ է XVII դարի վերջին–XVIII դարի սկզբին Սյունիքի բնակավայրերի միջին մեծությանը (շուրջ 2500 մարդ կամ 500 ծուխ)⁷⁴⁴:

Իհարկե, կային գավառներ, որտեղ բնակավայրերն անհամեմատ ավելի փոքր էին, օրինակ 1724 թ. Շիրվանի նահանգի Շամախու գավառի Ղաբալա գավառակի 37 հայկական գյուղերում ապրում էր 10,000 մարդ⁷⁴⁵, այսինքն՝ յուրաքանչյուր գյուղում, միջին հաշվով, 270 հոգի: Մինաս վարդապետի 1717 թ. մարտի 14-ի գեկուցման մեջ ևս ընդգծվում էր, որ Շամախուց մինչև Գանձասար (իմա՝ Ղարաբաղ) ընկած խիտ բնակեցված բերրի տարածքում բազում շեն գյուղեր կան, բայց Ղարաբաղի

⁷⁴³ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 125:

⁷⁴⁴ Քանի որ Պարսկաստանի գյուղերի թիվը մեզ հայտնի չէ, ապա 300-ի, 500-ի և 1000-ի թվաբանական միջինը որոշել ենք հետևյալ պարզ հաշվարկներով. $300+500+1000:3=600$ և $300+1000:2=650$:

⁷⁴⁵ Տե՛ս **ԱՊՕ-II**, *док.* 291, 308, *с.* 206, 231: 1856 թ. անցկացված մարդահամարի համաձայն, Պարսկաստանի Փերիս, Բուրվարի, Գանդիման և Ջղախոռ գավառների 35 հայկական գյուղերում ընդհանուր առմամբ, ապրում էին 10,082 շունչ կամ 1583 ընդլայնված ընտանիք (գերդաստան), այսինքն՝ յուրաքանչյուր գյուղում միջին հաշվով 288 շունչ (տե՛ս **Ghougassian V. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa**, p. 42. հմմտ. **ՏԷՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԱՆՍ Զ. Թ.** Պատմություն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, հ. 2, էջ 296-313), որը գրեթե ճշգրտորեն համընկնում է 1720-ական թթ. Ղարապալի հայկական գյուղերի միջին մեծությանը՝ 270 շնչին:

հայկական գյուղերի համեմատ դրանք ավելի փոքր են՝ «50, 100 և դրանից ավելի շատ տներով»⁷⁴⁶:

7. Հետադարձ հաշվարկ: 1710-1720-ական թթ. Արևելյան Հայաստանում ու մասնավորապես Ղարաբաղում ժողովրդագրական պատկերի վերը բերված գնահատականներն ստուգվում են նաև ավելի ուշ տեղեկությունների հիման վրա հետադարձ հաշվարկ կատարելու միջոցով: Այսպես, հայ ազատագրական շարժման առաջամարտիկ Հովսեփ Էմինը 1792 թ. հայտարարում էր, որ «ի ժամանակի Պետրոս արքային (իմա՝ XVIII դարի առաջին քառորդում – Ա.Ա.) հայք տասնապատիկ առաելս էին, քան զայժմս (1790-ական թթ. – Ա.Ա.), եւ մէլիքեանքն Ղարաբաղու բաւական շատացեալս էին զօրօք և բովանդակ նախիջեան և երևան լի էր հարուստ վաճառականօք»⁷⁴⁷:

Ժողովրդագրական տասնապատիկ անկման մասին Հովսեփ Էմինի այս գնահատականը, որ նրան հայտնած պետք է լինեին հայության հոգևոր առաջնորդները (միայն նրանք կարող էին ունենալ հայոց ժողովրդագրությունյան մասին փոքրիշատե հավաստի տեղեկություններ), Ղարաբաղի մասով հավաստվում է 1797 թ. Պավել Ա ցարի (1796-1801) արձակած մի հրամանագրով, ըստ որի՝ Ղարաբաղի հայոց թվաքանակն այդ պահին կազմում էր 11,000 ընտանիք⁷⁴⁸: Այսինքն՝ 1720-ական թթ. մինչև 1797 թ. Ղարաբաղում գրանցվում է հայ բնակչության թվի տասնապատիկ անկում՝ 100 000-ից մինչև 11,000 ընտանիք (այն է՝ շուրջ 500 000 շնչից մինչև մոտ 55,000 շունչ):

⁷⁴⁶ «...и места в том пути жилые и хлебородные, и деревни немалые, дворов по пятидесять и по сту и больше, и частые» (АРО-П, док. 154, с. 369-370).

⁷⁴⁷ Մեջբերված է Հովսեփ Էմինի 1792 թ. հունվարի 1-ի նամակից (տե՛ս **Գրիգորյան Վ. Ռ.** «Հովսեփ Էմինի և Հովսեփ Արղությանի անտիպ նամակները». – ՊԲՀ, 1990, № 4, էջ 193): Հետաքրքիր է, որ անմանոթ լինելով Հովսեփ Էմինի սույն նամակին՝ XVIII–XIX դդ. մի քանի ռուսական արխիվային վավերագրեր համեմատելու միջոցով, Պ. Մուրադյանը եկել էր Էմինի նույն եզրահանգմանը, ըստ որի՝ 1724 թ. հաջորդած «հարյուր տարվա ընթացքում հայերի թիվը պակասել էր գրեթե տասն անգամ» (*նույն տեղում*, էջ 112-113):

⁷⁴⁸ **Мурадян П.** История – память поколений, с. 112 (հղված է՝ Полное собрание законов Российской империи, т. 24, с. 761):

Առհասարակ, արցախահայության մարդաքանակի տասնապատիկ անկման մասին տեսակետը ձևավորվել էր XVIII դարի վերջին ու պահպանվել ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջերը⁷⁴⁹:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Ղարաբաղում տիրող ժողովրդագրական իրավիճակի վերաբերյալ ունենք եւս երկու կարևոր տեղեկություն: 1804 թ. դեկտեմբերի 30-ին իշխան Պավել Յիցիանովի ներկայացրած զեկուցագրում նշվում է, որ Իբրահիմ խանի (1763-1806) իշխանության սկզբնական փուլում Ղարաբաղում եղել է 60,000 հայկական տուն (փոքր ընտանիք)⁷⁵⁰,

⁷⁴⁹ XIX դարի վերջին Արցախի հին նյութական մշակույթի տակավին տեսանելի մնացորդները հանգամանորեն զննելով՝ նույն կարծիքն էր արտահայտում նաև Արցախի տեղագրության խորագիտակ ուսումնասիրող Մակար Եպս. Բարխուդարյանը (թեպետև քանակական մեծ չափազանցումով և այլ անստուգություններով). «Բոլորովին զարմանում եմ սրտանյիկ դրությամբ մեջ է ընկնում հետազոտող հայն, երբ տեսնում է *միլիոնաւոր* հայ բնակիչներով հարուստ Արցախն իսպառ դատարկուած: Այո՛, դատարկուած են իւրեանց հայ եւ հայադաւան բնակիչներից Պիան, Մուղան, Վարդանակերտ, Արանոռտ, Տրի, Ռոցպատեան, Աղուէ, Տուքատակ, Ուտի-Առանձնակ, Շիկաշէն, Կողթ, Բերդաձոր, Հարճլանք, Վակունիս, Ծար եւ Ըռստակ գաւառներն. իսկ կիսով չափ կամ ամենամեծ մասամբ դատարկուած են Գարդման, Փառիսոս, Քաւս կամ Քուստի, Չաւէ, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդայ եւ Դիզակ գաւառներն: Ի՛նչ եղան սոցա հայ բնակիչներն: Մի մասն կերակուր եղաւ 1798-1799 թուի տովին եւ ժանտախտին. մի մասն գերի գնաց Պարսկաստան, մի մասն գաղթեց Տաճկահայաստան, մի մասն Պարսկաստան, մի մասն Ծաքի եւ Ծամախի, մի մասն Կախէթ եւ Վրաստան, մի մասն Բագու, Ղուբա, Դարբանդ եւ Ռուսիա: *Տասնից մին հազիւ մնացած է այսօր, սիրելի ընթերցող, եթէ չես հաւատում ինձ, ականէ՛ տեղակների ցանկը, որ կայ գրքիս վերջում*» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.) (**Բարխուտարեանց Մ.** Արցախ, էջ Ե):

⁷⁵⁰ «Իբրահիմ խանն իր իշխանության տակ ուներ 60 հազար միայն դարաբաղցի հայերի տուն, որոնց կառավարում էին հինգ ամենազգնվատոհմիկ մելիքները, որոնք, ըստ իս, տգիտությունից առաջնորդվելով, համարում են իրենց հին Հայաստանի թագավորներից սերած: Բայց այժմ 4 հազարից ոչ ավելի [հայերի] տուն կա, մնացածները Ծամախու և Ծեքիի խաների [իշխանության] տակ են, ինչպես նաև Վրաստանում են» [«Ибрагим-хан имел до 60 тысяч домов одних карабахских армян, управляемых пятью знатнейшими меликами, из коих иные, как думаю, по глупости ведут свои начала от царей древней Армении; теперь же не более 4 тысяч домов, прочие у Шемахинского и Шекинского ханов, также и в Грузии»] (տե՛ս Ակты, собранные Кав-

իմա՝ շուրջ 300 հազար հայ: Այս տեղեկությունը պետք է վերագրել 1760-ական թվականներին, որովհետև արդեն 1783 թվականին Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը Ղարաբաղում ընդամենը 30,000 հայ ընտանիք էր հաշվում⁷⁵¹, իմա՝ 150 000 հայ: Այս տեղեկությունը համահունչ է ռուսական աղբյուրներից քաղված մի հայտարարությանը, ըստ որի՝ մինչև 1795 թ. Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքը Ղարաբաղում եղել է մինչև 40,000 հայկական «տուն» (փոքր ընտանիք իմաստով)⁷⁵²:

Վ. Պոտտոյի հավաքած արժանահավատ տեղեկությունների համաձայն ևս, XVIII դարի երկրորդ կեսին արցախահայությունը պակասել էր շուրջ 40,000 ծխով (ասել է թե՛ մոտ 200 000 շնչով), իսկ նույն դարի վերջին ամբողջ Ղարաբաղը ներկայացնում էր արդեն «մի ահռելի մեծ ավերակ»⁷⁵³: 1797 թ. Ղարաբաղում վերը հիշատակված 11 հազար հայկական ընտանիքների թիվը հաջորդ երկու տասնամյակի ընթացքում՝ պատերազմների, արտագաղթի, համաճարակների, սովի և այլ արհավիրքների պատճառով էլ ավելի պակասեց և 1823 թ. կազմում էր արդեն ընդամենը 5107 տուն⁷⁵⁴, այսինքն՝ մոտ 55 հազար շնչից իջնելով մինչև մոտավորապես 25 հազար շունչը:

казской археографической комиссией, т. 2: Кавказ и Закавказье во время управления князя П. Д. Цицианова. Тифлис, 1868, с. 623; հմմտ. **Мурадян П.** История – память поколений, с. 112):

⁷⁵¹ Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760-1800гг.). Сборник документов. Т. IV, док. 128, с. 209.

⁷⁵² «До нашествия Ага Мамад хана... Карабагскаго владения одних армян находилось до 40 тысяч домов» (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան. «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 240, վավերագիր 180. հմմտ. **Чобанян Павел.** О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII–XIX вв.). – ԴԲՀ, 2002, № 3, էջ 154:

⁷⁵³ «...население Карабаха уменьшилось, как говорят старики, почти на 40,000 дымов. Вся страна представляла собою одну громадную развалину, и в равнинах ея, прилегавших к персидским границам, никто не осмеливался даже селиться» (**Потто В. А.** Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества (мелик Вани и Акоп-юзбаши Атабековы). Тифлис, 1902, с. 8).

⁷⁵⁴ «Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. д. с. С. Могилевским и полк. Ермоловым 2-м, Тифлис» (без пагинации), 1866 (էջադրումը

Ժամանակագրորեն ու աշխարհագրորեն համատեղելի այս բոլոր թվերը նույնպես վկայում են, որ 1710-1720-ական թթ. Ղարաբաղում և նրա հարակից վերոհիշյալ շրջաններում բնակվող շուրջ 100 000 հայ ընտանիքների մասին պատմական տեղեկությունները համապատասխանում են պատմական իրողությանը՝ որքան էլ դրանք առաջին հայացքից կարող են անհավատալի թվալ։ Ընդ որում, ինչպես և հին ու միջնադարյան դարաշրջաններում, ամբողջ XVIII դարում Արցախի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը շարունակում էին կազմել հայերը։ Այդ փաստը հատուկ շեշտվում է, մասնավորապես, Վրաց Հերակլ Բ թագավորի (1762-1798) 1769 թ. հուլիսի 14-ին գրած մի հուշագրում. «ժամանակ առանձին իշխանապետություն է, նրա յոթ մելիքություններում ամբողջ ժողովուրդը կազմում են հայերը, այդ իշխանապետությունում է գտնվում [Գանձասարի] հայոց պատրիարքը»⁷⁵⁵։ Նույն իրողությունն ընդգծվում է 1783 թ. իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինի՝ Եկատերինա Բ կայսրուհուն (1762-1796) հասցեագրված մի զեկուցագրում. «Ղարաբաղի նահանգը... բնակեցված է հայերով»⁷⁵⁶։ Այս վճռորոշ հանգամանքը հաշվի առնելով և հիշեցնելով իր միջոցով հայ մելիքներին ռուսաց միապետուհու տված խոստումները, այդ երևելի ռուս պետական գործիչը, առաջարկում էր Իբրահիմ խանի ձեռքից խլել Ղարաբաղի իշխանությունը և վերադարձնել այն

բնակչություն է). հմմտ. Мельтюхов М., Тер-Саркисянц А., Трапезников Г.. Исторические фальсификации с политической подоплекой (В Азербайджанской Республике на государственном уровне фальсифицируется история Закавказья). Москва: Армянская община Москвы, 1999, с. 14.

⁷⁵⁵ «Хамс составляет владение и в оных семь воеводских правлений народ весь армянского закона; в том владении находится армянский патриарх» (Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. I, док. 198, с. 434):

⁷⁵⁶ «[Карабахская] ...область его, которая составлена из народов армянских, дать в правление национальному и чрез то возобновить в Азии христианское государство, сходственное высочайшим в.и.в. обещаниям, данным чрез меня армянским меликам» (АРО-IV, док. 148, с. 241).

հայերին՝ «այդպիսով Ասիայում վերականգնելով [Հայաստանի] քրիստոնեական պետությունը»⁷⁵⁷:

Կարևոր է նկատել նաև, որ XVII դարում ևս արցախահայերի թվաքանակը պետք է մոտավորապես նույնը լիներ: Դատելով վրաց պատմիչ Փարսադան Գորգիջանիձեի (1626-1703)⁷⁵⁸ մի արժեքավոր հաղորդումից, 1632 թ. Գանձասարի կաթողիկոսը պատրաստվում էր 40,000 հայ «հրացանակիրներ» տրամադրել Կախեթի թագավոր Թեյմուրազ Ա-ի գլխավորած հայ-վրացական բանակին⁷⁵⁹: Խոսքն, անշուշտ, վերաբերում է ոչ թե կազմ ու պատրաստ զինուժին, այլ այդ ժամանակ Արցախում առկա զորահավաքային կարողությունը: Իսկ 40,000 զինվոր հնարավոր էր հավաքագրել, ինչպես վերն արդեն ճշտել ենք, 400-500 հազար բնակչություն ունեցող տարածքից՝ «10 բնակչից մեկ զինվոր» ընդունված սկզբունքով: Այսպիսով, XVII

⁷⁵⁷ Նույն տեղում:

⁷⁵⁸ 1656 թ. մինչև 1696 թ. Փարսադան Գորգիջանիձեն եղել է Քարթլիի թագավորի ներկայացուցիչը Սպահանում՝ Սեֆյանների արքունիքում: XIV–XVII դարերի պատմությունը շարադրելիս, առատորեն օգտվել է պարսկական աղբյուրներից («Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Բ, էջ 86): Հայկական ծագում ունենալով, նա հատուկ ուշադրություն է դարձրել հայոց պատմությանը վերաբերող նյութերին (նույն տեղում, էջ 82-83):

⁷⁵⁹ «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Բ, էջ 112-113: **Накашидзе Н. Т.** Грузино-русские политические отношения в первой половине XVII века. Тбилиси, 1968, с. 95-97: Բրոսսեն իր թարգմանության մեջ սխալմամբ վերագրել է Գանձասարի կաթողիկոսի խոստացած 40,000 հայ հրացանակիրներին Թեյմուրազ Ա-ի Վրաստանից Բարդա եկած բանակի հետ (**Brosset M.** *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle*. T. II, liv. 1. St. Petersburg, 1856, p. 64): Այդ սխալը հետագայում կրկնել են Լեոն և Աշ. Հովհաննիսյանը (**Լեո**. Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ: Երևան. Պետհրատ, 1934, էջ 150. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 336): Ժամանակին Փարսադան Գորգիջանիձեի խնդրո առարկա տեղեկությունը ստուգել և մանրամասն մեկնաբանել ենք՝ ընդամին նշելով, որ 1632 թ. վերաբերող «Գորգիջանիձեի այս տեղեկությունն արտահայտել է մի ինչ-որ ավելի վաղ պատմական իրողություն, անգամ եթե այդ իրողությունը՝ տարածաշրջանային անբարենպաստ իրադրության և անվտանգության հասկանալի պատճառներով, վերաբերում էր մի ընդհատակյա կամ ննջող ռազմական ներուժին» (**ԱՄ VII**, էջ 7-8, 61-62):

դարում և XVIII դարի առաջին քառորդին Արցախում բնակվել է շուրջ կես միլիոն հայ:

1722 թ. աֆղանական ներխուժումից հետո ու դրան հետևած անվերջ պատերազմների ու ներքին խլրտումների հետևանքով ազգաբնակչության կտրուկ (տեղ-տեղ՝ ճիշտ տասնապատիկ) անկում էր գրանցվել ոչ միայն Արևելյան Հայաստանում, այլև բուն Պարսկաստանում, օրինակ՝ Ֆարս (Պարս) նահանգի Կազերուն քաղաքում, որտեղ բնակչությունը 1722 թվականից մինչև 1811 թվականը՝ իննսուն տարվա ընթացքում 50-60 հազար շնչից նվազել էր մինչև 5-6 հազար շունչ⁷⁶⁰: 1770-ական թթ. ժողովրդագրական իրավիճակը ծայրահեղ ծանր էր նաև Քարթլի-Կախեթի թագավորությունում⁷⁶¹, հատկապես նրա կազմի մեջ մտնող մի շարք հայկական և հայաշատ գավառներում (տես ստորև, Գլուխ XV), ուր որոշ տեղերում «երբեմնի 100 բնակչից հազիվ մեկ հոգի էր մնացել»⁷⁶²:

⁷⁶⁰ Տե՛ս **Ouseley W.** *Travels in Various Countries of the East; More Particularly Persia*. Vol. I. London: Bodwell and Martin, 1819, p. 272: 1722 թ. հետևած 80-90 տարվա ընթացքում Պարսկաստանում տիրող ահավոր անկման, ամենուր տեսանելի ավերակների, ամբողջական շրջանների, քաղաքների ու թաղամասների (այդ թվում՝ Թիֆլիսի, Նախիջևանի ու Թավրիզի) ամայության մասին եվրոպացի ականատեսների իրարահաջորդ տեղեկություններն ի մի են բերված ու վերլուծված հետևյալ հոդվածում՝ **Matthee, Rudi**. “From Splendour and Admiration to Ruin and Condescension: Western Travellers from the Safavids to the Qajars,” *Iran: British Journal of Persian Studies* LIV.I 2016, pp. 3-22.

⁷⁶¹ Քարթլին և Կախեթը պաշտոնապես միավորվել ու կազմել էին մեկ միասնական՝ Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը 1762 թ., թեև 1744 թ. ի վեր փաստացիորեն ամենասերտ դաշինքի ու դինաստիական կապերի մեջ էին:

⁷⁶² 1770 апреля 5. [Тбилиси]. Демографическая ведомость Восточногугрузинского царства, представленная двором Ираклия II, российскому резиденту [Антону Моуравову] (пер. с груз.; груз. подлинник, с приложением фотокопии демографической ведомости, был опубликован в журнале «Мацне», 1973 г., № 1, с. 152-155; оригинал хранится в Москве – АВПР, ф. 110, оп. 2, 1768-1771 гг., д. 6, лл. 210-211 об., 213, среди бумаг Антона Моуравова, времен его пребывания в Грузии; публикуемая ведомость в подлиннике ни подписи, ни печати не имеет). – Межкавказские политические и торговые связи восточной Грузии (конец 60-х–начало 90-х годов XVIII в.). Документы и

Եթե XVII դ. վերջին–XVIII դ. սկզբին վրաց էթնոսն իր հիմնական ենթախմբերով՝ քարթլեցիներով, կախեթցիներով (կախեր), իմերեթցիներով ու մեգրելներով հանդերձ, բաղկացած էր մոտավորապես 800 000–1 միլիոն շնչից, ապա 1804 թ.՝ Ռուսաստանին միացվելուց երեք տարի անց, Վրաստանում, Լոռիում, Փամբակում և Բորչալուում բնակվում էր ընդամենը 30,348 ծուխ կամ 169 344 մարդ, ներառյալ վրացիներ, հայեր և մահմեդականներ⁷⁶³:

XVIII դ. սկզբի և նույնիսկ կեսերի հետ համեմատ Արևելյան Հայաստանում բնակչության շեշտակի նվազման մասին կողմնակիորեն վկայում են նաև ռուսական աշխատանոցային (կամերալային) ցուցակագրության տվյալները, որոնց համաձայն՝ 1827 թ. Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը կազմել է ընդամենը 198 000, իսկ 1831 թ.՝ շուրջ 272 000 մարդ⁷⁶⁴:

8. 1728 թ. ժամտախտը: 1720-ական թթ. Արևելյան Հայաստանի (ներառյալ Արցախի և Սյունիքի), ինչպես նաև ամբողջ Սեֆյան տերության ու հարակից որոշ տարածքների ազգաբնակչության անկումը, բացի շարունակական պատերազմական բախումներից, խաղաղ բնակչության կոտորածներից ու գերեվարումներից, բացատրվում է ևս մեկ հանգամանքով: Բանն

материалы. I выпуск. Материал подобрал и подгот. к печати В. Н. Гамрекели. Тбилиси: Мецниереба, 1980, с. 34. հմմտ. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին»: Հ. Գ. ԺԸ-ԺԹ դդ. Քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմ., առաջ., ներած. և ծանոթ.՝ Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 157:

⁷⁶³ «Кавказский календарь на 1851 год. Отд. III», с. 82. հմմտ. աստ, գլուխ «XV. Վրացիների և Այսրկովկասում դեգերող մահմեդական քոչվորների թվաքանակը»:

⁷⁶⁴ **Խոջաբեկյան Վ. Ե.** Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978): Երևան. ԳԱ հրատ., 1979, էջ 30: Մեկ այլ հաշվարկով՝ 1831 թ. աշխատանոցային ցուցակագրությամբ Արևելյան Հայաստանի (վերցված Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության սահմաններում) բնակչությունը կազմել է 161 747 մարդ (տե՛ս **Бадалян А.** Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней. — СЗԳ, 1953, № 5, էջ 54):

այն է, որ օսմանյան ներխուժման պատճառած արհավիրքներին զուգահեռ շատ տեղերում ժանտախտի համաճարակ էր բռնկվել: Ժանտախտը մեծ տարածում է ստացել հատկապես 1728 թվականին:

1728 թ. սեպտեմբերի վերջին Ախալցխա քաղաքի մոտակայքում գտնվող մի վայրից Վենետիկ՝ Մխիթար Սեբաստացուն հասցեագրած իր նամակում մխիթարյան վարդապետ Հակոբ Բուզայանը⁷⁶⁵ տեղեկացնում էր, որ «Ժանտամահը», սկիզբ առնելով նույն թվականի հունիսին կամ հուլիսին Սպահանում, արագորեն տարածվել էր ամբողջ Պարսկաստանում, ներառյալ Արևելյան Հայաստանում ու Վրաստանում՝ թափանցելով նաև Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններ, առնվազն մինչև Կարին ու Ախալցխա: Ախալցխայի բնակչության մի մասը փրկվել է՝ քաղաքը լքելու և մոտակա լեռներում ապաստանելու շնորհիվ միայն⁷⁶⁶:

Նույն 1728 թվականին ժանտախտը թափանցել էր նաև Արցախ: Այդ մասին 1763 թ. Աստրախանում Հովսեփ Էմինին պատ-

⁷⁶⁵ Հակոբ Բուզայանը մահացել է 1737 թ. հոկտ. 8-ին Բելգրադում (տե՛ս Ակիմեան Հ. Ն. Տաղասացներ եւ տաղեր: Վիեննա 1968, էջ 175):

⁷⁶⁶ Ժանտախտի տարածման ժամանակն ու աշխարհագրական ընդգրկումը հնարավոր է դառնում ճշտել Հակոբ Բուզայանի հետևյալ հաղորդումներից. 1728 թ. հունվարին նա դուրս է եկել Կարինից, 50 օր անց ժամանել է Ախալցխային մերձակա մի գյուղ, որտեղ էլ չորս ամիս անց վրա է հասել ժանտախտը. «յարեաւ կոտորիչ ժանտամահ մի հանգոյն Մարսիկոյ ժանտամահին, մինչ զի ահիւ կը տանիւր մարդ կենդանի որ թաղիցէր զմեռեալն, ուստի ձայն ետու ժողովրդեանն մի փորձել զՏէր, ասելով, որոյ վախճանն հասեալ է մեռանի, եւ որոյ ոչ՝ ապրի: Այսա որք յուանն ինձ՝ ելին ինեւ հանդերձ ի լերինս, թողեալ զկահ եւ զկարասին ի քաղաքն. եւ որք ոչ ելին ընդ մեզ ի լեռմն, կամ յաղագս աղբատութեան եւ կամ յաղագս անհոգութեան՝ կոտորեաց զնոսս մահն անխնայ... Եւ այս ահարկու մահն սկսաւ ի Շօշ քաղաքէ Պարսից եւ տարածեցաւ ի բոլոր Պարսկաստուն եւ անտի եհաս ի Վրաստուն և մինչ կարծէի թե ի Տաճիկս չիցէ եղեալ, ահա եհաս գիր մի ի Կարնոյ ի լեռն ուր եաք, գրեցեալ ի Հօրէ մերմէ... յաղագս սաստիկ ժանտամահին որ ընթանայ ի քաղաքն եւ ի գաւառս շուրջ զիւրեւ» (Պատմութիւն Ղափանցոյն, էջ 109-110):

մեկ էր Ղարաբաղի Հայկական Սղնախների ռազմական առաջնորդ, լեզենդար Ավան-յուզբաշու այրին. ըստ նրա՝ «նույնիսկ երբ օսմանցիները, իրենց ավելի մեծ բանակով, գրավեցին Պարսկաստանի մեծ մասը, նրան (Ավանին) դարձյալ հաղթել չէին կարողանա, եթե միայն գարշելի թուրքերն իրենց հետ չբերեին ժանտախտը, որն էլ ստիպեց Ավանին Ռուսաստան անցնել»⁷⁶⁷: Ավանը Ղարաբաղից հեռացել էր 1728 թ. դեկտեմբերին կամ 1729 թ. հունվարին⁷⁶⁸: Նույն 1728 թ. մահացել էին հայոց ապստամբության երկու ռահվիրաները՝ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը (1728 թ. ամռանը)⁷⁶⁹ և Սյունյաց հայոց իշխանապետության հիմնադիր Դավիթ-բեկը (1728 թ. վեր-

⁷⁶⁷ “...but when the Osmanlus took possession of great part of Persia, with a larger army, yet he could not have been overpowered, if the odious Turks had not brought with them the plague, which obliged Avan to go over to Russia” (Emin, p. 201):

⁷⁶⁸ АРО-II, д. 372-373, с. 315-316; «Армянское войско в XVIII в.», д. 16, с. 115.

⁷⁶⁹ Միանգամայն անհիմն և անընդունելի է Պ. Չոբանյանի այն ենթադրությունը, թե Եսայի Հասան-Ջալալյանն իբր «ինքնասպան է եղել», որովհետև «պայքարը շարունակելու կողմնակիցները նրան մեղադրել են դավաճանության և խաբեության մեջ» (Չոբանյան Պավել. Եսայի Հասան-Ջալալյան. – «Բրիստոլյա Հայաստան հանրագիտարան»: Երևան, 2002, էջ 317): Նախ, աղբյուրներում այս մտացածին «ինքնասպանության» մասին գեթ մեկ տեղեկություն գոյություն չունի: Ընդհակառակը, դեռևս 1992 թ. հրապարակելու մեկնարանել ենք մոսկովյան АВПР դիվանում մեր կողմից հայտնաբերված պատմական մի ուղղակի վկայություն առ այն, որ Եսայի կաթողիկոսը վախճանվել էր իր մահով: Խոսքը վերաբերում է իշխան Վ. Դուզորուկովին՝ գեներալ-լեյտենանտ Ռումյանցևի 1728 թ. դեկտեմբերի 16-ին գրած նամակին, որում նշվում է, որ Ավան-յուզբաշու և Եսայի կաթողիկոսի համագործակցությունը, օսմանցիներից գաղտնի, շարունակվել է մինչև վերջինիս մահը (որի ժամանակը, շնորհիվ այս վավերագրի, առավել որոշակի է դառնում՝ 1728 թ. ամառ): Պատմելով Ավան և Թարխանյուզբաշիների Ղարաբաղից դուրս գալու մասին, Ռումյանցևը գրում էր. «...И можно, милостивый государь, видеть, что они (իմա Ավան-յուզբաշին և նրա զինակիցները՝ Ա.Ա.) держались все умом и наставлением патриарха Исайя, который нынешним летом умер, и хотя он при паше был, токмо тайными наставлениями их не оставлял. А как он умре, то они все иные меры взяли...» (АВПР, Ф. Сношения России с Персией, опись I, 1728 г., д. 6, лл. 1056-106а. հմմտ. ԱՎ VI, էջ 98, ծնթ. 53): Այսպիսով, Ռումյանցևը երկիցս գրում է Եսայի

ջերին)⁷⁷⁰։ Սկզբնաղբյուրը հստակեցնում է, որ Դավիթ-բեկը մահացել է հիվանդությունից. «եւ եղեւ ի ժամանակի յայնմիկ հիւանդանալ Դաւթի և մեռանել իսկ խաղաղութեամբ ի տան իւրում»⁷⁷¹։ Եսայի կաթողիկոսի մահվան բուն պատճառն աղբյուրները չեն նշում, բայց Հովսեփ Էմինի հաղորդումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նա էլ, Դավիթ-բեկն էլ ժանտախտի զոհ են դարձել։ Ուշագրավ է հատկապես այն, որ Դավիթ-բեկի մահն ու Ավան-յուզբաշու Սընախներից դուրս գալը ժամանակագրորեն համընկել են։ Հետևաբար, պետք է կարծել, որ ժանտախտը հասել է նաև Սյունիք։ Իսկ այն, որ ժանտախտը թուրքական զորքերի ներխուժման ծանր հետևանքներից մեկն է եղել, պնդում է նաև 1730-1740-ական թթ. Պարսկաստանում գործած կարմելյան քարոզիչ Լեանդրը, ըստ որի՝ Համադանում ժանտախտը տևել է օսմանյան ռազմակալման բոլոր ութ տարիների ընթացքում՝ 1724-1732 թթ.՝ այդ քաղաքում երբեք՝ ոչ մինչ այդ, ոչ էլ դրանից հետո եղած չլինելով⁷⁷²։

Ժանտախտի հենց 1724 թ. սկսվելու մասին Լեանդրի այս պնդումը հաստատվում է հայերեն մի հիշատակարանում եղած հետևյալ հաղորդմամբ. «Թվին ՌՃՀԳ (1724)-ին առին Երևան։ Սեպտեմբեր ամսոյն, այն տարին աճամու ցան (բառացի՝ «պարսկական հիվանդությունը» – Ա.Ա.) ընկաւ Բասեն։ Շատ խօշոր մարթ մեռաւ հոկտեմբեր ԺԲ (12)»⁷⁷³։ Փաստորեն, համաճարակը, սկիզբ առնելով Պարսկաստանից, տարածվել էր դեպի Արևմտյան Հայաստան դեռևս 1724 թ., դառնալով բազմաթիվ մահերի պատճառ, մասնավորապես, Բասենում։

կաթողիկոսի *մահանալու*, բայց ոչ ինքնասպան լինելու մասին։ Վերջապես, Եսայի Հասան-Ջալալյանը հավատացյալ քրիստոնյա էր, ավելին՝ Գանձասարի կաթողիկոս, ում համար ինքնասպանությունը մեծագույն և աններելի մեղք էր։ Առհասարակ, այդ դարաշրջանում ինքնասպանություն գործած հայ բարձրաստիճան հոգևորականներ (կաթողիկոսներ, արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ) մեզ հայտնի չեն։

⁷⁷⁰ Տե՛ս ԱՄ X, էջ 186 (ծնթ. 30)։

⁷⁷¹ ՊՏԱ, էջ 142. Համապատում, էջ 177։

⁷⁷² **Carmelites-I**, p. 579.

⁷⁷³ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 3602, թ. 366ա։

1727-1728 թթ. Աստրախանի բնակչության կեսը (որոշ տվյալներով՝ 18,000 մարդ) բնաջնջած ժանտախտը նույնպես Պարսկաստանից՝ Ռաշտից էր սկիզբ առել՝ սփռվելով ու մեծ զոհեր խլելով նաև Դաղստանի որոշ շրջաններում⁷⁷⁴:

Ժանտախտի («моровое поветрие») ևս մեկ ակիբ նույն հյուսիսային Իրանում և Այսրկովկասում («Թավրիզի, Գանձակի և այլ նահանգներում») բռնկվել էր նաև 1737 թ. երկրորդ կեսին ու մարել 1738 թ. հունվարին⁷⁷⁵:

* * *

Ի մի բերենք: Արցախի հայությունը 1710-1720-ական թթ. կազմել է շուրջ 100 000 տուն (5-հոգանոց ծուխ) կամ մոտ 500 000 մարդ, 1760-1770-ական թթ.՝ շուրջ 60,000 տուն (300 000 մարդ), 1780-ականներին՝ շուրջ 30,000 տուն (150 000 մարդ), իսկ 1797 թ.՝ շուրջ 11,000 տուն (55,000 մարդ): Այսինքն, ութ տասնամյակում՝ 1722 թ. մինչև 1797 թ. հայության թիվն Արցախում գրեթե տասնապատիկ անկում է արձանագրել: 1710-1720-ական թթ. շուրջ 500 000 կամ փոքր-ինչ ավելի հայ էլ ապրել է Սյունիքում⁷⁷⁶: Արցախում ու Սյունիքում հայության մեծա-

⁷⁷⁴ Манышев С. Б. Из истории эпидемий в Дагестане в XVIII в. — Лавровский сборник. Материалы XXXVIII и XXXIX Среднеазиатско-Кавказских чтений 2014–2015 гг. (Этнология, история, археология, культурология). СПб.: МАЭ РАН, 2015, с. 95-96; Виноградов В. А. Экономическая история России XIX–XX вв: современный взгляд. Москва: РОССПЭН, 2000, с. 220; Васильев К. Г., Сегал А. Е. История эпидемий в России (материалы и очерки). Москва: Гос. изд-во мед. лит-ры, 1960, с. 103-105; Исторический вестник. Том 92. СПб., 1903, с. 869; Баччи, Массимо Ливи. Демографическая история Европы. СПб.: Alexandra, 2010, с. 110.

⁷⁷⁵ АРО-III, док. 77, с. 110-111.

⁷⁷⁶ Պատմական ստուգության տեսակետից անարժեք մի երկում (Բէկնազարեանց Ապրես. Գաղտնիք Ղարաբաղի: Ս. Պետերբուրգ, 1886) բերվում են բացարձակապես հնարավոր քանակական տվյալներ Արցախի և Սյունիքի («Մեծ և փոքր Սիւնեաց») հայոց ժողովրդագրության մասին. իբր այնտեղ մինչև XVIII դարի վերջերը ապրում էր 315 000 «բազմամարդ տուն հայ բնակիչ», որոնցից Աղա-Մահմեդ Խան Ղաջարի (1742-1797) արշավանքներից հետո կեսն էլ չէր մնացել («և ո՛չ կէսն մնացած է») հետևյալ պատճառներով. «20,105 ընտանիք զոհ եղան տվին և ժանտախտին, 26,500 տուն գաղթեց Տաճկաստան, 15,000 տուն գաղթեց Պարսկաստան, 18,000՝ Լոռի և Բոլնիս

քանակությունն ու մահմեդականների նկատմամբ քանակական ճնշող գերակշռությունը նկատի ունեն Իսրայել Օրին, երբ 1701 թ. հուլիսի 25-ին գրված իր հուշագրում ընդգծում էր, որ Շամախուց դեպի Գանձակ, Լոռի, Կապան ու Նախիջևան ընկած

մելիքին մոտ, 15,000՝ Ղազախ և Շամշադնի կողմերն, 13,000՝ Վրաստանի այլ և այլ կողմերն, 12,000՝ Շամախու վիճակն, 12,000՝ Նուխու վիճակն, 10,000 տուն գաղթեց Կախեթի կողմերն, 6000՝ Ռուսաստան, 5000՝ Հնդկաստան, 3000՝ Լեհաստանի և Հունգարիոյ հայոց կողմերն, 2000՝ Մոլտա-Վալաքիայի կողմերն, 2250՝ Ճառի կողմերն, 2100՝ Ասորեստան, 2090՝ Արարատեան նահանգն, 1050՝ Յունաստանի, չգիտեմ, ո՞ր կողմներն» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 241-242): Այստեղ հնարավոր է ամեն ինչը՝ թե բերված բոլոր թվերը, թե այդ գաղթերի ուղղություններն ու գաղթածների քանակը: Ինչպես ժամանակին փայլուն ապացուցել է Բաֆֆին, այս երկը հեղինակել-հնարել է Մակար վարդապետ Բարխուդարյանցը (տե՛ս **Բաֆֆի**. «Գաղտնիք Ղարաբաղի»․ – Երկերի ժողովածու: Հ. 10, Երևան, 1964, էջ 383-494. տե՛ս նաև **Լեո**. Վեպ թե պատմություն. Ղարաբաղի անցեալը Ապրես Բեկնազարեանցի գրչի տակ: Ծուշի, 1887): Թերևս, վերոբերյալ կեղծ տվյալներից պատմական իրականությանը պատահականորեն փոքրիշատե մոտ թիվ է ստացվել միայն Արցախի և Սյունիքի հայության XVIII դարի ընթացքում մահվան կամ արտագաղթի պատճառով տված կորուստների հանրագումարը՝ 160 995 հայկական ընտանիքը, այն է՝ շուրջ 800 000 մարդ (ընտանիքում 5 շունչ հաշվելու պարագայում): Իրականում, այդ մարդկային կորուստները մոտ 100 000 շնչով ավելի շատ էին, իսկ մյուս կողմից, ըստ այս «աղբյուրի», ստացվում է, որ Արցախում և Սյունիքում XVIII դարի վերջին դեռևս մնացած պետք է լինե՛ր 154 005 հայ ընտանիք (այն է՝ շուրջ 770 000 շունչ), որը, ինչպես և այս երկում գրեթե ամեն ինչը, ֆանտաստիկ չափազանցություն է: Ցավոք, այս շինծու տվյալները՝ թերի ու ոչ ճշգրիտ մեջբերմամբ հանդերձ, վերջերս տեղ են գտել գիտական կոչումներով անձանց կողմից խմբագրված ու գրախոսված մի ուսումնական ձեռնարկում (**Պողոսյան Ա. Ա.** Հայաստանի պատմական ժողովրդագրություն (ուսումնա-մեթոդական ձեռնարկ մագիստրատուրայի ուսանողների համար: Երևան. Հեղինակային հրատ., 2018, էջ 41)): Ավելին, պատմաբանների կողմից իրավացիորեն արհամարհված այս երկն վերահորատարակվել է Ստեփանակերտում՝ աշխարհաբար նոր վերաշարադրմամբ (**Բեկնազարյանց Ապրես**. Գաղտնիք Ղարաբաղի: Պատմական հուշագրություն: Վերահրատարակման հեղինակ՝ Նելսոն Ավանեսյան, «Դիզակ պլյուս» հրատ., 2019) որպես իբր «պատմական մեծ արժեք ունեցող» աշխատություն: Պատկերացում կազմելու համար հրատարակիչների ընդհանուր պատմական պատրաստության մասին բավարար է մատնանշել այդ վերաշարադրությունից ընդամենը մեկ օրինակ. բնագրի «Տանկաստանը» (իմա՝ Օսմանյան կայսրություն, Օսմանյան Թուրքիա) ներկայացված է որպես «Տաջիկստան» (էջ 196):

«բոլոր գավառներում թեև մահմեդականներ ևս կան, բայց քանակապես շատ քիչ են, մինչդեռ հայ քրիստոնյաները՝ խիստ մեծաքանակ են» [«А в тех во всех уездах, хотя есть и бусурманья, однакоже зело мало, а армян христиан – зело множество»]⁷⁷⁷: Օրին ավելացնում էր, որ Շամախուց դեպի Արաքս գետը տանող հարավ-արևմտյան երթուղով շարժվելու դեպքում ռուսական զորքին մահմեդականներ չեն հանդիպի, քանի որ այդ շրջաններում միայն հայ քրիստոնյաներ են բնակվում. «А от Шемахи до той реки нет никаких неприятельских людей, только христиане, подданные люди»⁷⁷⁸:

Սակայն 1723-1724 թթ. մինչև 1829 թ. ընկած ամբողջ ժամանակահատվածում՝ մեկ հարյուրամյակ շարունակ Արևելյան Հայաստանում և առհասարակ նախկին Սեֆյան տերության ամբողջ տարածքում հայտնության թվաքանակն աղետալի աստիճանական անկման փուլ է ապրել և բազմապատիկ անգամ կրճատվել⁷⁷⁹:

⁷⁷⁷ Эзов. Сношения, док. 43, с. 87; АРО-I, док. 85, с. 212:

⁷⁷⁸ Նույն տեղում:

⁷⁷⁹ Վերը ստացված արդյունքների ներքո պետք է դիտել նաև 1725 թ. հուլիսի 25-ին Գանձասարում գրված նամակի այն հատորումը, ըստ որի՝ Արցախի, Սյունիքի և նրանց հարակից հայաբնակ գավառների՝ «մահալների», մեծությունը 30, 40 և 50 գյուղ է. «զի այս երկրներս, որ... բնակեալ ենք, որ են Գանջա, Ղարաբաղն, 2 (6) մհալ, այլև Գեղարքունի, Քոլանի, Ղափան, Միսիան, և այլ երկրներ, այս ամեն մհալ, I, (30), II, (40), III, (50), փարա գեղ է» (АРО-II, док 315, с. 249): Այս դեպքում առանձին «մահալը» պետք է հասկանալ որպես մեկ գավառ, գավառակ կամ գյուղախումբ («նահիե»), այլ ոչ թե, օրինակ, Ղարաբաղի մեկ ամբողջ առանձին մելիքություն, որի կազմում կարող էր լինել մեկից ավելի գավառ: Օրինակ, Էվլիյա Չելեբին հայտնում էր, որ միայն Գանձակ քաղաքի շուրջը կար 7 նահիյե (Էվլիյա Չելեբի, էջ 86. հմմտ. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. С. 156): Ըստ այսմ 1720-ական թթ. Արցախում 30-50 գյուղ ունեցող գավառներն ու գավառակները («մահալները») պետք է առնվազն 15-20 հատ լինեին: Ամեն դեպքում կասկածից վեր է, որ 1710-1720-ական թթ. Ղարաբաղում եղած գյուղերի (համապատասխանաբար՝ նաև նրանց բնակչության) քանակը մեծապես գերազանցել է մի քանի տասնամյակ անց, առավել ևս մեկուկես դար հետո նույն տարածքում գրանցված գյուղաքանակն ու մարդաքանակը, ինչի մասին վերը բերվեց նաև Մ. Բարխուդարյանցի հիմնավոր դիտարկումը (տե՛ս աստ, ծնթ. 749):

XII. XVII–XVIII ԴԴ. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՑ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ ՀԱՍՑՎԱԾ ԽՈՇՈՐԱԳՈՒՅՆ
ՀԱՐՎԱԾՆԵՐԸ

XVII–XVIII դարերում արևելահայության ժողովրդագրական շարժընթացը հնարավորինս հստակ ուրվագծելու համար ստորև համառոտաբար մեկտեղում ենք Սեֆյան Իրանի ընդգրկած տարածքում, ներառյալ Արևելյան Հայաստանում բնակվող հայության ժողովրդագրությանը հասցված մեծ հարվածները (դրանցից մի քանիսին տարբեր առիթներով վերև անդրադարձել ենք):

1. 1604-1618 թթ. շահ Աբբաս Ա-ի մի քանի փուլով կազմակերպած բռնագաղթերի հետևանքով Հայաստանից Պարսկաստանի խորքերը տարհանվեցին շուրջ 500 000 հայեր: Մոտավորապես կեսը զոհվեց ճանապարհին կամ նորաբնակ վայրերում:

2. Նույն ժամանակահատվածում՝ 1607 թ. ի վեր, Սեֆյան կենտրոնական ու տեղական իշխանություններն Արևելյան Հայաստանի մի շարք գավառները, մասնավորապես Արարատյան երկիրը նպատակայնորեն բնակեցրին քոչվոր մահմեդական ցեղախմբերով:

3. XVII դարի առաջին քառասնամյակում շարունակվող թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ օսմանյան զորքերն ու նրանց դաշնակիցներն Արևելյան Հայաստանից տասնյակ հազարավոր հայերի են գերեվարել ու քշել ստրկության: Այսպես, 1617 թ. Ղրիմի խանի 30-հազարանոց թաթարական զորքը, ներխուժելով Այսրկովկաս, «սկսեց ավերել և քանդել Զոլմաչի (Շ), Գենջեի, Նախիջևանի և այդ կողմերում

գտնվող այլ քաղաքներն ու գյուղերը...: Թաթարները 30 հազարի չափ գերի վերցրին...»⁷⁸⁰: 1630 թ. օսմանյան զորքը Նախիջևանից գերում է և ստրկավաճառության նպատակով վան է բերում 3000 հայերի, որոնց, բարեբախտաբար, տեղի հայուկները՝ «մեծատունք և աղքատք, վանականք և ռամիկք», միավորելով ուժերը («ուժ առին ի միմեանց»), կարողանում է փրկագնով ազատել և վերադարձնել հայրենի վայրեր⁷⁸¹: Օսմանյան և պարսկական բանակների կողմից արևելահայերի և արևմտահայերի փոխադարձ զանգվածային գերեվարումները և բռնագաղթեցումները շարունակվել են ընդհուպ մինչև 1639 թ. Ղասրե Շիրինի հաշտությանը:

4. XVII–XVIII դարերում Սեֆյան իշխանությունը պարբերաբար իրականացնում էր արևելահայերի մահմեդականացման լայնածավալ գործողություններ՝ ինչպես բռնի կերպով, այնպես էլ մարդկանց «կամավոր» կրոնափոխության դրդելու պետականորեն մշակված հատուկ եղանակներով: Այդպիսի միջոցառումներ պարբերաբար իրականացվել են քննվող ժամանակաշրջանի ամբողջ ընթացքում: XVII դարում տեղի ունեցած

⁷⁸⁰ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 56: Այս դրվագում հիշատակվող 30 հազար մարդկանց Ղրիմի թաթարական գործը գերեվարել է Գանձակի կողմերից մինչև Նախիջևան ընկած շրջաններում: Գերիների ազգությունն աղբյուրում չի նշված: Նրանց թվում, բացի հայերից, վստահաբար, եղել են նաև մահմեդականներ: Սակայն Հ. Փանոսյանը, ապա և Մ. Մալխասյանը թյուրիմացաբար եզրակացրել են, թե այդ բոլոր գերիները Նախիջևանից գերեվարված հայեր էին (**Փանոսյան Հ.** Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Թուրան-և Նախիջևանի..., էջ 55. հմմտ. **Մալխասյան Մ.** Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 210):

⁷⁸¹ «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 386: Նույն գերեվարության մասին վկայություններ կան նաև 1630 թ. գրված երկու ուրիշ հիշատակարաններում, որից մեկում Նախիջևանից գերիների թիվը նշված է 4-5 հազար մարդ (հավանաբար, մահմեդականներին հաշվի առնելով), մյուսում՝ Նախիջևանի փոխարեն թուրքական գործի ասպատակության ու գերեվարության վայր է հիշատակված Սյունիքը (նույն տեղում, էջ 388, 396): 1631 թ. գրված մեկ այլ հիշատակարան ևս պատմում է Վանի փաշայի *Ղափանստուն* (այն է՝ Սյունիք) արշավելու, այնտեղից գերիներ բերելու, ապա և նրանց վանեցի հայերի հավաքած փրկագնով ազատելու մասին (նույն տեղում, էջ 460):

մի շարք նման դեպքեր ներկայացված են սույն աշխատության X-րդ գլխի «1604-1618 թթ. հայոց բռնագաղթի ժողովրդագրությունը» ենթագլխում: Կրոնափոխության միջոցառումներ անցկացվել են նաև 1699-1702 թթ. համընդհանուր մարդահամարի անցկացման ու զուգընթաց դաժան հարկահանության ժամանակ, ինչի մասին վկայում է նաև Իսրայել Օրին՝ 1701 թ. հուլիսի 11-14-ին գրած իր նամակում⁷⁸²: Իսկ Հայաստանի ազատագրության իր Պֆալցյան ծրագրում Օրին խոսում է արդեն այդ ծանրագույն խնդրի տարածաշրջանային ընդգրկման մասին. «Հրեաները, հույները, սիրիացիները, մարոնիները, հայերը և ուրիշ բոլոր քրիստոնյա ազգերը դառնում են անհավատ. Մի մասն անառակության միջոցով, մյուս մասն՝ անհրաժեշտությունից ստիպված և ուժով...»⁷⁸³:

1724-1735 թթ. Այսրկովկասի մեծ մասը (բացառությամբ Արցախի, Սյունիքի և ուտաների գրաված մերձկասպյան տարածքի) զինագրաված օսմանյան բանակն ու նորանշանակ ռազմավարչական իշխանությունը, նպատակ ունենալով արագ փոխել տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերն իր օգտին, մի շարք շրջաններում նույնպես հայ բնակչությանը զանգվածաբար բռնի իսլամացման ենթարկեցին⁷⁸⁴: Այդպիսի քաղաքականություն էր տարվում, մասնավորապես, Ռուսաստանի կողմից գրավված Կասպից ծովեզերքի և Հայոց Սղնախների միջև գտնվող գոտում, ներառյալ Կուրի աջափնյա շրջաններում: 1725 թ. հոկտեմբերի 28-ին Ղաբալայում գրված մի նամակից տեղեկանում ենք, որ հայաբնակ Շաքի, Ղարասոփ և Ղաբալա գավառներում «թուրքացվել», այսինքն՝ մահմեդականացվել են տասնյակ գյուղեր:

⁷⁸² «...понеже по истине видим, что поганцы в толикой злости пришли, что христиан великими податями и насильствием во еже принять Мегметскую веру» (Эзов. Сношения. Док. 36. С. 75 (նամակի լատիներեն բնագիրը տե՛ս նույն տեղում վաղ. 35. էջ 73-74); АРО-I. Док. 78-79. С. 200-203)).

⁷⁸³ Эзов. Сношения, док. 9, §36, с. 43. հմմտ. Ltn, h. 3, q. 2, էջ 63:

⁷⁸⁴ ԱՍ VII, էջ 33-35, 38-39:

«Մեր գեղարանքն թամամ [=ամբողջությամբ] և Շաֆու երկիրն թուրքացել են ուժով: Մեր գիր գրանքն և եկեղեցիքն այրեցին, մեր քահանայքն կոտորեցին, շատ մարդ վասն հաւատոյ խաթրին սուրով գնացին: Հիմայ ցերեկն թուրքութիւնն ենք անում, գիշերն հայութիւնն, այլ ճար չի ունիւք...»⁷⁸⁵:

Բաղդատելով այս հաղորդումը 1725 թվականի փետրվարի 5-ին Դերբենտից Մարտիրոս վարդապետի հայտնած ներքոբերյալ տեղեկություններին, կարելի է ճշտել, որ սկզբում՝ դեռևս մինչև 1725 թվականի փետրվարը բռնի մահմեդականացվել են Ղարասուվի ու «Շաքուայ երկրի» հայկական գյուղերը, ապա նոր միայն (մինչև նույն թվականի հոկտեմբերը) Ղաբալայի 37 հայկական գյուղերը, որոնք մինչ այդ միայն ասպատակություն ու թալանի էին ենթարկվել:

«Առաջ Շամախին, Ղասանին, Խոզոուրդ չափմիշ արարին [=ասպատակեցին, թալանեցին]: Ղափալա Լէ (37) գեղ չափմիշ արարին, Ղարասուվի գեղերանք թուրքացրին, Շաֆուայ երկրի գեղերանք ևս թուրքացրին»⁷⁸⁶:

Ութ տարի անց այս տեղեկություններն իրենց հաստատումն են ստանում Ղաբալա՝ Նադիր շահի (1736-1747) ճամբար ժամանած ռուսական պատվիրակության անդամներից մեկի՝ Բժիշկ Շնեգելի հետևյալ հաղորդման մեջ.

«[1733թ. հոկտեմբերի] 5-ին հասանք Թահմազ[կույի]-խանի մոտ՝ մի շատ բերառատ մարզ, որը Կապաղակ (*Кабалаг*) էր կոչվում: Այն ամբողջությամբ բնակեցված է հայերով, որոնք գտնվելով թուրքական իշխանության տակ, մեծավ մասամբ, ստիպված են եղել իսլամ ընդունել»⁷⁸⁷:

⁷⁸⁵ АРО-II, док. 324, с. 264.

⁷⁸⁶ АРО, II, док. 308, с. 231:

⁷⁸⁷ «5-го (октября) 1733 г.) пришли мы к Тахмас Хану в весьма плодоносную область Кабалаг называемую. Она вся населена армянами, которые находясь под турецкою властью, должны были по большей части принять магометанский закон» (Хачатрян Р. Г. Русская историческая мысль и Армения. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1987, с. 146-147).

Օսմանցիները բռնի մահմեդականացման միջոցառումներ են իրականացրել նաև Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջաններում, ներառյալ Արարատյան երկրում: Այդ մասին հպանցիկ հիշատակում է 1720-1730-ական թթ. հեղինակ Իգնատիոս Տիգրանակերտցին.

«Հայոցս գաւառն Արարատեան
կեղեքեցին ւարին թալան,
Ուստերք, դըստերք, կանայք նոցայն
Տրամագործեալ նշաւակեցան.
Յոփունֆ ի հաւատոց անկան
և արարին մահմետական...»⁷⁸⁸:

Բացի այդ, օսմանյան իշխանությունը սուլնի մահմեդական տարրերով էր լցնում նոր գրավված շրջանները: 1725 թ. հուլիսի 25-ին մխիթարյան վարդապետ Պետրոս Նուրումյանը (†1752 թ.) Կ. Պոլսից հայտնում էր, որ «ձիի միս ուտող» կիսավայրենի ինչ-որ ցեղախմբերից 12,000 սուլնի ամուրի տղամարդ են ընտրել և ուղարկել Սեֆյան Իրանի բռնազավթված որոշ շրջաններ՝ այնտեղ բնակվելու և իգական սեռի քրիստոնյաներին կնություն վերցնելու, այսինքն՝ «թուրքացնելու» հանձնարարությունը:

«Նաեւ այժմ ձերմակ գլովսն (իմա՝ օսմանցիները – Ա.Ա.) ժի հազար ձիի միս ուտող բերաւ այսր (իմա՝ Կ. Պոլիս), եւ յղեաց ի կողմն Կարմիր գլխոյն (իմա՝ Պարսկաստան) եւ գնացեալ անդր առնիցեն գկանայս եւ բնակիցեն անդ, եւ սոֆա են դիտմամբ բնաւն պէքեարֆ (=ամուրի). եւ ոմանք ասեն, թե գկանայս քիստոնէին առնելոց են... ոչ գիտեմ զիրաւն, թէպէտ ոչ մնացեալ են գրեթէ, սակայն եթէ իրաւէ՛ իմն Տէր խափանեսցէ, զի մեծ խեղճութիւն լինելոց է նոցա եւ մեզ յոյժ ցաւ...»⁷⁸⁹:

⁷⁸⁸ Դանեղյան Լ. ԺԸ դարի նորահայտ հայկական աղբյուր իրանա-թուրքական պատերազմների և Հայաստանի պատմության վերաբերյալ. – «Արևելյան աղբյուրագիտություն»: Հ. 1: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 176 (ընդգծումն՝ Ա.Ա.):

⁷⁸⁹ Պատմություն Ղափանցւոց, էջ 98-99:

Քրիստոնյա կանանց նման եղանակով մահմեդականացնելու սուլն հիշատակումը հուշում է, որ այդ սուլնի ամուրիներն ուղարկվել էին, մեծ հավանականությամբ, հենց Արևելյան Հայաստան, Վրաստան կամ Արաքսից հարավ հայաբնակ շրջաններ⁷⁹⁰:

5. 1711-1722 թթ. հայերը, ինչպես և Այսրկովկասի մյուս ժողովուրդները մարդկային լուրջ կորուստներ էին կրել Կովկասի լեռնականների (որոնց այլազան ցեղերին ժամանակակիցները հավաքական անվամբ «լեզգի» էին կոչում) մի շարք ավերիչ ասպատակություններից⁷⁹¹:

«Լեզգիների» արշավանքներից անմիջապես հետո՝ 1722 թ. մայիսին, վրացական զորքերը (ռազմական օգնություն ցուցաբերելու դիմաց իրենց խոստացված, բայց չտրված վարձը ստանալու պատրվակով) անասելի թալանի և կողոպուտի են ենթարկել Գանձակի շրջակայքը, ընդհուպ մինչև Գյուլիստան՝ «Պարտալու, մինչև ի Գուլստան գեղն և ի գետն Դրդու»⁷⁹²: Այս ավարառությունները ծայրաստիճան քայքայել են Գանձակի և Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական կացությունն ու պետական կառավարման համակարգը, ըստ Եսայի կաթողիկոսի՝ «և մնաց

⁷⁹⁰ Հնարավոր է, սրանք հյուսիսային Աֆրիկայի արաբախոս մահմեդականներ լինեին: Մարտիրոս դի Առաքելը պատմում էր Լիբիայում և Թունիսում մահմեդական ինչ-որ ցեղերի կողմից շուն, գայլ, «չաղալ» (շնագայլ), աղվես ուտելու մասին («Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը», էջ 94):

⁷⁹¹ Տե՛ս **Եսայի կաթ.**, էջ 30-40: 2019 թ. Լոռիում, մասնավորապես Օձունի շրջակայքում կովկասցի լեռնականների ավերածությունների և կոտորածի մասին տե՛ս «Դիւան Հայոց Պատմութեան»: Գիրք Դ: Աշխ. Գիւտ Աղանեանցի (1780-1800): Թիֆլիս, 1899, էջ 717-718:

⁷⁹² **Եսայի կաթ.**, էջ 42: Եսայի կաթողիկոսը մանրամասն նկարագրում է այդ ավերիչ գործողությունները. «Եւ զի լինէր երբեմն գունդ ինչ գորացն վրաց դիմէին ի գետ ինչ քրիստոնէի (իմա հայերի՝ Ա.Ա.), և նոքա քահանայիւք և ժողովրդ ընդ առաջ լինէին նոցա խաչիւք՝ շուրջաւոր, զանգակօք՝ և մոմեղինօք՝ իբրեւ գրիստոնէի: Իսկ վրացիքն ի վերայ անկեալ կողաստէին զգետսն, և գեկեղեցին, զգիրք, և զամենայն անօթս. զարս և զկանայս, և զամենայն ինչս գեղջն մերկ ի մօրէ կողոպտեալ և աւարի առեալ գնային. և այսպէս զամենայն զաւառս և գեկեղեցիս կողմանցն Գանձակու աւեր և թափուր արարին յամենայն ընչից, և լցին զքանակս իւրեանց» (նույն տեղում, էջ 43):

երկիրս մեր անտերունչ, և անգլխաւոր, և սկսան մարդիք իւրաքանչիւր զհանոյս կամաց և մտաց իւրեանց առնել»⁷⁹³:

6. 1722-1735 թթ. Սեֆյան իրանի տարածքում մղված ավերիչ պատերազմների կործանարար ազդեցությունն արևելահայոց ժողովրդագրական զարգացման վրա իր ծավալներով գերազանցեց նույնիսկ XVII դարի սկզբին շահ Աբբասի կազմակերպած «մեծ սուրգունի» ծանրագույն հետևանքները: 1722-1724 թթ. հազարավոր հայեր պարսկական իշխանությունների և տեղի մահմեդական ֆեոդալների իրականացրած կոտորածների ու վայրագ բռնաճնշումների զոհը դարձան, ինչպես նաև նահատակվեցին ազատագրական և ինքնապաշտպանական կատաղի կռիվներում:

1723 թ. երկրորդ կեսից ի վեր Սեֆյանների տերություն, այդ թվում՝ Արևելյան Հայաստան ներխուժած օսմանյան զավթիչ բանակը քրիստոնյա և շիա ազգաբնակչության դեմ իրականացրեց զանգվածային ոչնչացման լայնածավալ գործողություններ:

Վերն արդեն նշվել է, որ միայն 1722-1725 թթ. Սեֆյան իրանում բնակվող հայերի կրած մարդկային կորուստները ժամանակակիցներից մեկը՝ կարմեյան միաբան, պատեր լեանդրը, բավականին ճշմարտամոտ կերպով հաշվում էր «200 000 սպանված և ստրկության քշված»⁷⁹⁴:

1720-1730-ական թթ. հայոց մարդկային կորուստների մասին սույն ուսումնասիրության մեջ բացահայտված պատմա-ժողովրդագրական փաստերը գալիս են մասամբ պատասխանելու Սեֆյանների անկման պատմական այս շրջանի խոշորագույն մասնագետներից մեկի՝ բրիտանացի պատմաբան Լորենս Լոքհարթի հետևյալ հարցադրմանը. «Երբեք չի պարզվի, թե խառնակ 1722-1730 թթ. այդ պետության դժբախտ բնակչության թվից քանի հարյուր հազարավոր, իսկ ավելի ճիշտ՝ միլիոնավոր մարդիկ են զոհվել պատերազմի, կոտորածի, սովի ու

⁷⁹³ Եսայի կաթ., էջ 44:

⁷⁹⁴ Carmelites-I, p. 579.

ժանտախտի հետևանքով»⁷⁹⁵։ Նկարագրելով 1722 թ. ի վեր ամբողջ XVIII դարում Իրանին ու մասնավորապես Այսրկովկասին պատուհասած արհավիրքները՝ Ի. Պ. Պետրուշևսկին իր հերթին նկատում էր, որ դրանք պատճառեցին արտադրողական ուժերի աճելի անկում, արտաքին ու ներքին առևտրի կտրուկ կրճատում և քաղաքների ամայացում. XVIII դ. վերջին արևելյան Այսրկովկասի քաղաքներից որևէ մեկը չունեւ 6 հազար մարդուց ավելի բնակչություն⁷⁹⁶։

1720-ական թթ. վերաբերող բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են Կովկասի լեռնցիների («լեզգիների»), ապա նաև պարսկական ու տեղական շիա զորքերի և, հատկապես, օսմանցիների գործած վայրագությունները, կոտորածներն ու գերեվարումները։ Ցավոք այդ հաղորդումներում հայոց կորուստները հստակ թվերով հազվադեպ են արձանագրված։ Հայությունն այս օտար զորքերի պատճառած մարդկային մեծ կորուստներն ու դրանց հաջորդականությունը, թեկուզև ոչ քանակական գնահատումներով, ամփոփ կերպով նկարագրված է, մասնավորապես, 1726 թ. մարտի 24-ին Մխիթար սպարապետի ու այդ պահին նրա ենթակայության տակ գտնվող զորահրամանատարների՝ ռուսաց ցարին առաքած նամակում⁷⁹⁷։

7. Մարդկային մեծ զոհերի պատճառ դարձան սովն ու տարափոխիկ հիվանդությունները, մասնավորապես, նախորդ գլխի 8-րդ ենթագլխում հիշատակված 1728 թ. ժանտախտը և XVIII դարի վերջին բռնկված համաճարակները⁷⁹⁸։

⁷⁹⁵ Lockhart L. The Fall of the Safavid Dynasty, pp. 349-350.

⁷⁹⁶ Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 336: «Կարմեյան տարեգրության» կազմող, իրանագետ Հերբերթ Չիկը ևս այն կարծիքին էր, որ, չնայած Սեֆյան շահերի դաժան քաղաքականությանն ու հալածանքներին, Պարսկաստանում հայերն ու վրացիները քանակապես մեծ ժողովուրդներ էին ընդհուպ մինչև 1722 թ. աֆղանական ներխուժումն ու դրան հետևած պատերազմները, որից հետո տեղի ունեցավ ժողովրդագրական կտրում անկում (Carmelites-I, pp. 562-563):

⁷⁹⁷ АПО, II, док. 335, 336.

⁷⁹⁸ Ск'я Порто В. А. Первые добровольцы Карабаха. с. 7: 1787 թ. երաշխից հետո Պարսկաստանում 1788 հունվարից մինչև հունիս սաստիկ սով է լինում,

8. Թահմասպ Դուլի խանի (1736-1747 թթ.)՝ Նադիր շահի հրամանով 1735 թ. Արարատյան երկրից խորասան են բռնի տեղահանվել 300 հայ ընտանիք (այն է՝ մոտ 1500 շունչ), իսկ Զավախքից ու Կարսի շրջակա գավառներից (Նարիմանի գավառ, Զըլզըր, Ղաչի Դուլի կամ Կայկուտ)՝ 6000 հայեր⁷⁹⁹:

Նադիր շահի հրամանով 1746 թ. Նախիջևանից 1000 հայկական ընտանիք (այն է՝ շուրջ 5000 հայ) բռնագաղթեցվել է խորասան⁸⁰⁰:

Հենց այս կամ գուցե Նադիրի կազմակերպած մեկ ուրիշ բռնագաղթի մասին է խոսվում մի հիշատակարանում. «...հայոց ազգէս յամենայն տեղաց բազում քրիստոնեայք տանով եւ օղով ուշադով անհամար ժողովեաց եւ ուղարկեաց եւս խորասան, եւ անդէ ի յերկիրն Մաշատ որ կան բնակեալ: Եւ այս վերստին կսկիծ եղեւ մինչեւ անդ հասանել եւ շառֆ կոտորուեցան ճանապարհին՝ արֆ, կանայք, տղայք եւ աղջկունք»⁸⁰¹: Նույն հիշատակագիրը հաղորդում է նաև, որ Նադիր շահը ժողովել է «հայոց և տաճկաց (իմա՝ սուննիներից – Ա.Ա.) բազում տղայք» և նրանց դարձրել «ղուլ՝ նօքար (=հավատափոխ զինվոր) եւ թօփչի (=հրետանավոր)»⁸⁰², այնուհետև արդեն միայն հայերից հավաքել է մոտավորապես 12 տարեկան տղաների և աղջիկների,

որին զոհ են գնում նաև շատ գյուղաբնակ հայեր, մինչդեռ Նոր Զուղան կարողանում է սովից խուսափել Հնդկաստանից նախապես ցորեն բերած լինելու շնորհիվ (տե՛ս **Տէր-Յովհաննեսն Զ. Թ.** Պատմություն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, հ. 1, էջ 350-351):

⁷⁹⁹ Աբրահամ Կրետացի. Պատմություն, էջ 67, 70-72 (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.):

⁸⁰⁰ Տե՛ս **Петрушевский И. П.** Очерки по истории феодальных отношений..., с. 256.

⁸⁰¹ «Ս. Էջմիածնի գրադարան». – «Արարատ», 1888, էջ 33:

⁸⁰² «Ղուլ» էին կոչվում Սեֆյան շահական գվարդիայի զինվորները, որոնց մեծ մասը, ենիչերիների օրինակով, բռնի հավաքագրվում էր քրիստոնյա (հայ և վրացի) մանուկներից ու մոլի մահմեդական դաստիարակություն ստանում (տե՛ս **Петрушевский И. П.** Очерки по истории феодальных отношений..., с. 293):

ստիպողաբար ամուսնացրել՝ «պսակեալ ետուր մէկ զմէկու», ապա բոլորին ուղարկել Խորասան⁸⁰³:

Հավանաբար, նույն տեղահանությունները նկատի ունի ռուսական ծառայության մեջ գտնվող ծագումով գերմանացի գիտնական Հովհան Անտոնի Գիլդենշտեդտը (1745-1781), ով 1771 թ. այցելելով հայկական Տաշիր և Կայկուտ (Кайкут) հարևան գավառները, հիշատակում է այնտեղ Նադիրի պատճառած ծանրագույն, տակավին տեսանելի ավերածությունները⁸⁰⁴: Հ. Ա. Գիլդենշտեդտը նշում է, որ 1771-1772 թթ. հիմնովին ավերված «Հայկական գավառ Տաշիրի» բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, որոնցից հետո «Թարաքամի թաթարները»⁸⁰⁵ (իմա՝ թուրքմեն մահմեդականները):

Կայկուտը, անշուշտ, Կայդուլիի (Քայդուլի, Ղայդուլի) մահալն է՝ ՀՀՍՀ Ամասիայի և Ղուկասյանի շրջանների զբաղեցրած տարածքը (մինչև 1995 թ.՝ ՀՀ Աշոցքի շրջան), այժմ՝ Շիրակի մարզի հյուսիսային հատվածը: Ավելի վաղ՝ 1723 թ., Կայդուլիում նշվում էր առնվազն 31 հայկական գյուղ (ղրանց քյադխուդաները ներկայացել են Թիֆլիսի վրա արշավող օսմանյան զորաբանակի գլխավոր հրամանատար Իբրահիմ-փաշային և պարտավորվել նույն թվականից սկսած երեք տարի շարունակ ստորին չափով ջիզյա վճարել օսմանյան իշխանություններին,

⁸⁰³ Նույն տեղում: Այս հիշատակարանի խնդրո առարկա հատվածի Լ. Տեր-Մկրտչյանի ռուսերեն թարգմանությունից դուրս է ընկել 12 տարեկան տղաներին և աղջիկներին միայն հայերից հավաքելու կարևոր նշումը (տե՛ս **Тер-Мкртчян Л. Х.** Армения под властью Надир шаха. М.: Изд. Вост. лит., 1963, с. 65):

⁸⁰⁴ **Гильденштедт И. А.** Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из Путешествия г-на академика И.А. Гильденштедта чрез Россию и по Кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах. СПб.: Имп. акад. наук, 1809, с. 240-241.

⁸⁰⁵ **Гильденштедт И. А.** Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, с. 189; **Гильденштедт И. А.** Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., էջ 169.

որից հետո արդեն պիտի վճարեն ընդունված կարգով, այսինքն՝ երեք՝ ստորին, միջին և բարձր սակերով)⁸⁰⁶։ Սակայն, ըստ ամենայնի, այդ 31 գյուղերից բացի նույն մահալում եղել են նաև այլ գյուղեր, որոնք չեն միացել այդ նախաձեռնությանը, որովհետև 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում Կալդուլիում նշվում է արդեն 51 գյուղ, որոնցից 16-ն անբնակ էին, իսկ մյուսներն էլ սակավաբնակ էին. ամենամեծ երկու գյուղերում գրացնված է 190 և 146, իսկ բոլոր մյուսներում՝ 7-ից մինչև 85 հարկատու⁸⁰⁷։ Այս նվազախմբության ու ամայացման պատճառը, վստահաբար, 1723 թ. ի վեր մոլեգնող պատերազմն էր և օսմանյան զավթիչների ոճրագործությունները։ Հավանական է թվում, որ օսմանյան բանակը պատժիչ գործողություններ է իրականացրել (տղամարդկանց բնաջնջում, կանանց ու երեխաների գերեվարում) Կալդուլիի այն գյուղերի դեմ, որոնք իրեն ինքնակամ չեն հպատակվել (հնարավոր է՝ նաև զինված դիմադրություն են ցույց տվել), ինչի հետևանքով էլ 1728 թ. այդ գավառի 16 գյուղեր լիովին դատարկ էին, մի քանիսն էլ՝ սակավամարդ։ Նույն պատճառով էլ ավերված պետք է լիներ նաև հարևան Տաշիր գավառը, որտեղ օսմանյան հարկացուցակով 1728 թ. նշվում էր հայկական 46 գյուղ, որից 29-ը անբնակ (բնակեցված գյուղերն էլ ընդամենը 2-ից մինչև 28 հարկատու ունեին)⁸⁰⁸։ Այսպիսով, Աշոցքում և Տաշիրում 1720-ական թթ. ի վեր սկիզբ առած մարդաթափումը շարունակվել էր Նադիր շահի օրոք ու ավելի խորացել XVIII դարի երկրորդ կեսի ընթացքում։

9. Մեծ թվով հայեր երկրից հեռացան Նադիր շահի (1736-1747) հարկային հարստահարության պատճառով։ Ջոնաս Հանվեյն իրավամբ հենց Նադիրի հարկային «անտանելի» ծանր քա-

⁸⁰⁶ Փափազյան Հ. Գ. Սոֆիայի Կրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 197-198։

⁸⁰⁷ Այդ հայկական գյուղերից միայն չորսում էին նաև մահմեդականներ բնակվում (տե՛ս Միրզաբեկյան Գ. Աշոցք գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում, էջ 30)։

⁸⁰⁸ Միրզաբեկյան Գ. Տաշիր գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում, էջ 135։

ղաքականության հետևանք է համարում հայերի՝ այդ տարիներին ուժգնացած զանգվածային արտագաղթը. «հայերը... լքեցին իրենց բնակության վայրերը՝ պատճառ բռնելով առևտրական գործերն ու կրոնական ուխտագնացությունները»⁸⁰⁹:

10. Մեծապես կորստաբեր էին նաև Նաղիրի մահից հետո Պարսկաստանում սկիզբ առած ներքին խժոժությունները, զանգվածային անօրինականություններն ու բռնությունները: Հայ մի հիշատակագիր այսպես էր արձանագրում «Պարսից և Արարատյան երկրի» մարդաթափումը.

«...ի ժամանակս այս գոյր անպատմելի և անգրելի խռովութիւնք և մարտ: Կարճատու այսֆան իմաստիք, զի ի ներ քանտաք ամացս ուրք շահ փոխեցան՝ մին գմիւսն սպանանելով և գտելին յաջորդելով: Մտածեա, թէ որքան իցէ լեալ վնասն ի հեծելագորաց սոցա և երկիրն ո՞րպէս իցէ ոտնակոխ լեալ հանդերձ գերեվարութեամբ, թող զսրամաշ և սովամահ լեալսն: Իսկ փախստեայսն ո՞րոնցսցէ, գրեթէ երկիրն Պարսից և Այրարատեան ամայի եղև»⁸¹⁰:

809 Տե՛ս **Hanway, Jonas**. *An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again through Russia, Germany and Holland to which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli*. Vol. 2. 1753, p. 230. հմմտ. **Асланян Маргарит**. Английский путешественник XVIII века об армянском купечестве в Иране. – *ԷՀԳ*, 1978, № 7, с. 85: Նաղիր շահի օրոք հայ առևտրականների նկատմամբ պարսից իշխանությունների անարդար հարկահանության, շարաշահումների և ապօրինությունների մասին տե՛ս նաև **Կոստիկյան Քրիստինե**. Ազուլիսի ԺԸ դարի հայ վաճառական Խոջա Հովհաննեսի փաստաթղթերը Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում. – *ԲՄ*, № 32, 2021, էջ 219-220: Ի դեպ, Հովսեփ Էմինն անձամբ ծանոթ էր և՛ Հանվելին, և՛ նրա աշխատությանը (տե՛ս **Emin**, pp. 162, 189): Հնարավոր է, որ 1780 թ. Մադրասում Հանվելի երկից ընդարձակ հատվածներն հայերեն թարգմանությամբ առանձին գրքով հրատարակվել են նաև Հովսեփ Էմինի դրոմամբ (**Հանուե**. Պատմագրություն վարուցն եւ գործոց Նաղրր Շահ Թագաւորին պարսից: Թարգմանեալ յանգլիացւոց բարբառոյ ի Հայ բարբառ՝ ի Միդգայեան Պօղոսէ Ամիրթցւոյ: Մադրաս, տպ. Հակոբ Շահամիրյանի, 1780):

810 «Արարատ», Վաղարշապատ, 1868, թ. 2, էջ 156: Մ. Կարապետյանը սխալմամբ համարում է, որ սույն հիշատակարանը գրվել է 1743 թ. (**Կարապետյան Մ. Մ.** Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում

1752 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցավ Ագուլիսի աղետը, երբ Ատրպատականի տիրակալ, փուշթուն զորահրամանատար Ազատ-խանի (մահ. 1781 թ.) զորքն ավերեց քաղաքն ու շրջակա հայկական գյուղերը: Մ. Չամչյանին հասած տեղեկությունների համաձայն, այդ ժամանակ մեծ թվով ագուլեցիներ սպանվել էին, շատերն էլ ցրվել մոտակա լեռներում ու ցրտահարությունից մահացել, իսկ ժողովրդի մի ստվար հատվածն էլ գերություն էր քշվել (թեև, ըստ նույն Չամչյանի, Բայազետի և այլ քաղաքների հայ վաճառականները շատերին հետագայում փրկագնով ազատել են)⁸¹¹: Ժամանակակից գրած «Սուգ եւ կոծ ի վերայ գյուղաքաղաքին Ագուլեաց» խորագիրը կրող մի հիշատակարանում ագուլիսցի գերիների թիվը հստակեցվում է՝ 1200 հոգի⁸¹²:

1787 թ. Իրանի Բուրվառի գավառում կային այդ տարիներին իսլամ ընդունած բազմաթիվ հայեր⁸¹³: Մինչ այդ՝ 1785 թ. ի վեր Բուրվառի և Փերիա գավառների հայկական գյուղերը ենթարկվել էին տեղահանությունների ու բռնությունների⁸¹⁴:

10. 1734, 1743, 1745, 1754, 1755, 1772, 1782, 1783, 1784, 1785 թթ. Լոռի-Փամբակն ու Բորչալուն, ներառելով երբեմն նաև հարակից հայաբնակ գավառները, ենթարկվել են Կովկասի լեռնականների՝ «լեզգիների» ավերիչ ասպատակումներին: «Լեզ-

1724-1800 թթ., էջ 98): Իրականում, այն գրվել է շատ ավելի ուշ՝ XVIII դարի վերջերին, քանի որ նրանում նշվում են ութ շահերի իրարահաջորդ գահակալությունները, որոնք, ինչպես գիտենք, տեղի են ունեցել Նադիր շահի սպանությունից՝ 1747 թ. հետո:

⁸¹¹ **Չամչյանց**, հ. Գ, էջ 853-854:

⁸¹² **Ալիշան**. Սիսական, էջ 332: Արգամ Այվազյանի աշխատություններից մեկում ագուլիսցի գերիների թիվը վրիպմամբ 12,000 հոգի է նշված (տե՛ս **Այվազյան Արգամ**. Նախախնայ. պատկերագրող բնաշխարհիկ հանրագիտակ, էջ 58), մինչդեռ այլուր տրվում է ճիշտ թիվը՝ 1200 հոգի (**Այվազյան Արգամ**. Ագուլիս, էջ 20. **Գրիգորյան Վ.** Ագուլիսի աղետը. – «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան: Հ. 1: Երևան, 1974, էջ 61):

⁸¹³ Տե՛ս **Տեղ-Հովհաննես Հ. Թ.** Պատմություն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. 1, 349:

⁸¹⁴ Նույն տեղում, էջ 342-343, 347-349:

գինների» այդ արշավանքների հետևանքով տեղի հայ բնակչության մի մասը զոհվել է, մյուսը՝ գերեվարվել, երրորդը՝ գաղթել Վրաստան և այլուր⁸¹⁵։ Ամայացվել են բազմաթիվ գյուղեր և շրջաններ։

Ինչպես վերն արդեն նշել ենք, Լոռի գավառում XVII դարի վերջին–XVIII դարի սկզբներին ապրում էր շուրջ 6000 հայ ընտանիք կամ 60,000 մարդ, իսկ ահա 1817 թ. Լոռու բերդում արդեն բնակվում էր ընդամենը 30 հայ ընտանիք⁸¹⁶։ Պարզ է, որ նախքան 1725 թ., երբ այդ բերդաքաղաքը գրավվեց օսմանյան բանակի կողմից⁸¹⁷, այնտեղ անհամեմատ ավելի շատ հայություն է եղել։ Բնականաբար, կտրուկ նվազել էր նաև ամբողջ գավառի բնակչությունը. 1804 թ. ռուսական աշխատանոցային (կամերալային) ցուցակագրության համաձայն, Լոռիում բնակվում էր ընդամենը 3908 մարդ⁸¹⁸։ Լոռու երբեմնի մարդաշատության կողմնակի վկայություն է նաև այն, որ XVII դարում և XVIII դարի առաջին կեսին նրա գավառապետը՝ Լոռու հաֆիմն ուներ խանի բարձր տիտղոս⁸¹⁹։

Այս գավառի կազմում էր նաև Դիլիջան ավանը (town), որն, ըստ Շարդենի, 1671 թ. ուներ 300 առանձնատուն (houses)⁸²⁰, այսինքն՝ շուրջ 3000 բնակիչ։ Իսկ Դիլիջանի շրջակայքում Շարդենը տեսել էր «անհավատալի թվով գյուղեր», որոնց մի մասը՝

⁸¹⁵ Մանրամասնությունները տե՛ս Ամիրջանյան Հ. Լոռին XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին երեսնամյակին, էջ 23-32։

⁸¹⁶ Տե՛ս **Kotzebue, von Moritz**. *Narrative of a Journey into Persia*, p. 76. հմմտ. աստ, **գլուխ «II**. Արևելյան Հայաստանի հայության թվաքանակն ու զորահավաքային կարողությունը XVII–XVIII դդ. սահմանագծին»։

⁸¹⁷ 1725 թ. մարտի մեկի դրությամբ Լոռու բերդն արդեն օսմանցիների ձեռքում էր (տե՛ս **ԱՊՕ-II**, **док. 304**, **с. 321, 322**. փաստաթուղթը գրվել է 1725 թ. մարտի 1-ին, սակայն այս ժողովածուում սխալմամբ թվագրված է 1724 թ. աշունով)։

⁸¹⁸ «Кавказский календарь на 1851 год. Отд. III» (Тифлис, 1850), **с. 82**.

⁸¹⁹ Տե՛ս **Петрушевский И. П.** *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв.*, **с. 142**.

⁸²⁰ *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*. Dublin, 1815, **p. 382**.

բարձր լեռներում, ընդ որում՝ դրանք կա՛մ լրիվ հայկական էին, կա՛մ լրիվ «վրացական», իմա՝ քաղկեդոնական հայերով բնակեցված⁸²¹:

12. 1604-1618 թթ. շահաբասյան ու 1720-ական թթ. օսմանյան բռնագաղթերից հետո Արարատյան երկրից երրորդ ամենամեծ բռնի տեղահանությունը իրականացրեց վրաց Հերակլ Բ թագավորը (1762-1798): 1779 թ. Երևանի բերդի եռամսյա անհաջող պաշարումից հետո նա ավերեց Արարատյան երկիրը և Վրաստան քշեց 150 գյուղերի 30,000 բնակիչների, մեծամասամբ՝ հայերի:

«Ի սոյն [1779] թուին յովիս 6-ին արքայն Վրաց Հերակլ եկն ի վերայ Երևանայ քաղաքին քառասուն հազար զօրօք և շատ աւերութիւն արաւ՝ երկիրն բոլոր քանդեաց և այրեաց, վերջ հարիւր յիսուն գեղ բշեալ տարաւ, երեսուն հազար ոգիս և հարիւր հազար տավարս համարով, որ տասանորոն իւր էր՝ տասն հազար տավար. և ինքն յանկարծ ի մարդկանէ վերացեալ գնաց Թիլֆիզ»⁸²²:

821 Հայադավաններն ու քաղկեդոնականները («վրացիները»), ըստ Շարդենի, «այնպիսի թշնամիներ են, որ երբեք նույն գյուղում չեն բնակվում» (նույն տեղում, էջ 383): Նույն 1670-1680-ական թթ., Տայքի մոլորում գավառի քաղկեդոնական հայերն արդեն վրացացել էին (այսինքն՝ նրանց ինքնագիտակցությունն ու ինքնանույնականացումն արդեն վրացական էր), թեև դեռևս պահպանում էին իրենց մայրենի լեզուն: Այդ փաստը Հակոբ Կարնեցին արձանագրել է այսպես. «Եւ էին բնակիչք երկրիս կէսն Հայք և կէսն ազգաւ և կրօնիւն Վրացի, բայց Հայի լեզվուաւ խօսէին» («Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 554): Նույն իրավիճակն էլ, հավանորեն, տիրել է Լոռու քաղկեդոնականների միջավայրում, մանավանդ որ Շարդենի արձանագրածը վերաբերում է նույն տասնամյակներին:

822 «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 494. հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա, էջ 379: Մեկ այլ աղբյուր Երևանյան նահանգից բռնագաղթածների քանակը 10,000 է նշում՝ «около 10,000 семей турецких, персидских и армянских» (տե՛ս **Дубровин Н. Ф.** Присоединение Крыма к России: рескрипты, письма, реляции и донесения. СПб: Типография Императорской Академии наук, 1887, с. 546): Այս հաղորդման «թուրքական ընտանիքը» նշանակում է տուների, իսկ «պարսկականը»՝ շիա մահմեդական ընտանիք, այլ ոչ թե հենց թուրքերն ու պարսիկներ, ինչպես թյուրմբունել է Պ. Չոբանյանը (**Չոբանյան Պավել.** Հայ-թուս-վրացական փոխադարձությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին: Ս. Էջմիածին, 2006, էջ 199, ծնթ. 278): Այդ

Վրաստան տեղահանվածները հիմնականում հայեր էին, որովհետև այդ ժամանակ նրանք էին կազմում Երևան քաղաքի ու նրա շրջակա գավառների բնակչության մեծամասնությունը: Սա հետևում է, օրինակ, 1669-1772 թթ. Իրանում ռուս հյուպատոս Գ. Պ. Բոգոլյուբովի 1770 թ. օգոստոսի 14-ի զեկուցագրի հետևյալ տողերից՝ «ինչպես Երևան քաղաքում, անչպես էլ նրա ամբողջ նահանգում բնիկ բնակչությունը (իմա՝ հայերը – Ա.Ա.) մեծապես գերազանցում է մահմեդականներին»⁸²³:

Ժամանակաշրջանում (ինչպես նաև ընդհուպ մինչև XX դարի սկզբները) Արարատյան երկիրն ու ամբողջ Այսրկովկասը բնակեցված էին էթնոլեզվական խայտաբղետ պատկանելություն ունեցող մահմեդականներով, զգալի մասամբ՝ քրիստոնեական ցեղերով ու ցեղախմբերով, որոնք դեռևս չունեին հստակ էթնոագգային ինքնագիտակցություն: Այն, որ XVII դարում Արարատյան երկրի առհասարակ բոլոր շիա մահմեդականներին հաճախ բնորոշում էին «պարսիկ» եզրույթով, պարզ երևում է, օրինակ, Չաքարիա Քանաքեռցու հետևյալ տարբերակումից՝ «Եւ անա ժողովեցան վայրենաբարոյ *Պարսիկքն*՝ որ կոչէին *Թաթար*» (**Չաքարեայ Սարկաւագ**, հ. Բ, էջ 33): Քանաքեռցու «պարսիկն» այս դեպքում արտահայտում է այդ օտար էթնիկ տարրի կրոնական (մահմեդական), իսկ «թաթարը»՝ ցեղային պատկանելությունը: Այս խնդիրների մասին տե՛ս նաև աստ, գլուխ «XV. Վրացիների և Այսրկովկասում դեգերող մահմեդական քրչվորների թվաքանակը» (ենթագլուխ՝ «Այսրկովկասյան քրչվորների թվաքանակը»): Իսկ, օրինակ, վրաց աղբյուրներից մեկում՝ Սուլիսան-Սաբա Օրբելիանիի (1658-1725) ուղեգրության մեջ, Կ. Պոլսում, Ղալաթիայում, Պերայում և Սկյուտարում բնակվող օսմանցի սուլունի մահմեդականները՝ անկախ տարատեսակ ցեղային ծագումից ու պատկանելությունից, բոլորն անխտիր անվանված են «թաթար» (տե՛ս «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Բ, էջ 125. և հ. Գ, էջ 309. **Զորանյան Պ.** Վրացական ուղեգրությունները..., էջ 28-29): Վրացիներն այժմ ևս թուրքերին (հաճախ նաև աղբրեջանցիներին) ավանդաբար «թաթար» են անվանում: 1724 թ. գրված մի հիշատակարանում օսմանյան մահմեդական ուժերի հրամանատարներից մեկն անվանված է «քուրթօսման ադա» (տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 1930, թ. 48ա): Այս առումով տեղին է մեջբերել նաև Եսայի Հասան-Չալալյանի հստակ բացատրությունը. «...երկուս կոնս ունիլ մահմետականաց. ոմանք շիայք կոչին՝ որ են պարսիկք և դըզլապշք, և ոմանք տունիք՝ որ են օսմանցիք, և այս (իմա՝ կովկասցի – Ա.Ա.) լեռնականք, և աղուան ազգն Ղանտահարու, և օզպէկք, և պուխարացիք, և արաբացիք և այլ յովք» (**Եսայի կաթ.**, էջ 29-30):

⁸²³ «...как это владение (իմա՝ Վրաստանը) обливается с областью Эриванского в Армении и город Эриван, как и вся сия провинция наполовнена не сравненно

Սիմեոն կաթողիկոսի ջանքերի շնորհիվ ավերումից ու բռնագաղթից փրկվում են միայն Ս. Էջմիածինը, Վաղարշապատն ու շրջակա մի քանի գյուղերը: Իսկ բռնագաղթածները բնակեցվում են Թիֆլիսում՝ Հավաբար թաղամասում, շրջակա մի շարք գյուղերում, Թելավում և այլուր: 1781 թ. վերջերին Երևանի Հոսսեյն-Ալի խանին և Հայոց Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսին (1780–1799) հաջողվում է համաձայնության գալ Հերակլի Բ-ի հետ, որով Արարատյան երկրից տեղահանվածները հայրենի օջախներ վերադառնալու թույլտվություն են ստանում: Բայցեայնպես, Հերակլը թույլ է տալիս հայրենիք վերադառնալ բռնագաղթած հայերի ընդամենը մեկ երրորդին, թեև դա բոլորն էին ցանկանում⁸²⁴:

13. Հազարավոր հայեր սպանվեցին ու գերեվարվեցին 1795 և 1797 թթ.՝ Արևելյան Հայաստան ու Վրաստան Աղա-Մահմեդ խանի ձեռնարկած արշավանքների ժամանակ: Մասնավորապես, 1795 թ. Թիֆլիսի գրավումն ուղեկցվեց զանգվածային կոտորածով, քրիստոնյա հոգևորականների բնաջնջումով, շուրջ 15,000 կանանց ու երեխաների գերեվարությամբ, ապա և նրանց մահմեդականացմամբ⁸²⁵: Այլ տվյալներով, առավելապես հայերով բնակեցված Թիֆլիսում⁸²⁶ պարսկական զորքի վեցօրյա թալանի, ավերածության ու բռնություններից հետո այդ պահին քաղաքում մոտակա շրջաններից կուտակված 61,000

природными старожиллами, нежели персианами (իմա՝ մահմեդականներ), хотя она от начала персидского владения и по ныне управляется подвластным персидскому векилю ханом, с доставлением оному податей» (АВІР, ф. Сношения России с Персией, оп. 77/7, д. 111, л. 42-45. հրապարակվել է այսպես՝ **Чобанян Павел.** О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII–XIX вв.), էջ 152, ծնթ. 34).

⁸²⁴ 1779 թ. բռնագաղթի մասին մանրամասն տե՛ս **Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500–1800 թթ.), էջ 117–123:

⁸²⁵ **Malcolm, Sir John.** *The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time.* Vol. II, London: John Murray, 1829, pp. 191–192.

⁸²⁶ Թիֆլիսում հայերի մեծամասնություն կազմելու մասին տե՛ս աստ, գլուխ «XIV. Հայության թվաքանակը Վրաստանում և Արաքսից հարավ»:

մարդկանցից փրկվել էր ընդամենը 35 հազարը, գերի էր տարվել 10 հազարը, 7000 կին այրիացել էր, հայկական ու վրացական եկեղեցիները՝ կործանվել էին, իսկ հայաբնակ Հավլաբար թաղամասը՝ ամբողջությամբ հրո ճարակ դարձել⁸²⁷։ Քաղաքի հայտնի հայկական տոհմերի պատանիներին ոչ միայն մահմեդականացրել էին, այլև ներքինիացրել (ներանցից ոմանք հետագայում Պարսկաստանում հասան պետական բարձրագույն պաշտոնների)⁸²⁸։ Գերիներին ցրեցին Մազանդարան նահանգում, Կասպից ծովի հարավային, ինչպես նաև Պարսկաստանի զանազան խորքային գավառներում՝ «հեռու քրիստոնյա ազգաբնակչություններից, որպեսզի հեշտ լինել նրանց մահմեդականացնելը», որը և «բոլորին կլանեց»⁸²⁹։ Այդ արշավանքից մեծապես տուժեցին նաև Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանները, մասնավորաբար, Ղարաբաղը, որտեղ բազմաթիվ գյուղեր ավերվեցին, հատկապես Վարանդայում⁸³⁰։

Այսպիսով, 1720-ական թթ. ի վեր XVIII դարն արևելահայության համար եղավ ամենադժնդակ պատմական ժամանակաշրջաններից մեկը, թերևս՝ ամենադժնդակը։

⁸²⁷ Дубровин, Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. III. СПб., 1886, с. 42.

⁸²⁸ Բաֆֆի. «Գաղտնիք Ղարաբաղի»։ Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 404, 418-419, 430-432։

⁸²⁹ Նույն տեղում, էջ 405-406։

⁸³⁰ Жизнеописание Ага-Мамед-хана Каджара. СПб., 1835, с. 23.

**XIII. ՍՏՈՒԳՈՂԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՐԿ.
ԱՐԵՎԵԼԸ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ ԸՍՏ ԳԼԽԱՀԱՐԿԻ
ԳԱՆՁՈՒՄՆԵՐԻ**

**Ջիզյան որպես պատմական
ժողովրդագրության նյութ**

Մահմեդական տիրակալները, սովորաբար նախապես անցկացված աշխարհամարների հիման վրա, «հավատի գին»՝ գլխահարկ կամ ջիզյա (խառաջ⁸³¹, իսփանջ) էին գանձում այլակրոն ժողովուրդների յուրաքանչյուր չափահաս աշխատունակ արու բնակչից: Սկզբում ջիզյան լուրջ հարկային բազա էր ստեղծում ոչ-մուսուլմանների («անհավատների») դեմ «սրբազան պատերազմ»՝ ջիհադ վարող և Արաբական խալիֆայության սահմաններն ընդլայնող բանակների համար: Հետագայում մահմեդական տիրակալները ջիզյայի միջոցով ամբողջ հասարակությունն աստիճանակարգում էին ըստ կրոնական պատկանելության՝ սահմանելով իսլամի և նրա հետևորդների առաջնությունն ու գերազանցությունը մյուսների նկատմամբ⁸³²: Հարկատուների մեծագույն մասը քրիստոնյաներն ու հրեաներն էին՝ «Սուրբ Գրքի [միաստված] ժողովուրդները»: Ըստ այսմ՝ Սեֆյան տերությունում և Օսմանյան կայսրությունում ջիզյայի գանձումների վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները պարունակում են արժեքավոր պատմաժողովրդագրական

⁸³¹ Նախապես *խառաջը* ոչ-մահմեդականներից գանձվող հողահարկն էր (տե՛ս **Մկրտումյան Գայանե**, Գլխահարկը և հողահարկը արաբների կողմից նվաճված երկրների և Հայաստանի բնակչությանը տրված պայմանագրերում. – «Հայագիտական հանդես», 2017, № 1 (35), էջ 102-103), սակայն Օսմանյան կայսրությունում այն արդեն *ջիզյայի* տարատեսակ էր (տե՛ս **Վարդան, Լևոն**. Հարկերը Օսմանյան և Պարսկական կայսրություններում մեջ, ԺԵ-Ի դար, հ. Ա: Երևան. ԳԱԹ, 2004, էջ 495-505):

⁸³² **Emon, Anver M.** Religious Pluralism and Islamic Law: Dhimmis and Others in the Empire of Law. Oxford University Press, 2012, p. 65.

տվյալներ: Տակավին 1984 թ. Հ. Փափազյանը նկատում էր, որ «ջիզյայի գումարների մանրամասն վերլուծությունը կարող է առանձին ուսումնասիրության: Այն կարևոր է հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակին և սոցիալական վիճակին վերաբերող հարցերի պարզաբանման համար»⁸³³: Մինչև այժմ, սակայն, այդ ուղղությամբ կատարված ուսումնասիրություններ հրապարակում չեն հայտնվել⁸³⁴:

Քննությունը ճիշտ ուղով վարելու համար հարկ է սկզբից ևեթ նկատի ունենալ մի շարք կարևոր հանգամանքներ: Գլխահարկից ազատված էին կանայք, աղքատները, տկարներն ու հաշմանդամները, ծերերը, ստրուկները, մահմեդական բանակում (նաև պետական հիմնարկներում) ծառայած ու ծառայող քրիստոնյաները⁸³⁵, ինչպես նաև հոգևորականներն ու եկեղեցական տնտեսություններում աշխատող աշխարհականները: Ավելին, ժամանակի ընթացքում գլխահարկի դրույքները փոփոխությունների են ենթարկվել: Պատահել է նաև, որ միևնույն պահին ազգաբնակչության տարբեր խավերը (երբեմն՝ նաև տարբեր գավառները) տարբեր դրույքներով են հարկման ենթարկվել⁸³⁶: Տեղին է նաև հիշել, որ հայոց նկատմամբ ջիզյայի

⁸³³ Տե՛ս Փափազյան Հ. Գ. Սոփիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 200:

⁸³⁴ 1988 թ. Սոփիայում կայացած «Օսմանյան հնագրական և դիվանագիտական փաստաթղթերի ուսումնասիրության» երկրորդ միջազգային սեմինարի ժամանակ գերմանացի մասնագետ Մայքլ Քիլը գեկուցել էր «Ջիզիե դաֆթարների առաջացումը և նրանց նշանակությունը որպես աղբյուր ժողովրդագրական հետազոտության համար» թեմայով (տե՛ս Փափազյան Ա. Հ. Օսմանյան հնագրական և դիվանագիտական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը. – ԴԲՀ, 1988, №4, էջ 240): Ցավոք, բացի այս վերնագրից, Մ. Քիլի գեկուցման բովանդակության մասին այլ բան մեզ հայտնի չէ, թեև Հ. Փափազյանի ծանուցումից պարզ է, որ հայերին ուղղակիորեն վերաբերող նյութեր այնտեղ չկան:

⁸³⁵ Ислам. Энциклопедический словарь. Ред. А. В. Негря. Москва, 1991, с. 65.

⁸³⁶ Տե՛ս Ավդալբեգյան Թադ., Գլխահարկը Թուրքիայում XVII–XVIII դարերում. – ԴԲՀ, 1959, № 1, էջ 175–186: Օսմանյան կայսրությունում գլխահարկի դրույքների, զանձման առանձնահատկությունների ու հետևանքների մասին տե՛ս նաև «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 389–391. Էվլիյա Չելեբի, էջ 314–315.

կանոնակարգման գործում ուրույն տեղ ունի մի «դաշնագիր», որը Հիշրեթի 3-րդ կամ 4-րդ տարում՝ այսինքն՝ 625/626 կամ 626/627 թթ., իրեն հարկատու քրիստոնյա ազգերին տվել է իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդ (Մահմեդ) մարգարեն (570-632)⁸³⁷: Արաբական, պարսկական ու օսմանյան տիրապետության հետագա ժամանակաշրջաններում հայոց առաջնորդները մի քանի անգամ հաջողեցրել էին «վերահաստատել» այդ վավերագիրը՝ մահմեդական տիրակալների բարյացակամ վերաբերմունքին արժանանալու համար: Ընդ որում, թեև հայերը բնագրում

Զուլպյան Մ. Կ. Արևմտյան Հայաստանը XVI–XVIII դարերում, էջ 289: Չափազանց հետաքրքիր փաստեր է վերլուծում նաև հետևյալ ուսումնասիրությունը՝ **Jennings, Ronald C.** “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 21, № 3 (Oct., 1978), pp. 225-293, հատկապես՝ էջ 232-240: Սեֆյան Իրանում ջիզյայի գանձման որոշ առանձնահատկությունների մասին տե՛ս **Fragner, Bert G.**, “Social and Internal Economic Affairs,” in *The Cambridge History of Iran*, edited by Peter Jackson and Laurence Lockhart, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, pp. 548-549: Ջիզյայի ու նրա գանձման մասին կարևոր տեղեկություններ ու գիտական գրականության մեջ հանդիպող մի շարք կարծիքներ տե՛ս նաև **Վարդան, Լևոն.** Հարկերը Օսմանյան և Պարսկական կայսրություններում մեջ, ԺԵ-Ի դար: Հ. Բ: Բեյրութ, 2012, էջ 181-188: Սեֆյան Իրանում ջիզյայի հաստատված ընդհանուր գումարին երբեմն մի քանի տարին մեկ անգամ որոշ տոկոս էր ավելացվում, որը կոչվում էր «թաֆափութ-ե ջիզյա», բառացի՝ «զիզյայի տարբերություն» (տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», I. Հրովարտականք, պրակ Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.), էջ 109, 118): Այդ հավելագրումների հաշվառումը ներկա ուսումնասիրության մեջ մի կողմից անիմաստ է՝ ջիզյայի ընդհանուր գումարի վրա անէական ազդեցությունների բերումով, մյուս կողմից անհնար է՝ դրանց հաճախականության ու չափերի մասին պատմական տեղեկությունների խիստ սակավության պատճառով:

⁸³⁷ **Անասեան, Յակոբ.** Մահմեդականությունը եւ քրիստոնեայ հարկատուները – Ա. Մահմեդի դաշնագիրը, ք. Ալիի հրովարտակը. – «Հանդես Ամսօրեայ», 1980, էջ 35-44: **Մկրտումյան Գայանե.** Մուհամմադ մարգարեին վերագրված և Հայաստանի բնակչությանը շնորհված դաշնագիրը. – «Պատմություն և մշակույթ» (հայագիտական հանդես), 2015, էջ 162-167: **Կոստիկյան Քրիստինե, Մկրտումյան Գայանե.** Մուհամմադ մարգարեի ու Ալի իբն Աբու Թալիբ խալիֆայի անունից հայերի հետ կնքված դաշնագրերը որպես պատմական փաստաթղթեր. – «Բանբեր հայագիտության», 2015, №3 (9), էջ 118-144:

հատուկ չեն հիշատակվում, փաստաթուղթը հաճախ ներկայացվում էր որպես անձամբ Մուհամմեդի և հայերի միջև կնքված պայմանագիր՝ «Դաշնագիր Մուհամմէտի ընդ Հայոց» կամ «տուեալ առ ազգն քրիստոնէից կամ Հայոց»⁸³⁸։ 1583 թ. պարսկերեն վերախմբագրված այդ «վերահաստատումներից» մեկը՝ զգուշացնելուց հետո, որ ջիզյան չպետք է գանձվի «քահանաներից և վանականներից», հավելում էր՝ «և այն մարդկանցից, որոնք ծառայում են նրանց եկեղեցիներին և վանքերին»⁸³⁹։ Սա նշանակում է, որ գլխահարկից ազատվում էին ոչ միայն հոգևորականները, այլև եկեղեցական տնտեսություններում աշխատող աշխարհականները։ Այդ ժամանակ գլխահարկը կազմում էր շորս աղչե՝ 1 մսխալ (=4,5 գրամ) մաքուր արծաթ յուրաքանչյուր չափահաս արու հպատակից⁸⁴⁰։

Ջիզյայի դրույքները XVII դարի
երկրորդ կեսին և հայ հոգևորականության
հարկային կարգավիճակը

Դիվանագիտական առաքելության կազմում Պարսկաստան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ-գիտնական Ադամ Օլեարիուսի (1599-1671) տեղեկությամբ՝ 1636 թ. դրությամբ գլխահարկ էին վճարում 100 000 իրանահայեր, ամեն մեկը՝ 2 ռալխսթալեր⁸⁴¹։ Ընդ որում՝ այդ ժամանակ Պարսկաստանում 1 ռալխսթալերն արժեր 1 բբասի (=1/50 թուման), թեև ռալխսթալերը քաշով 4 անգամ ավելին էր⁸⁴²։ Հարկ է նորից հիշել, որ

838 Անասեան Յակոբ. Մահմեդականությունը եւ քրիստոնեայ հարկատուները, էջ 35-36։

839 «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», I. Հրովարտականք, պրակ Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.), էջ 70։

840 Նույն տեղում, էջ 69, 114։

841 «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 110, 379։

842 Tadhkirat al-Muluk, p. 179 (n. 3).

XVII դարի իրանում 1 թումանը հավասար էր 10,000 դինարի (դիան), մեկ աբասին՝ 200 դինարի⁸⁴³:

Օլֆերտ Դապպերի (1635-1689)՝ 1681 թ. լույս տեսած գրքում իրանահայերի գլխահարկի դրույքաչափը դարձյալ 2 ռայխսթալեր, այն է՝ 2 աբասի է նշված⁸⁴⁴: Պետք է անմիջապես նկատել, որ Օլեարիուսի՝ 100 000 գլխահարկ վճարող իրանահայերի մասին հաղորդումը չի արտացոլում չափահաս արևելահայ տղամարդկանց ընդհանուր թվաքանակը: Դա հաստատվում է ինչպես վերը կատարված, այնպես էլ մեր հետագա քննության արդյունքներով: Բանն այն է, որ 1636 թ. Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու ռազմաքաղաքական իրավիճակը ծայրահեղ ծանր էր՝ մասնավորապես 1604-1618 թթ. յոթ-ութ փուլով իրագործված զանգվածային բռնագաղթների⁸⁴⁵ և ընդհուպ մինչև 1639 թ. շարունակվող թուրք-պարսկական պատերազմների պատճառով: Հասկանալի է, որ այդ տարիներին արևելահայության մեծ հատվածներ, հավանաբար՝ նույնիսկ որոշ ամբողջովին ավերված գավառներ, ազատված են եղել գլխահարկից՝ այն վճարելու կարողությունից զուրկ լինելու բերումով:

Եսայի Հասան-Ջալալյանը մանրամասնորեն նկարագրում է 1699-1702 թթ. Սեֆյանների անցկացրած մեծ մարդահամարը՝ «մարդաթիւ եւ աշխարհագիրը»⁸⁴⁶, որին զուգահեռ որոշվել էր

⁸⁴³ Դուկաս Վանանդեցի. Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի, էջ 27:

⁸⁴⁴ «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 140, ծնթ. 3 (բուն աղբյուրը՝ **Dapper, Olfert**. *Asia oder ausführliche Beschreibung des Reichs des großen Mogul u. des großen Theils von Indien ... : nebst einer vollkommenen Vorstellung des Königreichs Persien wie auch Georgien, Mengrelien, Cirkassien ..* - Nürnberg: Hoffmann, 1681, էջ 106): Օ. Դապպերի գրքի այս գերմաներեն հրատարակությունը թարգմանվել է հոլանդերենից, այլ ոչ թե իսլանդերենից, ինչպես վրիպմամբ նշված է Աշ. Հովհաննիսյանի «Դրվագներ»-ում (տե՛ս նույն տեղում):

⁸⁴⁵ Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց, էջ 147. հմմտ. Գանեղան, Առաքել Դավրիժեցու երկեր..., էջ 88: Առավել մանրամասն տե՛ս աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...»:

⁸⁴⁶ Եսայի կաթ., էջ 13:

եռապատկել բոլոր հարկերը: 1702 թ. գլխահարկը ևս եռապատիկ չափով է գանձվել:

«... եղին հարկս ի վերայ գրելոց գլխոցն՝ երեքապատիկ յաւելմամբ ի վերայ առաջնոյ սահմանին... զի ի ՌձԽԼ (=1699) թուին սկսան եւ ի ՌձԾԱ (=1702) թուին հրաման արարին զերեք տարւոյ զգլխահարկ ժողովդեանն՝ զոր նոր եղին [հավաքել]. նաեւ վասն եկեղեցականաց, եւ կրօնաւորաց կարգեալն ընդ նմին միահաղոյն առնուլ»⁸⁴⁷:

Այս կարևոր տեղեկությունը հաստատվում է ֆրանսիացի ճանաչված գիտնական Պիտտոն դը Տուրնեֆորի (1656-1708) ճիշտ 1702 թ. վերաբերող հաղորդմամբ, ըստ որի՝ Պարսկաստանում հայերն ու վրացիները մարդագլուխ 6 աբասի էին վճարում (=1200 դինար)⁸⁴⁸: Այսպիսով՝ Տուրնեֆորի, Օլեարիուսի, Դապպերի և Եսայի կաթողիկոսի հաղորդումները միմյանց վերահաստատում և փոխլրացնում են: Փաստորեն, Պարսկաստանում առնվազն 1636 թ. ի վեր գլխահարկը կազմել է 2 աբասի, բայց 1699-1702 թթ. այդ դրույքաչափը եռապատկվել է՝ հասնելով 6 աբասու⁸⁴⁹: Ի դեպ, Պարսկաստանում մեծ մարդահամարի անցկացման և հարկապահանջության բեռը եռապատկելու որդեգրած քաղաքականությանը համահունչ էր նաև այն, որ

⁸⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 14-15: Եսայու երկի անգլերեն հրատարակության մեջ «զերեք տարւոյ զգլխահարկ»-ը թարգմանվել է պարզապես իբրև «նոր հարկեր» (new taxes), այնինչ ճիշտը՝ «poll tax» կամ «head tax» թարգմանելն է (**Esayi Hasan Jalaleants. A Brief History of the Aghuank Region.** Intr. and annotated transl. by George A. Bournoutian. Costa Mesa, Ca.: Mazda Publishers, 2009, p. 49):

⁸⁴⁸ **Tournefort, Joseph Pitton de.** *A voyage into the Levant*, Vol. II, p. 234. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 140:

⁸⁴⁹ Այս միմյանցից անկախ շարադրող չորս հեղինակների փոխհաստատող տեղեկությունների համատեքստում անհավանական է թվում Ռաֆայել դյու Մանի XVII դարի կեսերին վերաբերող հաղորդումն առ այն, թե Պարսկաստանում գլխահարկի տարեկան չափն իբր 9 աբասի էր կամ մոտավորապես մի միլիոն ոսկի («Դրվագներ», հ. Բ, էջ 140. բուն աղբյուրը՝ **Mans, Raphaël du.** *Estat de la Perse en 1660*, Appendice, XLV, p. 346): Մի ոսկին հավասար էր 2,5 դուրուշի (**Ավդալբեգյան Թադ.** Գլխահարկը Թուրքիայում XVII–XVIII դդ., էջ 176):

1701 թ. Կ. Պոլիս այցելած պարսից դեսպանը օսմանցիների կողմից վերագրավված Բասրայի բանալիները վերագարձնելով սուլթանին, նրանից թույլտվություն էր կորզել առ այն, որ Օսմանյան կայսրությունում առևտրով զբաղվող պարսկահպատակ հայերից գլխահարկ այլևս չպահանջվի⁸⁵⁰: Հասկանալի է, որ այդ միջոցով Սեֆյանները ձգտում էին ավելացնել արևելահայ վաճառականներից հարկվող գումարների ծավալը:

Նույն մարդահամարի անցկացման ժամանակ սահմանվել էր, որ գլխահարկ գանձվի նաև հոգևորականներից, ինչը Նսայի կաթողիկոսի վկայությամբ, չլսված-չտեսնված բան էր՝ «յառաջնումն ոչ երեւէր բնաւ»⁸⁵¹: Սակայն գլխահարկի այդ աննախադեպ պարտադրումը հոգևորականներին՝ ի խախտումն նախորդ դարավոր պատմական ավանդույթի, երկար չի տևել՝ գործադրվելով գուցե թե միայն չարաբաստիկ 1699-1702 թթ.⁸⁵²:

850 Эзов. Сношения, док. 9, с. 36. հմմտ. Լեո, հ. 3, գ. 2, էջ 56:

851 Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմություն, էջ 14:

852 449-451 թթ. հայոց ազատագրական պատերազմին ևս նախորդել էր (Սասանյան) Իրանի կենտրոնական իշխանության՝ 447-448 թթ. անցկացրած աշխարհագիրը, որից հետո հարկահանությունը կտրուկ ծանրացել էր, իսկ Հայոց եկեղեցու ապահարկ վիճակը՝ խախտվել: Եղիշեի խոսքերով՝ «զազատություն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն», «միայնակեաց քրիստոնէայք, որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրով էարկ», «[հարկի տակ] եպիսկոպոսաց և երիցանց դնէին» (Եղիշէ. «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին»: Գրաբար համեմատական բնագիրն ու աշխարհաբար թարգմ.՝ Ե. Տեր-Մինասյանի: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1989, էջ 44-47): Պատմական այս խիստ ուշագրավ զուգահեռն ընդամենը ցույց է տալիս, որ թեև հինգերորդից մինչև տասնութերորդ դար շատ ժամանակ էր անցել, փոխվել էր Իրանական տերության կրոնն ու պետական կառուցվածքը, սակայն գաղութատիրական շատ ավանդույթներ պահպանվել էին գրեթե նույնությամբ: Նկատենք նաև, որ ինչպես քրիստոնյա, այնպես էլ մահմեդական հոգևորականությունն ազատված էր հարկերից նաև մոնղոլ-թաթարական տիրապետության շրջանում (տե՛ս «Картлис Цховреба (История Грузии)». Под ред. акад. Роина Метревели. Тбилиси: Изд-во Артануджи, 2008, с. 364. հմմտ. Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն Հայոց: Աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի. Երևան, 1961, Գ. ԾԷ, էջ 358): Պահպանվել է Ջեմալշահի (1437-1467) մի հրովարտակը, որով արգելվում է ջիզյա և այլ հարկեր գանձել,

Այսպես ենք եզրակացնում, որովհետև սկզբնաղբյուրներում հոգևորականներից գլխահարկ գանձելու մասին տեղեկություն ալլևս չի հանդիպում: Ընդհակառակը, 1706–1722 թթ. Ս. էջմիածնի և շահական արքունիքի միջև պաշտոնական գրազրույթյուններում մշտապես շեշտվում է, որ այդ ժամանակահատվածում բոլոր վանքերը եղել են մաղաֆ, այն է՝ ազատված ինչպես գլխահարկից, այնպես էլ ամեն տեսակի այլ հարկերից, տարեկան մուծելով միայն խորհրդանշական մի ոչ մեծ գումար (Մայր Աթոռը, սովորաբար, մուծում էր մոտ 350 ղուրուշ, իսկ Արևելյան Հայաստանի մյուս վանքերը միասին՝ ևս 700 ղուրուշ)⁸⁵³: Փոխարենը, ինչպես պետք է հետևեցնել դը Տուրնեֆորի՝ 1702 թվականին վերաբերող մի հաղորդումից, Ս. էջմիածնի գահակալին ստիպել են վճարել այն հայ աղքատ հոծ զանգվածի փոխարեն, որն ինքը ջիզյա մուծելու կարողունակ չէր⁸⁵⁴ (ստորև այդ կարևոր տեղեկությունը մանրամասն վերլուծության կենթարկվի): XVI–XVIII դդ. իրանական բարձրագույն պետական ու հոգևոր իշխանությունների տված ֆեթվաներում ու ֆերմաններում բազմիցս է շեշտված, որ «կանոնավոր կերպով ջիզյա հատուցող հայերին ոչ ոք իրավունք չունի ստիպելու, որ քրիստոնեական հավատքը թողնեն և մահմեդականություն ընդունեն»⁸⁵⁵:

Սակայն այս պարագայում էլ հին օրենքի խախտում էր թույլ տրվում, քանի որ աղքատները գլխահարկից ազատված

մասնավորապես, Գանձասարի հոգևորականությունից («Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», I. Հրովարտակներ, պր. Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.), էջ 45–46. հմմտ. «...պր. Բ (1601–1650), էջ 88–89): 1724 թ. գրավելով Երևանը՝ օսմանցիները ևս վերահաստատեցին Մայր Աթոռի ու արևելահայ հոգևորականության ապահարկությունը. «ի սևագլխացն ասէ ճազիայ (=ջիզյա) և խպանն մի առցի՝ թէ՛ ի մեծացն և թէ՛ ի փոքունցն» (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան. «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1գ, վավ. 306ա):

⁸⁵³ Սիմեոն Երևանցի. Ջամբո, էջ 130–138. նույն երկի աշխարհ. թարգմ. (Եր., 2003)՝ էջ 182–206:

⁸⁵⁴ Tournefort, *A voyage into the Levant*, Vol. II, pp. 301–302:

⁸⁵⁵ Փափագյան Շ. Դ. Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ, էջ 87:

էին համարվում: Այսպիսով, շահական իշխանությունը, ձևականորեն հավատարիմ մնալով Ս. Էջմիածնի ապահարկությանը, Մայր Աթոռին դրել էր ֆինանսական ծանրագույն բեռի տակ: Բայց, ինչպես ասվեց, Մայր Աթոռի դեմ այս ճնշումները 1703 (ամենաուշը՝ 1706) թվականից ի վեր վերացվել են, զուգահեռաբար՝ վերահաստատվել է հայ բնակչության սոցիալապես խոցելի խավերի գլխահարկից ազատվելու իրավունքը: Հարկային բեռի թեթևացման, մասնավորապես, ջիզյայի անօրինական գանձումների վերացման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերից էր, օրինակ, շահ Սուլթան-Հուսեյնի՝ հուլ. 9 — օգոստ. 7, 1709 թվակիր հատուկ հրամանագրով՝ Լոռիում Արղունյաններին ենթակա «57 հայկական ծխերի» գլխահարկից ազատված լինելու իրավունքի վերահաստատումը⁸⁵⁶:

Արևելահայ հոգևոր կենտրոններից գլխահարկի շարունակական գանձումը կարող էր անցանկալի հետևանքներ ունենալ Սեֆյան տերության համար՝ դրդելով իրանահայ հոգևորականությանը և նրա ազդեցության տակ գտնվող առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներին հայացքը հառել Օսմանյան կայսրությանը, որտեղ գլխահարկից հայ կղերի ազատված լինելու վաղեմի իրավունքը չէր խախտվել: Այդուամենայնիվ, պատմական տեղեկությունները վկայում են, որ ո՛չ Մայր Աթոռում, ո՛չ էլ արևելահայ մյուս հոգևոր կենտրոններում քաղաքական կողմնորոշման այդպիսի շրջադարձ երբեք տեղի չի ունեցել⁸⁵⁷: Այս հանգամանքը ևս հուշում է, որ XVIII դարի սկզբին

⁸⁵⁶ Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. I, док. 100, с. 130-132. հմմտ. պարսկերեն բնագիրը՝ էջ 838: Տե՛ս նաև աստ, ծնթ. 912:

⁸⁵⁷ Ս. Էջմիածնի գահակալների «պարսկամետության» մասին տե՛ս «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 604-605: Այդուամենայնիվ, կաթողիկոսների այդ տիրապետական ամերևույթ դրսևորումներին պետք է մոտենալ մեծ վերապահումով՝ հասկանալով, որ եթե նրանք իրոք պարսկական լուծը նախընտրելի էին համարում օսմանյանից, դա դեռ չի նշանակում, թե նրանց չէր ոգևորում քրիստոնյա տերության հովանու ներքո հայկական պետականության վերականգնման հեռանկարը: Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսներից մի քանիսն էլ ուղղակիորեն կապված էին հայ զաղտնի ազատագրական շարժման հետ (այդ մասին մանրամասն տե՛ս ԱՊ IX):

Սեֆյանների կիրառած արտակարգ հարկահանությունը ժամանակավոր բնույթ է կրել: 1722-1735 թթ. օսմանյան օկուպացիոն վարչակարգը, որը նույնպես գլխահարկ էր գանձում նոր գրավված արևելահայ շրջանների քրիստոնյա բնակչությունից (այդ մասին՝ քիչ հետո)⁸⁵⁸, վերահաստատեց արևելահայ կղերի «մաղաֆությունը» (մուաֆություն), այն է՝ ապահարկ կարգավիճակը: Դա պարզ նշված է, օրինակ, Վաղարշապատ գյուղի՝ 1725 թ. կազմված հարկացուցակում. «Հիշյալ վանքում բնակվող կաթողիկոսն ու կրոնավորները... ազատված են ջիգյայից, իսփանջից, բեյթ-ուլ-մալից և այլ ընթացիկ (սովորութային) պարտավորություններից... Բուն նրանում և նրա շրջակայքում հիշյալ վանքին ենթակա վանքերում բնակվող կրոնավորները նույնպես, վերոհիշյալ կարգով, ազատված են հարկերից (մուաֆ են և մուսալլամ)»⁸⁵⁹:

Ի. Պետրուշևսկին, ճիշտ չհասկանալով Աբրահամ Կրետացու մի հաղորդումը, պնդում է, թե գլխահարկը Նադիր շահի հրամանով իբր վերացվել էր⁸⁶⁰: Նույն սխալ եզրակացությանն էր եկել (ըստ երևույթին, Պետրուշևսկու ազդեցությամբ) նաև Աշ. Հովհաննիսյանը, գրելով, թե գլխահարկը «հարատևեց մինչև Նադիր շահի օրերը»⁸⁶¹: Իրականում՝ Աբրահամ Կրետացու խնդրո առարկա հաղորդումը ոչ թե չեղյալ է հայտարարում, այլ, ընդհակառակը, մեկ անգամ ևս ընդգծում է հայերի գլխահարկ վճարելու պարտադրանքը՝ նշելով, որ, «բացառությամբ ջիգյայի» («և բաց ճիգիյէյէն»), մյուս բոլոր հարկերն ու (շիա) մահմեդականները պարտավոր են վճարել հավասար հիմունքներով՝ «զկէսն՝ հայք և զկէսն՝ ղզլպաշը»⁸⁶²:

858 Միմեօն Երեւանցի. Ջամբո, էջ 134-135. նույն երկի աշխարհ. թարգմ.՝ էջ 187: Հայոց վանքերի «մաղաֆությունը» շարունակվեց նաև օսմանյան ռազմական տարիներին՝ 1724-1735 թթ. ու դրանից հետո:

859 Փափազյան Հ. Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, էջ 453:

860 Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 284.

861 «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 139:

862 Աբրահամ Կրետացի. Պատմութիւն, էջ 70, 211:

Զիզյայի դրույքները 1720-1721 թթ.

1736 թ. փետրվարի 21-ին Մուղանի դաշտում գտնվող Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի մոտ են ներկայանում Շամախուց ժամանած մի քանի հայ հոգևորական և 5-6 աշխարհիկ գործիչներ («իշխաններ», այն է՝ մելիքներ կամ գյուղապետներ), որոնք խնդրում են նրան՝ օգտագործելով իր լավ հարաբերությունները Պարսկաստանի նոր տիրակալի՝ Նադիրի հետ, միջնորդել, որպեսզի գլխահարկը, որ չափից ավել էին պահանջում («զոր շատ պահանջէին»), գանձվի այնքան, որքան նախկինում էր՝ «ըստ առաջի սահմանին՝ տնով մարդու՝ Գ (3) ղուրուշ և ազապ տղայոց՝ ղուրուշ և կէս»⁸⁶³։ Այս արժեքավոր տեղեկությունը վերծանելու համար անհրաժեշտ է նախապես ճշտել երկու հարց. ա) ղուրուշի արժեքն ու հարաբերությունն իրանական դրամի հետ, բ) «ըստ առաջի սահմանին» ասելով կոնկրետ ո՞ր անցյալ ժամանակահատվածը նկատի ունեին հայ գործիչները, այսինքն՝ գլխահարկը ե՞րբ էր իրենց նշած դրույքների չափով գանձվել։

Օսմանյան նոր ղուրուշն 120 աղչե արժողություն ունեցող արծաթե դրամ էր, որ շրջանառության մեջ էր դրվել հարաբերականորեն վերջերս՝ XVIII դարի առաջին քսանամյակում⁸⁶⁴։ 1725-1735 թթ. 1 պարսկական թումանը հավասար էր մոտավորապես 15 ղուրուշի⁸⁶⁵։ Հետևաբար, 3 ղուրուշը հավասար էր 10

⁸⁶³ Նույն տեղում, էջ 135, 254 (ռուս. թարգմ)։

⁸⁶⁴ Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press, 2000, pp. 159-161. այդ փաստը բազմիցս նշված է 1720-ական թթ. վերաբերող մի շարք օսմաներին վավերագրերում՝ Шенгелия Н. Н. Финансовое ведомство османской империи и его документация (на примере анализа финансовых документов «себеб-и тахрир-и хюкюм»). – Османская империя: система государственного управления, социальные и этно-религиозные проблемы. Под ред. С. Ф. Орешковой. Москва: «Наука», 1986, с. 47, 50, 53, 61, 64.

⁸⁶⁵ «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 141. հմմտ. «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը»։ Հրովարտական, պրակ Դ (1734-1797)։ Աշխ.՝ Բ. Պ. Կոստիկյանի։ Երևան, 2008, էջ 198։

աբասու, 1,5 ղուրուշը՝ 5 աբասու: Այն, որ գլխահարկի գումարը նշված է ղուրուշով, այլ ոչ թե աբասիով, պարզորեն մատնանշում է, որ 1725-1735 թթ. օսմանցիների ռազմակալած պարսկական նահանգներում (գոնե հաստատ՝ Այսրկովկասում) ղուրուշը դարձել էր դրամական շրջանառության հիմնական միջոցներից մեկը:

1722 թ. ընդհուպ մինչև 1735 թ. Այսրկովկասում ապրող հայերը, հայտնվելով իրանական ենթակայությանից դուրս, բնականաբար, գլխահարկ չէին մուծում շահական գանձարան: Ուրեմն, գլխահարկի Կրետացու հիշատակած նախկին դրուշները՝ 3 ղուրուշ (10 աբասի)՝ ամուսնացած տղամարդու և 1,5 ղուրուշ (5 աբասի)՝ ամուրու համար, արտացոլում են Սեֆյանների տերության վերջին տարիներին՝ 1720-1721 թթ. գործող հարկային պարտավորությունները⁸⁶⁶: Այս եզրակացությունը հաստատվում է օսմանյան իշխանությունների՝ Արևելյան Հայաստանի ռազմակալված շրջաններում գլխահարկի նոր և ավելի բարձր դրուշների կիրառման մասին մեզ հասած տեղեկություններով: Ըստ դիվանական մի վավերագրի, ամուսնացածներից և այրիներից օսմանյան հարկապահանջները գանձում

⁸⁶⁶ 1702 թ. գանձվող վեց (հետևաբար, ամուրիների համար՝ երեք) արասուց գլխահարկի դրուշի դրամային բացարձակ թվերով արտահայտվող այս բարձրացումը՝ տաս (ամուրիների համար՝ հինգ) արասի, ամենայն հավանականությամբ, սղանի հետևանք էր: Այդ են վկայում նաև 1717 և 1721 թթ. կտրված արասիի քաշի իրարահաջորդ իջեցումները՝ համապատասխանաբար 5,34 և 3,5 գրամի: Մինչդեռ շահ Աբբաս Ա-ի (1587–1629) և շահ Աբբաս Բ-ի (1642–1666) օրոք հատված հին արասիները կշռում էին համապատասխանաբար 7,68 և 7,39 գրամ, իսկ շահ Սուլթան-Հուսեյնի (1694–1722) գահակալման նախնական շրջանում՝ 6,91 գրամ: Այս հին արասիները մնացել էին շրջանառության մեջ՝ նախկինի պես արժեքնալով 200 դինար (տե՛ս **Avery P., Fragner B. G., Simmons J. B.** “ABBĀSĪ,” *Encyclopedia Iranica*. Vol. I, ed. by Ehsan Yarshater. London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1985, p. 86; cf. “Persia: Money,”

http://pierre-marteau.com/wiki/index.php?title=Money_%28Persia%29);

էին 25 աղչե (=4,8 ղուրուշ=16 աբասի), իսկ այրիններից՝ 6-ական աղչե⁸⁶⁷: Այսինքն՝ գլխահարկը ավելի քան 50 տոկոսով բարձրացվել էր՝ հասնելով 10-ից 16 աբասու: Քննվող հարցի մասին կարևոր տվյալներ է պարունակում նաև հիշրեթի 1137 և 1138 (=1724-1726) թթ. Երևանի օսմանյան բերդապահ կայազորի հրամանատար Ռաջաբ փաշայի և նրա ենթակա պաշտոնյաների կողմից Արքունի դիվանի գլխավոր հաշվապահությանը ներկայացված՝ հիշյալ թվականների ելից և մտից մանրամասն հաշվեկշիռը՝ «Դեֆթեր-ի մուկաթիաթը», ըստ որի՝ ջիզյայի վերին, միջին և ստորին (ալա, օվսաթ, աղմա) տարեկան սակերը կազմում էին 10,5, [մոտ 4,5] և 2,5 ղուրուշ, համապատասխանաբար՝ ունևորների, միջակների և չքավորների համար⁸⁶⁸: Գլխահարկի այս բարձր սակերը գրեթե նույն չափերով (9, 4,5 և

⁸⁶⁷ **Փափազյան Հ.** Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, էջ 444: Այս հարկացուցակներում գլխահարկը նշվում է *խափանջ* անունով: Լեոյի մի հատորի վերահրատարակությունը ծանոթագրելիս՝ Հ. Դ. Փափազյանը նկատում է, որ Օսմանյան կայսրությունում գլխահարկը քաղաքներում կոչվում էր *ջիզյա*, իսկ գյուղերում՝ *խափանջ* (տե՛ս **Լեո.** «Հայոց պատմություն», հ. 3, գիրք 1: Երևան. «Հայաստան», 1969, էջ 486-487, ծնթ. 28): «Իսփանջ»-ի մասին գիտական գրականության մեջ զգալի թվով տեղեկություններն ու կարծիքներն ի մի բերած Լ. Վարդանը նույնպես եզրակացնում է, որ «[օսմանյան] կանոնագրություններու, հրովարտակներու, սկզբնաղբյուրներու և գրականության բոլոր տվյալներն ալ ցույց կուտան, որ գլխահարկ մըն էր *խաբենը*» (**Վարդան, Լեոն.** Հարկերը Օսմանյան և Պարսկական կայսրություններուն մեջ, ԺԵ-Ի դար, հ. Ա, Երևան, 2004, էջ 505): Իսթենդ-իսփանջը որպես «գլխահարկի տեսակ» է բնութագրված նաև օսմանյան աշխարհագիր մատյանների քննությանը նվիրված հետևյալ ուսումնասիրության մեջ՝ **Սահակյան Լ.** Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների..., էջ 284:

⁸⁶⁸ **Փափազյան Հ. Դ.** Մոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 200 (Հ. Փափազյանի հոդվածում միջին սակի՝ *օվսաթի*, չափը, ըստ ամենայնի, տպագրական վրիպման պատճառով բացակայում է, այն վերականգնել ենք հաջորդ տեղեկության հիման վրա):

2,5 դուրուշ) կիրառվում էին արևմտահայ գավառներում տակավին 1691 թ. ի վեր⁸⁶⁹: Առկա աղբյուրները թույլ են տալիս նաև եզրակացնել, որ Օսմանյան կայսրությունում տարբերական (ըստ եկամտի) գլխահարկը մտցվել էր նույն 1691 թ.⁸⁷⁰: Մինչդեռ Պարսկաստանում ջիզյան շարունակում էր գանձվել անկախ հարկատուի եկամտի չափերի, ինչը համեմատաբար պակաս ճնշող պարտավորություն էր:

Օսմանյան գիշատիչ հարկապահանջության դեմ հայոց դժգոհությունն արտահայտվել էր, մասնավորապես, 1727 թ. գարնանը, երբ Դավիթ-բեկի զորականները թուրքական զորքերը Մեղրիից դուրս շարտելուց հետո սպանում են օսմանցի հարկահան պաշտոնյային՝ ընդամին նրա բեռում հայտնաբերելով ու հրի մատնելով 32,000 «թուղթս հարկաց»⁸⁷¹: Այս տեղեկությունն իր հաստատումն է գտնում այն փաստում, որ 1720-ական թթ. Արևելյան Հայաստանում օսմանյան օկուպացիոն իշխանությունների կազմած հարկացուցակների շարքում Մեղրիին վերաբերող վավերագրերն իսպառ բացակայում են⁸⁷²: Դրանով հանդերձ, գլխահարկը (իսփանջը) միակ հարկն էր, որն օսմանցիները չէին բարձրացրել 1725-1731 թթ. ժամանակահատվածում⁸⁷³:

⁸⁶⁹ Տե՛ս **Լալայեան, Ե.** Հայ գրչագրներ. – «Ազգագրական հանդես», 1897, № 2, էջ 290-291. հմմտ. «Գրվագներ», հ. Բ, էջ 390:

⁸⁷⁰ Այս կարևոր հետևությունը կարելի է անել՝ բաղդատելով երկու տարբեր հիշատակարանների տվյալները, որոնք առանձին-առանձին օգտագործել էին Աշ. Հովհաննիսյանն ու Թ. Ավդալբեգյանը (**Լալայեան Ե.** Հայ գրչագրներ, էջ 290-291, «Դիւան Հայոց Պատմութեան»: Գիրք Ժ (ԺԵ-ԺԹ դդ.): Աշխ.՝ Գ. Աղանեանցի: Թիֆլիս, 1912, էջ 126. հմմտ. «Գրվագներ», հ. Բ, էջ 390-391. **Ավդալբեգյան Թադ.**, Գլխահարկը Թուրքիայում XVII–XVIII դարերում, էջ 183):

⁸⁷¹ ՊՏԱ, էջ 138. Համապատում, էջ 172-173 (հարկային թղթերն այդպես մասին տեղեկությունը պահպանվել է միայն Համապատումում):

⁸⁷² **Փափազյան Հ. Դ.** Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 197:

⁸⁷³ **Փափազյան Հ.** Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, էջ 444, 446:

Այդուամենայնիվ, գլխահարկը չափազանց ծանր բեռ էր նաև Սեֆյան տերությունում, որտեղ «շատ հաճախ որոշ գյուղերից ստացվող գլխահարկը կազմում էր նույն գյուղից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի կեսից ավելին»⁸⁷⁴:

Այսպիսով՝ կասկած չի մնում, որ 1736 թ. հայերը խնդրում էին Նադիրին վերահաստատել օսմանյան ռազմակալումից առաջ գործող Սեֆյանների հարկագանձման զգալիորեն ավելի ցածր նորմերը՝ 3 ղուրուշ ամուսնացած տղամարդու և 1,5 ղուրուշ ամուրու համար:

Արևելահայության ֆանակը՝ ըստ գլխահարկի տարեկան ընդհանուր չափի

Վերն ի հայտ բերված պատմական փաստերի հենքին մեծ արժեք է ձեռք բերում 1707 թ. մինչև 1725 թ. օգոստոսը Պարսկաստանում գործած, մասնավորապես՝ երկար ժամանակ շահական արքունիքում թարգմանիչ աշխատած ու հայկական հարցերին լավատեղյակ լեհ ճիզվիտ Թադեուշ Կրուշինսկու մի հաղորդումը, ըստ որի՝ հայերը տարեկան պարսկական գանձարան էին մուծում 120 000 թուման գլխահարկ⁸⁷⁵.

⁸⁷⁴ Փափազյան Հ. Գ. Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ, էջ 87:

⁸⁷⁵ 120 000 թուման գումարի չափն ավելի առարկայորեն պատկերացնելու համար բերենք դրամագումարային բնույթի մի քանի պատմական տեղեկություն: Ըստ Տավերնիեի, 1670-ական թթ. Երևանի խանի տարեկան եկամուտը կազմում էր 20,000 թուման (Tavernier. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*, I, p. 13): «Լեզգի» իշխանագուն Ալիաս-միրզայի, նույն ինքը՝ Երևանի Սաֆի-կուլի ագահ խանի (1666-1674) ողջ ունեցվածքը կազմում էր 400 ուղտաբեռ «թե՛ ոսկի, թե՛ արծաթ, թե՛ պղինձ, թե՛ խալի, թե՛ չադր, թե՛ ձի, թե՛ ուղտ»՝ 30,000 թուման ընդհանուր արժողությամբ (տե՛ս Զաքարիա Ազուլեցի. Օրագրություն, էջ 122): Որպես շատ մեծ հարստություն, Եսայի Հասան-Ջալալյանը հիշատակում է Ծիրվանի Դարբալա գավառի բռնավոր ոմն մահմեդական Մելիքի ունեցվածքը՝ որ միայն ոսկով ու արծաթով կազմում էր 70,000 թուման, որ թվում է, թե չափազանցություն պետք է լինի (Եսայի կաթ., էջ 28): 1717 թ. իրանյան նոր մեծ բանակի կազմավորման, ֆինանսավորման ու հանդերձավորման համար մեջլիսը որոշել էր երկրի բնակչու-

«Գալով գլխահարկի հաշվառքին՝ հաստատապես գիտեմ, որ միայն հայ ազգը, ներառյալ Մեծ Հայքի թագավորության (իմա՝ Արևելյան Հայաստանի – Ա.Ա.) սահմաններից դուրս՝ դեպի Սպահան ձգվող այլ նահանգներում լայնորեն սփռված զանգվածը, ամեն տարի այս հոդվածով վնասում է 120 000 թուման»⁸⁷⁶:

«Մեծ Հայքի թագավորություն» ասելով՝ Կրուշինսկին նկատի ունի Հայաստանի արևելյան (պարսկական) մասը մոտավորապես այն սահմաններում, որոնք գծել էր նրա ժամանակակից Իսրայել Օրին իր Պֆալցյան ծրագրում (տե՛ս Աղյուսակ Ա):

թյունից զանձել արտակարգ հարկեր՝ 350 000 թուման (=5 250 000 էկյու) ընդհանուր չափով, սակայն երկուդեկով նոր խտվություններից, հրաժարվել էր այդ գաղափարի իրագործումից (**Бушев П. П.** Посольство Артемия Волынского в Иран в 1715-1718 гг., 1978, с. 5): Իսրայել Օրու համաձայն, 1690-ական թթ. վերջին պարսկական հեծելազորայիններից յուրաքանչյուրը տարեկան ստանում էր 25-30 էկյու (**Эзов.** Сношения, док. 9, §30, с. 39. հմմտ. **Լեո,** հ. 3, գիրք 2, էջ 59, որտեղ, ինչպես և Օրիի ամբողջ զեկուցագրում escus-ը թարգմանված է «սկուտ»): Քառորդ դար անց Նադիր շահի շատ ավելի մեծաքանակ՝ 200 000-անոց բանակի յուրաքանչյուր մարտիկի, այդ թվում՝ սպաների վրա կատարվող տարեկան ծախսը (ներառյալ ռոճիկը) կազմում էր արդեն միջին հաշվով 100 էկյու/կրոն (crown), իսկ ամբողջ բանակի մեկ տարվա ծախսը՝ 20 միլիոն էկյու կամ 5 միլիոն ֆունտ ստերլինգ (**Hanway, Jonas.** *An historical account of the British trade...*, Vol. 1, p. 297), այսինքն՝ 1 333 333 թուման: 1740 թ. Նադիրը 24,000 էկյու/կրոն է բռնագանձում Ս. Էջմիածնից իր բանակի հաշվին, ասելով, որ «հոգևորականությանը հարստություն պետք չէ, իսկ իր բանակը փողի կարիք ունի» (**Асланян М.** *Английский путешественник XVIII века*, с. 85):

⁸⁷⁶ «...calculus capitalis census subijcio. Hoc mihi rite comprobatum, quod sola natio Armena, etiam extra majoris Armenia Regnum, una parte versus Aspaham in aliis Provinciis late extensa, quotannis, hoc titulo, solvit centum viginti millia Tomanorum» (**Krusiński, Tadeusz J.** *Tragica vertentis belli Persici Historia per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728 continuata post Gallicos, Hollandicos, Germanicos ac demum Turcicos Autlioris typos auctior ... accessit ... Prodromus...*, Leopoli, 1740, p. 200. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 379): Նույն տեղում Կրուշինսկին գրում է, թե գլխահարկն իբր հավաքվում էր «ոչ թե առանձին անհատներից, այլ ընտանիքներից»: Այս բացատրությունը ճշգրիտ չէ: Իրականում, ինչպես վերև ասվել է, գլխահարկ պարտավոր էին մուծել չափահաս տղամարդիկ, պարզապես «մեկ չափահաս տղամարդ»-մեկ ընտանիք» մոդելն իրոք շատ հաճախ էր համընկնում:

Բանն այն է, որ XVII–XVIII դարերում հայ և օտար հեղինակները հաճախ էին Հայաստանի պարսկական մասը՝ Մեծ Հայք, իսկ օսմանյան մասը՝ Փոքր Հայք անվանում (տե՛ս Հավելված):

Արդ, Թադեոսը Կրուշինսկու և Աբրահամ Կրետացու վերոբերյալ հաղորդումները բաղդատելու հիման վրա կարելի է մի քանի փոփոխումներ անել ոչ միայն չափահաս հայ տղամարդկանց, այլև Սեֆյան տերության բնակվող ամբողջ հայության մոտավոր քանակը:

Հաշվարկը կատարենք աբասիով՝ նկատի ունենալով, որ 1 թումանը հավասար էր 50 աբասու (= 15 ղուրուշ):

Եվ այսպես, 120 000 թումանը հավասար է 6 000 000 աբասիի ($120\,000 \cdot 50 = 6\,000\,000$): Եթե բոլոր չափահաս աշխատունակ տղամարդիկ լինեին ամուսնացած, ապա նրանց քանակը կլինեիր 600 000 մարդ (6 000 000 աբասին բաժանելով 10-ի կստանանք 600 000): Սակայն չափահաս աշխատունակ արուների խմբում կային նաև ամուսնիկներ, որոնց թիվը գտնելու համար հարկ է մոտավորապես որոշել չափահաս արական բնակչության ընդհանուր քանակի մեջ նրանց կազմած տոկոսը: Խաղաղ պայմաններում հայկական գյուղական ու քաղաքային ավանդական միջավայրում ամուսնիկները կարող էին կազմել, թերևս, ոչ ավելի, քան (պայմանական ու կլորացված կտրվածքով) 10 տոկոսը: Այս հետևությունը կարելի է հանգել հետևյալ պատմաազգագրական համեմատության միջոցով: Եվրոպացի պատմաբան-ժողովրդագիրների հետազոտությունների համաձայն, XIX դարում Արևմտյան Եվրոպայում ամուսնություն միջին տարիքը կանանց համար 24 տարեկանն էր, տղամարդկանց համար՝ 26-ը, իսկ Արևելյան Եվրոպայում (մոտավորապես Ս. Պետերբուրգից մինչև Տրիեստ քաղաք պայմանական սահմանագծից դեպի արևելք), համապատասխանաբար, 22 և 24 տարեկանը⁸⁷⁷: Նահապետական հայկական միջավայրում ամուսնություն միջին տարիքը XVII–XVIII դարերում շատ ավելի ցածր էր:

⁸⁷⁷ Баччи М. Л. Демографическая история Европы, с. 149.

Ամուսնության տարիքը ցածր է լինում հատկապես այն հասարակական միջավայրերում, որտեղ ամուսնական բնակության ձևը հայրատեղային (պատրիարխալ) է, այսինքն՝ երբ կինը տեղափոխվում է տղամարդու տուն, ըստ այդմ՝ նոր զուգը պարտադրված չի լինում նախապես հատուկ միջոցներ կուտակել առանձին և ինքնուրույն ապրելու համար⁸⁷⁸։ Իսկ հայկական հասարակությանը XVII–XVIII դարերում ամբողջովին հայրատեղային էր։

Այսպես, հռչակավոր ճանապարհորդ և ուղեգիր Կորնելիսը (դը) Բրույնը (1652-1727), 1703-1704 թթ. մոտ մեկ տարի ապրելով Սպահանում և մոտիկիկց ծանոթանալով Նոր Զուղայի հայության կյանքին ու կենցաղին⁸⁷⁹, նկատում էր, թե «հայերի սովորություններից ոչինչ իրեն ավելի արտասովոր չի թվացել, քան երեսաներին դեռևս մանկական տարիքում ամուսնացնելը, քանզի շատ քչերն են, որ 10-12 տարեկանում ամուսնացած չեն։ Հայերը երեսաներին նշանում են նույնիսկ մինչև նրանց մեկ տարեկան դառնալը, իսկ հաճախ՝ տակավին մոր արգանդում։ Այս կապակցությամբ հայերի բերած պատճառաբանությունն այն է, որ, եթե աղջիկներն ամուսնացած չլինեն, ապա [Սեֆյան իշխանավորները] նրանց կարող են խլել և տանել [շահի] հարեմ»⁸⁸⁰։ Այս հաղորդման մեջ դը Բրույնը, բացատրելով հանդերձ աղջիկներին վաղ տարիքում նշանադրելու Նոր Զուղայի հայերի էթնոսոցիալական դրդապատճառները, այդուհանդերձ շփոթում է ամուսնանալու և նշանվելու տարիքը, որովհետև 10-12 տարեկանում իրական ամուսնական հարաբերությունները պարզապես անհնարին են։ Ամեն դեպքում, հոլանդացի ուղեգրի այս հաղորդումը գալիս է հստակորեն հաստատելու, որ

⁸⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 148։

⁸⁷⁹ Դը Բրույնի գրքի առաջին հատորի XLVI գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է Նոր Զուղայի հայերին, որոնց՝ ելնելով հավանորեն ինչ-ինչ անձնական շարժառիթներից, նա ներկայացնում է ծայրաստիճան կողմնակալ ու բացասական գույներով (սե'ս **Bruyn, Cornelius le. Travels into Moscovy, Persia, and Part of the East Indies**, vol. I, pp. 225-233)։

⁸⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 229։

քննվող դարաշրջանում հայերն ամուսնացել են շատ ավելի վաղ հասակում, քան եվրոպացիները⁸⁸¹:

Հետևաբար, կարելի է ընդունել, որ հայ տղամարդկանց ամուսնանալու պայմանական միջին տարիքը մոտավորապես 19,5 տարեկանն էր (19-ի և 20-ի միջև): Այդ դեպքում հարկատու արական բնակչության ընդհանուր թվի մեջ ամուսրինները կազմել են մոտ 10%, ավելի ստույգ՝ 9,78% (հաշվարկն այսպիսին է՝ $19,5 - 15 / 60 - 15 + 1 = 4,5 / 46 = 9,78$, որտեղ 15-ը և 60-ը հարկատու տարիքի սկզբնական և վերջնական թվերն են, իսկ 46-ը՝ տղամարդու հարկատու լինելու տարիների քանակը):

Եթե հիշենք, որ ամուսրինները վճարել են ամուսնացածներից երկու անգամ պակաս՝ 5 աբասի գլխահարկ, ապա նրանք մուծել են ընդհանուր գումարի մոտավորապես 5 տոկոսը՝ 300 000 աբասի: Հետևաբար, եղել է շուրջ 60,000 ամուսրի ($300\ 000 : 5 = 60,000$): Ուրեմն՝ մոտ 5 700 000 ($= 6\ 000\ 000 - 300,000$) աբասի են մուծել ամուսնացած տղամարդիկ, որոնց թիվը կազմում է, համապատասխանաբար, 570 000 ($= 5\ 700\ 000 : 10$): Իսկ հարկատու չափահաս տղամարդիկ, ընդհանուր առմամբ, կազմել են շուրջ 630 000 շունչ ($= 570\ 000 + 60,000$)⁸⁸²:

⁸⁸¹ 1670 թ. ավարտին հասցրած իր գրքում Ժան Բատիստ Տավերնիեն մի ամբողջ գլուխ է նվիրել հայերի ամուսնական արարողակարգի նկարագրությանը, որտեղ թեև տղամարդկանց ամուսնանալու տարիքը հատուկ նշված չէ, սակայն ընդհանուր համատեքստից կարելի է կռահել, որ նրանք ամուսնացել են բավականին վաղ հասակում (տե՛ս **Tavernier**. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*..., I, pp. 172-173):

⁸⁸² Կարելի է նույնը հաշվել ավելի ճշգրիտ. $10\% \times 5 \times X + 90\% \times 10 \times X = 6\ 000\ 000$ (որտեղ 10% ամուսրինների քանակն է բոլոր հարկատուների մեջ, 5-ը՝ արասիով ամուսրինների վճարած գլխահարկի դրույքն է, X-ը բոլոր հարկատուների քանակն է, 6 000 000-ը՝ արասիով վճարված գլխահարկի ընդհանուր գումարն է, 10-ը՝ արասիով ամուսնացած տղամարդկանց վճարած գլխահարկի դրույքն է).

$0,5X + 9X = 6\ 000\ 000$

$9,5X = 6\ 000\ 000$

$X = 631\ 579$ շունչ:

Հետևաբար, հարկատու ամուսրինների թիվը եղել է 63,158 շունչ:

Ճշտենք նաև ոչ հարկատու տղամարդկանց մոտավոր թիվը:
XVIII դարում Սեֆյան Իրանում և Օսմանյան կայսրու-
թյունում չափահաս և հարկատու էին համարվում 15-ից մինչև
60 տարեկան տղամարդիկ⁸⁸³: Սկզբում դիտարկենք տարեցների
խումբը⁸⁸⁴:

Հայաստանում և հյուսիսային Պարսկաստանում քիչ չէին
երկարակյաց մարդիկ: 1636 թ. Շամախուց Մուղանով (Արցախի
արևելյան սահմանից ոչ հեռու երկայնքով) անցնելով դեպի
հյուսիսային Իրան՝ Օլեարիուսը նկատում էր, որ այդ տարա-
ժաշրջանում ժանտախտը և այլ համաճարակներն ու հիվան-
դություններն ավելի քիչ են, քան Եվրոպայում⁸⁸⁵, իսկ կյանքի

883 **Tournefort, de.** *A voyage into the Levant*, Vol. II, p. 301, **Шопен И. И.** Исторический памятник состояния Армянской области..., с. 1142-1143. հմմտ. **Զորանյան Պ.** Վրացական ուղեգրությունները..., էջ 28-29, ներառյալ ծնթ. 102: Գրիգոր Ակներցու համաձայն, աշխարհագիր կազմելիս՝ մոնղոլ տիրակալները նույնպես չափահաս էին համարում 15-ից 60 տարեկաններին. «...ի տասն էս հինգ տարեկանէն ի վերն զամենն համարէին մինչ ի վացսուն տարեկանն» (տե՛ս [Grigor of Akanc]. *History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc Hitherto Ascribed to Matakia The Monk. The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes*, Robert P. Blake and Richard N. Frye ed. and transl., *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, № 3/4 (Dec., 1949), pp. 324-325): 1786 թ. վերաբերող օսմանյան մի աղբյուր շարիաթի կանոնների կոպիտ խախտում է համարում այն, որ կայսրության սոցիալ-տնտեսական ներքին կացության կտրուկ վատթարացման և ապօրինությունների բազմապատկման պայմաններում գլխահարկն անօրինաբար գանձել էին նաև անչափահասներից՝ «մինչև անգամ օրորոցի երեխաներից» (Թուրքական աղբյուրները..., հ. Ա, էջ 279), ինչը, պետք է կարծել, նախորդած ժամանակաշրջանում գրեթե չի կիրառվել:

884 Չաքարիա Քանաթեցին իր երկի «Վասն գլուխ գրողացն» գլխում շատ վառ նկարագրում է ինչպես Արևելյան Հայաստանում աշխարհագրերն անցկացնելու դժվար մեթոդները, այնպես էլ տղամարդկանց տարիքն ու առողջական վիճակը որոշելու պարզունակ, բայց, ընդհանուր առմամբ, բավականին արդյունավետ ձևերը (տե՛ս **Չաքարեայ Սարկաւազ**, հ. Ա, էջ 65-67. հմմտ. **Закарий Канакерци.** Хроника. Пер. с арм., пред. и комм. М. О. Дарбинян-Меликян. Москва: «Наука», 1969, с. 87-88):

885 Իհարկե, տարափոխիկ հիվանդությունները մերթընդմերթ բռնկվում էին նաև Սեֆյան Իրանի տարածքում: Օրինակ, Առաքել Դավրիժեցու երկում պահպանվել է մի տեղեկություն 1579 թ. Ատրպատականում և նրանից (այն

տևողությունը եվրոպականից անհամեմատ երկար է. «Բնակիչները երկարակյաց են, 100 տարեկան մարդկանց հանդիպելը սովորական բան է: Մուղանի (Mokan) և Արդեբիլի միջև ընկած

Է՝ Արաքս գետից) դեպի հյուսիս ընկած գավառներում՝ «յամենայն Ադուանս», բռնկված ժանտախտի մեծ համաճարակի մասին. «Իսկ ի թուին ՌԻԸ. եղև սաստիկ և մեծ տարածամ մահ ի յԱտրպատական և յամենայն Ադուանս, և կոտորէր զբազումս յամենայն ազգաց. մինչ բազում տուներ անտերունչք, և բազում հարք և մարք անգուակք մնացին. և երկիրս Ադուանից ի մէջ այսպիսի վտանգի գողով զմեռեալսն սգալով, և զկենդանի զանկեալսն և զհնքեանս ևս հոգալով մտածմամբ ասէին. «Ոհ, թէ գերծանիմք ի տարածամ մահուանէս՝ թէ՞ ոչ»» (**Առաքել Դավրիժեցի**. Գիրք Պատմութեանց, էջ 458): Հայաստանում ու հարակից տարածաշրջանում սովն ու ժանտախտը մոլեգնում էին նաև 1606-1609 թթ. (այս մասին տե՛ս աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...»): Ենթադրուի՝ «1604-1618 թթ. հայոց բռնագաղթի ժողովրդագրությունը»: Մ. Մալխասյանի հավաքած պատմական տվյալներով, հայկական աղբյուրներում ժանտախտի (կամ գուցե այլ համաճարակների) դեպքեր են հիշատակվել 1500, 1503, 1505, 1533, 1545, 1549, 1551, 1554, 1563, 1565, 1568, 1575-1576, 1579, 1581 թթ. (**Մալխասյան Մ.** Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 59. XVII դարում Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած համաճարակների մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 122-125): Բայցևայնպես, Եվրոպայում ժանտախտը, խոլերան և այլ համաճարակները շատ ավելի սարսափելի հետևանքներ են ունեցել (տե՛ս, օրինակ, **Баччи М. Л.** Демографическая история Европы, с. 103-110): Աղբրեջանցի պատմաբան Է. Նաջիևի անուս ռուսերենով գրված և փաստական սխալներ պարունակող մի հոդվածում, այդուամենայնիվ, բազմաթիվ տվյալներ են հավաքված XVI–XVIII դդ. Սեֆյան Իրանում եղած տարբեր համաճարակների մասին (**Наджиев Э. Р.** Демографические проблемы в Сефевидском государстве вызванные болезнями. – Гилея: научный вестник (историчні науки), Киев, 2016, № 110 (7), 145-149): Այդ տեղեկությունները, սակայն, ուշադիր վերստուգման կարիք ունեն, որովհետև, բացի «միջնադարյան Աղբրեջանի» մասին ծանոթ հորինվածքից, հեղինակի օգտագործած աղբյուրագիտական բազան խիստ անհավասար է (սկզբնաղբյուրներից մինչև արժանահավատության տեսակետից թերի ոչ մասնագիտական գրականություն), իսկ նրա հետևությունները՝ չափից ավելի ընդհանրացնող ու մակերեսային են: Հետևյալ օրինակը բավարար է ցույց տալու համար, որ Է. Նաջիևը ոչ միշտ է ճիշտ հասկացել ու մեկնաբանել իր աղբյուրները: Սպահանի բնակչության թիվը XVII դարի կեսերին համարելով ավելի քան 600 000 մարդ (որ, ինչպես վերն ընդգծել ենք, առնվազն եռապատիկ չափազանցված գնահատական է), Նաջիևը, հղելով Կ. Ֆարոխի մի աշխատությունը, գրում

Սերաբ (Serab) գավառում⁸⁸⁶ ես մի դատավոր եմ ճանաչում, որը 130 տարեկան էր»⁸⁸⁷։ Օլեարիուսը այդ ծերունու տարիքն ստուգելու հնարավորություն չէր ունենալու, ուստի այդ տեղեկությունը, ըստ ամենայնի, չափազանցություն էր։ Այդուհանդերձ, Սեֆյան Իրանում եվրոպական չափանիշները գերազանցող կյանքի միջին տևողության մասին նրա այս դիտարկումը հարկ է ընդունել ամենայն լրջությամբ։ Օրինակ, Անգլիայում, որտեղ հարաբերական երկարակեցության համար առաջացել էին մայրցամաքային եվրոպայի համեմատ առավել բարենպաստ պայմաններ, 1541-ից մինչև 1826 թթ. կյանքի սպասվող տևողությունը մոտավորապես 40 տարեկան է եղել ընդամենը երեք հնգամյակում, որոնցից երկուսը՝ բարեկեցիկ եղիսաբեթյան դարաշրջանում՝ XVI դարի վերջին–XVII դարի սկզբին⁸⁸⁸։ Այսօրվա համար ցածր թվացող այդ ցուցանիշը, մեծավ մասամբ,

է, թե կես դար անց՝ XVIII դարի սկզբին այդ քաղաքում իբրև ապրում էր մոտավորապես 100 000 մարդ (նույն տեղում, էջ 148)։ Բացելով Կ. Փարոխի հղված գրքի նույն էջը, տեսնում ենք, որ այստեղ խոսքը ոչ թե XVIII դարի սկզբի, այլ Սպահանն աֆղանների կողմից 1722 թվականին գրավելուց հետո ընկած տասնամյակների, այսինքն՝ բոլորովին այլ ժամանակների ու պատմաժողովրդագրական իրավիճակի մասին է (տե՛ս **Farrokh, Kaveh. Iran at War 1500-1988.** Oxford: Osprey publishing, 2011, p. 80)։

⁸⁸⁶ Այժմ Սարաբ գավառը՝ համանուն կենտրոնով, մտնում է Իրանի Իլամական Հանրապետության Արևելյան Ադրբեջան նահանգի կազմի մեջ։

⁸⁸⁷ **Olearius, Adam.** *The voyages and travells*, p. 227.

⁸⁸⁸ **Баччи М. Л.** Демографическая история Европы, с. 90-91։ Համեմատության համար բերենք XXI դարի սկզբին մի քանի պետություններում մանկական մահացության (0-1 տարիքային խմբում) գործակիցները՝ 2008 թ. Ռուսաստանում այն կազմում էր 8,5 %, Նորվեգիայում՝ 3,2 %, Ֆինլանդիայում և Շվեդիայում՝ 3,1 %, Ճապոնիայում՝ 2,8 %, Սինգապուրում՝ 1,9 % (**Попова Л. А.** Младенческая смертность: история и современность. – «Историческая демография», 2009. № 1 (3), с. 99)։ Հայաստանում մանկական մահացության գործակիցը 2015 թ. կազմել է 8,8՝ 1000 կենդանի ծնվածի հաշվով (**Արովյան Լիլիթ**։ Մանկական մահացություն. ցուցանիշները աշխարհում և Հայաստանում, 7 հունիս, 2016, URL:

<http://www.civilnet.am/news/2016/06/07/lilit-abovyan-article-child-death/294599>)։ Իրավիճակը տարբեր էր ընդամենը 40 տարի առաջ. 1970-ական թթ. կեսերին Խորհրդային Հայաստանի բնակչության մահացության

հետևանք էր մանկական բարձր մահացություն՝ մանուկների 12 տոկոսը մահանում էր ծնվելու պահին կամ մինչև մեկ տարեկան դառնալը⁸⁸⁹։ Իսկ 30 տարին բոլորածները հաճախ ապրում էին մինչև մոտ 60 տարեկանը⁸⁹⁰։ XVII–XVIII դդ. եվրոպական ամենաբարեկեցիկ երկրների բնակչությունը կյանքի 40-ամյա միջին տևողության ցուցանիշին հասավ միայն XIX դարի առաջին կեսին, իսկ եվրոպայի ծայրամասերում՝ դրանից հարյուր տարի անց⁸⁹¹։ Ռուսաստանում կյանքի սպասվող տևողությունը 1897 թ. կազմում էր ընդամենը 32,4 տարի⁸⁹²։

Հին և միջնադարյան դարաշրջաններում հայոց երկարակեցությունը ծանոթ երևույթ էր, թեև այդ մասին վավերագրական հաստատումներն ի մի բերող ու վերլուծող հետազոտություններ դեռևս չեն կատարվել։ Բերենք պատմական աղբյուրներում արձանագրված մի քանի հավաստի օրինակ։ Հայոց Տիգրան Բ

ընդհանուր գործակիցն աշխարհում ամենացածրն էր՝ այդ թվում մանկական մահացության կտրուկ կրճատման շնորհիվ. բնակչության 1000 շնչի հաշվով մահանում էր 5-5,4 մարդ։ Մինչդեռ 1976 թ բնակչության 1000 շնչի հաշվով Ավստրիայում մահացել էր 12,6 (ծնվել էր 11,6), ԳԽՀ-ում՝ 11,9 (ծնվել 9,8), Մեծ Բրիտանիայում՝ 14,2 (ծնվել 12,1) (այսինքն՝ այդ երկրներում բնակչությունը չէր աճում), Բելգիայում՝ 12,1 (ծնվել 12,3), Շվեդիայում՝ 11,0 (ծնվել 11,9), Փրանսիայում՝ 10,5 (ծնվել 13,6), Նորվեգիայում՝ 9,9 (ծնվել 13,3), Դանիայում՝ 10,7 (ծնվել 12,9), ԱՄՆ-ում՝ 8,9 (ծնվել 14,7), Իտալիայում՝ 9,7 (ծնվել 14,0) մարդ (տե՛ս **Խոջաբեկյան Վ. Ե.** Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, էջ 333)։

⁸⁸⁹ 1668 թ., օրինակ, միայն Ագուլիսում ծաղկից մահացել է 200 երեխա (տե՛ս **Զաքարիա Ազուլեցի**. Օրագրութիւն, էջ 71)։

⁸⁹⁰ **Marrin, Richard B.** Runaways of Colonial New Jersey: Indentured Servants, Slaves, Deserters, and Prisoners, 1720-1781. Westminster, MD: Heritage Books, 2007, p. 320.

⁸⁹¹ **Баччи М. Л.** Демографическая история Европы, с. 91.

⁸⁹² Նույն տեղում, էջ 278։ Ըստ Ջ. Ռասսելի հետազոտության, Անգլիայում տղամարդկանց կյանքի սպասվող տևողությունը կազմել է 35,3 տարի մինչև 1276 թ. ծնվածների համար, 31,3՝ 1276-1300 թթ., 29,8՝ 1301-1325 թթ., 27,2՝ 1326-1350 թթ., 17,3՝ 1351-1375 թթ., 20,5՝ 1376-1400 թթ., 23,8՝ 1401-1425 թթ., 32,8՝ 1426-1450 թթ. ծնվածների համար (նույն տեղում. հմմտ. **Russel J. C.** “Late Ancient and Medieval Populations,” in *Transactions of the American Philosophical Society*. New Series, 48, Part III, Philadelphia, 1958, p. 31)։

Մեծ արքան ծնվել է Ք.ա. 140 թ., մահացել է Ք.ա. 55 թ.⁸⁵ տարեկան հասակում: Ընդ որում՝ 71 տարեկանում նրա առողջությունն այն աստիճան ամուր էր, որ Ք.ա. 68 թ. հոկտեմբերի 6-ին տեղի ունեցած Արածանիի ճակատամարտում հայոց այրուծիի գրոհը հռոմեացիների դեմ նա անձամբ է գլխավորել: Վրթանես արքեպիսկոպոս Ստեփանյանը ծնվել է Կեսարիայում 1661 թ., մահացել է Հոռմում 1771 թ.⁸⁶ 110 տարեկան հասակում: Հովսեփ Էմինի վկայությամբ, 1724 թ. Համադանում իր պապի պապին՝ Էմին Երկրորդին, ենիշերիները սպանել էին հարյուր տասը տարեկան հասակում⁸⁷: Խոսելով 1668 թ. Գողթնում բռնկված հիվանդությունների մասին, Զաքարիա Ագուլեցին հպանցիկ նկատում է, որ անգամ 100 տարեկան մարդիկ իրենց կյանքի ընթացքում նման համաճարակ չէին տեսել ու շատ զարմացած էին⁸⁸: Ագուլեցու հաղորդման ենթատեքստը ևս հուշում է, որ Արևելյան Հայաստանի գոնե այդ հատվածում արտառոցը համաճարակն էր, բայց ոչ երկարակեցությունը:

Քննվող դարաշրջանում ավելի շատ են, իհարկե, յոթանասունն անց հայերի մասին տեղեկությունները. Հովհան Որոտնեցի (1315-1386), կաթողիկոս Հակոբ Դ Զուղայեցի (1598-1680), կաթողիկոս Նդիազար Ա Այնթափցի (1612-1691), Զաքարիա Քանաքեռցի (1627-1699), Մինաս վարդապետ Տիգրանյան (1658-1740)⁸⁹, Մինաս արքեպիսկոպոս Փերվազյան (1680-1757)⁹⁰, Հովսեփ Էմին (1726-1809) և այլք: Պատահական չէ, որ

⁸⁵ Տե՛ս **Յովհաննէս Պատկերահան**. Նամականի (1695-1758): Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1988, էջ 22 (ծնթ. 17):

⁸⁶ **Emin**, p. 3.

⁸⁷ «Ճ (=100) տարեկան մարդն զարմանայր, թէ չեմ տեսեալ» (**Զաքարիա Ագուլեցի**. Օրագրութիւն, էջ 71):

⁸⁸ Տե՛ս **Меликсет-Бек Л. М.** К биографии сподвижника Исаэля Ори Минаса вардапета (Предсмертные дни и опись оставшегося после Минаса имущества). – «Известия АН Арм. ССР» (общественные науки), 1946, №1, с. 77-78. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 600-601 (ծնթ. 22):

⁸⁹ **Յովհաննէս Պատկերահան**. Նամականի (1695-1758), էջ 27 (ծնթ. 27):

Ռափայել Պատկանյանն իր «Հայաստանի ազատության վարդապետարանում» (1883 թ.) շեշտում էր. «Հայաստանը կարժե ամենամեծ զոհերի, վասնզի նորա մեջ կեցողի կյանքի տևողությունը միջին թվով 75 տարի է»⁸⁹⁸:

Այսուհանդերձ, թեև Հայաստանը միշտ էլ երկարակյացների երկիր է եղել, նշված օրինակները հազիվ թե զանգվածային բնույթ ունենային: Ուշմիջնադարյան Հայաստանում ծեր էր համարվում հիսուն-վաթսունն անց մարդը: Այդ մասին մի հստակ տեղեկություն ունի Թովմա Մեծոփեցին (1378-1446), ով ներողամտություն հայցելով ընթերցողից, գրում էր. «դու անմեղադիր լեր, ծեր էի եւ յետ 50 ամաց սկսայ. վասն այսորիկ յետ եւ յառաջ գրեցի»⁸⁹⁹: 1245 թ. Սիմեոն թարգմանիչը գրում էր, թե «յոյժ ծերացեալ էի եւ տկարացեալ յաչաց եւ ի մտաց եւ ի զօրութենէ, զի զվաթսն ամենիւք էի»⁹⁰⁰: Իր 60 տարեկան հասակը Զաքարիա Քանաքեռցին գնահատում էր որպես «ի ժամանակի ծերութեան իմոյ»⁹⁰¹: Նմանապես, կաթողիկոս Կարապետ Բ Ուլնեցին (1661-1729) 65 տարեկանում ինքն իրեն զառամյալ էր համարում՝ քանիցս վկայակոչելով իր «ծերությունն ու ցավագարությունը»⁹⁰²: Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կենսապայմանները որևէ լուրջ բարելավում չարձանագրեցին ընդհուպ մինչև XX-րդ դարի 20-30-ական թվականները (Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում), ուստի ծերության այսպիսի ըմբռնումն առավել քան վերաբերում է XVII–XVIII դարերին:

⁸⁹⁸ Տե՛ս Պատկանյան Ռափայել. «Հայաստանի ազատության վարդապետարան». – Ցեղին ձայնը: Երևան, 1999, էջ 6:

⁸⁹⁹ **Թովմա վ. Մեծոփեցի**. Պատմություն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց: Աշխ.՝ Կարապետ վ. Շահնազարեանի: Փարիզ, 1860, էջ 44. հմմտ. **Կիլիսե-րեան Բ.** Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ 1441-էն մինչև մեր օրերը: Անթիլիաս, 1939, պլոն. 1148-1149:

⁹⁰⁰ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 2347, էջ 322բ. տե՛ս նաև **ԱՊ IX**, էջ 59, ծնթ. 26:

⁹⁰¹ **Զաքարեայ Սարկաւազ**, հ. Գ, էջ 2:

⁹⁰² «Կարապետի կաթողիկոսի Ուլնեցւոյ վարք ինքնագիր». – «Բազմավեպ», 1978, էջ 285, 289, 292. հմմտ. **ԱՊ IX**, էջ 46:

Ասվածը նկատի ունենալով, վերադառնանք մեր հաշվարկմանը ու փորձենք ճշտել նաև, թե չափահաս արական բնակչության՝ 15-60 տարեկանների համեմատ մոտավորապես ի՞նչ տոկոս էին կազմելու ոչ-չափահասները՝ 1-ից 15 տարեկանները և ծերերը՝ 60-ն անց տղամարդիկ:

Քննվող դարաշրջանում Եվրոպայում, եթե մարդը վաղ տարիքում չէր մահանում, ինչպես պատահում էր 1-16 տարեկան հասակում ապրողների 30-50 տոկոսի հետ, ապա նա լավ հնարավորություն էր ստանում ողջ մնալու մինչև 50-60 տարեկանը և ավելի երկար⁹⁰³: Օրինակ, ըստ հետազոտողների, XV դարում Ֆլորենցիայում մարդկանց կյանքի հավանական միջին տևողությունը կազմում էր 55-56 տարի⁹⁰⁴:

Ուստի հիշելով, որ 1-ից 15 տարեկանները մյուս՝ ավելի բարձր տարիքային խմբերի համեմատ հարաբերականորեն ավելի շատ էին (մանկական մահացությունը հանդերձ), ապա նրանք պետք է կազմեին 15-60 տարեկան խմբի համեմատ ոչ թե նրա մեկ երրորդը (այդպես կլինեք, եթե մարդկանց թիվը հավասարապես բաշխված լիներ բոլոր տարիքային խմբերում)⁹⁰⁵, այլ ավելին՝ շուրջ 40 տոկոսը, այն է՝ 252 000 շունչ: Մինչդեռ վախճանն անց տղամարդիկ, հաշվի առնելով նրանց հարաբերական սակավությունը, կարող էին կազմել 15-60 տարեկան խմբի համեմատ նրա մոտ 10 տոկոսը՝ 63,000 շունչ: Հետևաբար, ոչ հարկատու տղամարդկանց նշված երկու խմբում միասին եղել է մոտավորապես 315 000 շունչ (=630 000:2): Այսպիսով, արու իրանահպատակ հայ տարիքային բոլոր խմբերում արդեն ունենք 945 000 (=630 000+ +315 000): Ընդ որում՝

⁹⁰³ St^u Pounds, Norman John Greville. *An Historical Geography of Europe, 1500-1840*. New York, NY: Cambridge University Press, 1979, էջ 84:

⁹⁰⁴ Самаркин В. В. Историческая демография западноевропейского средневековья, с. 190.

⁹⁰⁵ 1-15 տարեկանների ապրելու ժամանակահատվածը՝ 15 տարին, կազմում է 15-60 տարեկանների ապրելու ժամանակահատվածի 45 տարվա մեկ երրորդը՝ մոտ 33,3 տոկոսը:

այս 315 000 ոչ-հարկատու հայ արուներին մի մասը հարկատու 630 000 տղամարդկանց ընտանիքների անդամ էին⁹⁰⁶:

Բայցևայնպես, այս 945 000-ը դեռ բոլոր հայ չափահաս իրանահպատակ տղամարդիկ չեն, որովհետև առաջմ մեր հաշվարկից դուրս է մնացել գլխահարկից ազատված հայ արուների այն հոծ զանգվածը, որի ամենաբազմամարդ խումբը ծայրահեղ աղքատներն էին:

⁹⁰⁶ Ինչպես գրքիս ներածական «Երկու խոսք»-ում նշել ենք, սույն ուսումնասիրությունն իր հիմնական ուրվագծով և բաժիններով պատրաստ էր տակավին 2013 թ. ամռանը: Պատրաստ էր նաև վերոբերյալ բանաձևը, որն ինքս եմ մշակել ու հիմնավորել: Գիրքս տպարան հանձնելուց մոտ երեք շաբաթ առաջ՝ Մաշտոցյան Մատենադարանում տեղի ունեցած քննարկման ժամանակ, տեղեկացա, որ 2020 թ. լույս է տեսել Մ. Մալխասյանի «Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի առաջին կեսին» մենագրությունը: Գիրքն իսկույն ևեթ հայթայթեցի և ընթերցեցի (մինչ այդ ծանոթ էի նույն հեղինակի մի քանի հոդվածներին ու 2015 թ. հրատարակած գրքին): Չարմանքով հայտնաբերեցի, որ հեղինակը երկիցս կիրառել է նույն բանաձևը (փոքր տարբերությամբ՝ ծերերին հաշվելով ոչ թե 10, այլ 5 տոկոս)՝ պատմական այլ տվյալներ վերլուծելիս: Ըստ նրա՝ «օսմանյան հարկացուցակները կազմվում էին չափահաս տղամարդկանց ցուցակագրմամբ (չհաշված ծերերին՝ մոտ 5%) ու հաշվի առնելով ուշմիջնադարյան հասարակությունում երեխաների՝ բնակչության շուրջ 40% կազմելը» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 248, 266): Մ. Մալխասյանը, սակայն, որևէ կերպ չի պատճառաբանել այս տոկոսների որոշման իր մեխանիզմը, ոչ էլ հղումներ է տվել նախորդ ուսումնասիրությունների վրա, որոնք էլ գուցե հիմնավորել են «ուշմիջնադարյան հասարակությունում երեխաների՝ բնակչության շուրջ 40%» և ծերերի՝ մոտ 5% կազմելը: Այնինչ նա պարտավոր էր պարզաբանել այս կարևոր բանաձևի սահմանման եղանակներն ու բաղադրիչները, օրինակ այն, թե «երեխաներ» և «ծերեր» ասելով նա հատկապես ո՞ր հասակը նկատի ունի, ինչու՞ են այդ «երեխաները» կազմում 40%, իսկ ծերերը՝ 5%, և ինչու՞ էր դա այդպես հենց «ուշմիջնադարյան հասարակությունում»: Կարճ ասած՝ գաղտնիք է մնում, թե Մ. Մալխասյանն ինչպես է եկել-հանգել ինձ մինչ այդ որևէ տեղ (բացի իմ այդ պահին՝ 2020 թ.)՝ դեռևս անտիպ աշխատությունից) չհանդիպած այս բանաձևի բացահայտմանը:

Արևելահայ ծայրահեղ աղֆատ ապահարկ զանգվածի փանակը

Սեֆյան Իրանում (ներառյալ Արևելյան Հայաստանը) աղքատների տեսակարար կշռի վերաբերյալ պատմական ուղղակի տեղեկություններ, ինչպես և այդ հարցին նվիրված հատուկ ուսումնասիրություններ, գոյություն չունեն։ Ուստի արևելահայ աղքատ զանգվածի թվաքանակը որոշելու ենք պայմանականորեն՝ ուղենիշ ընդունելով խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում եվրոպական երկրներում աղքատ ու ծայրահեղ աղքատ զանգվածի գիտականորեն ճշտված հարաբերական մեծությունները, ինչպես նաև նկատի ունենալով Սեֆյան Իրանում տիրող սոցիալ-տնտեսական յուրահատուկ իրավիճակը։

Իրանի համար XVIII դարի առաջին քսանամյակը տնտեսապես և ռազմաքաղաքական առումով ճգնաժամային ժամանակաշրջան էր, որը բացասաբար էր ազդել լայն զանգվածների կյանքի ու կենսամակարդակի վրա։ Ինչպես տեսանք, դարասկզբին հարկային բեռը կտրուկ (եռապատիկ) բարձրացվել էր՝ փոքր-ինչ մեղմվելով մի քանի տարի անց։ Նշել ենք նաև, որ Կովկասի լեռնականների հարձակումներն ստիպել էին տասնյակ հազարավոր մարդկանց, այդ թվում հայերին, տեղահան լինել, տնանկ ու բառիս բուն իմաստով անօթևան դառնալ, ինչպես և նկարագրում էր Եսայի կաթողիկոսը՝ «և զմնացեալսն փախստեայ ի լեռինս և ի գաւանձաւսն Արցախսու, և իւրաքանչիւր հանդէպ ամուր տեղիսն զերծեալք զապրուստ իւրեանց հոգային»⁹⁰⁷։ Հասկանալի է, որ հայ աղքատ ու ծայրահեղ աղքատ զանգվածի քանակը զգալիորեն աճել էր։

Պատմաժողովրդագրական մի շարք ուսումնասիրություններ ցույց են տալիս, որ XVI–XVII դարերում Միջերկրական ծովի տարածաշրջանում ու նրա անմիջական հարևանությամբ նյութապես ապահովված (բայց՝ ոչ հարուստ) էր ազգաբնակչության մոտ 10 տոկոսը, կարիքավոր էր շուրջ 70 տոկոսը, իսկ

⁹⁰⁷ Եսայի կաթ., էջ 23-24։

ծայրահեղ աղքատության մեջ էր շուրջ 20 տոկոսը, որը Ֆ. Բրոդելի գնահատմամբ՝ «բարձր, սակայն միանգամայն հավաստի ցուցանիշ է»⁹⁰⁸: XVII դարի վերջին Անգլիայի աղքատների քանակը մոտ էր այդ թվին՝ կազմելով բնակչության մոտ մեկ քառորդը, իսկ ծայրահեղ աղքատներինը՝ մոտ մեկ յոթերորդը⁹⁰⁹:

Այս համամասնությունները հիմք ընդունելով՝ պատմական համանմանությամբ կարելի է ենթադրել, որ 1710-1722 թթ. Իրանում հայության առնվազն 20-23 տոկոսը, հետևաբար՝ նաև արական բնակչության առնվազն 20-23 տոկոսը ոչ թե պարզապես կարիքավոր էր (ինչը բավարար չէր գլխահարկից ազատվելու համար)⁹¹⁰, այլ ծայրահեղ աղքատ (ներառյալ մուրացկաններն ու անօթևանները), ըստ այդմ՝ ջիզայից ազատված: Այս ծայրահեղ աղքատների թվին գումարելով հոգևորականներին, հաշմանդամներին, հանքավայրերում աշխատող⁹¹¹, իրանական բանակում և պետական կառույցներում ծառայող հայերին ու նրանց ընտանիքների արու անդամներին⁹¹², պան-

908 **Braudel, F.** The Mediterranean and the Mediterranean World..., Vol. I, pp. 453-454.

909 **Arkell, Tom.** "The Incidence of Poverty in England in the Later Seventeenth Century," *Social History*, Vol. 12, № 1, Jan., 1987, pp. 23-47. Հետաքրքրական է, որ այժմ Լոնդոնի բնակչության աղքատության մակարդակը նույնն է՝ 27 տոկոս, սակայն ամբողջ Մեծ Բրիտանիայում աղքատ են բնակիչների ընդամենը 6 տոկոսը (**Peachey, Kevin.** "Housing crisis 'creates in-work poverty'", 7 December 2016, URL: <http://www.bbc.com/news/business-38219881>):

910 1694 թ. Բաբերդում գրված մի հիշատակարանում նշվում է, որ օսմանցիք ջիզայի ստորին սակը՝ «աղնան» գանձում էին «հետևացեալ» մարդուց, «որ էր վերջին աղքատն» (**Լալայեան Ե.** Հայ գրչագրներ, էջ 291):

911 Եթե հանքավայրերում աշխատող քրիստոնյաներն ազատված էին գլխահարկից Օսմանյան կայսրությունում (տե՛ս Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI–XVII դդ. Կանոնադրամներ): Թարգմ., առաջաբանը և ծանոթ. Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Չուլպյանի: Երևան. 1964, էջ 31), ապա, մեծ հավանականությամբ, այդպես պետք է լինեի նաև Սեֆյան տերությունում, ներառյալ Արևելյան Հայաստանը՝ Սյունիքի, Արցախի և Լոռու հիմնավորց հանքարանների:

912 Մեզ են հասել հայ զինվորականների ու նրանց ընտանիքների ապահարկության մասին որոշ վավերագրեր: Տակավին շահ Աբբաս Բ-ի (1642-1666) հրա-

դուխտներին, ինչպես նաև գլխահարկի գանձումից այս կամ այլ ճանապարհով խույս տվածներին (այդպիսիք էլ քիչ չէին՝ իզուր չէին նրանց ու նրանց թաքցնողներին դաժանորեն պատժում)⁹¹³, կարող ենք համարել, որ, բացի տարիքային պատճառներով գլխահարկից ազատված հայ արուներից, գլխահարկ չէր վճարում նաև հայ արական չափահաս բնակչության մոտ 25 տոկոսը, որի մեջ մտնում էին հարկատու տարիքի՝ գլխահարկից այս կամ այլ կերպ ազատված տղամարդիկ և նրանց ընտանիքների արու անդամները, բոլորը միասին՝ մոտավորապես 315 000 շունչ:

Հետևաբար, XVIII դարի առաջին ֆանամյակում Սեֆյան Իրանի տարածքում բնակվող հայ արական բնակչությունը կազմում էր մոտ 1 260 000 շունչ (=945 000+315 000)⁹¹⁴:

մանով գլխահարկից ազատված էին Լոռիի 10 հայկական գյուղերում Արդու-թյաններին որպես թիուլ շնորհված 57 ծխերը՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ դրանց բնակիչներից 20 հոգի ավանդաբար զինվորական ծառայություն էին կատարում: Այս հրամանը 1709 թ. վերահաստատել է շահ Սուլթան-Հուսեյնը (1694–1722)՝ չեղարկելով այդ ծխերից ջիզայի ապօրինի գանձումը (տե՛ս Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. I, с. 130-132, 838), որն, ըստ ամենայնի, սկիզբ էր առել 1699-1702 թթ. մարդահամարի ու գուզընթաց դաժան հարկահանության ժամանակ:

⁹¹³ **Եսայի կաթ.**, էջ 13-14: Ավելի ուշ շրջանում Օսմանյան կայսրությունում, օրինակ, գլխահարկից խուսափելու «ճարպիկ» ձևերից մեկն էլ եվրոպացի հյուպատոսների մոտ ծառայության անցնելն էր, քանի որ այդպիսի աշխատանքն ազատում էր հարկումից (**Masters, Bruce.** "Jizya," in Ágoston, Gábor, and Bruce Masters, eds. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York: Facts On File, Inc., 2009, քաղված է այս հրատարակության համացանցային էջից):

⁹¹⁴ Պետք է արժանին մատուցել Աշ. Հովհաննիսյանին, ով առաջինն է նկատել ու բաղդատել Աբրահամ Կրետացու և Թադեոշ Կրուշինսկու այս խիստ արժեքավոր պատմական հաղորդումները: Այդուամենայնիվ, նշանավոր պատմաբանը բնավոր խնդրի պարզաբանման բանալիներից մեկը գտնելով, այն լուծել չի կարողացել: Նախ, նա կոպտորեն սխալ հաշվարկ է կատարել՝ մի թումանը թյուրիմացաբար համարելով չորս չափահաս մարդու գլխահարկ և ըստ այդմ հայ չափահաս արական բնակչությունը հաշվելով 480 000 շունչ («Իրվագներ», հ. Բ, էջ 379): Նրա այդ հաշվարկում անտեսված են ինչպես գլխահարկից ազատված սովարաթիվ խմբերը, այնպես էլ ամուրիները: Աշ. Հովհաննիսյանը, փառորեն, գանգ է առել թումանի և դուրուշի իր իսկ նշած հարաբերակցությունը՝ 1=15-ի (նույն տեղում, էջ 141), որի դեպքում 480 000-

**Եզրակացություն.
արևելահայության ընդհանուր ֆանակը**

1 260 000 հայ արուներին նույն քանակի իգական սեռի ներկայացուցիչներ գումարելով՝ ստանում ենք Սեֆյան Իրանում բնակվող հայության ընդհանուր մոտավոր ֆանակը՝ 2 520 000, կլորացված՝ շուրջ 2 500 000 շունչ:

Հետագա հետազոտությունն ընթերցողին առավել մատչելի դարձնելու համար իրազննորեն ներկայացնենք այն բանաձևը, որի շնորհիվ Սեֆյան Իրանի տարածքում բնակվող հայ հարկատու արու բնակչության թվից վերը որոշվեց պարսկահայատակ հայության ընդհանուր թիվը.

$Z = S + H$, որտեղ $S = (U + N + D)$, ընդ որում՝

Z -ն հայության ընդհանուր քանակն է,

S -ն՝ հայ արական բնակչության ընդհանուր քանակը,

U -ն՝ հայ հարկատու տղամարդկանց բնակչության քանակը,

N -ն (U -ի 50 տոկոսի չափ)՝ տարիքային պատճառով ոչ հարկատու (այն է՝ 1-ից 15 տարեկան ոչ-չափահաս և 60-ն անց) տղամարդկանց քանակը,

D -ն (U -ի 50 տոկոսի չափ)՝ հիմնականում ծայրահեղ աղքատության պատճառով ապահարկ տղամարդկանց քանակը,

H -ն ($= S$)՝ հայ իգական բնակչության ընդհանուր քանակը:

ի փոխարեն կստանար 600 000 շունչ (թեև սա էլ հայ չափահաս արուների ամբողջական քանակը չէ): Ավելին, Աշ. Հովհաննիսյանն անմիջապես կասկածել ու չափազանցված է համարել անգամ իր ստացած ցածր արդյունքը՝ վերհիշելով ու սխալ հասկանալով մեկ դար առաջ՝ 1636 թ., Օլեարիուսի այն հաղորդումը, ըստ որի Սեֆյան տերությունում գլխահարկ էին վճարում ընդամենը 100 000 հայեր (նույն տեղում, էջ 110, 379), որ, ինչպես արդեն պարզաբանել ենք (տե՛ս վերը՝ ենթագլուխ «Ջիզայի դրույքները XVII դ. երկրորդ կեսին և հայ հոգևորականության հարկային կարգավիճակը»), շատ հեռու է չափահաս հայ տղամարդկանց ընդհանուր թվից: Օլեարիուսի տեղեկությունը վերաբերում է թուրք-պարսկական դեռևս չավարտված պատերազմների շրջանին, երբ հայության մեծ հատվածներ՝ նույնիսկ ամբողջական նահանգներ ու գավառներ, ավերված լինելու պատճառով, պարզապես ի վիճակի չեն եղել գլխահարկ վճարել և ազատված են եղել այդ պարտավորությունից:

Վերստուգենք վերոբերյալ հաշվարկը նաև հետևյալ պատմական տեղեկությամբ: 1844 թ. Օսմանյան կայսրությունում համընդհանուր մարդահամար անցկացնելու երկրորդ փորձի (առաջինը լիովին ձախողվել էր 1831 թ.)⁹¹⁵ խիստ մոտավոր արդյունքներով, թուրքահպատակ հայերի թիվը կազմել է 2,4 միլիոն մարդ⁹¹⁶: Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է ոչ թե այս թվի հավաստիությունը (այդ մասին կխոսենք XVI գլխում), այլ այն, որ այս 2,4 միլիոն հայերին թուրքական պետական պաշտոնյաները հաշվել էին՝ հիմք ընդունելով չափահաս հարկատու արևմտահայ տղամարդկանց քանակը, որը կազմում էր 600 000 մարդ⁹¹⁷, այսինքն՝ վերջիններիս թիվը տարատեսակ (մեզ անհայտ) հանգամանքներ նկատի առնելով, բազմապատկվել էր չորսով: Այսպիսի հաճախակցությունը գրեթե նույնությամբ համապատասխանում է սույն ուսումնասիրության վերլուծական եղանակներին, որոնցով XVIII դարի առաջին փամայակում Սեֆյան Իրանի տարածքում բնակվող 600 000 հարկատու արևելահայ տղամարդկանց ֆանակի հիման վրա վերը հաշվեցինք շուրջ 2,5 միլիոն պարսկահպատակ հայ:

915 Այդ մարդահամարի թերի պահպանված նյութերը հայտնաբերվել են միայն 1943 թ.՝ թուրք պատմաբան Էնվեր Չիա Քարալի կողմից (Саркисян Е. К. Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении. – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ: Հ. V. Թուրքիա. Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 364-365):

916 Տե՛ս **Քաղաքյան Գեղամ**. Օսմանյան վարչական բաժանումներն Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում 1850-1860 թթ.: Ժողովրդագրական իրավիճակը. – «Հայոց պատմություն», հ. III, Երևան, 2010, էջ 404 (հղված է՝ «Եւրոպա» (Վիեննա), 1850, թիւ 16, էջ 63. հմմտ. **Ubicini M. A. Letters on Turkey.** Vol. I. London, 1856, p. 19:

917 Հարկատու հայերին որոշել են նրանց *խարաջ* մուծելու պարտավորությամբ (**Քաղաքյան Գ.** Օսմանյան վարչական բաժանումներն..., էջ 404): Դժվար է ասել, թե 1844 թ. *խարաջ* (*խարջ*) ասելով, ինչն էին հասկանում գլխահարկը (*ջիզյան*), որն Օսմանյան կայսրությունում վերացվել էր ընդամենը հինգ տարի առաջ՝ 1839 թ., թե՞ հողահարկը, որը նույնպես *խարաջ* էր անվանվում (տե՛ս **Վարդան, Լևոն**. Հարկերը Օսմանյան և Պարսկական կայսրություններում մեջ, ԺԵ-Ի դար, հ. Բ, էջ 50-52):

Այսուամենայնիվ, վերը ներկայացված հաշվարկները կարող են որոշ չափով վերանայվել, այդ թվում՝ ղուրուշի և թումանի փոքր-ինչ տարբեր հնարավոր հարաբերությունները ճշտելու դեպքում: Այսպես, համաձայն 1730 թ. հուլիսի 20-ին գրված մի նամակի՝ մեկ թումանն արժեք 6 վենետիկյան դուկատ (զեֆին, իտալ. «zecchino»)⁹¹⁸: Ըստ այլ տեղեկությունների, 1720 թ. մեկ վենետիկյան դուկատն⁹¹⁹ արժեք 3 ղուրուշ 20 աղչե (1 ղուրուշը = 120 աղչե), իսկ 1730 թ.՝ 3 ղուրուշ 25 աղչե⁹²⁰: Եթե այս տվյալները համադրենք, ապա 1 թումանը պետք է արժենար ոչ թե 15, այլ մոտ 19-20 ղուրուշ: Սակայն կարծում ենք, 1725-1735 թթ. Հայաստանի և Իրանի բռնազավթված հատվածի համար ավելի հավանական էր թումանի և ղուրուշի մոտավորապես 1-ը 15-ի հարաբերությունը⁹²¹, որը և հիմք է ընդունվել վերը կատարված հաշվարկների համար⁹²²:

Արևելահայ կառիֆավոր հարկատու զանգվածի ֆանակը

Բացի ծայրահեղ աղքատներից, իրանահայատակ հայերի շարքերում կար նաև կարիքավորների կամ չունեւորների մեծաքանակ մի խավ, որը նույնպես դժվարանում էր կամ նույնիսկ անկարող էր կանոնավոր կերպով գլխահարկ մուծել: Նրանց

⁹¹⁸ Carmelites II, p. 774.

⁹¹⁹ Եվրոպացիները դրամի համեմատության չափանիշ հաճախ էին ընտրում վենետիկյան ոսկե դուկատը, որը 1284 թ. մինչև 1914 թ. նույն քաշն ու մաքրությունն ուներ՝ 3,49 գրամ 98,6 հարգի ոսկի:

⁹²⁰ **Pamuk, Şevket.** *A Monetary History of the Ottoman Empire*, p. 163.

⁹²¹ Տե՛ս աստ, ծնթ. 865, 914:

⁹²² Ամեն դեպքում պետք է շարունակել հետազոտությունները XVIII դարի դրամական արժույթների առավել ճշգրիտ հարաբերություններն ըստ ժամանակի և վայրի պարզելու ուղղությամբ: Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հետագա ուսումնասիրությունն էական զարգացում կապի, եթե հաջողվի նոր փաստերով լրացնել ինչպես Սեֆյան Իրանում, այնպես էլ Օսմանյան կայսրությունում գլխահարկի զանձման տարատեսակների, փոփոխվող դրույքների և դրանց կիրառման ժամանակամիջոցների վերաբերյալ մեր գիտելիքները:

վճարելիքը, ինչպես ստորև կտեսնենք, Սեֆյան իշխանությունների ճնշմամբ փոխհատուցում էին հայ հարուստներն ու Հայոց եկեղեցին:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդներ Տավերնիեն և դը Տուրնեֆորը հաղորդում են բացառիկ կարևոր տեղեկություններ, որոնք հնարավորություն են ընձեռում հաշվարկելու նաև իրանահպատակ հայ շուկանոր տղամարդկանց քանակը:

Արևելյան Հայաստան, ներառյալ Արարատյան երկիր չորս անգամ (1632, 1655, 1664 և 1668 թթ.)⁹²³ այցելելուց հետո՝ 1676 թվականին առաջին անգամ հրապարակած իր ամփոփիչ «Վեց Ուղեգրություններ»-ում, Ժ. Բ. Տավերնիեն Ս. էջմիածնի կաթողիկոսի եկամտի և ծախսերի մասին գրում էր հետևյալը.

«Պատրիարքի եկամուտը մոտավորապես 600 000 էլյու է (ֆրանս. *écu*, անգլ. *crown*), քանզի 15 տարեկանն անց բոլոր հայ բրիտանյանները պարտավոր են նրան 5 սոլ⁹²⁴ տալ: Սակայն շատերը նրան չեն վճարում՝ իրենց աղքատության պատճառով: Այդուամենայնիվ, պակասորդը լրացնում են հարուստները, որոնք մարդագլուխ նրան վճարում են ընդհուպ մինչև 2 կամ 3 էլյու: Բայց այս գումարը պատրիարքի գրպանում չի մնում: Արդեն մի քանի տարի է, ինչ պետք է լինում, որ նա ավելացնի իր խնայողություններից և օգնի աղքատ հայերին, որոնք անկարող են վճարել խառաջը՝ մահմեդական իշխողներին տալիք տարեկան հարկը: Այլապես կարիքը նրանց կստիպի մահմեդական դառնալ: Եվ կամ՝ նրանց ընտանյո՜ք հանդերձ [ստրկության] կվաճառեն: Պատրիարքն ամեն ինչ անում է այդպիսի վախճանը կանխելու համար: Այդ հարցով յուրաքանչյուր արեպիսկոպոս նրան հատուկ տեղեկանք է ուղարկում, ներկայացնելով իր իրավասության տակ գտնվող շրջանում (իմա՝ թեմում – Ա.Ա.) տիրող իրավիճակը»⁹²⁵:

923 Տե՛ս Կարապետյան, Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 101-102:

924 XVII–XVIII դարերում սոլը ֆրանսիական արծաթե մանրադրամ էր, որը հետագայում անվանափոխվեց «սու»-ի:

925 **Tavernier.** Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier, t. 1, p. 36; **idem.** The Six Voyages of John Baptista Tavernier..., I, p. 11.

Պետք է կարծել, որ Տավերնիեի այս տեղեկությունները վերաբերում են նրա վերջին այցելությունների ժամանակահատվածին՝ 1655-1668 թթ., թեև առավել հավանական է՝ հենց 1655 թ., որովհետև այս հաղորդումից անմիջապես հետո նշվում է, որ հեղինակն այցելել է Ս. Էջմիածին այդ թվականի փետրվարի վերջերին⁹²⁶:

Դը Տուրնեֆորը, 1702 թ. օգոստոսի սկզբին Երևան կատարած իր այցելության մասին պատմելիս, կրկնելով ու փոխադրելով Տավերնիեի վերոբերյալ հաղորդման մեծ մասը, լրացուցիչ պարզաբանումներ է տալիս.

«Ս. Էջմիածնի պատրիարհն ամենահարուստ մարդն է այն իմաստով, որ, ինչպես մեզ վստահեցնում են, նա ունի 600 000 էկյու [տարեկան] եկամուտ: 15-ը լրացած բոլոր հայերը, ովքեր ընդունում են նրան (իմա՝ նրա հոգևոր իշխանությունը – Ս.Ա.), տարեկան 5 սոլ են տալիս նրան: Ունեորները նրան տալիս են ընդհուպ մինչև 3-4 էկյու: Բայց այլ իմաստով կաթողիկոսն աղքատ է, և իսկպես էլ աղքատ է, քանի որ նա ստիպված է վնարել գլխահարկ՝ իր հոտի մեջ պահելու համար այն մարդկանց, ովքեր այդ հարկը վնարելու կարողություն չունեն: Հաճախ նա այս ճանապարհով ծախսում է իր ողջ եկամուտը, ինչպես նաև խնայողությունների մի մասը: Ամեն տարի արհեստակրպոսներն ու եպիսկոպոսները նրան վիճակագրական տվյալներ են ուղարկում իրենց թվերում ապրող աղքատների մասին, որոնց գլխահարկ չվնարելու դեպքում սպառնում է [ստրկության] վաճառվելը կամ բռնի հավատափոխությունը»⁹²⁷:

Թեև դը Տուրնեֆորի սկզբնաղբյուրը պարզորեն Տավերնիեն է, սակայն նրա այս հաղորդումը պետք է ընդունել որպես նաև 1702 թվականի իրավիճակն արտահայտող հավաստի և թարմացված տեղեկություն: Բանն այն է, որ 1702 թ. օգոստոսի

⁹²⁶ Նույն տեղում:

⁹²⁷ **Tournefort, Joseph Pitton de.** *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy...*, Tome 2, Paris, 1717, pp. 403-404; cf. **Tournefort, de.** *A voyage into the Levant*, Vol. II, pp. 301-302.

8-ին Երևանում⁹²⁸ դը Տուրնեֆորն արժանացել էր Նահապետ Ա կաթողիկոսի (1691-1705) սիրալիր ընդունելությանը, որի ընթացքում նրանց միջև տեղի էր ունեցել երկարատև ու մտերմիկ զրույց⁹²⁹: զրուցակիցները հագիվ թե շրջանցեին կաթողիկոսական եկամուտներից հայ աղքատ զանգվածի գլխահարկի ընդհանուր գումարը վճարելու ցավոտ խնդիրը, մանավանդ որ այն ծանոթ էր դը Տուրնեֆորին Տավերնիեի գրքից: Դը Տուրնեֆորի հաղորդման մեջ կան մանր լրացումներ ու նաև տարբերություններ (օրինակ, հարուստները, ըստ նրա, վճարել են ոչ թե 2-3, այլ 3-4 էկյու), որոնք ֆրանսիացի այս նշանավոր գիտնականի լրացուցիչ հարցումների ու ճշտումների արդյունք պետք է լինեն:

Եվ սակայն ինչպե՞ս է պատահել, որ Տավերնիեի և դը Տուրնեֆորի միմյանցից մոտ 30 տարվա հեռավորություն ունեցող տվյալների համաձայն 1655-1668 թթ. հայերը վճարել են բացարձակ թվերով մոտավորապես նույն չափի գլխահարկ, ինչ 1702 թ.: Պատասխանելու համար այս հարցին՝ նախ, հաշվենք, թե որքան պետք է լիներ աղքատների թիվը, համապատասխանաբար, 1655-1668 թթ. և 1702 թ.: Սկսենք վերջինից:

Միանգամայն այլ առիթով դը Տուրնեֆորը հայտնում է, որ Իրանում իր եղած ժամանակ մեկ պարսկական թումանը հավասար էր 18 էկյուի (կամ ալանիի, ինչպես արևելքում անվանում էին Հոլանդիայում հատվող և միջազգային լայն շրջանառում ունեցող այդ դրամը)⁹³⁰: Հետևաբար, եթե 1700-1702 թթ. Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսը 600 000 էկյու (33,333 թուման = 1 666 666

928 «...քաղաքից դուրս գտնվող մի հին եկեղեցում, բայց ոչ այնքան հեռու, որքան Երեք եկեղեցիներն [—թուրք. Ուլքիլիսա=Ս. Էջմիածին] են» (Tournefort, de. A voyage into the Levant, Vol. II, p. 258):

929 Նույն տեղում, էջ 258-260:

930 Tournefort, de. A voyage into the Levant, Vol. II, p. 233. հմմտ. Դուկաս Վանանդեցի, Գանձ չափոյ, կշոյ... , էջ 26՝ «3 զօթթն՝ 2 ապանլու է: Ապանլուն 110 ըստակ է, 3 թուլթ, 6 թնկրթ, 10 թիմի»: Այլ տվյալների համաձայն, 1680-ական և 1690-ական թթ. 1 թումանը հավասար էր 16 ապանլուի («Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետումարք»: Աշխ.՝ Լ. Ս. Խաչիկյանի և Հ. Դ. Փափազյանի: Երևան. Մատենադարան, 1984, էջ 365):

աբասու) է վճարել իրանահպատակ չափահաս շունևոր տղամարդկանց գլխահարկի դիմաց, ապա վերջիններին քանակը կազմելու էր մոտավորապես 290 000 մարդ⁹³¹ կամ իրանահպատակ արական բնակչության (1 260 000 շունչ) մոտ 23 տոկոսը⁹³²։ 315 000 ծայրահեղ աղքատների հետ միասին շունևորներին այս զանգվածը կազմում էր, կլորացված թվերով, հայ արական բնակչության շուրջ 45-50 տոկոսը։

Ընդ որում, նշված 33,333 թումանի մեծ մասը՝ 20,000 թումանը, Կրուշինսկու մի հաղորդումից դատելով, էջմիածնին տրամադրում էր Նոր Զուղայի վաճառականությունը։ Կրուշինսկու հավաստմամբ՝

[Սեֆյան Իրանում գլխահարկը] «հավաքվում է գյուղերում, քաղաքներում և համայնքներում [հայ] բնակիչներից այն հաշվով, որ եթե ունեն սնանկացած և անվնասունակ են լինում, հարկահավաք մարմինը վերաբաշխում է [նրանց չվնասած] այլոց վրա, որպեսզի միշտ գանձի նույն չափի [ընդհանուր] գումար։ Ի լրումն դրա՝ ազնվագույն ու հարստագույն Զուղան՝ հուշակավոր այս ազգի առաջնորդ քաղաք, որը [Մեծ Հայքի] մարած թագավորության ժամանակների համեմատությամբ գրեթե [հայոց] մայրաքաղաքն է, իր ազգի լուծը թեթևացնելու և նախասահմանված գումարը մեծապես նվազեցնելու համար 20,000 թուման է տրամադրում»⁹³³։

931 $600\,000:18=33,333$ (թուման) $\times 50 = 1\,666\,666$ արասի $\div 6$ արասիի (1701 թ. գլխահարկի գինն ամուսնացածների համար) $= 277\,777$ աղքատ, իսկ հաշվի առնելով նաև 10 տոկոս ամուրիներին, որոնք պետք է վճարեին 3 արասի՝ մոտ 290 000 մարդ (ավելի ճշգրիտ՝ 292 397 մարդ)։

932 Տավերնիեի ու դը Տուրնեֆորի վերը մեջբերված հաղորդումներից բխում է, որ հաճախ Մայր Աթոռը չունևորների գլխահարկը մուծելու համար, բացի իր 600 000 էկյու կազմող եկամտից, օգտագործել է նաև որոշակի անհայտ գումար իր «խնայողություններից»։ Մեր վերոբերյալ հաշվարկում այդ լրացուցիչ անհայտ գումարներն անտեսել ենք, քանի որ դրանք միշտ չեն վճարվել և, ըստ երևույթին, շատ մեծ չեն եղել։

933 **Krusiński. Tragica vertentis belli Persici Historia per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728**, p. 200: Համեմատության կարգով նկատենք, որ 1722 թ. Նոր Զուղան գրավելուց հետո աֆղանները նրա բնակիչների վրա 70 հազար թուման կոնտրիբուցիա են բարդել ու դաժանորեն կողոպտել շատ մեծահարուստների՝ միայն Շեիրիմանյաններից, օրինակ, բռնագանձելով 7 հազար թուման, իսկ Դոմինիկ-Ժակ Կարդելյանից ու նրա եղբայրներից՝ 12 հազար

Թեև XVIII դարի առաջին քսանամյակում վերը ներկայացված չարաբախտ պատմական իրադարձությունների բերումով չունևորների ու ծայրահեղ աղքատների քանակն ավելացած պետք է լիներ, սակայն չունևորության նույն ծավալներն ընդունելի են նաև 1720-1721 թթ. համար, եթե վերհիշենք, որ 1699-1702 թթ. աննախադեպ ծանր հարկահանության հետևանքով շատերն էին գլորվել աղքատության գիրկը: Հետագայում՝ ինչպես նշվեց, սկսած 1703-1706 թթ., հարկային բեռը զգալիորեն մեղմվել էր: Ուրեմն աղքատության չափերը 1699-1702 թթ. ու 1720-1721 թթ. շատ տարբեր չպետք է լինեին:

Այժմ հաշվենք չունևորների թիվը 1655-1668 թթ. դրությամբ, միտս ունենալով, որ այդ ժամանակ 1 թումանը (50 աբասին) հավասար էր 15 էկյուի⁹³⁴: Ինչպես վերը նշվել է, 1636 թ. մինչև 1698 թ. գլխահարկն Իրանում գանձվել է մարդագլուխ 2 աբասի: Հետևաբար, 1655-1668 թթ. իրանահպատակ չունևոր չափահաս տղամարդկանց քանակը կազմել է շուրջ 1 000 000 մարդ⁹³⁵: Այս համատարած աղքատությունը բացատրվում է Արևելյան Հայաստանի տնտեսության լիակատար կործանմամբ, որը հետևանք էր 1501-1639 թթ. միջև մղված թուրք-պարսկական յոթ երկարատև ավերիչ պատերազմների (1505-1515, 1531-1535, 1548-1555, 1578-1590, 1603-1612, 1616-1618, 1630-1639 թթ.) ու հատկապես շահ Աբբասի 1604-1618 թթ.

թուման կանխիկ գումար (**Hanway, Jonas. An Historical Account...** (London, 1754). Vol. II, pp. 162-163):

⁹³⁴ Տե՛ս **Carmelites, II**, p. 774: Թեև այս տեղեկությունը գրանցվել է 1675 թ., այսինքն՝ յոթ տարով ավելի ուշ, քան մեր քննության ժամանակամիջոցի վերջին տարեթիվն է (1668 թ.), սակայն այն միանգամայն հավաստի կարելի է համարել նաև 1668 թ. համար: Խնդիրն այն է, որ Տավերնիեի երկն առաջին անգամ հրապարակվել էր 1676 թ., ուստի նրա կողմից կաթողիկոսի՝ աղքատների փոխարեն շահական գանձարան մուծած գումարի էկյուով գրանցումը կարող է թումանի հետ հարաբերակցությունն արտահայտել հենց 1675-1676 թթ. դրությամբ:

⁹³⁵ $600\,000 \text{ էկյու} \div \text{բաժանած } 15 \text{ էկյու} (15 \text{ էկյու}=1 \text{ թուման}) = 40,000 \text{ (թուման)} \times 50 \text{ (աբասի)} = 2\,000\,000 \text{ աբասի} \div 2 \text{ աբասի} (1636-1698 \text{ թթ. գլխահարկի գինն ամուսնացածների համար}) = \text{շուրջ } 1\,000\,000 \text{ աղքատ:}$

կազմակերպած բռնագաղթերի: 1639 թ. հաշտությանն անմիջականորեն հաջորդած երկու-երեք տասնամյակում իրադրությունը չէր կարող շեշտակի բարելավում ապրել: Հոլանդացի ուղեգիր Յան Յանսեն Սթրույսի (Jan Jansen Struys, 1630-1694) 1670-ական թթ. սկզբին արած մի հայտարարությունից՝ «Երևանը բնակեցված է, մեծավ մասամբ, աղքատ հայերով»⁹³⁶, կարելի է եզրակացնել, որ Արևելյան Հայաստանի շատ շրջաններում աղքատությունը տիրական էր գոնե մինչև 1680-ական թթ.:

Ամեն դեպքում ստացված թվերը բերում են ևս երկու կարևոր հետևություն.

ա) մոտավորապես 1655 թ. մինչև 1702 թ. ազգաբնակչության կենսամակարդակը բարելավվել էր այն աստիճան, որ արևելահայ շունևոր զանգվածը մոտ երեք ու կես անգամ պակասել էր,

բ) 1699-1702 թթ. գլխահարկի եռապատկումը դարձյալ հասցրել էր Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի՝ շունևորների ջիզյայի (խարաջի) դիմաց շահական արքունիք մուծվող համախառն գումարը 600 000 էկյուին համարժեք հին դրույքին:

Բնականաբար, բացի գլխահարկից Սեֆյան Իրանի գանձատունն իրանահպատակ հայությունից ստանում էր նաև այլ կարգի մեծ հարկային եկամուտներ, որոնք ճշտելու դեպքում կարելի կլինի պարզել նաև գլխահարկի մասնաբաժինը ընդհանուր հարկերի մեջ: Զոհաս Հանվեյը, 1743-1744 թթ. վաճառական գործերով գտնվելով Իրանում ու հավաքելով առևտրատնտեսական բնագավառին վերաբերող մեծարժեք տեղեկություններ, դրամական արտահայտությամբ ներկայացնում է այն եկամուտները, որ շահական իշխանությունը բաբեկեցիկ ժամանակներում (in good times) ակնկալություն ուներ ստանալու իր նահանգներից: Դրանց տակ կարելի է հասկանալ միայն աֆղանական ներխուժմանը նախորդող (XVII դարի երկրորդ կեսի համեմատ՝ ինքնին ծանր) ժամանակահատվածը՝ 1700-1722 թթ.,

⁹³⁶ Стрейс Ян. Три путешествия. Перев. Э. Бородиной. Москва: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935, с. 224.

որովհետև 1722 թ. ի վեր XVIII դարի ողջ ընթացքում Պարսկաստանում իրավիճակն անհամեմատ ավելի վատ էր: Արդ, ըստ Հանվելի ցանկի, ակնկալվում էր, որ Արևելյան Հայաստանից («Երևանի նահանգից և Պարսկաստանին ենթակա Հայաստանի [մյուս] մասերից»)⁹³⁷ պարսկական զանձատուներ պետք է ստանար տարեկան 2 000 000 միլլիոնար (հազարդիմար) կամ 500 000 ֆունտ ստերլինգ⁹³⁸, որը հավասար է 200 000 թումանի կամ 3 000 000 էկյուր/կրոնի: Ուշագրավ է, որ այս ակնկալվող ընդհանուր տարեկան եկամուտը Հնդկաստանում Նադիրի գրաված նահանգներից ստանալիքից հետո ամենաշատն էր և հավասարվում էր միայն Խորասանից սպասված եկամուտներին⁹³⁹: Այս ծանուցումն ինքնին վկայում է XVIII դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի բազմամարդության ու հարաբերական բարեկեցության մասին:

Եթե բաղդատենք միայն Արևելյան Հայաստանի ազգաբնակչությանից (ներառյալ, ըստ երևույթին, մահմեդականներին) առհասարակ գանձվող 200 000 թուման հարկերն ամբողջ պարսկահպատակ հայությունից գանձվող գլխահարկի՝ 120 000 թումանի հետ, ապա վերջին գումարը կկազմի առաջինի 60 տոկոսը: Արդարև, արևելահայոց գլխահարկի տեսակարար կշիռը վճարվող ընդհանուր հարկերի կառուցվածքում չափազանց մեծ էր:

⁹³⁷ «Erivan, and the parts of Armenia subject to Persia» (**Hanway J.** *An historical account of the British trade...*, Vol. 1, p. 297):

⁹³⁸ Նույն տեղում: XVIII դ. կեսերին պարսկահպատակ հայության Իրանի պետական զանձարան և տեղական իշխանություններին վճարվող որոշ հարկերի և տուրքերի մասին տես **Կոստիկյան Ք.** Ազուլիսի ԺԸ դարի հայ վաճառական Խոջա Հովհաննեսի փաստաթղթերը..., էջ 218-219:

⁹³⁹ Նույն տեղում:

Ս. Էջմիածնի հանգանակության ծավալները
XVII դարի վերջերին

Տավերնիեի և դը Տուրնեֆորի այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ 15 տարեկանը լրացած բոլոր հայերը պարտավորվում էին Ս. Էջմիածնին վճարել 5 սոլ, հաստատվում ու հստակեցվում է նրանց հայ ժամանակակցի կարևոր մի հաղորդմամբ: 1669 թ. օգոստոսի 7-ին Զաքարիա Ագուլեցին իր «Օրագրություն»-ում արձանագրում էր, որ այդ օրը նվիրակական առաքելությամբ Ագուլիս է ժամանել կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու աթոռակալ Միքայել վարդապետը⁹⁴⁰: Նա հօգուտ Մայր Աթոռի «ամեն հայից» հավաքում է տարեկան գանձվող 20 դինար («դիան») հարկը, որը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով մինչ այդ երեք տարի չէր վճարվել.

«Աթոռակալն եկաւ, մին շունչն Ի (=20) դիան հարկ է, որ ամէն հայ Ի դիան կուտան Էջմիածինն, այս Գ (=3) տարի էր, որ առէլ չէր: Սայ եկաւ, շունչն Կ (=60) դիան առաւ Գ տարէն»⁹⁴¹:

Այս 20 դինարը Տավերնիեի և դը Տուրնեֆորի հիշատակած նույն այն 5 սոլ տարեկան հարկն էր, որը 15-ից բարձր բոլոր հայերը պարտավորված էին վճարել Ս. Էջմիածնին: Հասկանալի է, որ խոսքն այստեղ վերաբերում է ոչ թե անխտիր բոլոր հայերին, այլ բոլոր չափահաս հայերին, ընդ որում՝ հավանորեն միայն տղամարդկանց⁹⁴²: Հայոց ուշմիջնադարյան պատմութեան այս նշանակալի սոցիալ-տնտեսական փաստը ներկա աշ-

⁹⁴⁰ Հավանաբար, խոսքը Միքայել վրդ. Շամբեցու մասին է, ով Դարաշամբի Ս. Նախավկայի առաջնորդն էր և Հայոց եկեղեցու ամենատեղի դեմքերից մեկը (ԱՄ IX, էջ 199, 203-205, 230, ծնթ. 146): Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնից բացակայելու ժամանակ՝ 1665-1672 թթ., Մայր Աթոռում նստող նրա աթոռակալ է հիշվում նաև Մատթեոս եպիսկոպոսը (Զաքարեայ Սարկաւազ, հ. Բ, էջ 76. հմմտ. «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 383, 632, 681):

⁹⁴¹ Զաքարիա Ագուլեցի. Օրագրութիւն, էջ 86:

⁹⁴² Հնարավոր է, որ այս հարկն ու տարեկան տուրքերը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին և նրան ենթակա թեմերի նվիրակներին վճարում էին նաև որոշ հայ կա-

խատույթյան մեջ զննելու ենք միայն պատմաժողովրդագրական տեսանկյունից:

Եվ այսպես, եթե անգամ մի պահ ընդունենք, որ Ս. Էջմիածնին հասել է ամբողջ արևելահայությունը՝ շուրջ 2,5 միլիոն շնչերի հաշվարկով կատարված 20-դինարանոց հանգանակությունը, ապա այդ գումարը կկազմի 50 000 000 դինար ($= 2\,500\,000 \times 20$) կամ ընդամենը 5000 թուման: Իրականում այդ գումարն ավելի փոքր է եղել, քանի որ երեխաները, ծերունիներն ու իգական սեռն այս հարկից պետք է ազատված լինեին: Այնինչ վերը տեսանք, որ 1700-1702 թթ. Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսը իրանահպատակ չափահաս չունեող հայ տղամարդկանց գլխահարկի դիմաց մուծել էր 33,333 թուման, որից 20,000 թումանը վճարել էին Նոր Զուղայի մեծահարուստները: Ուստի արևելահայության 20-դինարանոց հանգանակությունը կարող էր ծածկել Ս. Էջմիածնի շուրջ 13,000 թուման հարկային պակասորդի մի փոքր մասը միայն, առավելագույնը՝ մեկ երրորդը:

Տավերնիեն և դը Տուրնեֆորը, այդուհանդերձ, որոշակիորեն պարզաբանում են այս խնդիրը՝ իրենց վերոբերյալ հաղորդումներում տեղեկացնելով, որ հայ հարուստներն ամեն տարի Ս. Էջմիածնին կանոնավոր կերպով վճարել են ոչ թե 20 դինար (Փրանսիացի ուղեգիրների արժույթային փոխարկմամբ՝ 5 սոլ), այլ բազմապատիկ մեծ գումար՝ 2-ից մինչև 4 էկյու, այսինքն՝ 0,13-ից մինչև 0,27 թուման կամ մոտ 1300-ից մինչև 2700 դինար (եթե հիշենք, որ 1 թումանը հավասար էր 15 էկյուի կամ 10,000 դինարի): Ասել է թե՛ հարկային այս «հոդվածով» մեկ հայ հարուստը վճարում էր 65-ից մինչև 135 հասարակ հայերի չափ, կլորացված միջին հաշվով՝ 100 հոգու չափ:

Բացի այդ, Ս. Էջմիածնի նվիրակները մեծածավալ հանգանակություն էին կազմակերպում Օսմանյան կայսրության սահ-

թողիկ համայնքներ, ինչպես դա XVIII դ. վերջերին համաձայնվել էին անել Ախայցիսայի հայ կաթողիկոսները (տե՛ս **Հակոբյան Գ.** Հայ կաթողիկոսությունը պատմա-քննական լույսի տակ. – «Հրավեր ողջամտության»: Ս. Էջմիածին, 1993, էջ 73-74, 76):

մաններում բնակվող միլիոնավոր հայերի շրջանում, ինչպես նաև բազմաթիվ հայաշատ գաղութներում⁹⁴³։ Ահա այս միջոցներով ու եղանակներով էլ հենց Հայոց եկեղեցին կարողացել է լրացնել Սեֆյան գանձարան մուծելիք շուրջ 13,000 թուման պակասորդը։

⁹⁴³ Ս. Էջմիածնի նվիրակների լայնածավալ գործունեության և «նուիրակութեան վիճակների» մասին տե՛ս **ԱԱ IX**, էջ 87-95, 238-260։

XIV. ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՐԱՔՍԻՑ ՀԱՐԱՎ

XVIII դարի առաջին քսանամյակում Սեֆյան Իրանում բնակվող հայույթյան ընդհանուր այս թվաքանակը՝ 2 500 000 շունչը, ներառում էր ոչ միայն Արևելյան Հայաստանում ապրող հայերին, որոնք, Իսրայել Օրու տվյալների հիման վրա վերը կատարված վերլուծության համաձայն, շուրջ 2 000 000 շունչ էին, այլև Արաքսից հարավ, ինչպես նաև Քարթլիում, Կախեթում, Իմերեթում ու Մեգրելիայում բնակվող հայերին: Հետևաբար, Սեֆյան Իրանում Արևելյան Հայաստանից դուրս ապրում էր մոտավորապես 500 000 հայ:

Նոր Զուղա

XVIII դարի 20-ական թվականներին, ինչպես նաև դրան հաջորդած տասնամյակներում մեծ կորուստներ կրեց նաև Արաքսից դեպի հարավ տարածքում ապրող իրանահայատակ հայույթյունը: 1817 թ. Նոր Զուղա այցելած բրիտանացի ուղեգիր Ռ. Պորտերը նկատում է, որ մինչև աֆղանական ներխուժումը (1722 թ.) Նոր Զուղայի բնակչությունը կազմել է 10,000 մարդ, սակայն այդ քանակը մեկ հարյուրամյակում նվազել է՝ իր օրոք հասնելով «300 թշվառական ընտանիքի»⁹⁴⁴, այսինքն՝ մոտավորապես 1500 հոգու, ինչը տասնապատիկ անկում է նշանակում: Այս տեղեկությունը, թվային ոչ նշանակալի տարբերությամբ, երկրորդում է Զոն Մալքոլմը, ըստ որի՝ 1722 թ. առաջ

⁹⁴⁴ «Its ten thousand inhabitants have diminished to three hundred wretched families» (Porter, Robert Ker. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820*. Vol. I. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1821, pp. 420-421). հմմտ. «Ուղեգրություններ» (աշխ.՝ Հակոբյան Հովհ.), Հ. Չ, էջ 784:

«հայերի գաղութ» Նոր Զուղան ունեցել է 2500 ընտանիք, մինչդեռ XIX դարի 20-ական թթ. դրանք արդեն «500-ից էլ պակաս» էին: Սակայն այս երկու բրիտանացիները հենվում են XVII դարի սկզբներին գրանցված տեղեկությունների վրա. այսպես, 1608 թ. շահ Աբբասը Նոր Զուղայում 2000 տուն (ընտանիք) էր հաշվում⁹⁴⁵: Վեց տասնամյակ անց՝ 1660-ական թթ. կեսերին Շարդենն արդեն Նոր Զուղայի բնակչությունը գնահատում էր 3400-3500 առանձնատուն կամ 30,000 շունչ⁹⁴⁶, այսինքն՝ ամեն մի առանձնատանը մոտավորապես 9 հոգի (մեկ ընդլայնված ընտանիք): Սա ականհայտ է դառնում, երբ համեմատում ենք նրա այս տեղեկությունը մեկ տասնամյակ անց՝ 1677 թ. Զոն Ֆրայերի հաղորդածին, ըստ որի Նոր Զուղայում բնակվում էր «ավելի քան 6000 հայ ընտանիք՝ չհաշված գյուղերում ապրող անթիվ հողագործները»⁹⁴⁷: Այս երկու հաղորդումները համատեղելի են դառնում, երբ ընդունում ենք, որ երկրորդ հեղինակը, ի տարբերություն Շարդենի, նկատի է ունեցել ոչ թե ընդլայնված, այլ նեղ՝ 5-հոգանոց ընտանիքը: Այդ դեպքում երկուսն էլ խոսում են մոտ 30,000 նորջուղայեցի հայերի մասին: Վ. Ղուկասյանը, հենվելով Նոր Զուղայի ընդհանուր տարածքի (233 հա) և այնտեղ եղած հին տների Կ. Կարապետյանի կատարած չափումների⁹⁴⁸ վրա, եզրակացնում է, որ քաղաքում կարող էր լինել առավելագույնը 3580 տուն, որը գրեթե ճշգրիտ համընկնում է Շարդենի՝ Նոր Զուղայում 3400-3500 տուն (գերդաստան) ու 30,000 բնակիչ ապրելու տեղեկության հետ⁹⁴⁹: Այս եզրակացությունը, խոշոր հաշվով, համընկնում է նաև 1701 թ.

⁹⁴⁵ Carmelites-I, p. 130.

⁹⁴⁶ Ghougassian V. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa, p. 34.

⁹⁴⁷ Fryer, John. A New Account of East India and Persia, being Nine Years Travels, 1672-1681. Edited with notes and an Introduction by William Crooke. Vol II. London, 1912, p. 253.

⁹⁴⁸ Karapetian K. Isfahan, New Julfa: The Houses of the Armenians. Part I. Rome, 1974.

⁹⁴⁹ Տե՛ս Ghougassian V. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa, p. 34-35, 38: 1787-1789 թթ. շարադրված իր «Հանգիստագրքում» Ստեփանոս

Նոր Զուղա այցելած Կորնելիս դը Բրուլյնի (1652-1727) այն հաղորդման հետ, ըստ որի քաղաքի 7 թաղամասերից ամենահնում և ամենամարդաշատում՝ Շուկայում, ապրում էր մոտավարապես 2000 ընտանիք (իմա՝ գերդաստան), իսկ (ավելի ուշ՝ 1655-1659 թթ. Սպահանից արտաքսված հայերի կառուցած) մնացած վեց թաղամասերում միասին վերցրած՝ դրանից պակաս⁹⁵⁰։ Արդ, մյուս վեց թաղամասերում ապրողների քանակը չէր կարող 1500 գերդաստաններից (յուրաքանչյուրում, միջին հաշվով, 10 շունչ) շատ պակաս լինել⁹⁵¹, ինչը և ընդհանուր հաշվարկը դարձյալ բերում է 30,000 շնչի։

Նոր Զուղայի թեմին պատկանող շրջաններ,
տեղումի շրջաններ և
Թավրիզ, Մարանդ, Խոյ, Սալմաստ

Մալքոլմը շարունակում է. «...այլուր այս (հայ) ազգը պակասել է էլ ավելի մեծ համամասնությամբ։ [1820-ական թթ.] Նոր Զուղայի հայոց առաջնորդի հրամանով Պարսկաստանում անցկացված հայերի հաշվարկը գրանցել է 12,883 մարդ՝ ընդամենը մեկ-վեցերորդն այն թվի, որ նրանք ունեին մինչև աֆղանների ներխուժումը»⁹⁵²։ Զ. Մալքոլմի սույն տեղեկությունն

Երեցը XVII դարում Նոր Զուղայի բնակչությունը հաշվում է 12,000 ընտանիք (նույն տեղում, էջ 35), որը, ըստ երևույթին, շփոթմունք է ու XVII դարի սկզբին քաղաքում ոչ թե այդքան ընտանիք, այլ այդքան մարդ լինելու արձագանք։

⁹⁵⁰ Bruyn, Cornelius le. Travels into Moscovy, Persia, and Part of the East Indies, vol. I, pp. 225-226.

⁹⁵¹ Ըստ Վ. Ղուկասյանի, 1655-1659 թթ. Սպահանում ապրող հայերի տեղափոխումը Նոր Զուղա կրկնապատկել էր քաղաքի տարածքն ու բնակչությունը (Ghougassian V. The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa, p. 34)։

⁹⁵² “The Armenians in Persia are calculated, in an estimate made by order of the bishop of Julfa, at 12,883 souls – not more than a sixth of their number before the Afghan invasion” (Malcolm, John. The History of Persia: From the most early period to the present time, containing an account of the religion, government, usages, and character of the inhabitants of that kingdom. Vol. 2. London, 1829, p. 374; cf. Carmelites II, pp. 562-563). Այս տեղեկությունը Մալքոլմը քաղել

անքննաբար ընդունելու դեպքում պետք է եզրակացնեինք, որ մինչև 1722 թ. բուն Պարսկաստանում ապրել է շուրջ 80,000 հայ: Սակայն այսպիսի գնահատականն ականհայտորեն թերի կլինի:

Նախ, այս հաշվարկից, բնականաբար, դուրս են մնում կաթոլիկ հայերը՝ շուրջ 50,000 շունչ (դատելով նրանից, որ շահ Աբբասը բռնի տեղահանել էր 10,000 «ֆռանկ» ընտանիք)⁹⁵³: Երկրորդ, Նոր Զուղայի առաջնորդի հրամանով 19-րդ դարի սկզբին անցկացված սույն հաշվարկն ընթացել է, անտարակույս, ոչ թե ամբողջ Պարսկաստանի տարածքում, այլ միայն Նոր Զուղայի թեմին ենթակա շրջաններում, որոնք էին՝ «ի յԱստուծոյ օրհնեալ մայրաքաղաքի Շօշ, ու յորջորջի Նոր Զուղայ, ի Համաւաան, ի Հէրի, ի Կեանտիման, ի Բուրվարի, ի Լըննան, ի Շիրազ, ի Քաշան եւ յայլա: Նաեւ՝ ի Դոււ, ի Ղազպին եւ յայլ շրջակայս, ուր եւ յօրհնեալ յազգէս մէրմէ գտանիցին»⁹⁵⁴: Հետևաբար, այդ 80,000 հայերի հաշվարկի մեջ չէին մտնում հայահոծ այն շրջանները կամ գյուղերը, որոնք «տէրունի» էին, այն է՝ ենթակա էին անմիջականորեն Ս. էջմիածնի Մայր Աթոռին (ինչպես Գիլանի վիճակը և Ուզումչի գյուղը) կամ պատկանում էին մեկ այլ թեմի, ինչպես, օրինակ, Թավրիզը, Մարաղան, Դուխուրխանը, Խոյը, Սալմաստը, Մակուն, Ղարադաղը, Աղբակը, Մուժամպարը և մի շարք այլ շրջաններ ենթակա էին «ի թեմս եւ ի վիճակս սրբոց Առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի»⁹⁵⁵: Այս շրջանները՝ շնորհիվ հին և միջին դարերում Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ լինելու մասին չմարած հիշողության, ինչպես նաև իրենց հայահոծության հաշվին՝ 1720-ական թթ. և՛ հայերի, և՛ օտարների կողմից տակավին Հայաստան երկրի մաս էին ընկալվում: Այսպես, 1724 թ. Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Իվան Նեպլ-

էր ոմն կապիտան Փրեդերիկից, իսկ սա էլ՝ Նոր Զուղայի եպիսկոպոս առաջնորդից, ուստի և համարում էր այն «շատ մանրախույզ ու ճշգրիտ» (նույն տեղում, ծնթ.):

953 **Carmelites II**, pp. 99-100:

954 Տե՛ս ԱՁ IX, էջ 249:

955 Նույն տեղում, էջ 244-255:

յուրը զեկուցում էր. «Աբդուլահ փաշան գրավել է Հայաստանում գտնվող Սալմաստ և Օրդուբադ վայրերը» [«Абдуллах паша ванской взял в Армении места, именуемые Салмаст и Ардобат»]⁹⁵⁶:

Շահ Աբբասի գահակալման ժամանակ, դեռ մինչև մեծ բռնագաղթը՝ Թավրիզում կար 12 մեծ եկեղեցի և 7000 հայկական «տուն»⁹⁵⁷ (այս դեպքում՝ փոքր ընտանիք), այն է՝ մոտ 35,000 շունչ: Ինչպես վերն արդեն ճշտել ենք, այդ նույն ժամանակ, ըստ Դոն Խուան Պարսկաստանցու, Թավրիզ քաղաքի ամբողջ բնակչությունը կազմում էր 80,000 մարդ⁹⁵⁸: Այսինքն՝ XVI դարի վերջին հայերը կազմել են Թավրիզի բնակչության գրեթե կեսը⁹⁵⁹: Որ սա իրականությունը մոտ հաշվարկ է, կարելի է դատել նաև օսմանցի աշխարհագրագետ էվլիյա Չելեբիի մի հաղորդումից, ըստ որի՝ 1640-ական թթ. Թավրիզում կար 42 հայկական եկեղեցի⁹⁶⁰: XVII դարի վերջին, ինչպես կարելի է դատել Իսրայել Օրու սիսալ հասկացված հետևյալ ուշագրավ հաղորդումից, Թավրիզում ու նրա անմիջական շրջակայքում հայերի թիվը՝ առնվազն տեսակարար կշռի առումով, կտրուկ պակասած պետք է լիներ:

Իսրայել Օրին իր ոչ այնքան ճշգրիտ ֆրանսերենով Թավրիզի հայություն մասին այսպիսի մի կարևոր տեղեկություն է տալիս. «...Թավրիզ քաղաքը Նախիջևանից չորս օրվա ճանապարհի վրա է: Քանի որ այս քաղաքում ռազմաշունչ հայեր (կամ՝ հայ զինվորականներ) չկան, և շրջակայքում էլ (հայերը)

⁹⁵⁶ АРО-II, док. 303, с. 220.

⁹⁵⁷ Առաքելյան Հ. Պարսկաստանի հայերը, էջ 26:

⁹⁵⁸ St'u Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604, p. 43:

⁹⁵⁹ Հայերը Թավրիզում մեծ թիվ են կազմել նաև XV-րդ դարում: 1490 թ. Սելիմ սուլթանը Թավրիզում գերեվարում ու Կ. Պոլիս է տեղափոխում 3000 արհեստավորների, որոնց մեծամասնությունը հայ էին (Tournebizе Fr., "Schah Abbas I, roi de Perse et l'emigration forcee des Armeniens de l'Ararat," *Huschar-dzan*, Festschrift aus Anlass des 100 jahrigen Bestandes des Mechitaristen-Kongregation in Wien (1811-1911), Vienna, 1911, p. 250):

⁹⁶⁰ Էվլիյա Չելեբի, էջ 79. հմմտ. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, с. 136.

շատ քիչ են, մեծ բանակ է հարկավոր այս կողմին տիրելու համար»⁹⁶¹: Խարայել Օրին՝ «il n'y a guerre (=guerriers?) d'Armeniens» գրելով, ամենայն հավանականությամբ, նկատի է ունեցել, որ իր օրոք Թավրիզում չեն եղել ռազմաշունչ հայ հայրենասերներ կամ զինվորականներ, որոնք կարող էին միանալ և օժանդակել հայ-գերմանական բանակին այդ քաղաքի գրավման գործում: Մինչդեռ այս փաստաթղթի հրատարակիչն առաջարկել է կարդալ «guerre d'Armeniens»-ը որպես «guere d'Armeniens»՝ ապահովության համար իր միջամտությունն ուղեկցելով հարցական նշանով: Մեկ տառանոց այս «ուղղումն» պատճառ է դարձել, որպեսզի Օրու Պֆալցյան ծրագրի հայերեն միակ թարգմանություն մեջ այս նախադասությունը կոպտորեն սխալ մեկնաբանվի՝ իբր թե Թավրիզում «բոլորովին հայեր չկան», որ, ինչպես վստահորեն գիտենք այլ աղբյուրներից, այդպես չէր: Թեև Օրու հաղորդման երկրորդ հատվածը («...et allentour (=à l'entour) fort peu») ճիշտ է ընկալված, այն է՝ որ պատմական այդ ժամանակահատվածում Թավրիզի անմիջական շրջակայքում հայերը շատ փոքր թիվ են կազմել⁹⁶², ընդհանուր ենթատեքստը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այստեղ էլ Օրին նկատի ունի ոչ միայն Թավրիզի շրջակայքում բնակվող հայերի փոքրաթիվությունը, այլև նրանց մեջ ռազմական գործին ծանոթ և ազգասեր մարդկանց խիստ պակասը:

Կ. Պոլսում ֆրանսիական դեսպանության քարտուղար Դը լա Քրուալյի տեղեկությունների համաձայն, XVII դ. վերջին մեծ թվով հայեր էին ապրում Մարանդ քաղաքում⁹⁶³, որտեղ 1700 թ., ըստ ֆրանսիացի ճանապարհորդ Պոլոս Դուկասի, կար 300

⁹⁶¹ «...la ville de Thoris; c'est quatre journeës de Nachschvan, dans laquelle ville il n'y a guerre (=guerriers) d'Armeniens, et allentour (=à l'entour) fort peu, il faut une armée considerable pour se rendre maistre de cette place» (ЭЗОВ. Сношения, док. 9, §20, с. 34).

⁹⁶² Տէս Լէո, հ. 3, գ. 2, էջ 55:

⁹⁶³ Տէս [La Croix, Sieur de]. État présent des nations et églises Grecque, Arménienne, et Maronite en Turquie, par le Sieur de La Croix. Paris, 1695, p. 128. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с. 148:

առանձնատուն⁹⁶⁴, այն է՝ մոտավորապես 3000 բնակիչ: Հենվելով չնշված ինչ-որ աղբյուրի վրա, «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում» ասվում է, որ Մարանդը «եղել է բազմամարդ հայաբնակ քաղաք», XVII դարի վերջին քառորդում ունեցել է 2500 «տուն»⁹⁶⁵: Սակայն դատելով Պողոս Ղուկասի վերոբերյալ հստակ հաղորդումից՝ այդ չնշված աղբյուրն իրականում նկատի է ունեցել կամ Մարանդ գյուղաքաղաքի 2500 բնակիչներին (որ հավասար է 300 առանձնատներում ապրող շնչերի մոտավոր թվին), կամ Մարանդ գավառի ամբողջ բնակչությունը, որն այդ ժամանակ իսկապես կարող էր կազմել շուրջ 20,000 մարդ (=2500 «տուն»)՝ ծուխ կամ փոքր ընտանիք իմաստով), առավելապես հայեր:

1814 թ. անգլիացի դիվանագետ-ճանապարհորդ Ջեյմս Մորիերը վկայում էր, որ միայն ինչուսում «10,000 առանձնատուն կա և 50,000 բնակիչ, մեծավ մասամբ՝ հայեր»⁹⁶⁶ (վերհիշենք, որ 1599 թ. դրությամբ ինչն ու Սալմաստը միասին 30,000 բնակիչ ունեին)⁹⁶⁷: Այս հաղորդումները պետք է բաղդատել էվիլյա Չելեբիի 1640-ական թթ. վերաբերող տեղեկությունների հետ, ըստ որոնց՝ ինչ քաղաքում կար 100 տուն և մեկ մեծ մզկիթ, իսկ քաղաքից դուրս նույնանուն գավառակում (նահիա) 7000 տուն, 11 մեծ մզկիթ և 180 բարեշեն գյուղ, բնակչության մեծամասնությունն էլ իբր «շաֆիի սյունիներն են»⁹⁶⁸: Եթե այս դեպքում Չե-

964 Տե՛ս [Paul Lucas]. *Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant*, t. 2, p., p. 26. հմմտ. Карагезян. Нахичеван, с.164.

965 Տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 720:

966 “There are said to be ten thousand houses, and a population of fifty thousand persons, of which the larger proportion are Armenians” (Morier, James. *A Second Journey through...*, p. 292): Մորիերի վկայությամբ, հայերը բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնվող մոտակա կարևոր կենտրոնում ևս՝ Բայազետում. «Bayazid... is peopled principally by Armenians» (նույն տեղում, էջ 300):

967 *Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, p. 43:

968 Էվիլյա Չելեբի, էջ 79-80. հմմտ. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. С. 147.

լեբիի հաղորդած բնակչության և գյուղերի թվաքանակը կարելի է գուցե ընդունելի համարել, ապա այդ ժամանակ խոյում հոծ հայության գոյության անտեսումն ինքնին արժեզրկում է այդ գավառում մահմեդական բնակչության իբր մեծամասնություն կազմելու մասին նրա պնդումը⁹⁶⁹, մանավանդ որ խոյ քաղաքում ընդամենը 100 տուն լինելու մասին տեղեկությունը թյուրիմացություն է և իրական թվաքանակի ակնհայտ նվազեցում: Չելեբիի տեղեկությունները հերքվում են 1618 կամ 1619 թթ. խոյ այցելած իսպանացի ռազմիկ դիվանագետ Գարսիա Ֆիգերոայի ուշագրավ հաղորդումներով, ըստ որոնց խոյն այդ պահին 2000 առանձնատուն (houses) ուներ, բայցևայնպես «մեծ և բազմամարդ ավան» էր համարվում, որովհետև պարսպապատ չէր: Նա ավելացնում է, որ խոյի բնակչությունը թուրքերի և պարսիկների կողմից անչափ շատ գնահատվելով, նախկինում չի ենթարկվել բռնագաղթների, «ինչպես Հայաստանի մյուս քաղաքները»⁹⁷⁰: Իսկ կաթոլիկ քարոզիչ, պատեր Ֆիլիպը նույն 1640-ական թթ. խոյն իր նշանավորությամբ ամբողջ Հայաստանի «վեցերորդ քաղաքն» էր համարում⁹⁷¹: Վերջին երկու ականատես հեղինակները խոյը դասում են Հայաստանի քաղաքների շարքին, ինչը պետք է համարել քաղաքում այդ ժամանակ հայերի ճնշող մեծամասնություն կազմելու անուղղակի վկայություն: Ըստ նույն միսիոներների, ինչպես վերն ալ առիթով արդեն նշվել

969 Չելեբիի հաղորդումն այն մասին, որ Խոյի գավառում «ժողովրդի դեմքն ու գույնը սպիտակ է» (նույն տեղում), ևս կարող է դիտվել որպես կողմնակի ապացույց առ այն, որ Խոյի բնակչության մեծամասնությունը հայերն են եղել, այլ ոչ թե թյուրքական, այն է՝ միջինասիական ծագում ունեցող թյուրքերն ու մոնղոլները:

970 **Turley, Jeffrey Scott, Souza and George Bryan.** The Commentaries of D. García de Silva y Figueroa on his Embassy to Shāh ‘Abbās I of Persia on Behalf of Philip III, King of Spain. Leiden and Boston: MA, Brill, 2017, p. 579.

971 **Карачезян.** Нахичеван, с. 77 (բուն աղբյուրը՝ **[Philippe R. P.] Voyage d'Orient du Révérent Père Philippe de la Très Sainte Trinité**, p. 93).

է, XVII դարի առաջին կեսին հայերը կազմել են Հայաստանի ֆա-
ղաֆների բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը⁹⁷²։ Տեղին է
նաև հիշել, որ խոյը մեծամասամբ հայաբնակ էր տակավին XV
դարի սկզբին, երբ Հայաստանով անցած իսպանացի ճանա-
պարհորդ ու դիվանագետ Կլավիխոն (մահ. 1412 թ.) հայտնում
էր. «Այստեղ՝ այս խոյ քաղաքի մոտ է վերջանում Մեծ Հայքը և
սկսվում է Պարսկաստանը. քաղաքում շատ հայեր են ապ-
րում»⁹⁷³։

Այս տեղեկությունների հանրագումարը նշանակում է, որ
մինչև 1722 թ. Արաքսից հարավ ապրող հայությունը եղել է եռա-
պատիկ կամ ֆառապատիկ ավելին, քան այն 80,000-ը, որոնք բնակ-
վում էին Հայոց եկեղեցու Նոր Զուղայի թեմին ենթակա շրջաննե-
րում միայն։ Եթե գոնե մոտավորապես իմանալինք XVIII դարի
սկզբին Քարթլիում (ներառյալ Թիֆլիսը) և Կախեթում բնակ-
վող հայերի քանակը, ապա այն զեղչելով 500 000-ից (Սեֆյան
Իրանի տարածքում՝ Արևելյան Հայաստանից դուրս ապրողնե-
րի թվից)՝ հեշտությամբ կպարզեինք, թե որքան հայ էր բնակ-
վում Արաքսից հարավ ընկած տարածքում։ Սակայն առայժմ
ավելի հիմքեր ունենք առաջարկելու հակառակ ուղղությամբ
նախնական մի լուծում. ենթադրելով, որ մոտավորապես 300-350
հազար հայություն ապրում էր Արաքսից հարավ, ապա մնացածը՝
150-200 հազարը, բնականաբար, վիրահայերն էին։

Թիֆլիս, Քարթլի, Կախեթ, Իմերեթ, Մեգրելիա

XVII դարի աղբյուրները հաղորդում են Քարթլիում, Կախե-
թում, Իմերեթում ու Մեգրելիայում բնակվող մեծ թվով հայերի

⁹⁷² Նույն տեղում, էջ 75 (բուն աղբյուրը՝ [Philippe R. P.] *Voyage d'Orient du Révé-
rant Père Philippe...*, p. 90).

⁹⁷³ Ռուսերեն թարգմանության մեջ Մեծ Հայքի փոխարեն սխալմամբ գրված է
Բարձր Հայք՝ «Верхняя Армения» (տե՛ս Клавихо, Руи Гонсалес де. Днев-
ник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Пер.
со староиспанского, пред. и комм. И. С. Мироковой. Москва: «Наука», Глав.
ред. вост. лит., 1990, с. 74):

մասին⁹⁷⁴: Մեգրելիայում գտնվող Ռուխին, օրինակ, հիշատակվում է որպես «հայկական քաղաք»⁹⁷⁵:

Առանձնահատուկ էր Քարթլիի մայրաքաղաք Թիֆլիսի կարգավիճակը: XVIII դարի սկզբների Սեֆյան տերության վարչական համակարգը նկարագրող պաշտոնական ձեռնարկը՝ «Թագքիրաթ ալ-Մուլուքը», հատուկ ընդգծում էր Թիֆլիսի կարևոր նշանակությունը՝ այն առանձնացնելով անգամ Քարթլիից. «Իրանին պատկանող Վրաստանի (Գուրջիստանի) շրջաններն են՝ Քարթլին, Կախեթը և Թիֆլիսը»⁹⁷⁶:

Թիֆլիսում հայերը մեծամասնություն են կազմել բավական վաղ շրջանից⁹⁷⁷: 1629 թ. գրված մի հիշատակագիր, խոսելով տակավին XIV դարի կեսերի մասին, այն անվանում է ոչ այլ կերպ, քան «Տփլիս Հայոց քաղաք»⁹⁷⁸: Իր կյանքի օրոք կամ առնվազն XVII դարի առաջին երեսնամյակին Թիֆլիսում տիրող էթնոտոլոգիական իրավիճակը հստակ է արձանագրել Իսքանդար-բեկ Մունշին (1560/61-1633). «...Այդ քաղաքի բնակիչները հիմնականում բաղկացած էին քրիստոնյա հայերից, վրացիներից ու փոքր քանակությամբ մուսուլմաններից,

974 **Брегадзе Н. А.** К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII веке. С. 246-248: Վրաստանում հայերի մեծաթիվությունը փաստող բազմաթիվ պատմական տեղեկությունները պատշաճորեն վերլուծելու և մեկնաբանելու փոխարեն Բրեգաձեն առաջ է քաշում հայացած վրացիների մասին բոլորովին անհիմն ու մտացածին մի վարկած (նույն տեղում):

975 Նույն տեղում, էջ 246:

976 *Tadhkirat al-Muluk*, p. 44 (պարսկերեն բնագրում՝ էջ 7բ). հմմտ. **Միրզա Սամի'ա**. Թագքիրաթ ալ-մուլուք, էջ 83:

977 Դեռևս V դարում Վախթանգ Գորգասալ վրաց թագավորը մայրաքաղաք դարձրած Տփղիսը բնակեցրել է հայերով: 631 թ. Թիֆլիսի Բերդի թաղում կառուցվել են հայկական Ս. Գևորգ, իսկ 754 թ.՝ Հրեշտակապետաց եկեղեցիները (տե՛ս **Վարդանյան-Այվազյան Թամարա**. Թիֆլիսի և մերձակա բնակավայրերի հայությունը 5-21-րդ դդ. (համառոտ ակնարկ). – «Գյոթուս», թիվ 8-9 (53-54), 2014 թ., էջ 7: Այս ուսումնասիրությունը կենտրոնացնում է 19-21-րդ դդ. Թիֆլիսի և շրջակա հայության պատմության վրա, տե՛ս նույն տեղում, էջ 5-108):

978 «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 321:

իսկ քաղաքի զանազան վայրերում նկատելի էին քրիստոնեական հնագույն աղոթավայրեր, եկեղեցիներ»⁹⁷⁹:

Վրաց արքայազն Վախուշտի Բագրատիոնին (1696-1757), նկարագրելով 1720-1740-ական թվականներին տիրող իրավիճակը, Թիֆլիսի էթնիկական կազմն ըստ թաղամասերի բաշխում է այսպես. «Տփղիսի...[քաղաքային] պարսպից դուրս [տարածությունը] կոչում են Գարեթուբանի (վրացերեն՝ «Դրսի թաղ») ... Այստեղ կա 2 եկեղեցի գմբեթավոր, 2 էլ անգմբեթ, որը հայերի ձեռին է: ...Տփղիսի բնակիչներն են՝ Բերդում և Սելդաբադում պարսիկ-մահմեդականները, իսկ բերդից դուրս առավելապես հայերն ու նվազ չափով վրացիները»⁹⁸⁰: Այսինքն՝ Թիֆլիսի ամենաընդարձակ հատվածում, որը գտնվում էր բերդից դուրս, մեծամասամբ բնակվել են հայերը:

Առավել հստակ տեղեկություններ Թիֆլիսի ազգաբնակչության թվաքանակի ու էթնիկական կազմի մասին հաղորդում է 1702 թ. այն այցելած դը Տուրնեֆորը: Ըստ ֆրանսիացի այս գիտնական-ճանապարհորդի, Թիֆլիսում բնակվում էր 14,500 հայ (ներառյալ 500 կաթոլիկացած հայերը, որոնք, նույն հեղինակի համաձայն, լուսավորչական հայերի «երդվյալ թշնամիներն էին») ⁹⁸¹, 3000 մահմեդական և 2000 վրացի, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 20,000 շունչ⁹⁸²: Դը Տուրնեֆորը ներկայացնում

979 Միրզա Սամի՝ա. Թագքիրաթ ալ-մուլուք, էջ 66:

980 «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, էջ 83:

981 XVII դարի առաջին կեսին Վրաստանում բնակվող հայության միջավայրում կաթոլիկությունը դեռևս որևէ հաջողություն չէր արձանագրել: 1630-ական թթ. միսիոներ Դոն Պիետրո Ավիտաբիլեն, օրինակ, գրում էր, թե Գորիի հայերն ու վրացիները, ամբողջությամբ վերցրած, «ասում էին նրանց» (տե՛ս **Հակոբյան Պ.** Հայ կաթոլիկությունը պատմա-քննական լույսի տակ, էջ 35. հմմտ. **Мурадян П. М.** Армянская эпиграфика Грузии. Ереван: изд-во АН АрмССР, 1985, с. 88):

982 «It is believed there are about twenty thousand souls in the city, to wit, fourteen thousand Armenians, three thousand Mahometans, two thousand Georgians, and five hundred Roman Catholics. These last are converted Armenians, declared enemies to the other Armenians» (**Tournefort, de.** *A voyage into the Levant*, Vol. II, p. 237): Ն. Բրեգաձենի հիշատակում է դը Տուրնեֆորի նշած Թիֆլիսի թվաքանակը միայն՝ մոտ 20,000 մարդ՝ լռության մատնելով նույն տեղում ֆրան-

է նաև Թիֆլիսում այդ ժամանակ գործող տարբեր կրոնապաշտամունքային հաստատությունների քանակն ու խմբերը՝ 3 մզկիթ, 5 «հունական» (այն է՝ հունադավան վրացական եկեղեցի, որոնցից «չորսը՝ քաղաքում, մեկը՝ արվարձանում») և 7 հայկական եկեղեցի, դրանցից առանձնացնելով «շատ ամուր, ամբողջությամբ տաշած քարով» շինված Սիոն առաջնորդանիստ տաճարը, որի գմբեթը, նրա ասելով՝ «պատիվ է բերում քաղաքին»⁹⁸³։ Իրականում Սիոնի առաջնորդանիստ տաճարը ոչ թե հայկական էր, այլ վրացական։ Դը Տուրնեֆորի այս սխալն ուղղվում է Ժան Շարդենի ավելի վաղ հաղորդմամբ, ուր նա, արտացոլելով 1671 թ. իր ճանապարհորդության ժամանակ հավաքած տվյալները, հայտնում էր, որ Թիֆլիսում առհասարակ չկան մզկիթներ, իսկ 14 եկեղեցիներից 6-ը վրացական են, 8-ը հայկական⁹⁸⁴։ Հետևաբար՝ 1671 թ. մինչև 1702 թ. Թիֆլիսում բացվել է երեք մզկիթ, վրացական եկեղեցիների թիվը մնացել է նույնը՝ վեց հատ, իսկ (հաշվի առնելով դը Տուրնեֆորի Սիոնի տաճարի հայկական լինելու մասին սխալը) հայկական եկեղեցիների թիվը պակասել է՝ ութից իջնելով վեցի։ Շատ հավանական է, որ Թիֆլիսի երեք նորաբաց մզկիթներից երկուսը հիմնվել են հենց այդ փակված հայկական երկու եկեղեցիների շինություններում։

Փաստորեն, 1702 թ. Թիֆլիսում 2000 վրացիների ու 14,000 լուսավորչական հայերի եկեղեցիների քանակը հավասար էր՝ 6-ական յուրաքանչյուր կողմից։ Մինչդեռ եթե մեխանիկորեն

սիացի հեղինակի տրամադրած բացառիկ կարևոր տվյալները քաղաքի էթնիկ կազմի մասին (Брегадзе Н. А. К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII веке, с. 244): 1667 թ. Կառլ անունով կաթոլիկ մի քարոզչի տվյալներով, Թիֆլիսն ուներ 70-80 հազար բնակիչ (մեծավ մասամբ, հայեր և վրացիներ), սակայն վրացի պատմաբաններն այդ թիվն իրավացիորեն անստույգ և չափազանցված են համարում (նույն տեղում, էջ 244):

⁹⁸³ Tournefort, de. *A voyage into the Levant*, p. 241:

⁹⁸⁴ *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*, p. 378. հմմտ. Карагезян Г. Армянский мир в «Путешествии в Левант» Турнефора, с. 82-83.

փորձենք առաջնորդվել զուտ Թիֆլիսի հայ և վրացի բնակիչների քանակական հարաբերակցությունից, ապա հայկական եկեղեցիների թիվը պետք է ավելի շատ լիներ՝ ընդհուպ 35 հատ (ի դեպ, 1804 թ., ըստ ֆրանսիացի մեկ այլ հեղինակի, Թիֆլիսում կար արդեն ճիշտ այդքան՝ 34 հայկական եկեղեցի⁹⁸⁵): Իրականում այս անհամապատասխանությունն ունի պատմաքաղաքական բացատրություն. քանի որ իշխանությունը պատկանում էր վրաց վերնախավին, հունադավան եկեղեցիների անհամաչափ մեծ քանակը պետք է եղել ընդգծելու համար, մի կողմից, վրացիների քաղաքականապես արտոնյալ կարգավիճակը, մյուս կողմից՝ հայերի քաղաքական ստորադասությունը: Իսկ գիշումները Թիֆլիսում բնակվող մահմեդականների կրոնական ծավալապաշտական նկրտումներին արվել են, բնականաբար, ոչ թե վրացիների, այլ հայերի ու նրանց եկեղեցիների հաշվին: Վերջին հաշվով՝ Սեֆյան տերություն մեջ, ներառյալ Վրաստանում իշխող վերնախավը մահմեդականներն էին, այլ ոչ թե քրիստոնյաները: Այդ ժամանակաշրջանում վրաց «թագավորները»⁹⁸⁶ կամ, ինչպես նրանք պաշտոնապես էին կոչվում, «վալի»-ները (այն է՝ շահի փոխանորդները) ստիպված էին առերևույթ կրոնափոխ լինել և անվանապես էլ մահմեդականանալ: Այդ քայլին, օրինակ, ճարահատյալ դիմել են Քարթլիի թագավոր Վախթանգ Զ-ը (ով 1716 թ. կրոնափոխ եղավ և ընդունեց Հուսեյն-կուլի խան անունը), նրա որդի արքայազն Բակուրը (մահմեդական անվամբ՝ Շահ-Նավազ), Վախթանգ Զ-ի երկիցս մահմեդականացած եղբայր Իսսեն (մահմեդական անվամբ՝ Ալի-կուլի խան և Մուսթաֆա), Կախեթի թագավոր Կոնստանտինը (մահմեդական անվամբ՝ Մուհամմադ-կուլի) և վրաց ազնվականության բազմաթիվ այլ ներկայացուցիչներ:

⁹⁸⁵ Տե՛ս **Карагезян Г.** Армянский мир в «Путешествии в Левант» Турнефора, с. 83 (прим. 163).

⁹⁸⁶ «Վրաց թագավոր» տերմինը բավականին անորոշ է, քանզի այդ ժամանակաշրջանում կային Քարթլիի, Կախեթի, Իմերեթի վրաց «թագավորներ», թեև 1632-1744 թթ. «Գյուրջիստանի վալիի», այսինքն՝ շահի փոխանորդի իր կարգավիճակով դրանց մեջ ամենաբարձրը Քարթլիի թագավորն էր (տե՛ս **Пайчадзе Г. Г.** Русско-грузинские отношения в 1725-1735 гг., с. 25):

Այդուամենայնիվ, XVII–XVIII դարերում Թիֆլիսի բնակչության էթնիկական կազմում հայերի բացարձակ մեծամասնությունն այնքան ակնառու էր, որ քաղաքի վարչատնտեսական կառավարումը հանձնված էր հայազգի մելիքներին: Գլխավորելով առևտրաարհեստագործական դասը, Թիֆլիսի մելիքները հաճախ միաժամանակ հանդիսանում էին նաև տանուտեր-քաղաքագլուխներ (վրաց.՝ մամասախլիսի)⁹⁸⁷: Այդ ազդեցիկ ու հեղինակավոր պաշտոնը քսան տարի շարունակ, շրջադարձային ծանրագույն ժամանակներում՝ առնվազն 1715 թ. մինչև 1734 թ., զբաղեցրել է Աշխարհբեկ Բեհբուլթյանը⁹⁸⁸: Դատելով Զաքարիա Քանաքեռցու մի տեղեկու-

⁹⁸⁷ Տե՛ս Գիլյան Վ. Բեհբուլթյաններ. – «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 2, Երևան, 1976, էջ 382 (արտատպվել է «Հայկական համառոտ հանրագիտարան»-ում, Երևան, հ. 1, էջ 515): Կարապետյան Սամվել. Թիֆլիսի քաղաքագլուխները: Երևան. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2003, էջ 6-9: АРО-III, с. 363 (прим. 53): **Такайшвили Е.** Материалы для истории Грузии. Тифлис, 1895, с. 31-32. հմմտ. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, էջ 168-169: 1770 թ. ռուսաց ռեզիդենտ Անտոն Մոուրավովը Թիֆլիսի հայ մելիքների պաշտոնավարումը նմանեցնում էր ոստիկանապետի ու քաղաքապետի լիազորությունների իրականացման հետ՝ «мелик из армян, которой отправляет должность полицмейстера и бурмистра» (Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. I, с. 217):

⁹⁸⁸ Ընդ որում, եթե 1715 թ. Աշխարհբեկը միայն Թիֆլիսի մելիքն էր, ապա 1724 թ. ապրիլի սկզբին նա հիշվում է իբրև միաժամանակ Թիֆլիսի թե՛ մելիք, թե՛ տանուտեր (տե՛ս Մարտիրոսյան Վ. Մ. Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայության մասին. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, № 5, էջ 160, 162): 1734 թ. սեպտեմբերի 10-ին մելիք Աշխարհբեկին Թիֆլիսում կախաղան է հանել օսմանյան օկուպացիոն իշխանության գլուխը՝ Ախալքալաքի Իսաղ (Իսակ)-փաշան (տե՛ս «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, էջ 169): Հետևաբար, Վ. Գիլյանը սխալվել է՝ գրելով, թե իբր թուրքերը նրան «սպանել են 1723 թ.» Թիֆլիսը գրավելու ժամանակ» (Գիլյան Վ. Բեհբուլթյաններ, էջ 382): Մելիք Աշխարհբեկի մեծ ազդեցության մասին է վկայում 1728 կամ 1729 թ. տեղի ունեցած մի դեպք, երբ նա չի ցանկացել ընդունել իր մոտ եկած վրաց բարձրագույն վերնախավի ներկայացուցիչներին՝ ըստ երևույթին, հենվելով նաև այդ ժամանակ Իսաղ-փաշայի դեռևս ցուցաբերվող ընդգծված բարեհաճ վերաբերմունքի վրա (տե՛ս **Вахушти Багратиони.** История царства грузинского. Перевод, предисловие, словари и указатели Н. Т. Накашидзе. Тбилиси, 1978, с. 116): 1715 թ. Թիֆլիսի տանուտերը ոմն Չուրաբն էր (**Մարտիրոսյան Վ. Մ.** Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայության մասին (1991 թ.), էջ 160): Այն,

թյունից՝ Թիֆլիսի մելիք ու տանուտեր նշանակում էր ոչ թե Քարթլիի թագավորը, այլ ինքը շահը (ինչպես 1650 թ. Թիֆլիսի «իշխանությունը» Բայանդուր Թումանյանին էր հանձնել շահ Աբբաս Բ-ն)⁹⁸⁹։ Այս կարգը, ըստ երևույթին, բխում էր Սեֆյանների՝ Թիֆլիսը Քարթլիից և Կախեթից առանձին դիտարկելու «Թագքիրաթ ալ-Մուլուք»-ում արձանագրված վերոհիշյալ վարչական մոտեցումից։

Ֆրանսիացի նշանավոր ուղեգիրների վերոբերյալ տեղեկությունները գալիս են ևս մեկ անգամ հերքելու Էվլիյա Չելեբիին, ով, կատարյալ լռության մատնելով Թիֆլիսի հայ և վրացի բնակչության գոյությունը, բացահայտորեն կեղծում է, թե 1640-ական թթ. Թիֆլիսի բնակչության մեծամասնությունն իբր կազմել են «օսմանցիների ժամանակից մնացած սյուննիններն... [որոնք] հանեֆի ու շաֆիի դավանանքներին են պատկանում»⁹⁹⁰։

1756 թ. Թիֆլիսում կաթոլիկներն ունեին արդեն 8 եկեղեցի. ինչպես նույն թվականի մարտի 23-ին Պետերբուրգ հղված

որ նա ևս վիրահայ էր, անվամբ՝ Չուրաք Գևորգյան («грузинской армении Зураб Георгиев»), պարզվում է մեկ այլ վավերագրից, ըստ որի 1735 թ., այսինքն՝ մելիք Աշխարիբեկի մահապատժից անմիջապես հետո, Թիֆլիսի մելիքի պաշտոնը նրան է վստահվել (տե՛ս АРО-III, док. 22, с. 46)։ Բայց 1742 թ. նա ևս անգթաբար սպանվել է. արքայազն Վախուշտիի վկայությամբ՝ Քարթլիի «Իմամդուլի-խանը... առանց որևէ հանցանքի փայտի հարվածներով մահացրեց Տիֆլիսի մելիք Չուրաքին ու նրա որդի Ավթանդիլին» (տե՛ս «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, էջ 169)։ Մելիք Աշխարիբեկի և նրա ժառանգների մասին տե՛ս նաև Յովհաննէս Ղրիմեցի. Պատմություն հոջակաւոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշանին։ Աշխ.՝ Համազասպ Ոսկեանի։ Վիեննա, 1965, էջ 114, 117-118։ 1779 թ. Թիֆլիսի մելիք-տանուտերի պաշտոնում է հիշվում Ավետիքը (Մարտիրոսյան Վ. Մ. Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայության մասին. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1998, № 3, էջ 189)։

⁹⁸⁹ «...փոքր Շահ-Աբաս... կոչեաց զԲայանդուրն, և ետ նմա իշխանություն մեծ Տիֆլիս քաղաքին» (Չաքարեայ Մարկաւագ, հ. Բ, էջ 98)։

⁹⁹⁰ Չելեբին հաղորդում է միայն Թիֆլիսի երկու՝ Մեծ և Փոքր բերդերի մեջ եղած հողաձածկ տների թիվը՝ համապատասխանաբար 600 և 300 տուն, ինչպես նաև բերդապահ զորքի քանակը՝ 3000 զինվոր (Էվլիյա Չելեբի, էջ 106. հմմտ. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, с. 182-183)։

մի զեկուցագրում է ասված՝ «սրանք զավթել էին մի քանի հայոց, և մի քիչ էլ վրացական եկեղեցիներ»⁹⁹¹:

1763 թ. մարտ ամսին կաթողիկ միսիոներների կազմած վիճակագրական մի տեղեկանքի համաձայն, Թիֆլիսի (լուսավորչական) հայության թիվը կազմում էր 28,000 հավատացյալ, 1 եպիսկոպոս, 4 վանական, 41 քահանա՝ իրենց 13 եկեղեցիներով: Նույն աղբյուրը Թիֆլիսի (հունադավան) վրացիների թիվը հաշվում է մոտ 10,000 աշխարհական, 1 արքեպիսկոպոս, 10 վանական, 24 ծխական քահանա՝ 2 եկեղեցով⁹⁹²:

1770 թ. ապրիլի 5-ին ռուսաց ռեզիդենտ Անտոն Մոուրավովին ներկայացված զեկուցման համաձայն, Թիֆլիսն ուներ 4000 ծուխ հայ, վրացի, կաթողիկ և թաթար (=մահմեդական) բնակիչ⁹⁹³: Այսինքն՝ մեկ ծխում 5 շունչ հաշվելու դեպքում քաղաքի բնակչությունը կազմում էր մոտ 20,000 մարդ՝ պահպանելով 1702 թվականին դր Տուրնեֆորի արձանագրած նույն թվաքանակը: Սակայն, եթե հիմք ընդունելու լինենք 1763 թ. վերոբերյալ վիճակագրությունը, ապա կա՛մ պետք է Թիֆլիսի հայկական ծխերի թիվն ընդունենք 7 շունչ, կա՛մ, որ ավելի

991 Տե՛ս «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, էջ 109:

992 Տե՛ս **Զոբանյան Պ.** Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, էջ 187, ծնթ. 237 (քուն աղբյուրը՝ **Ambrosius Eszer.** “Missionen im Halbrund der Länder zwischen Swarzen Meer, Kaspisee und Persischem Golf: Krim, Kaukasien, Georgien und Persien,” *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum*, Vol. II, 1700-1815, Herder, Rom-Freiburg-Wien, 1973, pp. 439-440):

993 1770 апреля 5. [Тбилиси]. Демографическая ведомость Восточногугрузинского царства. С. 32. հմմտ. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, էջ 156: Ընդ որում, Ա. Մոուրավովի նույն զեկուցման համառոտ տարբերակում Թիֆլիսի 20,000 բնակիչները հայ են անվանված. «В Грузии главной город Тифлис... Штается четыре тысячи домов армяне, ис коих многие римско-католического закона, отправляют нарочитой торг» (Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. I, с. 217): Թեպետև Թիֆլիսի բնակչության կազմում միայն հայերին այսպես հիշատակելը թերի գնահատական է, այն այդուամենայնիվ լրացուցիչ անգամ վկայում է Քարթլիի մայրաքաղաքում հայոց ունեցած բացարձակ մեծամասնության մասին:

հավանական է թվում, այդ հաշվարկում ներառենք նաև Թիֆլիսին մերձակա հայկական գյուղերի բնակչությունը⁹⁹⁴:

1771 թ. Վրաստան ժամանած և այստեղ մեկ տարի շարունակ հարուստ նյութեր հավաքած Հ. Ա. Գիլդենշտեդտի տվյալներով, Թիֆլիսի բնակչության «մեծ մասը» կազմում էին հայերը, իսկ «մյուս մասը բաղկացած է մեծավ մասամբ վրացիներից, ինչպես նաև թաթարներից (իմա՝ մահմեդականներից – Ա.Ա.): Հայերի մեջ կան մոտ 400 կաթոլիկներ, որոնք հոգում են իրենց [սպասարկող կաթոլիկ] հոգևորականների ապրուստը»⁹⁹⁵: Նույն հեղինակը Թիֆլիսում հաշվում է 15 վրացական և 20 հայկական եկեղեցի, որից 12-ը քաղաքում, 8-ը՝ արվարձաններում: Բացի այդ, քաղաքում եղել է նաև հայկական վանք, ինչպես նաև կաթոլիկ հայերն ունեցել են մեկ մատուռ, իսկ «մահմեդական թաթարները»՝ երեք մզկիթ⁹⁹⁶: Այսպիսով, մահմեդականների մզկիթների թիվը մնացել էր այնքան, որքան 1702 թվականին էր, իսկ հայկական ու վրացական եկեղեցիների թիվը զգալիորեն ավելացել էր, ինչը բացատրվում է Իրանի կենտրոնական իշխանության թուլացմամբ և Քարթլիի թագավորության ռազմաքաղաքական հարաբերական հզորացմամբ:

Ինչպես սույն աշխատության մեջ արդեն նշվել է, 1795 թ. Աղա-Մահմեդ իմանի զորքերի կողմից Թիֆլիսի գրավումը ահավոր հարված է հասցրել քաղաքին ու, մասնավորապես, հայ

⁹⁹⁴ Այդ ժամանակ Թիֆլիսի մերձակայքում գուտ հայաբնակ գյուղերից էին, օրինակ, Խատիսթելթին ու Կրծանիսը, որտեղ նաև հայկական եկեղեցիներ են եղել (տե՛ս Մարտիրոսյան Վ. Մ. Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիքիհայտնության մասին (1998 թ.), էջ 183):

⁹⁹⁵ «Большую половину городских жителей составляют армяне; другая состоит большею частию из грузинцов, также и из татар. Между армянами находится около 400 римского исповедания, кои содержат своих священников» (տե՛ս Գիլդենշտեդտ Ի.Ա. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, с. 184. հմմտ. Գիլդենշտեդտ, Иоганн Антон. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг. Перевод Т. К. Шафрановской. Ред. и комм. Ю. Ю. Карпова. СПб: Петербургское востоковедение, 2002, с. 107).

⁹⁹⁶ Հ. Ա. Գիլդենշտեդտը տալիս է նաև հայկական ու վրացական եկեղեցիների անունները (տե՛ս Գիլդենշտեդտ Ի. А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., էջ 107-108):

բնակչությանը, եկեղեցիները կործանվել են, Հավլաբարն ամբողջությամբ հրդեհվել, հազարավոր մարդիկ սպանվել են, գերեվարվել ու քշվել Պարսկաստան, որտեղ շատերին բռնի մահ-մեղականացրել են⁹⁹⁷:

Թիֆլիսից հետո Վրաստանի ամենահայաշատ ու հայկական մեծամասնությունն ունեցող քաղաքը Գորին էր: 1763 թ. մարտին կազմված վերոհիշյալ վիճակագրության համաձայն, Գորիում և Գորիի մերձակայքում ապրում էին 4000 հայ աշխարհականներ, 1 ավագ քահանա, մեկ վանական (վարդապետ)՝ երկու եկեղեցով, իսկ վրացիների թիվը կազմում էր 1200 հոգի, 1 արքեպիսկոպոս, 2 վանական, 6 քահանա⁹⁹⁸: Գորիում բնակվում էին նաև 130 կաթոլիկ հայեր և 32 ծայրահեղ աղքատ կաթոլիկ վրացիներ, իսկ Գորիի մոտ գտնվող Շինդի գյուղակում՝ 104 կաթոլիկ հայեր⁹⁹⁹:

Աստոն Մոուրավովի վերոհիշյալ տեղեկանքից (1770 թ.) պարզվում է նաև, որ հայերն ապրել են Քարթլիի և Կախեթի գրեթե բոլոր քաղաքներում՝ Գորիում, Կցխիվանիում (Յխինվալ), Սուրամում, Թելավում, ամբողջովին հայաբնակ Սղնախում (100 տուն), Անանուրում, Ախալգորգում, ինչպես նաև որոշ գյուղական համայնքներում, օրինակ, [Քվեմո-] Քարթլիում¹⁰⁰⁰՝ 500 տուն, այդ ժամանակ Քարթլի-Կախեթի թագավո-

997 Տե՛ս աստ, «Գուլի XII. XVII–XVIII դդ. արևելահայոց ժողովրդագրությանը հասցված խոշորագույն հարվածները»:

998 Տե՛ս **Զորանյան Պ.** Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, էջ 187 (ծնթ. 237):

999 Նույն տեղում:

1000 Այստեղ խոսքը վերաբերում է, ամենայն հավանականությամբ, Ներքին Քարթլիին (Քվեմո-Քարթլի), քանի որ նույն վավերագրում ավելի ուշ հաստուկ նշվում է, որ նույն միջոցին գրեթե ամբողջությամբ ավերված այդ երկրամասը կոչվում էր նաև պարզապես Քարթլի. «Есть разоренный полностью Сомхити, край большой и обширный; а из переселенных здешних людей едва остались один из сорока, да и те друг у друга ютятся. Есть также Сабараташвило, разоренный край большой и богатый; из их людей едва ли сохранились кое-где один из ста, да и те находятся приютившимися друг у друга. А эти Сомхити и Сабаратиано, вместе если сопоставить, равны половине Картли, называются Картли и в настоящее время именуются Нижней Картли» (նույն տեղում, էջ 34): Ուստի Լոռին Քվեմո-Քարթլիի կազմում ընդգր-

րուժյան կազմի մեջ մտնող Ղազախում՝ 1200 ծուխ, Շամշադինում՝ 1200 ծուխ, Կախեթի մի ինչ-որ չճշտված մասում՝ 450 ծուխ (Կախեթի մի ինչ-որ ուրիշ մասում բնակվող հայերը ևս հիշատակվում են, սակայն նրանց քանակը չի նշվում)¹⁰⁰¹: Պարզ է, որ հայերը կազմել են Քարթլիի և Կախեթի քաղաքաբնակների, ըստ ամենայնի, մեծ մասը, սակայն այս վավերագիրը տալիս է միայն Սղնախի հայության քանակը (100 «տուն»): Այս դեպքում «տունը» ընդլայնված ընտանիքն է, ըստ այդմ՝ Սղնախի բնակչությունը բաղկացած է եղել շուրջ 1000 շունչ հայերից: Այս գնահատականն իր հաստատումն է ստանում Հ. Ա. Գիլդենշտեդտի 1772 թվականին վերաբերող մի տեղեկությունից, ըստ որի՝ «ամբողջ Վրաստանում Թիֆլիսից ու Գորիից հետո ամենամեծ ու անառիկ» Սղնախ ամրոցի պաշտպանության գործը դրված էր իշխանական ծագում ունեցող 84 հայ ռազմիկների վրա («84-х армянских князей, защищающих ее»)¹⁰⁰²: Իսկ 84 ռազմիկ, այն էլ՝ ազնվական, կարող էին տալ 900-1000 բնակիչները, բայց ոչ 400-500-ը (եթե 100 «տունը» հասկանալու լինեինք որպես փոքր ընտանիք)¹⁰⁰³:

կելը, ինչպես անում է, օրինակ, Ն. Ա. Բրեգաձեն (Брегадзе Н. А. К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII веке. С. 238), ակնհայտ սխալ է: Քարթլիի սահմաններից դուրս Լոռիի կարգավիճակի մասին տե՛ս նաև ստորև, գլուխ «XV. Վրացիների և Այսրկովկասում դեգերող մահմեդական քոչվորների թվաքանակը», ենթագլուխ՝ «Վրացիների թվաքանակը»:

¹⁰⁰¹ Նույն տեղում, էջ 33-35:

¹⁰⁰² Гильденштедт И.А. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, с. 200.

¹⁰⁰³ Գիլդենշտեդտի գրքի նոր հրատարակության մեջ այս հատվածն այլ կերպ է թարգմանվել՝ իբր Սղնախի բնակչությունը բաղկացած էր 84 հայկական ընտանիքներից, որոնցից էլ հենց կազմվում էր ամրոցի կայազորը (Гильденштедт И. А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., էջ 176): Բնագիրը ձեռքի տակ չունենալով, հնարավոր չէ ճշտել, թե որ թարգմանությունն է ճիշտը՝ հի՞նը, թե նորը: Բայց անգամ եթե ճիշտն այս վերջինն է, ապա դարձյալ Սղնախի հայկական բնակչությունը բաղկացած պետք է լիներ 84 ընդլայնված, այլ ոչ թե փոքր ընտանիքներից, որովհետև 400-հոգանոց բնակչությունը այդ մեծ ամրոցի պաշտպանության համար չէր կարող տրամադրել բավարար թվով ռազմիկներ:

Ժան Շարդենը, հատուկ նկատի ունենալով Քարթլին (հաստատ՝ ոչ Մեգրելիան ու Իմերեթը և հազիվ թե Կախեթը)¹⁰⁰⁴, գրում էր.

«Վրաստանում... ապրում են հայեր, հույներ, թուրքեր (իմա՝ սուննիներ), պարսիկներ, հնդիկներ, թաթարներ (իմա՝ թուրքախոս շիաներ) և մոսկովիտներ: Հայերը քանակապես նույնիսկ ավելի շատ են, քան իրենի վրացիները: Նրանք մեծ ավելի հարուստ են և զբաղեցնում են պետական ստորին պաշտոնների մեծ մասը»¹⁰⁰⁵:

Այսուամենայնիվ, թվում է, թե Քարթլիում հայերի՝ վրացիներից ավելի բազմաքանակ լինելու մասին Շարդենի այս ուշագրավ հաղորդումն արտացոլում է ոչ թե ամբողջ երկրում, այլ առավելապես քաղաքներում տիրող էթնոժողովրդագրական պատկերը:

Մեկ հարյուրամյակ անց՝ 1771-1772 թթ. Վրաստանում աշխատած Հ. Ա. Գիլգենշտեդտը տալիս էր Վրաստանում (իմա՝ Քարթլիում և Կախեթում) հայերի քանակական ներկայության մասին հետևյալ գնահատականը՝ մոռանալով, սակայն, հիշատակել նաև քաղաքաբնակ հայերին.

«Հայերը (վրաց.՝ սոմեխները) սաստիկ շատ են Վրաստանում: Նրանք մասամբ ապրում են սեփական գյուղերում, մասամբ՝ վրացիների հետ խառը: Միմյանց միջև խոսում են հայերեն, բայց խառը բնակվողները վրացիների հետ վրացերեն են խոսում: Նրանք վրաց հասարակ ժողովրդի հետ ամբողջապես միևնույն կենսամակարդակի վրա են: Կրոնական առումով մեծավ մասամբ հայ [լուսավորչական] են, մասամբ էլ կաթոլիկ»¹⁰⁰⁶:

¹⁰⁰⁴ Շարդենը նույնացնում է Վրաստանը Քարթլիի հետ (տե՛ս *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*, p. 373).

¹⁰⁰⁵ *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*, p. 375; cf. *Voyages de Mr. Le Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient...*, vol. II, Amsterdam, 1711, p. 130.

¹⁰⁰⁶ «Армяне, по груз. Сомахи, весьма многочисленны в Грузии; живут частью в собственных селениях, частью смешенно с грузинцами. У них между собою свой язык; живущие же рассеянно говорят с грузинцами по грузински. Они совершенно на одном окладе с грузинским простым народом и суть в отношении к религии большею частью армянские, частью же и римские

Հ. Ա. Գիլդենշտեդտը նաև ավելացնում է, որ Վրաստանում բնակվող մյուս բազմաքանակ երեք ժողովուրդները՝ թուրքմեն մահմեդականները («թաթարները»), օսեթները և հրեաները, հայերի հետ միասին վերցրած, քանակապես փոքր-ինչ գերազանցում են վրացիներին¹⁰⁰⁷։

Վրաստանում և Հայաստանի հարակից հյուսիսային շրջաններում բնակվող հայերի բազմաքանակության և տեղաբաշխվածության մասին որոշակի պատկերացում է տալիս նաև 1765 թ. Ս. Էջմիածնի նոտար Երեմիա աբեղայի պատրաստած՝ «նվիրակական վիճակների» սահմանները ճշտող վավերագիրը, որտեղ Թիֆլիսի նվիրակական վիճակի մեջ են մտցված հետևյալ հայաբնակ վայրերը.

«Ի տիրախմամ մայրաքաղաքի Թիֆլիզ, ի Գորի, ի յԱլ, ի Սուրամ, ի Կրցխլում, ի յԱխլգոր, ի Սայրեսթո, ի Անամուր, ի Դուշէթ, ի յԱտենուձոր, ի Սաբաւաթիւս, ի Կախէթ, ի Թէլաւ, ի Քիսեղ, ի Ղազախ, ի Բօլնիսձոր, ի Դումանէսձոր, ի Ղալդուլի, ի Տաշիր, ի Լօռի, ի Բամբկաձոր, ի Սարիւր, ի Մէժէթուձոր, ի Հանիսուսար, ի Բաբաջանիձոր եւ ի բոլոր Սումլիսէթ եւ յայլ շրջակայ զասպայս եւ...»¹⁰⁰⁸։

Թեև քննվող ժամանակաշրջանում վիրահայերի քանակական ու աշխարհագրական տեղաբաշխման հարցերը հետագա խորացված հետազոտությունների կարիք ունեն, պարզ է, որ Վրաստանի ընդհանուր բնակչության մեջ հայերի տեսակարար կշիռը շատ մեծ է եղել։ Եթե վերցնենք XVIII դարի առաջին քառորդի մասին վերը ստացված տեղեկությունները, հայերը

христиане» (Гильденштедт И.А. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, с. 260-261): Գիլդենշտեդտի աշխատության նոր հրատարակությունում (2002 թ.) կորել է Վրաստանում հայերի «սաստիկ շատ» լինելու («весьма многочисленны в Грузии») մասին կարևոր ծանուցումը՝ փոխարինվելով նրանց «շատ հաճախ Վրաստանում հանդիպելու» ավելի մեղմ ձևակերպմամբ (Гильденштедт И. А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., էջ 142):

¹⁰⁰⁷ Гильденштедт И.А. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, с. 260-261; Гильденштедт И. А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., էջ 142.

¹⁰⁰⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 9120, էջ 3ա. հմմտ. ԱՊ IX, էջ 249:

կազմել են Վրաստանի ազգաբնակչության մոտավորապես 20 տոկոսը (800 000–1 միլիոն վրացի, 150–200 հազար հայ և, ըստ ամենայնի, ոչ ավել, քան 50–100 հազար նստակյաց ու կիսանստակյաց մահմեդական): Հստ վրացի պատմաբան Ս. Կակաբաձեի, 1770-ական թթ. հայերը կազմել են Քարթլի-Կախեթի թագավորության մեկ հինգերորդը¹⁰⁰⁹: Սակայն դատելով վերը բերված տվյալներից, XVIII դարի երկրորդ կեսին Վրաստանում հայերի տոկոսային հարաբերակցությունը դրանից էլ բարձր պետք է լիներ: Ամեն դեպքում նրանք եղել են վրացիներից հետո թվով երկրորդ ամենամեծ էթնիկ խումբը, իսկ քաղաքների մեծ մասում՝ առաջինը: Բացառություն էր, թերևս, միայն Իմերեթի մայրաքաղաք Քութայիսը, որտեղ 1770 թ. քրիստոնյաները փոքրամասնություն էին, իսկ մեծամասնությունը պատկանում էր թյուրքախոս մահմեդականներին՝ «թուրքերին»¹⁰¹⁰:

¹⁰⁰⁹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Վ. Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում, էջ 166:

¹⁰¹⁰ Տե՛ս Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. I, с. 194: Անգլիացի պատմաբան Դեյվիդ Ալենը ժամանակին արդարացիորեն ընդգծում էր, որ XVIII դարի երկրորդ կեսին հայերը կազմում էին Թիֆլիսի, Գորիի, Ալիի, Սուրամի բնակչության մեծամասնությունը (Allen, W. E. D. *A History of the Georgian People: From the Beginning Down to the Russian Conquest in the 19th Century*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1932, p. 204): Այս պատմականորեն հավաստի կարծիքին էր նաև Վ. Մարտիրոսյանը (Մարտիրոսյան Վ. Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում, էջ 165, 167): Սակայն XVIII դարի ամբողջ ընթացքում վիրահայոց թվաքանակը թյուրքիմացաբար դիտելով իբրև մի անշարժ-անփոփոխ երևույթ ու կամայականորեն տարածելով 1770 թ. վերաբերող թվական տվյալների իր (թերի) հաշվարկը վայրիվերումներով լի հայրուրամյա ժամանակահատվածի վրա, Վ. Մարտիրոսյանը հանգել է անընդունելի ենթադրության՝ իբր «XVIII դարում Քարթլ-Կախեթում բնակվում էր շուրջ 27–28 հազար հայ» (նույն տեղում, էջ 165): Այս ականհայտորեն անստույգ եզրակացությունը հակասում է ինչպես ներկա ուսումնասիրությունում ներկայացված ու լուսաբանված բազմաթիվ պատմական փաստերին, այնպես էլ պատմաժողովրդագրական հետազոտություն անցկացնելու բուն մեթոդաբանությունը:

XV. ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԴԵԳԵՐՈՂ ՄԱՀՄԵԴԱՎԱՆ ՔՈՉՎՈՐՆԵՐԻ ԹՎԱԲԱՆԱԿԸ

Վրացիների թվաքանակը

Իսրայել Օրին արժեքավոր տեղեկություններ է տրամադրում ոչ միայն հայերի, այլև տարածաշրջանի խոշոր էթնիկ խմբերից ևս երկուսի՝ վրացիների և մահմեդական քոչվոր ցեղերի զորահավաքային կարողության ու թվաքանակի մասին: «Վրացիների» (les Georgiens) զորահավաքային կարողությունը նա հաշվում է 80,000 մարդ¹⁰¹¹: 1703 թ. Մոսկվայում Իմերեթի թագավոր Արշիլը (1647-1713) «վրացական բոլոր նահանգների» զորահավաքային ներուժը գնահատում էր փոքր-ինչ ավելի շատ՝ 100 000 մարդ (բացառելով Քուլթախ քաղաքը, որի բնակչության մեծամասնությունը մահմեդականներն էին), իսկ 1721 թ. նոյեմբերին Վախթանգ Զ-ն ծանուցում էր ռուսներին, որ ինքն ի վիճակի է չորս ամիս շարունակ 50,000-անոց բանակ պահել-կերակրել, բայց «երկրից դուրս կարող է առաջնորդել միայն 20,000» մարտիկների¹⁰¹²:

Այս հաղորդումները ստուգվում են 1722 թ. աշնան սկզբին Քարթլիի տարածքում Վախթանգ Զ-ի անցկացրած մեծ զորահավաքի արդյունքում գումարված հայ-վրացական բանակի թվաքանակով: Շատ կարևոր է նսայի Հասան-Ջալալյանի հատուկ նշումն առ այն, որ այդ զորահավաքը համընդհանուր բնույթ է կրել և բանակը բաղկացած է եղել ինչպես վրացիներից, այնպես էլ հայերից:

¹⁰¹¹ Эзов. Сношения, док. 9, §25, с. 36:

¹⁰¹² «Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1639 г. по 1770 г.». [Документы подг. к изд. М. Броссе]. СПб: Типография Императорской Академии наук, 1861, с. LXXV, 223.

«Եւ իսկոյն հրաման եհան զօրս գումարել, և վաղվաղակի ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց ազգացն Վրաց և Հայոց, և ոչ ոք երող զոր ոչ եբարձ ընդ իւր... Եւ ելեալ ի Տփլիսիսու անբաւ ամբռիսի, զորոյ որհանութիւնն անբաւ գոյով՝ ոչ կարացաւ գրել...»¹⁰¹³ (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

1720-ական թթ. երկու լավատեղյակ ժամանակակից գործիչներ՝ Երից մանկանց Ներսես կաթողիկոսը և Եղիա Մուշեղյան Կարնեցին, միմյանցից անկախ, այդ «անբավ» գորքի թվաքանակը գնահատում են 50-60 հազար ռազմիկ¹⁰¹⁴: Այլ առիթով արդեն նշել ենք, որ Վահթանգի բանակում թիֆլիսահայերը զգալի ուժ էին ներկայացնում, ինչպես այդ մասին պարզ գրում է Եսայի կաթողիկոսը¹⁰¹⁵: Բացի այդ, մեծապես հավանական է, որ այս զորահավաքն անցկացվել է նաև Լոռի գավառի տարածքում, որն Օրու տվյալներով ի վիճակի էր տալու 6000 հայ ռազմիկ (տե՛ս Աղյուսակ Ա): Ոչ միայն Իսրայել Օրին և հայ ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներն էին Լոռին համարում պատմական Հայաստանի մաս ու, հետևաբար, Քարթլիի սահմաններից դուրս գտնվող տարածք: Այդ փաստը գիտակցվում ու որոշակիորեն արձանագրվում էր նաև Սեֆյան շահերի պաշտոնական գրագրության մեջ: Այսպես, շահ Սուլթան-Հուսեյնի 1709 թ. 9 հուլ.-7 օգոստ. արձակած վերոհիշյալ հրամանագրում նաև նշված է, որ, թեև Լոռիում հաստատված Արղուժյանները ենթակա էին Քարթլիի վալիներին, այդ տարածքը Քարթլիին ընդամենը սահմանակից էր. «Այս օրերին Արղուժյանների տոհմը զեկուցեց մեզ, որ հին ժամանակներից ի վեր այն հաստատվել է Քարթլիական Վրաստանի սահմանների մոտակայքում,

¹⁰¹³ Եսայի կաթ., էջ 46-47:

¹⁰¹⁴ Տե՛ս АПО-т. II, ч. II, док. 175, с. 26. «Եղիա Կարնեցու դիվանը»: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի: Երևան. «Միտք» հրատ., 1968, էջ 186, 192:

¹⁰¹⁵ Եսայի կաթ., էջ 53. հմմտ. ԱԱ II, էջ 82:

գտնվել դրա վալիների ենթակայության տակ և անձնուրացաբար ծառայել նրանց»¹⁰¹⁶;

Ուստի եթե հանենք Լոռիում զորակոչված 6 հազար հայ մարտիկներին 1722 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին Վախթանգ Զ-ի 50-60-հազարանոց բանակի թվից՝ որոշելու համար միայն Քարթլիից հավաքագրված հայ-վրացական զորաքանակը, ապա այն կազմել է մոտավորապես 45-ից մինչև 55 հազար մարդ։ Այս թիվը բավականին զիջում է Օրու նշած վրացի զինակոչիկների 80,000-անոց ներուժին։ Բայց սա հստակ պարզաբանում ունի։ Բանն այն է, որ Վախթանգի 50-60-հազարանոց բանակում ընդգրկված չէր Կախեթի զորքը, որովհետև Կախեթի տիրակալ Կոնստանտինը, նույն ինքը՝ Մուհամմադ-կուլի (Մահմադդուլի) խանը ոչ միայն չմիացավ նրան, այլև քիչ անց՝ 1722 թ. դեկտեմբերին եղբայրասպան կոիվներ հրահրեց Վախթանգի դեմ, ունենալով իր ենթակայության տակ նաև մահմեդական զորքեր¹⁰¹⁷։ Եթե բաղդատենք վրացիների 80,000-անոց զորահավաքային կարողության մասին Օրիի 1699 թ. հաղորդումն ու 1722 թ. բուն Քարթլիում հավաքագրված 45-55 հազարանոց զորաքանակը, ապա Կախեթի զորահավաքային ներուժն այդ պահին պետք է հաշվել 25-35 հազար մարդ։ Այս թիվը համապատասխանում է մեկ հարյուրամյակ առաջ՝ XVII դարի սկզբներին Կախեթի զորքում եղած 30 հազար մարտիկների թվաքանակին¹⁰¹⁸։ Ճիշտ է, XVII դարի կեսերին Կախեթի զինուժը կազմում էր արդեն ընդամենը 10,000 մարտիկ¹⁰¹⁹, բայց այդ եռակի նվազումն ակնհայտորեն բացատրվում է 1620-ական թթ. շահ Աբբաս Ա-ի բանակների ներխուժմամբ ու Կախեթին պատճառած ահռելի կորուստներով։ Դեպքերին մոտ

¹⁰¹⁶ Стів Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. I, док. 100, с. 131. հմմտ. պարսկերեն բնագիրը՝ էջ 838:

¹⁰¹⁷ Եսայի կաթ., էջ 53:

¹⁰¹⁸ Белокуров С. А. Сношения России с Кавказом. Выпуск 1-й. 1578-1613 гг. Москва: Университетская тип., 1889, с. 401.

¹⁰¹⁹ Полневков М. А. Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию, 1650-1652. Тифлис, 1926, с. 10.

կանգնած Իսքանդար-բեկ Մունշիի հաշվարկով՝ Կախեթում սպանվածների թիվն անցնում էր 60 հազարից, իսկ գերեզմարվածներին՝ 130 հազար էր¹⁰²⁰։ Ըստ վրացի պատմաբանների, այդ իրադարձությունների հետևանքով Կախեթի բնակչությունը նվազել էր երկու երրորդով¹⁰²¹։ Կախեթից, ինչպես նաև Քարթլիից այդ բռնագաղթը հիշատակում են նաև հայկական աղբյուրները¹⁰²²։ Իսկ այնուհետև Կախեթում վերաբնակեցվեցին Իրանից բերված թուրքմենական ցեղեր¹⁰²³։ Հարկ է նկատել, որ, կարմեյանների տեղեկությունների համաձայն, դեռևս 1555-1556 թթ. շահ Թահմասպ Ա-ը (1524-1576) Վրաստանից մոտ 30,000 մարդ բռնի տեղահանել և իր հետ Պարսկաստան էր տարել¹⁰²⁴։ Այս երկու մեծ բռնագաղթեցումների մեջ, անկասկած, եղած պետք է լինեին նաև մեծ թվով վիրահայեր։

Եթե ընդունելու լինենք վերոբերյալ թվերը, ապա XVII դարի սկզբին Կախեթում բնակվել է շուրջ կես միլիոն մարդ։ XVIII դարի սկզբի դրությամբ Կախեթի ազգաբնակչությունը չէր կարող հասնել նախորդ դարի սկզբին իր ունեցած թվաքանակին, սակայն 1639 թ. հետո տիրած երկարատև խաղաղության պայմաններում այն անտարակույս զգալիորեն աճած պետք է լիներ։

¹⁰²⁰ Տե՛ս Monshi, Eskandar Beg. *History of Shah 'Abbas the Great*, vol. II, p. 1116:

Այս առթիվ Մունշին նկատում է նույնիսկ, որ «Իսլամի առաջնապետը ի վեր» Կախեթն այդպիսի սպանող ու ավերածություններ չէր տեսել (նույն տեղում):

¹⁰²¹ Կախեթի կրած կորուստները գնահատվում են 60-70 հազար սպանված և շուրջ 100 հազար՝ բռնագաղթեցված (տե՛ս Брегадзе Н. А. К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII веке. С. 239):

¹⁰²² Տե՛ս, օրինակ, Չաքարեայ Սարկաազ, հ. Ա, էջ 20:

¹⁰²³ Накашидзе Н. Т. Грузино-русские политические отношения в первой половине XVII века. Тбилиси, 1968, с. 87-88. հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 97: Միաժամանակ տեղին է հիշել, որ 1722 թ. վերջերին Վախթանգ Զ-ի հայվրացական զորքերը կոտորում են Գորչալու ցեղը, իսկ 1723 թ. Վախթանգի որդի Վախուշտիի գլխավորությամբ նույն ուժերը Շուլավերի և Աղսակալայի շրջակայքում «բնաջնջում» են Բորչալու թյուրքալեզու քոչվոր ցեղերին (տե՛ս Вахушти Багратиони. История царства грузинского, с. 109, 172):

¹⁰²⁴ Carmelites-I, p. 43.

Միաժամանակ պետք է հիշել, որ 1722 թ. բուն Քարթլիից զինակոչված 45-55-հազարանոց զորքում եղել են նաև հազարավոր հայեր: Եսայի կաթողիկոսը հատուկ ընդգծում էր թիֆլիսահայ ռազմիկների ներուժն ու մարտունակությունը. «Եւ նա ժողովեաց զգօրս իւր, մանաւանդ զքաղաքացիսն, զհայազուն քաջամարտիկ զօրականսն, որք զհոգիս և զորդիս, զինչս և զանձինս եղեալ էին ի վերայ նորայ հօժար սրտիւ», որից հետո Վախթանգը կոչում է «վրացի և հայ զօրօք, իսկ Մհամմատղուն լին՝ պարսկօք»¹⁰²⁵: Եթե որպես հիմք ընդունենք դը Տուրնեֆորի վերը հիշատակված հաղորդումը, ըստ որի 1702 թ. Թիֆլիսում ապրում էր 14,500 հայ, ապա 1722 թ. թիֆլիսահայերը կարող էին տալ շուրջ 1500 մարտիկ:

Եթե զանց առնենք Քարթլիի հայկական տարրը և համարենք, որ Օրին խոսում էր միայն վրաց զինվորների մասին, ինչպես նաև կիրառենք Օրու նմանատիպ տեղեկությունները պարզաբանող վերն արդեն ստուգված բանաձևը՝ «10 բնակչից 1 զինվոր»՝ զորահավաքային հարաբերակցությունը, ապա XVII դ. վերջին-XVIII դ. սկզբին վրաց էթնոսն իր հիմնական ենթախմբերով՝ ֆարթեցիներով, կախեթցիներով (կախեր), իմերեթցիներով ու մեգրելներով հանդերձ, բաղկացած է եղել մոտավորապես 800 000-1 միլիոն շնչից¹⁰²⁶, որից 400-500 հազարը բնակվում էր Քարթլիում, 200-300 հազարը՝ Կախեթում, մոտ 150-200 հազարը՝ Իմերեթում և Մեգրելիայում: XVII դարի կեսերին մեգրելները կազմում էին մոտ 60,000 մարդ, իսկ իմերեթցիներն, ըստ մի աղբյուրի, 63,000, ըստ մեկ ուրիշի՝ 103 000 մարդ¹⁰²⁷:

¹⁰²⁵ Նույն տեղում:

¹⁰²⁶ Մեկ դար անց, ինչպես և նախկին Սեֆյան կայսրության ամբողջ տարածքում, Վրաստանում ևս բնակչության թիվը կտրուկ նվազել էր: Ինչպես այլ առիթով նշել ենք, 1804 թ. Վրաստանում, Լոռիում, Փամբակում և Բորչալուում բնակվում էր ընդամենը 30,348 ծովս կամ 169 344 մարդ, ներառյալ վրացիներ, հայեր և մահմեդականներ («Кавказский календарь на 1851 год. Отд. III», с. 82):

¹⁰²⁷ Տե՛ս **Полиевктов М. А.** Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. Тифлис: НИИ Кавказоведения АН

Օրին, նշելով 80,000-անոց վրացական զորահավաքային ներուժը, նկատի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, միայն քարթլեցիներին, կախերին, իմերեթցիներին ու մեգրելներին՝ այդ թվի մեջ չներառելով Քարթլիում և Կախեթում (ըստ վերոբերյալ մոտավոր հաշվարկի) բնակվող 150-200 հազար հայոց մարդու՝ բերելիք ռազմական ներդրումը՝ 15-20 հազար զինվոր։ Հիշենք, որ Օրին նախատեսում էր մասնավորապես Լոռու գավառից հավաքագրել 6000 հայ զինվոր, որոնց նա տեսնում էր ոչ թե վրացական զորքի, այլ հայկական նորաստեղծ բանակի կազմում։ Նույն տրամաբանությամբ Օրին այդ 80,000-ի մեջ չի հաշվել նաև Վրաստանում բնակվող մահմեդականներին, որոնք, ինչպես և վիրահայերը, հավաքագրվում ու ծառայում էին Քարթլիի և Կախեթի զորքերի կազմում¹⁰²⁸։

Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, հայ հնարավոր զինակոչիկներին էլ ներառելու լինենք Օրոն նշած 80,000-ի մեջ, ապա վրաց էթնոսի թվաքանակը XVIII դարի սկզբին հաշվելու ենք 650-700 հազար մարդ, որը, թերևս, որոշակի (150-200 հազար շնչով) թերազնահատում կլինի։

Բայց արդեն 1720-ական թթ. վերջին Վրաստանի ժողովրդագրական իրավիճակը դարձել էր աղետալի, երբ, արքայազն Վախուշտիի վկայությամբ, «Մուխրանում, Քարթլիում, Սաքիցիաոնոյում ու տեղ-տեղ նաև Սաբարաթիանո-Սոմխիթում բնակչություն մնացել էր միմիայն բերդերում, ֆանի որ նույնիսկ հողը

СССР, 1932, с. 48-49: 1770 թ. կապիտան Յազիկովը Մեգրելիայի ամբողջ բնակչությունը, ներառյալ այլազգիներին «100 հազար շնչից պակաս» էր հաշվում (Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. I, с. 261):

¹⁰²⁸ Տե՛ս, օրինակ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Բ, էջ 114, 116. հ. Գ, էջ 157. հմմտ. 1770 апреля 5. [Тбилиси]. Демографическая ведомость Восточногрузинского царства. С. 35. **Չաքարեայ սարկաւազ**, հ. Բ, էջ 96-98:

մշակելու համար գաղտագողի իջնում էին [դաշտը] և նրանց [լեզ-գիմներին] տեսնելով՝ բերդեր վերադառնում»¹⁰²⁹;

1770 թ. Մոսկրավովին ներկայացված վերոհիշյալ տեղե-կանքը ևս բացահայտում է ծանր ժողովրդագրական պատկեր, երբ Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը կարող էր հավաքա-գրել ընդամենը 23,000 զինվոր, որից 18 հազարը՝ վրացի և հայ, իսկ 5 հազարը՝ «թաթար» (=մահմեդական)¹⁰³⁰: Այդ պահին Քարթլին և Կախեթը, ինչպես և Պարսկական տերության շատ ուրիշ երկրամասեր, արդեն այն աստիճան էին ավերված, որ ամբողջական շրջաններ գրեթե անմարդաբնակ էին դարձել: Հստ այս վավերագրի, «ավերված և ամայացված» էին Թրիալե-տին, Կախկուլին (Կայկուտ), Կախեթի մի հատվածը, «ավեր-ված» էր Տաշիրը, «Գուշարեթին», «ամբողջությամբ ավերված էր» Սոմխիթը, ավերված էր Սաբարաթաշվիլոն, ընդ որում՝ Սոմ-խիթն ու Սաբարաթաշվիլոն միասին այս վավերագրում նույ-նացված են Քվեմո Քարթլիի հետ¹⁰³¹:

Ամեն դեպքում, 23,000 զինվոր հավաքագրելու կարողու-թյունը հուշում է, որ Քարթլի-Կախեթի թագավորության ընդհա-նուր բնակչությունը 1770-ական թթ. կազմել է մոտավորապես 230 հազար մարդ՝ վրացի, հայ և մահմեդական միասին: Ընդ որում, այս թվաքանակը, որ վերծանում ենք Իսրայել Օրու տվյալների հիման վրա, գրեթե ճշգրտորեն համընկնում է ժամանակակից վրաց պատմագրության մեջ արտահայտված հետևյալ ընդու-նելի տեսակետին. «1770 թվականի [ապրիլի 5-ի վերոհիշյալ] վավերագրի համաձայն, Քարթլ-Կախեթում, ներառյալ Թուշե-թին և Փշավ-Խեվսուրեթին, ինչպես և Ղազախ-Շամշադինը և Փամբակը կար 42,000 ծուխ: Վիճակագրության մեջ ընդունված

¹⁰²⁹ Вахушти Багратиони. История царства грузинского, с. 118. հմմտ. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, էջ 65:

¹⁰³⁰ 1770 апреля 5. [Тбилиси]. Демографическая ведомость Восточногрузин-ского царства. С. 35. հմմտ. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մա-սին», հ. Գ, էջ 157:

¹⁰³¹ Նույն տեղում, էջ 34-35. հմմտ. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, էջ 156-157:

կարգի համաձայն, շնչերի քանակը հաշվելու համար ծխերի քանակը եթե բազմապատկենք հինգով, կստանանք, որ Քարթլ-Կախեթում 1770 թվականին 210 000 մարդ է բնակվել»¹⁰³²:

Այս առումով հիշատակելի են նաև Հ. Ա. Գիլդենշտեդտի 1771-1772 թթ. վերաբերող այն տեղեկությունները, ըստ որոնց՝ Կախեթի բնակչության $\frac{3}{4}$ -ը կազմում էին վրացի և հույն քրիստոնյաները, մնացածը՝ հիմնականում հայերը և (պակաս չափով) հրեաները¹⁰³³:

Խիստ պակասել էր նաև Իմերեթի բնակչությունը՝ 1760-ական թթ. կազմելով ընդամենը ութ հազար տուն¹⁰³⁴, այսինքն՝ մոտ 40,000 մարդ:

1760-1770-ական թթ. դրությամբ, Հովսեփ էմինի միանգամայն վստահելի հավաստմամբ, հայերն արդեն շատ մեծ թիվ էին կազմում Քարթլի-Կախեթի Հերակլ Բ թագավորի զորքում: Էմինի երկում ասվում է, որ նրա հպատակների «մեծ մասը» («the greatest part») հայեր են, որոնք վարժված են «լեզգիների» (իմա՝ կովկասցի բազմացեղ լեռնականների) դեմ կռիվներում,

¹⁰³² Տե՛ս Մարտիրոսյան Վ. Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում, էջ 166: Ըստ այսմ, անարժանահավատ են վրաց պատմաբանների այն հաշվարկները, որոնք Քարթլի-Կախեթի ազգաբնակչության թվաքանակը նույն ժամանամիջոցին նշում են 380 հազարից մինչև մոտ 500 հազար մարդ (Վ. Մարտիրոսյանը հարում է 500 հազարին՝ տե՛ս նույն տեղում, էջ 165-167): Քարթլի-Կախեթի թագավորություն 200 հազարից ոչ շատ ավել մարդկանց ապրելը հաստատվում է նաև Հերակլ Բ-ի մոտավոր հաշվարկով, ըստ որի՝ 1770 թ. Քարթլում կար 100 հազարից զգալիորեն պակաս, իսկ Կախեթում՝ դրանից ոչ շատ ավել բնակիչ. «...в Картлии душ гораздо менее 100 000 душ, а Кахетия люднее Картлии, ибо как Кахетию не столь много лезгины разоряют, то из Картли жители в Кахетию уходят и там селятся» (Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. I, с. 191): Ընդամին Հերակլը կապիտան Յազիկովին խոստովանել էր, որ իր բերած այս թվերը ենթադրական են, քանի որ իրենք մարդահամարներ անցկացնելու սովորություն չունեն. «у них обыкновения нет душам или дворам иметь перепись» (նույն տեղում):

¹⁰³³ Гильденштедт И. А. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, с. 189; Гильденштедт И. А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., էջ 172.

¹⁰³⁴ Иоаннисян А. Р. Иосиф Эмин, с. 257.

և որ նա վախեցած է նրանց հնարավոր ապստամբությունից, քանի որ դրա հետևանքներն իր համար մահացու կարող են լինել¹⁰³⁵: Նույն աղբյուրի մեկ այլ դրվագում, Հերակլն ինքն է էմինին մի առիթով հայտարարում, թե իր հպատակների «մեծ (բառացի՝ «լավագույն» – Ա.Ա.) մասը կազմում են հայերը» («...the best part of my subjects are Armenians»)¹⁰³⁶:

Քարթլի-Կախեթի թագավորությունում հայոց տեսակարար կշռի այդ աճը պայմանավորված էր, ըստ ամենայնի, ինչպես Հայաստանի հյուսիսային շրջանների վրա Հերակլի վերահսկողության հաստատմամբ, այնպես էլ Հայաստանի տարբեր շրջաններից դեպի համեմատաբար ապահով վրաց տարածքներ հայերի ներգաղթով:

Այսրկովկասյան փոփոխությունների թվաքանակը

Ինչ վերաբերում է հիմնականում թյուրքախոս մահմեդական այն քոչվոր ցեղերին, որոնք, Իսրայել Օրու համաձայն, ամառն անցկացնում էին (Արևելյան) «Հայաստանի ու հարևան երկրների նահանգների լեռներում» (les montagnes d'Arménie et des provinces voisines), իսկ սեպտեմբերի սկզբից մինչև մայիս ամիսը՝ հեռանում «Մոսկովիայի, Հայաստանի և Վրաստանի մեջտեղում գտնվող տաք ու տափարակ շրջաններ» (իմա՝ ներկայիս Թուվուզի, Մինգեչաուրի և Շաքիի միջև ընկած տարածքը), ապա սրանց թիվն Օրին հաշվում էր 200 000 «տուն» (ընտանիք)¹⁰³⁷: Թվում է, թե այս թիվն ինչ-որ կերպ կապված է տա-

¹⁰³⁵ «The greatest part of his subjects are Armenians, trained up in wars against the Lazguis; he is very suspicious, and even afraid of a revolt from them, the consequence of which may be fatal to him» (Emin, p. 394).

¹⁰³⁶ Նույն տեղում, էջ 233:

¹⁰³⁷ ЭЗОВ. Сношения, док. 9, §29, էջ 39: Փորձելով ավելի մատչելիորեն տեղորոշել վաչկատուն ցեղերի ձմեռելու տեղանքը՝ Օրին ավելացնում է, որ գերմանական զորքը «Հայաստան մտնելու համար Շամախով անցնելիս՝ այդ ցեղերին կլթողնի հարյուր լյո [=մոտ 300 կմ] դեպի աջ» (նույն տեղում): Օրին դարձյալ հաշվում է Փարիզյան նոր լյոյու (la lieue) կամ լիգով, որը, ինչպես վերև արդեն

կապին XVI դարի կեսերին վերաբերող մի տեղեկության հետ, ըստ որի՝ Ղարաբաղի և Գանձակի բեկլարբեկության սահմաններում ոչխարի հոտերի թիվը հասնում էր իբր 100 000-ի, որոնց տիրություն էին անում 200 000 հովիվներ («չոբաններ») ¹⁰³⁸; XVI դարի կեսերին Արևելյան Այսրկովկասում 200 000 հովիվների թիվը և երկու դար անց այնտեղ հիշատակվող քոչվորների 200 000 ընտանիքը, շատ հնարավոր է, նույն տարածաշրջանում թյուրքալեզու վաշկատուն ցեղերի ավանդական մոտավոր հաշվարկի արտահայտությունն են, մասնավանդ, եթե ընդունենք, որ այդ 200 000 հովիվները ներկայացրել են 200 000 ընտանիք: Խոսքը երկու դեպքում էլ վերաբերում է Մերձկասպյան տափաստաններից իրենց հոտերով Հայաստանի արևելյան գավառների բարձրագիւր արոտավայրեր անցնող և այնտեղ ժամանակավորապես բնակվող վաշկատուններին:

Կես դար անց՝ 1750-ական թթ. Զոնաս Հանվելը, ըստ էության, հաստատում է նույն շրջաններում դեգերող թյուրքալեզու քոչվորների քանակական այն գնահատականը, որը տվել էր Իսրայել Օրին. «Կասպից ծովի արևելյան ափին ապրող թուրքմենները 250 000 ընտանիք են, յուրաքանչյուրում՝ մոտավորապես յոթ հոգի, որոնցից երկուսն ավանդաբար պետք է ռազմիկ լինեն» ¹⁰³⁹: Խոսքն այստեղ վերաբերում է քոչվորական ֆեոդալական աշխարհագրորի (չերիֆ) շարքերը համալրող զինապարտներին, որոնք կոչվում էին ղազիներ (բառ. «մարտիկներ հանուն

նշել ենք (տե՛ս աստ, ծնթ. 68), 1674-1793 թթ. հավասար էր առնվազն 3,25 կիլոմետրի, ուստի Լեռնի երկում այս չափման միավորի թարգմանությունը որպես «մղոն» պարզ սխալմունք է (Լեռ, հ. 3, գիրք 2, էջ 59):

¹⁰³⁸ Ի. Պետրուշևսկին հովիվների այսպիսի քանակը անվերապահորեն «ֆանտաստիկ» է հռչակում (տե՛ս **Петрушевский И. П.** Очерки по истории феодальных отношений..., с. 271):

¹⁰³⁹ «...in each family are about seven persons, of which two are supposed to be fighting men» (**Hanway, Jonas.** *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea* (1754), vol. I, p. 209):

հավատի»)¹⁰⁴⁰: 50 տարվա ընթացքում այդ «թուրքմենների» քանակն իսկապես կարող էր 20-25 տոկոսանոց աճ արձանագրել թե՛ բնական եղանակով, թե՛ հատկապես Կենտրոնական Ասիայից նրանց հնարավոր ներհոսքի շնորհիվ (նույն տեղում Հանվելը նկատում էր, որ «Խիվայի կողմերում թուրքմեններն ավելի շատ են»)¹⁰⁴¹: Իսկ եթե թուրքմենական ընտանիքում, միջին հաշվով, 7 անդամ և 2 մարտիկ լինելու մասին Հանվելի այս հաղորդումը մեկնաբանենք 200 000 թուրքմեն ընտանիքների Իսրայել Օրու ավելի վաղ հայտնած տեղեկությամբ, ապա ուրեմն XVIII դարի սկզբին Այսրկովկասում քոչվորական ցեղախմբերը կազմել են 1 400 000 շունչ և իբր ընդունակ են եղել զենքի տակ դնել 400 000 տղամարդ (Հանվելի ժամանակ՝ 1750-ական թթ., համապատասխանաբար, 1 750 000 շունչ և 500 000 ռազմիկ): Սակայն վաշկատուն ռազմիկների այսպիսի քանակի գործնական ապահովումն այդ ժամանակներում անհնար էր, ինչպես և ցույց տվեցին 1720-ական թվականների դեպքերը: Հանվելի նշած հարաբերակցությունն ընդամենը տեսականորեն արտահայտում է թյուրքախոս քոչվորների ընդհանուր թվաքանակի և ռազմական մարդու թվի միջև հին ավանդական քոչվորական նախատիպարը: Այնինչ Սեֆյան Իրանի ֆայֆայման փուլում ֆաջառեյյակ Իսրայել Օրին փոչվորների ռազմական ներուժը գնահատում էր ընդամենը 48,000 մարդ, այն էլ 7-8 ամիս զորահավաքային միջոցառումներ անցկացնելու հնարավորության դեպքում¹⁰⁴²:

¹⁰⁴⁰ Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 314-315.

¹⁰⁴¹ Նույն տեղում:

¹⁰⁴² Эзов. Сношения, док. 9, §28-29, с. 38-39. հմմտ. І.Էռ, h. 3, գիրք 2, էջ 58-59: «Թագքիրաթ ալ-Մուլուք»-ում Ագարբայջանի (Թավրիզի ու նրան ենթակա շրջանների բեկլարբեկության), Չուխուր-Սաադի, Ղարաբաղի և Շիրվանի նահանգների քոչվորական աշխարհագրի թիվը խաղաղ ժամանակներում նշված է դրանից էլ պակաս՝ ընդամենը 27,566 ռազմիկ, որը կազմում էր Ղզլբաշական պետության ֆեոդալական ամբողջ աշխարհագրի՝ 59,496 ռազմիկների մոտավորապես կեսը (տե՛ս Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 143-144. հմմտ. Միրզա Սամի'ա. Թագքիրաթ ալ-մուլուք, էջ 187-204. Tadhkirat Al-Muluk, pp. 102-105):

Նստակեցության անցած մահմեդականների քանակն Օրին առհասարակ չի հաղորդում, ըստ երևույթին, որովհետև նրանք դեռևս այնքան սակավաթիվ էին, որ ռազմական լուրջ վտանգ չէին ներկայացնում: Նրա հավաստիացմամբ, Պֆալցի կուրֆյուրստի գլխավորած հայ-գերմանական միացյալ զորքերը «Շամախուց մինչև Նախիջևան կարշավեն առանց որևէ անհավատների հանդիպելու, բացառությամբ աստ ու անդ ցրված մի քանի մանր ավանների ու գյուղերի, բայց սրանք պատերազմող ժողովուրդ չեն, այլ խառնամբոխ միայն»¹⁰⁴³: Այդ «խառնամբոխը», ինչպես կարելի է դատել, մասնավորապես, էվլիյա Չելեբիի հաղորդած տեղեկություններից, բաղկացած էր «թուրքմեններից, թերեքեմե-գյոքդուլաք և մոնղոլական ցեղերից, որոնք խոսում են բացարձակապես տարբեր լեզուներով (բարբառներով)», բազմազան մահմեդական աղանդավորներից՝ «շաֆիներ», «շիի բեթրիաներ (?), կարաբիներ... հերետիկոսներ, ջերիներ, ջաֆերիներ, կադերիներ, հուրուֆիներ, ջեմիսիներ, մանիքեցիներ» և այլն¹⁰⁴⁴: XVI–XVII դարերում Երևանի (Չուխուր-Սաադի) վիլայեթ էին վերաբնակեցվել նաև ուսթաջլու, ալփաութ, բայաթ ղզլբաշական, ինչպես նաև չամիշկիզեք, խնուսլու և պազուկի քրդական ցեղերը կամ նրանց առանձին ճյուղերը¹⁰⁴⁵: Առհասարակ, Այսրկովկասում դեգերող վաչկատունները բաղկացած էին տասնյակ թուրքմենական, մոնղոլական, քրդական, ղզլբաշական ցեղերից, որոնք պարբերաբար տրոհվում էին փոքր ստորաբաժանումների, ապա դարձյալ խառնվում ու միավորվում էին ավելի մեծ ցեղախմբերի մեջ¹⁰⁴⁶: XVIII դարում

¹⁰⁴³ Эзов. Сношения, док. 9, §18, с. 33. հմմտ. Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 53-54:

¹⁰⁴⁴ Ст'ю Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. С. 116. Էվլիյա Չելեբի, էջ 71-73:

¹⁰⁴⁵ Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 121, 141.

¹⁰⁴⁶ Այդ ցեղերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604, pp. 45-46. հմմտ. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 90-92, 94-97, 108, 134-136, 141:

տարածաշրջանում հայտնվեցին նաև արաբախոս քոչվոր ցեղեր¹⁰⁴⁷։ Այսուհանդերձ, այդ դարաշրջանում Այսրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչության, ինչպես նաև ազգամիջյան հաղորդակցության լեզուն՝ տարածաշրջանային lingua franca-ն,

¹⁰⁴⁷ 1723 թ. օգոստոսին Շահ Թահմասպը Բ մի առանձին հրամանով պատվիրում էր Մուղամաթի (՝) և Ղարաբաղի տիրակալներին իրենց տարածքում չխոչընդոտել Ջուղանի ցեղի արաբների ձմեռելն ու ամառելը (Тбилисская коллекция персидских фирманов. Т. II. Составители М. А. Тодуа и И. К. Шамс. Подготовка к печати, перевод, комментарии и словарь М. А. Тодуа. Тбилиси, 1989, с. 44): 1730-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունից Այսրկովկաս են գաղթել և իրենց կամքով Նադիր շահի ենթակայության տակ անցել ավելի քան 6000 քոչվոր արաբական և քրդական ընտանիքներ, որոնք 1738 թ. սկզբին գտնվում էին Արարատյան դաշտում («ныне живут на степи около Иривани»)։ Այդ ժամանակ նաև լուրեր էին պտտվում այն մասին, որ նույն քոչվոր ցեղերի արաբներն ու քուրդերը ցանկություն ունեին ավելի մեծաքանակ՝ ընդհուպ մինչև 50,000 ընտանիքներով վերաբնակվել Այսրկովկասի դաշտավայրեր (տե՛ս АРО-III, док. 804 с. 114)։ Սակայն այդ ծրագրերը, դատելով աղբյուրներում եղած տեղեկություններից, այդպես էլ, կարծես, չիրականացվեցին։ Համենայնդեպս, XIX դարի կեսերին Այսրկովկասում կային գյուղեր — երկուական Ղուբայի և Շաքիի, մեկը Դերբենտի գավառներում («уезд»), մեկ մեծ ցեղ էլ Շիրվանի գավառում — որոնք տակավին արաբ էին կոչվում ու դրանց բնակչության մի մասը դեռևս խոսում էր աղնատված արաբերենով։ Թիֆլիսում լույս տեսնող ռուսալեզու «Կովկաս» թերթն այդ մասին հաղորդելով՝ ենթադրում էր, թե սրանց այդտեղ են վերաբնակեցրել Արաբական խալիֆայության շրջանում՝ իբր դեռևս 755 թ. (տե՛ս «Сборник газеты «Кавказ», Тифлис, 1-ое полугодие 1847 г., изд. О. И. Константиновым. Очерк, с. 60. հմմտ. Давид, Ицхак. История евреев на Кавказе. Т. 1, Тель-Авив, 1991, с. 62)։ Սակայն շատ ավելի հավանական է, որ այս արաբներն ընդամենը մեկ հարյուրամյակ առաջ՝ XVIII դարում Այսրկովկաս մտած վերոհիշյալ քոչվորական ցեղախմբերի ժառանգները լինեին։ Չի բացառվում նույնիսկ, որ սրանք սերած լինեին այն 12,000 «ծիի միս ուտող» մահմեդական ամուրի տղամարդկանցից (եթե դրանք նույնպես արաբ էին), որոնց 1725 թ. օսմանցիները ներմուծել էին Սեֆյան Իրանի որոշ շրջաններ՝ կարգադրելով, որպեսզի նրանք կնության առնեն իզական սեռի տեղացի ներկայացուցիչներին, հատկապես քրիստոնյաներին (այդ մասին տե՛ս աստ, գլուխ «XII. XVII–XVIII դդ. արևելահայոց ժողովրդագրությանը հասցված խոշորագույն հարվածները», հատված 3-րդ)։

տեղական թյուրքերենն էր (Արարատյան երկրում, օրինակ, պարսկերեն խոսողները գրեթե բացառությույն էին)¹⁰⁴⁸:

Դատելով վերոբերյալ տվյալներից, ինչպես նաև քաղաքներում մահմեդականների սակավաքանակությունից, կարելի է հետևեցնել, որ XVIII դարի սկզբին Այսրկովկասի մահմեդական բնակչությունն ընդհանուր առմամբ կազմել է շուրջ 1-1,5 միլիոն մարդ, որի երկու երրորդը բռնվոր էին, մնացածը՝ նստակյաց: Ընդ որում, նստակյաց մահմեդականների որոշակի մի մասը բաղկացած է եղել «թուրքացած» հայերից:

Ուշագրավ է, որ Օրին ոչ միայն չի թաքցնում, այլև չի նվազեցնում թշնամի մահմեդական քոչվորների մեծ քանակը՝ չխուսափելով գերմանացի իշխանին ներկայացնել հեռավոր Հայաստան արշավելու իրական վտանգները: Օրին չի զլանում նաև հիշատակել, ինչպես վերն արդեն նշվել է, ռազմական գործողությունների նախատեսվող գոտում գտնվող միակ խոշոր մահմեդական բնակավայրը՝ «ամբողջովին թուրքաբնակ [=մահմեդական]» Օրդուբադ «քաղաքը», որը թեև չուներ «ոչ նահանգապետ, ոչ զորք, ոչ էլ ամրոց»¹⁰⁴⁹:

Այս ամենը ևս մեկ անգամ ապացուցում է, որ Արևելյան Հայաստանի ազատագրության Օրու կազմած ռազմավարական ծրագիրն այլ բան չէր, քան գործնապաշտ ու սառը հաշվարկ, որը կառուցված էր իր և հայ ազատագրական շարժման մյուս ղեկավարների հավաքած ու կարելիվոյն չափով նշտած ռազմական, քաղաքական, ժողովրդագրական, աշխարհագրական-տեղագրական, տնտեսական և այլ տվյալների հիման վրա: Ներկա քննության արդյունքներն ի ցույց են դնում, մասնավորապես, Օրու բերած զորահավաքային ու ժողովրդագրական տվյալների բարձր հավաստիությունը:

¹⁰⁴⁸ Ըստ Չարաբիա Քանաքեղոսի՝ Երևանի Թահմասպկուլի խանն անձամբ ճանաչում-գնահատում էր մի քանաքեղի հայի միայն այն բանի համար, որ նա տիրապետում էր պարսկերենին. «վաղու ծանօթ էր նմա վասն պարսկաց լեզու խօսելոյն» (Չարաբեայ սարկաւազ, հ. Բ, էջ 3):

¹⁰⁴⁹ Эзов. Сношения, док. 9, §18, с. 33. հմմտ. Լեո, հ. 3, գիրք 2, էջ 54:

Այսպիսով, արևելահայերի և վրացիների զորահավաքային կարողության մասին Իսրայել Օրու հաղորդումների վերը կատարված վերծանություններ ճշտվում է նաև այդ ժողովուրդների ընդհանուր բնակչության մոտավոր թվաքանակը: Իսկ Օրու և Հանվեյի՝ Այսրկովկասի քոչվորների մասին տեղեկությունների վերոբերյալ բաղդատմամբ ուրվագծվում է XVIII դարի առաջին կեսին նրանց քանակն ու աճը, ինչպես նաև զորահավաքային ներուժը՝ ավանդական-տեսական ու իրական կտրվածքով:

**XVI. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԲԱՆԱԿԸ
XVII–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ
(ՈՒՐՎԱԳԾԱՅԻՆ ԱԿՆԱՐԿ)**

**Արևմտյան Հայաստանում հայոց
մեծամասնությունն ու մեծաքանակությունը**

XVII–XVIII դարերում Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում, Օսմանյան կայսրության մյուս մասերում, նրա պրոտեկտորատ Դրիմում, Արևելյան Եվրոպայում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում բնակվող հայության թվաքանակի ու տեղաբաշխվածության լուսաբանումը պահանջում է առանձին ծավալուն հետազոտություն, որը թողնում ենք ապագային: Այս մենագրության շրջանակներում Սեֆյան Իրանի սահմաններից դուրս բնակվող հայության պատմաժողովրդագրական վիճակը կզննվի նախնական հայացքով՝ ելնելով քննվող դարաշրջանում ամբողջ հայության թվաքանակը թեկուզ թեականորեն ուրվագծելու հարկավորությունից:

Ցավոք, Իսրայել Օրին որևէ թիվ չի տրամադրում արևմտահայերի զորահավաքային ներուժի մասին, այլապես կկարողանայինք քննել ու պարզել նաև օսմանահայաստակ հայության, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայերի մոտավոր քանակը՝ այնպես, ինչպես վերն արվեց Արևելյան Հայաստանի պարագայում՝ գավառ առ գավառ, ապա և ընդհանուր գումարմամբ (իսկ այդ հաշվարկի արդյունքն ստուգվեց և, ընդհանուր առմամբ, հաստատվեց բազմաթիվ այլ նյութերի ներգրավմամբ ու վերլուծությամբ): Նկատի ունենալով Արևմտյան Հայաստանը՝ Օրին ընդամենն արձանագրում է, որ «Թուրքերի տիրապետության տակ գտնվող հինգ քրիստոնյա նահանգների

երիտասարդությունը ոչինչ ավելի չի ցանկանում, քան պատերազմել հանուն քրիստոնյա հավատի»¹⁰⁵⁰։ Այս հինգ քրիստոնյա նահանգների տակ նա, անշուշտ, հասկանում է Արևելյան Հայաստանից դեպի արևմուտք գտնվող Օսմանյան կայսրության Կարսի, Վանի, Էրզրումի, Դիարբեքիրի և Զըլզրի կուսակալությունները՝ էյալեթները¹⁰⁵¹։

Դատելով բազմաթիվ արժանահավատ պատմական տեղեկություններից՝ XVI–XVIII դարերում հայերը տակավին կազմում էին Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունը։ Մասնավորաբար, խոստով է Կարսով ու Արարատյան դաշտի միջով Պարսկաստան անցած Տավերնիեի ժողովրդագրավիճակագրական ծանուցումը, որը, ինչպես այլ առիթով ճշտել ենք, պետք է վերագրել 1632–1668 թվականների միջև ընկած ամբողջ ժամանակահատվածին¹⁰⁵²։ «...Թոխաթից մինչև Թավրիզ երկիրը բնակեցված է [հայ] քրիստոնյաներով, քանի որ այդ ահռելի տարածքը հնուց ի վեր կոչվում էր Հայոց աշխարհ։ Ուստի և չպետք է զարմանալ, որ քաղաքներում ու գյուղերում մեկ մահմեդականին հիսուն հայ է ընկնում»¹⁰⁵³։ Իսկ դեռևս մինչև նշված ճանապարհի երկայնքով հայոց մարդաշատությանն ականատես լինելը՝ իր Թոխաթում

¹⁰⁵⁰ Эзов. Сношения, док. 9, §25, էջ 36։ Այդ հինգ քրիստոնյա նահանգներն Օրին հիշատակում է ևս մեկ անգամ (նույն տեղում, док. 9, §24, с. 35. հմմտ. **Լեո**, հ. 3, գիրք 2, էջ 56)։

¹⁰⁵¹ XVII դարի 60-ական և 70-ական թթ. Օսմանյան կայսրության վարչական-քաղաքական բաժանման մասին տե՛ս **Անասյան Հ. Մ.** XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, էջ 14–21. հմմտ. **Սաֆրաստյան Ա. Խ.** Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը 17-րդ դարում. – «Արևելագիտական Ժողովածու»։ Հ. 1։ Երևան. ՀՍՄՈ ԳԱ հրատ., 1960, էջ 285–301 (Արևմտյան Հայաստանում վարչատարածքային միավորների մասին տե՛ս էջ 298–299)։

¹⁰⁵² Տե՛ս աստ, ծնթ. 628–629 և դրանց հղած հիմնական շարադրանքը։

¹⁰⁵³ Տե՛ս **Tavernier**. *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier*, t. 1, pp. 47–48; *idem*. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*..., I, p. 14։ Հայ պատմագիտական գրականության մեջ այս հաղորդումը տարբեր առիթներով հիշատակել են մի շարք հեղինակներ, այդ թվում՝ տոդերիս հեղինակը (տե՛ս, մասնավորապես, **Լեո**. Հայոց պատմություն։ Հ. 3, գիրք 1 (Եր., 1969թ.), էջ 266։ «Դավազ-

գտնված ժամանակ (1632 թ.), նույն հեղինակն ընդգծում էր, որ այդ քաղաքի շուրջը 14-15 լսո (=մոտ 50-60 կմ) շառավղով ընկած գյուղերն «ամբողջությամբ բնակեցված են հայ քրիստոնյաներով, որոնց մեջ միայն շատ քիչ թվով հույներ կան»¹⁰⁵⁴:

Նմանապես, 1629-1630 թթ. Պարսկաստան և 1639-1640-ական թթ. Հայաստան այցելած կարմեյքան պատեր Ֆիլիպը գրում էր. «Հայաստանը բաժանվում է Մեծի և Փոքրի: Առաջինը ենթակա է թուրքերի [Օսմանյան] կայսրությանը, երկրորդը սահմանակից է Պարսկաստանին, որը և տիրում է Հայաստանի տարածքի մեծ մասին: Ե՛վ մեկի, և՛ մյուսի բնակչության մեծամասնությունը կազմում են հայ քրիստոնյաները, ովքեր ապրում են հիմնականում [քաղաքների] արվարձաններում (իմա՝ քաղաքների պարսպապատ հատվածից դուրս – Ա.Ա.), քանզի միջնաբերդերը բնակեցված են տարբեր ուղղությունների մահմեդականներով, ովքեր և կազմում են կայազորներն ու ներկայացնում իշխանությունը»¹⁰⁵⁵:

Ֆրանսիացի ուղեգիր Պողոս Ղուկասը, 1700 թ. օգոստոսի 20-ից մինչև հոկտեմբերի 12-ը Հալեպից Մալաթիայի, էրզրումի և Հասանկալեի վրայով ճանապարհորդելով մինչև Կարս, նկատում էր, որ իր անցած ողջ այդ տարածքում «քրիստոնյաները թուրքերից (իմա՝ մահմեդականներից – Ա.Ա.) երկու անգամ ավելի շատ են»¹⁰⁵⁶:

ներ», հ. Բ, էջ 363 (ծնթ. 3): **Չուպյան Մանվել**. Էնվեր Կոնուկյու. Էրզրումը սելյուկներից մինչև Հանրապետությունը. Անկարա, 1992, 974 էջ (թուրք.). – ՊԲՀ, 1997, №1, էջ 266: «Армянское войско в XVIII веке», с. 20: **Այվազյան Ա.** Հայաստանի պատմության լուսարանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, էջ 210-211, ծնթ. 400: **Карагезян. Нахичеван**, с. 90):

¹⁰⁵⁴ **Tavernier**. Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier, t. 1, p. 13; **idem**. The Six Voyages of John Baptista Tavernier..., I, p. 5.

¹⁰⁵⁵ **Карагезян. Нахичеван**, с. 73, 74-75 (ըսն աղբյուրը՝ **R. P. Philippe**. Voyage d'Orient du Révérent Père Philippe de la Très Sainte Trinité, p. 90).

¹⁰⁵⁶ St'au [**Paul Lucas**]. Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant, T. 1. Paris: A la Haye, 1705, p. 229. հմմտ. **Vartoogian J. L.** The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century, p. 64. հմմտ. **Карагезян. Нахичеван**, с. 153.

Արևմտյան Հայաստանում հայոց ստվարաթիվությունն ու բացարձակ մեծամասնությունն ընդգծված են հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Մահմեդի Մուրատի (Շահմուրատ Բաղդեցու)՝ 1672 թվականի հունվարին Ֆրանսիայի «արև-արքա» Լյուդովիկոս XIV-ին (1638-1715) հայոց ղեկավարության անունից անձամբ հանձնած ուղերձում.

«Հայերը, որոնք շատ ստվարաթիվ են Վանի, Բիթլիսի, Թոխաթի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի [նահանգների] և մեծակա շրջանների մեջ, միանալով հույների և մյուս քրիստոնյա ազգաբնակությունների հետ, կկարողանան շփոթություններ առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել՝ մինչև քրիստոնեական զորքերի հասնելը...»¹⁰⁵⁷:

Նույն վավերագրից որոշապես հետևում է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ միայն հայերի մեծաքանակությանը, այլև նշված նահանգներում նրանց մեծամասնություն կազմելուն: Ծանուցվում է, որ հիշված «հույները և մյուս քրիստոնյա ազգաբնակիչությունները» հիմնականում Հայաստանից դուրս ապրողներն էին, այն է՝ «բուն» հույները, «սևծովյան» հույները, «վրացիները» և «ասորիները»¹⁰⁵⁸: Վերջիններիս ինքնությունն ու տեղաբաշխումը սպառնիչ պարզաբանել է Հ. Անասյանը. «Բուն» հույներ անվան տակ, անշուշտ, պիտի հասկանանք առհասարակ նախկին Հունական կամ Բյուզանդական Կայսրության սահմաններում տարածված հույներին, ներառելով և Փոքր Ասիայի հույներին: «Սև-ծովյան» անվան տակ, անշուշտ, հասկացվում էր նախկին Տրապիզոնի Կայսրության սահմաններում ապրող հույն ազգաբնակիչությունը: Այստեղ հիշվող վրացիները Վրաստանի արևմտյան նահանգների ազգաբնակիչությունն

¹⁰⁵⁷ «Les Arméniens qui sont très nombreux dans les régions de Van, de Bitlis, de Taggat, de Sevas, d'Erzeron, de Cars et les autres régions circonvoisines, s'unissant aux Grecs et aux autres populations chrétiennes seront capables de produire des troubles dans l'intérieur de la Natolie et de resister jusques à ce que les troupes chrétiennes y accourent» (տե՛ս **Անասյան Հ. Ս.** XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, էջ 160-161, 297, 300):

¹⁰⁵⁸ **Նույն տեղում**, էջ 297, 299:

էին, այսինքն՝ Իմերեթիայի, Գուրիայի և Մինգրելիայի, որոնք 1555 թ. թուրք-պարսկական պայմանագրով թուրքերի ձեռքում էին մնացել: Իսկ ասորիները՝ ծանոթ հակոբեկյաններն էին»¹⁰⁵⁹:

Ըստ այդմ՝ մատնանշելով հիմնականում Հայաստանից դուրս հույների, վրացիների և ասորիների տեղաբաշխվածությունը, հայոց ազատագրական շարժման ղեկավարությունը, ի դեմս Մահտեսի Մուրատի, պաշտոնապես հաղորդում էր, որ 1670-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում՝ հատկապես «Վանի, Բիթլիսի, Թոխաթի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա շրջանների մեջ» հայերը բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում:

Ազատագրական շարժման ղեկավար դեմքերը որոշիչ նշանակություն էին տալիս հայ ժողովրդի թվաքանակին, որովհետև դրանից էր կախված լինելու հայոց վերստեղծվելիք ազատագրական բանակի բազմաքանակությունն ու հզորությունը: Այս առթիվ ևս մեկ պերճախոս պատմական տեղեկություն վկայակոչված է ծագումով հայ եվրոպացի նշանավոր դիվանագետ Պետրոս Պետրիկի (մահ. մոտ 1684 թ.) երկում: Պատմելով երկարամյա բանակցությունների և անձնական շփումների շնորհիվ իրեն լավածանոթ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Զուղայեցու (1655-1680) մասին, Պետրիկը մասնավորապես նկատում է, որ ազատագրական ծրագրեր մշակելիս՝ վերջինս «մեծապես հաշվի է առնում իր ազգի քաջարիությունն ու քանակական մեծությունը» [*«...confidens de robure et multitudine fortissimae gentis suae...»*]¹⁰⁶⁰: Մահմեդական գերտերությունների՝ Սեֆյան Իրանի

¹⁰⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 161:

¹⁰⁶⁰ «Գրեթե 80-ամյա մեծ ու արժանախարհ այս կաթողիկոսը երեսնամյա երիտասարդի կայտառությամբ հավատացած է, թե ապրելու է մինչև այն օրը, երբ ինքը քրիստոնեական խաչի առաջնորդությամբ սկսված կռիվ մեջ հաղթություն կտանի մահմեդականների վրա: Ընդամիս կաթողիկոսը մեծապես հաշվի է առնում իր ազգի քաջարիությունն ու քանակական մեծությունը և միաժամանակ ապավինում «հռոմեական» բազկի զորավիգությանն ու օգնությանը» (**Bedik P. Cehil Sutun**. Viennae, 1678, p. 352): Օգտագործում ենք

և Օսմանյան կայսրության դեմ XVII դարի երկրորդ կեսին և XVIII դարի առաջին քսանամյակում նախապատրաստվող զինված պայքարում քանակական գործոնի հանդեպ հայոց ղեկավարության այսպիսի սկեռուն կողմնորոշումը, բազմաթիվ այլ աննպաստ գործոնների (հատկապես՝ պետականության ու բանակի չգոյության) համատեքստում, կարող է նշանակել միայն այն, որ հայերը բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում: Պետրոս Պետիկի շարադրանքից պարզ երևում է, որ ինքը ևս այդ հանգամանքն ընդունում է իբրև հանրաճանաչ փաստ: Հենց այդ վճռորոշ պատմաժողովրդագրական փաստն էլ հաջողության հույս էր ներշնչում Հայաստանի ազատագրության ջատագովներին:

XIX դարի վիճակագրության հիման վրա կատարված հետադարձ հաշվարկ

Համադրենք մեզ հուզող հարցի վերաբերյալ մի շարք վիճակագրական տվյալներ ու գնահատականներ: Վերը նշվել է, որ 1844 թվականին Օսմանյան կայսրությունում անցկացված համընդհանուր մարդահամարի թերի և մոտավոր արդյունքներով, օսմանահպատակ հայերի թիվը կազմել էր 2,4 միլիոն մարդ¹⁰⁶¹: Եվրոպացի որոշ հեղինակներ, այդ թվում՝ բելգիացի նշանավոր իրավաբան, դիվանագետ ու պետական գործիչ Գուստավ Ռոլեն-ժեկմենը, դեռևս XIX դարում վստահ էին, որ այս թիվը նվազեցված էր ներկայացնում տաճկահայերի իրական քանակը, քանի որ. 1) տեղերում հայերը (գուցե և սուլթանի այլ հպատակները), մարդահամարը համարելով նոր հարկեր մտցնելու պատրվակ, պակասեցված են ներկայացրել իրենց

Աշ. Հովհաննիսյանի թարգմանությունը՝ փոխարինելով, սակայն, «յուրայինների» բառը «իր ազգի» բառերով, որ ճշգրիտ է հաղորդում բնագրային իմաստը (հմմտ. «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 194):

¹⁰⁶¹ Տե՛ս վերը, ծնթ. 915-917:

իսկական քանակը և նույնիսկ սեփական պատրիարքին իրականից ցածր թվեր հաղորդել՝ լրացուցիչ հարկահանությունից խուսափելու համար, 2) մեծ թվով հայեր, թուրքական իշխանություններից պաշտպանվելու և կապիտուլյացիաներից օգտվելու նպատակով, դիմել են եվրոպացի հյուպատոսներին ու եվրոպական հպատակություն ընդունել, որն այդ ժամանակ ստանալու համար հարկավոր էր ընդամենը որոշակի գումար վճարել, 3) լեռնային շրջաններում գտնվող շատ հայկական գյուղեր առհասարակ դուրս էին մնացել 1844 թ. մարդահամարից, քանի որ քրդական բեկերից շատերը պետական պաշտոնյաների մոտքն իրենց վերահսկած տարածք չէին արտոնել¹⁰⁶²։ Ավելին, հավաքված վիճակագրական տվյալները կենտրոնացված մշակման չէին ենթարկվել, հաճախ էլ ճանապարհին անհետացել ու տեղ չէին հասել¹⁰⁶³։

Հետևաբար զարմանալի չէ, որ XIX դարի կեսերին տաճկահայերի թվաքանակը հաշվում էին ավելի շատ՝ 2,5 միլիոն¹⁰⁶⁴ ու 3,1 միլիոն մարդ¹⁰⁶⁵։ Մկրտիչ-բեյ Դադյանը, հենվելով օսմանյան պաշտոնական տարեգրքերի՝ սալնամեների պարունակած տեղեկույթի վրա, 1870-ական թթ. սկզբներին Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի թիվը հաշվում էր 3,4 միլիոն

¹⁰⁶² Տե՛ս **Rolin-Jaequemyns, Gustave**. *Armenia, the Armenians, and the Treaties*. Transl. from the *Revue de droit international et de législation comparée* (Brussels) and revised by the author. London, 1891, pp. 7-8; **Ролен-Жекмен М. Г.** Армения, армяне и трактаты. Перевод с французского О. Х. А. – «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году». Пред. проф. Л. А. Камаровского. Москва, 1896, с. 8 (ռուսերեն թարգմանության մեջ «սեփական պատրիարքին» բառը թյուրիմացաբար ներկայացվել է «սեփական նոտարին» ձևով)։

¹⁰⁶³ **Խաթանեսյան Ե.** Հայոց թիվը։ Բոստոն, 1965, էջ 4. հմմտ. **Саркисян Е. К.** Административная и демографическая политика..., էջ 365։

¹⁰⁶⁴ **Բադալյան Գ.** Օսմանյան վարչական բաժանումներն..., էջ 404, ծնթ. 855 (հղված են տարբեր աղբյուրներ)։

¹⁰⁶⁵ **Худабашев А.** Описание Армении, в географическом, историческом и литературном отношениях. СПб., 1859, с. 399.

մարդ¹⁰⁶⁶, իսկ ուրիշները, նույն և այլ տեղեկությունների հիման վրա՝ 3,6 միլիոն, 3,8 միլիոն և 4 միլիոն¹⁰⁶⁷:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի՝ 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացրած հուշագրում օսմանահայատակ հայերի թիվը հաշվվում էր 3 000 000, որից 400 000-ը Եվրոպական Թուրքիայում ու Կ. Պոլսում, 600 000-ը՝ Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում¹⁰⁶⁸, 670 000-ը՝ Փոքր Հայքում (Սվազի վիլայեթ և Կեսարիայի սանջակ) և 1 500 000-ը՝ Մեծ Հայքի թուրքական մասում (Էրզրումի, Վանի վիլայեթները, Դիարբեքիրի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդահանի սանջակը և Սղերգի սանջակի հյուսիսային մասը)¹⁰⁶⁹:

Իսկ 1882 թ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի հրապարակած տվյալներով, Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ընդհանուր քանակը կազմում էր 2 660 000 մարդ¹⁰⁷⁰:

Այսպիսով, վերոբերյալ բազմապիսի հաշվարկներով XIX դարի կեսերին հայոց բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում կազմում էր 2,4 միլիոնից մինչև 4 միլիոն մարդ, այսինքն՝ միջինացված ու կլորացված թվով՝ առնվազն 3 միլիոն մարդ:

¹⁰⁶⁶ Мкртич-бей Дадиян. Армяне Оттоманской империи, с. 8.

¹⁰⁶⁷ Саркисян Е. К. Административная и демографическая политика..., էջ 366-368:

¹⁰⁶⁸ Օսմանյան կառավարության 1892 թվականի վիճակագրության տվյալներով, Կիլիկիայում ապրում էր 146 000 հայ (տե՛ս Պողոսյան Հ. Մ. Չեյթունի պատմությունը, էջ 35):

¹⁰⁶⁹ «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի»: Կ. Պոլիս. 1878, էջ 30: հմմտ. Ներսիսյան Մ. Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1860-1880-ական թթ.. – ՏՀԳ, 1946, № 10, էջ 35 (ծնթ. 4):

¹⁰⁷⁰ Տէր-Յակովբեան, Վաղինակ. Վիճակագրական ցուցադրումն Տաճկահայաստանի. – «Արարատ», 1914 № 9, էջ 808-814: XIX դարի երկրորդ կեսին արևմտահայոց թվաքանակի մասին զանազան տեղեկություններ մեջբերված են հետևյալ նյութերում՝ Ներսիսյան Մ. Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1860-1880-ական թթ., էջ 35-36: Саркисян Е. К. Административная и демографическая политика..., էջ 366-368: Բաղայան Գ. Օսմանյան վարչական բաժանումներ..., էջ 404-405:

Այս նույն տվյալների հիման վրա Ե. Սարգսյանը համարում էր, որ 1877-1878 թթ. թուրքահայատակ հայերի թիվը պետք է հասներ 3 միլիոնի¹⁰⁷¹: Գ. Բադալյանի կարծիքն այսպիսին է. «Վերոհիշյալ տվյալները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ 1850-1870-ական թթ. Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակը տատանվել է 2,5-3 միլիոնի միջև, ընդ որում, մոտավոր հաշվարկներով՝ շուրջ 2,2 միլիոնը տեղաբաշխված է եղել բուն Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում՝ հարակից առանձին մարզերի հետ միասին (Գամիրք-Կապադոկիա, Հյուսիսային Ասորիք, Պոնտոս և այլն)»¹⁰⁷²:

Հստ այսմ՝ XVII–XVIII դարերում օսմանահայատակ հայությունը չէր կարող 2-2,5 միլիոնից պակաս լինել (մինչդեռ ավելի՝ կարող էր), քանի որ սկսած XIX դարի սկզբներից տանկահայերի ֆանակն աստիճանաբար ու հետևողականորեն նվազել է ինչպես ռուս-թուրքական պատերազմների և դեպի Ռուսական կայսրություն արտագաղթի (միայն 1828-1830 թթ.՝ 74-76 հազար մարդ)¹⁰⁷³, այնպես էլ բռնի ու կամավոր մահմեդականացման («թուրֆացման») վաղուց ի վեր տարվող պետական ֆաղափականության շեշտակի ուժգնացման հետևանքով:

Պատմավիճակագրական
տեղեկություններ և գնահատումներ
(Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, Հալեպ,
Զմյուտնիա, Անկյոնիա)

Նույն եզրակացությանն են հանգեցնում ստորև ներկայացվող մի շարք ուշագրավ պատմական տեղեկությունները, որոնք հետազայում անհրաժեշտ է ամբողջացնել ու համակարգված վերլուծության ենթարկել:

¹⁰⁷¹ Саркисян Е. К. Административная и демографическая политика..., էջ 368.

¹⁰⁷² Բադալյան Գ. Օսմանյան վարչական բաժանումներն..., էջ 405:

¹⁰⁷³ Մելքոնյան Աշոտ. Արևմտյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակում. – «Հայոց պատմություն», հ. III, Երևան, 2010, էջ 258:

Սպեր, Վերին Բասեն, Մանագլետի սանջակ

Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ 1670-1680-ական թթ.¹⁰⁷⁴ Սպերում կար 300 հայկական գյուղ, ընդ որում՝ «բնակիչք երկրին բովանդակ հայք», իսկ Վերին Բասենի «երկրում»՝ «բազում գիւղք և աւանք», որոնց բնակիչների ճնշող մեծամասնությունը դարձյալ հայ էր, բայց արդեն կային նաև փոքրաթիվ մահմեդականներ՝ «և են բնակիչք երկրի հայ, և թուրք՝ սակաւք»¹⁰⁷⁵:

Անգամ օսմանյան աշխարհագիր մատյանների՝ հայոց ժողովրդագրությունը կեղծող և զեղչող ժամանակակից թուրքերեն հրապարակումների համաձայն, 1516-1518 թթ. Բաբերդի կազայում (մոտ 3000 քկմ) եղել է 211 գյուղ, 1520 թ. Սպերի կազայում (մոտ 3500 քկմ)՝ 139 գյուղ, 1530 թ. Ներքին Դերջան և Վերին Դերջան կազաներում (մոտ 4300 քկմ)՝ 170 գյուղ¹⁰⁷⁶: Այս գյուղերը բնակեցված են եղել, մեծավ մասամբ, հայերով: Ինչպես գրում էր նույն Հակոբ Կարնեցին, Դերջանն «ունի գիւղս բազումս Հայոց բընակարան... և ունի գ[լ]ուղաքաղաք զԲագառիճ առ ափն Եփրատա»¹⁰⁷⁷: Կարնեցին Բարձր Հայքում հիշա-

¹⁰⁷⁴ Հակոբ Կարնեցին ծնվել է 1618 թ.: Իր ժամանակագրության մեջ նա հիշատակում է 1672 թ. պատահած մի դեպք, հետևաբար՝ նա գրի է առել այդ գործը 1670-ական կամ 1680-ական թթ. («Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 541-542):

¹⁰⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 553, 555:

¹⁰⁷⁶ Սահակյան Լ. Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների..., էջ 58, տե՛ս նաև գրքին կից այս նույն գավառների Գ. Մ. Բաղայանի կազմած ներդիր քարտեզները: Ժողովրդագրական աղբյուրագիտությունը կեղծելու թուրքական ժամանակակից պատմագրության կիրառած հնարքների մասին տե՛ս նույն տեղում, մասնավորապես՝ էջ 47-70: Լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք ունի, սակայն, հայկական ընտանիքի միջին մեծության հարցը՝ արդյոք այս դեպքում իրոք ճիշտ է այն 5 շնչից ավելի հաշվելը, թե՛, այնուամենայնիվ, բոլոր՝ և՛ մահմեդական, և՛ հայկական ընտանիքների քանակը պետք է մոտավորապես հաշվել 5 միջին թվով:

¹⁰⁷⁷ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 550: Հարևան Տայքի Բանակի գավառում, Գ. Բաղայանի հաշվարկներով, ապրել է 13-14 հազար, իսկ Ա. Ակոպովի հաշվարկներով՝ 15,248 մարդ, մեծավ մասամբ՝ հայեր (Բաղայան Գեղամ. Տայքի կենտրոնական և արևելյան գավառների ազգային նկարագիրը XVI դարի վերջին. ըստ «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ

տակում է նաև այլ գավառներ, որոնք ունեցել են հայկական «գիւղք և աւանք բազում»՝ Խորզունյաց ձորը (որտեղ, բացի հայերից, արդեն կային նաև մահմեդական բնակիչներ՝ «բնակութիւն է հայոց և քրդաց»), Խորձունեաց երկիրը՝ Կեղի գյուղաքաղաքով, Դըզըլջանը, Եկեղյաց երկիրը՝ Երզնկա «հայոց մեծ քաղաքը» (որն ուներ 5 եկեղեցի՝ «քահանայիւք և ժողովրդեամբ լի»), Դարանաղյաց երկիրը, Հասանովան, Արմտաններն ու Ղուռուշանը¹⁰⁷⁸;

XVII դարում և XVIII դարի սկզբին Մանազկերտի սանջակում կար մոտ 360 հայկական գյուղ, սակայն արդեն 1760-ական թթ. դրանց թիվը նվազել և հասել էր 100-ի, իսկ նույն դարավերջին՝ 20-ի¹⁰⁷⁹;

Փաստորեն, XVII դարում և XVIII դարի սկզբին միայն Սպերում, Վերին Բասենում և Մանազկերտում կար ավելի քան 700 հայկական գյուղ։ Եթե սրանց միջին մեծությունը պայմանականորեն որոշենք նվազագույն հնարավոր գործակցով՝ 250-300 շունչ, ապա արդեն միայն Արևմտյան Հայաստանի այդ փոքր հատվածում բնակվելիս է եղել շուրջ 175-200 հազար հայ։

Այս գավառներում հայություն ժողովրդագրական իրավիճակը կտրուկ վատթարացել է, ըստ երևույթին, 1720-ական թթ., երբ վայրագ միջոցներով հայություն հոծ խմբեր իսլամացվեցին

հարկացուցակ»-ի. – «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2017, №4, էջ 62. հմմտ. **Ակոպով Ա. Ա.** Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը։ Երևան, 2013, էջ 133)։ Այս թվային գնահատականներում, սակայն, հայկական ընտանիքի միջին մեծություն է ընդունվում 6-8 մարդը, որը ներկա ուսումնասիրության արդյունքներով չի հաստատվում և տվյալ պահի ու գավառի համար լրացուցիչ ճշտման կարիք ունի։ Ավելի վաղ՝ 1520-ական թթ. «բազմամարդ և ընդարձակ» Տայք (Թավելի) գավառում արձանագրվել է 200 գյուղ (**Մուրադյան Սամվել.** XVI դ. օսմաներեն մի վավերագիր. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»։ Հ. 22, Երևան. «Չանգակ-97» հրատ., 2003, էջ 244, 248, ծնթ. 15)։

¹⁰⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 550-551։

¹⁰⁷⁹ **Ինճիճեան, Ղուկաս.** Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ, Մասն Առաջին. «Ասիա»։ Հ. Ա։ Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1806, էջ 112։

Համշենում և հարակից շրջաններում: Հստ Ատրպետի, 1723 թ. օսմանյան բանակի սերասֆեր (գլխավոր հրամանատար) Արիֆի-Ահմեդ փաշայի հրամանով բռնի մահմեդականացվել է Համշենի (ըստ երևույթին՝ նաև հարակից շրջանների) մի մասը, որի հետևանքով 1700 թ. Սպերում եղած 150 հայկական գյուղերից 1723 թվականին մնացել էր ընդամենը 23-ը¹⁰⁸⁰: Այս տեղեկությունը պետք է, ընդհանուր առմամբ, հավաստի համարել, քանի որ Դիարբեքիրի վալին՝ վեզիր Արիֆի-Ահմեդ փաշան նշանակվել էր սերասքեր հենց 1723 թվականի աշնանը՝ Գանձակի օսմանյան պաշարման ժամանակ¹⁰⁸¹: 1723 թվականի բռնամիջոցներն անտարակույս կապ ունենին 1722 թվականին Արևելյան Հայաստանում սկսված զինված ազատագրական շարժման և օսմանյան արքունիքում զուգահեռաբար առաջացած՝ հայերին իսլամ բնաջնջելու տրամադրությունների հետ¹⁰⁸²:

Կարին-Էրզրում

Տավերնիեն հաղորդում էր, որ Կարնո (Էրզրումի) դաշտը լիքն է բարեշեն գյուղերով¹⁰⁸³: 1700 թ. Էրզրում այցելած դր Տուրնեֆորի տվյալներով, քաղաքում բնակվում էր 6000 հայ, 6000 «թուրք» (=մահմեդական), 400 հույն և 12,000 ենիչերի: Իսկ Էրզրումի նահանգում բնակվում էր 60,000 հայ, 10,000 հույն

¹⁰⁸⁰ Ատրպետ. Ճորոխի ավագանը: Վիեննա, 1929, էջ 110:

¹⁰⁸¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 136, 138. հմմտ. ԱԱ III, էջ 73:

¹⁰⁸² Տե՛ս ԱԱ VII. հմմտ. Սահակյան Լ. «Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները». – «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», IV, խմբ.՝ Ռ. Սաֆրաստյանի, Երևան, «Ասողիկ», 2006, էջ 216: Բ. Թոռլաքյանը, հենվելով XVIII–XIX դդ. որոշ հաղորդումների վրա, պատճառաբանում է, թե Համշենի աստիճանական մահմեդականացման գործընթացը սկսվել է ավելի վաղ՝ դեռևս XVII դարի 30-ական թթ. (Թոռլաքյան Բ. Գ. Էջեր համշենահայերի XVII–XVIII դարերի պատմությունից. – ՊԲՀ, 1972, №4, էջ 133–136):

¹⁰⁸³ Tavernier. Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier, t. 1, p. 8.

և ավելի քան 50,000 ենիչերի¹⁰⁸⁴: Գրեթե աներկբա է, որ այս հաղորդման մեջ, բացի ենիչերիներից, մյուսների դեպքում խոսքը վերաբերում է ոչ թե բոլոր բնակիչներին, այլ միայն հարկատու տղամարդկանց, այն է՝ խոշոր հաշվով, նրանց ընտանիքներին: Հետևաբար, բազմապատկելով այդ թվերը 5 շնչով, կստանանք **ֆաղաֆում շուրջ 62,000 բնակիչ՝ 30,000 հայ, 30,000 մահմեդական, 2000 հույն և 12,000-անոց ենիչերական զորք, ընդհանուր՝ շուրջ 75,000 մարդ**: Այսպիսի եզրակացությունն ճշմարտացիությունը կողմնակիորեն հաստատվում է 1685 թ. էրզրում այցելած Ֆիլիպ Ավրիլի մի հաղորդմամբ, ըստ որի՝ այդ ժամանակ էրզրումը մոտավորապես Մարսելի չափ էր¹⁰⁸⁵: Իսկ Ֆրանսիայի այդ քաղաքի բնակիչների թիվը 1700 թ. կազմում էր ճիշտ 75,000, արվարձանների հետ միասին՝ 90,000 մարդ¹⁰⁸⁶:

Նույն հաշվարկը կիրառելով, **էրզրումի նահանգում պետք է հաշվել 300 000 հայ, 50,000 հույն բնակիչ և 50,000-անոց ենիչերական զորք**¹⁰⁸⁷:

¹⁰⁸⁴ Tournefort, de. *A voyage into the Levant*, Vol. II, p. 195.

¹⁰⁸⁵ Տե՛ս **Avril, Philippe**. *Travels into Divers Parts of Europe and Asia*, p. 45: Էրզրում քաղաքի վերաբերյալ փոքր-ինչ տարբեր, բայց պակաս վստահելի թվեր են հաղորդում եվրոպացի ուրիշ ճանապարհորդները. ըստ Վիլյոտի, այնտեղ ապրում էին 8-10 հազար հայեր, գրեթե այդքան էլ մահմեդականներ և գրեթե նույնքան էլ, միասին վերցրած, հույներ, վրացիներ և օտարերկրացիներ, ըստ Մոնիեի՝ 7-8 հազար հայեր, 150 հույներ և 18,000 մահմեդականներ, իսկ Պոդոս Ղուկասը հիշատակում է միայն 10,000 հայերին (տե՛ս **Vartoogian J. L.** *The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century*, p. 182):

¹⁰⁸⁶ XVII դ. ընթացքում Մարսելի բնակչությունը, փաստորեն, կրկնապատկվել էր՝ 1600 թ. այն տակավին կազմում էր 45,000 մարդ (**Kettering, Sharon**. *French Society, 1589-1715*. London: Routledge, 2001, p. 50):

¹⁰⁸⁷ Ա. Մելքոնյանի հաշվարկով, 1828-1829 թթ. Էրզրումի նահանգում կար 978 հայկական գյուղ և 14 քաղաք՝ ավելի քան 400 հազար հայ բնակիչներով, որից գյուղական բնակչությունը կազմում էր 308 հազար, քաղաքայինը՝ 93 հազար մարդ (տե՛ս **Մելքոնյան Աշոտ**. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դ. առաջին երեսնամյակին: Երևան. «Հայաստան-ԳԱԱ», 1994, էջ 115-117): Սակայն այս թվերը վերստուգման ու վերահաշվարկի կարիք ունեն, որովհետև դրանց հիմքում պայմանականորեն դրված է գյուղա-

Տարոն-Տուրուբերան և Վասպուրական

Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մասնագետ Թ. Խ. Հակոբյանի մի պնդման համաձայն, X–XIII դարերում միայն պատմական Տուրուբերան նահանգի տարածքում բնակչության թիվը մեկ միլիոնից պակաս չէր, բացարձակ մեծամասնությունը՝ հայեր¹⁰⁸⁸։ Ցավոք, այս գնահատականն ամրապնդված չէ պատմական տվյալներով կամ այլ կարգի հիմնավորումներով։ Եթե, այնուամենայնիվ, Թ. Հակոբյանի ենթադրությունը մոտ է իրականությանը, ապա XVII–XVIII դարերում էլ Տարոնի հայ բնակչության քանակը պատկառելի պետք է լիներ, թեև խոսել նրա աճի մասին նույնպես ճիշտ չի լինի՝ նկատի ունենալով XIV–XVII դարերում տեղի ունեցած պատերազմները և ուղեկից սովը, համաճարակները, բնական արհավիրքները։

Վերն այլ առիթով արդեն հիշել ենք Սամուել Անեցու հաղորդումը՝ XI դարի սկզբին Վասպուրականի թագավորությունում 72 բերդերի, 8 քաղաքների, 4000 գյուղերի և 115 վանքերի մասին¹⁰⁸⁹։ Հետագա դարերում Վասպուրականում հայերը միշտ մեծամասնություն են կազմել՝ ընդհուպ մինչև Մեծ եղեռն։ 1722 թ. Լիմ անապատում գրված հիշատակարանում Վասպուրականում նշվում են հայաբնակ «բազում գաւառս եւ անհամար գիւղօրայս»¹⁰⁹⁰։ Սոփիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանում պահվող՝ XVI–XIX դարերի օսմանյան վավերագրերում հիշատակվում են Վասպուրականի հարյուրավոր հայկական գյուղեր¹⁰⁹¹։ Այդ փաստաթղթերը նախնական զննման ենթարկած Հ. Փափազյանի հաղորդման համաձայն, 1680-ական

կան ընտանիքներում շնչերի 8-հոգանոց միջին քանակը, որը ներկա ուսումնասիրության արդյունքներով չի հաստատվում։

¹⁰⁸⁸ Հակոբյան Թ. Խ. Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (5-րդ հրատ.), էջ 154։

¹⁰⁸⁹ Սամուել Անեցի. Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց..., էջ 104։

¹⁰⁹⁰ Տե՛ս ԱՍ VIII, էջ 90։

¹⁰⁹¹ Փափազյան Հակոբ. Սոփիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Վանի էյալեթին վերաբերող օսմանյան դիվանական վավերագրերը. – ԲՄ, 1986, №15, էջ 276։

Թթ. մի հաշվեմատյանում հանրագումարի են բերված Վանի էյալեթի «631 500 մուլքեր և հողեր և 196 784 ռայաթներ»¹⁰⁹²: Հ. Փափազյանը չի մանրամասնել այս կարևոր հաղորդումը, բայց պարզ է, որ այս դեպքում ռայաթները ոչ թե գլխահարկի մուծողներն էին՝ հայերը և մյուս ոչ-մահմեդականները (այլապես այդ մասին Փափազյանը պարտադիր հատուկ կնշեր), այլ առհասարակ բոլոր հարկատու բնակիչները, ներառյալ մահմեդականները: Դատելով մուլքերի (խոշոր կալվածքների և մանր հողակտորների) և ռայաթների համատեղ հիշատակումից և դրանց քանակի փոխհարաբերակցությունից, կարելի է ենթադրել, որ 196 784 ռայաթները ներկայացնում են Վանի նահանգում բնակվող առհասարակ բոլոր չափահաս տղամարդկանց՝ անկախ նրանց էթնոկրոնական պատկանելությունից: Կիրառելով սույն ուսումնասիրության մեջ Սեֆյան Իրանում չափահաս տղամարդկանց թվի միջոցով ընդհանուր բնակչությունը մոտավորապես հաշվելու՝ վերը սահմանված բանաձևը (որը որոշակիորեն համապատասխանում է Օսմանյան կայսրությունում 1844 թ. անցկացված մարդահամարի մեթոդաբանությունը)¹⁰⁹³, կարելի է ընդունել, որ Վասպուրականում բնակվել է, կոպիտ հաշվարկով, մոտավորապես 800 000 մարդ, մեծամասամբ՝ հայեր, բայց նաև մահմեդականներ (քրդեր, արաբներ, թյուրքեր) և ասորիներ, ինչպես նաև փոքրաթիվ քանակով ներկայացված այլ ազգություններ (հրեաներ և այլք): Դարձյալ նախնական ենթադրությամբ, այդ ժամանակ Վասպուրականի հայերը կազմելու էին առնվազն 600 հազար մարդ¹⁰⁹⁴: Այսպես

¹⁰⁹² Նույն տեղում:

¹⁰⁹³ Այդ բանաձևի նկարագրությունն ու բաղադրիչները, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունում 1844 թ. անցկացված մարդահամարի մոտեցումների հետ համընկնումը տե՛ս աստ. գլուխ «XIII. Ստուգողական հաշվարկ...», ենթագլուխ՝ «Եզրակացություն. արևելահայության ընդհանուր քանակը»:

¹⁰⁹⁴ Այս հաշվարկը հիմնականում համապատասխանում է Մ. Մալխասյանի ներկայացրած հաշվարկի արդյունքներին՝ «ավելի քան 740 000 մարդ» (Մալխասյան Մ. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ

ենք ենթադրում, որովհետև XIX դարի սկզբին Վանի փաշայության մեջ, ըստ Ղ. Ինճիճյանի, տակավին «10 գիւղօրէք հազիւ գտնանին բնակեալ ի քրդաց», իսկ կես դար անց Վանա լճի շրջակայքում դեռևս շատ քիչ թվով թուրք և քուրդ բնակչություն կար¹⁰⁹⁵: 1850-ական թթ. կազմված մի վիճակագրության համաձայն, Վանի հայոց հոգևոր թեմը տակավին ուներ 17 գավառ, 432 գյուղ, 377 եկեղեցի, 56 վանք կամ մենաստան¹⁰⁹⁶:

Բայազետ, Սասուն, Մշո դաշտ, Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր)

1763 թ. Մշո Ս. Կարապետ գերագղեցիկ վանքի առաջնորդ Հովհան արքեպիսկոպոսը¹⁰⁹⁷ գրում էր Հովսեփի էմինին, որ իր տրամադրության տակ ունի 40,000 արևմտահայ նվիրյալներ, որոնք պատրաստ են զորք կազմել ու ազատագրական պայքարի դրոշի տակ կանգնել¹⁰⁹⁸: Հայկական այդ զորախմբի մի մասը, ինչպես մեկ ուրիշ առիթով պարզաբանում էր Հովսեփի էմինը, սերելու էր Արևմտյան Հայաստանի մի քանի գավառներից. 4000 մարտիկ գումարվելու էր Բայազետում, 12,000 հետևակային՝ Բասենում, Սասունում և Բիթլիսում, 10,000 հեծելազորային՝

248-249): Սակայն Մալխասյանն այդ թվաքանակի մեջ չի ներառել մահմեդականներին, որոնք նույնպես ռայաթ՝ հարկատու հպատակներ էին և Վասպուրականում այդ ժամանակ քանակապես հայերից հետո երկրորդ ամենամեծ (թեկուզև էթնիկ և լեզվական առումով խայտաբղետ) էթնոկրոնական խումբն էին:

¹⁰⁹⁵ **Ինճիճեան, Ղուկաս.** Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ, Մասն Առաջին. «Ասիա»: Հ. Ա, էջ 137: 1850-ական թթ. «տաճիկ և քուրդ ազգերուն... որքանութիւն և թե հատուկ բնակչոյան գյուղերուն հայերուն նայելով շատ նվազ են՝ բուն Վանա բոլորտիք» (**Պողոսյան Հ. Մ.** Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900): Երևան. ՀՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 8):

¹⁰⁹⁶ **Պողոսյան Հ. Մ.** Վասպուրականի պատմությունից, էջ 10:

¹⁰⁹⁷ Հովհան արքեպիսկոպոսի գործունեության մասին տե՛ս **Иоаннисян А. Р.** Иосиф Эмин, с. 145-161, 230-235:

¹⁰⁹⁸ **Emin**, pp. 234-235.

Մուշում¹⁰⁹⁹։ Արդ, եթե այս դեպքում էլ է գործել զորահավաքային հարաբերակցության՝ նախորդ վերլուծությունից մեզ քաջածանոթ «10 բնակչից 1 զինվոր» ամենահավանական բանաձևը, ապա, Հովհան արքեպիսկոպոսի ու նրա աջակիցների տվյալներով, այդ ժամանակ Բայազետի գավառում հայկական բնակչության թիվը կազմել է մոտավորապես 40,000 շունչ, իսկ Բասենում, Սասունում, Բիթլիսում, Մշո դաշտում և հարակից որոշ շրջաններում՝ մոտավորապես 220 000 շունչ։

Անդրադառնալով 1760-ական թվականներին Սասունի գյուղերի քանակին՝ Հ. Մ. Պողոսյանը արդարացի գիտարկում է անում. «Եթե XIX դարի վերջին տասնամյակներում Սասունում կային զուտ հայկական բնակչությամբ 115 գյուղեր, ապա ինչո՞ւ չենք կարող մտածել, որ [Հովսեփ] էմինի ժամանակներում այնտեղ նույնքան կամ ավելի բնակչություն կար, մանավանդ այդ տարիներին սասունցիներն ավելի համախմբված էին և քրդական ցեղերը դեռևս չէին թափանցել Սասունի ցածրանիստ գյուղերը»¹¹⁰⁰։ Նույն եզրահանգումը լիովին վերագրելի է նաև Մշո դաշտին, որտեղ XIX դարի 80-ական թվականների սկզբին կային 100-110 զուտ հայկական և մոտ մեկ տասնյակ քրդական գյուղեր¹¹⁰¹։

Իրականում այսպիսի հետադարձ հայացքը սկզբունքորեն կիրառելի է գրեթե ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի, հատկապես նրա հարավային շրջանների նկատմամբ, այսինքն՝ XIX դարի երկրորդ կեսին արևմտահայ գյուղացիությունը չպետք է ավելի պակաս լիներ, քան XVII–XVIII դարերում, քանի որ XIX դարում ու հատկապես դրա երկրորդ կեսին Օսմանյան իշխանությունների մտածված ժողովրդագրական քաղաքականությունը, իսլամացումը, կոտորածները և արտագաղթը հանգեցնում էին հայոց թվաքանակի նվազմանը։ Պետք է նկատել, սակայն, որ օսմանցիք ավելի վաղ ևս հետևողականորեն վարել են

1099 Նույն տեղում, էջ 228-229։

1100 Պողոսյան Հ. Մ. Սասունի պատմություն, էջ 21։

1101 Նույն տեղում, էջ 83։

ձուլողական քաղաքականություն, որով կամավոր մահմեդականացման մանրակրկիտ մշակված ծրագրերից բացի¹¹⁰², իրականացվել են նաև բռնի մահմեդականացման զանգվածային գործողություններ, ինչպես, օրինակ, 1723 թ. Համշենում և հարակից շրջաններում (տե՛ս վերը):

1749 թ. Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր) քաղաքում կարմելյան մի քարոզիչ հաշվում էր 3000 հայ ընտանիք, որոնց կեսը կաթոլիկ էին: 1753 թ. մեկ ուրիշ կարմելյան ավելի որոշակի հաշվարկ էր ներկայացնում՝ Տիգրանակերտում արձանագրելով 18,000, իսկ նրա շրջակայքում (Տիգրանակերտի թեմի սահմաններում)՝ 12,000 հայ¹¹⁰³:

Ախալցխայի նահանգ

Պատմական Զավախքի տարածքում 1595 թ. եղել է 358 հայկական, վրացական ու մահմեդական բնակավայր, սակայն 1694-1732 թթ. դրանց թիվը կրճատվել է մինչև 142-ը: Այդ ընթացքում զուգահեռաբար տեղի է ունեցել հայկական տարրի ընդհանուր քանակի նվազում¹¹⁰⁴: XVII դարում Ախալցխա քաղաքն ունեցել է բավականին մեծաթիվ, ըստ մի տեղեկության՝ 50,000-անոց բնակչություն, որի մեծամասնությունը կազմել են հայերն ու հրեաները¹¹⁰⁵: Այս քանակը չափազանցված է թվում:

¹¹⁰² Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, **Անասյան Հ. Ս.** Թուրքական ֆուրուվվաթը և հայերը (Օսմանյան կայսրության ձուլողական քաղաքականության պատմությունից): Վիեննա, 1985:

¹¹⁰³ **Carmelites-II**, p. 1263.

¹¹⁰⁴ **Մելքոնյան Աշոտ.** Ախալցխայի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը ըստ թուրքական հարկացուցակների (16-րդ դ. վերջ - 18-րդ դ. սկիզբ). – «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու): Երևան. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001, էջ 37-38:

¹¹⁰⁵ XVII դարում Ախալցխայի 50-հազարանոց բնակչության և նրա էթնիկ կազմի մասին հպանցիկ խոսում է Պ. Իոսելիանին՝ հենվելով իր կողմից չիստակեցված եվրոպացի ուղեգիրների ինչ-որ հաղորդումների վրա (տե՛ս **Иоселлиани П. И.** Города, существовавшие и существующие в Грузии. Тифлис, 1850, с. 29. հմմտ. **Մելքոնյան Աշ.** Ախալցխայի նահանգի վարչա-ժողովրդագրական պատկեր..., էջ 32):

1763 թ. մարտին կազմված վիճակագրական վերոհիշյալ տեղեկանքի համաձայն, Ախալցխայում բնակվել է 7,754 կաթոլիկ հայ՝ կազմելով 15 «համայնք» իրենց 13 կաթոլիկ հայ քահանաների հոգևոր առաջնորդությամբ¹¹⁰⁶։ Բացի նրանցից, այդ պահին Ախալցխայում ապրել են նաև ինչ-որ վայրից վերաբնակված 1,500 լուսավորչական հայ փախստականներ՝ 5 քահանայի հետ միասին¹¹⁰⁷։ Պարզ չէ, սակայն, թե այս տեղեկությունները վերաբերում են Ախալցխա նահանգին (էյալեթ), թե միայն քաղաքին։

Ըստ Ղուկաս Ինճիճյանի, XVIII դարի վերջերին Ախալցխայի բնակչությունը բաղկացած էր մահմեդականներից, վրացիներից և հայերից, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 30,000 շունչ, ընդ որում՝ հայերը թվով գերազանցում էին վրացիներին՝ «տաճիկը, վիրք եւ յազգէս հայոց առաւել քան զվիրս»¹¹⁰⁸։ Եթե այս տեղեկությունը բաղդատենք 1763 թ. մարտի դրությամբ եղած իրավիճակի հետ, ապա կարելի է ասել, որ XVIII դարի վերջերին հայերը կազմել են Ախալցխայի բնակչության շուրջ մեկ երրորդը։

Կիլիկիա

Կիլիկիայի հայկական թագավորության հայտնի պատմաբան Գ. Միքայելյանի գնահատմամբ՝ XIII դարում այդ պետության տարածքը կազմում էր 40,000 քկմ, իսկ բնակչությունը՝ շուրջ 1 000 000 մարդ, ընդ որում՝ «Կիլիկիայում հայերը իշխում էին ոչ միայն քաղաքական առումով, նրանք առաջինն էին նաև

¹¹⁰⁶ XVIII դ. երկրորդ կեսին Ախալցխայի հայ կաթողիկոսների, լուսավորչական հայերի և Ս. Էջմիածնի հարաբերությունների մասին տե՛ս Հակոբյան Պ. Հայ կաթողիկոսությունը պատմա-քննական լույսի տակ, էջ 49-76։

¹¹⁰⁷ Տե՛ս Զորանյան Պ. Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, էջ 187 (ծնթ. 237)։

¹¹⁰⁸ Տեքստում 30 հազար շունչը, ամենայն հավանականությամբ, վրիպմամբ արձանագրված է «տուսը» (տե՛ս Ինճիճյան, Ղուկաս. Աշխարհագրությունը չորից մասանց աշխարհի..., Հ. Ա, էջ 124)։

թվաքանակով»¹¹⁰⁹։ Ցավոք, այս մոտավոր պատմավիճակագրական գնահատականը չի ուղեկցվում համապատասխան հիմնավորումներով։ Եթե, այսուհանդերձ, այն ընդունենք ու հիշենք նաև, որ 12-14-րդ դարերում Կիլիկյան հայոց բանակի թիվը պատերազմի ժամանակ անցնում էր 60,000 զինվորից¹¹¹⁰, ապա, հաշվի առնելով վերը գործածված «10 բնակչից 1 զինվոր» գորահավաքային հարաբերակցությամբ բանաձևը, հայերը կազմած պետք է լինեին Կիլիկիայի հայկական թագավորության ազգաբնակչության առնվազն 60 տոկոսը՝ ամենաքիչը 600 000 հազար շունչ։ Ամեն դեպքում XVII–XVIII դարերի գրությամբ կիլիկեցի հայերի թվաքանակը չպետք է նվազած լիներ և գուցե նույնիսկ ավելացած էր, քանի որ XVI դարից ի վեր Կիլիկիայի տարածքն ավերիչ պատերազմներից զերծ էր մնացել։

Կ. Պոլիս, Հալեպ, Զմյուռնիա, Անկյուրիա

XVII–XVIII դարերում հայ ժողովրդին պատուհասած արհավիրքների պատճառով մեծապես ստվարացել էր հայ գաղթականությունը։ Մասնավորապես, XVII դարի սկզբին թուրք-պարսկական պատերազմների, ինչպես նաև ջալալիների խռովությունների պատճառով արևմտահայության մի ստվար հատված բռնել էր արտագաղթի ճանապարհը։ 1608 թ. Սիմեոն Լեհացին դառնությամբ գրում էր, որ բազմահազար հայ փախստականներ հայտնվել էին Օսմանյան կայսրության արևմտյան նահանգներում և հարակից եվրոպական երկրներում.

¹¹⁰⁹ Տե՛ս **Микаелян Г. Г.** История Киликийского Армянского государства. Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1952, с. 17-18: Գ. Միքայելյանի այս գնահատականը տեղ է գտել նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակում (Հ. 3, Երևան, 1976, էջ 672-673):

¹¹¹⁰ Տե՛ս «Սմբատայ սպարապետի տարեգիրք»։ Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956, էջ 231: **Վարդան Մեծ.** Պատմություն տիեզերական: Վենետիկ, 1862, էջ 151-152: *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens.* T. II, Paris, 1906, pp. 170-171: **Բոռնազյան Ս.** Հայ ասպետությունը կիլիկյան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում. – ՏՀԳ, 1963, № 5, էջ 93:

«Եւ թէ հաշուես ի Պուղտանայ (=Մուղովա) մինչեւ Ստամպոլ, պուրուն (=բովանդակ) Ուոումէին մինչեւ մեծն Վանատիկ, նա չկայ քաղաք, գեղ կամ շփտիկ (=ագարակ), որ հայ չկենայ. որ վասն ծովացեալ մեղաց մեռոց ցիրուցան եղեալ եմք ի վերայ երկրի որպէս գփոշի»¹¹¹¹:

Մոտ մեկ դար անց բռնկված նոր մեծ պատերազմները, կործանարար այլ հետեանքների թվում, նույնպես առաջացրին զանգվածային արտագաղթ ու ցրվածություն, որոնք նման կերպ էր ողբում, օրինակ, ապագա կաթողիկոս Ղազար Զահեցին. «Մանավանդ ազգս հայկազյան՝ մեղքերի պատճառով անարժան դարձած և օտարացած, մեղքերի հողմով փռուլ պես ցանուցիր եղած երկրի երեսին՝ օտարասեռ ազգերի և ցեղերի մեջ»¹¹¹²:

Մի ժամանակակցի՝ Ֆրանսիացի Դը Լա Քրուայի (Գոուա) տեղեկությունը 1673 թ. Կ. Պոլսում ապրում էր 8000 տուն տեղացի (բնիկ) և 50,000 ոչ բնիկ հայ¹¹¹³, այսինքն՝ ընդհանուր առմամբ, մոտավորապես 90,000 մարդ¹¹¹⁴: Ունենք նաև 1715-1716 թթ. այնտեղ մոտ մեկուկես տարի ապրած վրաց նշանավոր քաղաքական ու մշակութային գործիչ Սուլխան-Սաբա Օրբելիանու (1658-1725) ուշագրավ հաղորդումը, ըստ որի՝ Կ. Պոլսում ու նրա արվարձաններում այդ ժամանակ հարկատու էին, իմա՝

¹¹¹¹ **Սիմեոն Լեհացի.** Ուղեգրություն. տարեգրություն եւ յիշատակարանք: Աշխ.՝ Ներսէս Ալիսնեանի: Վիեննա, 1936, էջ 8:

¹¹¹² «Մանաւանդ զազգս հայկազեան, զտարժանեալս եւ զվարատեալս մեղօք, զցրուեալս ընդ երեսս երկրի. իբրեւ գփոշի հոսեալ մեղաց հողմով ի յազգս եւ յազինս օտարասեռոս» (Ղազար Զահեցեոյ այս աղոթքի ամբողջական տեքստն ու նրա մանրամասն քննությունը տես **ԱԳ IX**, էջ 136-137):

¹¹¹³ **Զորանյան Պ.** Վրացական ուղեգրությունները..., էջ 30 (հղված է՝ Ասատուր, Հրանտ. Կ. Պոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները. – «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան ազգային հիւանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1901, էջ 111):

¹¹¹⁴ Տվյալ դեպքում «տունը» պետք է հասկանալ որպէս մոտ 5 հոգուց բաղկացած ծուխ, այլապէս պոլսահայերի ընդհանուր թիվը, առկա այլ աղբյուրների բաղդատմամբ, անհրաժեշտ մեծ կլինի՝ մոտ 130 000 շուրջ:

գլխահարկ (ջիզյա) էին վճարում 15 տարեկանից մինչև 60 տարեկան 17,000 հայեր¹¹¹⁵։ Թեև վերոբերյալ երկու տեղեկությունները բաժանված են մոտ 40 տարով, սակայն աղբյուրների սղոթյան պայմաններում նրանց բաղդատումը ընդունելի է։ Եթե կիրառենք հարկատու արունների քանակից նույն տարածքում բնակվող հայոց ընդհանուր թիվը որոշելու վերը կիրառված բանաձևը¹¹¹⁶, ապա 1715-1716 թթ. պոլսահայության ընդհանուր թվաքանակը հաշվելու ենք $68,000$ մարդ $(17,000 + 8,500 + 8,500 = 34,000 + 34,000 = 68,000)$ ¹¹¹⁷։ Այս թիվը մոտ 20 հազար շնչով գիշում է Դը Լա Քրուալի տվյալների հիման վրա 1673 թ. պոլսահայոց ընդհանուր քանակի վերն առաջարկված հաշվարկին՝ 90,000-ին։ Բայց թվում է, թե այս դեպքում արդարացված կլինի 17,000 պոլսահայ հարկատուներից յուրաքանչյուրին համարել, միջին հաշվով, 5-հոգանոց ընտանիքի ներկայացուցիչ, որով 1715-1716 թթ. պոլսահայության մոտավոր ընդհանուր թվաքանակը կկազմի 85,000 շունչ, այսինքն՝ գրեթե ճիշտ այնքան, որքան 1673 թ.։

Առհասարակ, XVII–XVIII դարերում պոլսահայության թվաքանակը ենթարկվել է մեծ տատանումների։ 1478 թ. Կ. Պոլսում բնակվում էին շուրջ 1000 տուն հայեր, որոնցից 817-ը տե-

¹¹¹⁵ Ահա այդ արժեքավոր հաղորդումն ամբողջությամբ՝ «Կոստանդնուպոլսում, Ղալաթիայում, Պերայում և Սկյուտարում հարկատու են տասնհինգ տարեկանից մինչև վաթսու տարեկանը. հույներ՝ 43 հազար հոգի, հայեր՝ 17 հազար, հրեաներ՝ 12 հազար, ֆրանկներ՝ 2 հազար, քրիստոնյա հյուրեր՝ 4 հազար, նավերից գերյալներ և այլ՝ 2 հազար, թաթարներ (իմա՝ մահմեդականներ – Ա.Ա.)՝ 475 հազար, ֆրանկներն ու թաթարները հարկ (իմա՝ գլխահարկ – Ա.Ա.) չեն վճարում» (**Չոբանյան Պ.** Վրացական ուղեգրություններ..., էջ 28-29, նախավերջին բառի մեջ տպագրական վրիպակ է սպրդել՝ «հարկ են վճարում»)։

¹¹¹⁶ Տե՛ս աստ, գլուխ «XIII. Ստուգողական հաշվարկ...», ենթագլուխ՝ «Եզրակացություն. արևելահայության ընդհանուր քանակը»։

¹¹¹⁷ Այս տեղեկությունը թարգմանաբար մեջբերած Պ. Չոբանյանը՝ առանց հատուկ հաշվարկներ կատարելու և բացատրությունների, կարծիք է հայտնում, որ հայերի ընդհանուր թիվը մոտավորապես եռակի անգամ ավել պետք է լիներ, այսինքն՝ մոտ 50,000 (նույն տեղում, էջ 29), որ վստահաբար լուրջ թերագնահատում է։

ղացի էին, իսկ մնացածի մեծ մասը՝ կաֆայեցի (հայ և օտարագրի կաֆայեցիների տների թիվը 267 էր)¹¹¹⁸: 1608 թվականին Կ. Պոլիս այցելած Սիմեոն Լեհացու (1584-1639) տվյալներով, քաղաքում կար 10,000 հայկական «տուն», «Եւ ասին թէ կայ ի Ստամպուլ իմի (=40,000) հրէի տուն եւ իմի (=40,000) տուն հոռմի, ժմի (=10,000) տուն հայի, բայց տաճկաց հաշիւ եւ համար չկայ»¹¹¹⁹: Տվյալ դեպքում «տունը» ծուխն է, քանի որ այն գերդաստան հասկանալու դեպքում միայն Կ. Պոլսի հայերի, հրեաների և հույների քանակը կկազմի անհնարին մի թիվ՝ գրեթե մեկ միլիոն մարդ: **Հետևաբար, 1608-ին Կ. Պոլսում բնակվել է մոտ 50 հազար հայ:** Անստույգ պետք է համարել Սիմեոն Լեհացու սրան հակասող մեկ ուրիշ հաղորդումը, ըստ որի՝ ջալալիների խժոժությունների հետևանքով Կ. Պոլիս էին փախել-հասել 40,000 տուն հայ գաղթականներ, իսկ մինչ այդ այնտեղ իբր տեղացի հայերը հազիվ 80 տուն են կազմել¹¹²⁰:

Համեմատության համար նշենք նաև, որ 1870 թ. Կ. Պոլսում կար շուրջ 30,000 հայկական ընտանիք կամ շուրջ 150 000 հայ¹¹²¹: Վերոբերյալ տվյալների համաձայն, չափազանցություն պետք է համարել «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակի այն կարծիքը, ըստ որի՝ XVI–XVIII դարերում Կ. Պոլսի հայության քանակը «հասավ մինչև 200 000-ի»¹¹²²:

¹¹¹⁸ **Երեմիա Չելեպի Քեօմիւրճեան.** Ստամպոլյ պատմություն: Աշխ.՝ Վ. Թորգոմեանի: Վիեննա, 1913, էջ 210. հմմտ. **Պերպերյան Հայկ.** Իսթանպուլի հայ բնակչությունը քաղաքին գրավում են մինչև Ֆատիհ Մեհմետ Բ-ի մահը (1453-1481). – «Հանդես ամսօրեայ», 1960, № 1-4, էջ 420:

¹¹¹⁹ **Սիմեոն Լեհացի.** Ուղեգրություն, էջ 26:

¹¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 8. հմմտ. **Զորանյան Պ.** Վրացական ուղեգրություններ..., էջ 29-30:

¹¹²¹ **Мкртич-бей Дадян.** Армяне Османской империи, с. 8.

¹¹²² ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 301: Հիմնվելով Երեմիա Քյոմուրճյանի (1637-1695) հաղորդումների վրա, Ժ. Ավետիսյանը բավականին արժանահավատորեն ենթադրել է, որ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում 17-րդ դարի երկրորդ կեսին ապրող հայերի թիվը հասել է մոտավորապես 100 000-ի

1616 թ. Հալեպում կար շուրջ 300 հայկական տուն, բայց 1652 թ. հայերի թիվը հասել էր ավելի քան 20 հազարի, իսկ 1745 թ.՝ իջել 6720-ի¹¹²³:

Զմյուռնիայի բնակչության թիվը 1631 թ. հասնում էր 90 հազարի, որից 8 հազարը՝ հայեր, 1731 թ.՝ 76 հազար, որից 7 հազարը՝ հայեր, 1772 թ.՝ 102 հազարի, որից 6 հազարը՝ հայեր, 1800 թ.՝ 104 հազարի, որից 12 հազարը՝ հայեր¹¹²⁴:

XVII դարում և XVIII դարի առաջին կեսին հազարավոր հայեր էին ապրում Անկյուրիայում (Գաղատիա), որտեղ 1720-1730-ական թթ. կար 7 գործող հայկական եկեղեցի¹¹²⁵: Եթե հիշենք, որ 1702 թ. 14,000 հայադավան բնակիչ ունեցող Թիֆլիսն ունեցել է 6 հայկական եկեղեցի, ապա կարելի է մակաբերել, որ Անկյուրիայի հայության թվաքանակն այդ նույն ժամանակներում հասել է առնվազն մեկ տասնյակ հազարի կամ ավելին է եղել¹¹²⁶:

(Ավետիսյան Ժողեֆ. Երեմիա Քյոմուրճյանի պատմագրական աշխատությունները որպես աղբյուր Օսմանյան կայսրության և արևմտահայության պատմության (17-րդ դարի երրորդ քառորդ): Երևան. «ԳԱՍպրինտ», 2016, էջ 134-136), ինչը, խոշոր հաշվով, համապատասխանում է մեր վերոբերյալ եզրակացությանը՝ 90 հազարին: Ըստ Քյոմուրճյանի, հայերն ապրել են Կ. Պոլսի տարբեր շրջաններում, մասնավորապես. Սամաթիայում՝ ավելի քան 1000 հայկական «տուն» (առանձնատուն), Պալատ թաղում՝ 800 «տուն», Ենի-Գափու և Գուլ-Գափու թաղամասերում՝ 5000 առանձնատուն, որոնք ոչնչացել են 1660 թ. մեծ հրդեհի ժամանակ (տե՛ս **Երեմիա Չելեպի Քեօմիքճեան**. Ստամբուլյ պատմություն, էջ 7, 42-44, 75-76):

¹¹²³ Նույն տեղում, էջ 313-314:

¹¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 310:

¹¹²⁵ **Չամչեանց**, հ. Գ, էջ 814:

¹¹²⁶ Հետազայում Անկյուրիայի հայությունը նվազել է հայ-կաթոլիկական բախումների ու զանգվածային իսլամացման հետևանքով (տե՛ս, մասնավորապես, **Օրմանեան Մաղաքիա**. Ազգապատում: Հ. Բ: Ս. Էջմիածին, 2001, §1988, էջ 3364-3366):

Օսմանյան կայսրության հեռավոր
երկրամասերում և այլ պետություններում
բնակվող հայության թվաքանակը

Հ. Աճառյանի կարծիքով, XIV–XV դարերում Ղրիմում (որը 1478 թ. ի վեր հանդես էր գալիս որպես օսմանյան պրոտեկտորատ) բնակվել է շուրջ 300 000 հայ, իսկ Պ. Թումանյանը, հենվելով Ղրիմահայերի պատմություն-հիշատակարանի այն հաղորդման վրա, ըստ որի՝ 1330 թվականի գաղթից հետո նրանք թերակղզու վրա կառուցել են «տունք հարիւր հազար և զեկեղեցիս հազար», հասցնում է հայոց թիվը կես միլիոնի՝ հաշվելով մեկ ընտանիքում 5 անձ¹¹²⁷։ Բայց այս թվերը չափազանցություն են։ Շատ ավելի հավաստի է թվում Վ. Ա. Միքայելյանի մոտավոր գնահատականը, որի համաձայն՝ նույն ժամանակներում Ղրիմահայերի թիվը հասել է առնվազն 140-150 հազարի, որից մոտ 70-80 հազարն ապրել են Կաֆայում և Սուրխաթում, մնացածը՝ Սուդակում, Ղարասուբազարում, Ղրիմի մյուս քաղաքներում, բերդապահ Կազարաթ զուտ հայկական ավանում և մի շարք հայկական գյուղերում¹¹²⁸։ XVII–XVIII դարերում Ղրիմահայերի թվաքանակի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ չեն կատարվել։ Ըստ ամենայնի, հայերի թիվն այլևս այդքան մեծ չէր։ Համենայնդեպս, 1778 թվականին Ղրիմից ռուսները դուրս էին բերել ընդամենը 12,598 հայ, իսկ թերակղզում մնացել էր մոտ 2000 հայ բնակիչ¹¹²⁹։ Համաձայն Ղրիմի պատմական ժողովրդագրությանը նվիրված մի հետազոտության, XVIII դարի առաջին քառորդին Ղրիմում բնակվել է շուրջ 10 հազար, իսկ

¹¹²⁷ Միքայելյան Վ. Ա. Ղրիմահայոց պատմություն։ Երևան. «Հայաստան», 1989, էջ 32։

¹¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 32-40։

¹¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 40-46, 216-217, 223։

նույն դարի 60-70-ական թթ.¹¹³⁰։ Երկու դեպքում էլ այս թվերը լուրջ թերազնահատում են թվում։

XVII–XVIII դարերում Օսմանյան կայսրության մաս դարձած Եգիպտոսում բնակվում էր մի քանի հազար հայ։ 1615 թվականին միայն Կահիրեում (=Մսրը) հիշվում է ավելի քան 200 հայկական տուն, որոնք բոլորն էլ նոր էին խույս տվել Արևմտյան Հայաստանում և Անատոլիայի գավառներում մոլեզնոդ ջալալիների խժոժություններից՝ «ամենն ձէլալոց փախուցեալ»¹¹³¹։ Կահիրեում 1798-1800 թվականներին ապրում էր 2000 հայ¹¹³²։

XVII դարի կեսին միայն Սոֆիայում բնակվում էր շուրջ 1600 հայ, նույն դարի վերջին հայերի թիվը Բուլղարիայում աճեց մասնավորապես Կամենեց-Պոդոլսկից եկած գաղթականների հաշվին¹¹³³։ Մի քանի հազար հայեր էլ ապրում էին Վառնայում, Ռուսչոկում (Ռուսե), Շումենում (Կոլավորոգրադ) բերդաքաղաքում, Պրովադիայում, Ռազգրադում և այլուր¹¹³⁴։

XVII դարում տասնյակ հազարավոր հայեր էին ապրում Ռեշ Պոսպոլիտայի, Հունգարիայի, Տրանսիլվանիայի և Զապորոժյան Սեչի տարածքում։ Այսպես, միայն Լվովում 1600 թ. բնակվում էր ավելի քան 1000 հայ ընտանիք (այսինքն՝ առավազն 5000 հայ), իսկ Կամենեց-Պոդոլսկում 1614 թ.¹¹³⁵ մոտ 1200 հայ ընտանիք (առնվազն 6000 հայ)։ Ըստ 1633 թ. նոյեմբերի 29-ին Լվովի դատարանին լվովահայերի ներկայացրած բողոքի,

¹¹³⁰ Водарский Я. Е., Елисеєва О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков: численность, размещение, этнический состав. Москва: ИРИ РАН, 2003, с. 120 (Приложения: Таблица 1).

¹¹³¹ Միմեն Լեհացի. Ուղեգրություն, էջ 217։

¹¹³² ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 322 (աղբյուրը՝ Jomard M. Description de l’Egypte... t. 18, Paris, 1829, էջ 330, 363-364)։

¹¹³³ ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 380-381։

¹¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 382-383։

¹¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 373, 376։ XVI դ. վերջին Լվովի շուկայում եղած 60 խանութներից 47-ը պատկանում էին հայերին (նույն տեղում, էջ 369, աղբյուրը՝ Линниченко И. Черты из истории сословий в юго-западной (Галицкой) Руси в XIV-XV вв. Москва, 1894, с. 228)։

լեհաստանի ամենահայադոծ այդ քաղաքում ու շրջակա բնակավայրերում ապրում էր «մոտավորապես մեկուկես հազար հայադավան հայ»¹¹³⁶, մնացածն ամենայն հավանականությամբ կամ արդեն կաթոլիկացել էին կամ արտագաղթել:

XVII–XVIII դարերում լեհահայոց թվաքանակի մասին, դատելով այլ պատմական տեղեկություններից, ոչ ճշգրիտ ու նվազեցված տվյալներ է պարունակում լեհ պատմաբան Քշիշտոֆ Ստոպկայի գիրքը: Ըստ նրա՝ հայերի թիվը լեհական թագավորությունում 17-րդ դարի երկրորդ կեսին չէր գերազանցում 3000-ը, իսկ թուրքական հարձակումներից և Պոդոլիա նահանգի նվաճումից հետո (1672 թ.) այդ թիվն ավելի է նվազել: 1723 թ. հայկական հոգևոր թեմերի այցելության արդյունքում Կամենեցի լատին եպիսկոպոսը հաշվել է 2397 հայ: Հայերի ամենամեծաթիվ կուտակումները եղել են Լվովում ու Կամենեց-Պոդոլսկում: 1575 թ. Կամենեց-Պոդոլսկում բնակվել է մոտ 300 հայ ընտանիք, իսկ 1586 թ. հայերին է պատկանել 400 առանձնատուն: Հաշվի առնելով, որ 1570 թ. ամբողջ քաղաքում կար ընդամենը 645 առանձնատուն, ապա կարելի է ենթադրել, որ հայերն այդ քաղաքում բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում: 1666 թ. տեղի ղեկավարներից մեկի խոսքով՝ հայերը Կամենեց-Պոդոլսկն «իրենց ձեռքում են պահել»: Ըստ նույն Ք. Ստոպկայի, 1417 թ. Լվովի 1280 բնակիչներից 337-ը հայ են եղել: 1575 թ. քաղաքում ապրել է մոտ 60 հայ ընտանիք: 1618 թ. Լվովում և նրա արվարձաններում եղել է 130 հայկական «տուն»: 17-րդ դարի երկրորդ կեսին (1655-1675) հայերի թիվն ավելացել է ներգաղթի հերթական հոսքերի հաշվին: 1704 թ. քաղաքում բնակվել է 73, իսկ ավելի ուշ շրջանում՝ 50-86 հայկական ընտանիք: 1782 թ. Լվովում ապրող հայերի թիվն ընդամենը 211 էր¹¹³⁷: Ք. Ստոպկայի գրքում բերված այս թվերը մեծապես վիճելի են, որովհետև դրանք ներկայացնում են 1620-1630-ա-

¹¹³⁶ Համբարձումյան Ռ. Հ. Հայ-լեհական ռազմաքաղաքական կապերը XVII դ. երկրորդ կեսին. – ԼՀԳ, 1996, № 3, էջ 150:

¹¹³⁷ Stęu Stopka, Krzysztof. Ormianie w Polsce dawniej i dzisiejszej. Kraków, 2000, էջ 19-20: Այս գրքից պատմաժողովրդագրական տվյալների ծաղկաքաղը,

կան թթ. ի վեր Լեհաստանում Հայոց եկեղեցու՝ Հոռմի եկեղեցուն բռնի միացումից (ունիա) ու դրան ուղեկցած հայերի զանգվածային կաթոլիկացումից հետո տիրող պատմաժողովրդագրական իրավիճակը՝ կաթոլիկացած հայերին լուսավորչական հայոց ընդհանուր թվաքանակի մեջ չընդգրկելով, նրանց այլևս լեհ համարելով ու հաշվի չառնելով, որ նրանցից շատերը բավական երկար ժամանակ դեռևս պահպանում էին իրենց ազգային ինքնությունը:

XVII դարում առնվազն 3000 հայ ընտանիք (այսինքն՝ մոտ 15 հազար մարդ) ապրում էր Մոլդովայում, իսկ XVIII դարում Վալաքիայի հայերի թիվը հասնում էր 3-4 հազարի¹¹³⁸:

Տրանսիլվանիայի հայերի ընդհանուր քանակը XVIII դարում հասնում էր 15-20 հազարի¹¹³⁹:

XVII-XVIII դարերում աճեց նաև Ռուսաստանի տարածքում բնակվող հայերի թիվը՝ XVIII դարի վերջին հասնելով, ամենամոտավոր հաշվարկով, ավելի քան 20-25 հազարի¹¹⁴⁰: Այդ նույն ընթացքում աճում է Հնդկաստանում բնակվող հայերի թիվը՝ հասնելով առնվազն մի քանի հազարի¹¹⁴¹:

Հայկական համայնքներ կային նաև Բաղդադում և Բասրայում: 1680-1681 թթ. Բասրայում սուր ընդհարում է տեղի ունենում հոգեորսությանը զբաղվող կարմեյան քարոզիչների և հայ քահանա Տեր-Առաքելի միջև¹¹⁴²: 1753 թ. Բասրայում կար արդեն մոտավորապես 200 հայ ընտանիք, հիմնականում փախստականներ իրանից¹¹⁴³: 1749 թ. Բաղդադում հիշատակվում են բազմաթիվ հայկական ընտանիքներ, ովքեր այստեղ էին անցել (փախել) Համադանից¹¹⁴⁴:

մեր խնդրանքով, կատարել է պատ. գիտ. թեկնածու Փիրուզ Մնացականյանը, որի համար անկեղծորեն շնորհակալ ենք:

¹¹³⁸ ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 397, 401:

¹¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 389:

¹¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 403-432:

¹¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 337-344:

¹¹⁴² **Carmelites-II**, pp. 1166-1167.

¹¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 1262:

¹¹⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 1261:

Այսպիսով, Իրանից և Օսմանյան կայսրությունից բացի, բազմահազար հայություն բնակվում էր նաև այլ պետություններում, հատկապես Ռեշ Պոսպոլիտայում, Ղրիմի խանությունում, Ռուսաստանում, Ավստրիական կայսրության սահմաններում, Եվրոպական մյուս պետություններում, Հնդկաստանում և այլուր¹¹⁴⁵։ XVII–XVIII դարերում հայոց այս հեռավոր սփյուռքի ընդհանուր թիվը կարելի է գնահատել 100 հազարից մինչև 300 հազար մարդ՝ բնականաբար, այդ երկհարյուրամյա միջոցի ընթացքում գրանցված քանակական մակընթացություններով և տեղատվություններով։

Ավելի ուշ՝ 1880-ական թթ., հայերի թիվը, Գ. Ռուեն-ժեկմենի հաշվարկով, Պարսկաստանում կազմում էր 200-225 հազար, Հնդկաստանում, Յավայում և Չինաստանում՝ 40,000, Ավստրո-Հունգարիայում՝ 30,000, Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպայում, Ամերիկայում և Աֆրիկայում՝ 97,000 մարդ,¹¹⁴⁶ ընդամենը՝ շուրջ 400 000 մարդ։

Այս առումով տեղին է անդրադառնալ մի կեղծ թեզի։ Հայություն ընդհանուր քանակական հաշվեկշռում միջնադարյան և ուշմիջնադարյան հայկական սփյուռքի տեսակարար կշիռը հաճախ թյուրիմացաբար ուռճացնում են՝ մոռանալով, որ այն կտրուկ բարձրացել է միայն 1893-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունից հետո։ Այսինքն՝ հայության հետցեղասպանական ժողովրդագրական իրավիճակի առանձնահատկությունները սխալմամբ վերագրվում են նաև նախացեղասպանական ժամանակաշրջաններին։ Այսպես, հպանցիկ խոսելով XIX դարի

¹¹⁴⁵ Տե՛ս Աբրահամյան Ա. Գ. Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության։ Հ. Ա, Երևան. «Հայպետհրատ», 1964. Հ. Բ, Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1967։ Համաձայն ենք Է. Մելքոնյանի պատճառաբանված քննադատության հետ առ այն, որ միջազգայնորեն ընդունելի «գաղութ» տերմինի փոխարեն՝ հայ պատմագիտության մեջ 1960-ական թթ. ի վեր լայն տարածում գտած «գաղթավայր» ու «գաղթօջախ» տերմինները գիտականորեն խոցելի են և անհաջող (**Մելքոնյան Էդուարդ Լ.** Հայ գաղթականության տերմինների պատմությունից։ Երևան. «Կոլլափ» հրատ., 2017, էջ 124-133)։

¹¹⁴⁶ **Rolin-Jaequemyns G.** Armenia, the Armenians, and the Treaties, p. 10; **Роллен-Жекмен М. Г.** Армения, армяне и трактаты, с. 11.

կեսերին (1847 թ.) հայոց աշխարհագրական տեղաբաշխման մասին՝ Խ. Թոլոլյանը հայ ժողովրդին բռնազբոսիկորեն բնութագրում է իբրև անդրազգ (transnation)՝ պատճառաբանելով հիմնականում նրանով, թե այդ ժամանակ իբր հայության «կեսից ավելին ապրում էր բաժանված հայրենիքում, որի վրա իշխում էին Օսմանյան, Պարսկական և Ռուսական կայսրությունները», իսկ մյուս մասը ցրված էր աշխարհով մեկ¹¹⁴⁷։ Այսպիսի ընդհանրացնող և հում եզրակացություն շրջանառելուց առաջ հարկավոր է նախևառաջ ճշտել (ինչը Թոլոլյանը կամ որևէ մեկ ուրիշը դեռևս չեն արել), թե այդ ժամանակաշրջանում հայ ազգի ո՞ր տոկոսն էր ապրում պատմական Հայաստանի և հայկական Կիլիկիայի սահմաններից դուրս, որովհետև «կեսից ավելին» արտահայտությունը կարող է նշանակել 51 տոկոսից մինչև 99 տոկոսը։ Իրականում, նախացեղասպանական ժամանակաշրջանում, առավել ևս 1847 թվականին, ինչպես ցույց է տալիս վերը կատարված մեր ամբողջ քննությունը, հայոց «սփյուռքը» չէր կարող գերազանցել հայության ընդհանուր թվի մեկ քառորդը (առավելագույնը՝ մեկ երրորդը), հետևաբար՝ արդեն միայն այդ պատճառով համանման բնութագրումներն արհեստական են և մտացածին։

Արևմտահայության թվաքանակը XVIII դարի սկզբներին

Վերոբերյալ տվյալների լրացումն ու մանրագնին վերլուծությունը պետք է դառնան հետազայում անցկացվելիք առանձին ծավալուն ուսումնասիրության առարկա։ Ներկայացված պատմաժողովրդագրական տեղեկությունների հիման վրա առայժմ կարելի է բավականին վստահորեն ենթադրել, որ

¹¹⁴⁷ **Tololyan, Khachig**, "Textual Nation: Poetry and Nationalism in Armenian Political Culture," in Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy, eds. *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. The University of Michigan Press, 2001, pp 80-81.

XVIII դարի առաջին քառամյակում Օսմանյան կայսրության տարածվում բնակվող հայերը (արևմտահայերը) քառամյակում բնակվող հայերին (արևելահայերին), այլև նրանցից որոշակիորեն ավելին էին:

Թեև ջալալիների խժդժությունները XVI դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսերը և 1606-1609 թթ. սովոր առանցիկ հազարավոր արևմտահայերի կյանք էին խլել ու ներքին և արտաքին գաղթի ալիքներ առաջացրել (առավելապես՝ արևելյան գավառներից դեպի Օսմանյան կայսրության արևմտյան մասեր և այլ երկրներ), այսուհանդերձ՝ Արևմտյան Հայաստանում և առավել ևս նրանից դուրս գտնվող օսմանյան տարածքում բնակվող ստվարաթիվ հայությունը հարաբերականորեն պակաս էր տուժել XVII դարի սկզբին շահ Աբբասի ձեռնարկած բռնագաղթերից, ինչպես նաև ու առավել ևս 1720-ական թթ. ավերիչ պատերազմների ժամանակ իրականացված զանգվածային կոտորածներից ու գերեվարումներից (թեև այդպիսի դեպքեր Արևմտյան Հայաստանում էլ են եղել)¹¹⁴⁸: Ըստ այսմ, 1700-1722 թվականներին Օսմանյան կայսրությունում ապրել է, հավանաբար, ոչ պակաս, քան 2,5-ից մինչև 3 միլիոն հայ, որից շուրջ 2-2,5 միլիոնը՝ Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում: Այս ընդհանրացնող ենթադրությունը, հասկանալիորեն, վիճակագրական սխալի որոշակի միջակայք է պարունակում, որը, սակայն, դատելով հատկապես XIX դարում Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հայության թվաքանակից, հազիվ թե նվազելու տեղ ունի:

¹¹⁴⁸ 1723 թ. Բարձր Հայքում ու հատկապես Համշենում իրականացված բռնի մահմեդականացումների մասին վերն արդեն նշվել է: Ըստ Աբրահամ Երևանցու, 1735 թ. հուլիսի 8-ին Եղվարդի ճակատամարտում օսմանյան բանակը ջախջախելուց հետո պարսկական «գործն մինչ ի Մժնկերտ, մինչ ի Հասն Դալայ գնաց. եկին Վանայ կողմեն, շատ գերի առին, ինչ որ հայի գերարեք կեր օսմանցու երկրումն, գերի վարեցին, դրկեցին Խորասան» (Աբրահամ Երևանցի, էջ 86):

XVII. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայ ժողովրդի ընդհանուր ֆանակը XVIII դարի սկզբներին

Այսպիսով, վերը կատարված ֆննության համաձայն, XVIII դարի առաջին ֆանամյակում արևելահայությունը, կլորացված մոտավոր թվերով, կազմում էր շուրջ 2,5 միլիոն, իսկ արևմտահայությունը՝ 2,5-3 միլիոն մարդ: Ուստի այդ միջոցին հայ ժողովրդի ընդհանուր թվաֆանակը պետք է գնահատել 5-5,5 միլիոն մարդ:

Տեղին է նկատել, որ IV դարի սկզբին Մեծ Հայքի թագավորության ազգաբնակչությունը կազմում էր ավելի քան 4 միլիոն մարդ, ճնշող մեծամասնությամբ՝ հայեր¹¹⁴⁹: Ասել է թե՛ 1400 տարի անց հայության թիվն աճել էր ընդամենը մեկ քառորդով, ինչը պայմանավորված է այդ ընթացքում պարբերաբար կրկնված համազգային աղետներով, այդ թվում՝ հայոց պետականության կործանմամբ, Հայաստանի տարածքում օտար տերությունների վարած երկարատև պատերազմներով, հայոց խոշորագույն բռնագաղթերով, ուժգին երկրաշարժերով, տարատեսակ համաճարակներով, սովով ու այս բոլորին ուղեկցած հայաթափումով, ներառյալ հայերի բռնի և կիսակամավոր ձուլումը: Այս կործանարար զարգացումները, յուրաքանչյուրն իր հերթին, ամեն անգամ կտրուկ պակասեցնում էին հայ ժողովրդի թվաքանակը՝ իսպառ զրկելով նրան փոքրիշատե բնականոն կերպով վերարտադրվելու հնարավորությունից: Համեմատության համար նշենք, որ, օրինակ, 1550 թվականից ի վեր Անգլիայի

¹¹⁴⁹ Айвазян А. Армяно-персидская война 449–451 гг., с. 91-116: Ազաթագան-գեղոսի պատմության մի հաղորդման համաձայն, 301-302 թթ. Հայաստանի բնակչությունը կազմել է 4 150 000 մարդ (այս հաղորդման վերլուծությունը տե՛ս նույն տեղում, էջ 91-98):

բնակչությունը կրկնապատկվել է 210 տարում (1760 թ.), Հոլանդիայինը՝ 275 տարում (1825 թ.), Ֆրանսիայինը՝ 350 տարում (1900 թ.), իսկ Եվրոպայի բնակչությունը, ընդհանուր առմամբ, կրկնապատկվել է 250 տարում՝ մինչև 1800 թվականը¹¹⁵⁰: Իհարկե, վերոհիշյալ պատճառները նույն ժամանակահատվածում ոչ միայն բացառում էին հայ ժողովրդի վերարտադրությունն այդպիսի թափով, այլև հաճախ բերում էին հայության ընդհանուր թվի կտրուկ անկման¹¹⁵¹:

Այս ամենով հանդերձ՝ XVII-XVIII դարերում հայերը շարունակում էին լինել Առաջավոր Ասիայի ամենամեծաքանակ ժողովուրդներից մեկը՝ մի փաստ, որ, ինչպես տեսանք, այդ ժամանակվա օտարազգի հեղինակները բազմիցս են մատնանշում: Այսպես, XVII դարի սկզբին Զ. Քարթրայթն իր գրքի՝ հայերին

¹¹⁵⁰ Баччи М. Л. Демографическая история Европы, с. 17, 20-21.

¹¹⁵¹ XVII-XVIII դդ. հայոց թվաքանակի վերաբերյալ ներկա ուսումնասիրության արդյունքները թույլ են տալիս հետադարձ հայացքով հավանական համարել XIII դարի կեսերին Հայաստանի բնակչության թվաքանակի՝ Թ. Հակոբյանի տված հետևյալ մոտավոր գնահատականը (թեև հեղինակն իր քանակական եզրակացությունները չի հիմնավորել պատմաժողովրդագրական տվյալներով և նրանց վիճակագրական վերլուծությամբ). «Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը մոնղոլների արշավանքների ժամանակ ունեցել է շուրջ երկու միլիոն գյուղական բնակչություն՝ առանց քաղաքային արհեստավորների և առևտրականների, որոնք այդ ժամանակներում կազմել են զգալի թիվ: Հարավային և Արևմտյան Հայաստանի (չհաշված Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած մի քանի շրջաններ) [մոնղոլների ստեղծած] «Մեծ Հայք» վիլայեթի գյուղական բնակչության թիվը այդ նույն ժամանակներում (XIII դ. կեսերին) ըստ անուղղակի աղբյուրների հասել էր շուրջ երկու և կես միլիոնի: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի գյուղական բնակչության (առանց Կիլիկիայի բնակչության) թիվը XIII դարի կեսերին՝ մոնղոլների արշավանքների նախօրյակին, հասել է մոտ չորս և կես միլիոնի: Քաղաքային բնակչությունն էլ ընդունելով մոտ կես միլիոն, որ շատ հավանական է, կստացվի, որ Հայաստանը մոնղոլների արշավանքների շրջանում ունեցել է շուրջ հինգ միլիոն բնակիչ» (Հակոբյան Թ. Խ. Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 361): Մեկ այլ տեղում Թ. Հակոբյանը փոքր-ինչ այլ կարծիք է արտահայտել, ըստ որի՝ «Բուն Հայաստանի բնակչության թիվը 5-6 միլիոնի է հասել XIII դարում, մոնղոլների ավերիչ արշավանքների նախօրյակին» (նույն տեղում, էջ 65):

նվիրված գլուխը հենց այդպես էլ վերնագրել էր՝ «Հայերը մեծաթիվ ազգ են»¹¹⁵²։ Մեկ հարյուրամյակ անց Թ. Կրուշինսկին նույնն էր նշում. «Պարսկաստանում հայերը շատ մեծ թիվ են կազմում և վիթխարի հարստությունների տեր են»¹¹⁵³։ 1629 թվականին Հռոմի պապին ներկայացրած իր ղեկուցագրում նույն բանն ավելի հստակ հաստատում է Պարսկաստանում բուկոտն կարմեյանների երկարամյա առաջնորդ Հովհաննես Թադեոսը (1574-1633). «Պարսկական կայսրությունում բնակվող քրիստոնյաների բացարձակ մեծամասնությունը կազմում են հայերը»¹¹⁵⁴։ XVII դարի կեսերին այցելելով Պարսկաստան՝ Ֆրանսիացի ճիզվիտ միսիոներ Ալեքսանդր դը Ռոդեսը (1591-1660) գրում էր.

«Պարսկաստանում (հայերը) շատ են՝ գրեթե այնքան, որքան իրենք պարսիկները, քանզի Պարսկաստանի շահ Աբբասը, [օսմանյան] Մեծ Սուլթանի հետ պատերազմ վարելիս, վախեցավ, որ հայերը նրա հետ գործարքի մեջ կմտնեն, ու այդ կանխելու համար նրանց տեղահանեց իրենց հողից, որպեսզի բնակեցնի իր շրջաններում»¹¹⁵⁵։

Քննվող ժամանակաշրջանում հայոց թվաքանակի մասին, բնականաբար, կան նաև անստույգ տեղեկություններ, որոնցից շատերը սույն ուսումնասիրության ընթացքում ժխտվել են։ Անդրադառնանք ևս երկու փոխկապակցված պատմավիճակագրական սխալմունքների, որոնք վերաբերում են հայություն

¹¹⁵² «The Armenians are a populous nation» (**Cartwright, John.** *The Preacher's Travels.* Vol. I, p. 720).

¹¹⁵³ «...the Armenians, who being very numerous in Persia, and being possessed of vast riches» (**Krusinski,** Vol. 1, pp. 180-181).

¹¹⁵⁴ «By far the greater number of Christians living in the Persian empire are Armenians» (Տե՛ս **Carmelites-I**, p. 158, n. 1):

¹¹⁵⁵ "...and all Persia is so full of them one sees as many of them as Persians even..." (տե՛ս [**Alexandre de Rhodes.**] **Rhodes of Viet Nam.** *The Travels and Missions of Father Alexander de Rhodes in China and Other Kingdoms of the Orient.* Translated by Solange Hertz. Westminster, Md., Newman Press, 1966, p. 224. հմմտ. **Карегезян.** Нахичеван, с. 170-171, прим. 452).

ընդհանուր թվաքանակին: Տավերնիեն և դը Տուրնեֆորը հաղորդում են, որ Ս. էշմիաժնի հոգևոր իշխանությունը տարածվում էր 80,000 գյուղերի վրա¹¹⁵⁶: Այս թիվը պետք է ուռճացված համարել, անգամ եթե ընդունելու լինենք, որ այն վերաբերում է բոլոր հայկական բնակավայրերին՝ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրանից դուրս: Եթե 5,5 միլիոնը բաժանենք 80,000-ի, կստանանք յուրաքանչյուր բնակավայրում, միջին հաշվով, մոտ 70 մարդ, որ, ինչպես սույն ուսումնասիրության արդյունքները ցույց տվեցին, ամբողջովին անհավանական հարաբերակցություն է (գյուղերի հարցում՝ չափազանցություն է, իսկ բնակավայրերի միջին մեծություն հարցում՝ նվազեցում):

Ակնհայտորեն սխալ է նաև Շարդենի այն հաղորդումը, թե հայերը 1670-ական թթ. պարսկական «ամբողջ տերության մեջ» («dans tout le royaume») կազմել են իբր 80,000 ընտանիք¹¹⁵⁷: Շարդենի երկն առաջին անգամ հրապարակվել է 1686 թ., այնուհետև, ամբողջական հրատարակությամբ, 1711 թ., ուստի կասկած չի հարուցում, որ նա իր այս տեղեկությունը քաղել է Տավերնիենի՝ տակավին 1676 թ. լույս տեսած երկհատոր գրքի 80,000 «գյուղերի» (այլ ոչ թե «ընտանիքների») մասին համապատասխան հաղորդումից: Հետևաբար, կա՛մ գործ ունենք մի պարզ վրիպակի հետ, կա՛մ գուցե Շարդենն անստույգ է համարել գյուղերի այդքան մեծ թիվը և փորձել է սրբագրել Տավերնիենի հաղորդումը՝ «գյուղերը» փոխարինելով «ընտանիքների»

¹¹⁵⁶ Տավերնիեն հայտնում է, որ իրեն այդ թիվը հաղորդել է Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի առաջնորդը (տե՛ս **Tavernier**. *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier*, t. 1, p. 36; *idem*. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier...*, I, p. 11. անգլերեն այս թարգմանության մեջ հայկական գյուղերի քանակը 80,000-ի փոխարեն թյուրիմացաբար թարգմանվել է 400 000; **Tournefort, Joseph Pitton de**. *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy...*, T. 2, pp. 403-404; cf. **Tournefort, de**. *A voyage into the Levant*, Vol. II, pp. 301-302): 1679 թ. Ս. Ստեփաննոսի առաջնորդը «զմեծ Միքայել վարդապետն» էր (տե՛ս աստ, ծնթ. 528):

¹¹⁵⁷ **Chardin, Jean de**. *Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient*, éd. L. Langlès. T. VI. Paris, 1811, p. 152.

և, ըստ այդմ, նույնպես ստանալով իրականութունից շատ հեռու և անիրական մի թիվ: Այսպիսով, Տավերնիեի և դը Տուրնեֆորի նշած հայկական 80,000 «գյուղերն» ուռճացված, իսկ Շարդենի 80,000 հայկական «ընտանիքները»՝ մեծապես նվազեցված գնահատական են¹¹⁵⁸:

¹¹⁵⁸ Զենվորդ դարաշրջանում հայության ու մասնավորապես արևելահայության թվաքանակի վերաբերյալ ներկա ուսումնասիրության եզրակացություններին համահունչ է Մ. Մալխասյանի հետևյալ կարծիքը. «1587 թ. դրությամբ Հայաստանի տարածքում միայն Ս. Էջմիածնի նվիրապետության ներքո... կար առնվազն 2 մլն հայ բնակչություն: ...միանգամայն իրատեսական ենք համարում, որ Հայաստանի բնակչության թիվը լինել 5 միլիոնի սահմաններում, որից առնվազն 4 միլիոնը՝ հայեր:» (Մալխասյան Մ. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում..., էջ 111-112, 175-176): Սկզբունքորեն ընդունելի այս ենթադրությունների հիմքում, սակայն, դրվել են պատմական ընդամենը երկու տեղեկությունների սխալ վերծանումներ, որոնք չեն կարող ապացուցողական վստահելի բազա ապահովել: Առաջինը Դոն Խուան Պարսկաստանցու այն հաղորդումներն են, որոնք իրականում վերաբերում են Երևան ու Գանձակ քաղաքներին, բայց Մ. Մալխասյանի կողմից սխալմամբ վերագրվում են Երևանի ու Գանձակի նահանգներին (այդ մասին տե՛ս աստ, ծնթ. 414): Երկրորդ հիմքային տեղեկությունը վերցված է Մ. Կարապետյանի հոդվածի մի ծանոթագրությունից, ուր ասված է, թե՝ «Սիդոնի եպիսկոպոսի հաղորդման համաձայն, 1587 թ. «Մեծ Հայքում» կաթողիկոսի իրավասության տակ կային ավելի քան 260 հազար, իսկ Սսի կաթողիկոսի՝ 20 հազարից ավելի հայ ընտանիքներ» (Կարապետյան Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 97, ծնթ. 7): Մ. Մալխասյանն առաջարկում է այս հաղորդումը հասկանալ այսպես. «Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վանա լճի ավազանում գործում էր Աղթամարի կաթողիկոսության նվիրապետական աթոռը, Գանձակ-Արցախում Գանձասարի կաթողիկոսությունը, իսկ մեր կողմից հայ բնակչության ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը 7,6 էինք հաշվարկել, ուստի ստացվում է, որ... 1587 թ. դրությամբ Հայաստանի տարածքում միայն Ս. Էջմիածնի նվիրապետության ներքո... կար առնվազն 2 մլն հայ բնակչություն» (էջ 111): Այսպիսի վերծանումը, սակայն, մի քանի լուրջ թերություն ունի: Նախ, ուշ միջնադարում «Մեծ Հայք» տերմինի տակ առավելապես հասկացվել է Արևելյան (պարսկական) Հայաստանը (տե՛ս աստ, «Հավելված. Մեծ և Փոքր Հայքերը XVII–XVIII դդ. աղբյուրներում»): Երկրորդ, XVI-XVII դարերում Աղթամարի և Գանձասարի կաթողիկոսություններն ընդունել են ինչպես Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հոգևոր գերիշխանությունը, այնպես էլ նրա նկատմամբ իրենց նվիրապետական ստորադասությունը: Ուստի հեռավոր Սիդոնի կաթողիկե եպիսկոպոսի մտքով իսկ

Հայ և այլ ժողովուրդների թվաքանակը XVII–XVIII դարերում

XVII–XVIII դարերում հայ ժողովրդի թվաքանակն ու հարաբերական ժողովրդագրական կշիռն առավել պարզ պատկերացնելու համար՝ հարկ է, հիմնվելով նոր ու նորագույն հետազոտությունների վրա, որոշ պատմահամեմատական տվյալներ մեջբերել Եվրոպայում, Ռուսաստանում, Սեֆյան Իրանում, Օսմանյան կայսրությունում, Հնդկաստանում և Նյուսիսային Աֆրիկայում նույն դարաշրջանում տիրող ժողովրդագրական իրավիճակի մասին: Միաժամանակ պետք է հիշել, որ թեև եվրոպական երկրների ու Ռուսաստանի պատմական ժողովրդագրության ուսումնասիրությունն սկսվել է վաղուց ի վեր ու բավականին լուրջ արդյունքների հասել, բայց նույնիսկ այստեղ պատմության ժողովրդագիրները (կամ ժողովրդագրության պատմաբանները) ընդգծում են իրենց հաշվարկների մոտավոր ու ոչ վերջնական բնույթը:

չէր անցնի դրանք դիտել Ս. Էջմիածնում նստող Ամենայն Հայոց կաթողիկոսից բոլորովին անկախ մի ինչ-որ կարգավիճակում: Երրորդ, ինչպես նախորդ գլուխներում արդեն նշել ենք, այդ ժամանակաշրջանում հայ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը (առավել ևս՝ համատարածորեն) 7,6 հաշվելը սխալ է, մանավանդ՝ օտար աղբյուրներում եղած հաղորդումները վերծանելիս (տե՛ս աստ, գլ. X, ենթագլուխ՝ «Հայկական ընտանիքի միջին մեծությունը...»): Չորրորդ, նման պատասխանատու եզրակացություն անելուց առաջ անհրաժեշտ է ուշադիր ուսումնասիրել բուն սկզբնաղբյուրը, հնարավորին չափ հանգամանալի պատկերացում կազմել լրատուի՝ Սիդոնի եպիսկոպոսի անձի ու հայկական հարցերում նրա տեղեկացվածության աստիճանի մասին, այլ ոչ թե սոսկ հիմնվել գիտական գրականությունում մեջբերված նրա մի մեկուսի հաղորդման վրա: Այդ ամենը չի արվել: Մ. Կարապետյանի հողավածից մեզ վաղուց ծանոթ այդ տեղեկությունը չենք ընդգրկել ներկա ուսումնասիրության փաստարկումներում, քանի որ բուն սկզբնաղբյուրը ձեռքի տակ չունենք ու վերը նշված հետազոտական խնդիրները դեռևս չենք լուծել: Իսկ նախապես ընդամենը կարելի է շատ զգուշորեն ենթադրել, որ խնդրո առարկա 260 հազար հայ ընտանիքները XVI դարի կեսերին Սեֆյան Իրանի յժի տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանի («Մեծ Հայքի») հայությունն էր միայն՝ շուրջ 2,5 միլիոն մարդ:

Պատմաբաններ Ս. Դեյլի և Ռ. Մաթհիի կարծիքով, XVII դարի առաջին կեսին Սեֆյան Իրանում ապրել է ընդամենը «7-8 միլիոն մարդ, գուցե ավելի պակաս»¹¹⁵⁹։ Այս գնահատականը, սակայն, ընդամենը այդ երկու մասնագետների հպանցիկորեն արված ենթադրությունն է (եթե կիրառենք անգլերեն հայտնի արտահայտությունը՝ educated guess), որն իր հիմքում չունի պատմաժողովրդագրական տվյալների համադրում ու վերլուծություն։ Եթե, այնուամենայնիվ, այն ընդունելու լինենք, ապա նույն դարի սկզբին (մինչև 1604 թվականը) Սեֆյան Իրանում բնակվող 2 միլիոն հայերը կազմել են այդ տերության ընդհանուր բնակչության առնվազն մեկ չորրորդը։ Սակայն հիմք ընդունելով սույն ուսումնասիրության արդյունքները, որոնք, մասնավորապես, ցույց են տալիս, որ իրանական Այսրկովկասի բնակչության թիվը XVIII դարի սկզբին կազմում էր 4-4,5 միլիոն մարդ (որից մոտ 2 միլիոնը հայ էին, գրեթե 1 միլիոնը՝ վրացի, մյուսները՝ էթնոգրավանական և լեզվական խառը պատկանելություն ունեցող մահմեդականներ), Սեֆյան Իրանի ամբողջ ազգաբնակչությունը նույն ժամանակամիջոցին պետք է հասներ առնվազն 13-14 միլիոնի, իսկ մեկ դար առաջ՝ XVII դարի սկզբին, գոնե 10-11 միլիոնի¹¹⁶⁰։ Հետևաբար, ավելի ճիշտ կլինի ենթադրել, որ Սեֆյան Իրանում բնակվող հայերը XVII դարի սկզբին, մոտ 2 միլիոն շունչ լինելով, կազմել են այդ տերության ազգաբնակչության շուրջ մեկ հինգերորդ, իսկ XVIII դարի առաջին քառամյակում 2,5 միլիոն լինելով՝ նրա մոտավորապես մեկ վեցերորդ մասը։

¹¹⁵⁹ Տե՛ս Dale, Stephen Frederic. *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750*. Cambridge, 1994, pp. 15-19. հմմտ. Matthee, R. “The Safavid Economy as Part of the World Economy,” p. 33:

¹¹⁶⁰ Այլուր Ռ. Մաթին ավելի առաձգական է արտահայտվում՝ ասելով, որ Սեֆյան Իրանի ազգաբնակչության թիվը 10 միլիոն մարդուց պակաս է եղել (նույն տեղում, էջ 31):

Նույն Ս. Դեյլի և Ռ. Մաթհիի կարծիքով, XVII դարում Հնդկաստանի բնակչությունը կազմել է 60-ից մինչև 100 միլիոն մարդ, իսկ Ֆրանսիայինը՝ շուրջ 20 միլիոն մարդ¹¹⁶¹:

XVI դարի վերջի դրությամբ Իսպանիայում ապրում էր 8 միլիոն, Պորտուգալիայում՝ 1 միլիոն, Ֆրանսիայում՝ 16 միլիոն, Իտալիայում՝ 13 միլիոն մարդ¹¹⁶²: Հետաքրքրական է, որ Ֆ. Բրոդելը, մեջբերելով այս նորագույն հաշվարկները, նկատում է, որ դրանք գուցե միայն որոշ չափով են ավելի հավաստի, քան տակավին 1601 թ. իտալացի հայտնի մտածող՝ ժողովրդագրության հիմնադիր համարվող Ջիովանի Բոտերոյի առաջարկած հետևյալ թվերը. Իտալիայում՝ 9 միլիոնից պակաս, Ֆրանսիայում՝ 15 միլիոն, Գերմանիայում՝ 10 միլիոն, Անգլիայում՝ 3 միլիոն, Կորսիկայում՝ 75,000, Կիպրոսում՝ 160 000 մարդ¹¹⁶³:

Ռեչ Պոսպոլիտայի ազգաբնակչությունը 1618 թ. դրությամբ հաշվում են 12 միլիոն մարդ, այդ թվում՝ 4,5 միլիոն լեհ, 5 միլիոն ռուսին (ուկրաինացիների և բելոռուսների նախնիները՝ «русинь»), 0,75 միլիոն լիտվացի, 0,5 միլիոն հրեա, 0,5 միլիոնը՝ այլք, ներառյալ հայեր: 1717 թ., սակայն, տարածքային և այլ կարգի կորուստների պատճառով այդ պետության բնակիչների քանակը նվազում է մինչև 9 միլիոն, այդ թվում՝ մոտ 4,5 միլիոն լեհ, 2,8 միլիոն ռուսին, 0,8 միլիոն լիտվացի, 0,5 միլիոն հրեա, 0,5 միլիոնը՝ այլք, ներառյալ հայեր¹¹⁶⁴:

Մեկ այլ հաշվարկով՝ 1700 թ. Ֆրանսիայի բնակչության թիվը 19 միլիոն էր, Բրիտանիայինը՝ 9 միլիոն (ներառյալ 5,5 մի-

1161 Տե՛ս Dale, S. F. *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750*, pp. 15-19; հմմտ. Matthee, R. “The Safavid Economy as Part of the World Economy,” p. 33:

1162 Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World...*, Vol. I, p. 395 (ուսումնասիրությունները, որոնց վրա հենվում է Բրոդելը, թվարկված են նույն էջին՝ 194-րդ ծնթ.-ում):

1163 Նույն տեղում, էջ 395 (ծնթ. 194):

1164 Pogonowski, Iwo Cyprian. *Poland: A Historical Atlas*. New York, N.Y.: Hippocrene Books, 1987, pp. 115, 119, 128, 141.

լիոն մարդ Անգլիայում և Ուելսում), Պրուսիայինը՝ 2 միլիոն, Ավստրո-Հունգարիայինը՝ 8 միլիոն¹¹⁶⁵:

Խորհրդային մասնագետների հաշվարկներով, XVI դարում Մոսկովյան Ռուսաստանի պետության տարածքում բնակվում էր 6-7 միլիոն մարդ, XVII դարի վերջին՝ 10-11 միլիոն մարդ, 1719 թ.՝ 15,5 միլիոն և 1795 թ.՝ 37,2 միլիոն մարդ¹¹⁶⁶ (բնականաբար, նրանց զգալի մասը ռուսներ չէին):

Ամերիկացի պատմաբան Յան դը Վրիեսի նորերս կատարած հաշվարկի համաձայն, 1500 թ. եվրոպայի բնակչությունը (բացառությամբ Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության) 61,6 միլիոն էր, 1550-ին՝ 70,2 միլիոն, 1600-ին 78 միլիոն, իսկ 1650-ին՝ 74,6 միլիոն¹¹⁶⁷:

Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասում, ըստ Կոնրադ Օլբրիխտի, 1600 թ. դրությամբ ապրում էր մոտ 8 միլիոն մարդ, ինչը Ֆ. Բրոդելին թույլ է տվել ենթադրել, որ մոտավորապես նույն կամ փոքր-ինչ պակաս ազգաբնակչություն էլ կար կայսրության ասիական մասում¹¹⁶⁸: Հետագարձ հաշվարկի

¹¹⁶⁵ Այս տվյալները քաղել ենք Նևադայի համալսարանի (ԱՄՆ) կայքէջում հրապարակված «The ‘Demographic’ Revolution» խորագրով հոդվածից (URL: <https://faculty.unlv.edu/gbrown/westernciv/wc201/wciv2c18/wciv2c18sec1.html>):

¹¹⁶⁶ Шелестов Д. К. Историческая демография. Москва: «Высшая школа», 1987, с. 160-161.

¹¹⁶⁷ Campbell, Heather M., ed., *The Emergence of Modern Europe: C. 1500 to 1788*. New York, NY: Britannica Educational Publishing, 2011, p. 5.

¹¹⁶⁸ Braudel, F. *The Mediterranean and the Mediterranean World...*, Vol. I, էջ 396: Ֆ. Բրոդելը, սակայն, անտեղի հավատ է ընծայում XVI դարի օսմանյան աշխարհագրերի հիման վրա թուրք զեղծարար-աղբյուրագետների՝ Օմեր Լյուլիի Բարքանի և նրա աշակերտների կատարած հաշվումներին, որոնք առնվազն Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող հրապարակումներում հիմնովին աղավաղված են (տե՛ս Սահակյան Լ. Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների..., էջ 50-55, 58-59, 65, 68-70 և հետ.): Օ. Բարքանի և Հ. Ինալչիքի հաշվումներով՝ XVI դարի ընթացքում կայսրության բնակչության թիվը 12-13 միլիոնից աճել էր 20-25, իբր անգամ հասնելով 30-35 միլիոնի (նույն տեղում, էջ 49): Այսպիսի քանակական գնահատականները բոլորովին վստահություն չեն ներշնչում՝ արդարացիորեն չափազանցություն համարվելով մասնագետ պատմաբանների կողմից (տե՛ս, օրինակ, Matthee R. “The Safavid Economy as Part of the World Economy,” p. 33):

պարզ կիրառմամբ, Բրոդելը մեկ այլ ենթադրություն է անում Նեոպտոսի ու հյուսիսային Աֆրիկայի ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ՝ յուրաքանչյուրին հատկացնելով 2 կամ 3 միլիոն մարդ:

Վերջերս էլ լույս տեսած մի ամփոփիչ աշխատություն, հենվելով պատմաժողովրդագրական նոր և նորագույն բազմաթիվ հետազոտությունների վրա, մոտավորապես 1700 թվականին եվրոպական մի շարք երկրների բնակչության թվաքանակը ներկայացնում է այսպես. Իռլանդիայում՝ 2,5 միլիոն, Անգլիայում՝ 4,9 միլիոն, Նորվեգիայում՝ 0,52 միլիոն, Շվեդիայում՝ 1,37 միլիոն, Հոլանդիայում՝ 1,9 միլիոն, Ֆրանսիայում՝ 22,6 միլիոն, Գերմանիայում՝ 16 միլիոն, Ռուսաստանում՝ 16 միլիոն, Իտալիայում՝ 13,6 միլիոն, Իսպանիայում՝ 7,4 միլիոն, ամբողջ Եվրոպայում՝ 125 միլիոն մարդ¹¹⁶⁹:

Այսպիսով, XVII-XVIII դարերի սահմանագծին հայ ժողովուրդն իր 5-5,5 միլիոնանոց ընդհանուր թվաքանակով կազմում էր մոտավորապես այնքան, որքան Անգլիայի ամբողջ բնակչությունը, մոտ 2,5 անգամ ավելի շատ էր, քան Հոլանդիայի բնակչությունը, մոտ 0,5-1 միլիոնով ավելին էր, քան լեհերը, ու ընդամենը մոտ երեք անգամ էր զիջում Գերմանիայի և Ռուսաստանի բնակչությանը: Պետք է հաշվի առնել նաև, որ այդ դարաշրջանում Եվրոպայի պետություններում և Ռուսաստանում բնակվող ժողովուրդները բազմազգ էին, բազմալեզու, տարակրոն ու տարադավան, մինչդեռ հայերի ճնշող մեծամասնությունը հայախոս էր ու Հայոց առաքելական եկեղեցու հետևորդ: Կաթոլիկացած ու քաղկեդոնական (վրացական եկեղեցուն հարած) հայերը չնչին փոքրամասնություն էին:

Իսկ պատկերացնելու համար թե XVI դարի վերջերից մինչև XVIII դարի 20-ական թվականներն Արևելյան Հայաստանում բնակվող 2-2,5 միլիոն հայությունը (ինչպես նաև ամբողջ Հայաստանում, Կիլիկիայում ու հարակից տարածքներում բնակվող շուրջ 5-միլիոնանոց հայ ժողովուրդն առհասարակ)

¹¹⁶⁹ Баччи М. Л. Демографическая история Европы, с. 18-19.

ինչպիսի հարաբերական մեծություն ու էթնիկ միավոր էր դիտվելու առաջավորասիական տարածաշրջանում, բավական է մատնանշել, որ 1720-ական թթ. Կովկաս այցելած ու մանրամասն տեղեկություններ հավաքած մի եվրոպացի՝ Ղրիմում Ֆրանսիայի հյուպատոս Քսեվերիո Գլավանին (1680-1740/45), բուն լեզգիներին «մեծաթիվ ժողովուրդ էր» համարում, քանի որ նրանց թիվը կազմում էր ընդամենը 30,000 ընտանիք¹¹⁷⁰, այն է՝ նվազագույնը 150 000 և առավելագույնը 300 000 շունչ (ընտանիքում, համապատասխանաբար, 5 կամ 10 հոգի հաշվելու դեպքում):

Նույն XVII–XVIII դարերում հայերի մեծաթիվ ազգ լինելու մասին օտար և հայ միջավայրում եղած պատմականորեն ճշգրիտ տեսակետին զուգահեռ՝ հայոց գերազանցապես մտավոր գրական շրջանակների որոշ ներկայացուցիչներ, հետևելով տակավին Մովսես Խորենացու «փոքր ածու» սահմանումից սկիզբ առած դարավոր ավանդույթին, սեփական ժողովրդին հաճախ նաև «փոքր ազգ» էին անվանում: Օրինակ, XVII դարի բանաստեղծ Դավիթ Սալաձորցին այսպիսի ձևակերպում էր առաջարկում. «Որպէս ակն ու գոհար, մարգարիտ մանր է, նոյնպէս հայն փոքր ազգ է եւ գինն ծանր է»¹¹⁷¹: Հայերին և քանակապես ավելի մեծ ժողովուրդներին նկատի ունենալով, նույն միտքն էր կրկնում Ղազար Զահկեցին՝ «Եւ լաւ է... մի ակն պատուական, քան զբազում քարինս անպիտան»¹¹⁷²: Հնուց ի վեր տարածում գտած այսպիսի գեղարվեստական ձևակերպումներն արտացոլում էին, ինչպես տեսանք, ոչ թե ժամանակի պատմաժողովրդագրական իրականությունն ու հայության

¹¹⁷⁰ «Этот многочисленный народ (в нем считают более тридцати тысяч семейств) занимает оконечность Кавказа, соприкасаясь с одной стороны с Персией, с другой – с Грузией» (Главани, Ксаверие. Описание Черкессии 1729 г.. Пер. и примеч. Е. Г. Вейденбаума. Тифлис, 1893, с. 15).

¹¹⁷¹ «Այլ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI–XVII դդ.)»: Հ. Բ: Աշխ.՝ Հասմիկ Սահակյանի: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 363:

¹¹⁷² Ղազար Զահկեցի. Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի «Դրախտ ցանկալի», էջ 668:

կարծեցյալ փոքրաթիվությունը, այլ հայությունն ռազմաքաղաքական տկարությունն ու անօգնականության սուր զգացումը, որոնք պայմանավորված էին Հայաստանի թագավորության կործանմամբ ու հետագա համազգային արհավիրքներով¹¹⁷³:

Հայերի պետականազուրկ ու փոքրաքանակ ազգ լինելու կարծրատիպը նպատակասլաց կերպով խրախուսում էին հատկապես կաթոլիկ միսիոներները: Իր «Դրախտ ցանկալի» գրքի «Հայոց գերազանցութիւնք» գլխում, ապագա կաթողիկոս Ղազար Զահեցին հակադարձում է կաթոլիկ հոգեորսության այն առանցքային քարոզչական դրույթին, որը հայերին նախատում ու միաժամանակ գայթակղում էր, ասելով, թե՝ «ահա՛ ունիմք մեք զթագաւորութիւնս ճոխս եւ զազգս մեծամեծս, իսկ դուք, հայք, ոչ ունելով թագաւոր, ստրուկ եւ փոքր գոլով ոչ հնազանդիք իշխանութեանս մերում հռօմէականի» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)¹¹⁷⁴:

Զահեցու հետևյալ պատասխաններն այդ անարդար պախարակումներին պարզ ցույց են տալիս, որ հայերն իրենց հարաբերական փոքրաթիվությունը համեմատում էին ոչ թե բուն Հայաստանում հաստատված այլազան ցեղերի ու ժողովուրդների քանակի հետ, այլ Օսմանյան ու Սեֆյան կայսրությունների մահմեդականության, եվրոպական տերությունների կաթոլիկների և բողոքականների, Ռուսաստանի, Հնդկաստանի, Եթովպիայի և այլ մեծ երկրների բազմամիլիոնանոց զանգվածների ընդհանուր թվաքանակի ու հատկապես նրանց ունեցած պետական իշխանության (ըստ այդմ՝ հավաքական կազմակերպվածության ու զորության) հետ: Ահավասիկ.

«սնտիփ եմ, որք իշխանութեամբ պարծին ազգն երկաբնակաց եւ ասեմ՝ «մեք միայն ունիմք զթագաւորութիւն եւ զհայրապետութիւն եւ ամենայն ազգ եւ ազինք պարտին հնազանդիլ մեզ»:

¹¹⁷³ Հայոց մեջ հատկապես XV–XVII դդ. անօգնականության սուր զգացումի խորացման ու ամրապնդման մասին տե՛ս **Айвазян А. М.** Воздействие средневековой армянской национально-освободительной эсхатологии..., с. 740-744:

¹¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 666:

...ֆանգի ոչ միայն յինֆեանս գտանի պերնությունս այս նիւթականաց, այլեւ ի բազում ազգս, այսինքն՝ ի հապէս (=երովպացիներ), ի մօսկօֆս (=ռուսներ), ի յօթրանս (=յուրերականների, այն է՝ բողոքականների), ի մահմէտականս, ի կոաժող հնդիկս եւ ի գանազան ազգս բազումս եւ ի սոսկավիթխար ազինս յոլովս գտանին իշխանությունս եւ պետությունս...

Իսկ եթէ զփոքրություն մեր եպերեն, եւ այդ չէ ինչ տարադէպ: Եւ մեք վասն պատուիրանի Տեառն եւ վասն յուսոյ արհայությունն ուրին՝ յանձն առնումք զայդ: Քանզի Տեռն բնաւից՝ փոքերց խոստացաւ զարհայություն, ասելով՝ «մի՛ երկնչիր հօտ փոքրիկ, զի հանեցաւ հայր ձեր տալ ձեզ արհայություն» (Մատ. 22.14)...

Եւ լաւ է մի գոյացություն, քան զբազում պատահումս: Եւ մի արեգակն, քան զբազում աստեղս: Եւ մի գրովս, քան զբազում անդամս: Մի ակն պատուական, քան զբազում քարինս անպիտան»¹¹⁷⁵:

**Պատմաժողովրդագրական հաշվարկների
հավաստիությունը
(մերձդարանական նկատառումներ)**

Հիմնովին սխալ է հայ պատմագիտական գրականությունում արմատավորված այն կարծիքը, թե Իսրայել Օրին իբր ռոմանտիկ հայրենասիրությունից, դիվանագիտական ու քաղաքագիտական նկատառումներից ելնելով՝ «ուռեցնում էր իրանահայ գավառների ռազմական կարողությունը»¹¹⁷⁶: Իրականում, ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրներն ու նրանց հիման վրա վերը կատարված ընդարձակ քննությունը, նա բնավ չէր կեղծում, երբ խոսում էր արևելահայությունյան «մեծ թվի, կալվածքների, անհամեմատելի հարստությունների» մասին («le grand nombre des peuples, les biens, les richesses incomparables»)¹¹⁷⁷ կամ օգնություն հայցում մահմեդականների լծի տակ տառապող միլիոնավոր հոգիների համար¹¹⁷⁸: Չէին ստում նաև

¹¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 667-668:

¹¹⁷⁶ «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 379, 382:

¹¹⁷⁷ Эзов. Сношения, с. 37.

¹¹⁷⁸ Эзов. Сношения, док. 108, с. 174-175. հմմտ. Դրվագներ Բ, էջ 376:

արևելահայ ազատագրական գաղտնի շարժման առաջնորդները, երբ 1703 թ. ապրիլի 15-ին գրված նամակում հորդորում էին Իսրայել Օրուն և Մինաս վարդապետին աշխատել, չմոռանալով այն մասին, թե «քանի միլիոն հայ կա այստեղ» («Вы знаете, что скол[ь]ко миллионов наших армян здесь есть»)¹¹⁷⁹: Արգարև, արևելահայության գորահավաքային կարողության մասին Օրու հաղորդած բոլոր տվյալները, մոտավոր ու կլորացված լինելով հանդերձ, միանգամայն հավաստի են:

Այսուհանդերձ, արևելահայության ընդհանուր քանակի վերը կատարված հաշվումները կարող են ունենալ նաև որոշակի սխալի միջակայք՝ գուցե թե մինչև 300-400 հազար շունչ դեպի վեր կամ վար: Այդ կարգի հնարավոր շեղումները բխում են քննվող դարաշրջանի աղբյուրներում պատմաժողովրդագրական տեղեկույթի համապատասխան որակից: Նույն դարաշրջանում Ռուսաստանի ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ վաղուց ի վեր իրականացվող ուսումնասիրությունները հանգել են միմյանցից երբեմն միլիոններով տարբերվող քանակական արդյունքների: Ահավասիկ, Բ. Պ. Վեյներգի հաշվումների համաձայն, 1613 թ. դրությամբ Ռուսական տերության այդ ժամանակվա սահմաններում ապրել է 8,9 միլիոն, 1724 թ. դրությամբ՝ 11,6 միլիոն մարդ, իսկ ըստ Յ. Ե. Վոդարսկու հաշվումների, նույն տարածքում XVI դարի վերջին ապրել է 7 միլիոն, իսկ 1719 թ.՝ արդեն 15,5 միլիոն մարդ¹¹⁸⁰: Նախախորհրդային շրջանի ուսումնասիրություններում Ռուսաստանի

¹¹⁷⁹ Տե՛ս Էջով. Сношения, док. 95, с. 151; АРО-П, док. 97, էջ 236: Պահպանվել է այս նամակի միայն ռուսերեն թարգմանությունը, այլապես գուցե հնարավոր լիներ պարզել այն ստորագրողների անունները՝ դրված վեց կնիքները կարդալով: Նամակը գրվել է «Акван»-ում այն է՝ Ադվանքում, այսինքն՝ Ղարաբաղում, ամենայն հավանականությամբ՝ Գանձասարում: Հետևաբար, նամակի հեղինակներից ու ստորագրողներից մեկը պետք է Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը լիներ:

¹¹⁸⁰ Տե՛ս Шелестов Д. К. Историческая демография, с. 156 (таблица 4). հմմտ. Вейнберг Б. П. Положение центра населенности России с 1613 по 1913 г. –

բնակչության թվաքանակը XVII դարի վերջին գնահատվել է շատ լայն շառավղով՝ 10-ից (Ա. Պ. Շչապով) մինչև 16 միլիոն մարդ (Պ. Ն. Միլյուկով)։ Միայն հետազայում է հաջողվել այդ միջակայքը սեղմել մինչև 1 միլիոն մարդ. վերլուծելով 1678-1679 թթ. ծխահամարի տվյալները, Բ. Յ. Ուրլանիսը Ռուսաստանում հաշվել է 11,5, իսկ Յ. Ե. Վոդարսկին՝ 10,5 միլիոն շունչ¹¹⁸¹։ Նմանապես, մեծ տարբերություններ կան միջնադարյան Զինաստանի բնակչության թվաքանակի հաշվարկներում¹¹⁸²։ Ամեն դեպքում, չհամընկնող արդյունքները՝ համադրվելով, ստուգվելով ու շտկվելով, անհրաժեշտ հիմք են դառնում հետագա հետազոտությունների համար¹¹⁸³։

Անցյալի լիակատար ստույգ պատմաժողովրդագրական պատկերը վերականգնելու անհնարինությունն մասին ժամանակին դիպուկ դիտարկում է արել գերմանացի պատմաբան Ռ. Քյոչկեն. «Անտիկ դարաշրջանի բնակչության ճշգրիտ հաշվարկը հնարավոր չէ։ Բայց վիճակագրական բնույթի գոնե մոտավոր նիշտ պատկերացում ունենալն այնքան կարևոր է, նույնիսկ՝ անհրաժեշտ այդ ժամանակվա... դրության մասին դատելու համար, որ նույնիսկ մեծ սխալներ թույլ տալն ավելի ընդունելի է, քան փանակական գնահատականներից լրիվ հրաժարվելը»¹¹⁸⁴։ Թեև Քյոչկեն խոսում

«Известия Русского географического общества», 1915. Т. 51. Вып 6; **Водарский Я. Е.** Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.). Москва: «Просвещение», 1973.

¹¹⁸¹ **Шелестов Д. К.** Историческая демография, с. 160-161.

¹¹⁸² Տարբեր հետազոտողներ հաշվել են XIII դարի սկզբին Չինաստանի բնակչության թվաքանակը 80 միլիոնից մինչև 110 միլիոն մարդ (տե՛ս **Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В.** Китайский этнос в средние века, с. 56-57)։

¹¹⁸³ **Шелестов Д. К.** Историческая демография, с. 154-161։

¹¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 196-197։ Ժամանակին նույն անհանգստությունն էր արտահայտում Թ. Հակոբյանը՝ իրավացիորեն նկատելով, որ «Հին Հայաստանի բնակչության թվի վերաբերյալ չկան հատուկ ուսումնասիրություններ։ Հայագիտական աշխատությունների մեջ, որոնցում այս կամ այն առիթով խոսվում է այդ հարցի մասին, Հին Հայաստանի բնակչության վերաբերյալ բերված են հակասական և վերին աստիճանի անհավանական թվեր։ Այդ կարգի ուսումնասիրությունների մեջ հայերի թիվը տատանվում է վեցից

է անտիկ պատմագիտւի մասին, նրա ասածն, ըստ էութեան, լիովին վերաբերում է նաև մինչև նոր ու նորագույն ժամանակներն ընկած բոլոր դարաշրջաններին:

XVI դարի Միջերկրական ծովի ափամերձ երկրների բնակչության և հասարակական խավերի թվաքանակի հետազոտութիւնն ավարտելով՝ Ֆ. Բրոդելն ընդունում է իր պատմաժողովրդագրական հաշվարկների հնարավոր մեծ շեղումները՝ միաժամանակ ընդգծելով, որ իր ստացած «վարկածային թվերը չի կարելի անիմաստ կամ առավել ևս անտեղի համարել: Մեր խնդիրն էր անհրաժեշտ նախնական մի ուրվագիծ կազմելը... Իսկ այժմ կարող ենք շրջել էջը և թողնել այս ասպարեզը, ուր քանակական պատմութիւնը դեռևս անշնորհակալ գործ է, իսկ վստահելի վիճակագրութիւնը մեր հայացքից ամբողջութեամբ սքողված է: Եթե գտնվեն այստեղ առաջարկված հետազոտական ուղիների հետևորդներ ու դրանք հաջողութեամբ կիրառողներ, ապա տասը տարի անց այս գլուխը կարիք կլինի սկզբից մինչև վերջ վերաշարադրել»¹¹⁸⁵: Ֆրանսիացի մեծահամբավ պատմաբանի այս խոսքերը կարելի էր կրկնել նաև ներկա ուսումնասիրութեան արդյունքներն արժևորելիս, սակայն մեր ձեռքի տակ եղած նյութերն ու դրանց բազմակողմանի վերծանումներն ու խաչաձև ստուգումները, կարծես, թույլ են տվել հանգելու առավել հավաստի պատմավիճակագրական հետևութիւնների, որոնց սխալի միջակայքը հարաբերականորեն ավելի նեղ պետք է լինի:

Ինչևիցե, որքան էլ մոտավոր լինեն սույն ուսումնասիրութեան արդյունքում ստացված թվերը, դրանք, ընդհանուր առմամբ, հավաստի են, քանի որ ոչ միայն հիմնականում համահունչ են, փոխադարձաբար ստուգվող ու միմյանց լրացնող, այլև հաստատվում են վերը բերված ուղղակի և հստակ պատմական տեղեկութիւններով: Բացի այդ, XVII–XVIII դարերում

մինչև ավելի քան երեք տասնյակ միլիոնի սահմաններում» (Հակոբյան Թ. Խ. Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 65):

¹¹⁸⁵ Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. I. p. 460-461.

Արևելյան Հայաստանում բնակվող հայության առաջին հայացքից անհավատալի թվացող խոշոր թվաքանակը, ինչպես տեսանք, կողմնակիորեն ստուգվում է նաև նախորդող ու հաջորդող դարաշրջաններից մեզ հասած պատմական տեղեկություններով:

XVII-XVIII դարերում Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրության տարբեր կողմերի մասին վերը կատարված բացահայտումները կարևոր նշանակություն ունեն Հայաստանի պատմության հետագա ուսումնասիրության համար: Ներկայացված պատմաժողովրդագրական իրողությունները պահանջում են նոր հարցադրումներով քննել հայոց պատմության բոլոր ոլորտներն անխտիր, հատկապես՝ Հայաստանի տնտեսությունը, սոցիալական կառուցվածքը, մշակույթը, կրթական համակարգը, Հայոց եկեղեցու և հայ վաճառականության դիրքն ու ազդեցությունը, հայ ազատագրական շարժումները, պարսկական և օսմանյան տիրակալների և հարևան ժողովուրդների հետ հայոց բազմապիսի ու բազմաբովանդակ հարաբերությունները:

ՍԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ԶՈՐՔԻ ԹՎԱԿԱԶՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Ի. ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ԶՈՐՔԻ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ՝ ԸՍՏ ԶՈՐԱՑՈՒՑԱԿԻ

1722-1730 թթ. Սյունյաց ազատամարտի ընթացքը սկզբից մինչև 1730 թ. շարադրած միակ սկզբնաղբյուրը «Ղափանցվոց պատմությունն» է¹¹⁸⁶: 1978 թ. Վենետիկում լույս տեսան այս երկի հեղինակային նախնական զույգ գրառումները (պատումները) և նրանց հիման վրա Ղուկաս վրդ. Սեբաստացու (1709-1752) կազմած «Համապատում» բնագիրը: Նախնական պատումների և Համապատում բնագրի բարեխիղճ գիտական հրատարակությունը հնարավորություն ընձեռեց, պատմական այլ

¹¹⁸⁶ Դավիթ Բէկ կամ «Պատմություն Ղափանցւոց», աշխատասիրեց Սամուել վրդ. Արամյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978 (այսուհետև՝ Պատմություն Ղափանցւոց): Այս հրատարակության բնագրային մասը, հապավումներով և համառոտագրություններով, սույն ուսումնասիրության մեջ հղվում են ըստ հետևյալ հատվածների. ՊՍԸ՝ Պատում Ստեփան Շահումյանի, էջ 119-130. ՊՏԱ՝ Պատում Տէր Աւետիք քահանայի, էջ 131-143. Համապատում՝ Համապատում բնագիր, խմբագրեց Ղուկաս վրդ. Սեբաստացի, էջ 147-181. Չորացուցակ՝ Դավիթ-բէկի զորավարների ցանկը և Տեր-Ավետիքին նվիրված ներբողը, էջ 143-145:

սկզբնաղբյուրների համադրությամբ, վերաքննել, ճշտել, նորո-
վի մեկնաբանել և շատ դեպքերում բացահայտել 1720-ա-
կան թթ. ազատագրական պատերազմի բազմաթիվ կարևոր
դրվագներն ու նրանց ժամանակագրությունը՝ միաժամանակ
հաստատելով «Ղափանցվոց պատմության» բացառիկ արժա-
նահավատությունը:

Շարունակելով այդ ու խաչաձև ուղղություններով կատար-
ված հետազոտությունների մեր շարքը¹¹⁸⁷, ստորև համակար-
գային-համեմատական եղանակներով վերլուծելու ենք 1722-
1730 թթ. իննամյա ժամանակահատվածում Սյունիքում անց-
կացված զորահավաքների վիճակագրությունը, հայկական
զորքի մարտական կորուստները, զուգընթաց ռազմական գոր-
ծողություններն ու ժողովրդագրական իրավիճակը՝ արդյուն-
քում պարզելով Դավիթ-բեկի զորքի թվակազմն ու կազմակեր-
պական կառուցվածքը:

* * *

Պատմագիտությունը 1720-ական թթ. Սյունիքում կենտրո-
նացած հայկական զինուժի թիվը ավանդաբար գնահատել է 6-
7 հազար մարդ¹¹⁸⁸: Այս հաշվարկի հիմքում «Ղափանցվոց պատ-
մության» այն գլուխն է, որտեղ ներկայացված են Դավիթ-բեկին

¹¹⁸⁷ Տե՛ս **ԱՄ I-ԱՄ XIV**, ինչպես նաև **Աйвазян А. М.** Ручное огнестрельное оружие армянской армии..., с. 176-200, **Աйвазян А. М.** Воздействие средневековой армянской национально-освободительной эсхатологии..., с. 735-748:

¹¹⁸⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Արутյոնյան Ս. Դ.** Освободительное движение армянского народа..., с. 159, 162: **ԱՐՈ-I**, с. LV: ՀԺՊ, հ. IV (1972), էջ 168: Փորձելով փաստարկել, որ 1720-ական թթ. Մեծ Ղափանում կռվողների թիվն իբր չէր կարող 5-7 հազարից ավելին լինել, Աշ. Հովհաննիսյանը վկայակոչում է 1780-ական թթ. մի վավերագիր, ըստ որի՝ Ղարաբաղի մելիքները պատրաստակամություն էին հայտնում միանալ Այսրկովկաս մտցվելիք ռուսական բանակին ընդամենը 5000-ոց զորքով («Դավագներ», հ. Բ, էջ 382): Սակայն այս համեմատությունն անտեղի է և արհեստական, որովհետև, նախ, ինչպես վերը ցույց է տրվել, XVIII դարի առաջին քառորդի համեմատ 1780-ական թվականներին արևելահայության թվաքանակը, ներառյալ Արցախում բազմա-

ենթակա զորքերի տեղաբաշխումը, քանակը և հրամանատարական կազմը¹¹⁸⁹ (հրամարովյան համար այդ տեղեկությունները ստորև պատկերվում են Աղյուսակ Դ-ի տեսքով): Բնագրային ուշագրավ այդ հատվածն արդարացիորեն զետեղվել է Տեր-Ավետիքի նախնական պատումի մեջ, քանի որ նա էլ հենց, ըստ ամենայնի, եղել է դրա թելադրողը: Այսուհանդերձ, իր կառուցվածքով ու բովանդակությամբ այդ գլուխը բոլորովին ինքնուրույն և առանձնահատուկ վավերագիր է, ուստիև մեր հետազոտություններում այն միշտ հղում ենք «Զորացուցակ» պայմանական խորագրով¹¹⁹⁰:

պատիկ անկում էր ապրել (տե՛ս աստ, գլուխ «XI. Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Սյունիքում 1710-1720-ական թթ.», ենթագլուխ «7. Հետադարձ հաշվարկ»): Երկրորդ, 1720-ական թթ. նույն Արցախի հայկական զինուժի թվաքանակը, հայկական և օտար աղբյուրների համաձայն, հասել է 40-50 հազարի (տե՛ս աստ, գլուխ «XI. Ժողովրդագրական իրավիճակն Արցախում և Սյունիքում 1710-1720-ական թթ.», ենթագլուխ «4. Ղարաբաղի բնակիչների և զինվորների քանակական հարաբերակցությունը 1720-ական թթ.»): Եվ երրորդ, Աշ. Հովհաննիսյանն ինքն իրեն ուղղակիորեն հակասում է՝ նույն տեղում էլ գրելով, որ «XVIII դարի 20-ական թվականներն այն տարիներն էին հենց, երբ... հայ կռվողների թիվը հասած պիտի լիներ 30-40 հազարի» (էջ 381):

¹¹⁸⁹ Զորացուցակ, էջ 143-144:

¹¹⁹⁰ Այն, որ Զորացուցակի տվյալները Ղուկաս Սեբաստացուն է հաղորդել Տեր-Ավետիքը, երևում է նաև հետևյալ մանրույթից: Մինչդեռ Զորացուցակում բոլոր զորագնդերի թվակազմերը հիշվում են կլորացված թվերով, Տեր-Ավետիքի հրամանատարության տակ գտնվող գնդի թվակազմը նշված է առավելագույն հստակությամբ՝ 468 մարտիկ: Իր բուն պատումի մեջ, սակայն, Տեր-Ավետիքը իր և իր աներոջ գլխավորած զորագնդերում հաշվել է համապատասխանաբար 440 և 266 (Զորացուցակում՝ 250) մարտիկ (ՊՏԱ, էջ 133. Համապատում, էջ 152): Այս չնչին տարբերությունները ժամանակագրական բնույթ ունեն. Զորացուցակում Տեր-Ավետիքն արձանագրել է 1722 թ. հոկտեմբերից մինչև 1723 թ. փետրվար ընկած իրավիճակը, իսկ իր պատումում՝ ՊՏԱ-ում՝ 1723 թ. նոյեմբերին տիրող դրությունը (հմմտ. ԱՊ III, էջ 79): Այս տարբերությունները նաև փաստում են, որ Զորացուցակը կազմվել է որպես առանձին փաստաթուղթ ու, շատ հնարավոր է, ոչ միայն հիշողության, այլև գրավոր վավերագրային հիմքի վրա:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Դ

**Դավիթ-բեկի զորքի թվաքանակը՝ ըստ Զորացուցակի
(1722թ. հոկտեմբեր-1723թ. փետրվար)**

<u>ՎԱՅՐԸ</u>	<u>Զինվորների թիվը</u>	<u>Հրամանատարներ</u>
Շինուհայր (Շնհեր)	550	Պուան զորապետ, Պակի զորապետ, Մինաս, Ստեփաննոս
Տաթև	400	Դիշի, Այտի, Եսայի, Տիրացու, Սիմեոն, Աբգար
Զավնդուր գավառ	2000	Թորոս, Վարդան, Մարսաթա, Նուբար, Թովմաս, Թուրինջ, Հովհաննես
Կալեր	700	«Զորագլուխ» Պապ, տեղակալ՝ «սպարապետ» Ստեփաննոս (Վարդանեսյան) Շահումյան
Մեղրի	400	Կոստանդին, Հովհաննես, Սարի, Առաքել
Տեղակայման վայրը նշված չէ	400	Մաղանջուղա գավառի ¹¹⁹¹ մելիքի և Տիլենչի ¹¹⁹² մականվանյալի որդիները
Սիսիան	500	«Զորավարն Սիսանա» (անունը նշված չէ – Ա.Ա.)

¹¹⁹¹ Համապատասխան բնագիրը շարադրելիս՝ Դուկաս Մեքաստացին Մաղանջուղա գավառը թյուրիմացաբար ընկալել է որպես հին Ջուղայի մելիքի անձնանուն կամ մականուն՝ Մաղաջուղա (այդ հարցը մանրամասն քննարկվում է քիչ անց)։

¹¹⁹² Դիլենչի (թուրք.) = մուրացիկ, ուզվոր։

Տեղակայման վայրը նշված չէ, ենթադրաբար՝ գ. Ղուշի, Քաշաթաղ	200	Ղուշիի մեկիք («Մեկիք Ղուշու») ¹¹⁹³
Տեղակայման վայրը նշված չէ	250 [Ղրիմահայերից բաղկացած գորաշոկատ] ¹¹⁹⁴	Ավշար երեց, նույն ինքը՝ Տեր-Գասպար
Բաղաբերդ	150	Ատոմ գորավար
Կուլաբերդ	110	Ղազար գորավար
Շիվանիձոր	250	Սարգիս գորավար
Հալիձոր երկիր	250	Մեկիք Փարսադան ¹¹⁹⁵
Հալիձոր երկիր	468	Տեր Ավետիս
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	6628	Գլխավոր հրամանատար՝ Դավիթ-բեկ

¹¹⁹³ Չորացուցակում հիշվող այս «մեկիք Ղուշուն», մեծ հավանականությամբ, իրականում Քաշաթաղի Ղուշի գյուղի մեկիքն է (այդ հարցը մանրամասն քննարկվում է քիչ անց):

¹¹⁹⁴ Ղրիմահայերի գորաշոկատի մասին տե՛ս հետագա շարադրանքում:

¹¹⁹⁵ Ըստ Ն. Ադոնցի, ով ծնունդով Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից էր ու նաև, համաձայն իր իսկ պրպտումների, Տեր-Ավետիքի շառավիղ՝ «Մեկիք Փարսադանի սերունդը հասած է մինչև մեր օրերը: Հալիձորից անցած են Բեխ (=Պեխ) գյուղը, մի ճյուղն էլ՝ Դավալյու գյուղը, այժմյան Հայաստանի և Նախչվանի սահմանագլուխը» (**Ադոնց Ն.** Դավիթ-բեկ և Տեր Ավետիքի սերունդը. – «Հայրենիք» (ամսագիր), Բոստոն, 1937, տարի ԺԶ, թիվ 2 (182), դեկտեմբեր, էջ 68):

Այսպիսով, Զորացուցակի տվյալների հանրագումարը կազմում է 6628 մարտիկ: Այս թիվն էլ հենց սխալմամբ ընդունվել է որպես Սյունյաց հայոց զինուժի ընդհանուր քանակ 1722-1730 թթ.¹¹⁹⁶ աչքաթող անելով հետևյալ կարևոր հանգամանքները:

Առաջին: Զորացուցակը Ղուկաս Սեբաստացուն թելադրած Տեր-Ավետիքը հատուկ նշել է, որ այդ վավերագրում առկա տվյալները վերաբերում են այն որոշակի միջոցին, երբ Դավիթ-բեկը գտնվում էր Շինուհայրում (Շնհերում)¹¹⁹⁷ «Այսոքիկ էին զորավարք եւ զօրապետքն Դաւիթ Պէկին, մինչ եւն ի Շնհեր...»¹¹⁹⁶ (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.): Ինչպես ժամանակին ճշտել ենք, Շինուհայրը Դավիթ-բեկի նստավայրն է եղել 1722 թ. աշնանից մինչև մոտավորապես 1723 թ. հունվար-փետրվար ամիսները: Արդեն 1722 թ. վերջին-1723 թ. սկզբին (մինչև գարուն) նա ազատագրել էր Տաթևի բերդն ու արագ այդտեղ տեղափոխվել, իսկ այնուհետև՝ 1723 թ. օգոստոսից մինչև հոկտեմբեր ժամանակահատվածում անցել էր իր նորակառույց Հալիձորի ամրոցը, որը մնաց նրա նստավայրն ընդհուպ մինչև մահկանացուն կնքելը (1728 թ.)¹¹⁹⁷: Սակայն Զորացուցակում նշված է նաև Տաթևի կայազորը, սա հուշում է, որ այդ փաստաթղթի մեջ արձանագրվել է Շինուհայրից Տաթև տեղափոխվելու պահը կամ անմիջապես դրան հաջորդող իրավիճակը: Հետևաբար, Սյունիքում 6628 հայ ռազմիկների թիվն արտացոլում է ընդամենը 1722 թ. աշնան-1723 թ. սկզբի դրություներ, երբ Դավիթ-բեկը նոր էր ժամանել Սյունիք ու դեռևս տեղի հայոց համընդհանուր զորահավաք չէր անցկացրել¹¹⁹⁸:

¹¹⁹⁶ Զորացուցակ, էջ 143:

¹¹⁹⁷ ԱԱ II, էջ 76-80: ԱԱ III, էջ 63-80:

¹¹⁹⁸ Սյունյաց գործի թվաքանակի ճիշտ լուծման այս բանալին հստակ մատնանշել ենք տակավին 1990 թ. (ԱԱ III, էջ 79): Այս հարցին անդրադարձել ենք նաև 2003 թ. դեկտեմբերի 9-ին՝ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցելու համար «Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազա-

Ընդունել Զորացուցակում նշված 6628 մարտիկներին կամ դրանց կտրացված թիվը՝ 6-7 հազար մարդ, որպես 1722-1730 թվականներին սյունյաց հայոց զինուժի մի անփոփոխ ընդհանուր զորաքանակ, ինչպես ավանդաբար արվել է մեզանում, պատմամեթոդաբանական կոպտագույն սխալ է: Դա կնշանակի մոտավորապես նույնը, ինչ եթե օրինակ 1941 թ. հունիսի 22-ին Կարմիր բանակի թվականված թյուրիմացորեն ընդունենք որպես նրա անփոփոխ զորաքանակ նաև Հայրենական մեծ պատերազմի հետագա ամբողջ ընթացքում՝ 1941-1945 թթ., երբ շարունակական զորահավաքների միջոցով բանակը մշտապես համալրվում էր ու թվապես մեծանում՝ միաժամանակ, թեպետև, կրելով կենդանի ուժի վիթխարի կորուստներ:

Երկրորդ: Անտեսվել է ևս մեկ փաստ: Զորացուցակում Դուկաս Սեբաստացին չի նշել այդ նույն պահին՝ 1722 թ. աշնանը՝ 1723 թ. սկզբներին, Դավիթ-բեկի անմիջական հրամանատարության տակ գտնվող ընտիր զորագնդի թվաքանակը: Զորացուցակում հականե-հանվանե հիշատակված են Վրաստանից ժամանած 12 «զօրավարներն» ու «զորապետները», սակայն նրանց ենթակայության տակ եղած գնդի թվաքանակի փոխարեն բազմակետ է դրված, ամենայն հավանականությամբ, հետագայում այդ բացը լրացնելու մտադրությամբ:

«Այստեղից էին զօրավարք եւ զօրապետքն Դավիթ Պէկին, մինչ էրն ի Շննէր. Մխիբարն, մեծ Կորկին, վրացի Յօհաննէսն, Բանդուր Զաֆարիա իշխանն, փոքր Կորկին, Աւսանտել իշխանն, Պայինտուր իշխանն Վրացի (արդ սոքա Վրացի ասին, ըստ որում էին յերկրէն Վրաց, այլ ոչ եթէ էին ի Վրաց ազգէն, վասն զի Դավիթ եւ ամենայն

տագրական շարժման քառուղիներում» ատենախոսության հրապարակային պաշտպանության ժամանակ՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնին տրված պատասխան խոսքում (տե՛ս սույն ատենախոսության պաշտպանության ՀՀ ԲՈՀ-ին ներկայացված «Սղագրությունը», էջ 11-12՝ URL:

http://hayq.org/upload/files/Reply_to_Section_of_Medieval_History_ARM.pdf):

գորավարք եւ գորհն իւր էին ի յագգէ Հայոց)¹¹⁹⁹, դարձեալ Ծատուրն, Դարակեօզն, Թաթնոսն, Եղիազարն, Յարութիւնն և այլն. այսքան գորոք ...» (բազմակետը՝ Դուկաս Սեբաստացունն է – Ա.Ա.)¹²⁰⁰:

Անկասկած, վերոհիշյալ փորձառու զինվորականները (գրեթե բոլորը՝ ազնվականներ, իսկ երեքը՝ Բանդուր Զաքարիան, Ավթանդելը և Բայանդուրը, տիտղոսակիր իշխաններ էին)¹²⁰¹ հրամանատարական պաշտոններ էին զբաղեցնում առավել մարտունակ ու լավ սպառազինված այն «Դրանիկ գնդում» (այսուհետ պայմանականորեն այսպես կկոչենք), որը Դավիթ-բեկի գլխավորութեամբ ժամանել էր Վրաստանից: Այդ զորամասի բարձր հեղինակությունը, վերահսկիչ ու պատժիչ գործառույթները դրսևորվել են մի շարք ռազմագործողություններում: Այսպես, 1724 թ. մայիսին Դավիթ-բեկը Հալիժորի իր կենտրոնակայանից Գորգի (Կօրկի, Կեօրկի) զորապետին

¹¹⁹⁹ Զննվող ժամանակաշրջանի աղբյուրներում վիրահայերին հաճախ էին «վրացի» (իմա՝ «վրաստանցի») անվանում, բայց շփոթությունից խուսափելու համար ժամանակակիցներից ոմանք, ինչպես վերը Դուկաս Սեբաստացին, հատուկ պարզաբանում էին, որ խոսքն ազգությամբ հայերի մասին է: Այսպես, Զաքարիա Ագուլեցին, 1667 թ. հիշատակելով Զմյուռնիայում բնակվող երկու թիֆլիսեցի հայերի, նրանց մասին գրում է, թե սրանք «վրացի են, ազգաւ հայ, ի քաղաքէն Թվիսու» (**Զաքարիա Ագուլեցի**. Օրագրութիւն, էջ 72): Հարակից մի հարցի անդրադառնալիս, Պ. Չորանյանն, ի դեպ, նկատում էր, որ «վրաց պատմագիտության կողմից հետևողականորեն արմատավորվում է այն թեզը, թե իբր Վրաստանի վրացախոս, սակայն Հայոց եկեղեցու հոտի մեջ գտնվող բնակչությունը ոչ թե ազգությամբ հայեր էին, այլ «լուսավորչադավան» դարձած վրացիներ: Որպես հիմնավորում շահարկվում է նաև այն հանգամանքը, որ հաճախ Վրաստանի հայազգի գործիչներն այլևայլ երկրներում հիշատակվում են նաև «վրացի» անվանումով, ինչն իրականում նշանակում էր միայն «Վրաստանցի»» (տե՛ս **Չորանյան Պ.** Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, էջ 184, ծնթ. 231):

¹²⁰⁰ Չորացուցակ, էջ 143:

¹²⁰¹ Անունների հերթականության մեջ Մխիթարը նշվում է առաջինը, մեծ և փոքր Գորգիների անունները ևս տրվում են իշխաններից առաջ: Այդ հանգամանքը հավաստում է, որ առնվազն այդ երեքը նույնպես ազնվականներ են եղել, որովհետև այդ ժամանակներում հասարակ ծագումով մարդուն իշխանից առաջ հիշատակելը գրեթե անհնար էր:

Դրանիկ գնդի ընդամենը 200 հոգուց բաղկացած մի գումարտակով առաքում է Կենավուզ, որտեղ նրանք արագորեն խաղաղեցնում են Կալերի զորապետ Պապի դեմ ապստամբած հրամանատարներին՝ նրան վերահաստատելով իր պաշտոնում¹²⁰²։ Մեկ այլ օրինակ. 1727 կամ 1728 թ. Դավիթ-բեկն ուղարկում է Դրանիկ գնդի 14 հրամանատարներին («հրամայեաց Դավիթ չորեքտասան զօրագլխացն իւրոց»), իրենց ենթակա զորքերով հանդերձ, ճնշելու Չավնդուրի հայոց այն զորապետներին, որոնք մերժել էին ենթարկվել իր՝ Դավիթ-բեկի իշխանության ներկայացուցչին՝ Տեր-Ավետիքին, փոխարենը՝ հնազանդությանը էին հայտնել օսմանցիների նշանակած կառավարչին։ Դրանիկ գնդի կազմից անջատված ու դատելով հրամանատարների թվից՝ 14 հարյուրակից բաղկացած այդ զորախումբը փախույն կերպով իրականացնում է իր առաջադրանքը¹²⁰³։

Դրանիկ գունդը նույնացվում էր Դավիթ-բեկի անվան հետ՝ ահա ու սարսափ տարածելով թշնամիների վրա։ Բավական էր, որ 1724 թ. հունիսին Օրդուբադից Կենավուզ թափանցած 8000-անոց մահմեդական զորքը լսեր Դավիթ-բեկի՝ 2800-հոգանոց զորախմբով (որից, ինչպես ստորև ցույց կտանք, 2000-ը Դրանիկ գնդի մարտիկներն էին) Հալիձորից ալնտեղ հասնելու մասին, որպեսզի անմիջապես հետ նահանջեր Օրդուբադ¹²⁰⁴։ Նմանապես, 1727 թ. Օրդուբադի մոտակայքում օսմանյան բանակը, կարծելով, թե քաղաքին մոտեցած զինուժը պարսկական է, անցնում է հարձակման, սակայն առաջին բախումից հետո հասկանալով, որ դիմացը կանգնած է անձամբ Դավիթ-բեկի գլխավորած հայկական զորագունդը, իսկույն լեթ փախուստի է դիմում¹²⁰⁵։ Թեև թշնամին ոչ միշտ է այդչափ վեհերոտ գտնվել,

¹²⁰² ՊՍԸ, էջ 125. Համապատում, էջ 159:

¹²⁰³ Տե՛ս ՊՏԱ, էջ 141. Համապատում, էջ 177:

¹²⁰⁴ ՊՍԸ, էջ 126. Համապատում, էջ 159:

¹²⁰⁵ «Իսկ նոքա զառաջինն իբրեւ տեպին, գիտացին թէ զօրն Պարսից է եւ յարձակեցան ի վերայ սոցա. եւ իբրեւ գփորձ առին եւ գիտացին թէ այն է զօրն Դավիթ Պեկին, փախեան» (ՊՏԱ, էջ 139. Համապատում, էջ 174):

այս գրվագներն ինքնին փաստում են այն մեծ հեղինակությունը, որ վայելում էին Դրանիկ գունդն ու նրա հիմնադիրը՝ Դավիթ-բեկը։ Սյունյաց զորքում արտոնյալ կարգավիճակ ունեցող այդ ընտիր և օրինակելի զորամասը գործառութային առումով նույնն էր, ինչ, օրինակ, նոր ժամանակների եվրոպական գվարդիան կամ հին շրջանի պարսկական և հայկական «մատեան» ու «մատենիկ» գնդերը¹²⁰⁶։

¹²⁰⁶ Սրանց մասին տե՛ս **Աйвазян Армен.** Армяно-персидская война 449–451 гг., էջ 414-418։

**II. ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ԴՐԱՆԻԿ ԳՆԴԻ ԹՎԱԿԱԶՄՆ ՈՒ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ
1722 Թ. ՎԵՐՋԻՆ–1723 Թ. ՍԿԶԲԻՆ**

Դրանիկ գնդի գումարտակները

Կարևոր է պարզել, թե որքա՞ն մարտիկ է ունեցել Դավիթ-բեկի Դրանիկ գունդը Շինուհայրում ու Տաթև տեղափոխվելուց անմիջապես հետո, այն է՝ մոտավորապես 1722 թ. հոկտեմբերից մինչև 1723 թ. փետրվար ժամանակամիջոցում:

Նախ, պետք է հիշել, որ այդ ամիսների ընթացքում այն համալրվել է ինչպես տեղում հավաքագրված մարտիկների, այնպես էլ այլ վայրերից Դավիթ-բեկին միացած ջոկատների հաշվին: Տեր-Ավետիքի բավականին հստակ մի հաղորդման համաձայն, այդ գնդի թվակազմը հասել է 2000 հոգու Տաթևի բերդը գրավելուց հետո, երբ նրան են միացել Սյունիքի Մաղանջուղա գավառի մելիքի և Դիլենչի մականվանյալի որդիները, որոնք, ըստ Զորացուցակի, միասին ունեին 400 մարտիկ.

«Յեա այնորիկ դիմեցին առ նա զօրօք իսեանց որդիքն Մաղա Մելիքին Զուղայու, որ և կոչի հին Զուղա՝ ի Գողթան գաւառի, և որդիքն Տիլէնչի մականուանելոյն. եւ սոքա ամենեւեան գային խառնէին և յաւելանային ընդ զօրսն Դավիթ Պէլիքն՝ իբր երկուս հազարս արանց զօրաւորաց»¹²⁰⁷ (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Տեր-Ավետիքի այս հաղորդումը գրի առնելիս Ղուկաս Սեբաստացին իմաստային լուրջ սխալ է թույլ տվել՝ կարծելով, թե Դավիթ-բեկին միացած այս զորախումբը եկել է հին Զուղայից: Իրականում XVII–XVIII դարերում Սյունիքում եղել է Մաղանջուղա անվամբ առանձին գավառ տասնմեկ հետևյալ գյուղերով՝ «Տանձավէր, Մաջ, Իրիցաթումբն, Պաշարաջուռն, Հոռի տափն,

¹²⁰⁷ ՊՏԱ, էջ 132. Համապատում, էջ 150-151:

Մագրէն, Սէքանց, Շոնուխու, Գիւղրվանց, Քոսաֆաւերն, Նոր գեղն, Նակահդարն»¹²⁰⁸: Դուկաս Սեբաստացին շփոթել է Մաղանջուղա բառի երկրորդ բաղադրիչը Զուղա քաղաքի անվան հետ, այնինչ իր լրատուն՝ Տեր-Ավետիքը, խոսել է Մաղանջուղա գավառի մելիքի որդիների մասին: Զորացուցակում արված գրառման մեջ Մաղանջուղա գավառի անունը գրանցված է հստակ՝ «Յետ ալսորիկ որդիքն Մաղա[ն]ջուղին եւ Տիլենչի մականուանելոյն էին, չորեք հարիւր արամբք» (էջ 144): Իսկ հին Զուղան քննվող ժամանակաշրջանում պարզապէս ի վիճակի չէր 400 զինվոր տալ, քանի որ 1604-1605 թթ. շահ Աբբասի կազմակերպած բռնագաղթից ի վեր կիսավեր էր ու սակավամարդ, թեև այն վերաբնակեցնելու առնվազն մեկ անհաջող փորձ արվել էր¹²⁰⁹: Կարմեյան քարոզիչ պատեր Ֆիլիպը, նկարագրելով 1640-ական թթ. իրավիճակը, 1652 թ. լույս տեսած իր գրքում գրում էր, որ «Հայաստանի երրորդ քաղաք [հին] Զուղան գրեթե ամբողջովին քանդված ու ավերված է, այնտեղ ընդամենը մի քանի բնակելի տուն կա»¹²¹⁰: Շարդենի առավել հստակ տվյալների համաձայն, 1655 թ. Զուղայում ապրում էր ընդամենը 30 հայկական ընտանիք¹²¹¹:

¹²⁰⁸ Տե՛ս Աղյուսակ Բ. հմմտ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 6271, էջ 338բ. հմմտ. **ԱՍ IX**, էջ 250 (այստեղ հիշվում է իբրև «Մաղանճուղա»):

¹²⁰⁹ Տավերնիեն հաղորդում է, որ մեծ բռնագաղթից հետո սակավաթիվ հայեր վերադարձել և անձպտուն բնակվել են հին Զուղայում ու նրա մերձակայքում, իսկ հինջուղայեցի Խոջա-Նազարը, հարստանալով ու դառնալով Նոր Զուղայի քալանթար, ինչպես նաև օգտագործելով իր մտերմությունը շահ Աբբաս Ա-ի ու շահ Սեֆիի (1629-1642) հետ, հին Զուղայում՝ «իր հայրենի երկրի պատվին» կառուցել է երկու հյուրանոց՝ Արաքսի աջ և ձախ ափերին: Սակայն ավելի քան 100 000 կրոն ծախսելուց հետո նա մահացել է՝ անավարտ թողնելով այդ նշանավոր շինությունները (**Tavernier. The Six Voyages of John Baptista Tavernier**, I, p. 19):

¹²¹⁰ Տե՛ս **Карагемян. Нахичеван**, էջ 76:

¹²¹¹ Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг., с. 300: 1695 թ. դր Լա Քրուան, ըստ ամենայնի, կրկնել է Շարդենի հենց այս տեղեկությունը (տե՛ս **Карагемян. Нахичеван**, с. 142): 1812 թ. հին Զուղայում բնակվում էր 45, 1820-1821 թթ.՝ 7 հայկական ընտանիք, իսկ 1833 թ. այնտեղ կար 25 բնակելի տուն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 142-143):

Մաղանջուղա գավառի (անվանաբար չհիշատակված) մե-
լիքի որդիների և ոմն Դիլենչիի որդիների գլխավորած զորքը
Զորացուցակում գրանցված է որպես մեկ համահավաք կազմա-
վորում¹²¹²։ Սա, թերևս, նշանակում է, որ այդ կազմավորման 400
մարտիկներն էլ հավաքագրվել են նույն գավառում։ Ամեն դեպ-
քում՝ Դավիթ-բեկին ներկայանալուց անմիջապես հետո նրանք
գործել են որպես մեկ միասնական գումարտակ։ Այսուհետ այդ
ջոկատը պայմանականորեն կանվանենք «Մաղանջուղայեցի-
ների գումարտակ»։

Փաստորեն, Շինուհայրում ու Տաթևում գտնվելու ժամա-
նակ համալրելով իր գունդը և վերստին հասցնելով այն 2000
մարտիկի, Դավիթ-բեկը վերականգնել էր Վրաստանից իր հետ
դուրս եկած զորամասի ճիշտ նույն թվակազմը, որը ճանապար-
հին՝ խանի տիտղոս ունեցող «Նախիջևանի գավառապետի»¹²¹³
զորքի դեմ ճակատամարտում ծանր կորուստներ էր կրել¹²¹⁴։
Հետևաբար, եղած մարտական խնդիրները լուծելու համար
Դավիթ-բեկն ի սկզբանե անհրաժեշտ էր համարում ունենալ
ճիշտ 2000 հոգուց բաղկացած ընտիր զորագունդ։ Այսինքն՝
հենց այդքան մարտիկների առկայությունն իր գվարդիայում
քմահաճույք չէր, այլ մարտավարական պահանջ։

¹²¹² ՊՏԱ, էջ 144։

¹²¹³ Նախիջևանի խանությունը հիմնվել է 1747 թ.։ Ստեփանոս Շահումյանը,
նկարագրելով Հայաստանում 1722 թ. պարսկական ուժերի դեմ Դավիթ-բե-
կի գորքի տված առաջին ճակատամարտը (Նախիջևանի գետի վրա), Նա-
խիջևանից դուրս եկած թշնամու 12,000-անոց զորքի հրամանատարին
միանգամայն ճշգրիտ բնորոշում է որպես «Նախիջևանի գաւառապետ»
(ՊՏՇ, էջ 121)։ Իսկ Տեր-Ավետիքն ու Ղուկաս Սեբաստացին նույն գործչին
անվանում են «խանն Նախիջևանու» (ՊՏԱ, էջ 133-134. հմմտ. Համապա-
տում, էջ 153)։ Այս տվյալների համադրումը բերում է այն եզրակացության,
որ 1722-1724 թթ. Սեֆյան իշխանությունը ներկայացնող Նախիջևանի գա-
վառապետն ունեցել է խանի տիտղոս։

¹²¹⁴ Դավիթ-բեկի գլխավորությամբ Վրաստանից ժամանած զորքի թվաքանակը
մանրամասն քննված է ԱՋ I և ԱՋ II-ում։

Այսպիսով, Շինուհայրում, ապա և Տաթևում վերակազմավորվելուց հետո Դավիթ-բեկի 2000-անոց Դրանիկ գնդի մեջ են մտցվել հետևյալ զորամասերը:

(1) Շինուհայրցիների գումարտակը՝ 550 սուր: Այս գումարտակը կազմավորել էր ինքը Դավիթ-բեկը (ըստ ամենայնի, Շինուհայրում մինչև իր գալն արդեն իսկ ստեղծված ջոկատի հիման վրա)՝ «32 ջիվանշիր» անունով հայտնի քոչվոր ցեղի դեմ արշավանքի նախօրեին զորահավաք անցկացնելով. «Ժողովեալ առ ինքն զարսն Շնհերու, ել ընդ առաջ նոցա ի յիջդէփէ»¹²¹⁵:

Զանգեզուր գավառը, որի մեջ էր մտնում Շինուհայրը (Շնհեր), ուներ նաև տասնմեկ այլ ավաններ ու գյուղեր, որոնք էին «Կորէսն, Հուսնիտարայ, Քարահունջն, Ալիղուլուէն, Գորու, Խնծորէսն, Քարաշէն, Արալիս, Տեղ, Խոտ, Հալիձոր»: Սրանք բոլորը միասին, Տաթևի պտղացուցակի տվյալներով, կարող էին տալ 4640 զինվոր (տե՛ս Աղյուսակ Բ): Մարտիկների այս թիվն էլ կլորացնելով մինչև 5000-ը¹²¹⁶, կարելի է ընդունել որպես 1722-1730 թթ. Զանգեզուր գավառում պարբերաբար անցկացված հայոց զորահավաքների ընդհանուր արդյունք: Սակայն, այդ 5000-ից Դավիթ-բեկն իր Դրանիկ գնդի մեջ էր մտցրել, ըստ երևույթին, միայն շնհերցիների գումարտակը:

Նույն Զանգեզուրի գավառի մեջ կարելի էր համարել նաև մերձակա Տաթևը, որը (ինչպես նաև Շինուհայրը, Խնծորեսկը, Որոտնը, Գորիսը, Խնածախը, Գորին ու Տեղը) սխալմամբ Սիսիանի (Սիսան, Սիսակեան) գավառի մեջ էր մտցնում Ղուկաս Սեբաստացին¹²¹⁷: Սակայն Տաթևում տեղակայված գումարտակը (400 սուր) միշտ պետք է ունենար արտոնյալ կարգավիճակ:

¹²¹⁵ ՊՏԱ, էջ 131. հմմտ. Համապատում, էջ 150:

¹²¹⁶ 4,640 թիվը փոքր-ինչ մեծացնելով, այլ ոչ թե փոքրացնելով, նկատի ենք առնում Տաթևի պտղացուցակից հետո անցած 40-50 տարվա ընթացքում տեղի ունեցած ժողովրդագրական աճը:

¹²¹⁷ ԱՍ XI, էջ 70:

Դա պայմանավորված էր ինչպես Տաթևի բերդի անառիկությամբ ու ռազմավարական կարևոր դիրքով, այնպես էլ առավել ևս Տաթևի վանքի համահայկական հեղինակությունը¹²¹⁸: 1720-ական թթ. Սյունիքի համար Տաթևի վանքը նույնն էր, ինչ Գանձասարը՝ Արցախի համար: Բոլորովին պատահական չէր, որ Դավիթ-բեկը Տաթևն ընտրել էր որպես իր նստավայր նախքան Հալիձոր տեղափոխվելը: Հետևաբար, Դավիթ-բեկն ամեն ինչ անելու էր, որ Տաթևում տեղակայված զորամասը լինի լավագույններից ու ամենահավատարիմներից մեկը: Հիմնականում մերձակա գյուղերի տղամարդկանցից բաղկացած այս գումարտակը պետք է գրեթե մշտապես տեղակայվեր Տաթևում՝ հոգևոր մեծ նշանակություն ունեցող այդ կենտրոնի անվտանգությունն ապահովելու համար: Այդ իսկ պատճառով էլ Տաթևի գումարտակը չէր կարող ընդգրկվել Դավիթ-բեկի շարժունակ Դրանիկ գնդի կազմի մեջ¹²¹⁹:

Տակավին մինչև Դավիթ-բեկի Ղափանում հայտնվելը Տաթև գյուղի տղամարդկանց մի մասն արդեն իսկ զինվորագրման էր ենթարկվել տեղի ընտանյոք մահմեդականացած մեկիք Բաղերի (նախկինում՝ մեկիք Դավիթ) կողմից. «Սա ժողովեալ զարսն Տաթևու առ ինքն եւ կանգնեալ անդ ամուրս, խորհէր տալ պատերազմ ընդ Դաւիթ Պէկին»¹²²⁰: Տաթևի անառիկ բերդի արագ՝ երկու օրում ազատագրումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ մեկիք Բաղերի զինվորների մեծ մասը լքել է նրան ու միացել Դավիթ-

¹²¹⁸ XVIII դարի սկզբին Տաթևի Աթոռի ու նրա վանահայր-առաջնորդների Հայոց եկեղեցում ունեցած բարձր դիրքի մասին տե՛ս, մասնավորապես, ԱՍ X, էջ 17-27, 163-164:

¹²¹⁹ Ն. Ադունցը ճանաչել է Չորացուցակում հիշատակվող Տաթևի գումարտակի վեց հրամանատարներից երկուսի՝ Ղիջիի և Այտիի սերունդներին. «Դրանք են՝ Ղիջի և Այտին (=Գիջի և Այդին): Տաթև գյուղում... այժմ էլ կան Գիջունց և Այդինանց տները, որ անձամբ ճանաչում եմ իմ մանկության օրերից» (Ադունց Ն., Դավիթ-բեկ և Տեր Ավետիքի սերունդը, էջ 68):

¹²²⁰ ՊՏԱ, էջ 130-131. Համապատասխան էջ 151:

բեկին: Տաթևը գրավելուց և այդ ուրացյալ դավաճանին մահապատժի ենթարկելուց հետո¹²²¹ Դավիթ-բեկը նրա հավաքագրած հայ երիտասարդներին պետք է ընդգրկած լիներ իր զորքերի մեջ:

Ինչևիցե, Զորացուցակում հիշատակված 15 զորամասերից միայն երեքի՝ մաղանջուղայեցիների, Ղուշչիի մելիքի («Մելիք Ղուշու») և Ավշար երեցի գումարտակների տեղակայման վայրն է, որ նշված չէ: Սա հուշում է, որ այդ գումարտակները մտցվել են Դավիթ-բեկի շարժունակ Դրանիկ գնդի մեջ, որը մինչև 1723 թ. աշնանը Հալիժոր տեղափոխվելը տեղակայված էր հիմնականում Շինուհայր-Տաթև-Շուռնուխ ամրացված գոտում: Տեր-Ավետիքի վերը մեջբերված հաղորդումը հստակ նշում է մաղանջուղայեցիների գումարտակի ներգրավումը Դրանիկ գնդի մեջ՝ «գային խառնեին և յաւելանային ընդ գօրսն Դաւիթ Պէկին՝ իբր երկուս հազարս արանց գօրաւորաց»: Հետևաբար, Դրանիկ գնդի մյուս գումարտակներից էին հետևյալները.

(2) Մաղանջուղայեցիների (Զորացուցակում՝ «Մաղանջուղի և Տիլենչիի որդիների») գումարտակը՝ 400 սուր:

Նույն տրամաբանությամբ առաջնորդվելով, Դրանիկ գնդի կազմում պետք է հաշվել նաև՝

(3) Ղուշչիի (Զորացուցակում՝ «մելիք Ղուշուի») գումարտակը՝ 200 սուր,

(4) Ավշար երեցի գումարտակը՝ 250 սուր:

Զորացուցակում հիշվող այս «մելիք Ղուշուն», ըստ ամենայնի, Քաշաթաղի Ղուշչի գյուղի մելիքն էր՝ իր գյուղից հավաքագրված մարտիկներով: Ղուշչի[ն] տեղանունը (պարսկերեն «ղուշչի»՝ բազեապան բառից) Ղուկաս Սեբաստացին սխալմամբ հասկացել է իբրև անձնանուն, ինչպես և Մաղանջուղա գավառի մելիքի դեպքում: Տաթևի պտղացուցակի տվյալներով, Ղուշչի գյուղը կարող էր տալ 160 մարտիկ (տե՛ս Աղյուսակ Բ): Այս թիվը, խոշոր հաշվով, համընկնում է Զորացուցակում նշված «մելիք Ղուշուի» հրամանատարության տակ եղած 200

1221 Նույն տեղում:

մարտիկների թվի հետ, հատկապես եթե նկատի ունենանք խնդրո առարկա պողպատեցակը կազմելուց հետո մինչև 1720-ական թթ.¹²²² 40-50 տարվա ընթացքում տեղի ունեցած ժողովրդագրական աճը:

Իսկ ահա Ավշար երեցի գումարտակն ամենայն հավանականությամբ բաղկացած էր այն հայորդիներից, որոնք ազատագրական պատերազմին մասնակցելու նպատակով Օսմանյան կայսրության վրայով ժամանել էին Ղրիմից՝ ամենասկզբում լինելով 285 հոգի¹²²²: Այսպիսի եզրակացության ենք հանգում հետևյալ փաստերի համադրման արդյունքում:

Նախ, Ավշար երեցի գումարտակի թվականը գրանցած Զորացուցակում (որը, հիշեցնենք, կազմվել էր 1722 թ. վերջին-1723 թ. սկզբին) այս թվից պակասում է ընդամենը 35 մարտիկ, որոնք, հավանաբար, նախորդ մարտերում զոհվել էին կամ շարքից դուրս եկել ծանր վիրավորվելու պատճառով: Երկրորդ, մեր սկզբնաղբյուրի համաձայն, իրենց անեցիկների ժառանգներ համարող զրիմահայերի ջոկատի մարտական ուղին անցել

¹²²² Տե՛ս **ԱՍ XIV** (մաս IV): 1720-ական թթ. հայ ազատագրական զինյալ շարժմանը դրիմահայերի բերած մասնակցության մասին իր «Հարիւրամեակ Նոր Նախիջևան հայաբնակ քաղաքին» անտիպ աշխատության մեջ, պատմում է Ռաֆայել Պատկանյանի հայր Գաբրիել Պատկանյանը (1802-1889)՝ քաղելով իր տեղեկությունները մեզ չհասած գրավոր և բանավոր աղբյուրներից (տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 8815, թ. 25բ–39ա): Անկախ նրանից, որ ժամանակագրության և այլ մանրամասնություններում այս կիսավիպականացված պատմական ակնարկն ունի մի շարք անճշտություններ, ներկա ուսումնասիրության համար կարևորություն են ներկայացնում, դատելով մեր քննությունից, նրանում ամօր կետակալ հավաստի փաստերը՝ Ղրիմում մարտունակ հայկական ջոկատի գաղտնի կազմավորումը, այն Հայաստան փոխադրելու մանրակրկիտ մշակված ծրագիրն ու դրա անթերի իրականացումը, դրիմահայ ջոկատի մարտիկների թվաքանակը, 1722 թ. նրանց Հայաստան ժամանելն ու դավիթբեկյան ազատամարտերին մասնակցելը: Այս աղբյուրի արժանահավատությունը, այլ նկատառումներից ելնելով, ճիշտ են գնահատել նաև ճանաչված պատմաբաններ Վ. Պարսամյանն ու Վ. Միքայելյանը (տե՛ս **Պարսամյան Վ. Ա.** Պատմագիտական աշխատություններ: Երևան. «Լույս» հրատ., 1985, էջ 252-262. հմմտ. **Միքայելյան Վ. Ա.** Դրիմահայոց պատմություն, էջ 135-139):

է Դավիթ-բեկի, ապա Մխիթար սպարապատի հրամանատարության տակ եղած զորքերի կազմում: Երրորդ, մինչև Հայաստան հասնելն այդ ջոկատը գլխավորել են երկու ավագերեց՝ ծերունագարդ Տեր-Բարդուղիմեոսը՝ Կաֆայից (Թեոդոսիա) և Տեր-Մարկոսը՝ Կեոզլեից (Եվպատորիա): Վերջինս էլ (քանի որ ավելի երիտասարդ էր ու բնականաբար ավելի առույգ), մեր ենթադրությամբ, նույն ինքը Ավշար երեցն էր, ով, հայ գաղտնի ազատագրական շարժման կանոնների համաձայն, անվտանգության նկատառումներից ելնելով, փոխած պետք է լիներ իր իսկական անունը¹²²³: Այս ենթադրությունն ավելի է ամրապնդվում, երբ նկատում ենք, որ սյունյաց զորքն Ավշար երեցին ճանաչում էր նաև մեկ ուրիշ, բոլորովին տարբեր անվամբ՝ որպես Տեր-Գասպար (տե՛ս Աղյուսակ Դ): Այնինչ եկեղեցական օրենքով քահանաները չեն կարող երկու անուն ունենալ: Այս արտառոց փաստը պարզ բացատրություն ունի. Տեր-Մարկոսը Սյունիքում հանդես էր գալիս Ավշար երեց ու Տեր-Գասպար կեղծանուններով: Ղրիմի խանությունը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության գերիշխանության ներքո և Հայաստանի ազատագրության համար կռվող ղրիմահայերի ընտանիքներին վտանգ էր սպառնալու, եթե բացահայտվեր նրանց հարազատների որտեղ լինելն ու մարտական առաքելությունը: Ըստ այսմ՝ Ավշար երեց/Տեր-Գասպարի ջոկատը կարելի է անվանել Ղրիմահայերի («Անեցիներ») գումարտակ: Ղրիմահայերը Հայաստան էին մտել Կարսով և Անիով, հետևաբար նրանք միացած պետք է լինեին Դավիթ-բեկի զորագնդին մինչև նրա Սյունիք հասնելը՝ Թիֆլիսից դեպի այնտեղ տանող ճանապարհի ինչ-որ հատվածում կամ գուցեև հենց Թիֆլիսում:

(5) «Վրաստանցիների գումարտակը»՝ 600 սուր: Նախիջևան գետի վրա կրած պարտությունից հետո (1722 թ. սեպտեմբերի վերջ կամ հոկտեմբեր) Դավիթ-բեկի հետ Սիսիանից դեպի Շիրուհայր է շարժվել 412 զինվոր¹²²⁴: Ճանապարհին՝ Շուաբլուում

¹²²³ Այդ ավանդույթի մասին տե՛ս ԱԱ XIV (մաս III):

¹²²⁴ ՊՏԱ, էջ 131:

(Ուշթեփե, Ուշթափալար)¹²²⁵ նրանք ճակատամարտել ու հաղթել են ղարաչոռու թյուրքախոս քոչվոր ցեղախմբին («զղարաչոռու կոչեցեալ թյուրքաց»)՝¹²²⁶ Բայց հանելով Դրանիկ գնդի 2000 մարտիկների ընդհանուր քանակից վերը ճշտված մյուս չորս (Շինուհայրցիների, Մաղանջուղայեցիների, Ղուշչիի և Ավշար երեցի) գումարտակների 1400-հոգանոց զորակազմը, «Վրաստանցիների գումարտակում» ստանում ենք ոչ թե 400, այլ 600 մարտիկ: Հետևաբար, ղարաչոռու քրդական շիա ցեղի, ապա և «32 ջիվանշիրների» թյուրքաքրդական մեծ ցեղամիավորման դեմ կռիվներից հետո¹²²⁷ 1722 թ. աշնանն ու ձմռանը, Դավիթ-բեկն արագորեն համալրել է «վրաստանցիների գումարտակը» ավելի քան 200 սրով՝ Դրանիկ գնդի ամենափորձառու և հավատարիմ այդ միջուկը հասցնելով 600 հոգու: Այս 600 մարտիկներն էլ կազմել են 2000-անոց Դրանիկ գնդի ամենաընտիր գումարտակը, որն, ըստ ամենայնի, ունեցել է նաև Դավիթ-բեկի թիկնազորի պարտականություններ: Պետք է կարծել, որ այդ գումարտակի համալրումը 200 մարտիկներով կատարվել է

¹²²⁵ Եռարլի սարահարթի և նրա կենտրոնով անցնող Նախիջևան–Սիսիան–Գորիս–Շուշի–Բարդա ճանապարհի մասին, որտեղ էլ տեղի է ունեցել դարաչոռուների դեմ Դավիթ-բեկի ճակատամարտը, տե՛ս ԱԱ I, էջ 123-124 (ծնթ. 11-13):

¹²²⁶ ՊՏԱ, էջ 131. հմմտ. ԱԱ I, էջ 120-121:

¹²²⁷ Այդ հաղթական կռիվներում Դավիթ-բեկի գլխավորությամբ Սիսիանից ժամանած 412-հոգանոց գումարտակի կրած զոհերը, ըստ ամենայնի, մեծաթիվ չեն եղել, այլապես դրանց մասին Տեր-Ավետիքը չէր լի (ՊՏԱ, էջ 131): Դավիթ-բեկի դեմ դուրս եկած «32 ջիվանշիրների» կամ «օթուզիքների» (թյուրք.՝ «երեսուններկու») քոչվորական աշխարհագորը (*չեղիք*) բաղկացած էր 16,000 ռազմիկներից (նույն տեղում): Եթե նկատենք, որ ջիվանշիր ցեղի առաջնորդի կողմից գլխավորած այդ ցեղամիավորումը Փանահ-խանի (1747-1760) օրոք կազմել է շուրջ «20,000 վրան» (Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 136) և ընդունենք, որ 1722 թվականին նրանց թիվը մոտավորապես նույնն էր, այսինքն՝ ավելի քան 100 000 մարդ, ապա այդ եռօրյա ճակատամարտին օթուզիքների 16-հազարանոց չերիքի մասնակցությունը միանգամայն հավաստի ուրվագիծ է ստանում:

հիմնականում այն փորձառու «վրաստանցի» զինվորների հաշվին, որոնք Նախիջևան գետի ճակատամարտից հետո հատուկ առաքելությամբ (շատերն էլ վերքերից ապաքինվելու նպատակով) մնացել էին Սիսիանում (այդ մասին կիսովի ստորև)՝ հետագայում նորից միանալով Դավիթ-բեկի «վրաստանցիների գումարտակին»:

Առհասարակ, սույն գլխում «վրաստանցի» զորականների մասին խոսելիս՝ նկատի են առնված Դավիթ-բեկի հետ Վրաստանից ժամանած հայ մարտիկները, որոնց մեծ մասը (համենայնդեպս՝ սպայակազմը) իրոք վիրահայեր էին, սակայն շատերն էլ ծնունդով Հայաստանի տարբեր շրջաններից էին, ինչպես, օրինակ, գանձակեցի Մխիթար սպարապետը¹²²⁸, եկդաստանցի Ստեփանոս Շահումյանը¹²²⁹ և գուցե հենց ինքը Դավիթ-բեկը, ով ծագումով, որոշ տեղեկությունների համաձայն, սյունեցի էր¹²³⁰: Ուստի «վրաստանցի» եզրույթի կիրառումը մասամբ պայմանական է, ըստ այդմ էլ՝ չակերտավոր (չակերտների կիրառումն ավելորդ է միայն այն դեպքերում, երբ այս կամ այն գործչի վիրահայ լինելը հստակ է):

Կարևոր է չլիցիթել սույն ուսումնասիրության մեջ «վրաստանցիների գունդ» և «վրաստանցիների գումարտակ» պայմանական անվանումներ կրող զորամասերը: Դրանցից առաջինը Դավիթ-բեկի գլխավորությամբ Վրաստանից ժամանած 2000-անոց գունդն էր, իսկ երկրորդը՝ Նախիջևան գետի ճակատամարտից և դարաշուրտների դեմ տարած հաղթանակից հետո Դավիթ-բեկի կազմավորած նոր՝ 2000-անոց Դրանիկ գնդի կորիզը՝ այն 600-հոգանոց գումարտակը, որի մարտիկներն ուղղակիորեն սերել էին «վրաստանցիների գնդից»:

¹²²⁸ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության: Պրակ II (Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ): Կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան: Երևան, 1960, էջ 64 (ուսանկարտախոսակ XVI 56). հմմտ. **Ե. Լալայեան**. Կապան կամ Ղափան, էջ 197:

¹²²⁹ Տե՛ս **ԱԱ II**, էջ 78 (ծնթ. 12):

¹²³⁰ Տե՛ս **Օրբելյան Մողոմոն**. Դավիթ-բեկի ծագումնաբանության հարցի շուրջը. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1971, №1, էջ 173-184:

Ամփոփենք: Դավիթ-բեկի նորաստեղծ 2000-անոց Դրանիկ գնդի կազմի մեջ էին մտնում հետևյալ զորամասերը. Շինուհայրցիների գումարտակը՝ 550 սուր, Մաղանջուղայեցիների գումարտակը՝ 400 սուր, Դուշիի գումարտակը՝ 200 սուր, Դրիմահայերի (Ավշար երեցի) գումարտակը՝ 250 սուր, Վրաստանցիների գումարտակը՝ 600 սուր:

Այսպիսով, Դրանիկ գնդի գումարտակները հավասարաքանակ չէին: Սա բացատրվում է նրանով, որ Դավիթ-բեկը ցանկացել է պահպանել այդ գումարտակների կազմավորման տեղային-տարածքային բնույթն ու այդ հողի վրա նրանց մարտիկների կողմ համախմբվածությունը՝ իրավացիորեն համարելով, որ այդպես նրանք կմարտնչեն առավել արդյունավետորեն: Սակայն թվում է, թե մինչ այդ՝ 1722 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Թիֆլիսում կազմավորված 2000-անոց «Վրաստանցիների գունդը» պետք է, ընդհակառակը, բաղկացած լիներ հավասարաքանակ՝ 400-հոգանոց հինգ գումարտակներից կամ 500-հոգանոց չորս գումարտակներից: Այսպիսի ենթադրության համար ունենք երեք հիմնավորում:

- 1) Վրաստանում տարբեր վայրերից հավաքագրված 2000 հայ մարտիկներից կազմավորվել էր ոչ թե ինքնապաշտպանական մարտեր մղելու համար նախատեսված մի զորաշուկատ, այլ հեռարշավային գունդ («էքսպեդիցիոն կորպուս»), որի համար տեղային սկզբունքով առանձին ստորաբաժանումների ստեղծումն աննպատակահարմար պետք է լիներ:
- 2) Նախիջևան գետի ճակատամարտից հետո Դավիթ-բեկը Սիսիանից Ղափան է շարժվել 412-հոգանոց գումարտակով, իսկ Սիսիանում թողել է մոտավորապես 500-հոգանոց գումարտակ: Երկու զորամասն էլ բաղկացած էին «Վրաստանցիների գնդի»՝ պարտությունից հետո շարքում մնացած մարտիկներից, բայց այդ գումարտակների 400 և 500 հոգանոց զորակազմերը պատահականություն

չէին, այլ նախկինում եղած կազմակերպական կառուցվածքի ուղիղ արգասիք:

3) Երբ այս տվյալները բաղդատում ենք Օլեարիուսի այն հաղորդման հետ, ըստ որի 1636 թ. պարսկական բանակում եղել է հայ հետևակայիների 2000-հոգանոց մի գունդ, որը բաղկացած էր հինգ 400-հոգանոց գումարտակներից¹²³¹, ապա Դավիթ-բեկի 2000-անոց «Վրաստանցիների գնդի» նույնանման բաժանումը միանգամայն արժանահավատ կերպարանք է ընդունում¹²³²:

Կասկածից վեր է, սակայն, որ «Վրաստանցիների գունդը» բաղկացած է եղել ոչ թե հետևակից, այլ բացառապես հեծելազորայիներից, քանի որ Դավիթ-բեկի գլխավորությամբ դեպի Հայաստան նրա արշավանքը, պարտադրաբար, պետք է սրընթաց և տեղի թշնամական ուժերի համար լիովին անսպասելի բնույթ կրեր:

Դրանիկ գնդի մարտական ու բարոյագաղափարական պատրաստությունը

Դրանիկ գնդի կազմի մեջ կարող էին մտցվել միմիայն մարտական բարձր պատրաստություն ունեցող, գաղափարապես 100 տոկոսով վստահելի ջոկատներն ու մարտիկները: Այդ առումով առանձնանում էին նախևառաջ Վրաստանից Դավիթ-

¹²³¹ **Olearius, Adam.** *The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein...*, p. 155; **Олеарий, Адам.** Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах, с. 526.

¹²³² Այս առումով հետաքրքիր է նկատել, որ XVII դարի Եվրոպայում գումարտակ (battalion) և գունդ (regiment) եզրույթները հոմանիշ էին, թեև հետևակային զնդում կարող էր լինել երկու կամ ավելի գումարտակ (**Childs, John.** *Warfare in the Seventeenth Century.* Washington: Smithsonian Books, 2004, p. 106):

բեկի գլխավորությունը Հայաստան եկած «վրաստանցի» զինվորները, որոնց գաղափարաբարոյական արժեհամակարգը ներծծված էր ազգային-ազատագրական նպատակներով: Այդ հանգամանքը հատուկ նշում է Ղուկաս Սեբաստացին.

«արք... որք նեղեալք և տառապեալք էին ի դառն ծառայութենէ այլազգեաց, արք՝ որք զանձինս իւրեանց եղեալք էին առ ի ազատ լինելոյ ի լծոյ ծառայութեանն այլազգեաց»¹²³³:

Պատահական չէ նաև «վրաստանցի» մարտիկների մարտունակությանը տրված հետևյալ գեղարվեստական բնութագրումը՝ «արք՝ որոց մինն հալածէր զհազարս, և երկուքն՝ զքիւս»¹²³⁴: Այս չափազանցությունը Ղուկաս Սեբաստացին ընդամենն ընդգծում էր այդ զինվորների մարտական ընտիր պատրաստվածությունն ու ռազմական փորձառությունը, որը նրանցից շատերը ձեռք էին բերել պարսկական բանակի հայկրացական ստորաբաժանումների կազմում և հեռավոր աֆղանների դեմ մղված երկարամյա պատերազմներում¹²³⁵: Բացի այդ, Դավիթ-բեկի գործի «վրաստանցի» սպաներից ոմանք, անտարակույս, պետք է լինեին հայոց ապստամբության նախապատրաստական գաղտնի փուլի մասնակիցներ, ասել է թե՛ երգվյալ հայրենասերներ¹²³⁶:

Առկա տեղեկությունները թույլ են տալիս լրացուցիչ հետևություններ անել նաև Դրանիկ գնդի գումարտակների և ջոկատների մասին: Գալով շինուհայրցիների գումարտակին, նկատենք, որ այն սկզբից ևեթ արդարացրել է իրեն՝ հաջող մարտական մկրտություն ստանալով Եռաբլուրում (Ուշթեփե)՝

¹²³³ Համապատում, էջ 149-150: Դատելով այս և մի քանի այլ հադորդումներից, Դավիթ-բեկի և նրա զինակիցների մտայնության մեջ պարզորեն ներթափանցել էին հին և միջնադարյան հայ զինվորականության արժեհամակարգային դրույթները (տե՛ս Այվազյան Ա. Հայ զինվորականության պատմով վարքականոնը (4-5-րդ դդ.), էջ 13):

¹²³⁴ Համապատում, էջ 150:

¹²³⁵ Հայ-վրացական ենթ անվանում Բարթիլի վալիին ենթակա այդ ստորաբաժանումները, ելնելով նրանց էթնիկապես խառը կազմից:

¹²³⁶ Այդ մասին տե՛ս ԱԱ XIV (մաս I-V):

«32 ջիվանշիրներ» ռազմատենչ ցեղախմբի դեմ մղված երեքօրյա կռիվներում, ինչպես նաև, անշուշտ, իր մասնակցությունը բերելով Տաթևի անառիկ բերդի գրավմանը (1722 թ. վերջ-1723 թ. սկիզբ): Շինուհայրցիների նկատմամբ Դավիթ-բեկն առանձնակի վստահություն ուներ, որի դրսևորումներից էր հենց նրանց գյուղն իր իշխանապետության առաջին նստավայր դարձնելը: Այդ որոշման համար հիմք է եղել, իհարկե, նաև այն, որ Շինուհայրը Դավիթ-բեկին ու նրա Դրանիկ գնդին ամենասկզբից տրամադրել է մարտունակ բավականին մեծաթիվ գումարտակ: Բացի այդ, Շինուհայրն իր աշխարհագրական դիրքով բուն Ղափանի հյուսիսային դարպասն էր, որտեղ նաև «մեծ բերդ» կար¹²³⁷:

Այս կապակցությամբ պարզաբանման կարիք ունի այն հարցը, թե հայկական որ զորամասերն են ճակատամարտել «32 ջիվանշիրների» դեմ: Տեր-Ավետիքը նկատում է, որ Դավիթ-բեկը շարժվել է դեպի Եռաբլուր՝ շինուհայրցի մարտիկների գլուխն անցած. «Ժողովեալ առ ինքն զարսն Շնհերու, ել ընդ առաջ նոցա ի յիշդէփէ»¹²³⁸: Ինչպես գիտենք, Շինուհայրցիների գումարտակն այդ պահին բաղկացած էր 550 մարտիկից, սակայն մարտի դաշտում՝ 16,000-անոց քոչվորական զինյալ խուժանի դեմ Դավիթ-բեկը զարմանալիորեն գրոհում է ընդամենը 400 հոգով՝ «ընդ ինքեան առեալ զարս սպառազէնս 400»¹²³⁹: Այս անհամապատասխանությունը բացատրվում է, անտարակույս, նրանով, որ գրոհի նետված 400 մարտիկները ոչ թե շինուհայրցիների, այլ «վրաստանցիների» գումարտակն էր, որը Դավիթ-բեկի գլխավորությամբ ժամանել էր Շինուհայր և այդ պահին իսկապես բաղկացած էր շուրջ 400 հոգուց (Սիսիանից եկած

1237 ԱՍ XI, էջ 71: Այս առումով հետաքրքրական կարող է լինել նաև շինուհայրցիների միջավայրում տարածված այն ավանդույթը, ըստ որի ինքը Դավիթ-բեկն այդ գյուղի ծնունդ էր: Առկա սկզբնաղբյուրների հիման վրա, սակայն, հնարավոր չէ ստուգել այս պնդումը, մանավանդ, որ նմանատիպ ավանդույթներ մինչև օրս պահպանվել են նաև Սյունիքի մի շարք այլ գյուղերում:

1238 ՊՏԱ, էջ 131. Համապատում, էջ 150:

1239 ՊՏԱ, էջ 131:

412 «վրաստանցիներից» ոմանք, հնարավոր է, գտնվել ու վիրավորվել էին մինչ այդ Եռաբլրում Ղառաշոռուների դեմ տեղի ունեցած ճակատամարտում): Դավիթ-բեկը «32 ջիվանշիրների» թվապես գերակշիռ ուժերի դեմ առանց «վրաստանցիների», բնականաբար, չէր ճակատամարտելու: Բայց հիշելով Նախիջևան գետի մոտ իր թույլ տված սխալը՝ սիսիանցի անփորձ մարտիկներին անմիջապես մարտի մեջ մտցնելը¹²⁴⁰ (որը և, ըստ երևույթին, դարձել էր պարտության գլխավոր պատճառներից մեկը), Դավիթ-բեկը Հայաստանում մղած իր երկրորդ մեծ ճակատամարտում առաջին գրոհները ձեռնարկել է փորձառու և լավ զինված («զարս սպառազէնս») 400 «վրաստանցի» մարտիկներով, իսկ շինուհայրցիներին օգտագործել է որպես մարտավարական պահեստուժ (ռեզերվ)՝ օժանդակ հարվածի համար:

«Մաղանջուղայեցիների գումարտակի» ընդգրկումը Դրանիկ գնդի մեջ կարելի է մասամբ բացատրել նրանով, որ այդ ջոկատն առաջիններից էր միացել և հավատարմություն հայտնել նրա գլխավորած ազատագրական ուժերին ու Սյունիքի նորաստեղծ հայկական իշխանությանը, այդպիսով ձեռք բերելով Դավիթ-բեկի վստահությունը: Նույնիսկ Տեր-Ավետիքն ու մելիք Փարսադանն էին ավելի ուշ ներկայացել Դավիթ-բեկին՝ միայն 1723 թ. հոկտեմբերի վերջին-նոյեմբերի սկզբին, մինչ այդ իրենց կազմած ջոկատներով հեռու մնալով Սյունիքում ծավալված արշունակի կռիվներից¹²⁴¹: Մաղանջուղա գավառը, Տաթևի պտղացուցակի տվյալներով, կարող էր տալ 2280 զինվոր (տե՛ս Աղյուսակ Բ), կլորացնելով՝ 2000-2500 զինվոր, որոնցից, Դավիթ-բեկի Դրանիկ գնդում, բնականորեն, ընդգրկված պետք է լինեին լավագույն ռազմիկները:

Դրանիկ գնդի զորակազմում Ավշար երեցի հրամանատարության տակ գտնվող ղրիմահայերի («անեցիների») 250-հոգանոց գումարտակի ընդգրկումն առավել, քան հասկանալի ու

¹²⁴⁰ ԴՄԾ, էջ 121, մանրամասն քննությունը տե՛ս ԱԱ I և ԱԱ II:

¹²⁴¹ ԱԱ III, էջ 79:

բնական է, քանի որ այդ գումարտակի մարտիկները տակավին Ղրիմում (ոմանք էլ գուցե Լեհաստանում կամ եվրոպական ուրիշ երկրներում) ստացել էին ռազմական լուրջ պատրաստություն ու ռազմահայրենասիրական դաստիարակություն և անխտիր բոլորը նվիրյալ հայրենասերներ էին, ինչը ապացուցվում է թեկուզ միայն նրանց Ղրիմից Օսմանյան կայսրության տարածքով գաղտնաբար Հայաստան անցնելով:

Ղուշչիի մեկիքի («Մեկիք Ղուշուի») 200-հոգանոց գումարտակի մասին որևէ լրացուցիչ տեղեկություն չի պահպանվել: Այդ գումարտակի մարտունակության բարձր աստիճանն ինքնին հաստատվում է նրա Դրանիկ գնդի մաս կազմելու հանգամանքով:

Հասկանալի է նաև, որ Դավիթ-բեկի այդ 2000-անոց «գվարդիական» գունդն ունեցել է ամենաընտիր սպառազինությունը, մատակարարվել ու հանդերձավորվել է առաջնահերթ կարգով, թեպետև սյունյաց որոշ զորամասերի սպառազինությունն ու մարտունակությունը, ինչպես ստորև ցույց կտրվի մեղրեցիներին գումարտակի օրինակով, նույնպես շատ բարձր են եղել:

III. 1722-1730 ԹԹ. ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ ԱՆՑԿԱՅՎԱԾ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔՆԵՐԸ

Վերը ճշտված ժամանակագրական ու քանակական նախնական ելակետերից էլ պետք է սկսել Սյունիքում 1722-1730 թթ. գոյացած հայոց զինական ուժի ընդհանուր թվակազմի հաշվարկը:

6628 զինվորներին, որոնք գրանցված են Զորացուցակում, գումարելով այնտեղ շնչված ևս առնվազն 400-ին՝ Սիսիանից բուն Ղափան անցած «վրաստանցիներին», ստանում ենք 1722 թ. վերջին-1723 թ. սկզբին Սյունիքում առկա հայկական մշտական զորքի թիվը՝ մոտ 7000 մարտիկ: Բացառությամբ Վրաստանից ժամանած հայ մարտիկների, այդ զորքը ժողովվել էր շնորհիվ այն մասնակի զորահավաքների, որոնք Սյունիքում անցկացվել էին 1722 թ. ապրիլ-մայիսից սկսած¹²⁴², բայց առավել կազմակերպված բնույթ էին ստացել Վրաստանից Դավիթ-բեկի ժամանելուց հետո՝ օգոստոսի վերջ-սեպտեմբերից ի վեր: Ստորև հատ-հատ քննելու, հաշվառելու և ի մի ենք բերելու աղբյուրներում (գլխավորապես «Ղափանցվոց պատմության» մեջ) արձանագրված՝ 1722 թ. աշնանից ընդհուպ մինչև 1730 թ. Սյունիքում անցկացված բոլոր զորահավաքներն ու դրանց արդյունքները:

¹²⁴² Սյունիքում հայոց ինքնապաշտպանական ուժերի սկզբնական կազմավորման ժամանակը հանգամանորեն ճշտված է իմ «1720-ական թթ. հայոց ազատամարտի քննական պատմություն» տակավին անտիպ մենագրության մեջ:

Դավիթ-բեկի անդրանիկ զորահավաքը Հայաստանում (Սիսիան)
և Նախիջևան գետի ճակատամարտի
հետևանքները

Նախևառաջ հարկ է նկատի առնել 1722 թ. օգոստոսի վերջին կամ սեպտեմբերին՝ դեռևս մինչև Շիրուհայր Դավիթ-բեկի ժամանելը, Սիսիանում նրա անցկացրած անդրանիկ զորահավաքը, որի արդյունքում զինակոչվել էր 4000 տղամարդ¹²⁴³։ Ստեփանոս Շահումյանի պատումում եղած այս հավաստի տեղեկությունը¹²⁴⁴ չի համընկնում Զորացուցակում Տեր-Ավետիքի հաղորդման հետ, ըստ որի՝ 1722 թ. վերջին-1723 թ. սկզբին Սիսիանում տեղակայված էր ընդամենը 500-հոգանոց մի զորամաս։ Իրականում այս երկու տեղեկությունների միջև հակասություն չկա։ Պարզապես 1722 թ. սեպտեմբերին հավաքագրված 4000 սիսիանցի «նորակոչիկներին» շատերը զոհվել էին Դավիթ-բեկի Հայաստանում տված առաջին ու, ցավոք, անհաջող (Նախիջևան գետի) ճակատամարտում, որին հայկական կողմից մասնակցել էր 6000 մարտիկ (2000-անոց «Վրաստանցիների գունդը» և 4000 սիսիանցի նորակոչիկները), սպանվածներով հայերի կորուստները կազմել են 2200 հոգի¹²⁴⁵։ Սկզբնաղբյուրը չի հաղորդում, թե այս զոհերից որքա՞նն էին սիսիանցիները, որքա՞նը՝ «վրաստանցիները»։ Այդ խնդրի ստորև ներկայացվող քննությունն ու պարզաբանումը, ինչպես կտեսնենք, հնարավորություն են ընձեռում գտնելու նաև մի շարք այլ կարևոր հարցերի պատասխանները։

¹²⁴³ ՊՄՇ, էջ 121։ Այս դրվագի մանրամասն քննությունը տե՛ս ԱԱ I-II: Հետաքրքրական է նկատել, որ Ղարաբաղյան ազատամարտի ժամանակ՝ 1992 թ. Սիսիանում ստեղծված չորսվաշտանի լեգենդար գումարտակը բաղկացած էր ընդամենը 555 երկրապահ մարտիկներից։

¹²⁴⁴ Տե՛ս ԱԱ I-II:

¹²⁴⁵ Նույն տեղում։

Այն փաստը, որ ճակատամարտից հետո Դավիթ-բեկը Սիսիանից շարժվել է դեպի բուն Ղափան ընդամենը 412 զինվորով, ինքնին հաստատում է, որ Դավիթ-բեկի գլխավորած «Վրաստանցիների գունդը» Նախիջևանի ճակատամարտում մեծ կորուստներ էր կրել: Ճշտենք, թե մոտավորապես որքա՞ն էին այդ կորուստները:

Վերն արդեն թվարկվեցին Դավիթ-բեկի հետ Վրաստանից դուրս եկած ու մինչև Շինուհայր հասած 12 հարյուրապետների անունները, որոնք Տեր-Ավետիքը տվել է Զորացուցակում՝ «և այլն» արտահայտությամբ ընդգծելով, որ նրանց կազմում եղել են նաև ուրիշ հրամանատարներ¹²⁴⁶: Ստեփանոս Շահումյանի փոխլրացնող հաղորդումից էլ գիտենք, որ այդ հարյուրապետները նախապես թվով քսանն են եղել, որոնցից մեկն ինքը Շահումյանն էր¹²⁴⁷: Վերջինս Տեր-Ավետիքի հիշատակած 12 հրամանատարների թվում չի հիշատակվում: Մեկ այլ հավաստի սկզբնաղբյուրից տեղեկանում ենք, որ Նախիջևան գետի վրա պարտությունից հետո ողջ էր մնացել Դավիթ-բեկի հետ Վրաստանից եկած ևս մեկ հարյուրապետ՝ նրա աներոջ՝ Ղուզանենց Փարսադան-բեկի երեք որդիներից մեկը՝ Աբդուլմասեհը (Աբտլմասեհ), որը հրամանատարական պաշտոնով՝ իբրև «զորապետ» մասնակցել է Սյունիքում մղված բազմաթիվ ազատամարտերի՝ զոհվելով 1726-1728 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ Խոտի (Խոտ) գյուղում, որտեղ և թաղվել է¹²⁴⁸: Արդ,

¹²⁴⁶ Զորացուցակ, էջ 143:

¹²⁴⁷ ՊՍԾ, էջ 121:

¹²⁴⁸ Արքույմասեհի գոհվելու թվականն այդպես ենք որոշում, որովհետև նրա եղբայրների՝ Թադիի և Ռափայելի, 1746 թ. գրած հիշատակարանում նշվում է, որ նա մասնակցել է բազմաթիվ մարտերի ինչպես պարսկական, այնպես էլ օսմանյան զորքերի դեմ, իսկ վերջիններիս հետ Դավիթ-բեկի զորքերը լուրջ մարտերի են բռնվել միայն 1725 թվականից ի վեր. «մեր միւս եղբայր Աբտլմասեհն, որ Վրաստան պարոնի [իմա Վախթանգ Չ-ի կամ նրա որդի Բակարի – Ա.Ա.] հրամանաւն գնացին տեղն զօրաժողով առնելոյ, որ եղբայրս էլ զօրապետ, որոց գլխաւորն էր Ալիխանի որդի Դաւութ պէկն, որ է իմ փեսայ, որք ընդ պարսից և օսմանցոց բազում պատերազմն ետուն և ի վախճանի անկան ի մարտին, որ իմ եղբօր գերեզմանն այժմ ի Խոտի է ի Ղափանումն.

երբ Տեր-Ավետիքի թվարկած 12 զորահրամանատարներին գումարում ենք նաև Ստեփանոս Շահումյանին և Աբդուլմասեհին, պարզվում է, որ Նախիջևան գետի ճակատամարտից հետո Վրաստանից եկած 20 հարյուրապետներից ողջ էին մնացել ոչ թե 12-ը, այլ 14-ը՝ հականե-հանվանե՝ Մխիթար-բեկը, մեծ Գորգին, «վրացի» (=վրաստանցի) Հովհաննեսը, Բանդուր Զաքարիա իշխանը, փոքր Գորգին, Ավթանգիլ իշխանը, «վրացի» (=վրաստանցի) Բայանդուր իշխանը, Ծատուրը, Ղարազյոզը, Թադեոսը, Եղիազարը, Հարությունը, Աբդուլմասեհը, Ստեփանոս Շահումյանը: Այստեղից կարելի է հանգել մի շարք հետևությունների:

Առաջին, Զորացուցակում անվանաբար հիշատակվում է Շինուհայր հասած «վրաստանցի» 12 հրամանատար, այնինչ Վրաստանից Դավիթ-բեկի հետ եկել էր 20 հրամանատար (հարյուրապետ, յուզբաշի): Հետևաբար, չհիշատակված 8 հարյուրապետներից 6-ը (չհաշվելով այդ 8-ի մեջ ողջ մնացած Ստեփանոս Շահումյանին ու Ղուզանենց Աբդուլմասեհին)՝ իրենց հարյուրակների հետ միասին՝ մոտավորապես 600 մարտիկ, զոհվել էին Նախիջևան գետի ճակատամարտում:

Երկրորդ, 1722 թ. սեպտեմբերին Սիսիանում շուտափույթ հավաքագրված, ռազմական բավարար պատրաստություն ու

ի Խոտի գեղումն է վախճանեալ և իմ եղբայրն» («Армянское войско в XVIII веке», док. 79, с. 237-238. այս վավերագրի Հ. Խաչատրյանի հրապարակման մեջ առկա են կետադրական և այլ կարգի սխալ ընթերցումներ, որոնք իմաստային սխալների պատճառ են դարձել նաև նրա ռուսերեն թարգմանության մեջ (նույն տեղում, էջ 451-452): Դավիթ-բեկի զոհվելու մասին Ղուզանենց եղբայրների տեղեկությունը հակասում է «Ղափանցվոց պատմության» հաղորդմանը, ըստ որի՝ վերջինս մահացել էր հիվանդությունից ու «խաղաղությամբ ի տան իւրում» (ՊՏԱ, էջ 142. Համապատում, էջ 177): Առավել հավաստի պետք է համարել մինչև 1730 թ. Սյունիքում գտնված Տեր-Ավետիքի տեղեկությունը (այս մասին մանրամասն տե՛ս ԱԱ VI, էջ 85-100. հմմտ. Փափազյան Հ. Դ. Դավիթ-բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ և հալածությունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրական ուժերի հետ. – ՊԲՀ, 1987, № 1, էջ 90):

փորձ չունեցող մարտիկները Նախիջևան գետի ճակատամարտում տվել են շուրջ 1600 զոհ, կազմելով 2200 սպանված հայերի ավելի քան երկու երրորդը:

Երրորդ, Զորացուցակում թվարկելով Դավիթ-բեկի հետ Շինուհայր մտած հարյուրապետներին, Տեր-Ավետիքը չի տվել Ստեփանոս Շահումյանի և Աբդուլմասեհի անունները, որովհետև այդ երկուսը, լինելով Դավիթ-բեկի առավել վստահված անձանցից, Նախիջևան գետի վրա կրած պարտությունից հետո, հավանորեն նրանից հրաման են ստացել որոշ ժամանակով մնալ Սիսիանում՝ այդ ռազմավարական առումով հույժ կարևոր նահանգի անվտանգությունն ապահովելու համար: Հետևաբար նրանք չէին կարող լինել Շինուհայրում 1722 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին և հաջորդած ձմեռային ամիսներին, որոնց էլ վերաբերում են Զորացուցակի տեղեկությունները: Այս ենթադրությունը հաստատվում է նաև կողմնակիորեն. Ստեփանոս Շահումյանի պատումում իսպառ բացակայում են տեղեկություններն ինչպես Դավիթ-բեկի Շինուհայրում բնակվելու ժամանակահատվածի, այնպես էլ դարաշրջանների ու «32 ջիվանջիրների» դեմ նրա մղած կռիվների մասին: Նախիջևան գետի ճակատամարտն ու հայկական զորքի նահանջը Սիսիան նկարագրելուց հետո Ստեփանոս Շահումյանը վերսկսում է իր շարադրանքը Դավիթ-բեկի Տաթև տեղափոխվելու պահից միայն, ինչը կարող է նշանակել, որ առնվազն այդ երկու դեպքերի միջև ընկած ժամանակահատվածում նա բուն Ղափանում չի եղել, գտնվելով, ըստ ամենայնի, Սիսիանում, և այնտեղից վերադարձել է միայն 1723 թ. գարնանը կամ ամռանը: Որոշ ժամանակ անց Դավիթ-բեկը նշանակել է Ստեփանոսին Գուրհամ-Կենավուզ (Կալեր) գավառի զորապետի տեղակալի պաշտոնում¹²⁴⁹:

Արդարև, Հայաստանում տված իր առաջին ճակատամարտում խոշոր պարտություն կրելուց հետո Դավիթ-բեկն ստիպված էր լինելու Սիսիանում թողնել մի մարտունակ զորախումբ՝

¹²⁴⁹ Զորացուցակ, էջ 143: Համապատում, էջ 161:

հավատարիմ և փորձառու հրամանատարների գլխավորությամբ, որպեսզի թույլ չտար Նախիջևանի խանի Սիսիան ներխուժումն ու այդպիսով հյուսիսից իր թիկունք դուրս գալու միանգամայն սպասելի ու վտանգավոր զարգացումը, ինչպես նաև կանխեր սիսիանցիների՝ ծանրագույն կորուստների պատճառով անտարակույս զգալիորեն սասանված մարտական ոգու վերջնական անկումը: Այն, որ Նախիջևանի խանն իր տարած հաղթանակից անմիջապես հետո այդուհանդերձ չներխուժեց Սիսիան, փաստում է, որ նախ՝ Դավիթ-բեկի ձեռնարկած կանխարգելիչ միջոցառումներն արդյունավետ են եղել, ապա նաև այն, որ Նախիջևան գետի ճակատամարտում պարսից զորքը ևս մեծ կորուստներ է կրել և ի վիճակի չի եղել կրնկակոխ հետապնդել Դավիթ-բեկին ու ամբողջականացնել իր ռազմական հաջողությունը: Նախիջևանի խանը համարձակվեց հարձակվել Սիսիանի վրա մեկուկես տարի անց միայն՝ 1724 թ. մարտի վերջին-ապրիլի սկզբին, երբ բուն Ղափանը ենթարկվել էր համաձայնեցված հարձակման նաև հարավ-արևելքից ու հայտնվել խիստ վտանգավոր իրավիճակում¹²⁵⁰:

Իսկ թե Նախիջևան գետի վրա կրած պարտությունից հետո՝ 1722 թ. աշնանը բարոյահոգեբանական ինչ ծանր մթնոլորտ պետք է տիրեր Սիսիանում, կարելի է կռահել հայոց կորուստները հստակ ուրվագծելու դեպքում: Եթե ճակատամարտից հետո Դավիթ-բեկի Վրաստանից եկած 2000-անոց գնդի շարքերում մնացել էին 14 հարյուրապետ և մոտ 900 մարտիկ (500-ը՝ թողնվել էին Սիսիանում, 412-ը՝ Դավիթ-բեկի հետ շարժվել էին դեպի բուն Ղափան), ապա դա նշանակում է, որ գունդը, բացի 600 սպանվածից, մոտ 500 հոգի էլ կորցրել էր վիրավորների, գերիների և անհետ կորածների հաշվին: Այդպիսով, այդ ճակատամարտում Դրանիկ գնդի ընդհանուր անդառնալի կորուստները կազմել էին շուրջ 1100 հոգի, այսինքն՝ 55 տոկոս:

Սպանվածների և վիրավորների միջև նույն համաչափությունը սիսիանցիների 4000-անոց նորակոչիկ գնդի կորուստնե-

¹²⁵⁰ Տե՛ս ԱԱ I, էջ 120-124, 130-133. ԱԱ II, էջ 78-79, ԱԱ V, էջ 109:

րի վրա արտապատկերելու դեպքում, Նախիջևան գետի ճակատամարտում 1600 սպանված սիսիանցի զինվորներին պետք է գումարել մոտավորապես 1000-1400 ծանր վիրավոր, գերի և անհետ կորած: Այսպիսով՝ սիսիանցիների ընդհանուր անդառնալի կորուստները կազմել են մոտավորապես 2500-3000 մարտիկ, այսինքն՝ շուրջ 70-75 տոկոս: Այդպիսի պայմաններում հայոց զորքի շարքերում մնացած (գուցե նաև ժամանակավորապես տուն վերադարձած) 1000-1500 սիսիանցի անփորձ ու հոգեցնցված նորակոչիկները չէին կարող մարտունակ ուժ համարվել: Դա էլ եղել է այն պատճառը, որ սիսիանցիների զորքի մնացորդները Զորացուցակում առհասարակ չեն նշվել: Անհրաժեշտ էր ամբողջությամբ վերակազմավորել ու համալրել Սիսիանի ջախջախված ու քայքայված անվարժ հարյուրակները, լրջորեն զբաղվել նորակոչիկների մարտական պատրաստությամբ: Որպես փորձառու զորավար՝ Դավիթ-բեկն այդ պահին սիսիանցիներին պարզապես չէր կարող վստահել Սիսիանի ռազմավարական ճակատի պաշտպանությունը, որը Նախիջևանի կողմից բնականորեն խոցելի էր (Բջնաղի անցումով) և բուն Ղափանի համար մեծապես սպառնական: Ուստի տրամաբանական է եզրակացնել, որ Զորացուցակում հիշատակվող Սիսիանի 500-հոգանոց գումարտակն ամբողջությամբ կազմված էր Դավիթ-բեկի Դրանիկ գնդի մարտիկներից, որոնց գլխավորում էին Ղուզանենց Աբդուլմասեհն ու Ստեփանոս Շահումյանը՝ մեկը հրամանատարի, մյուսը՝ նրա տեղակալի կարգավիճակով: Զորացուցակում Տեր-Ավետիքի նշած «Սիսիանի զորավարը», ամենայն հավանականությամբ, Աբդուլմասեհն էր, ով պետք է լավ պատրաստված սպա լիներ, ինչպիսին էին նաև նրա հայրը, երկու եղբայրներն ու փեսան՝ Դավիթ-բեկը: Սիսիանում մնացած գումարտակի մյուս հարյուրապետները, հավանորեն, նորանշանակ էին՝ Վրաստանից ժամանած «կրտսեր սպաների» կամ փորձառու մարտիկների շարքից: Անկասկած, գումարտակի հրամանատարություն ամբողջական աջակցություն և օժանդակություն է ստացել Սիսիան գավառի

ղեկավարներից, հատկապես՝ Անգեղակոթ ու Բռնակոթ խոշորագույն գյուղերի մելիքներից, որոնք դեռևս Իսրայել Օրու ժամանակներից անմիջականորեն ներգրավված էին հայոց ազատագրական պատերազմի նախապատրաստական աշխատանքներում¹²⁵¹։ «Վրաստանցիների» այս 500-հոգանոց գումարտակի հրամանատարությունն և հմուտ մարտիկների վրա, բացի զուտ պաշտպանական խնդիրներից, պետք է դրվեր նաև սիսիանցի նորակոչիկների զորավարժեցումը։ Այլ կերպ ասած՝ այդ գումարտակը կատարելու էր նաև այն դերը, որը, պատմական համանմանությամբ, 2000-2010-ական թթ. կատարում էին ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների զորքերն Իրաքում և Աֆղանստանում՝ անվտանգության ապահովումը քայլ առ քայլ փոխանցելով իրենց իսկ կազմավորած ու զորավարժեցրած տեղական ուժերին։

Դավիթ-բեկի՝ Սիսիանում 500 «վրաստանցի» մարտիկ թողնելու որոշումը, երբ նրանք խիստ անհրաժեշտ էին իրեն բուն Ղափան մուտք գործելու համար, կարելի է լավագույնս պարզաբանել, թերևս, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատմությունից քաղված մի դրվագի օրինակով։ 1943 թ. Կուրսկի ճակատամարտի ընթացքում՝ Կարմիր բանակի մեծ դժվարություններով զարգացող հակահարձակման ժամանակ, Կենտրոնական ռազմաճակատի հրամանատար Կ. Կ. Ռոկոսսովսկուն տրվում է 3-րդ գվարդիական տանկային բանակը՝ Պ. Ռիբելկոյի հրամանատարությամբ։ Բայց Ռոկոսսովսկին որոշում է այդ զորամիավորումը ոչ թե մարտի մեջ մտցնել, այլ դուրս հանել և ուղարկել պահեստազոր, պատճառաբանելով այսպես. «Ո՛չ նա (Ռիբելկոն), ո՛չ էլ նրա ենթակաները դեռ չէին հասցրել ուշքի գալ Բրյանսկի ռազմաճակատում մղած ծանր մարտերից հետո»¹²⁵²։ Չմոռանանք, որ այս դեպքում խոսքը վերաբերում է ծանր կորուստներ կրած, բայց արդեն կայացած

1251 «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 311-314։

1252 Ռոկոսսովսկի Կ. Կ. Չինվորի պարտքը։ Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1970, էջ 300-301։

մարտական զորամիավորմանն ու նրա տաղանդավոր, հետագայում փառաբանված հրամանատարին՝ գեներալ Ռիբալկոյին, որին ինքը Ռոկոսովսկին բնութագրում էր որպես «լավ, վճռական ու մարտական հրամանատարի»¹²⁵³։ 1722 թ. աշնանը Դավիթ-բեկը շատ ավելի մեծ հիմքեր ուներ ռեզերվ դուրս բերել Սիսիանի նորահավաք զորքի մնացորդները, որոնք պետք է ամբողջութեամբ վերակազմավորվեին և ամբողջական մարտական պատրաստություն ստանային։

Արդարև, Նախիջևան գետի կոիվն առաջին խոշոր ճակատամարտն էր, որ Կիլիկիայի անկումից ի վեր հայկական զինուժը տալիս էր ոչ թե զուտ ինֆնապաշտպանական նպատակով, այլ Հայաստանի ազատագրության հարձակողական ծրագրով։ Թեև այսպիսի հստակ պատմաքաղաքական բանաձևումը հասու չէր հայ ժամանակակիցներից շատերին, նրանք բոլորն էլ գիտեին առնվազն այն, որ զինված ազատագրական ելույթ չի եղել իրենց պապերի ու ապուպապերի օրոք։ Միևնույն ժամանակ գաղտնի ազատագրական շարժման հին ղեկավար գործիչները հայեցակարգային խորությամբ էին ընկալում 1722 թ. սկսված զինված պայքարը՝ բնութագրելով այն որպես հայոց պետականության վերականգնման փորձ¹²⁵⁴։

Սովորաբար, երբ զորքի և ժողովրդի հաղթական սպասելիքները չեն արդարանում, առավել ևս՝ բախվում են դառը պարտության, առաջանում է խոր ընկճվածություն, որը հղի է կործանարար հետևանքներով։ Մինչև Նախիջևան գետի ճակատամարտը Դավիթ-բեկի «զօրաշարժութիւնը» մեծ ոգևորու-

¹²⁵³ Նույն տեղում։

¹²⁵⁴ Ըստ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսի, 1722 թ. աշնանն իրենք անչափ ոգևորված էին այն մտքով, որ պայքարում են հայոց պետականության վերաստեղծման համար՝ «...համարելով նոր նորոգել զիշխանութիւն հայոց...» (Եսայի կաթ., էջ 48)։ Այդ պահին հայկական ու վրացական զորքերին Քարթլիի թագավոր Վախթանգ Չ հորդորում էր այսպիսի խոսքերով. «այսուհետև գօրասցիք եւ քաջ լերուք իբրեւ յորդիս գօրութեան եւ յուստեքէ եւ յումէքէ մի՛ երկնչիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից» (նույն տեղում, էջ 49)։

թյուն էր առաջ բերել Հայաստանում, անգամ հարաբերականորեն հեռու՝ Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող հայոց Վասպուրականում¹²⁵⁵։ Ուրեմն որքան ավելի մեծ ու խանդավառ սպասելիքներ էին տիրում Սյունիքում ու մասնավորապես Սիսիանում Դավիթ-բեկի գլխավորած ընտիր հայազնդի այնտեղ հասնելուց հետո։ Եվ առաջին իսկ խոշոր ճակատամարտում պարտությունը հիասթափություն էր առաջացնելու ինչպես նորահավաք հայոց զորքի, այնպես էլ առհասարակ սյունեցիների ու հատկապես սիսիանցիների միջավայրում։ Այդպիսի ճնշող հոգեբանական հարվածը երբեմն դժվարանում են հաղթահարել անգամ կայացած բանակները՝ իրենց թիկունքում ունենալով հանդերձ հզոր պետություն ու պատմականորեն չընդհատված ռազմական ավանդույթներ¹²⁵⁶։

Այսուհանդերձ, Նախիջևան գետի ճակատամարտում պարտություն կրելուց հետո Դավիթ-բեկն ու նրա զինակիցները ամենևին չընկրկեցին, այլ սառնասրտորեն կազմակերպեցին Սիսիանի ամուր պաշտպանությունն ու միաժամանակ սրընթաց արշավեցին դեպի Սյունիքի խորքերը, որտեղ մեկը մյուսի հետևից փայլուն հաղթանակներ տարան մահմեդական գերակշիռ ուժերի դեմ։ Դավիթ-բեկի մարտիկները դրսևորեցին երկաթյա կարգապահություն, գերազանց կազմակերպվածություն ու մարտավարական հմտություններ։ Այս հատկանիշները չէին կարող ինքնըստինքյան ձևավորվել մեկ կամ մի քանի ամսվա ընթացքում։ Դրանք 1722 թ. հայոց զինված ելույթին նախորդող երկար ու մեծածավալ նախապատրաստական աշխատանքի արդյունք էին։ Ամենայն հավանականությամբ, «վրաստանցի» հրամանատարներից շատերը որոշակի ներգրավվածություն են ունեցել ազատագրական շարժման նա-

¹²⁵⁵ Տե՛ս **ԱՁ VIII**. հմմտ. **ԱՁ XIV** (մաս V)։

¹²⁵⁶ Պարտություններից հետո ուշքի չգալու հետևանքների մասին տե՛ս, օրինակ, **Luttwak, Edward N.** *Strategy: The Logic of War and Peace*. Revised and Enlarged Edition. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2001, pp. 7-8։

խորդ գաղտնի փուլում՝ ընդամին ստանալով ռազմական առաջնակարգ կրթություն ու ռազմահայրենասիրական դաստիարակություն:

Նախիջևան գետի անհաջող ճակատամարտից հետո Դավիթ-բեկի գրագետ գործողությունները շատ նման են այն հանձնարարականներին, որոնք հարյուր տարի անց գերմանացի ռազմական տեսաբան Կարլ Կլաուզեկցը տալիս էր խոշոր պարտություն կրած զորքի առաջնորդներին.

ա) ընտիր զորքերից ձևավորել ուժեղ վերջապահ ուժ (ինչը և արեց Դավիթ-բեկը, 500 «վրաստանցիներին» Սիսիանում թողնելով),

բ) այդ զորամասի հրամանատար նշանակել ամենաքաջ ու հավատարիմ զորավարին (Դավիթ-բեկը Սիսիանի գնդի հրամանատարներ նշանակեց իր աներորդի Աբդուլմասեհին և Ստեփանոս Շահումյանին),

գ) բարոյական ուժերի անկում թույլ չտալու նպատակով դիմել հակահարձակումների (Դավիթ-բեկն արշավեց դարաշուրտների և «32 ջիվանշիրների» ցեղախմբի դեմ),

դ) առավելագույնս օգտագործել բնական արգելքները (Դավիթ-բեկն առավելագույն արդյունավետությամբ օգտագործեց Սյունիքի լեռնային տեղանքը)¹²⁵⁷:

Վերոշարադրյալից ևս հետևում է, որ Նախիջևան գետի ճակատամարտից հետո վերակազմվել է ոչ միայն Սիսիան գավառի նորահավաք զորքը, այլև «Վրաստանցիների գունդը»: Վերջինիս հարյուրականների թիվը 20-ից իջեցվել է 9-ի, որոնցից 5-ը մնացել են Սիսիանում, իսկ 4-ը՝ շարժվել դեպի բուն Ղափան: Դավիթ-բեկը թողել է Սիսիանում ողջ մնացած 14 հարյուրապետներից երկուսին, իսկ 12-ին տարել իր հետ, քանի որ բուն Ղափանում նախատեսվում էին և՛ նոր զորագնդերի կազմավորում, և՛ թեժ կռիվներ:

¹²⁵⁷ Հմմտ. Clausewitz, Carl von. On War. Eds./trans. Michael Howard and Peter Paret. New York: Alfred A. Knopf, 1993, pp. 322-323:

Ձորացուցակում նշված են միայն որոշակի պահին ու որոշակի վայրում եղած հրամանատարները՝ նրանք, ովքեր Դավիթ-բեկի հետ ժամանել էին Շինուհայր 1722 թ. աշնանը: Այդ իսկ պատճառով էլ «Վրաստանցիների գումարտակի» հրամանատարներին թվարկելիս Տեր-Ավետիքն անուն առ անուն հիշատակել է միայն 12 հրամանատարների՝ բաց թողնելով Ստեփանոս Շահումյանին և Աբդուլմասեհին, որոնք մնացել էին Սիսիանում: Համոզիչ ու վերջնական բացատրություն է ստանում նաև նույն Տեր-Ավետիքի մեկ այլ տեղում տված տեղեկությունն առ այն, որ Սիսիանից դեպի Շինուհայր Դավիթ-բեկը շարժվել էր 412-հոգանոց զորքով՝ «եկեալ Դաւիթ Պէկն ի Խափան 412 արամբ»¹²⁵⁸: Ոչ ավելի, ոչ պակաս, այլ հենց 412 հոգուց բաղկացած լինելը նշանակում է, որ այդ զորամասում եղել է 400 մարտիկ և 12 հրամանատար: Իսկ եթե հաշվելու լինենք նաև նրանց գլխավոր հրամանատար Դավիթ-բեկին, ապա ստույգ թիվը կլինի՝ 413 զինվորական:

Փաստորեն, այդ 12 «վրաստանցի» հարյուրապետներից 8-ը մնացել էին առանց հարյուրակի: Բայց Շինուհայրում հաստատվելուն պես՝ Դավիթ-բեկն անմիջապես հանձնարարել է նրանց նորահավաք զորքերի հրամանատարությունն ու մարտական պատրաստումը: Այսպես, 1723 թ. սկզբին իշխան Բալանդուրը (Պալինտուր, Պալնտուր) առաքվել է Չավնդուր որպես Թորոս-բեկ զորավարի տեղակալ՝ տեղում հայոց գնդերը համալրելու, վարժեցնելու և գլխավորելու առաջադրանքով¹²⁵⁹: Մոտավորապես նույն ժամանակ Ստեփանոս Շահումյանը (հետ կանչվելով Սիսիանից) առաքվել է իր հայրենի Կալեր գավառը և նշանակվել Գուրհամ-Կենավուզ (Կալեր) գավառի փոխհրամանատար՝ Պապ զորավարի տեղակալ¹²⁶⁰:

¹²⁵⁸ ՊՏԱ, էջ 131:

¹²⁵⁹ ՊՏԱ, էջ 132. Համապատում, էջ 150:

¹²⁶⁰ Չորացուցակ, էջ 143. հմմտ. Համապատում, էջ 161: 1724 թ. հուլիսին Մեղրիի հաղթանակում ունեցած դերակատարության դիմաց՝ Ստեփանոսին են տրվել նաև «երեք Մելիքների երկիրն (Համապատումում՝ կալվածքները) ու իշխանությունը» «որպեսզի նա միայն իշխեսցե՛ւ եւ դատեսցե՛ զնոսա» (ՊՏԱ,

Չորացուցակում հիշվող Սիսիանի 500-հոգանոց գումարտակն ընդգրկում էր մշտական պատրաստության մեջ գտնվողներին միայն, մինչդեռ անհրաժեշտության դեպքում նրանց կարող էին արագ միանալ սիսիանցի առնվազն 1000-1500 ողջ մնացած նորակոչիկ մարտիկները։ Սիսիանի պահեստազորում գտնվող այդ ուժերը 1722 թ. վերջերից սկսած պետք է համալրվեին ինչպես Նախիջևան գետի ճակատամարտում վիրավորված մարտիկների մի մասի շարք վերադառնալու հաշվին, այնպես էլ հետագայում օպերատիվ-ռազմավարական դրուժյան ընդհանուր վատթարացման բերումով անցկացված նոր զորահավաքների արդյունքում։ Սիսիանում ևս մեկ զորահավաք Դավիթ-բեկն անձամբ անցկացրել էր 1724 թ. փետրվար-մարտամիսներին (այդ մասին կիսոսվի ստորև՝ Դարպասի զորահավաքին վերաբերող ենթագլխում)։ 1723-1730 թթ. Սիսիանում անցկացված լրացուցիչ զորահավաքները պետք է համալրեին տեղի գունդը նոր մարտիկներով, ավելի ստույգ՝ ևս 2000 հոգով։ Այս թիվը որոշելու համար հիմք ենք ընդունել Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագրով Սիսիանի զորահավաքային ընդհանուր կարողության գնահատումն իբրև 6000 մարտիկ, որից 4000-ին, ինչպես գիտենք, Դավիթ-բեկը զինվորագրել էր դեռևս 1722 թ սեպտեմբերին։

Տաթևի պտղացուցակի տվյալներով Սիսիանն ուներ 30 գյուղ («Բեռնակոթ, Տնկուլափոս, Տուլորս, Թխունիս, Բարծրաշեն, Տաստակերտ, Արաւիս, Բընունիս, Աղահի, Լըթօքիս, Կիրակոսիկ, Կլևանց, Կարմիրշեն, Շաքի, Ընկղակոթ, Բլէկանց, Շաղատ, Մազրէն, Առուքլուն, Շուքար, Խոընդուզն, Փուլն, Բորտի, Բերգատակն, Քարատակն, Պազարչայն, Խորթանց, Մխուրն,

էջ 134. Չորացուցակ, էջ 143)։ Եթե նկատենք, որ Մեղրիի հաղթանակից մոտ մեկ ամիս առաջ Դավիթ-բեկը գլխատել էր Գուրիամ-Կենավուզի տիրակալ Պապ զորավարին և բռնագրավել նրա ամբողջ ունեցվածքը («գտուն նորա աւար էառ», ՊՄԾ, էջ 126. հմմտ. ՊՏԱ, էջ 134), ապա Ստեփանոսին տրված «ներք Մելիքների» երկիրն ու կալվածքները նախկինում պատկանած պետք է լինեին հենց Պապին։ Այսինքն՝ Ստեփանոս Շահումյանը նշանակվել է Կենավուզի (Գուրիամ) իշխան։

Ձկնարած, Գթանց»), որոնք միասին կարող էին զինվորագրել 11,875 մարտիկ (տե՛ս Աղյուսակ Բ): Սակայն տվյալ դեպքում Իսրայել Օրու հաղորդած տեղեկությունն ավելի ստույգ պետք է համարել, քանի որ նա ժամանակագրորեն ավելի մոտ է 1720-ական թվականներին, քան նշված հարկացուցակը:

Մարտական ուսուցում ստանալուն զուգահեռ՝ այդ նորակոչիկները հաջորդաբար մտցվելու էին Սիսիանի մշտական զորքի մեջ: Հետևաբար, 1722-1730-ական թթ. Սիսիանում տեղակայված հայոց մշտական զորքի թվակազմը եղել է նվազագույնը 3000 մարտիկ, այսինքն շատ ավելին, քան Զորացուցակում նշված 500 հոգին: Իրականում այդ թիվն էլ կարող էր կրկնապատկվել, եթե Սիսիանի գավառն անցներ կենաց ու մահու ինքնապաշտպանական կոիվների և 1 զինվոր զինակոչեր ոչ թե 10, այլ 5 հայ բնակիչների թվից, ինչպես դա արվել էր 1724 թ. Երևանի պաշտպանության ժամանակ¹²⁶¹: Շատ հնարավոր է, որ Սիսիանում այդպես էլ արվել է 1726 թ. սկզբին, երբ Վայոց ձորը զավթած օսմանյան բանակը փորձ արեց մտնել Սիսիան, բայց ջախջախիչ պարտություն կրեց Սիսիանում տեղակայված հայոց զորքից, որը, հակահարձակման անցնելով, ազատագրեց նաև Վայոց ձորը¹²⁶²:

Ինչևիցե, շարունակենք Սյունիքի առանձին գավառներում ու խոշոր բնակավայրերում անցկացված զորահավաքների և դրանց արդյունքների վերլուծությունը:

¹²⁶¹ Տե՛ս աստ, գլուխ «X. Համեմատական հաշվարկ...» (եկթագլուխ՝ «1724 թ. Երևանի հայոց պաշտպանների զորախմբերն ու ընդհանուր թվաքանակը...» և հաջորդ ենթագլուխները):

¹²⁶² Տե՛ս աստ, գլուխ «VI. Դարավազյազ (Վայոց ձոր), Քոլանի (Ծարայ երկիր, Չարուզքի) և Վարանդա»:

Չավնդուր և Փոֆր Սյունիք
(=բուն Ղափան, Հաբանդ, Ներաոյալ
Հալիձորի գավառը)¹²⁶³

Չավնդուրում առաջին խոշոր զորահավաքն անցկացրել է Թորոս իշխանը (Թորոս-բեկը) Դավիթ-բեկի՝ Տաթևի բերդը գրավելուց հետո, այսինքն՝ 1722 թ. վերջին-1723 թ. սկզբին¹²⁶⁴։ Թորոսը ներկայանում է Դավիթ-բեկին, ստանում է նրանից «զօրապետի» կոչում և, վերադառնալով Չավնդուր, մեծ զորահավաք անցկացնում այնտեղ։ Այդ զորահավաքի և զորքի կազմավորման ընթացքը հակիրճ նկարագրված է Համապատում բնագրում՝ մի երրորդ լրատուի¹²⁶⁵ պատմածի հիման վրա.

«...և առեալ ի նմանէ (իմա Դավիթ-բեկից՝ Ա.Ա.) գիշխանութիւն զօրապետութեան, ... խաղայր գնայր ի Չավնդուր, եւ զարս տեղոյն առ ինքն ժողովէր, կարգէր կազմէր զնոսա գունդս գունդս, եւ ի վերայ նոցա կացուցանէր հարիւրապետս եւ հիսնապետս»¹²⁶⁶։

¹²⁶³ Հատուկ Դավիթ-բեկի «Պատմության» համար Ղուկաս Մեբաստացու պատրաստած քարտեզում (Պատմություն Ղափանցոց, էջ 67, քարտեզը տե՛ս նույն տեղում, 49-րդ էջից առաջ՝ ներդիրում) Փոքր Սյունիքը տեղադրված է «Հալիձոր» (իմա՝ Ողջի) և «Չավնդուր» (իմա՝ Ծավ կամ Բաստու. վերին հոսանքում կոչվում է նաև Ծիշկերտ, ստորին հոսանքում՝ Խաչին կամ Ծիկահող) գետերի միջև։ Հալիձորի բերդը նշված է նույն գավառի մեջ։ Այս և հաջորդիվ թվարկվող Չավնդուր և Կենավուզ գավառների ընդգրկած տարածքի և բնակավայրերի մասին տե՛ս **ԱԱ XI**։

¹²⁶⁴ ՊՄԾ, էջ 122. ՊՏԱ, 132։

¹²⁶⁵ Այս լրատուի մասին տե՛ս **ԱԱ X**։

¹²⁶⁶ Ըստ Համապատումի, Թորոսը Չավնդուրից ներկայանում է Դավիթ-բեկին նրա Սիսիան գավառ մտնելուն պես (Համապատում, էջ 154)։ Սա Ղուկաս Մեբաստացու վրիպումը պետք է համարել, քանի որ նրա գլխավոր լրատուները՝ և՛ Ստեփանոս Շահումյանը, և՛ Տեր-Ավետիքը, չուրանալով հանդերձ Թորոսի՝ Դավիթ-բեկին առաջինը ներկայանալու փաստը, այդուամենայնիվ երկուսն էլ այդ դեպքը ժամանակագրում են Տաթևի բերդի գրավումից անմիջապես հետո, որը և անշուշտ համապատասխանում է իրականությանը։

Այս նկարագրությունն ինքնին հետաքրքրական է, քանի որ որոշակի պատկերացում է տալիս զորահավաքների կազմակերպման մասին¹²⁶⁷:

Հենց այս զորահավաքի շնորհիվ է Չավնդուրում Թորոս-բեկի ենթակայության տակ գտնվող զորքի թիվը հասել Զորացուցակում նշված 2000 մարտիկի:

Չավնդուրում երկրորդ զորահավաքը Թորոս-բեկն անցկացրել է 1723 թ. վերջին-1724 թ. սկզբին, իր մարտիկների թիվը հասցնելով 6000-ի¹²⁶⁸, այսինքն՝ 4000 մարդով համալրելով իրեն մինչ այդ ենթակա զորքը: Տաթևի պտղացուցակի տվյալներով, Չավնդուրի 23 ավաններն ու գյուղերը (Շաշգետ, Նատիրն, Թրնմունանց, Ծաւն, Լըզլարաղաշ, Սարաշն, Շէկահող, Կեղծահանդ, Բերմնի, Քարազլուխն, Թօփ, Ատոտուն, Խորձորն, Քօթանլարն, Ածոբի, Բարթաղն, Չինարի, Բարեբարթաղ, Տնկունակետ, Կարմրահողուտ, Հանդիփովշան, Հնձանալի, Զանալու շէնն, Պրթէլանց) ընդհանուր առմամբ կարող էին տալ 4865 մարտիկ (տե՛ս Աղյուսակ Բ), եթե կլորացնենք՝ 5000 մարտիկ¹²⁶⁹: Այս թիվը շատ մոտ է մի քանի տասնամյակ անց՝ 1724 թ., Թորոս-բեկի հավաքած 6000-անոց զորախմբին:

¹²⁶⁷ 1722 թ. Սյունիքում, Արցախում և Հայաստանի հարակից մի շարք շրջաններում իրականացված հայոց զորահավաքները նախապատրաստած խորիրոգաժողովների և պարտադիր միջոցառումների մասին որոշակի պատկերացում է տալիս նաև Վանա լճի Լիմ անապատի միաբան Մխիթար արեղայի 1722 թ. գրած հիշատակարանը, մասնավորապես, նրա հետևյալ հատվածը. «...իշխանք և պարոնք և Մելիքք և տանուտէրք յօժարեացին վասն պատերազմի հաւաքելոց գառնս բազումք քաջակորով և կռուարար, և հայթայթելոյ ուտեստս կռուապաշարոյ, սայրք և նժոյգս բազումս և պիտոյս բազմազանս, դամուրս (իմա երկաթ, այստեղ՝ առճիճ - Ա.Ա.) և նաս և բոյրդս և ցորեսանս և ոչխարս» (մանրամասն տե՛ս ԱԱ VIII): Զորահավաքային շարժմանը Հայոց եկեղեցու մասնակցության մասին տե՛ս ԱԱ IX, էջ 132-134:

¹²⁶⁸ ՊԱՇ, էջ 124-125. Համապատում, էջ 157-158 (Համապատումում Ղուկաս Սեբաստացին հստակ չի նշում Թորոս-բեկի զորքի թիվը՝ հավանաբար, չցանկանալով ընդգծել հայերի կրած մեծ կորուստները):

¹²⁶⁹ Ղուկաս Սեբաստացու տվյալների համաձայն, Չավնդուրի իշխանանիստ կենտրոնը եղել է Եփեսոսը, որն, ըստ երևույթին, ամրոցի անուն է (տե՛ս ԱԱ XI, էջ 70):

Ողբերգականորեն, 1724 թ. մարտի 29-ապրիլի 4-ի միջև ընկած միջոցին Բարգուշատի սահմանին, Եղահորդ գյուղի (այժմ՝ Եղվարդ) մոտակայքում¹²⁷⁰ Բարգուշատի սուլթանի¹²⁷¹ 18,000-անոց բանակի դեմ տեղի ունեցած ճակատամարտում, մելիք Ֆրանգյուլի դավաճանություն հետևանքով, Թորոսի զորքը դարանակավում է և կործանվում՝ տալով 4600 զոհ: Մարտի դաշտում ընկնում է նաև ինքը Թորոս իշխանը¹²⁷²:

Այս եղբրական դեպքին զուգահեռ՝ 1724 թ. մարտի 29-ի և ապրիլի 4-ի միջև նույն օրերին, Դավիթ-բեկի գլխավորած զորքից 900 մարտիկ զոհվում է Սիսիանի ճակատում՝ Նախիջևանի խանի 14 հազարանոց բանակի միաժամանակյա (Բարգուշատի սուլթանի հետ համաձայնեցված) հարձակումը հետ մղելիս¹²⁷³: Նախիջևանի խանին այդպես էլ չի հաջողվում գրավել Սիսիանը, հետևաբար՝ հայոց զորքը խոշոր զոհերի գնով կարողացել էր հետ շարտել թշնամուն՝ իհարկե, նրան ևս պատճառելով մեծ կորուստներ:

Սիսիանից Հալիձոր վերադառնալուն պես՝ ապրիլ-մայիսին, Դավիթ-բեկը զորահավաք է անցկացրել Փոքր Այունիքում (1720-ական թթ. ավելի հայտնի էր որպես «Հալիձորի երկիր», իսկ XVII դարում՝ Աճանան), այնուհետև նաև Չավնդուրում. «Եւ անտի եկն Դաւիթ Պէկն ի Հալիձոր, եւ ժողովեալ արսն տեղ-տյն՝ գնաց ի Շիշկե[ր]տ»¹²⁷⁴: Այն, որ «ժողովեալ զարսն տեղ-

¹²⁷⁰ Եղահորդ (Աղահորդ, Աղահուրդ, Աղավուրդ, Եղահորդ, Եղավարդ, Եղավարտ, Եղավերդ) գյուղը գտնվում է Կապան քաղաքից մոտ 16-17 կմ հյուսիս-արևելք: Ծակատամարտը տեղի է ունեցել գյուղից 9 կմ դեպի արևելք ընկած Շուշանների դաշտում (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 2: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1988, էջ 192): Բառարանում ճակատամարտի թվագրումը 1725 թ. սխալմունք է (նույն տեղում):

¹²⁷¹ Պարսկական բանակում «սուլթանը» միջին սպայական աստիճան էր, որը մոտավորապես համարժեք էր արևմտյան «կապիտանին»:

¹²⁷² ՊՍԾ, էջ 124-125. Համապատում, էջ 157-158 (մանրամասն քննությունը տե՛ս ԱԱ I, էջ 130-134):

¹²⁷³ Տե՛ս ԱԱ ԱԱ I և ԱԱ IV:

¹²⁷⁴ ՊՏԱ, էջ 134:

ւոյն» արտահայտութիւնը տվյալ դեպքում նշանակում է հենց զորահավաք, հաստատվում է հաջորդ իսկ տողերում, ուր ասված է, որ նա Շիրշկերտից (ինչպես ստորև ճշտվելու է՝ հունիսին) «գնաց ի Չանդուր, ամդ եւս զօրածողով լեալ» (ընդգծումներն իմն են՝ Ա.Ա.)¹²⁷⁵:

Վերոհիշյալ արտակարգ զորահավաքներով Դավիթ-բեկը նպատակ ուներ համալրելու 1724 թ. մարտի 29-ից մինչև ապրիլի 4-ը Սյունյաց զինուժի ծանր կորուստները Սիսիանի և Չավնդուրի ճակատներում: Ի դեպ, այս երկու զորահավաքների մասին Տեր-Ավետիքի տեղեկութիւնները Ղուկաս Սեբաստացին ընդհանրապես չի մտցրել իր շարադրած Համապատում բնագրի մեջ, ինչն ի ցույց է դնում այդ հայրենասեր վանականի՝ ռազմական փաստերի նկատմամբ ոչ մասնագիտական մոտեցումը:

1724 թ. ապրիլ-մայիսին Փոքր Սյունիքում անցկացված զորահավաքը, անշուշտ, առաջինը չէր: Դեռևս մինչև Դավիթ-բեկի Սյունիք ժամանելն այս գավառի մեկիք Փարսաղանն ու նրա փեսա Տեր-Ավետիքն արդեն զորակոչել էին ավելի քան 700 մարտիկ՝ կազմելով նրանցից երկու գումարտակ (250 սուր՝ առաջինի, 468-ը՝ երկրորդի հրամանատարութեան ներքո): Եվս մեկ խոշոր զորահավաք այստեղ անցկացրած պետք է լիներ Դավիթ-բեկն ինքը՝ 1723 թ. օգոստոսից մինչև հոկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում, այսինքն՝ երբ նա ավարտին հասցրեց Հալիձորի կուսանոցի վերածումը նստավայր-բերդի և իր նստավայրը Տաթևից տեղափոխեց Հալիձոր¹²⁷⁶: Հալիձորն իր իշխանապետութեան նստավայր ընտրելը պայմանավորված էր ոչ միայն Փոքր Սյունիքի ռազմավարական հաջող դիրքով, այլև այդ գավառի մարդաշատութեամբ: Ըստ Տաթևի պտղացուցակի, XVII դարի վերջին Աճանանը (=Փոքր Սյունիք=Հալիձորի երկիր) ուներ 26 գյուղ՝ «Խոտանան, Գորդնի, Թիլիկանց, Հոռմանց,

¹²⁷⁵ ՊՏԱ, էջ 134:

¹²⁷⁶ ԱԱ II, էջ 76-80: ԱԱ III, էջ 63-80:

Խըսթադն, Առչաձոր, Շրվենանց, Նորաշինիկ, Ձորեր, Եղենկն, Կաւարտ, Դաթարն, Ձաղու, Վանֆն, Հալիձոր, Խնկանց, Ընստումանց, Քօլու, Վչֆան, Բեխն, Պաղավերն, Վանֆն, Գըթգոմ, Սըհակ, Ընսկեհան, Պէնանէշէն»՝ 50,000 ընդհանուր բնակչությամբ (տե՛ս Աղյուսակ Բ)։ Ըստ այսմ, 1722-1730 թթ. Հալիձորի երկրում անցկացված գորահավաքների արդյունքում հավաքագրված մարդկանց քանակը չէր կարող 5000-ից պակաս լինել։ Դրանցից Դավիթ-բեկի Դրանիկ գնդի մեջ մտցվել էին միայն մեկիք Փարսադանի և Տեր-Ավետիքի գլխավորած երկու առանձին վերոհիշյալ գումարտակները՝ ընդամենը շուրջ 700 սուր։

Չավնդուրում մեզ հայտնի հաջորդ՝ երրորդ զորահավաքն անցկացրել է, ըստ այն հիշատակած Տեր-Ավետիքի, անձամբ Դավիթ-բեկը։ Տեր-Ավետիքն այդ զորահավաքը ժամանակագրում է Շիշկերտում Պապ զորավարի գլխատումից անմիջապես հետո («Եւ անտի գնաց ի Չավնդուր, անդ եւս զօրածողով լեալ»), հետևաբար, կարող ենք եզրակացնել, որ այն անցկացվել է 1724 թ. հունիսին¹²⁷⁷։

Քանի՞ մարտիկ է հավաքագրել Չավնդուրում Դավիթ-բեկը։ Այս և Սյունյաց գործին վերաբերող կարևոր այլ հարցերը հնարավոր է պարզել մի շարք փոխլրացնող հաղորդումների հիման վրա։ Սկզբում ներկայացնենք այդ հաղորդումները։

Տեղեկանալով Կենավուզի վրա մահմեդական 8000-անոց բանակի հարձակման ու Պապ զորավարի նահանջի մասին, Դավիթ-բեկը 2800-հոգանոց գնդով Հալիձորից շարժվում է թշնամուն ընդառաջ¹²⁷⁸։ Այս լուրն առնելով՝ Օրդուբազի մահմեդականների զորքը նահանջում է, որից հետո Դավիթ-բեկն անցնում է Կալեր, ապա Չավնդուր, որտեղ էլ զորահավաք է անցկացնում, իր այդ զորքով ավերում է Շահալապակուրի մահմեդա-

¹²⁷⁷ ՊՏԱ, էջ 134. հմմտ. ՊՄԾ, էջ 126-127. Համապատում, էջ 159-160։ Օրդուբազի Կենավուզի (Գուրիամ) վրա հարձակումը, Պապ զորավարի նահանջը և այդ պատճառով Դավիթ-բեկի հրամանով նրա գլխատումը տեղի են ունեցել 1724 թ. հունիսին (տե՛ս ԱԱ IV, էջ 103-104)։

¹²⁷⁸ ՊՄԾ, էջ 126։

կան գյուղախումբեր, իսկ երբ Ծավում լուր է ստանում Կենավու-
զի վրա մահմեդական 12,000-անոց բանակի նոր հարձակման
մասին, նրանց դեմ է դուրս գալիս արդեն 4000-անոց զորքով,
ինչը նշանակում է, որ Չավնդուրում նա հավաքագրել էր 1200
զինվոր: Լճկինի մոտ մեկօրյա ճակատամարտ մղելուց հետո
Դավիթ-բեկը, իր մոտ եղած ամբողջ զորքի հետ միասին, Դաշ-
տունի լեռնանցքով նահանջում է դեպի Հալիձոր¹²⁷⁹: Նրա նա-
հանջից հետո Գուրհամի և Չավնդուրի լավագույն մարտիկնե-
րից բաղկացած 2000-անոց մի զորագունդ սրընթաց արշավում
է Մեղրիին օգնության և այնտեղ հաղթական ճակատամարտ
տալիս քաղաքը պաշարած մահմեդական բանակի դեմ: Իրա-
դարձությունների այս շարանի վերլուծությունը հանգեցնում է
հետևյալ եզրակացություններին:

1724 թ. հունիսին Դավիթ-բեկը Չավնդուրում հավաքագրել
էր 1200 զինվոր, որոնք էլ միանալով իր 2800-հոգանոց զորքին
կազմել էին այն 4000-անոց զորաբանակը, որը ճակատամարտ
տվեց Լճկինի մոտ, ապա և Դաշտունի լեռնանցքով նահանջեց
դեպի Հալիձոր: Այդ 4000-անոց զորաբանակում ընդգրկված
1200 չավնդուրցի մարտիկները հավաքագրվել էին Դավիթ-բե-
կի անմիջական հրամանատարության տակ գտնվող զորքի մեջ
մտցվելու հատուկ նպատակով: Հետևապես, նրանք նորակոչիկ-
ներ չէին, այլ փորձառու մարտիկներ: Բայց նրանք Չավնդու-
րում տեղակայված հայոց մշտական շարժունակ զինուժի (որն
այդ պահին գլխավորում էր Բայանդուր իշխանը) մաս չէին
կազմում, այլ, պետք է կարծել, ընդգրկված էին տեղական ինք-
նապաշտպանական ինչ-որ առանձին ջոկատներում: Ավելաց-
նելով անձամբ իր ենթակայության տակ գտնվող զորքի թվա-
քանակը, Դավիթ-բեկը փորձում էր այդպիսով ամրացնել Սյուն-
յաց կենտրոնական իշխանությունը: Միաժամանակ, նա բավա-
րար չափով ուժեղ էր թողել Չավնդուրում ու Գուրհամում՝ այդ

¹²⁷⁹ ՊՏԱ, էջ 134: Այդ ճակատամարտի մեկնաբանությունների քննադատու-
թյունը տե՛ս ԱԱ XI:

շրջանների արդյունավետ պաշտպանությունն իրականացնելու համար: Դրանց միայն մի մասը՝ 2000 լավագույն և, ըստ երևույթին, հեծյալ մարտիկներին գլխավորելով էլ Բայանդուր իշխանը փութով արշավել էր Մեղրիին օգնության ու մեկ օրում հասել այնտեղ¹²⁸⁰ (Չավնդուրում և Գուրհամում եղած հայկական զինուժի ամբողջ կազմը պարզապես չէր կարող լեռնային դժվարանցանելի ճանապարհներով այդպիսի կայծակնային արշավանք իրագործել)¹²⁸¹: 1724 թ. հունիսին Դավիթ-բեկի Չավնդուրում անցկացրած զորահավաքից հետո էլ այդ գավառում անշուշտ անցկացվել են լրացուցիչ, արտակարգ զորահավաքներ, քանի որ պատերազմը սյունյաց հայոց իշխանապետության դեմ հետագայում ոչ միայն չդադարեց, այլև ավելի սաստկացավ: Դատելով վերոշարադրյալից, կարելի է պնդել, որ 1722-1730 թթ. Չավնդուրում հավաքագրվել է, ընդհանուր առմամբ, նվազագույնը շուրջ 8000 հայ մարտիկ (այդ թվում՝ 1722 թ. մինչև 1724 թ. մարտ ամիսը Թորոս-բեկի զորակոչած 6000, 1724 թ. հունիսին Դավիթ-բեկի հավաքած 1200-ը և 1725 թ. մինչև 1730 թ. ընկած ժամանակաշրջանում դրանց համալրած, պայմանական ու կլորացված թվերով, առնվազն ևս 800 մարտիկները): Այսպիսով, իննամյա ինքնապաշտպանական կատաղի կռիվների թոհուբոհում, Չավնդուրի հայությունը գերազանցել է «10 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ զորահավաք անցկացնելու տակավին Խորայել Օրու մշակած

¹²⁸⁰ Ըստ Ստեփանոս Ծահումյանի, Բայանդուր իշխանը Չավնդուրից «ել նոքօր [2000-անոց զորքով] եւ գնաց բանակեցաւ այն զիշեր ի Մագրան աւանն... եւ մերձ յառաւօտուն պահու՝ ելին կազմեցան եւ անցին գնացին ի կողմանցն Ափկու, եւ հասին ի Մեղրի» (ՊՄԸ, էջ 127. հմմտ. Համապատում, էջ 161):

¹²⁸¹ Բայանդուր իշխանի գլխավորությամբ իրականացված այդ արշավանքի արագության մասին է վկայում այն, որ մահմեդական զորքը, տեսնելով իր առջև կանգնած հայկական կազմ ու պատրաստ զնդերը, չի հավատում, որ ինչ-որ տեղից մեղրեցիներին օգնություն է հասել, այլ, ճակատագրական սխալ թույլ տալով, թյուրիմացաբար մակաբերում է, թե «մեղրեցիքն կանանց իւրեանց զգեցուցեալք են զգեստ առնացի եւ զարդ պատերազմի, եւ տուեալ զբազում սուտ դրօշակս ի ձեռս նոցա՝ առ ի երկեցուցանել զմեզ» (ՊՄԸ, էջ 128. հմմտ. Համապատում, էջ 160):

սկզբունքը (որի դեպքում զորակոչվածների ընդհանուր քանակը Չավնդուրում հասնելու էր 5000-ի) և գրանցել «10 բնակչից 1,6 զինվոր» զորահավաքային արդյունք՝ մոտենալով 1724 թ. Երևանի հայոց «10 բնակչից 2 զինվոր» ցուցանիշին:

Փոքր-ինչ շեղվելով, տեղին կլինի նկատել նաև, որ «Ղափանցվոց պատմության» մեջ զորահավաքի անցկացումը վերոնշյալ «ժողովեալ զարսն» բառերով արտահայտվում է բազմիցս՝ «ժողովեաց զարսն տեղւոյն առ ինքն»¹²⁸², «ժողովեաց առ ինքն զարսն Շնհերու»¹²⁸³, «ժողովեալ զարսն Տաթևու առ ինքն»¹²⁸⁴ և այլն: Առհասարակ, գրաբարում դեռևս հին շրջանից «ժողովել» բառը, երբ այն օգտագործվել է ռազմական ենթաշարադրանքում, նշանակել է զորաժողով կամ զորահավաք¹²⁸⁵: 1720-ական թթ. հայերեն այդ բառեզրային արտահայտությունը՝ զորահավաք անցկացնելու և դրա արդյունքում զորք կազմավորելու իր ավանդական իմաստով, բառացիորեն թարգմանվում էր ռուսերենի, օրինակ, մի փաստաթղթի հետևյալ պարզաբանման մեջ՝ «местечко Акулис, где армяне собираются» («Ագուլիսը, որտեղ հայերը զորահավաք են անցկացնում ու զորք կազմում»)¹²⁸⁶: Նույն 1720-ական թթ. ռուսական պաշտոնական գրագրության մեջ հայերեն այդ արտահայտությունը թարգմանաբար դրվել էր Հայոց Սղնախների հավաքական անվանման հիմքում, այսպես՝ «Собрание Армянского Войска» («Հայոց զորքի հավաքավայր»), կրճատ տարբերակով՝ պարզապես «Собрание Армянское» («Հայոց հավաքավայր»)¹²⁸⁷:

¹²⁸² ՊՍԾ, էջ 122:

¹²⁸³ Համապատում, էջ 150:

¹²⁸⁴ ՊՏԱ, էջ 130-131. Համապատում, էջ 151:

¹²⁸⁵ Այդ մասին տե՛ս նաև **Ayvazyan Armen. The Armenian Military in the Byzantine Empire: Conflict and Alliance under Justinian and Maurice** Second revised and expanded edition. Alfortville: Sigest, 2014, p. 113, note 191:

¹²⁸⁶ АРО-II, док. 180, с. 33.

¹²⁸⁷ АРО-II, док. 206, 209, 215, 280, 284, 291, 300, 356, 371, 373, 375. АРО-III, док. 2. Ոսկանյան Վ. Կ., Դիլոյան Վ. Ա. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի 20-ական թթ. (նոր վավերագրեր), էջ 255:

Դարպաս=Գետաթաղի շրջան=Վերի(ն) Զորի գավառ

Ինչպես վաղուց պարզել ենք, Համապատում բնագրում Ղուկաս Սեբաստացին սխալմամբ նույնացրել է Սիսիանի ճակատում Նախիջևանի խանի դեմ Դավիթ-բեկի տված երկու տարբեր ճակատամարտերը, որոնցից առաջինը տեղի էր ունեցել 1722 թ. սեպտեմբերին, իսկ երկրորդը՝ 1724 թ. մարտի 29-ի և ապրիլի 4-ի միջև ընկած օրերին¹²⁸⁸։ Ստեփանոս Շահումյանի պատումից տեղյակ ենք նաև, որ առաջին ճակատամարտից առաջ Դավիթ-բեկը Սիսիանում անցկացրել է զորահավաք՝ զինակոչելով 4000 տղամարդու¹²⁸⁹։ Սակայն Ղ. Սեբաստացին, Համապատում բնագրում նույնացնելով վերոհիշյալ երկու տարբեր ճակատամարտերը, զորահավաքի անցկացման վայր է նշում ոչ միայն Սիսիանը, այլև Դարպասը՝ «զօրաժողով լինէր վաղվադակի, ի Դարպասայ եւ ի տանէն Սիսանայ գունդ կազմէր»¹²⁹⁰։

Այս վերջին հաղորդումը կարող է վերաբերել միայն երկրորդ ճակատամարտի նախօրեին, որովհետև Ստեփանոս Շահումյանի հստակ ու բավական մանրամասն հաղորդման մեջ որևէ խոսք չկա առաջին ճակատամարտից առաջ Դարպասում անցկացված զորահավաքի մասին։ 1722 թ. սեպտեմբերին Դարպասում զորահավաքի կազմակերպումն անհավանական է նաև ժամանակի այն սղուծյան պատճառով, որ ուներ Դավիթ-

¹²⁸⁸ «Հայոց պատմության» ակադեմիական նոր բազմահատորյակում (տե՛ս հ. III, գիրք Ա՝ «XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ»։ Պատ. խմբագիր՝ Ա. Մելքոնյան։ Երևան, «Զանգակ», 2010, էջ 44) Վալտեր Դիլոյանը, ճիշտ նշելով 1722 թ. Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու իր հետ բերած զորագնդի թվաքանակը (2000 մարտիկ), չի հղել այդ կարևոր բացահայտումներն արած մեր հետևյալ գույգ վերլուծական հոդվածները՝ «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից (սկզբնաղբյուրների համադրման փորձ)»։ – ՊԲՀ, 1990, № 2, էջ 119-134 և «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները»։ – ՊԲՀ, 1990, № 3, էջ 76-85։ Սա պետք է գնահատել որպես գիտական էթիկայի կոպիտ խախտում։

¹²⁸⁹ ՊՍԾ, էջ 121։

¹²⁹⁰ Համապատում, էջ 153։

բեկը՝ Նախիջևանի խանին շտապ ընդառաջ գնալուց առաջ: Այսուհանդերձ Ղ. Սեբաստացին Դարպասում Դավիթ-բեկի անցկացրած զորահավաքի մասին տեղեկությունը չէր կարող ավելացնել կամայականորեն, քանի որ Դարպասն ու Սիսիանը հստակ տարանջատված են իր իսկ աշխարհագրական ակնարկում:

«Դարպաս՝ որ ունի ի հիսիսոյ կողմանէ գմեծ լեռոն, որով բաժանի ի Սիսան գաւառէն, որ եւ Սիսակ ասի: Եւ բնակիչն Դարպասայ են մեծամեծ վաճառականք, եւ փարթամք»¹²⁹¹:

Հատուկ «Ղափանցվոց պատմության» համար իր պատրաստած քարտեզի աշխարհագրական բառարանում, Ղ. Սեբաստացին ևս մեկ անգամ ընդգծում է՝ «Դարպաս քաղաք (sic). ի հիսիսոյ ունի զլեռոն մեծ, որով զատի ի Սիսան գաւառէն»¹²⁹²: Հետևաբար, Համապատում բնագրում Սիսիանի նակատում տեղի ունեցած վերոհիշյալ երկու տարբեր նակատամարտերի (1722 և 1724 թթ.) նույնացման պատճառով՝ Ղ. Սեբաստացին սխալմամբ նույնացրել է նաև այդ նակատամարտերին նախորդող երկու տարբեր զորահավաքները:

Հարկ է, սակայն, ճշտել երկու հարց. Դարպաս ասելով, կոնկրետ ո՞ր բնակավայրը կամ գյուղատեղամբը նկատի ունեին Ղ. Սեբաստացին և նրա լրատուները, ապա և՛ զորահավաքային ի՞նչ կարողություն ունեին այդ բնակավայրերը:

Ինչպես տեսանք, բուն Դարպասը Ղուկաս Սեբաստացին նույնիսկ «քաղաք» է համարում, այլուր ավելացնելով. «Եւ բնակիչքն Դարպասայ են մեծամեծ վաճառականք, եւ փարթամք»:

¹²⁹¹ ԱԱ XI, էջ 71:

¹²⁹² **Ղուկաս Սեբաստացի.** «Երկրորդ տետրակ աշխարհագրութեան (Աշխարհագրական բառարան)»: Վենետիկ, Ս. Ղազարի մատենադարան, էջ 45: Այս երկը Ս. Արամյանը նկարագրել է «Ղափանցվոց պատմության» իր հրատարակության մեջ (էջ 189-190): Ս. Ղազարի միսիթարյան միաբանության երջանկահիշատակ արքահայր, բազմավաստակ հայագետ Ս. Ճեմնեմյանը, մեր խնդրանքով, տակավին 1991 թ. սիրահոժար տրամադրել էր այս տետրակի ձեռագիր բնօրինակի 45-48 էջերի պատճենը, որն էլ, իբրև հավելված, հրապարակել ենք հետևյալ հետազոտության մեջ՝ ԱԱ XI, էջ 69-72:

Քիչ անց Սեբաստացին Դարպասը թեականորեն նույնացնում է Ապարան «քաղաքի» հետ, փակագծելով՝ «որ երեւի Դարպասն» է¹²⁹³։ Դարպասի գավառը, փաստորեն, նույնանում է Գետաթաղի կամ Վերի(ն) ձորի գավառին (հայտնի է նաև Լորաձոր անվամբ)։ Ըստ Տաթևի թեմի պտղացուցակի, Վերի ձորի անունը կրող այս գավառի մեջ էին մտնում հետևյալ ավաններն ու գյուղերը. Դարպասը (որ իրականում նույն Աղվերձ կամ Լղվերձն է)¹²⁹⁴, Գետաթաղը, Շ(ի)նաթաղը, Լորը, Լծենը, Մրցուն (Մրուց, Մրոց), Շինատեղը¹²⁹⁵։ Դատելով Ղուկաս Սեբաստացու տվյալներից, այս գավառի մեջ է մտել նաև Շահանդուխտը, որտեղ 1720-ական թթ., ըստ Ղուկաս Սեբաստացու, ամրոց է եղել¹²⁹⁶։ Դարպասի շրջանի բոլոր բնակավայրերը միասին ունեին 28,300 շունչ և, ըստ այդմ, կարող էին տալ 2830 զինվոր՝ «10 բնակչից 1 զինվոր» զորահավաքային հարաբերակցությամբ (տե՛ս Աղուսակ Բ)։ Հենց այս քանակության կլորացված թիվն էլ՝ 3000 զինակոչիկ, պետք է պայմանականորեն ընդունել որպես Դարպասում 1722-1730 թթ. անցկացված հայոց զորահավաքների ընդհանուր արդյունք։

Կենավուզ կամ Գուրհամ (Կախավաբերդ)։

Մացրու գավառակ և Շիվանիձոր

1720-ական թվականների սկզբնաղբյուրներում Կենավուզ և Գուրհամ տեղանունները հոմանիշ էին՝ իրենց աշխարհագրական ընդգրկմամբ ճշգրիտ կերպով համապատասխանելով նախկին Կաքավաբերդ գավառին։ Գուրհամն ուներ տեղական

¹²⁹³ «Դարձյալ աշխարհին Միւնեաց ունի եւ զայսոսիկ քաղաքս, որք այժմ կոչին Կորիս (որ է Գաւնի), Կարակոս, Ապարան (որ երեւի Դարպասն) եւ այլն» (տե՛ս ԱԱ XI, էջ 72)։

¹²⁹⁴ Տե՛ս «Դրվագներ», հ. Բ, էջ 235։

¹²⁹⁵ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 6271, էջ 339բ. հմմտ. ՍՕԺ, էջ 43։

¹²⁹⁶ «Շահանդուխտ՝ որ ունի զբերդ» (տե՛ս ԱԱ XI, էջ 71)։ Նույն գավառում եղել է ևս երկու գյուղ՝ Շլորդվանցը (գյուղատեղի, Շենաթաղին կից է) ու Տաւոնը (գյուղատեղի)։

(ներգավառային), իսկ Կենավուզը՝ համադափանյան կիրառում¹²⁹⁷:

Տաթևի պտղացուցակի տվյալների քննության համաձայն, Կաքավաբերդ գավառը, ներառյալ Մեղրի քաղաքը, ի վիճակի էր տալու 7680 զինվոր (տե՛ս Աղյուսակ Բ): Սակայն 1720-ական թթ. մասին պատմելիս Տեր-Ավետիքը տարանջատում էր Մեղրիի գավառակը (քաղաքն ու շրջակա գյուղերը) Կենավուզից¹²⁹⁸: Փաստորեն, 1699 թ. այդպես էր վարվում նաև Իսրայել Օրին՝ Կաքավաբերդ-Կենավուզ-Գուրհամ գավառը մտցնելով «Մեծ Ղափան» նահանգի մեջ, իսկ Մեղրիի գավառակը՝ նշելով առանձին¹²⁹⁹: Ըստ այդմ, ստուգելու համար (Տաթևի պտղացուցակով) Կաքավաբերդում 7680 հնարավոր զինակոչիկ հավաքելու կարողությունը՝ Կենավուզի ու Մեղրիի մասին տեղեկությունները պետք է քննել միմյանցից անջատ:

Արձանագրելով 1722 թ. վերջի-1723 թ. սկզբի դրությունը՝ Զորացուցակը (լրատու՝ Տեր-Ավետիք) Կենավուզի զորագլուխ Պապի զինուժը հաշվում է 700 մարտիկ¹³⁰⁰: Կենավուզյան առաջին զորահավաքները, ինչպես և առհասարակ Ղափանում, անցկացված պետք է լինեին 1722 թ. մայիսից մինչև դեկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում, ամենայն հավանականությամբ, երկու փուլով՝ Դավիթ-բեկի Սյունիք գալուց առաջ և դրանից հետո: Դրանց արդյունքում էլ հենց կազմավորվել է Զորացուցակում արձանագրված 700-հոգանոց կենավուզյան գումարտակը:

Բայց մոտ կես տարի անց՝ 1723 թ. հունիսին կամ հուլիսին Պապի գլխավորած զորքում հիշատակվում է արդեն 1500¹³⁰¹,

1297 ԱԱ XI, էջ 64-65:

1298 ՊՏԱ, էջ 133, 134. Չորացուցակ, էջ 143: Այս մասին մանրամասն տե՛ս ԱԱ XI, էջ 64-65:

1299 Տե՛ս աստ, գլուխ «VIII. Իսրայել Օրու «Մեծ Ղափանի» աշխարհագրական ընդգրկումը»:

1300 Չորացուցակ, էջ 143:

1301 ՊՄԾ, էջ 124. Համապատում, էջ 156:

իսկ 1724 թ. ապրիլի սկզբին ու նաև հունիսին՝ 2000 մարտիկ¹³⁰²։ Սակայն սա էլ չի կարելի ընդունել որպես Կենավուզի հայոց գործի ամբողջական զորաքանակ։ Թորոս-բեկի և նրա բանակի վախճանից հետո Պապը շտապ Չավնդուր է ուղարկում 2000-անոց մի գունդ՝ «յօգնութիւն նուպարին» (Թորոսին փոխարինած զորահրամանատարին), ինքը մնալով Կենավուզում, ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող Լճկինում (Լիչքին, Լիչկին, Լչկին)¹³⁰³։ Այս դրվագից ելնելով, պետք է ընդունել, որ Պապի կենավուզյան զորքը 2000-ից շատ ավելին է եղել, քանի որ Կենավուզը լրիվ անպաշտպան թողնել չէր կարելի՝ արևմուտքից՝ Օրդուբադից առկա մշտական մեծ վտանգը նկատի ունենալով։ Պապ զորավարը, ով աչքի է ընկել ընդգծված ու հիմնականում արդարացված զգուշավորությամբ (որն էլ, ի վերջո, նրան վատաբանելու ու կործանելու առիթ դարձավ)¹³⁰⁴, մնալով Կենավուզում, պահած կլինե՞ր իր հրամանատարությունն տակ գտնվող գործի գոնե կեսը։ Ուստի նրա հետ տեղում մնացած մարտիկներին 2000-ից պակաս հաշվելը սխալ կլինի։ Հետևաբար Կենավուզի հայոց զորքը 1724 թ. ապրիլի սկզբին բաղկացած է եղել նվազագույնը 4000 մարտիկներից։ Այսպիսով, 1723 թ. սկզբից մինչև 1724 թ. ապրիլ Կենավուզում (ներառյալ, ինչպես ստորև

¹³⁰² ՊՄԾ, էջ 125-126։

¹³⁰³ Լճկինում նրա գտնվելը ենթադրելի է այն փաստից, որ, Չավնդուրից վերադառնալով, Պապին ենթակա երկու զորապետները նրան անհնազանդություն են հայտնել և Լճկինում գորահավաք կազմակերպել, որի հետևանքով Պապը «փախեալ **անտի**» (ՊՄԾ, էջ 125. հմմտ Համապատում, էջ 159՝ «փախեալ ի նոցանէ»)։ Հետևաբար, մինչ այդ Պապը գտնվում էր հենց այդ գյուղում։

¹³⁰⁴ Պապի ընդունած մի պատասխանատու որոշումը՝ 2000-անոց զորքով նահանջել թշնամու քառապատիկ ուժի առջև, ճակատագրական դեր կատարեց նրա կյանքում։ Դավիթ-բեկը չներեց այդ քայլը՝ համարելով այն «ճակատամարտից փախուստ» ու ենթարկեց նրան մահապատժի։ Այս դեպքում Պապի դեմ հատուկ աշխատանք էին տարել նաև նրա անձնական թշնամիները. «մանաւանդ զի այլք եւս չարախօս լինէին զՊապայ» (Համապատում, էջ 159-160. հմմտ. ՊՄԾ, էջ 126)։

ցույց կտրվի, Մացրու գավառակը) իրականացված գորահավաքների արդյունքում տեղի մարտիկների թիվն ավելացել էր ավելի քան 2000-ով:

Կենսավուզում երրորդ և չորրորդ զորահավաքների վայրն ու ժամանակն ավելի հստակ որոշելու հնարավորություն են ընձեռում Ստեփանոս Շահումյանի տեղեկությունները: Երրորդ զորահավաքն անցկացրել էր Պապ զորավարը՝ Թորոս-բեկի կողմից Մանլեում Կենսավուզի վրա «կառավար» և զորապետ նշանակվելուց անմիջապես հետո, այն է՝ 1723 թ. ապրիլի երկրորդ կեսին կամ մայիսին, երբ Թորոսը ջախջախում է Քիսի մահմեդական ջոկատները և, անցնելով հակահարձակման, ավերում նրանց բնակավայրերը: Այնուհետև նա վերադառնում է Մանլև:

«...դարձան անդրէն ի Մանլե, եւ ետէ օր հանգեան անդ: Եւ կոչեալ առ ինքն զՊապ Կալեբեցի՝ զորդին Սրապիռնի, կացոյց գնա կառավար ի վերայ երկրին Կենայուզոյ, եւ ինքն դարձաւ ի Ջաւունդուն: Իսկ Պապայ գնացեալ անդ՝ զօրաժողով եղեւ, եւ եկն ի Կալեւս»¹³⁰⁵:

Ակներև է, որ այս «զորաժողովն» անցկացվել է ոչ թե Կալեւրում, այլ Մանլեում, ներառյալ, ըստ երևույթին, շրջակա գյուղերը: Իսկ սա նշանակում է, որ 1720-ական թթ. Կենսավուզի մաս էր համարվում նաև Մացրու գավառակը, որի մեջ էր մտնում Մանլը: Տաթևի պտղացուցակի համաձայն, Մացրուն ուներ տասնմեկ գյուղ՝ «Ափկէս, Մանլև, Թօս, Աղաւնակ, Շուանիձորն, Գովերանց, Իշխոն, Նաւն, Մթնաձոր, Կարբաթաղն, Մագրէն»: Նշված գյուղերի ընդհանուր զորահավաքային կարողությունը կազմում էր, ըստ «10 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ հաշվարկի, 3,500 զինվոր (տե՛ս Աղյուսակ Բ): Կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, որ հետագայում՝ ընդհուպ մինչև 1730 թվականն անցկացված լրացուցիչ գորահավաքներում Մացրու գավառակը

¹³⁰⁵ ՊՄԾ, էջ 123. Համապատում, էջ 156:

տվել է առնվազն 3500 մարտիկ, որոնք դրվել են Կենավուզի զորավարի ընդհանուր հրամանատարության ներքո:

Ըստ Զորացուցակի, 1722 թ. վերջին–1723 թ. սկզբին Շիվանիձորում (Շիւանիձոր, Շուանիձոր) տեղակայված էր Սարգիս զորավարի 250-հոգանոց ջոկատը: Այս թիվը գրեթե ճշգրիտ համընկնում է Տաթևի պտղացուցակի մեր ստացած տվյալներին, որոնցով Շիվանիձորը կարող էր տալ 220 զինվոր: Որպես զորքերի տեղակայման վայր Շիվանիձորն ընտրվել էր իր ռազմավարական կարևոր դիրքի և, ըստ այդմ, հինավուրց բերդի առկայության բերումով¹³⁰⁶:

Զորորդդ զորահավաքը Կենավուզում կազմակերպել էին Պապի դեմ ապստամբած երկու զորապետները Չավնդուրից վերադառնալուց անմիջապես հետո¹³⁰⁷, այն է՝ 1724 թ. ապրիլի երկրորդ կեսին–մայիսին: Զորահավաքն անց էր կացվել Լճկինում և, ըստ ամենայնի, մոտակա բնակավայրերում: Միայն այն հանգամանքը, որ Ստեփանոս Շահումյանն իր պատումում հիշատակել է այդ ռազմաքաղաքական միջոցառումը, բավարար է, որպեսզի այն փոքրածավալ չհամարվի: Դրանից հետո է Պապը խույս տվել այնտեղից («փախեաւ անտի»): Սա նույնպես վկայում է, որ Լճկինը, մարդաշատ ավան լինելով, զգալի թվով մարտիկներ է տվել, որոնք հայտնվել են Պապին անհնազանդ զորապետների ենթակայության տակ (հավանական է, որ այդ երկու զորապետները ծնունդով Լճկինից լինեին): Տաթևի պտղացուցակի հիման վրա կատարված մեր հաշվարկով՝ 17-րդ

¹³⁰⁶ «զՇիւանաձորն, որ ունի զբերդ» (տե՛ս ԱՄ ՅԷ, էջ 70): 1730-ական թթ. վերջին – 1740-ական թթ. իր երկերը շարադրած Դուկաս Մեքաստացու համաձայն, Շիվանիձորը մտել է Չավնդուր գավառի մեջ (տե՛ս նույն տեղում): Սակայն դա, կարծես, այդպես չէր գոնե 1720-ական թթ. դրությամբ, քանի որ Ափկիսն ու Մանկը (որոնք, ըստ Տաթևի պտղացուցակի, Շիվանիձորի հետ միասին մտնում էին Մացրու գավառի մեջ) Ստեփանոս Շահումյանը պարզորեն Չավնդուրից դուրս է նշում. «...արքն Մանկուու առաքեցին արս ի Չավնդուրն...», «...(Մանկից և Ափկիսից) ամենեքեան անցին ի սարոյն Խաչպուլու ի հողն Չավնդուրին» (տե՛ս ՊՍԾ, էջ 122-123, 126. հմմտ. Համապատում, էջ 155, 159):

¹³⁰⁷ ՊՍԾ, էջ 125. Համապատում, էջ 159:

դարի երկրորդ կեսին ինչպէս («Ղափանցւոյ պատմութեան» մէջ հիշուած է ինչք անվամբ) ունեցել է 3350 բնակիչ և, ըստ այդմ, 335 մարտիկ տալու կարողութիւն (տե՛ս Աղլուսակ Բ): Եթէ նկատի ունենանք այն, որ այդ նույն գյուղում, ինչպէս և ամբողջ Կենավուզում, զորահավաք պետք է անցկացված լինէր դեռևս 1722-1723 թթ., ինչպէս նաև այն, որ 1720-ական թթ. դրութեամբ ինչպէս զորակոչիկներին այդ հնարավոր ընդհանուր քանակը, ազգաբնակչութեան արձանագրած բնական աճի արդիւնքում, պետք է որոշ չափով աճած լինէր 1680-1690-ական թթ. գրառված Տաթևի պտղացուցակի համեմատ, ապա այդ վերջին զորահավաքի արդիւնքում հավաքագրված կարող էր լինել, հատկապէս մոտակա գյուղերի զորահավաքային կարողութիւնը նրանում ներառելու դեպքում, ոչ փոքր զորաքանակ, կըրացված հաշվարկով, պայմանականորեն՝ մոտ 500 մարտիկ: Այսպիսով, 1724 թ. կեսերին Կենավուզում արդեն իսկ գինվորագրվել էր շուրջ 4500-5000 մարտիկ:

Ինչպէս այս ենթագլխի սկզբում հիշեցվեց, XVII դարի վերջերին Կաթավաբերդի գավառը, այսինքն՝ Կենավուզը, Մեղրի քաղաքն ու նրա մոտակա գյուղերը միասին ի վիճակի էին տալու 7,680 մարտիկ (տե՛ս Աղլուսակ Բ): 1720-ականների դրութեամբ, բնական աճի հաշվին, այս քանակը կարելի է կըրացնել մինչև 8000 մարտիկ: Հաջորդ ենթագլխում ճշտվում է, որ 1722-1730 թթ. առանձին վերցված Մեղրիի գավառակում գինակոչվել էր առնվազն 3000 մարտիկ: Հետևաբար, պետք է ընդունել, որ 1722-1730 թթ. միայն Կենավուզում, առանց Մեղրիի գավառակի, հավաքագրվել է ավելի քան 5000 մարտիկ, մասնավորապէս, եթէ այստեղ էլ, հարևան Չավնդուրի պէս, «10 բնակչից 1 զինվոր» զորահավաքային հարաբերակցութիւնը գերակատարված լինէր, ինչն ավելի քան հավանական է:

Կենավուզի հայոց ամենաարագաշարժ (հետևաբար՝ հեծյալ) զորաշուկատներն էին հենց, որ Չավնդուրի զորքի ընտիր և անտարակույս նույնպէս հեծյալ հատվածի հետ համատեղ, Բայանդուր իշխանի գլխավորութեամբ, 1724 թ. հունիսին կամ հու-

լիսի սկզբին օգնություն հասան պաշարված Մեղրիին և այնտեղ տոնեցին 1720-ական թթ. հայոց խոշորագույն ռազմական հաղթանակներից մեկը (այդ մասին մանրամասն՝ ստորև):

Մեղրի և Ագուլիս

Ըստ Զորացուցակի, 1722 թ. վերջին–1723 թ. սկզբին Մեղրիում տեղակայված հայոց զորքում կար 400 մարտիկ, որոնց հրամանատարներն էին Կոստանդինը, Հովհաննեսը, Սարին և Առաքելը: Սակայն 1724 թ. հունիսին կամ հուլիսի սկզբին Մեղրիում տեղի ունեցած վերոհիշյալ ճակատամարտի ժամանակ, այդ գումարտակում, ինչպես քիչ անց ցույց կտանք, արդեն կար մոտ 600-700 մարտիկ, այսինքն՝ մեկուկես տարվա ընթացքում գումարտակի զորակազմը 50 տոկոսով մեծացել էր: Այս եզրակացություն հիմքերը հետևյալ տեղեկություններն են:

Պաշարված Մեղրիին օգնության գալով՝ Բայանդուր իշխանը, իր չափնդուրցի և կենավուզցի մարտիկներից բաղկացած 2000-անոց զորքին կցում է հինգ օր շարունակ քաղաքը պաշտպանած մեղրեցիների գումարտակը, ապա այդ համահավաք գունդը բաժանում երեք 860-հոգանոց գումարտակի¹³⁰⁸: Այսինքն՝ Բայանդուրի հրամանատարության տակ էին, ընդհանուր առմամբ, 2580 մարտիկ, որոնցից 580-ը Մեղրիի գումարտակի մարտիկներն էին: Եթե այս 580-ին գումարենք նաև որոշակի կորուստները, որ Մեղրիի գումարտակը տված պետք է լիներ նախընթաց հնգօրյա թեժ մարտերում, ապա պաշարման նախօրյակին նրա թվակազմում եղած պետք է լիներ նվազագույնը 600-700 մարտիկ:

Այսուամենայնիվ, պետք է նկատել, որ Մեղրիի պես խոշոր բնակավայրն ի զորու էր շատ ավելի բազմաքանակ զորք կազմել ու պահել, քան վերոհիշյալ 400 կամ թեկուզ 600-700 մարտիկները: Հիշենք, որ, օրինակ, շուրջ 5500 բնակիչ ունեցող Շինուհայր գյուղում ազատամարտի ամենասկզբից՝ տակավին

¹³⁰⁸ ՊՍԾ, էջ 127-128. Համապատում, էջ 161-162:

1722 թ. աշնանը, զինվորագրվել էր 550 մարտիկ: Իսկ Մեղրին, ինչպես վերը ճշտել ենք, XVII դարի վերջերից մինչև առնվազն 1767 թվականն ունեցել է շուրջ 15,000 բնակիչ, այսինքն՝ միայն Մեղրի քաղաքը կարող էր տալ 1500 մարտիկ՝ «10 բնակչից 1 զինվոր» զորահավաքային հարաբերակցությամբ: Ավելին, Իսրայել Օրոու 1699 թ. Պֆալցյան ազատագրական ծրագրի համաձայն, Մեղրի քաղաքն իր արբանյակ գյուղերի հետ միասին ի վիճակի էր տալ 3000 մարտիկ¹³⁰⁹, այսինքն՝ մոտ 1500 մարտիկ էլ կարող էին զինակոչել Մեղրիի շրջակա գյուղերը:

Պատմաժողովրդագրական իրավիճակի բացահայտումը առաջադրում է մի նոր հարց. ինչո՞ւ էր Մեղրին, գտնվելով հանդերձ Դավիթ-բեկի իշխանության ծայրամասային ու չափազանց վտանգավոր սահմանային գոտում, 1722-ից մինչև 1724 թ. հունիսը պահում այդքան փոքրաթիվ՝ սկզբից 400, ապա 600-700-հոգանոց զորք:

Այս հարցին պատասխանելու համար մեջքերենք մի զրույց, որը տեղի է ունեցել իր պարսկական զորաբանակով Օրդուբադում հանգրվանած սիփահսալար (=գլխավոր հրամանատար) Մանսուր-խանի¹³¹⁰, մեղրեցիների գործուղած հատուկ պատվիրակության և Օրդուբադի մահմեդական պարագլուխների միջև Մեղրիի վերոհիշյալ ճակատամարտից մոտ մեկ ամիս անց՝ 1724 թ. հուլիսի երկրորդ կեսից մինչև օգոստոսի 27-

¹³⁰⁹ Տե՛ս աստ, Ադյուսակ Ա և գլուխ «IX. Սյունյաց հայոց թվաքանակը, տեղաբաշխվածությունը և զորահավաքային կարողությունը XVII դարի վերջին» (ենթագլուխ՝ «Մեղրի քաղաքի բնակչության թվաքանակը (XVII դ. վերջ–1767 թ.)»):

¹³¹⁰ Մանսուր-խանը Երևանի Ալի-կուլի խան Ցիցիշվիլու եղբայրն էր, որին շահ Թահմասպ Բ-ը զորքով ուղարկել էր պաշարված Երևանին օգնության հասնելու: Սակայն Մանսուր-խանի 8000-անոց բանակը 1724 թ. օգոստոսի 27-ին Օրդուբադի մոտակայքում պարտության մատնվեց, ինքն էլ քիչ ժամանակ անց «Արաքսի մոտ» գերի ընկավ օսմանցիներին (այս մասին մանրամասն տե՛ս **ԱՍ V**, էջ 103-111 և **ԱՍ XII**, էջ 51-77): Այս բոլոր իրադարձությունները տեղի են ունեցել օսմանցիների կողմից Երևանի երեքամսյա պաշարման ընթացքում (տե՛ս **ԱՍ IV**):

ն ընկած միջոցին: Մեղրեցիները Մանսուր-խանին հավաստիացնում են, որ մինչև Մեղրիի պաշարումը (1724 թ. հունիս-հուլիսի սկիզբ) իրենք երբեք նախահարձակ չեն եղել:

«Եվ խանի հարցմանն ի պատասխան մեղրեցիներն ասացին, թե «մենք նրանցից որևէ մեկին իզուր չենք սպանել, և մենք մեղավոր չենք, այլ նրանք բազում զորք հավաքեցին և մեր շատ գյուղեր կոտորեցին, կործանեցին ու գերեվարեցին, ապա առանց պատճառի եկան մեզ պաշարեցին ու կամեցան մեզ բնաջնջել: Եվ մենք իմքներս մեզ պաշտպանելու համար ընդդիմացանք նրանց և դուրս վանեցինք»:

[«Եւ ի հարցանելն իսանին զՄեղրացիսն, պատասխանի առնէին նմա՝ թէ մեք զոչ ոք ի դոցանէ ի զուր տարապարտուց սպանմաք, եւ ոչ ումեք մեղաք, այլ դոքա բազում զօրս կոտորեցին եւ զբազում գիւղորէս մեր կոտորեցին կործանեցին եւ ի գերի վարեցին. ապա ի զուր տարապարտուց եկին պաշարեցին զմեզ եւ կամեցան բնաջինջ առնել զմեզ, եւ մեք առ ի պաշտպանել զմեզ՝ ընդդէմ դարձաք դոցա եւ ի բաց վանեցաք»]¹³¹¹:

Մանսուր-խանն այս հայտարարությունն ստույգ է համարում և պատժում Մեղրիի դեմ հարձակումը նախաձեռնած օրդուբագի ռազմամուլ պարագլուխներից գլխավորին՝ Սափի-դուլուն՝ նրան տուգանելով ու բրածեծի ենթարկելով¹³¹²: Արդ, այս դրվագը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ 1722-1724 թթ. Մեղրիի վաճառաշահ քաղաքը՝ մինչև իր դեմ ձեռնարկված հարձակումը, առնվազն արտաքուստ որդեգրել էր «չմիջամտության» կամ «չեզոք» քաղաքական դիրքորոշում Սյունիքում ծավալված ռազմական գործողությունների նկատմամբ: Այն է՝ թեև Մեղրիի պարագլուխները կապ էին հաստատել Դավիթ-բեկի իշխանության հետ և նույնիսկ, ըստ ամենայնի, ընդունել նրա ուղարկած զինվորականներին հրամանատարական ու «ռազմական խորհրդատուների» պաշտոններում, բայց նրանք միաժամանակ Մեղրիի զինուժը հեռու էին պահել Սյունիքում 1722 թ. աշ-

¹³¹¹ ՊՍԾ, էջ 130. Համապատում, էջ 163:

¹³¹² Նույն տեղում: Հայերին սիրաշահելու Մանսուր-խանի իրական դրդապատճառների մասին տե՛ս ԱՍ V, էջ 103-111:

նանից ի վեր սկիզբ առած դաժան կռիվներից՝ փորձելով իրենց քաղաքի դեմ չգրգռել հարևան հզոր մահմեդական իշխանություններին և այդպիսով խուսափել մարդկային ու նյութական կորուստներից: Հիշենք, որ մինչև 1723 թ. հոկտեմբերի վերջը ճիշտ նույն քաղաքականությունն էին որդեգրել անգամ «Հալի-ձորի երկրում» բնակվող Տեր-Ավետիքն ու նրա աներ մելիք Փարսաղանը, աշխարհագրորեն շատ ավելի մոտ գտնվելով հանդերձ Սյունիքում Դավիթ-բեկի հաստատած առաջին նստավայրերին՝ Շինուհայրին ու Տաթևին¹³¹³: Հենց այդպիսի անվայել վարքագծի համար՝ «ընդէ՛ր ոչ ելիք յօգնութիւն մեզ» մեղադրանքով, Դավիթ-բեկն այդ երկուսին նետել էր Շինուհայրի բանտը¹³¹⁴, բայց նա նույնը չէր կարող անել իր նստավայրից բավականին հեռու գտնվող և ներքին կուռ կազմակերպվածությունամբ աչքի ընկնող Մեղրիի ղեկավարների հետ, ուստի առաջիմ ստիպված էր բավարարվել նրանց անվանական-կիսախորհրդանշական ենթակայության:

Այսպիսով, 1724 թ. առաջին կեսին մեղրեցիների զորախմբի ունեցած հարաբերական փոքրաթիվությունը բացատրվում է ազատագրական շարժման նկատմամբ այդ քաղաքի ավագանու որդեգրած ծայրահեղորեն զգուշավոր դիրքորոշմամբ: Մեղրեցիք որոշել էին զերծ մնալ խոշոր զորահավաք անցկացնելուց, քանի որ հայկական զինուժի ստեղծմանն ու կազմակերպմանն ուղղված այդ կենտրոնական միջոցառումը Սեֆյան իշխանությունն ու նրա տեղական ներկայացուցիչները գնահատում էին որպես ապստամբական գործողություն. ինչպես ընդգծում էր Ստեփանոս Շահումյանը, Սյունիքում զորահավաք անցկացնողը համարվում էր «իբրև ապստամբեալ ի տերութենէ»¹³¹⁵: Սյունիքը քանիցս կատաղի հարձակումների էր ենթարկվել հենց միայն հայոց զորահավաքները կանխելու՝ հայկական զորքերի կազմավորումն ու թվաքանակի աճը թույլ

1313 Տ ԵՍ ԱԱ III, էջ 78-79:

1314 ՊՏԱ, էջ 132-133. Համապատում, էջ 151-152:

1315 ՊՄԾ, էջ 120. Համապատում, էջ 149:

չտալու նպատակով կամ հայերին նման քայլերի համար պատ-
ժելու համար: Այսպես, 1722 թ. Նախիջևանի խանը հարձակվել
էր Սիսիան մտած Դավիթ-բեկի վրա, որպեսզի պատժի Սիսիա-
նում անցկացված զորահավաքը, վերացնի դրա արդյունքները,
ինչպես նաև կանխի Դավիթ-բեկի նախատեսած առավել
ընդգրկուն զորահավաքը բուն Ղափանում¹³¹⁶: Մեղրեցիներն
աչքի առաջ ունեին աշխարհագրորեն ավելի մոտ օրինակ:
Բանն այն է, որ 1723 թ. գարնան սկզբին հարձակման էր են-
թարկվել մերձակա Ագուլիսը, ըստ ամենայնի՝ վերստին զորա-
հավաք անցկացնելու պատճառով: Մինաս վարդապետ Տիգ-
րանյանը 1723 թ. ապրիլի 19-ին Աստրախանում գրած իր զե-
կուցագրում հայտնում էր, որ շահ Թահմասպ Բ-ն՝ 4 խաների
գլխավորությամբ, զորք է ուղարկել Ագուլիսի դեմ ճիշտ այն
ժամանակ, երբ այնտեղ զորահավաք էր անցկացվում, սակայն
տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսկական կողմը ջախ-
ջախվել էր, ընդ որում՝ հայկական զորքի կազմում ներկա են
եղել Վախթանգ Զ-ի ուղարկած «վրաստանցիները»¹³¹⁷: Խոսքն
այստեղ, վստահաբար, վերաբերում է Դավիթ-բեկի կողմից
Ագուլիս ուղարկված փորձառու վիրահայ հրամանատարնե-
րին, գուցե և նրանց գլխավորած առանձին մի ջոկատի, քանի
որ, ինչպես վերը նշվել է, այդ ժամանակ վիրահայերին հաճախ
էին «վրացի» (իմա՝ վրաստանցի) կոչում¹³¹⁸, իսկ ինքը Դավիթ-
բեկը հայտնի էր որպես Քարթլիի վալի Հուսեյն-կուլի խանի

¹³¹⁶ ՊՍՇ, էջ 121: ԱՍ I:

¹³¹⁷ «Шахова величества сын (имя не упоминаю Р - А. А.), которой ныне в Тавризе, определил 4 хана и послал с войским на армян в местечко Акулис, где армяне собираются, и велел всех порубить, и уведомились про их приход, и была баталия, и едва ханы ушли, а прочих много побили, и при той баталии грузинцы присланы от Вахтанга для вспоможения» (АРО-II, док. 180, с. 33):

¹³¹⁸ Տե՛ս աստ, Մասն Երկրորդ, գլուխ «Լ. Դավիթ-բեկի գործի թվաքանակն՝ ըստ Չորացուցակի» և ծնթ. 1115:

(նույն ինքը՝ Վախթանգ Զ-ի) և նրա որդի Շահնավազ խանի (Բակուրի) Վրաստանից ժամանած ենթակա գործիչ¹³¹⁹:

Սակայն 1723 թ. սկզբին տեղի ունեցած այս ճակատամարտից ի վեր Ագուլիսն այլևս երբեք չմարտնչեց Դավիթ-բեկի գլխավորած ուժերի կողքին, այլ նախ փորձեց «չեզոք» քաղաքականություն վարել հայկական ու պարսկական (շիա մահմեդական) ուժերի միջև: Օրինակ, հայ և մահմեդական գերիների փոխանակումը Մեղրիի և Օրդուբադի միջև կատարվեց հենց Ագուլիսի «գորագլուխների» միջնորդությամբ¹³²⁰:

Իսկ 1724 թ. օգոստոսին Ագուլիսի ավագանին, Նախիջևանի գավառապետության (Թուման-ե Նախիջևան) տարածքի մյուս հայկական կենտրոնների հետ միասին, որոշեց ոչ միայն չդիմադրել, այլև (ընտրելով, իրենց կարծիքով, «չարյաց փոքրագույնը») միանալ տարածաշրջան ներխուժած օսմանյան բանակին՝ ընդդեմ պարսկական ուժերի, որոնք 1722-1724 թթ. մեծ հալածանքների էին ենթարկել նախիջևանահայությանը¹³²¹: 1727 թ. Դավիթ-բեկի տարած փալտուն հաղթանակներից հետո Ագուլիսի ղեկավարությունը առերևույթ հավատարմություն հայտնեց Դավիթ-բեկին, բայց օսմանյան խոշոր զորամիավորումների մոտենալուն պես կրկին դավաճանեց հայոց ազատագրական ուժերին ու զենքը ձեռքին կռվեց նրանց

¹³¹⁹ 1722 թ. հունիսին շահ Սուլթան-Հուսեյնը Վախթանգ Զ-ին շնորհել էր Այսրկովկասում և հյուսիսային Իրանում եղած պարսից ուժերի գլխավոր հրամանատարի՝ «Ատրպատականի/Ադրբեջանի սարդարի» պաշտոնը, որից էլ օգտվելով, հայ-վրացական ուժերն ազատագրական նպատակներով նախաձեռնեցին լայնածավալ զորահավաքային միջոցառումներ: Այդ մասին, ինչպես նաև Դավիթ-բեկի և Վախթանգ Զ-ի կապի մասին տե՛ս ԱՍ II, էջ 79-82. ԱՍ VI, էջ 96-97, նաև ՊԱԾ, էջ 120-121:

¹³²⁰ ՊԱԾ, էջ 130. Համապատում, էջ 164:

¹³²¹ Այդ մասին տե՛ս ԱՍ V, էջ 107-111: Շատ հավանական է, որ հենց օսմանցիներին դաշնակցելու համար էլ, իբրև վրեժխնդրական գործողություն, 1730 թ. պարսկական 12,000-անոց հեծելազորն ավերել է Դաշտ գյուղը (1820 թ. ի վեր՝ Ներքին կամ Ստորին Ագուլիս), սպանելով 300 տղամարդ և գերելով 800 կին և երեխա (Ալայեան Ե. Գողթն. Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան, էջ 20):

դեմ¹³²²։ Դավիթ-բեկի Սյունյաց իշխանապետությանն Ագուլիսի պարագլուխների անգամ անվանապես չմիանալու պատճառով էլ այդ քաղաքի լավ սպառազինված ու, ըստ ամենայնի, բազմաքանակ զորագունդը 1723 թ. սկզբին Զորացուցակում չի նշվել։ Հիշենք, որ Գողթն կամ Ագուլիսի գավառը, ներառյալ Ագուլիս քաղաքն ընդունակ էին զենքի տակ դնել շուրջ 6000 մարտիկ՝ «10 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ¹³²³։ Ընդ որում, ագուլիսցիներն ինչ-որ կերպ հայթայթել էին նույնիսկ անհայտ տրամաշափի թնդանոթներ, որոնց կիրառման մեկ դեպք մեզ հայտնի է, այն էլ՝ Դավիթ-բեկի զորքի դեմ¹³²⁴։ Այս առումով պետք է նկատել, որ խոշոր տրամաշափի հրետանի չունեին անգամ Ղարաբաղի Սղնախները¹³²⁵։

Ի տարբերություն Ագուլիսի, 1724 թվականից ի վեր Մեղրին ամբողջությամբ ներգրավվեց Դավիթ-բեկի գլխավորած ազատագրական պատերազմի մեջ։ 1727 թ. Մեղրիում տոնվեց ևս մեկ մեծ հաղթանակ, երբ օսմանյան 22,000-անոց կանոնավոր զորքը, կրելով ծանր կորուստներ, դուրս շարտվեց քաղաքից ու հարակից շրջաններից¹³²⁶։

1722 թվականից մինչև 1724 թվականի հուլիսը մեղրեցիներն որդեգրած «չմիջամտության» անհեռանկար ռազմավարության հիմքում այն մտավախությունն էր, որ քաղաքը՝ սահմանային լինելով, կարող էր հարձակման ենթարկվել և՛ հարավից,

¹³²² ՊՏԱ, էջ 140-141. Համապատում, էջ 175-177։

¹³²³ Տե՛ս Աղյուսակ Ա և գլուխ «VII. Ծամբի, Ագուլիսի (=Գողթն), Ծարուրի, Երնջակի, Ճահուլի և Նախիջևանի գավառներ» (ենթագլուխ՝ «Գողթն կամ Ագուլիսի գավառ»)։

¹³²⁴ ՊՄԾ, էջ 141։

¹³²⁵ Այսպես, 1724 թ. նոյեմբերի 5-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի պետական կոլեգիայում Ղարաբաղի հայոց պատվիրակները հայտարարում էին, որ «թնդանոթներ նրանց տրամադրության տակ առհասարակ չկան, քանզի թեև իրենք ունեն պղնձի և երկաթի հանքեր, բայց թնդանոթ ձուլող վարպետներ չունեն» [«А пушек при них ничего нет, понеже хотя у них руда медная и железная есть, но мастеров пушечных нет».] (АРО-П, док. 291, с. 204)։

¹³²⁶ ՊՏԱ, էջ 138. Համապատում, էջ 171-173։

և՛ արևելքից, և՛ արևմուտքից (ոչ պատահականորեն, 1724 թ. հունիսին կամ հուլիսի սկզբին Մեղրիի վրա թշնամական ուժերը հանկարծակի հարձակվեցին ամենաշսպասված ուղղություներից՝ հյուսիսից)։ Պահելով հանդերձ փոքրաթիվ ինքնապաշտպանական զինուժ՝ սկզբից 400, ապա 600-700-հոգանոց մի գումարտակ, մեղրեցիներն այդուամենայնիվ ջանացել էին իրենց զորաքանակի պակասը փոխհատուցել որակով։ Ընտիր էր այդ գումարտակի և՛ սպառազինությունը, և՛ մարտական պատրաստությունը, և՛ հրամանատարական կազմը։ 1724 թ. Մեղրիի պաշարման ժամանակ այդ զորաջոկատը դրսևորեց արտասովոր բարձր ռազմական հատկանիշներ, որոնք պարզորեն դրսևորվել են ստորև նկարագրվող փաստերում և իրավիճակներում։

1. Մեղրիի գումարտակը հագեցած էր նորագույն հրազենով (տե՛ս հաջորդ կետը). յուրաքանչյուր մարտիկ, ըստ ամենայնի, բացի սրից զինված է եղել նաև կայծքարի հրացանով՝ «կալան զանցս գետոյն զինուք եւ թուփանկովք (=հրացաններով)»¹³²⁷։ Եթե 1725 թ. դրուժյամբ Ղարաբաղի տասնյակ հազարավոր հայ բոլոր մարտիկները զինված էին այդ զենքով¹³²⁸, ապա 1724 թ. վաճառաշահ Մեղրիի քաղաքացիներն առավել ևս ի վիճակի էին նորագույն սպառազինությունը ապահովելու իրենց հարաբերականորեն փոքրաթիվ զորքը այն ժամանակ, երբ պատերազմը մոլեգնում էր ինչպես Սյունիքում, այնպես էլ ամբողջ տարածաշրջանում։ Հիշենք, օրինակ, որ տակավին մինչև 1722 թ. փետրվար ամիսը Նոր Զուղայի մեծահարուստ ավագանին քաղաքի ինքնապաշտպանության համար արդեն գնել էր անգլիական և հոլանդական արտադրության առնվազն 300 նորագույն (իմա՝ կայծքարի) հրացան¹³²⁹։ Ի դեպ, 1724 և

¹³²⁷ ՊՄԾ, էջ 127. Համապատում, էջ 160:

¹³²⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Айвазян А. М.** Ручное огнестрельное оружие армянской армии..., с. 176-200:

¹³²⁹ «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի»․ – «Կոռունկ Հայոց աշխարհին», № 2, §10, էջ 94-95. հմմտ. **Петрос ди Саргис Гиланенц.**

1727 թթ. Մեղրիում տարած ռազմական մեծ հաղթանակների շնորհիվ առգրավված հաճելի ռազմավարի մի զգալի մասը ևս թողնված պետք է լիներ Մեղրիում, ինչպես և այդ մասին ծանուցում են Սյունյաց ազատամարտի մասնակիցները՝ «...եւ առին զամենայն զկահ զկարասի բանակի նոցա, զզէն զսուր եւ զամենայն գործիս պատերազմին»¹³³⁰:

2. Թշնամու բազմապատիկ գերակշիռ ուժերի դեմ արդյունավետ պաշտպանությունը ու Մեղրիի Փոքր թաղի վրա ձեռնարկված գրոհի հաջող հետմղումը հնարավոր էր միայն մեղրեցի մարտիկների՝ հրազենին և դրա կիրառման մարտավարությանը լավ տիրապետելու, մասնավորապես արդյունավետորեն համատեղ համազարկեր տալու շնորհիվ: Իսկ միասնաբար համազարկեր տալը մարտիկներից պահանջում էր նախնական լուրջ վարժվածություն ու խստագույն կարգապահություն¹³³¹:

Այս կապակցությամբ հարկ է նկատել, որ հրացանային համազարկերի մարտավարությունը հայկական զորքերը հաջողությամբ կիրառել են նաև Հալիձորի պաշտպանության ժամանակ՝ նախ, երկու օր շարունակ թույլ չտալով օսմանյան զորքին գետնանցում կատարել, այնուհետև՝ Հալիձորի վրա ընդհանուր գրոհի ամենասկզբում¹³³²: Ըստ Տեր-Ավետիքի, օսմանյան բանակի գետնանցումն արգելել են Դավիթ-բեկի 160-հոգանոց զու-

Дневник осады Испагани афганами (1722-1723). Перевод и объяснения К. Патканова. СПб, 1870, с. 4-5:

¹³³⁰ Տե՛ս ՊՍԾ, էջ 125-129. ՊՏԱ, էջ 134. Համապատում, էջ 159-162. հմմտ. **Այվազյան Ա. Մ.** Ручное огнестрельное оружие армянской армии..., с. 187:

¹³³¹ Կայծրարի հրացանի կրակոցի հեռավորության, այն կատարելու արագության ու դրանցից բխող նոր մարտավարության և ռազմական ուսուցման մասին մանրամասն տե՛ս **Дельбрюк Г.** Всеобщая история военного искусства в рамках политической истории, с. 705-707, 745-747; cf. **Black, Jeremy.** *European Warfare, 1660-1815.* New Haven & London, Yale University Press, 1994, pp. 39-41. հմմտ. **Այվազյան Ա. Մ.** Ручное огнестрельное оружие армянской армии..., с. 182-184:

¹³³² Տե՛ս ՊՏԱ, էջ 137. Համապատում, էջ 168. **Չամչեանց**, հ. Գ, էջ 792-794 (մանրամասն քննությունը տե՛ս **ԱՄ X**, էջ 184-185):

մարտակից առանձնացված 50 մարտիկները: Հայ հրացանակիրների գործողությունները վճռորոշ նշանակություն են ունեցել նաև 1723 թ. մարտի 31-ին Չավնդուր ներխուժած թշնամուն 15 օր անց՝ ապրիլի 14-ին դարանակալելու և ջախջախելու գործում¹³³³: Այս մարտավարությունը, ամենայն հավանականությամբ, Սյունիք էին ներմուծել ու տարածել Դավիթ-բեկի հետ Վրաստանից ժամանած հմուտ հայ զինվորականները:

3. Մեղրիի գումարտակի հրամանատարների ու մարտիկների արհեստավարժությունը և մարտական բարձր պատրաստվածությունը հաստատվում են նաև գլխավոր ճակատամարտի նախօրեին փոքրաթիվ ուժերով գիշերային սրընթաց մարտարշավ («ռեյդ») իրականացնելու նրանց կարողությամբ.

«Արդ մինչ չեւ էին հասեալ օգնականն Հայոց ի Մեղրի, քաջ եւ արի սպառազէնն Մեղրացոց գործ քաջութեան ի նմին զիշերի գործեցին. զի անցեալ յայնկոյս գետոյն յեղակարծումն ժամու՝ ի մէջ բանակի թշնամեացն, յարձակեցան եւ զբազումս ի նոցանէ ի սուր սուսերի սատակեցին, մինչեւ եւ գորդին Շահ Իսլամին երկու հազարս ի փախուստ արկին ի յուրդուար քաղաք. այլ զի սակաւ էին՝ ոչ կարացին ի սպառ ջնջել եւ անհետս առնել զնոսա անտի. դարձան անդռն ի Մեղրի»¹³³⁴:

Այսպիսի բարդ ռազմագործողություն կարող էին ծրագրել ու ղեկավարել, թերևս, միայն Դավիթ-բեկի հետ Սյունիք եկած՝ մինչ այդ իրանական բանակի կազմում ծառայած (ոմանք էլ գուցե եվրոպական ռազմական ուսուցում ստացած)¹³³⁵ «վրաստանցի» զինվորականները: Այդ գիշերային կանխարգելիչ հարվածը լուրջ կորուստներ էր պատճառել թշնամուն և անգամ փախուստի մատնել նրա 2000-հոգանոց մի ամբողջ գունդ՝ զգալիորեն պակասեցնելով Մեղրին պաշարող բանակի քանակը և, անշուշտ, որոշակիորեն բարոյալքելով նրա շարքերը: Հետևաբար, հաջորդ օրը հայկական միացյալ զորքի տարած մեծ հաղ-

1333 ՊՍԾ, էջ 122. Համապատում, էջ 151, 155:

1334 ՊՍԾ, էջ 128. հմմտ. Համապատում, էջ 161:

1335 Տե՛ս ԱՄ XIV (մաս II):

Թանակը մեծապես պայմանավորված էր Մեղրիի գումարտակի գիշերային արշավի հաջողությամբ: Գլխավայր շրջելով հարձակվող-պաշտպանվող հարաբերությունը, մեղրեցիներն ամբողջությամբ տիրել էին նախաձեռնությունը: Հենց այդ հանգամանքն էլ հմտորեն օգտագործեց Բայանդուր իշխանը՝ Մեղրի հասնելուն պես հարձակման անցնելով և այդպիսով թույլ չտալով թվական գերազանցություն ունեցող թշնամուն ուշքի գալ ու վերադասավորել իր խախտված մարտակարգը¹³³⁶: Բնականաբար, հայոց զորքում մարտական ոգու վերելքին, բացի մեղրեցիների գիշերային հաջող մարտարշավից, մեծապես նպաստել էր Չավնդուրից Մեղրիին օգնության եկած կենավուզյան-շավնդուրյան 2000-անոց ընտիր միացյալ զորագնդի ժամանումը:

4. Վերջապես, միայն այն, որ Մեղրիի գումարտակն անվարան կանգնեց ու կռվեց իրենից երեսնապատիկ գերակշիռ ուժերի դեմ՝ յոթ օր շարունակ միայնակ պաշտպանելով քաղաքը, ինքնին խոսում է այդ զորաջոկատի մարտիկների կարգապահության ու տոկունության մասին¹³³⁷:

¹³³⁶ Բայանդուր իշխանի շտապ ձեռնարկած հարձակումն ուներ նաև կանխարգելիչ բնույթ, քանի որ, հայկական հրամանատարության տեղեկությունների համաձայն, Արաքսի հարավային ափից մահմեդական մեծաթիվ մի զորք պատրաստվում էր գալ ու միանալ Մեղրին պաշարած ուժերին (ՊՄՇ, էջ 128):

¹³³⁷ Այն, որ Մեղրին պաշարման մեջ է եղել յոթ օր, եզրակացնում ենք հետևյալ տեղեկություններից: Մահմեդական զորքը գրավել է Մեղրու Փոքր թաղը հնգօրյա պաշարումից հետո, որից հետո միայն մեղրեցիք սուրհանդակներ են ուղարկել Կենավուզ՝ շտապ օգնություն հայցելով հայոց զորքերից: Սուրհանդակների Կենավուզ հասնելը, ապա այնտեղից Ստեփանոս Շահումյանի Չավնդուր՝ Բայանդուր իշխանի մոտ անապարելը, Չավնդուրում 2000-անոց օգնական զորքի արշավանքին նախապատրաստվելն ու գիշերով Մեղրի անցնելը (ՊՄՇ, էջ 127-128. ՊՏԱ, էջ 134. Համապատում, էջ 160-161) նախատեսում էր ոչ թե մեկ, այլ գոնե երկու օր: Այս իրադարձությունների մեկօրյա ժամկետում տեղի ունենալու անհնարինությունը չնկատելով՝ Ղուկաս Մեքաստացին՝ իր «Իններորդ աշխարհն Մեծին Հայոց, որ Միւնիք ասի» համառոտ աշխատության մեջ՝ Չավնդուրից հայոց զորքի Մեղրի հասնելու ժամանակը սխալմամբ դնում է «ի յաւուրն վեցերորդի յետ պաշարման իւրոյ» (տե՛ս ԱՄ ՄԼ, էջ 70):

Սակայն, բացի տեղի գումարտակի բացառիկ հմտություններից, եղել է մեկ այլ կարևոր գործոն, որը նպաստել է Մեղրիի հաջող պաշտպանությանը: Բանն այն է, որ քաղաքի ղեկավարությունը նախապես խելամտորեն հոգ էր տարել նաև Մեղրիի պաշտպանող հին բերդը վերակառուցելու մասին՝ հատուկ հարմարացնելով այն հրազենի արդյունավետ կիրառման համար: Ահա թե այս առթիվ ինչպիսի ուշագրավ (թեև, ինչպես ստորև ցույց կտրվի, մասամբ հերքելի) եզրակացությունների է եկել Մ. Հասրաթյանը՝ ռազմական տեսակետից քննելով այդ բերդի ճարտարապետական ու շինարարական լուծումները. «XIV-XVII դարերում, երբ Հայաստանը վերջնականապես կորցրեց իր անկախությունը և դարձավ հարևան պետությունների համար ռազմադաշտ, երկրում բացարձակորեն ոչ մի հնարավորություն չկար հայերի կողմից հայկական բերդեր և ամրոցներ կառուցելու համար: Եվ Ղափանի անկախ իշխանության կարճատև գոյությունը միայն հնարավորություն տվեց Սյունիքում վերանորոգել և օգտագործել որոշ հին ամրոցներ (Բաղաբերդ) կամ հիմնովին վերակառուցել (Մեղրի, Հալիձոր) ... [Մեղրու բերդը] հայկական ճարտարապետության մեջ փաստորեն միակ պաշտպանական կառուցվածքն է՝ իրականացված հրազենի օգտագործումը հաշվի առնելով: ... [բերդի] հրակնատների շախմատաձև դասավորությունը տարբեր բարձրությունների շարքերով (ներքևի շարքը ծնկաչոք կրակելու համար է, իսկ վերևինը՝ կանգնած), հնարավորություն է տվել առավելագույն օգտագործել պատը ըստ երկարության և ըստ բարձրության: Օրինակ, արևելյան աշտարակից միաժամանակ կարող են կրակել մոտ 70 հրաձիգ: Կրակի այսպիսի կենտրոնացումը համեմատաբար փոքր պաշտպանական կառուցվածքում ստեղծում է XVIII դարի ռազմական տեխնիկայի դեպքում հզոր հարվածային ուժ, մասնավորապես տեղադրված լինելով լեռնաշղթայի բարձր կատարներին՝ աշտարակներն անմատչելի են թնդանոթի կրակից ... Մեղրու բերդը չունի պարսպապատեր, որովհետև լեռնաշղթաներն իրենք են ծառայում պարիսպների փոխարեն

և ապա բնակավայրը ոչ թե աշտարակների միջև է գտնվում, այլ նրանց հարևան: Իսկ հրազենի օգտագործման ժամանակաշրջանում պարտադիր չէ բնակավայրը անմիջականորեն շրջափակել պաշտպանական կառուցվածքներով, այլ կարելի է ավելի հարմար դիրքից այն պաշտպանել, թեկուզ և որոշ հեռավորությունից: Այդպիսին է Մեղրին, որի բերդը հսկողության տակ է առնում ոչ միայն Մեծ թաղը, այլև ամբողջ բնակավայրը»¹³³⁸:

Մ. Հասարթյանի վերոբերյալ եզրակացությունները ընդունելի են միայն մասամբ: Մասնավորապես, XVIII դարի հրազենի՝ կայծքարի հրացանների հեռահարությունը (250-300 մետր) թույլ չէր տալու հսկել «ոչ միայն Մեծ թաղը, այլև ամբողջ բնակավայրը»: Ամենայն հավանականությամբ, պաշարման ժամանակ Մեղրու բնակչությունը կենտրոնացվել է Մեծ և Միջին թաղերում, որոնց պաշտպանությունն իրականացնելն ավելի հեշտ էր (Փոքր թաղը գետի մյուս ափին էր)¹³³⁹: Բացի այդ, 1720-ական թթ. հայոց զինուժի վերահսկողության տակ գտնվող Սյունիքում և Արցախում Մեղրու բերդը չէր կարող լինել հրազենի գործածության համար համապատասխանեցված «միակ պաշտպանական կառուցվածքը»: Համանշանակ լուծումներ պետք է ունենային նաև Սյունիքի մի շարք այլ ամրոցներ ևս, հաստատապես՝ նորակառույց Հալիձորը: Պարզապես դրանք հիմնովին ավերվել են և մեզ չեն հասել Դավիթ-բեկի ժամանակվա իրենց նախնական վիճակում: Ամեն դեպքում, Մեղրու բերդի վերակառուցումը կարող էր գլուխ գալ միայն ռազմարվեստի նորագույն մարտավարությանը ծանոթ հմուտ հրամանատարների խորհուրդներով, եթե ոչ նորագույն ամրոցաշինությունը քաջածանոթ ինժեներ-շինարարների ղեկավարությամբ:

Այժմ վերադառնանք զորահավաքների խնդրին: 1724 թ. ամառային կռիվներից հետո մեղրեցիները, արգարացիորեն

¹³³⁸ Հասարթյան Մ. Մ. Մեղրու բերդը. – ԼՀԳ, 1968, № 8, էջ 114-115.

¹³³⁹ «Եւ այս աւանս յերիս մատունս /եւ կամ ասացուք/ յերիս մեծամեծ թաղս բաժանի ոչ հեռի ի միմեանց՝ երկուքն յայսկոյս գետոյն եւ մինն յայնկոյս, որ կոչի Փոքր թաղ» (տե՛ս ԱՍ XI, էջ 70):

ակնկալելով քաղաքի դեմ ձեռնարկվելիք նոր մահացու ոտնձգությունների հնարավորությունը, ինչպես նաև Սյունյաց ազատամարտում պաշտպանողական ու հարձակողական բնույթի գալիք անխուսափելի կոիվները, պետք է անհապաղ խոշոր զորահավաք անցկացնեին և մեծացնեին քաղաքում տեղակայված կայազորի թիվը, հասցնելով այն առնվազն Օրու նշած 3000-ին: Այդ քայլին նրանց դրդելու էին նաև ինչպես «չմիջամտության» ռազմավարության տապալումը, այնպես էլ օսմանյան զորաբանակի հայտնվելը Մեղրիի անմիջական մերձակայքում. 1724 թ. օգոստոսի 27-ին օսմանցիները, դաշնակցելով Նախիջևան նահանգի մահմեդական ու հայկական (ներառյալ Ագուլիս քաղաքի) ուժերի հետ, գրավեցին Օրդուբադը¹³⁴⁰ (հիշենք, որ մինչև 1604 թ. այս ռազմավարական առումով խիստ կարևոր քաղաքը, մեծավ մասամբ, հայաբնակ էր և ուներ 7-8 հազար բնակիչ)¹³⁴¹: Ռազմավարական այդպիսի իրավիճակում հույսը դնել 600-հոգանոց ընտիր ջոկատի վրա այլևս չէր կարելի:

Այսպիսով, 1722-1730 թթ. Մեղրիի գավառակի զորահավաքին կարողությունը պետք է առնվազն հավասար լիներ Օրու նշած 3000 զինակոչվելիք տղամարդկանց: Նրանց մեծ մասին շտապ հավաքագրած պետք է լինեին արդեն 1724 թ. հուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին: Մեղրիի մասամբ մշտական, մասամբ աշխարհազորային զորագնդի այս թվաքանակը կարելի է ընդունել որպես կայուն պայմանական թիվ մինչև առնվազն 1730 թ. ու գուցե նաև դրանից հետո, քանի որ հետագա տասնամյակներում ևս Մեղրիի անաստան մնաց, ինչպես այդ մասին վկայում էր Հովսեփի էմինը 1767 թ. (տե՛ս աստ, Գլ. IX՝ «Մեղրի քաղաքի բնակչության թվաքանակը (XVII դ. վերջ-1767 թ.)»):

Շատ հավանական է նաև, որ 1722-1730 թթ. ժամանակահատվածում Մեղրին, ինչպես Չավնդուրն ու Կեմավուզը, գերազանցել է

¹³⁴⁰ ԱՍ V, էջ 105-111:

¹³⁴¹ **Զուլայան Մ. Կ.** Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 138:

տակավին Իսրայել Օրու նախագծած «10 բնակչից 1 զինվոր» զորահավաքային հարաբերակցությունը:

Նախորդ ենթագլխում կատարված քննությունը ճշտվեց, որ Կենավուզ (Գուրհամ) գավառում 1722-1730 թթ. հավաքագրվել էր մոտ 5000 մարտիկ, հետևաբար նույն ժամանակահատվածում Կենավուզ գավառն ու Մեղրիի գավառակը միասին տվել են շուրջ 8000 մարտիկ: Այս կլորացված թիվը, որքան էլ մոտավոր լինի, ընդհանուր առմամբ համապատասխանում է 1720-ականներից 30-50 տարի առաջ կազմված Տաթևի պտղացուցակի հիման վրա վերը ստացված արդյունքներին, ըստ որոնց՝ Կաթաբերդ գավառը (որը ներառում էր ինչպես Մեղրի քաղաքը, այնպես էլ Կենավուզ/Գուրհամը) կարող էր տալ 7680 զինակոչիկ (տե՛ս Աղյուսակ Բ): Սույնով մեկ անգամ ևս հաստատվում է ինչպես մեր սկզբնաղբյուրների բացառիկ հավաստիությունը, այնպես էլ դրանք քննելու համար վերը բացահայտված բանաձևերի վստահելիությունը:

Բաղաբերդ, Կուլաբերդ և Գեղվաձորի գավառ

Ըստ Զորացուցակի (Աղյուսակ Դ), 1722 թ. վերջին-1723 թ. սկզբին՝

Բաղաբերդում տեղակայված էր Ասոմ գորավարի 150-հոգանոց ջոկատը.

Կուլաբերդում տեղակայված էր Ղազար գորավարի 110-հոգանոց ջոկատը.

Գեղվաձորի գավառի հայոց զինուժի մասին որևէ տեղեկություն չկա:

Իսկ Տաթևի պտղացուցակի տվյալների համաձայն (տե՛ս Աղյուսակ Բ)՝

Բաղաբերդ գավառի մեջ էին մտնում վեց գյուղ («Քրդիկանց, Հանդիշեն, Քըչանանց, Փմաղրայ, Առչաձոր, Բուխուրուտ»), որոնք միասին կարող էին տալ 1735 զինվոր.

Կուլաբերդ գավառի մեջ էին մտնում տասներկու գյուղ («Գոն, Ճկաէն, Մարուր, Մառագետ, Գեովմէշայ, Իրիկիս, Նոխուքլու, Ալթունանց, Ընստամանց, Խազազաձոր, Ջխուրուդն, Նորգեղն»), որոնք միասին կարող էին տալ 2070 զինվոր.

Գեղվաձորի գավառի մեջ էին մտնում վեց գյուղ («Կից, Աջբէջ, Ներֆի Կարդ, Վերի Կարդ, Չաթու, Գեղի»), որոնք միասին կարող էին տալ 1535 զինվոր:

Հետևաբար, նկատի առնելով Տաթևի պտղացուցակի տվյալներն ու հետագայում այդ գավառներում (ինչպես և ամբողջ Սյունիքում) անցկացված նորահար զորահավաքները, պետք է եզրակացնել, որ 1723 թ. սկզբից մինչև 1730 թ. Բաղաբերդում և Կուլաբերդում՝ յուրաքանչյուրում, զինակոչվել է, կորացված հաշվարկով, շուրջ 2000, իսկ երկուսում միասին՝ շուրջ 4000 մարտիկ:

Ինչ վերաբերում է Գեղվաձորին, ապա ենթադրելի է, որ հետագայում՝ մինչև 1730 թ. անցկացված զորահավաքներում այս գավառն ընդհանուր առմամբ տվել է շուրջ 1500 մարտիկ: Զորացուցակում Գեղվաձորի զինուժի արտահայտված չլինելը կարող է նշանակել, որ առաջին զորահավաքն այնտեղ անցկացվել է միայն 1723 թ. գարնանը կամ ամռանը՝ անձամբ Դավիթ-բեկի կամ նրա ուղարկած զորահրամանատարների կողմից, մանավանդ, որովհետև Գեղվաձորի գյուղերն անմիջականորեն հարակից էին Հալիձորի երկրին:

Սյունիքում անցկացված վերջին
մեծ զորահավաքները
(1730 թ. ամառ և աշուն)

1730 թ. գարնանն օսմանյան զորքերը գրավել ու հիմնահատակ կործանել են Հալիձորի բերդը¹³⁴², սակայն քիչ անց Մխիթար սպարապետի գլխավորած ուժերն անցել են հակահարձակման ու վերստին ազատագրել Դավիթ-բեկի հիմնած իշխանապետության ամբողջ տարածքը, ինչպես նաև որոշ մերձակա

¹³⁴² Տե՛ս ԱՄ X, էջ 186 (ծնթ. 30):

շրջանները: Մասնավորապես՝ գրավվել ու ավերվել է թշնամական Օրդուբադը, որը 1720-ական թթ. Սյունիքի վրա հարձակումների գլխավոր հենադաշտերից էր.

«Իսկ Մխիթարն... գնաց վերստին զօրս գումարեալ ի Հայոց եւ Թուրքաց (Համապատումում՝ «զօրաժողով լինէր ի Հայոց եւ ի Թուրքաց»), վերստին խորտակեաց զՕսմանցիւն, եւ դարձոյց յետս գհաղափսն եւ զամուրս ի նոցանէ: Էառ եւ զվորդուար քաղաքն եւ կոտորեաց զամենայն որ ինչ էր ի նմա, եւ էառ զաւար բազում յոյժ, եւ զհարիւր վաթսուն բեռնն ուղտուց»¹³⁴³:

Հայոց այս հակահարձակման ընթացքում էլ, այսինքն՝ մոտավորապես 1730 թ. ամռանն ու աշնանը Մխիթարն անցկացրել է իր նոր զորահավաքները՝ «զօրաժողով լինէր ի Հայոց եւ ի Թուրքաց»: Այլ առիթով արդեն նկատել ենք, որ «թուրք» տերմինի տակ ինչպես «Ղափանցվոց պատմությունը», այնպես էլ ուշ միջնադարի հայկական սկզբնաղբյուրներն առհասարակ հասկացել են մահմեդականներին՝ և՛ շիաներին, և՛ սուննիներին, այդ թվում օսմանցիներին ու քրդերին¹³⁴⁴: Եվ միայն յուրաքանչյուր պատմական տեղեկություն ընդհանուր համատեքստի ուշադիր զննումից է հնարավոր հստակեցնել, թե սկզբնաղբյուրն այդ դեպքում ում նկատի ունի՝ առհասարակ բոլոր մահմեդականներին՝ անկախ նրանց էթնոլեզվական տարբերություններից, թե՞ գուցե մահմեդական առանձին էթնոկրոնական մի խմբի: Այս դեպքում խոսքն աներկբայորեն վերաբերում է Սյունիքի շրջակայքում բնակվող պարսկամետ շիա մահմեդականներին, որոնք 1730 թ. ոգևորված պետք է լինեին Իրանում աֆղանների ու օսմանցիների դեմ պարսից ուժերի ռազմական նոր առաջնորդ Նադիր խանի (ապագա Նադիր շահի) տարած մի շարք հաղթանակներով: Մահմեդականների շրջանում զորահավաքներ անցկացնելու համար Մխիթար սպարապետն ուներ դեռևս 1727 թ. Սեֆյան շահ Թահմասպ Բ-ի կողմից Դավիթ-

¹³⁴³ ՊՏԱ, էջ 142. հմմտ. Համապատում, էջ 179:

¹³⁴⁴ Տե՛ս աստ, ծնթ. 66:

բեկին տրված հրովարտակը, որով ճանաչվում էր Սյունյաց տիրակալի գահերեցությունն ու գլխավոր հրամանատարությունը նաև Սյունիքին հարակից շրջաններում: Պահպանվել է նաև այդ հրովարտակի մոտավոր շարադրանքը¹³⁴⁵: Ահավասիկ.

«Շահթամազ արքայ Պարսից՝ առ փառք Դավիթ Պէկ, եւ առ փառք զօրավարսդ Հայոց՝ որք ընդ քեզ եմ, ողջոյն:

Ի բազմաց բազում անգամ ազդ եղել մեզ զփառութեանց քոց. բայց արդ իբր ականատես իսկ եղեալ մեր զձերոց մեծամեծ փառութեանց՝ որ ընդդէմ թշնամեացն մերոց, անա՛ արդ կացուցի զքեզ իշխան եւ գլուխ ամենայն իշխանաց մերոց, որք եմ ի կողմանսդ յայդոսիկ. եւ երկիրդ Դափան՝ զոր կալար փառութեամբ, քեզ լիցի. բայց դու ելցես եւ ժողովեցես առ քեզ զամենայն զօրս եւ զխանս ի կողմանցդ յայդոցիկ, եւ ի բաց հանցես զՕսմանցին ի սահմանաց քոց»¹³⁴⁶:

Ահա հենց այս հրովարտակն էլ օգտագործելով՝ Մխիթարը պետք է ձեռնարկեր Սյունիքին հարակից մի շարք շրջաններին շիա մահմեդականներին հակաօսմանյան պայքարի մեջ ներգրավելու և իր ընդհանուր հրամանատարության տակ դնելու գործը:

Դատելով Հալիձորի անկումից հետո Սյունյաց իշխանապետության ծանրագույն իրավիճակից և հայոց զինուժը համալրելու հրատապ անհրաժեշտությունից, ինչպես նաև Մխիթար սպարապետի արձանագրած ռազմական մեծ հաջողություններից, պետք է եզրակացնել, որ 1730 թ. նրա զորակոչած հայ տղամարդկանց քանակը եղել է բավականին նշանակալի՝ առնվազն մի քանի հազար:

¹³⁴⁵ XV–XVIII դդ. պարսկական վավերագրերի խոշորագույն մասնագետ Հ. Դ. Փափազյանի կարծիքով, «իբր ձևով և ոճով բավական նման է այդ շրջանից մեզ հասած նմանատիպ հրովարտակներին» (**Փափազյան Հ. Դ.** Դավիթբեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ..., էջ 90): Մեր համոզմամբ, Դուկաս Սեբաստացին ձեռքի տակ է ունեցել կամ այդ հրովարտակը, կամ նրա պատճենը, կամ էլ՝ նրա հայերեն թարգմանությունը (**ԱՄ VI**, էջ 94):

¹³⁴⁶ Համապատասխան է 173-174. հմմտ. ՊՏԱ, էջ 139: Հրովարտակի հավաստիության և թվագրության մասին տե՛ս **ԱՄ VI**, էջ 93-97:

1730 թ. վերջին Մխիթար սպարապետի սպանությունից հետո Սյունյաց հայոց զորքը, թեև զգալիորեն նվազել ու թուլացել է, բայց ամբողջովին չի կազմալուծվել: Զորքի գլուխ է անցել մելիք Փարսադանի որդին՝ Բալի-բեկ զորավարը: Այս եզրակացությունը բխում է 1730-ական թթ. սկզբներին Տեր-Ավետիքին ձոնված ու հասցեագրված մի չափածոյից, որում ոմն քահանայրան կոչ է անում վերադառնալ հայրենի Սյունիք ու միանալ Բալի-բեկի հրամանատարության տակ գործող ուժերին. «Կրկին խնդրեմք արիանալ, Պալի Պէկին զինուորանալ. Հայոց ազգին թեւ և թիկունք, Տէր Աւետիս, բարեաւ երթաա»¹³⁴⁷: Յավոք, 1730-ական թթ. սկզբին սյունյաց զորքի թվաքանակի ու գործողությունների մասին լրացուցիչ տեղեկություններ առայժմ չենք հայտնաբերել: Բայց այն, որ Սյունիքում զինված դիմադրությունը չի մարել, մակաբերվում է նաև 1729-1731 թթ. հարևան Ղարաբաղի Սղնախներում հայոց զինուժի՝ օսմանյան զավթիչների դեմ մղած շարունակական կատաղի կռիվներից¹³⁴⁸:

* * *

Ամփոփելով՝ հարկ է նաև նկատել, որ 1720-ական թթ. անցկացված մեզ հայտնի հայոց ամենաառաջին զորահավաքը տեղի է ունեցել Հայաստանի սահմաններից դուրս: 1720 թ. վերջից մինչև 1722 թ. ամառ ընկած ժամանակահատվածում հեռավոր Ղրիմում գաղտնորեն հավաքագրվել ու ռազմական վարժանքներ են անցել 285 հայորդիներ: Նրանք, ինչպես վերը նշել ենք, 1722 թ. կեսերին Օսմանյան կայսրության տարածքով ծածուկ անցել են հյուսիսային Հայաստան կամ գուցե ուղիղ Թիֆլիս՝ ներկայանալով հայ ազատագրական շարժման ղեկավարությանը, այդ թվում իրեն՝ Դավիթ-բեկին: Ղրիմահայ մարտիկների գումարտակը՝ Ավշար երեցի (նույն ինքը՝ Տեր-Գասպար, նույն ինքը՝ Տեր-Մարկոս) հրամանատարությամբ, սկզբում

¹³⁴⁷ Զորացուցակ, էջ 145: Սկզբնաղբյուրը նաև նշում է, որ իրականում շատերն էին Սյունիքից հորդորում Գաղատիա հեռացած Տեր-Ավետիքին «անդրեն դառնալ առ նոսա և պաշտպանել երկիրն զայն» (նույն տեղում, էջ 144):

¹³⁴⁸ Տե՛ս աստ, ծնթ. 727-730:

մտցվել է Դավիթ-բեկի 2000-անոց «վրաստանցիներին» գնդի, իսկ ավելի ուշ՝ վերջինիս հիման վրա վերակազմավորված Դրանիկ գնդի կազմի մեջ¹³⁴⁹։ Վրաստանցիների գնդում Ղրիմահայերի գումարտակը բաղկացած է եղել 285 հոգուց, իսկ վերակազմավորված Դրանիկ գնդում՝ 250 հոգուց (ըստ երևույթին, բացակայող 25 մարտիկները զոհվել կամ այլ պատճառներով շարքից դուրս էին եկել նախորդած ճակատամարտերում)։

¹³⁴⁹ Մխիթար սպարապետի սպանությունից (1730 թ. աշուն) որոշ ժամանակ անց դրիմահայերի մեծ մասը վերադարձել է Ղրիմ (տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 8815, թ. 39ա)։

IV. ԱՄՓՈՓԻՉ ՀԱՇՎԱՐԿՆԵՐ ԵՎ ՔՆՆԱԿԱՆ ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ինչպես տեսանք, 1722-1730-ական թթ. Սյունյաց հայոց իշխանապետությունը, մշտապես գտնվելով պատերազմական իրադրության մեջ, նորից ու նորից անցկացրել է արտակարգ զորահավաքներ: Լինելով ռազմական պարզ անհրաժեշտություն, դրանք կազմակերպվել են հատկապես ճգնաժամային իրավիճակներում, մասնավորապես՝ թշնամու անխուսափելի ներխուժումներից առաջ կամ ճակատամարտերում մեծաթիվ զոհեր տալուց, կարևոր ամրոցներ ու դիրքեր կորցնելուց անմիջապես հետո:

1722-1730-ական թթ. Սյունիքում հայոց զինուժի թվաքանակը որոշելու համար պետք է հաշվարկել ու համեմատել հետևյալ ռազմավիճակագրական բաղադրատարրերը.

ա) այդ տարիներին զինակոչված ընդհանուր մարդու ժը, որը մոտավորապես համապատասխանել է Դավիթ-բեկի Սյունյաց իշխանապետության սահմաններում բնակվող հայության զորահավաքային ընդհանուր կարողությունը,

բ) հայոց անդառնալի մարտական կորուստները,

գ) պատերազմի ընթացքում Սյունիքում առկա մշտական զորքի փոփոխվող թվաքանակը:

Վերը կատարված քննությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձին աղյուսակներով մոտավոր ճշգրտությամբ ներկայացնել այդ հաշվարկները:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Ե

1722-1730 թթ. Սյունյաց իշխանապետությունում գինվորագրված տղամարդկանց մոտավոր քանակը՝ ըստ գավառների

ԳԱՎԱՌ	ԶԻՆՎՈՐԱԳՐՎԱԾՆԵՐԻ ԹԻՎԸ
Սիսիան	6,000
Զավնդուր	8,000
Դարպաս (=Գետաթաղի շրջան =Վերի(ն) ձորի գավառ)	3,000
Կենավուզ / Գուրհամ	5,000
Մեղրիի գավառակ (Բաղաբն ու մոտակա գյուղերը)	3,000
Զանգեզուր	5,000
Մաղանջուղա	2,500
Հալիձորի երկիր (=Անանան=Փոփր Սյունիք)	5,000
Բաղաբերդ	2,000
Կուլաբերդ	2,000
Գեղվաձոր	1,500
Ընդհանուր	43,000

Այս 43 հազարի մեջ չեն մտնում Վրաստանից ժամանած 2000 մարտիկները, այդ թվում՝ 285 ղրիմահայերը: Հետևաբար, 1722 թ. մինչև 1730 թ. Սյունյաց հայոց իշխանապետության

զորքերում զինվորություն է արել ընդհանուր առմամբ (բայց ոչ միաժամանակ) շուրջ 45,000 մարդ:

Հաջորդ աղյուսակում ներկայացվում են այն զորահավաքները, որոնք հստակ հիշատակված են «Ղափանցվոց պատմություն» մեջ:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 2

**1722-1730 թթ. Սյունիքում անցկացված զորահավաքները
(ըստ «Ղափանցվոց պատմության» ուղղակի տեղեկությունների)**

<u>Վայրը</u>	<u>Ժամանակը</u>	<u>Կազմակերպիչը</u>	<u>Զորակոչվածների թիվը</u>
Սյունիք (1722-1724 թթ. Դավիթ-բեկի ստեղծած իշխանապետու- թյան սահմաններում)	1722թ. մայիս-1722թ. օգոստ.	Սյունյաց հայոց ավագանի	Չի նշված
Սիսիան	1) 1722թ. սեպտ. 2) 1724թ. փետր.- մարտ	Դավիթ-բեկ Դավիթ-բեկ	4,000 Չի նշված
Շինուհայր (Շնհեր)	1) 1722թ. սեպտ.- հոկտ.	Դավիթ-բեկ	550
Տաթև	1722թ. աշուն-1723թ. սկիզբ	Մելիք Դավիթ (ուրացյալ՝ Բաղեր), այնուհետև՝ Դավիթ-բեկ	400
Զավնդուր	1) 1722 թ. վերջ- 1723թ. սկիզբ	Թորոս-բեկ	2,000

Անփութիչ հաշվարկներ

	2) 1723թ. վերջ- 1724թ. սկիզբ	Թորոս-բեկ	4,000
	3) 1724թ. հունիս	Դավիթ-բեկ	1,200 ¹³⁵⁰
Փոքր Սյունիք («Հալիձորի երկիր»))	1) 1722թ. աշուն	Մելիք Փարսադան և Տեր-Ավետիք	718 (=250 + 468)
	2) 1724թ. ապրիլ	Դավիթ-բեկ	Չի նշված
Դարպաս (Գետաթաղի ըջան=Վերի (ն) ձորի գավառ)	1724թ. փետր.-մարտ	Դավիթ-բեկ	Չի նշված
Կենավուզ (Գուրհամ)	1) 1722թ. աշուն (Կալեր)	Պապ գորավար	700
	2) 1723թ. ապրիլի երկրորդ կես-հունիս (Մանլև)	Պապ գորավար	Առնվազն 800 ¹³⁵¹
	3) 1724թ. ապրիլի երկրորդ կես-մայիս (Լճկին ավան)	Պապի դեմ ապստամբած երկու անանուն գորավար	Առնվազն 500 ¹³⁵²

¹³⁵⁰ Այդ թիվը (1200 մարտիկ) հաշվարկել ենք վերը՝ «Չավնդուր և Փոքր Սյունիք
(=բուն Ղափան, Հաբանդ, ներառյալ Հալիձորի գավառ)» ենթագլխում:

¹³⁵¹ 1722 թ. վերջի–1723 թ. սկզբի դրությամբ Պապի հրամանատարության տակ
կար 700 մարտիկ (Չորացուցակ, էջ 143), բայց 1723 թ. հունիս-հուլիսի դրու-
թյամբ մի առիթով հիշվում է արդեն 1500 մարտիկ (ՊՍԾ, էջ 124. Համապա-
տում, էջ 156): Կենավուզի հայոց զորակազմի առնվազն 800 զինվորով հա-
մարվելը նշանակում է, որ այդ մի քանի ամսվա ընդացքում այնտեղ անց-
կացվել է նոր զորահավաք:

¹³⁵² 1724 թ. ապրիլի սկզբին Պապ գորավարը կարգադրում է իր հրամանատա-
րության տակ եղած 2000-անոց մի զորախմբի անցնել Չավնդուր, իսկ նույն
թվականի հունիսի դրությամբ ինքն է տեղաշարժեր կատարում 2000 մար-
տիկներից բաղկացած զորքով (ՊՍԾ, էջ 125-126): Ինչպես վերոշարադրյալ

Դավիթ-բեկի գործի թվականներ

Կուլաբերդ	1722թ. աշուն-1723թ. սկիզբ	Ղազար զորավար* ¹³⁵³	110
Շիվանի ձոր	1722թ. աշուն-1723թ. սկիզբ	Սարգիս զորավար*	250
Բաղաբերդ	1722թ. աշուն-1723թ. սկիզբ	Ատոմ զորավար*	150
Մաղանջուղա	1722թ. աշուն-1723թ. սկիզբ	Մաղանջուղայի մելիքի և Դիլենչիի որդիներ	400
գ. Ղուշի (Քաշաթաղ)	1722թ. աշուն-1723թ. սկիզբ	Մելիք Ղուշու (Ղուշիի մելիք)	200
Մեղրիի գավառակ (Քաղաքը և շրջակա գյուղերը)	1) 1722թ. աշուն-1723թ. սկիզբ	Կոստանդին* ¹³⁵⁴	400
	2) 1723թ. գարուն-1724թ. գարուն	Կոստանդին (°)*	200

քննության մեջ նշել ենք, նրա հրամանատարության տակ եղած մարտիկների վերջնական ու ամբողջական թիվն այդ պահին պետք է շատ ավելին լիներ: Սակայն եթե նույնիսկ 2 հազարը վերցնենք որպես ամբողջական թիվ, ապա դարձյալ 1723 թ. համեմատությամբ Կենսավուզի գործն ավելացել էր առնվազն 500 հոգով:

¹³⁵³ Որպես զորահավաքի հավանական կազմակերպիչ աստղիկով (*) պայմանականորեն նշում ենք տվյալ գավառում տեղակայված համապատասխան գումարտակների հրամանատարներին (ըստ Չորացուցակի), թեև տեսականորեն զորահավաքի անցկացումը կարող էր վստահվել նաև մինչև նրանցից ոմանց այդ պաշտոններում հայտնվելը կամ Դավիթ-բեկի կողմից առաքված, զինվորական ավելի բարձր կարգավիճակ ունեցող զորավարներին:

¹³⁵⁴ Թվարկելով Մեղրիի չորս զորահրամանատարներին՝ Չորացուցակը Կոստանդինին առաջինն է հիշատակում, ինչն էլ պետք է ընդունել որպես նրա առաջնայնության ծանրակշիռ վկայություն: Սա հաստատվում է նաև այն հանգամանքով, որ Շնհերի և Չավնդուրի զորավարներին թվարկելիս Չորացուցակը նույն կերպ՝ առաջինն է հիշատակել համապատասխանաբար Դավիթ-բեկին և Թորոս-բեկին:

Սյունիք և որոշ հարակից տարածքներ	1730թ. ամառ-աշուն	Մխիթար սպարապետ	Զի նշված
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			16,578 +

Այս աղյուսակից դուրս ենք թողել «Ղափանցվոց պատմության» մեջ հիշատակված Ավշար երեցի (նույն ինքը՝ Տեր-Գասպար, նույն ինքը՝ Տեր-Մարկոս) 250 մարտիկներին, որոնք, ինչպես վերը ճշտել ենք, իրականում հավաքագրվել են Ղրիմում (1720թ. աշուն-1722 թ. առաջին կես) և, ժամանելով (նախապես՝ 285 հոգով) Վրաստան, ընդգրկվել են Դավիթ-բեկի Հայաստան ուղևորվող 2000-անոց «վրաստանցիների» գնդի մեջ:

Այսպիսով, միայն «Ղափանցվոց պատմության» ուղղակի տեղեկությունների համաձայն, Սյունիքում զորակոչվել է 16,578 ու դրանից մի քանի հազար մարդով ավելի մարտիկ, քանի որ ևս հինգ զորահավաքներում հավաքագրված մարդու թիվը քանակն արձանագրված չէ: Ավելին, պետք է նկատի ունենալ, որ ոչ բոլոր զորահավաքներն են գրանցվել «Ղափանցվոց պատմության» մեջ, քանի որ այդ սկզբնաղբյուրը թելադրած դափանցի լրատուների գլխավոր նպատակը եղել է ոչ թե Սյունիքում 1722-1730 թթ. անցկացված զորահավաքների, այլ պատերազմական գործողությունների պատմությունն ու ժամանակագրությունը՝ տարբեր հակառակորդ ուժերի ու գլխավոր դեմքերի ներկայացմամբ հանդերձ: «Ղափանցվոց պատմության» մեջ Սյունիքում կազմակերպված զորահավաքները բազմիցս են հիշատակվել, որովհետև այդ ռազմաքաղաքական միջոցառումների կարևորությունը մեծ է եղել:

Հետևաբար, ինչպես և ներկայացված է Աղյուսակ Ե-ում, 1722-1730 թթ. իննամյա ընթացքում Սյունյաց իշխանապետությունում փոփ առ փոփ զորակոչվել է ընդհանուր առմամբ մոտ 43,000 հայ տղամարդ, իսկ դրսից (1722 թ.) Սյունիք է մտել ու հայոց զորքի կազմում մարտնչել առնվազն ևս 2000 հայ ռազմիկ:

Զորահավաքներ Բարգուշատում, Գողթնում,
Քաշաթաղում և Նախիջևանի
գավառապետությունում

Սյունիքում և նրա հարակից հայաշատ շրջաններում տեղի ունեցած զորահավաքները քննելիս՝ պետք է նկատել և առանձնացնել Դավիթ-բեկի իշխանապետությունից դուրս կազմավորված հայկական զինական ուժերը։ Սա նաև հնարավորություն է ընձեռում ևս մեկ անգամ արժևորելու Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագրում Իսրայել Օրու՝ արևելահայերի զորահավաքային կարողության վերաբերյալ հաղորդած տվյալների հավաստիությունը։

Մասնավորապես, 1724 թ. մարտ-ապրիլին Բարգուշատի մելիք Ֆրանգյուլյն իր հրամանատարության տակ էր հավաքել 2000 հայ զորականների¹³⁵⁵։ Ինչպես ժամանակին նկատել ենք, մելիք Ֆրանգյուլի դավաճանությունը, որի հետևանքով զոհվեցին Թորոս-բեկը և 4600 հայ մարտիկներ, շատ շուտով պատժվել էր, Ֆռանգյուլի նստավայրը՝ Երիցվանեկ կամ Կարմիր վանք ավանը տակավին 1724 թ. վերջին կամ 1725 թ. ազատագրվել ու մտցվել էր Դավիթ-բեկի իշխանապետության մեջ¹³⁵⁶։ Նույն փաստից պետք է հետևեցնել, որ Ֆրանգյուլի հայկական զինուժի առնվազն մի մասն անցել էր Դավիթ-բեկի կողմը և խառնվել նրա զորքին (ճիշտ այնպես, ինչպես մինչ այդ նույնն արած պետք է լինեին Տաթևի շրջակա գյուղերից մելիք Բաղերի հավաքագրած հայ մարտիկները՝ Դավիթ-բեկի կողմից Տաթևի ամրոցն ազատագրելուց ու Շինուհայրում այդ հավատուրացին մահապատժի ենթարկելուց հետո)¹³⁵⁷։

¹³⁵⁵ ՊՄԾ, էջ 125. Համապատում, էջ 158։

¹³⁵⁶ ԱԱ XI, էջ 61։ Այսօր էլ անցնելիս մելիք Ֆրանգյուլի գերեզմանի կողքով, այսօր անցիներն ավանդաբար թքում են դրա վրա։ Հավանական պետք է համարել, որ այս ավանդույթն առաջացել է տակավին XVIII դարում։

¹³⁵⁷ Ն. Ադոնցի վերոհիշյալ վկայության համաձայն, Ղիջի և Այտի (=Գիջի և Այդին) գորապետների սերունդները 20-րդ դարի սկզբին դեռևս ապրում էին նույն գյուղում։ Սա նշանակում է, որ Չորացուցակում (տե՛ս Աղյուսակ Դ)

Ըստ Իսրայել Օրու Պֆալցյան ծրագրի, Ագուլիսի կամ Գողթն գավառը 6000-անոց զինուժ հավաքելու կարողություն ուներ (Աղյուսակ Ա), որն էլ 1720-ական թթ. իրականացրել էր¹³⁵⁸։ Թեև 1722-1724 թթ. Ագուլիսը տատանողական քաղաքականություն էր իրականացնում հայ ազատագրական ուժերի նկատմամբ, իսկ 1724 թ. ամռանը նույնիսկ անցավ օսմանյան ուժերի կողմը, մեզ հայտնի է առնվազն մեկ դեպք, երբ 1723 թ. գարնան սկզբին Ագուլիսի զորագունդը՝ դաշնակցելով Դավիթ-բեկի ուղարկած զինյալների հետ, ճակատամարտել է պարսկական ուժերի դեմ և հաղթանակ տարել¹³⁵⁹։ Հավանաբար, այս զինակցությունը հիմքեր էր ստեղծել, որպեսզի հույսեր առաջանային Ագուլիսի՝ Սյունյաց իշխանապետության մեջ ընդգրկվելու վերաբերյալ։ Սակայն, ինչպես գիտենք, այդ հույսերն ի դերև ելան 1724 թ. օսմանյան բանակի Նախիջևան մտնելուց հետո, ապա ևս մեկ անգամ՝ 1727 թ. Դավիթ-բեկի ձեռնարկած հակահարձակման ժամանակ¹³⁶⁰։

Նախիջևանի երկրամասում հայկական որոշ բնակավայրեր ևս կազմել էին զինյալ ջոկատներ, որոնց մասին կարող ենք դատել կողմնակի տեղեկություններից։ Այսպես, 1749-1750 թթ. Աստապատում ու Շահկերտում կային մարտունակ ու լավ զինված հայկական զորաջոկատներ (միայն Շահկերտում՝ 500 մար-

հիշատակված Տաթևի գումարտակի վեց հրամանատարներից (Ղիջի, Այտի, Եսայի, Տիրացու, Սիմեոն, Աբգար) առնվազն այդ երկուսը հազիվ թե նշանակված լինեին Դավիթ-բեկի «վրաստանցի» մարտիկների թվից, այլապես պատերազմի ավարտից հետո նրանք կվերադառնային իրենց նախկին բնակավայրերը կամ կհեռանային այլուր։

¹³⁵⁸ Տե՛ս աստ, Աղյուսակ Ա և գլուխ «VII. Շամբի, Ագուլիսի (=Գողթն), Շարուրի, Երնջակի, Ճահուկի և Նախիջևանի գավառներ» (ենթագլուխ՝ «Գողթն կամ Ագուլիսի գավառ»)։

¹³⁵⁹ Տե՛ս աստ, Մասն Բ. գլուխ «III. 1722-1730 թթ. Սյունիքում անցկացված զորահավաքները» (ենթագլուխ՝ «Մեղրի և Ագուլիս»)։

¹³⁶⁰ Նույն տեղում։

տիկ), ինչպես նաև հմուտ հրամանատարներ¹³⁶¹։ Այս իրողությունն անկասկած 1720-ական թվականների ռազմական պատմության ժառանգությունն էր։ Այդուամենայնիվ, այս նախիջևանահայ հայկական զինուժի՝ Սյունյաց հայոց ազատամարտին մասնակցություն բերելու վերաբերյալ որևէ տեղեկություն չունենք։ Ընդհակառակը՝ 1724 թ. ամռանը նախիջևանահայ ուժերը միացան Սեֆյան Իրանի տարածք ներխուժած և Նրևանը պաշարած օսմանյան բանակին¹³⁶²։ Այդ ջոկատների ընդհանուր թվաքանակը, սակայն, հազիվ թե հասներ Նախիջևանի գավառում 5000 մարտիկներ հավաքելու Խարայել Օրու նախանշած նպատակին, քանի որ տեղում, ի տարբերություն Սյունիքի և Արցախի, բացակայում էր հայկական ռազմաքաղաքական ուժեղ իշխանությունը, որը կկարողանար ողջ ծավալով ու խստությամբ համընդհանուր զորահավաք անցկացնել։

1720-ական թթ. Ղարաբաղի և Քաշաթաղի բնակավայրերում հայկական ջոկատներ ստեղծելու մասին հատուկ տեղեկություններ մեզ չեն հասել, սակայն նմանօրինակ նախաձեռնություններ այդ գավառներում էլ պետք է եղած լինեին։ Այդ են հուշում աղբյուրներում եղած մի շարք հաղորդումները, որոնցից ամենաուղղակին Քաշաթաղի Ղուշի գյուղում կազմված հայկական ջոկատի վերոհիշյալ հիշատակումն է Զորացուցակում։

Մեկ այլ տեղեկություն։ Ռուսական հրամանատարության կողմից հետախուզական առաքելությամբ հյուսիսային Իրան ուղարկված Աբել (Ապել) անունով ազուլիսցի մի հայ (ով միաժամանակ ու անկախաբար հայոց ազատագրական ուժերի գաղտնի գործակալն էր), վերադառնալով Բաքու, 1724 թ. հունիսի 16-ին գեկուցում էր, մասնավորապես, հետևյալը. «Նդել է նա Թավրիզում (1724 թ.) ապրիլ ամսվա վերջին օրերին, և մինչև

¹³⁶¹ Չամչեանց, հ. Գ, էջ 843-848։

¹³⁶² Մանրամասն տե՛ս ԱԱ V։

նրա Թավրիզ ժամանելը շահի հրամանով դափանցի 30 հայ են մահապատժի ենթարկել այն բանի համար, որ նրանք արեհիեն գնդակներ և վառոդ են գնել ու տեղափոխել Ղափան»¹³⁶³։ Թշնամու կողմից այս, ցավոք, բացահայտված հատուկ գործողությունը կողմնակիորեն վկայում է, թերևս, այն մասին, որ 1723-1724 թթ. հայ ազատագրական շարժման գործակալական ցանցը զինամթերք է առաքել դեպի Սյունիք հենց Ղարադաղի վրայով, ըստ այդմ՝ Ղարադաղցի հայերի համագործակցությամբ։

Պատահական չէ, թերևս, նաև այն, որ 1727 թ. Իրանի հյուսիսային շրջաններում դեգերող շահ Թահմասպը Դավիթ-բեկին նշանակում է Ղափանին հարակից շրջաններում՝ մասնավորապես Ղարադաղում, Բարգուշատում և Նախիջևանում օսմանցիներին չհպատակված քրիստոնյա և մահմեդական բոլոր ուժերի գլխավոր հրամանատար՝ «իշխան և գլուխ ամենայն իշխանաց մերոց, որք են ի կողմանսդ յայդոսիկ»¹³⁶⁴։

Վերը նշված փաստերից ելնելով էլ՝ Բարգուշատի գավառում և Նախիջևանի գավառապետության (Թուման-ե Նախիջևան) հայկական բնակավայրերում, ներառյալ Ագուլիսի գավառում անցկացված զորահավաքները ներկայացնում ենք առանձին աղյուսակով։

¹³⁶³ «Был он в Теврисе апреля месяца в последних числах, и до прибытия ево в Теврис 30 человек армян Хапанских по указу шахову казнили, понеже оные свинец и порох покупали и возили в Хапан» (տե՛ս «Армянское войско в XVIII веке», док. 3, с. 100)։ Այս տեղեկության մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս **ԱԱ XIV** (մաս II)»։

¹³⁶⁴ ՊՏԱ, էջ 137-141. հմմտ. Համապատում, էջ 171-176։ Մանրամասն քննությունը տե՛ս **ԱԱ VI**, էջ 96-99։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Է

1722-1730 թթ. Բարգուշատում ու Նախիջևանի գավառապետությունում
անցկացված զորահավաքները

Վայրը	Ժամանակը	Կազմակերպիչը	Զորակոչվածների քիվը
Բարգուշատի գավառ	1722-1724 թթ.	Մելիք Ֆրանգյուլ	2,000
Ագուլիսի գավառ (Գողթն)	1723 թ. գարնան սկիզբ	Մելիք Մուսի (^Ը)	անհայտ (ենթադրաբար՝ շուրջ 5,000)
Նախիջևանի գավառապետության հայկական որոշ բնակավայրեր	1724 թ. ամառ	անհայտ	անհայտ (ենթադրաբար՝ 5,000- 10,000)

Պֆալցյան ազատագրական ծրագրի համաձայն, Նախիջևանի «թուման»-գավառապետության մեջ բնակվող հայու-թյունը պետք է տար 26,000 (առանց Գողթնի՝ 20,000) հայ զինվոր, Ղարադաղը՝ 5000, իսկ Քաշաթաղը՝ 10,000 մարտիկ (տե՛ս Աղյուսակ Ա): Քաշաթաղի և Ղարադաղի զինական այդ կարողությունը, ըստ էության, չիրացվեց: Բարգուշատում 1723-1724 թթ. մելիք Ֆրանգյուլի զորակոչած 2000 հայ մարտիկների, թերևս, մեծ մասը, դատելով այս դավաճանի նստավայր Երիցվանեկ ավանի 1724 թ. վերջին կամ 1725 թ. Դավիթ-բեկի իշխանապետության կազմի մեջ մտցվելու վերոնշյալ փաստից, պետք է այնուամենայնիվ միացած լինեին սյունյաց ազատագրական ուժերին:

Իսկ Նախիջևանի գավառապետությունում կազմավորված հայոց զինուժը հիմնականում չհաջողվեց միացնել Դավիթ-բեկի զորքին՝ որոշ բացառությունները չհաշված: Այդ հայահոծ գավառների ազատագրումը, որը մանրակրկիտորեն ծրագրել էր տակավին Խսրայել Օրին, գլուխ չեկավ տարածաշրջանում

ստեղծված խիստ աննպաստ ռազմաքաղաքական իրադրու-
թյան, մանավանդ՝ 1722-1723 թթ. Սեֆյանների տեղական և շա-
հական զինյալ ուժերի այնտեղ կենտրոնանալու պատճառով:
Հիշենք, որ Նախիջևանի խանի տրամադրությունն տակ կար 12-
14 հազար հոգուց բաղկացած ընտիր զորք¹³⁶⁵, որը երկու ան-
գամ՝ 1722 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին և 1724 թ. մարտի վեր-
ջին-ապրիլի սկզբին, ծանր հարվածներ հասցրեց նույնիսկ Դա-
վիթ-բեկին: Բացի այդ, Նախիջևանն այն նահանգն էր, որ Թավ-
րիզը կապում էր Երևանի հետ, ուստի, նրա նշանակությունից
ելնելով, Իրանի հյուսիսային շրջաններում դեգերող շահ Թահ-
մասպը, իր հնարավորությունների սահմաններում, ամեն կերպ
աջակցում էր Նախիջևանի խանին: Դեռ ավելին, 1723 թ. հոկ-
տեմբերի 29-ից մինչև 1724 թ. փետրվար ամիսը Թահմասպն
անձամբ էր գտնվում Նախիջևան քաղաքում. «ՌՃՀԲ (1723)
թուին հոկտեմբերի Ի և Թ (29)-ին թագաւորն շահ Թահմազ
եմուտ ի քաղաքն Նախիջևան. է բազում զօրօք և յոյժ փառա-
ւոր»¹³⁶⁶: Դժվար չէ կռահել, որ նման պայմաններում, ինչպես
նաև Սյունյաց և Արցախի հայոց զինյալ ընդլզման համատեքս-
տում նախիջևանահայության ազատագրական կամ թեկուզ
ինքնապաշտպանական նկրտումները ենթարկվելու էին դա-
ժան ճնշումների ու զանգվածային կեղեքումների¹³⁶⁷:

¹³⁶⁵ Տե՛ս ԱԱ II, էջ 130 (ծնթ. 45):

¹³⁶⁶ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 1915, էջ 280բ: Նույն տեղեկությունը, առանց ամսաթվի, գրանցված է նաև հետևյալ հիշատակարանում. «... Եւ արդ, ի թուականիս մերում հազար հարիւր Հ և Բ (1723) ամի ... որդի շայ Սուլթան Յուսէֆին շահ Թամազն բազում զօրօք եկեալ ի Նախեջևան, որ այժմ կայ ի Դաւրէժ քաղաք և մեր կատարածն ի ձեռին Աստուծոյ է...» (նույն տեղում, ձեռ. 2957, էջ 2ա-2բ):

¹³⁶⁷ Պատմելով 1723 թ. երկրորդ կեսի դեպքերի մասին, Պետրոս դի Սարգիս Գի-
լանեցն այսպես էր նկարագրում Գողթան գավառի հայոց դեմ Սեֆյան իշ-
խանության ձեռնարկած խժոժությունները. «Հայոց ազկըն տիր (=շատ)
շատ նեղությունուն այ. Գոխտան գավառ՝ որ Ղզրաշն այ թալանում և կերպ
կերպ փալիքանի (=փորձանքներ) ան բերում զլուխներանին, որ նման չե
ամենան խոսկն գրել, քաշկայ (=երանի՝ Ա. Ա.) թէ ես է՛ մեռած լինի՝ որ չի
լսէի» («Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, № 3, էջ 208): 1724 թվականին վե-
րաբերող Ջ. Հանվեյի հետևյալ հաղորդումը, վերաբերելով Նախիջևանին ու

Իրականում նախիջևանահայությունն որոշ հատվածներ ունեցել են հայոց ազատագրական պայքարին միանալու մտադրություն և այդ ուղղությամբ որոշակի գործողություններ ձեռնարկել են և՛ 1723 թ. (օրինակ, պարսկական ուժերի՝ Ագուլիսի վրա հարձակումը Դավիթ-բեկի ուղարկած վիրահայ զինվորականների ղեկավարությամբ պարտության մատնելու վերոհիշյալ դեպքը), և՛ 1724 թ.: Այսպես, 1724 թ. հունիսի 16-ին Բաքվի ռուսական իշխանություններին տված իր տեղեկություններում Աբել անունով ագուլեցի հայ հետախույզը¹³⁶⁸ հայտնում էր, որ Թահմասպ Բ շահը (1723-1732) «հաստատ մտադիր է զորք ուղարկել Ղափանի հայոց դեմ՝ նրանց կործանելու նպատակով, որովհետև մեծ թվով հայ զինվորականներ են հավաքվել Ղափանում և միացել Նախիջևանի հայկական

Արարատյան երկրին առհասարակ, իր հերթին տալիս է հայոց դեմ պարսից շահի հալածանքների հետևյալ պատկերը. «Մոռացության տալով անցած տարվա (իմա՝ 1723 թ. - Ա. Ա.) Թիֆլիսի խռովությունը, որն իր չմտածված գործողությունների հետևանքն էր, նա (իմա՝ Թահմասպ Բ-ն - Ա. Ա.) հայերին ծանրաբեռնեց անչափ մեծ հարկերով, որոնք զանձվում էին արտակարգ դաժանությամբ: Այսպիսի անողոր վարմունքը սկզբից և էթ օտարացրեց այս մարդկանց (իմա՝ հայերին՝ Ա. Ա.) բարեկամությունը՝ հակառակ նախկինին հատուկ համակրանքի: Շուտով այս ընթացքը հասցվեց ծայրահեղության: ... Նա (Թահմասպ Բ-ը) ուժով մտավ նրանց (իմա՝ հայերի - Ա. Ա.) գլխավոր քաղաքներից մի քանիսը և թալանեց դրանք, հատկապես այն քաղաքները, որոնք հրաժարվել էին կատարել իր գորքերին միանալու հրամանները...» (Hanway, Jonas. *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea*, Vol. II, p. 211. հմմտ. Krusinski, vol. 2, p. 131): Նախիջևանի պարսկական իշխանությունների և տեղի հայ բնակչության միջև հարաբերությունների կտրուկ վատթարացումն էլ եղել է օսմանցիների կողմը հայերի անցնելու գլխավոր շարժառիթը: Ըստ Ջ. Հանվեյի, Նախիջևանի հայերն իրենց ներկայացուցիչներին առաքել են թուրքական բանակի ճամբար միայն 1724 թ. օգոստոսի սկզբին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ արդեն ամիս ու կես շարունակվում էր Երևանի պաշարումը: Այդ ընթացքում էլ, ըստ ամենայնի, քաղաքական թեր և դեմ հաշվարկների պայմաններում, մշակվել է նախիջևանահայության նոր՝ օսմանյան կողմնորոշումը, որը ոչ այլ ինչ էր, քան պահի թեղադրանք կամ «չարաց փոքրագույնի» ընտրություն: Մանրամասն այդ իրադարձությունների մասին տե՛ս ԱՄ V, էջ 102-114:

¹³⁶⁸ Աբելի գործունեության մասին տե՛ս ԱՄ XIV (մաս II):

զորքերի հետ...»¹³⁶⁹։ Ցավոք, «Նախիջևանի հայկական զորքեր» ձևակերպումը շատ է առաձգական. այն կարելի է հասկանալ որպես Ագուլիսի, Շահկերտի (Ղազանչի), Աստապատի կամ այլ բնակավայրերի հայ զինվորություն։ 1720-ական թթ. ուղղված հետադարձ հայացքով ուշագրավ են 1747 թ. Աստապատի հաջող պաշտպանությունն ու 1750 թ. Ղազանչիի հերոսական դիմադրությունը¹³⁷⁰, որոնք հավանորեն ենթադրում են քսանամյա վաղեմություն ունեցող ազատամարտերին այդ խոշոր բնակավայրերի հայության որոշակի մասնակցություն։

Ինչևիցե, 1724 թվականի օգոստոսին օսմանյան բազմահազարանոց կանոնավոր բանակի ուղղակի ներխուժումը Նախիջևանի գավառապետության տարածք, փաստորեն, վերջնականապես խափանեց Սյունյաց և Նախիջևանահայոց զինական ուժերի ծրագրված միավորումը։

Սյունյաց իշխանապետության մարտական կորուստները 1722-1730 թթ.

1722-1730 թթ. Սյունյաց հայոց զորքի կրած մարտական ընդհանուր կորուստների ճշգրիտ հաշվարկ կատարելն անկարելի է՝ ամբողջական տեղեկությունների բացակայության պատճառով։ Այդուհանդերձ, դրանք մոտավորապես պատկերացնելը լիովին հնարավոր է՝ շնորհիվ «Ղափանցվոց պատմության» մեջ պահպանված մի շարք հստակ հաղորդումների, որոնք արձանագրում են ինչպես հայոց խոշոր հաղթանակները, այնպես էլ ծանր պարտությունները՝ մի քանի դեպքում հստակ նշելով կրած կորուստները։

¹³⁶⁹ «Подлинно намерен шах послать войско на армян Хапанских, чтоб их раззорить, понеже многое число собралось в Хапане армян военных и соединились с Нахичеванскими армянскими войски, и близ лежащих уездов доревенские жители басурманы приходили просить шаха, что от армян терпят раззорение великое того ради и поселяет войско дабы разорить» («Армянское войско в XVIII веке», док. 3, с. 102)։

¹³⁷⁰ Տե՛ս Չամչեանց, հ. Գ, էջ 837, 842-848։

Ստորև թվարկված են 1722-1730 թթ. Սյունիքում հայոց ուժերի մի քանի խոշոր և միջին չափերի պարտությունները, ինչպես նաև մեծաթիվ զոհերով ուղեկցված մեկ ծանր ճակատամարտը.

1) 1722 թ. սեպտեմբերին Նախիջևան գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Դավիթ-բեկի զլխավորած հայկական 6000-անոց զորքը ծանր պարտություն է կրել՝ տալով 2200 զոհ:

2) 1724 թ. մարտի 29-ից ապրիլի 4-ի ընթացքում Բարգուշատի Ֆաթհ-Ալի (Փաթալի) սուլթանը և իր եղբայր Աղասի-սուլթանը՝ 18 հազարանոց և Նախիջևանի խանը՝ 14 հազարանոց զորքով երկկողմանի համաձայնեցված հարձակում են ձեռնարկել Սյունիքի հայոց իշխանապետության վրա: Թորոս-բեկի 6000-անոց զորաբանակն արշավել է Ֆաթհ-Ալի սուլթանի դեմ, սակայն, մելիք Ֆրանգյուլի դավաճանության պատճառով, դարանակավել է և ջարդվել: Մարտի դաշտում ընկել է 4600 մարտիկ, ներառյալ ինքը՝ Թորոսը, փրկվել և հետ է վերադարձել 1400 մարտիկ¹³⁷¹:

3) 1724 թ. մարտի 29-ապրիլի 4-ի միջև ընկած նույն այդ օրերին Դավիթ-բեկը հաջողությամբ դիմագրավել է Նախիջևանի խանի գերակշիռ ուժերին Սիսիանի ճակատում, սակայն կատաղի մարտերում զոհվել է 900 հայ զինվոր:

4) 1724 թ. աշնանը տեղի ունեցած Խոտանանի ճակատամարտում հայերը տվել են 200 զոհ և 100-200 վիրավոր ու գերի¹³⁷²:

5) 1730 թ. հուլիսի 10-ին Կ. Պոլսից Մխիթար Սեբաստացուն առաքված նամակում խոսվում է 20,000 հայերի, ներառյալ հայ ռազմիկների ընտանիքների գերեվարման մասին. «...Նաեւ

¹³⁷¹ Դրանից առաջ Թորոս-բեկը պատրաստվում էր արշավել արևմուտք՝ Օրդու-բադի վրա (տե՛ս ԱՍ II, էջ 85):

¹³⁷² Տե՛ս ՊՏԱ, էջ 135. հմմտ. Համապատում, էջ 165: Այս մասին տե՛ս նաև ԱԱ X:

ասի թէ տանիկ՝ գՍնախի հայերն յաղթահարեալ, ու զգերդաստանիս¹³⁷³ նոցին գերի վարեալ՝ աւելի քան զքսան հազար բերեմ աստ»¹³⁷⁴։ Այս հաղորդումը վերաբերում է, ամենայն հավանականութեամբ, Մխիթար սպարապետի և Հալիձորում գերեվարված հայ մյուս զորահրամանատարների ընտանիքներին, քանի որ մինչ այդ՝ 1730 թ. սկզբին, դավադրաբար գրավելով Հալիձորի բերդը՝ «ամօրէն զօրքն Օմանցոց իբրեւ ի ներքս մտին, մերժեցին անարգեցին գերդմունս եւ գղաշինս փաշայիցն, եւ զամենայն այր զօրաւոր կոտորեցին, եւ զկանայս եւ մանկունս գերի վարեցին, ի մենարանս կուսանացն մտին եւ զամենեսեան գերեցին... եւ առին զկին եւ զորդիսն Մխիթարայ եւ զամենայն որ ինչ էր անդ, եւ թողին գնացին» (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.)¹³⁷⁵։

Ինչպես տեսնում ենք, օսմանցիները, դրժելով իրենց խոստումը, անխնա կոտորել են Հալիձորում անձնատուր եղած հայ զինվորականներին, որոնց թիվն առնվազն մի քանի հարյուրի հասնելու էր։

Այսպիսով, վերը նշված առաջին չորս ճակատամարտերում Սյունյաց հայոց զորքը միայն սպանվածներով կորցրել է շուրջ 8000 մարդ։ Սակայն կարևոր է ճշտել ոչ միայն զոհվածների թիվը, այլև առհասարակ բոլոր անդառնալի մարտական կորուստները, որոնց մեջ մտնում են նաև շարք վերադառնալու կարողություն չունեցողները՝ վիրավորները, գերիները և անհետ կորածները (այդ թվում՝ դասալիքները)¹³⁷⁶։ Իսկ թե միջին հաշվով

¹³⁷³ 1730 թ. գործածված վերոբերյալ ձևակերպումը՝ «զգերդաստանիս նոցին գերի վարեալ», միջնադարյան և ուշմիջնադարյան աղբյուրներում պատահող բացառիկ մի դեպք է, երբ «զգերդաստանն» օգտագործվում է ոչ թե «ծառաաղախիներ» և «ուներցվածք», այլ «հպատակ ժողովուրդ» ու գուցե նաև «մեծ ընտանիք» իմաստով։

¹³⁷⁴ Պատմություն Ղափանցւոց, էջ 112։

¹³⁷⁵ Համապատում, էջ 178։

¹³⁷⁶ Միանք ռազմական-օպերատիվ տեսանկյունից գնահատվող կորուստներն են (Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (историко-статистическое исследование). Москва: Изд-во. соц.-экон. лит-ры, 1960, с. 15)։

որքան են եղել այդ կարգի մոտավոր կորուստները, կարելի է եզրակացնել Նախիջևան գետի ճակատամարտի օրինակով, երբ հայոց 6000-անոց զորքի անդառնալի կորուստները կազմել են մոտավորապես 3500-4000 մարդ, որոնցից 2200-ը սպանված¹³⁷⁷ (տե՛ս վերը): Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ զոհվածների ու այլ պատճառներով շարքից դուրս եկածների հարաբերակցությունը միջին հաշվով կազմել է մոտավորապես 1-ը 0,75-ին: Այստեղից մակաբերելի է, որ վերոհիշյալ շորս ճակատամարտերում հայկական կողմի անդառնալի կորուստները կազմել են առավելագույնը շուրջ 14,000 մարդ:

Զոհված մարտիկների ու ողջ մնացած, բայց ընդմիշտ շարքից դուրս եկածների հարաբերակցությունը հազիվ թե ավելի մեծ լիներ: Նախ, ծանր վիրավորները հազվադեպ էին ողջ մնում և ապաքինվում՝ ռազմական բժշկության թույլ զարգացածության պատճառով¹³⁷⁸: Երկրորդ, 1720-ական թթ. Սյունիքում մղվող պատերազմը բնաջնջման պատերազմ էր, որտեղ երկու կողմն էլ ձգտում էր իսպառ ոչնչացնել հակառակորդի զինական ուժերը: Այս են վկայում, մասնավորապես, ստորև բերված օրինակները:

Օսմանյան զորքն ավանդաբար իրագործում էր պատերազմական իրավիճակներում իրեն տրված հրամանը՝ զանգվածաբար ոչնչացնել դիմադրություն ցույց տվող շրջանների տղամարդկանց ու գերեվարել նրանց կանանց և երեխաներին: 1723

¹³⁷⁷ Տե՛ս վերը՝ «Դավիթ-բեկի անդրանիկ գորահավաքը Հայաստանում (Սիսիան) և Նախիջևան գետի ճակատամարտի հետևանքները» ենթագլխում:

¹³⁷⁸ Ապաքինման արտառոց դեպք է պատահում մելիք Փարսադանի որդի Բալի (Պալի) բեկի հետ, որը Խոտանանի ճակատամարտում ծանր վիրավորվում է պարանոցի շրջանում, բայց այդ վիճակում կարողանում է սարերով ու անտառներով տուն հասնել. «որոյ գլուխն հատեալ ընկեցեալ էին ի բացի գնա մերձ ի Խոտանան, բայց ոչ զբոլոր պարանոցն, այլ մինչեւ ցկէս ուլանն. ուստի յետ սակաւուց, իբրեւ ուշն ի վերայ գայր՝ կալեալ գլուխն ի վերայ իւր, երթայր մտանէր ի մացառս վայրեացն մինչ ցմութ գիշերոյն, եւ ի գիշերի յուրի անկեալ գայր, եւ յետ երից աւուրց ի Հալի ձոր հասանէր: Եւ եղև սքանչացումն յոյժ ամենայն տեսողաց՝ զի ոչ մեռաւ, այլ կենդանի է մինչեւ ցայսօր, եւ է մելիք ի Հալի ձոր» (Համապատում, էջ 165. հմմտ. ՊՄԸ, էջ 135):

թվականին՝ օսմանյան բանակի Իրան ներխուժման նախօրեին, այդ հրամանն ավանդաբար ձևակերպվել էր կրոնաիրավական-շարիաթական հատուկ որոշմամբ («Ֆաթվա»), որն արձակել էին կայսրության գլխավոր մուֆթին ու մյուս կրոնապետներն ի պատասխան Ահմեդ Գ սուլթանից (1703-1730) ստացած հարցերի¹³⁷⁹: Այսպես, ոչնչացվեցին 1724 թ. Երևանը պաշտպանող ավելի քան 10,000 հայ զինվորականներն ու աշխարհազորայինները: Ինչպես քիչ առաջ նշվեց, 1730 թ. փետրվարին կամ մարտին խաբեություն տիրանալով Հալիձորի ամրոցին, օսմանցիները սրի քաշեցին նրա բոլոր պաշտպաններին¹³⁸⁰: 1723 թ. վերջին հայկական զորքը, գրավելով Զևու ամրոցը, կոտորում է այն պաշտպանող 4000 թշնամիներին¹³⁸¹: 1724 թ. մարտի 29-ին Դավիթ-բեկի զորքը գրավում է Որոտնա բերդը և ամբողջությամբ ոչնչացնում նրա կայազորը, որի քանակն սկզբնաղբյուրը չի նշում¹³⁸²: 1725 թ. մարտի 3-ին Վարանդայում ոչնչացվում է 4700-հոգանոց օսմանյան հեծյալ կորպուսը, որից փրկվում ու կարողանում է փախչել ընդամենը 150 հոգի, իսկ երեք օսմանցի զորահրամանատարներից գերի է վերցվում ու հարցաքննվում միայն մեկը՝ Սալահ-փաշան (մյուս երկուսը՝ Շահին և Ալի փաշաներն սպանվածների թվում են լինում)¹³⁸³: 1727 թ. մարտի 3-4-ին Հալիձորի տակ ոչնչացվում է օսմանցի 13,000 ասկյար¹³⁸⁴: Նշված ճակատամարտերից հետո գերիներ վերցնելու մասին հաղորդումներ չկան: Կողմերը հատուկենտ դեպքերում են միայն հակառակորդի ռազմիկներին

1379 ԱՍ VII, էջ 33-36: 1578 թ. արձակվել էր նույնանման մի ֆաթվա (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 46-47):

1380 Համապատում, էջ 178. հմմտ. ՊՏԱ, էջ 142:

1381 ՊՄԾ, էջ 124. ՊՏԱ, էջ 133. Համապատում, էջ 152:

1382 ՊՏԱ, էջ 133. Համապատում, էջ 153:

1383 Տե՛ս АРО II, док. 309 (10 марта 1725 г.), 310 (10 марта 1725 г.), 312 (11 мая 1725 г.), էջ 234, 236, 241, 243: Այդ հատուկ ռազմագործողության մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս Айвазян А. М. Ручное огнестрельное оружие армянской армии..., с. 193-195:

1384 ՊՏԱ, էջ 136-137. Համապատում, էջ 170:

գերեվարել (այն էլ քիչ թվով)՝ հետագայում նրանց փոխանակելու կամ փրկագին ստանալու նպատակով¹³⁸⁵։

Ամեն դեպքում պարզ է, որ 1722-1730 թթ. իննամյա միջոցին սյունյաց հայոց գործը տասնյակ այլ ճակատամարտերում հազարավոր նոր զոհեր էր տվել, հետևաբար նաև այդ պատճառով որևէ որոշակի պահի իր շարքերում չէր կարող ունենալ այն 43,000 հայ մարտիկներին, որոնք Սյունիքում, ինչպես վերը ճշտվեց, զորակոչվել էին փուլ առ փուլ։ 1724 թ. (եթ զորահավաքներն արդեն մեծ թափ էին ստացել) մինչև 1730 թ. Սյունիքում առկա ամբողջ հայոց զինուժի իրական ընդհանուր թիվը տատանվելու էր մոտավորապես 20,000 մարտիկի շուրջը (15,000-ից մինչև 25,000 մարտիկի միջակայքում)։ Սակայն այդ «գործող բանակի» մի մասն էլ, դատելով մեր ձեռքին առկա տվյալներից ու պատերազմի ողջ ընթացքից, աշխարհագրային պատրաստություն ունեւոր ու պիտանի էր միայն լեռներում տեղային (բավական արդյունավետ) պաշտպանական կոիվներ վարելու, բայց ոչ հարձակողական լուրջ գործողություններ ծավալելու համար։ Իսկ Դավիթ-բեկի ու հետագայում՝ 1728-1730 թթ. Մխիթար սպարապետի հրամանատարության տակ եղած կանոնավոր բնույթի զորագնդերում, ըստ երևույթին, 10 հազար մարտիկից

¹³⁸⁵ Այսպես, 1724 թ. ամռանն օրդուբադցիները փոխանակում են 70 գերեվարված գյուղացի հայերին Մեղրիում պատանդ պահվող իրենց առաջնորդներից մեկի՝ Հանի Շափիին ստանալու դիմաց (ՊՍԸ, էջ 130. Համապատում, էջ 164)։ 1724 թ. աշնանը տեղի ունեցած վերոհիշյալ Խոտանանի ճակատամարտում գերեվարվում է 100-200 հայ ռազմիկ, այդ թվում՝ Ստեփանոս Շահումյանը (տե՛ս ՊՍԱ, էջ 135. հմմտ. Համապատում, էջ 165)։ 1728 թ. օսմանյան զորքն ու նրան միացած Փաթի-Ալի սուլթանը Բարգուշատից գիշերով հարձակվում և ավերում են երեք հայկական գյուղ Չավդուրում՝ իրենց հետ գերի տանելով երեք հայ «գորապետ»։ Ի պատասխան, երկու օր անց Տեր-Ավետիքը ևս գիշերային հարձակում է կատարում Բարգուշատի վրա՝ գերեվարելով երկու «թուրք»՝ հրամանատար և բռնագրավելով նրանց ողջ ունեցվածքը (ՊՍԱ-ում դրանք անվանված են «գորական», Համապատումում՝ «գորապետ». տե՛ս ՊՍԱ, էջ 142. Համապատում, էջ 177)։ Հասկանալի է, որ Տեր-Ավետիքը գերել էր այդ «թուրք» զորապետներին նրանց հայ զորահրամանատարների հետ փոխանակելու նպատակով ու շատ հավանական է, որ հետագայում այդ փոխանակումը տեղի է ունեցել։

ավելի չի եղել: Դրանց թվին էին պատկանում Դավիթ-բեկի 2000-անոց Դրանիկ գունդը, Մխիթար սպարապետի 1800 մարտիկները¹³⁸⁶, Չավնդուրից ու Կենավուզից 1724 թ. Մեղրի անցած 2000 հեծյալ մարտիկները, Մեղրիի 600-700-հոգանոց գումարտակը և մի քանի այլ առանձին զորաշուկատներ: Ընտիր զորամասերի փոքրաթիվությունն էլ հենց այն ամենագլխավոր պատճառներից էր, որը հնարավորություն չտվեց Դավիթ-բեկին ազատագրական լայնարձակ գործողություններ ձեռնարկել ու պատերազմը տեղափոխել Սյունիքի սահմաններից դուրս:

Եղել են նաև ճգնաժամային պահեր, երբ սյունյաց զորքի զգալի մասը զրկվել է կենտրոնական կառավարումից ու ժամանակավորապես կաթվածահար եղել: Այդպես պատահեց, օրինակ, 1727 թ. փետրվարին՝ օսմանյան բանակի լայնածավալ ներխուժման սկզբնական փուլում: Սակայն Հալիձորի հաղթական ճակատամարտից (1727 թ. փետրվարի 26 – մարտի 4)¹³⁸⁷ անմիջապես հետո Սյունիքի հայոց ուժերը դարձյալ համախմբվեցին Դավիթ-բեկի շուրջը և վերականգնեցին իրենց թվակազմն ու մարտունակությունը:

¹³⁸⁶ Մխիթար սպարապետի հրամանատարության տակ գտնվող գնդի թվաքանակը մի առիթով գրանցված է միայն Համապատում քնագրում. «...Դավիթ Պեկն վաղվաղակի զՄխիթար սպարապետն իւր հազար ութ հարիւր վառելովք ի վերայ նոցա առաքէր» (էջ 164):

¹³⁸⁷ Հալիձորի ճակատամարտի օրերի ճշտումը տե՛ս **ԱՍ VI**, էջ 88-94:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Ը
Սյունյաց հայոց մարտական կորուստներ՝
ըստ «Լափանցվոց պատմության»

<u>Վայրը</u>	<u>Ժամանակը</u>	<u>Հայոց զորքի հրամանա- տար</u>	<u>Թշնամու զորքի հրամանատար</u>	<u>Սյունյաց հայոց կո- րուստները (սպան- վածներ)</u>
Նախիջևան գետի մոտ	1722թ. սեպ- տեմբեր	Դավիթ-բեկ	«Նախիջևանի գաւառապետ (խան)»	2,200
Սիսիանի ճակատ	1724 թ. մար- տի 29-ապրի- լի 4-ի միջև	Դավիթ-բեկ	«Նախիջևանի խան»	900
Բարգուշատ	1724 թ. մար- տի 29-ապրի- լի 4-ի միջև	Թորոս-բեկ	Բարգուշատի Ֆաթհ-Ալի (Փա- թալի)-սուլթան, նրա եղբայր Աղասի-սուլթան և մելիք Ֆրանգ- յուլ	4,600
Խոտանան գյուղի մոտ	1724թ. աշուն	Մխիթար սպարապետ	Բարգուշատի Ֆաթհ-Ալի սուլ- թան	200
Հալիձոր	1730թ. փետրվար կամ մարտ	Մխիթար սպարապետ	Օսմանցի անա- նուն զորահրա- մանատար	Անհայտ
ԸՆԴԱՄԵՆԸ				8,000+

Նկատի ունենալով, 1730 թ. չճշտված թվով լուրջ
կորուստները և բազմաթիվ մանր մարտերում ընկածներին,
կարելի է ենթադրել, որ **1722-1730 թթ.** Սյունիքում զոհված հայ

մարտիկների թիվը հասած պետք է լինի 9-10 հազար հոգու, չհաշված խաղաղ բնակչության կրած կորուստները, որոնք հասնում էին տասնյակ հազարների:

* * *

Վերը կատարված քննության արդյունքներն ամփոփում է նաև 1722-1730 թվականներին Սյունյաց հայոց իշխանապետության զորքի թվաքանակի մոտավոր փոփոխությունները ներկայացնող հետևյալ աղյուսակը:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Թ
Սյունյաց իշխանապետության զորքի փոփոխվող
մոտավոր թվաքանակը
(1722-1730 թթ.)

<u>Ժամանակը</u>	<u>Սյունիքում սուկա հայոց զորքի մոտավոր թվաքանակ ը</u>	<u>Ձրակռչվածների թիվը</u>	<u>Հայոց անդառնալի կորուստները</u>
1722թ. մայիս- 1723թ. օգոստոս	անհայտ (ենթադրա բար՝ 1,000- 2,000)	անհայտ (ենթադրաբար՝ 1,000-2,000)	անհայտ
1722թ. սեպտեմբեր (նախքան Նախիջևան գետի ճակատամարտը)	7,000-8,000 մարտիկ	• 2,000 «վրաստանցի» • 4,000 սիսիանցի • Սյունիքի այլ շրջաններում գինվորագրված մոտ 1,000-2,000 մարտիկները	3,500-4,000 մարդ, որից 2,200-ը սպանվել են Նախիջևանի ճակատա- մարտում
		• Զորացուցակում նշված 6,628 մարտիկները	

Դավիթ-բեկի գործի թվականը

1722թ. վերջ- 1723թ. սկիզբ	8,500-9,500 մարտիկ	- Սիսիանում մնացած «վրաստանցիների» 500-հոգանոց գումարտակը - Պահեստազորում ու վերակազմավորման փուլում գտնվող մոտ 1,000-1,500 սիսիանցի մարտիկները - Դավիթ-բեկի հետ Շինուհայր-Տաթև գոտում գտնվող «վրաստանցիների» սկզբում 412-հոգանոց, ապա համալրված 600-հոգանոց գումարտակը	Անհայտ
1724թ. մարտ	20,000-22,000 մարտիկ	Առկա 8,500-9,500 մարտիկներին գումարվում են՝ 1724թ. մարտի վերջի դրությամբ Պապ զորավարի զորակոչած շուրջ 3,000-ը 1723-ի վերջին-1724թ. սկզբին Չավնդուրում Թորոս-բեկի զորակոչած 4,000-ը 1724թ. փետր.-մարտին Սիսիանում Դավիթ-բեկի զորակոչած անհայտ թվով մարտիկները (ենթադրաբար՝ 1,000-2,000 հոգի) 1724 թ. փետրվար-մարտին Դարպասում Դավիթ-բեկի զորակոչած անհայտ	Կորուստներ չկան

Անփոփիչ հաշվարկներ

		թվով մարտիկները (ենթադրաբար՝ առնվազն 2,000-3,000 հոգի)	
1724թ. ապրիլ- 1724թ. վերջ	17,000- 18,000 մարտիկ	• 1724թ. ապրիլին Փոքր Սլոնիքում («Հալիձորի երկիր») Դավիթ-բեկի զորակոչած անհայտ թվով մարտիկները (ենթադրաբար՝ առնվազն 500 հոգի) • 1724թ. ապրիլի երկրորդ կես-մայիսին լճիկն ավանում Պապի դեմ ապստամբած երկու հրամանատարների զորակոչած անհայտ թվով մարտիկները (ենթադրաբար՝ 500 հոգի) • 1724թ. հունիսին Ջավնդուրում Դավիթ-բեկի զորակոչած 1200 հոգի • 1724թ. ամառ-աշուն ժամանակահատվածում Մեղրիում (ենթադրաբար) զորակոչված 2,600 մարտիկները	7,000-8,000 մարդ, որից 5,700 սպանված, այդ թվում՝ • 1724թ. մարտի 29-ապրիլի 4-ի միջև ընկած օրերին 4,600 մարտիկ զոհվել էր Բարգուշատի ճակատում, • ևս 900 մարտիկ՝ Սիսիանի ճակատում: • 1724թ. աշնանը հոտանանի ճակատամարտում սպանվել էր 200 մարտիկ, զերի ընկել և այլ պատճառներով շարքից դուրս եկել ևս 100-200 զերի:
1725թ.	շուրջ 20,000 մարտիկ	անհայտ	անհայտ
1726թ.	15,000- 20,000 մարտիկ	անհայտ	անհայտ

Դավիթ-բեկի զորքի թվականացմը

1727թ.	15,000-25,000 մարտիկ	անհայտ	անհայտ
1728թ.	15,000-20,000 մարտիկ	անհայտ	անհայտ
1729թ.	15,000-20,000 մարտիկ	անհայտ	անհայտ
1730թ.	10,000-20,000	1730թ. ամռանն ու աշնանը Մխիթար սպարապետի զորակոչած անհայտ թվով մարտիկները (ենթադրաբար՝ առնվազն մի քանի հազար հոգի)	անհայտ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. Սույն աղյուսակում չենք նշել մելիք Ֆրանգյուլի զորակոչած 2000 հալ մարտիկներին, որոնց մի մասը, ենթադրաբար մեծամասնություներ, 1724 թ. վերջին–1725 թ. սկզբին Երիցվանեկ գյուղի ազատագրումից (հավանորեն՝ այդ պահին էլ Ֆրանգյուլի ոչնչացումից) հետո պետք է անցած լինեին Դավիթ-բեկի իշխանության կողմը:

Դավիթ-բեկի զորքի կազմակերպական կառուցվածքի որոշ յուրահատկությունները

Վերոբերյալ քննության արդյունքների հիման վրա կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել նաև Դավիթ-բեկի ընդհանուր հրամանատարության տակ գտնվող սյունյաց զորքերի կազմակերպական կառուցվածքի մի քանի լրացուցիչ առանձնահատկությունների մասին:

Սյունյաց (ինչպես նաև Արցախի) զորքերի գլխավոր կազմակերպական միավորը հարյուրակներն էին, որոնցից էլ կազմ-

վում էին մեծ և փոքր զորախմբերը՝ պայմանական գումարտակներն ու զնդերը: Սյունյաց իշխանապետության մշտական տարածքային զնդերը, որոնք միավորում էին ինչպես կանոնավոր բնույթի չափազանց շարժունակ հեծյալ զորաջոկատներ, այնպես էլ անհրաժեշտության դեպքում նրանց միացող աշխարհազորայիներ, պետք է լինեին հետևյալ վեցը.

1. Փոքր Սյունիքի կամ «Հալիձորի երկրի» գունդը, որի ընտիր կորիզն ու հարվածային միավորը կազմում էր Դավիթ-բեկի 2000-անոց «Դրանիկ գունդը»,
2. Սիսիանի գունդը,
3. Դարպասի (Գետաթաղի շրջանի) գունդը,
4. Զավնդուրի գունդը,
5. Կենավուզի գունդը,
6. Մեղրիի գունդը¹³⁸⁸:

Հարյուրակները հաճախ միավորվում էին նաև տարբեր մեծության համահավաք կազմավորումների մեջ՝ ըստ տվյալ պահին ծագող անհրաժեշտության: Արտակարգ իրավիճակում շուտափույթ (մեկ օրում) ստեղծված համահավաք միավորման օրինակներից էր 1724 թ. հունիսին կամ հուլիսի սկզբին Կենավուզի ու Զավնդուրի զորքերից ի մի բերված 2000-անոց գունդը, որն իշխան Բայանդուրի գլխավորությամբ հասնելով Մեղրի, իրեն է կցում տեղի 580-հոգանոց կայազորն ու այդ միացյալ զորախմբից կազմում երեք մեծ գումարտակ՝ յուրաքանչյուրում 860 մարտիկ¹³⁸⁹:

Որոշ հարյուրակներ մշտապես միավորված էին իրենց հիմնադիր հրամանատարների դրոշի ներքո, օրինակ, մելիք Փարսադանը նշանակվել էր «Խուում կարգի զօրապետ (sic) ի վերայ

¹³⁸⁸ Մինչև 1724 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին պարտադրաբար անցկացված զորահավաքային միջոցառումները Մեղրիի հայոց զինուժը պետք է պայմանականորեն անվանել գումարտակ՝ նրա փոքրաթիվության պատճառով:

¹³⁸⁹ ՊՍԾ, էջ 127-128. Համապատում, էջ 161-162. մանրամասն քննությունը տե՛ս աստ, Մասն Բ. գլուխ «III. 1722-1730 թթ. Սյունիքում անցկացված զորահավաքները» (ենթագլուխ՝ «Մեղրի և Ագուլիս»):

երկու հարիւր վաթսու եւ վեց [266] զօրաց», իսկ «զտէր Աւետն ի վերայ չորեքհարիւր քառասնից [440]»¹³⁹⁰: Ինչպես վերը նշել ենք, Զորացուցակը, սակայն, գրանցելով այս դեպքերից մոտ մեկ տարի առաջ՝ 1722 թ. վերջի – 1723 թ. դրուծյունը, փոքր-ինչ տարբեր թվեր է տալիս մեկիք Փարսադանի և Տեր-Ավետիքի հրամանատարութեան տակ գտնվող զորքերին, համապատասխանաբար՝ 250 և 468 զինվոր: Այս փաստը վկայում է այն մասին, որ Դավիթ-բեկը պարզապես վերահաստատել է Տեր-Ավետիքին ու մեկիք Փարսադանին՝ դեռևս 1722 թ. իրենց իսկ հավաքագրած ու կազմավորած գումարտակների հրամանատարների պաշտոնում¹³⁹¹: Հետագայում, իր ռազմական տաղանդի շնորհիվ Տեր-Ավետիքը նշանակվել է նաև ավելի մեծաքանակ զորախմբերի հրամանատար¹³⁹²:

Հրամանատարական աստիճանակարգը

Առկա տեղեկությունները, ցավոք, աղոտ են լուսաբանում Դավիթ-բեկի զորքի հրամանատարական կազմի աստիճանակարգը: «Ղափանցվող պատմության» նախնական պատումներում, որոնք միայն չնչին խմբագրման են ենթարկվել Դուկաս Սեբաստացու կողմից և հիմնականում պահպանել են անմիջապես սյունյաց ազատամարտի մասնակից լրատուների բառերը, հայոց զորքի հրամանատարներին տրվում են ընդամենը մի քանի հետևյալ կոչումները. «սպարապետ», «զօրապետ», «զօրավար», «զօրագլուխ», «հազարապետ», «հարյուրապետ», «հիսնապետ»: Մի հատվածում զորքերի կազմավորման գործընթացը նկարագրված է որոշակի մանրամասնություններով.

«...եւ առեալ ի նմանէ (իմա՝ Դավիթ-բեկից – Ա.Ա.) զիշխանութիւն գօրապետութեան, ... [Թորոս-բեկը] խաղայր գնայր ի Զավնդուր, եւ զարս տեղոյն առ իմքն ժողովէր, կարգէր կազմէր

¹³⁹⁰ ՊՏԱ, էջ 133. Համապատում, էջ 152. հմմտ. տե՛ս նաև Աղյուսակ Դ:

¹³⁹¹ Տե՛ս աստ, ծնթ. 285, 1190:

¹³⁹² Տե՛ս ՊՏԱ, էջ 137-142, 144-145. հմմտ. Համապատում, էջ 171-177:

գնոսա գունդս գունդս, եւ ի վերայ նոցա կացուցանէր հարիւրապետս եւ հիսնապետս»¹³⁹³:

«Ղափանցվոց պատմության» մեջ «սպարապետ» են անվանվում ընդամենը չորս հոգի՝

1. Թորոս-բեկը (ՊՏԱ, էջ 133).
2. իշխան Բայանդուրը՝ Թորոս-բեկի տեղակալի կարգավիճակում (ՊՏԱ, էջ 132).
3. Ստեփանոս Շահումյանը՝ Պապ զորավարի տեղակալի կարգավիճակում՝ «էր սպարապետ և տեղակալն Պապայ» (Զորացուցակ, էջ 143), «էր նա ինքն փոխանորդ եւ տեղակալ Պապայ զօրապետին» (Համապատում, էջ 161).
4. Մխիթարը (ՊՏԱ, 133, 139), որը սկզբում հիշվում է իբրեւ «հարյուրապետ» (ՊՄՇ, էջ 124), ապա և հազարապետ (ՊՏԱ, էջ 135, 137) կոչումներով¹³⁹⁴:

Բացի Թորոս-բեկից, մյուս երեքին սպարապետ հորջորջելով, թվում է, թե սկզբում նկատի են ունեցել սյունյաց իշխանապետության և նրա գլխավոր ռազմավարչական միավորների գլխին կանգնած ղեկավար գործիչների զինվորական գծով տեղակալներին: Ստեփանոս Շահումյանը որպես Կենավուզի ռազմավարչական շրջանի ղեկավարի տեղակալ ու իշխան Բայանդուրը՝ որպես Չավնդուրի ռազմավարչական շրջանի ղեկավարի տեղակալ եղած ժամանակ, ինչպես նաև Մխիթարը՝ Դավիթ-բեկի կենդանության օրոք, վերահսկում էին հիմնականում զինվորական գործը, մինչդեռ նրանց անմիջական վերադասները, բացի ռազմական իշխանությունից, ունեին նաև վարչաքաղաքական ու վարչատնտեսական լիազորություններ՝ Դավիթ-բեկն ամբողջ Սյունիքի տիրակալն էր, Թորոս-բեկը՝ Չավնդուրի, Պապ զորավարը՝ Կենավուզի¹³⁹⁵:

¹³⁹³ Համապատում, էջ 154:

¹³⁹⁴ Համապատում, էջ 161:

¹³⁹⁵ 1720-ական թթ. Եղիա Կարնեցին ևս գործածում էր «սպարապետ» եզրը՝ գլխավոր հրամանատար իմաստով (տե՛ս «Եղիա Կարնեցու դիվանը», էջ 213):

Հրամանատարի տեղակալ պարտադիր եղել է յուրաքանչ-յուր զորամասում: Բացի վերը հիշված ուղղակի նշումներից, այս փաստը երևում է, օրինակ, Զորացուցակի մեջ Շինուհայրի գումարտակի չորս հրամանատարների հիշատակման եղանակից՝ «Պուան զօրապետն, Պակի զօրապետն, Մինասն, Ստեփաննոսն»¹³⁹⁶: Պարզ է, որ Պուան ու Պակի «զօրապետները» չէին կարող երկուսն էլ գումարտակի հրամանատար լինել: Ամենայն հավանականությամբ, երկրորդը՝ Պակին, Պուանի տեղակալն էր: Ամենահավանական տարբերակը, թերևս, այն է, որ Պակին գլխավորում էր հարյուրակներից մեկը (որի թվակազմը, ի դեպ, կարող էր 100 հոգուց ավելի կամ պակաս լինել) և կոչված էր ստանձնելու գումարտակի ընդհանուր հրամանատարությունը միայն ճակատամարտում Պուանի շարքից դուրս գալու դեպքում:

Այսուհանդերձ, դժվար է ասել, թե Դավիթ-բեկի գորքերում իրականում որքանով են կիրառական եղել վերոհիշյալ զուտ հայկական ռազմական եզրույթները: 1726 թ. մարտի 24-ին ռուսաց կայսրին հասցեագրված նամակում, օրինակ, հիշվում է միայն երկու զինվորական տիտղոս՝ բեկ և յուզբաշի¹³⁹⁷: Ընդ որում, «բեկ» են հորջորջված միայն Մխիթարը և Ավթանդիլը, ով, ինչպես գիտենք, նաև տիտղոսակիր իշխան էր: «Բեկ» տիտղոսը, հետևաբար, ենթադրում էր ազնվական ծագում կամ առնվազն զինվորական բարձր պաշտոն: 1720-ական թթ. Այուսիքում և Արցախում միջին ու բարձրագույն հրամանատարական կազմի համար առավել գործածական են եղել հենց այդ երկու եզրույթները:

Ամեն դեպքում հերքելի է Րաֆֆիի այն պնդումը, թե «Ղարաբաղի մելիքները միայն մեկ զինվորական աստիճան են ունեցել և այդ «յուզբաշի» (հարյուրապետ) աստիճանն է»¹³⁹⁸:

¹³⁹⁶ Զորացուցակ, էջ 143:

¹³⁹⁷ АРО-II, док. 335, с. 274.

¹³⁹⁸ Բաֆֆի. «Գաղտնիք Ղարաբաղի»: Երևերի ժողովածու, հ. 10, էջ 448 (ծնթ. 1): Միաժամանակ Րաֆֆին իրավացիորեն ընդունում էր, որ «յուզբաշին» կարող էր հարյուրից ավելի պատերազմողներ ունենալ յուր ձեռքի տակ» (նույն տեղում):

Պատմական ճշմարտությունը միայն այն է, որ Սյունիքի և Արցախի հայոց զորքերում «հարյուրապետ»՝ «յուզբաշի» եզրույթը ձեռք էր բերել համապարփակ բազմիմաստություն, այն կարող էր բնորոշել որևէ հրամանատարի՝ սկսած հարյուրապետից վերջացրած հազարավոր զինվորների գլուխ կանգնած զորավարով, ինչպիսին էր, օրինակ, 1720-ական թթ. Ղարաբաղի Սղնախների զինական ուժերի առաջնորդ Ավան-յուզբաշին, ով տարբեր վավերագրերում հիշատակված է նաև որպես՝ «Հայոց մեծ իշխան Ավան ուզբաշին»¹³⁹⁹, «ամենեցունց պատվականայգոնեղ հայոց իշխան Ավան ուզբաշին»¹⁴⁰⁰, «սղնախցիների պարագլուխ»¹⁴⁰¹, «հայոց զորքի տնօրեն Ավան-յուզբաշին» («армянского войска содержитель Аван Юзбашин») ¹⁴⁰²: Ավանին տրված այսպիսի բնորոշումներից մեկը («իշխանաշուք իշխանացդ գլուխ կարգեալ... պարոն Աւան բէկ ուզբաշին») ¹⁴⁰³ ռուսերեն թարգմանվել է որպես «Հայոց զորքերի գլխավոր հրամանատար Ավան-յուզբաշի»¹⁴⁰⁴, ինչը վկայում է, որ «յուզբաշի» եզրույթն այդ տարիներին ոչ այլ ինչ էր, քան «հրամանատար» հասկացության հոմանիշ:

¹³⁹⁹ АРО II, док. 330, с. 270.

¹⁴⁰⁰ Աբրահամյան Ա. Գ. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների..., էջ 258. հմմտ. АРО II, док. 347, с. 287.

¹⁴⁰¹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 159:

¹⁴⁰² АРО II, док. 373, с. 317:

¹⁴⁰³ АРО II, док. 228, с. 85.

¹⁴⁰⁴ “Письмо одного архимандрита главного ... к Собранию Армянскому к главному юзбаше Авану партикулярно” (նույն տեղում, էջ 86):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՄԵԾ ԵՎ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԵՐԸ XVII–XVIII ԴԴ. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

XVII–XVIII դարերում հայ և օտար հեղինակները հաճախ էին Հայաստանի պարսկական մասը՝ Մեծ Հայք կամ Մեծ Հայաստան (Մեծ Արմենիա), իսկ օսմանյան մասը՝ Փոքր Հայք կամ Փոքր Հայաստան (Փոքր Արմենիա) անվանում: Ահա մի քանի այդպիսի ականառու օրինակ:

1604 թ. շարադրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «...ի սոյն ամի շարժեցաւ արքայն Պարսից շահ Աբասն յԱսպահանայ և եկն ի վերայ Դավրէժ շահաստան քաղաքի... Եվ յետ այնորիկ եկն ի Զուղայ և ի Նախշաւան, տիրեաց նոցա և եհասս ի Մեծ Հայք՝ ի դաշտն Արարատեան ի քաղաքն Երևան...»¹⁴⁰⁵:

Մոտավորապես նույն ժամանակ Իսքանդար-բեկ Մոնշին նկատում էր, որ «Կարսը նահանգ է Փոքր Հայքում»¹⁴⁰⁶, այն է՝ Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանում:

Նախիջևանում պաշտոնավարած (Ապարաններ գյուղի ծնունդ) հայ կաթողիկ գործիչ, ապագայում արքեպիսկոպոս

¹⁴⁰⁵ «ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 129:

¹⁴⁰⁶ Ընդ որում, շահ Աբբասի այս պալատական պատմիչը տարածքային հավակնություններ է դրսևորում «Փոքր Հայքի», այն է՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ՝ պնդելով, թե մեկ-երկու դար առաջ այն իբր ամբողջությամբ պատկանել է Իրանին (Monshi, Eskandar Beg. *History of Shah 'Abbas the Great*, vol. II, p. 932).

Օգոստինոս (Ավգուստին) Բաջենցը (1584-1653) 1637 թ., վերհիշելով մի քանի տարի առաջվա իրադարձությունները, որպես ականատես վկայում էր. «...թուրքական մեծ մի բանակ հարձակում գործեց պարսից շահի դեմ և ներխուժեց Մեծ Հայք՝ գրավելով Երևանը, որն այդ նահանգի բանալին ու [գլխավոր] ամրոցն է»¹⁴⁰⁷:

Ուրվագծելով Վրաստանի սահմանները՝ Ժան Շարդենը գրում էր, որ այդ երկիրը արևմուտքից հարում է Փոքր Հայքին (Armenia Minor), իսկ հարավից՝ Մեծ Հայքին (Armenia Major)՝ առաջին դեպքում ակնհայտորեն նկատի ունենալով Հայաստանի արևմտյան (օսմանյան), երկրորդում՝ արևելյան (պարսկական) մասերը¹⁴⁰⁸: Մեծ Հայքի մայրաքաղաքն էլ, ըստ Շարդենի, Երևանն է¹⁴⁰⁹:

Ըստ Ղուկաս Սեբաստացու, 1724 թ. օսմանյան բանակը ներխուժել է պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Մեծ Հայք՝ «ի կողմանս մեծին Հայոց, որ ի վիճակին Պարսից»¹⁴¹⁰:

Անդրադառնալով 1664 թ. պոլսահայոց հուզումներին՝ Մ. Զամչյանը նույնպես Մեծ Հայքը դիտում էր Պարսից տերության, իսկ Փոքր Հայքը՝ Օսմանյան կայսրության («Հոռոմաստան») կազմում. «Ի Կոստանդինուպոլիս յերկուս պառակտեցան ժողովուրդք. կէսք ի կողմն էջմիածնի էին, մանաւանդ նոքա՝ որք եկեալ էին ի քաղաք անդր յաշխարհէ Մեծին Հայոց եւ Պարսից, որք եւ կոչէին արեւելցիք. եւ կէսք՝ մանաւանդ թէ յոլովք՝ ի կողմն Եղիազարու, եւ սոքա էին բնակք քաղաքին՝ ժողովեալ անդր ի սահմանաց Փոքուն Հայոց եւ Հոռոմաստանու, եւ կոչէին հռոմցիք»¹⁴¹¹:

¹⁴⁰⁷ Carmelites-I, p. 315.

¹⁴⁰⁸ The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia, p. 373.

¹⁴⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 382:

¹⁴¹⁰ ՊՏԱ, էջ 136. Համապատում, էջ 166:

¹⁴¹¹ Զամչեանց, հ. Գ, էջ 700-701. հմմտ. ԱԱ IX, էջ 24, ծմբ. 1:

XVII դարում Գեորգ Թեկտանդերը և կարմեյլան միաբան, պատեր Ֆիլիպը շեղվում են վերը ներկայացված ընդհանուր մոտեցումից և տալիս ուղիղ հակառակ բնորոշումներ, ըստ որոնց՝ Փոքր Հայաստանը գտնվում է Սեֆյան տերության, իսկ Մեծ Հայաստանը՝ Օսմանյան կայսրության կազմում։ Այսպես, Թեկտանդերն անվանում է Երևանը «Փոքր Հայաստանի գլխավոր ամրոց»¹⁴¹²։ Պատեր Ֆիլիպի կարծիքով էլ՝ «Հայաստանը բաժանված է Մեծի և Փոքրի։ Առաջինը ենթակա է թուրքերի [Օսմանյան] կայսրությանը, երկրորդը սահմանակից է Պարսկաստանին, որն էլ Հայաստանի տարածքի մեծ մասի տիրակալն է։ Ե՛վ մեկի, և՛ մյուսի բնակչության մեծամասնությունը կազմում են հայ քրիստոնյաները...»¹⁴¹³։ Բայց այսպիսի բնորոշումները բացառություն էին։

Ավելի վաղ այս տեսակետին է հարել նաև շահ Աբբաս Ա-ի պալատական պատմիչ Իսքանդար-բեկ Մունշին (1560/61-1633), ըստ որի՝ «Զուխուր-Սաադ բարեշեն շրջանը... Փոքր Արմենիայի մեծ մասն է», ընդ որում՝ Փոքր Արմենիան նրա համար Արևելյան Հայաստանն է, ավելի շուտ՝ այդ պահին Սեֆյան Իրանի վերահսկած հայկական շրջանները, ներառյալ Կարսի վիլայեթը¹⁴¹⁴։

Պատահում են Մեծ և Փոքր Հայքերի այլիմաստ կիրառումներ ևս։ Օսմանցի պատմագիր-աշխարհագրագետ Քյաթիր Չելեբին (1609-1657) մի առիթով Մեծ Հայքի մեջ է մտցնում Օսմանյան կայսրության վանի, Կարսի, էրզրումի, իսկ Փոքր Հայաստանի մեջ՝ Ադանայի և Մարաշի նահանգները (էյալեթները)՝ ամբողջությամբ անտեսելով ու դուրս թողնելով պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանը¹⁴¹⁵։

¹⁴¹² **Какаш и Тектандер.** Путешествие в Персию через Московию 1602-1603 гг., с. 37.

¹⁴¹³ **Карагезян.** Нахичеван, с. 74-75.

¹⁴¹⁴ **Միրզա Սամի'ա.** Թագքիթաթ ալ-մուլուք, էջ 65-66։

¹⁴¹⁵ «Джихан-Нюма» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении: (XVII в.). Пред., пер. и комм. А. А. Папазяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1973, с. 53-54. Նույն աղբյուրի հայերեն թարգմանության մեջ

Այսպիսի սահմանումը մասամբ բխում է եվրոպական աղբյուրներում Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը Փոքր Հայաստան անվանելու միջնադարյան ավանդույթից:

Իմիջիայլոց, Քյաթիր Զելեբին ավելացնում էր, որ Հայաստանի «պետություն կործանմամբ, նրա ժողովուրդը դարձել է ռայա»¹⁴¹⁶, իմա՝ օտարահպատակ: Սա նշանակում է, որ XVII–XVIII դարերում օտար հեղինակները քաջատեղյակ էին, որ նախկինում Հայաստանը եղել է թագավորություն, թեպետև շատերը նրա տարածքը թյուրիմացաբար նույնացնում էին կա՛մ Արևելյան, կա՛մ Արևմտյան Հայաստանի հետ: Շփոթմունքի հիմնական աղբյուրն այդ դարաշրջանում Հայաստանի՝ Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան կայսրության միջև բաժանված լինելն էր:

Բացի Կիլիկիայից, Փոքր Հայաստան են անվանվել նաև տարբեր պատմափուլերում գոյատևած հայկական պետական այնպիսի կազմավորումները, ինչպիսիք էին, օրինակ, Լոռու (Տաշիր-Ձորագետի) թագավորությունը (982-1113)¹⁴¹⁷ կամ 1720-ական թթ. Արցախի և Սյունիքի Հայոց Սղնախները: 1733 թ. սեպտեմբերի 14-ին, ինչպես այլ առիթով նշել ենք, ռուս նշանավոր պետական գործիչ Պ. Պ. Շաֆիրովը (1669-1739) անկախացած Արցախն ու Սյունիքն անվանում էր ճիշտ այդպես.

«...Փոքր Հայաստանը, որն այժմ կոչվում է Հայոց Սղնախներ: Այդ տարածքն ամբողջովին բնակեցված է քաջ հայ քրիստոնյաներով, որոնք մի քանի տարի է, ինչ իրենց սեփական ուժերով դիմադրում են թե՛ թուրքերին և թե՛ պարսիկներին»¹⁴¹⁸:

թյուրիմացաբար գրված է, որ «Մեծ Արմենիան Իրանի սահմանների մեջ է մտնում» (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին»: Հ. Բ. Աշխ.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, էջ 29):

¹⁴¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁴¹⁷ Տե՛ս **Kotzebue, von Moritz**. *Narrative of a Journey into Persia*, p. 76: Կոցեբուի այդ հաղորդման վերլուծությունը տե՛ս աստ, գլուխ «II. Արևելյան Հայաստանի հայության թվաքանակն ու գորահավաքային կարողությունը XVII–XVIII դդ. սահմանագծին (ըստ Պֆալցյան ծրագրի)»:

¹⁴¹⁸ **АРО-III**, док. 15, с. 35.

ՍԵՂՄԱԳԻՐ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ

XVII դարի սկզբին Սեֆյան Իրանում ապրում էր մոտավորապես 2 միլիոն հայ: XVIII դարի առաջին քսանամյակում այնտեղ ապրում էր արդեն շուրջ 2,5 միլիոն հայ, որից 2 միլիոնը՝ Արևելյան Հայաստանում, իսկ 500 հազարն Արաքսից հարավ գտնվող պատմական հայկական գավառներում (Ղարադաղ, Մակու, Խոյ, Սալմաստ, Մարանդ, Ուրմիա) և բուն Իրանում (մոտ 300-350 հազար շունչ), ինչպես նաև Քարթլիում, Կախեթում, Իմերեթում և Մեգրելիայում (մոտ 150-200 հազար մարդ):

Սեֆյան Իրանի ամբողջ ազգաբնակչությունը 17-րդ դարի սկզբին հասնում էր առնվազն 10-11 միլիոնի, իսկ 18-րդ դարի սկզբին՝ 13-14 միլիոնի: Ըստ այդմ, 17-րդ դարի սկզբին հայերը կազմում էին Սեֆյան տերության ամբողջ ազգաբնակչության մոտ մեկ հինգերորդը, իսկ 18-րդ դարի առաջին քսանամյակում՝ մոտ մեկ վեցերորդը:

XVII դարի սկզբին Այսրկովկասի բնակչությունը կազմում էր մոտ 4-4,5 միլիոն մարդ, որից մոտ 2 միլիոնը հայերն էին և գրեթե 1 միլիոնը՝ վրացիները: Մնացած 1-1,5 միլիոնը մահմեդականներն էին, հիմնականում՝ շիաներն ու սուննիները, որոնց մոտ երկու երրորդը տարբեր ցեղերին ու ցեղախմբերին պատկանող քոչվորներն էին: Նրանց էթնոլեզվական խառը կազմում կային քրդեր, ղզլբաշներ, խայտաբղետ թյուրքական տարրեր (որոնք հայտնի էին, մասնավորապես, «թարաքամա/թերեքեմե» կամ «թաթար» անվանումներով), արաբներ, մոնղոլներ և այլն: Նստակյաց մահմեդական բնակչությունը զգալի մասով բաղկացած էր «թուրքացած», այն է՝ մահմեդականություն ընդունած և ազգային ինքնությունից անդառնալիորեն հեռացած հայերից: Այսրկովկասում ազգամիջյան հաղորդակցության լեզուն՝ տարածաշրջանային lingua franca-ն,

տեղական թյուրքերենն էր: Արարատյան երկրում պարսկերենին տիրապետելը հազվագեպ երևույթ էր:

XVII դ. վերջին–XVIII դ. սկզբին վրաց էթնոսն իր հիմնական ենթախմբերով՝ քարթլեցիներով, կախեթցիներով (կախեր), իմերեթցիներով ու մեգրելներով հանդերձ, բաղկացած էր մոտավորապես 800 000–1 միլիոն շնչից, որից 400–500 հազարը բնակվում էր Քարթլիում, 200–300 հազարը՝ Կախեթում, մոտ 150–200 հազարը՝ իմերեթում և Մեգրելիայում: XVII դարի սկզբին Կախեթում բնակվել է շուրջ կես միլիոն մարդ: XVII դարի կեսերին մեգրելները կազմում էին մոտ 60,000 մարդ, իսկ իմերեթցիները, ըստ մի աղբյուրի, 63,000, ըստ մեկ ուրիշի՝ 103 000 մարդ:

XVIII դ. վերջին հայոց, ինչպես նաև Սեֆյան տերության տարածքում ապրող ամբողջ ազգաբնակչության թվաքանակը բազմապատիկ պակասել էր, որոշ նահանգներում ու գավառներում (ինչպես, օրինակ, Արցախում)՝ ընդհուպ տասը և ավելի անգամ: Բազմաթիվ քաղաքներ, գյուղեր և ամբողջական շրջաններ գրեթե անմարդաբնակ էին դարձել: Միայն 1722–1725 թթ. ընթացքում իրանահպատակ հայության կրած ընդհանուր կորուստները գնահատվում են մոտ 200 000 սպանված և ստրկության քշված, որոնցից 80 հազարը Արարատյան երկրի (Երևանի նահանգի) հայերն էին: Այսպես, 1724 թ. հունիս–սեպտեմբեր ամիսներին Երևանը օսմանյան բանակից պաշտպանելիս զոհվեցին բոլոր 11,500 հայ զինյալները, իսկ ավելի քան 30,000 կանաչք և երեխաներ քշվեցին ստրկության: Երևանի պարիսպների տակ թուրքերի կորուստները, ըստ եվրոպացի ժամանակակիցների, կազմում էին 20,000 սպանված: Այս և նմանօրինակ այլ զանգվածային բնաջնջումներից հետո 1724 թ. վերջին Երևանի գավառում մնացել էր ընդամենը 60–70 հազար հայ բնակիչ: Երևանի գավառի 150 000-անոց հայությունից մնացած այդ կեսից էլ պակաս ժողովրդի քանակը չէր շատանալու նաև հաջորդող խառնակ տասնամյակներում՝ վրա հասած տարափոխիկ հիվանդությունների, սովի, անհագուրդ հարկապա-

հանջության, բռնաճնշումների և արտագաղթի պատճառով: Այդուամենայնիվ, Երևան քաղաքում հայերը շարունակում էին կազմել բնակչության ճնշող մեծամասնությունը:

1604-1618 թթ. շահաբասյան ու 1720-ական թթ. օսմանյան բռնագաղթերից հետո Արարատյան երկրից երրորդ ամենամեծ բռնի տեղահանությունն իրականացրեց վրաց Հերակլ Բ թագավորը (1762-1798): 1779 թ. Երևանի բերդի եռամսյա անհաջող պաշարումից հետո նա ավերեց Արարատյան երկիրը և Վրաստան քշեց 150 գյուղերի 30,000 բնակիչների, մեծամասամբ՝ հայերի:

Համաձայն այն վարչատարածքային բաժանման, որ հայ ազատագրական գաղտնի շարժման գործիչները մշակել էին համընդհանուր ապստամբության նախապատրաստման փուլում՝ 1699 թվականին Արևելյան Հայաստանի նահանգներում և գավառներում հայոց քանակը բաշխված էր, կլոր թվերով, մոտավորապես հետևյալ կերպ.

1. Շիրվան (Շաքի)՝ 100 000
2. Վարանդա՝ 60 000
3. Քաշաթաղ՝ 100 000
4. Մեծ Կապան (ներառյալ Արցախի և Սյունիքի 7 գավառները)՝ 600 000
5. Սիսիան՝ 60 000
6. Գանձակ՝ 150 000
7. Լոռի՝ 60 000
8. Գեղարքունիք՝ 150 000
9. Տավուշ (Զաքյամ, Շամշադին)՝ 50 000
10. Երևան՝ 150 000
11. Վայոց ձոր (Դարալագյազ)՝ 100 000
12. Նախիջևան՝ 50 000
13. Շարուր՝ 5-10 հազար
14. Շամբ (Դարաշամբ) և հարակից որոշ շրջաններ՝ 50 000
15. Երնջակ (ներառյալ Ճահուկ գավառը)՝ 100 000
16. Ագուլիս (Գողթան գավառ)՝ 60 000

17. Մեղրի՝ 30 000

18. Ղարադաղ՝ 50 000 մարդ:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանում ընդհանուր առմամբ կար 1 920 000 հայ: Բացի այդ, մոտ 80,000 արևելահայեր էլ վաճառականություն էին անում Օսմանյան կայսրությունում: Ահա այս ժողովրդագրական հիմքի վրա Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագրով նախատեսվում էր վերստեղծել հայկական բանակը՝ անցկացնելով համընդհանուր զորահավաք՝ «10 հայից 1 զինվոր» համամասնությամբ: Այդ ճանապարհով ծրագրվում էր կազմավորել 220 000-անոց բանակ: Նախ Արևելյան Հայաստանում զինվորագրելու էին 192 000 ամենամարտունակ տղամարդկանց, ապա նաև 28,000 հայ երիտասարդ վաճառականների, ովքեր առաջին իսկ կանչով պետք է վերադառնային Օսմանյան կայսրությունից «լավ ձիավորված ու զինված» («tous bien montés et armés»):

Մինչև 1604 թվականը Արարատյան երկրում կամ Չուխուր-Սաադում (ներառյալ Նախիջևանի գավառապետությունը՝ Թուման-ե Նախիջևանը) հայոց թիվը կազմում էր ավելի քան 800 000 մարդ, ներառյալ 1500 հայկական գյուղերում և ավաններում բնակվող շուրջ 675 000, չորս խոշոր քաղաքներում՝ 100 000, 11 գյուղաքաղաքներում՝ 50,000 մարդ:

Մինչև 1604-1605 թթ. մեծ բռնագաղթը Արարատյան երկրի հայկական բնակավայրերի (գյուղերի, ավանների, գյուղաքաղաքների և քաղաքների) միջին մեծությունը կազմել է 530 շունչ, որ գրեթե ճշգրիտ համապատասխանում է մեկ հարյուրամյակ անց Ղարաբաղի հայոց բնակավայրերի միջին մեծությունը՝ 555 շնչին: Ի տարբերություն սրա՝ XVII դարի վերջին-XVIII դարի սկզբին Սյունիքի հայկական բնակավայրերի միջին մեծությունը կազմել է շուրջ 2500 մարդ:

1604-1618 թթ. Շահ Աբբաս I-ը կազմակերպեց հայերի գանգվածային բռնագաղթեր հիմնականում Արևելյան Հայաստանից, բայց նաև Արևմտյան Հայաստանի հարակից որոշ

շրջաններից: Ընդհանուր առմամբ, տեղահանության էր ենթարկվել շուրջ կես միլիոն հայ, որից 250-300 հազարը զոհվել է ինչպես ճանապարհին, այնպես էլ Իրանի այն ներքին գավառներում, որտեղ նրանց վերաբնակեցրին: 1607 թվականից Իրանում գտնվող կարմեյանների վկայությամբ՝ մահվան բաժին դարձան Գիլանում բնակեցված 27,000 ընտանիքների (իմա՝ մոտ 135 000 մարդ) մեծ մասը և Մազանդարանում բնակեցված 24,000 ընտանիքների (իմա՝ մոտ 120 000 մարդ) երեք չորրորդը: Ըստ այսմ, միայն Գիլանում և Մազանդարանում զոհվել է ավելի քան 200 000 հայ:

1604 թվականից մեկ հարյուրամյակ անց Արարատյան երկրի հայությունը շեշտակի պակասել էր՝ շուրջ 800 000 շնչից իջնելով մինչև մոտ 500 000 շունչ՝ 350 000-ը Նախիջևանի գավառապետությունում և 150 000-ը՝ Արարատյան երկրի մնացած մասում: XVII դարի սկզբին մի քանի փուլով իրականացված հայոց բռնագաղթը շատերին էր ստիպել Արևելյան Հայաստանի հարթավայրային շրջաններից հեռանալ այլ վայրեր: Հայ փախստականների մի զգալի մասի համար ապաստան դարձան Հայաստանի առավել կայուն և ապահով լեռնային շրջանները, առաջին հերթին՝ ազգային իշխանության ձևեր պահպանած Արցախն ու Սյունիքը: Փաստորեն, XVIII դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում բնակվող 2 միլիոն հայերը մոտավորապես համապատասխանում էին մինչև 1604-1618 թվականների աղետն ալետեղ եղած հայոց թվաքանակին: Այդ հարյուր տարվա ընթացքում, սակայն, մեծապես փոխվել էր արևելահայության տարածքային տեղաբաշխվածությունը. հայերը կտրուկ պակասել էին բռնագաղթից առավել շատ տուժած կենտրոնական շրջաններում՝ հատկապես Արարատյան երկրում ու Նախիջևանում, զուգահեռաբար շատանալով Հայաստանի համեմատաբար կայուն ու խաղաղ արևելյան շրջաններում՝ Արցախում, Սյունիքում, Գանձակում և Շիրվանում: Բացի այդ, բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր էին առաջացել կենտրոնական Իրանում:

Արցախի հայությունը 1710-1720-ական թթ. կազմել է շուրջ 100 000 «տուն» (այս դեպքում՝ 5-հոգանոց ծուխ) կամ մոտ 500 000 մարդ, 1760-1770-ական թթ.՝ շուրջ 60,000 «տուն» (300 000 մարդ), 1780-ականներին՝ շուրջ 30,000 «տուն» (150 000 մարդ), իսկ 1797 թ.՝ շուրջ 11,000 «տուն» (55,000 մարդ): Այսինքն, ութ տասնամյակում՝ 1722 թ. մինչև 1797 թ. հայության թիվն Արցախում գրեթե տասնապատիկ անկում է արձանագրել:

1710-1720-ական թթ. շուրջ 500 000 կամ փոքր-ինչ ավելի հայ էլ ապրել է Սյունիքում: Արցախում ու Սյունիքում հայության մեծաքանակությունն ու մահմեդականների նկատմամբ քանակական ճնշող գերակշռությունը նկատի ունեն իսրայել Օրին, երբ 1701 թ. հուլիսի 25-ին գրած իր հուշագրում ընդգծում էր, որ Շամախուց դեպի Գանձակ, Լոռի, Կապան ու Նախիջևան ընկած «բոլոր գավառներում թեև մահմեդականներ ևս կան, բայց քանակապես շատ քիչ են, մինչդեռ հայ քրիստոնյաները՝ խիստ մեծաքանակ են»: Օրին ավելացնում էր, որ Շամախուց դեպի Արաքս գետը տանող հարավ-արևմտյան երթուղով շարժվելու դեպքում ուսական զորքին մահմեդականներ չեն հանդիպի, քանի որ այդ շրջաններում միայն հայ քրիստոնյաներ են բնակվում:

Երևանի բնակչությունը XVI դարի երկրորդ կեսին – XVII դարի սկզբին (մինչև 1604 թ.) կազմում էր մոտ 50,000 մարդ, որից 40-45 հազարը հայ և 5-10 հազարը մահմեդական (ներառյալ Երևանի բերդի կաջագորը): 1640-ական թթ. մինչև 1670-ական թթ. (մինչև 1679 թ. երկրաշարժը) Երևանն ուներ մոտ 40,000 բնակիչ, որից 35-37 հազարը հայ էին, իսկ 3-5 հազարը՝ մահմեդական: XVIII դարի առաջին քառորդում (մինչև 1724 թ.) Երևանում ապրում էր 45-50 հազար մարդ, այդ թվում՝ 40-45 հազար հայ և 4-5 հազար մահմեդական:

17-րդ դարի երկրորդ կեսին հայկական մեկ այլ կարևոր կենտրոնում՝ Նոր Զուղա քաղաքում, ապրում էր շուրջ 30,000 մարդ՝ բացառապես հայեր:

1702 թ. Թիֆլիսն ուներ մոտ 20,000 բնակիչ, այդ թվում՝ 14,500 հայ (ներառյալ 500 կաթոլիկ), 3000 մահմեդական և 2000 վրացի:

1608 թ. Ստամբուլում (Կոստանդնուպոլիս) բնակվում էր մոտ 50,000, իսկ 1670-ական թվականներից մինչև 1710-ական թվականները՝ 85-90 հազար հայ:

Արևմտյան (օսմանահպատակ) հայերի թվաքանակի ներածական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ XVIII դարի առաջին քառորդում Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր մոտավորապես 2,5-3 միլիոն հայ, որից մոտ 2-2,5 միլիոնն Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում: XVII-XVIII դարերում այլ երկրներում (մասնավորապես՝ Ռեյ Պոսպոլիտայում, Ղրիմի խանությունում, Ռուսաստանում, Ավստրիական կայսրությունում, Հնդկաստանում) ապրում էր 100 հազարից մինչև 300 հազար հայ՝ բնականաբար, այդ երկհարյուրամյա միջոցի ընթացքում գրանցված քանակական մակերևացություններով և տեղատվություններով: Այսպիսով, XVIII դարի սկզբին հայ ժողովրդի ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ 5-5,5 միլիոն մարդ:

XVI-XVIII դարերում հայերը տակավին կազմում էին Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունը: Պատահական չէ, որ Ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ և գործարար Ժան-Բատիստ Տավերնիեն (1605-1689), նկարագրելով 1630-1660-ական թվականներին Հայաստանի տարածքում տիրող էթնոժողովրդագրական իրավիճակը, գրում էր. «...Թիսաթից մինչև Թավրիզ երկիրը բնակեցված է [հայ] քրիստոնյաներով, քանի որ այդ ահռելի տարածքը հնուց ի վեր կոչվում էր Հայոց աշխարհ: Ուստի և չպետք է զարմանալ, որ քաղաքներում ու գյուղերում մեկ մահմեդականին հիսուն հայ է ընկնում»:

Վերոբերյալ պատմաժողովրդագրական վիճակագրությունն այնուհետև համեմատվում է նույն դարերում մի քանի

այլ երկրների ազգաբնակչության թվաքանակի հետ: Մոտավորապես 1700 թվականին Իռլանդիայում բնակվում էր 2,5 միլիոն, Անգլիայում՝ 4,9 միլիոն, Նորվեգիայում՝ 0,52 միլիոն, Շվեդիայում՝ 1,37 միլիոն, Հոլանդիայում՝ 1,9 միլիոն, Ֆրանսիայում՝ 22,6 միլիոն, Գերմանիայում՝ 16 միլիոն, Իտալիայում՝ 13,6 միլիոն, Իսպանիայում՝ 7,4 միլիոն, ամբողջ Եվրոպայում՝ 125 միլիոն մարդ:

XVI դարում Մոսկովյան Ռուսաստանի պետության տարածքում բնակվում էր 6-7 միլիոն մարդ, XVII դարի վերջին՝ 10-11 միլիոն մարդ, 1719 թ.՝ 15,5 միլիոն և 1795 թ.՝ 37,2 միլիոն մարդ (բնականաբար, նրանց զգալի մասը ռուսներ չէին):

Ռեչ Պոսպոլիտայի ազգաբնակչությունը 1618 թ. դրությամբ հաշվում են 12 միլիոն մարդ, այդ թվում՝ 4,5 միլիոն լեհ և 5 միլիոն ռուսին (ուկրաինացիների և բելոռուսների նախնիները՝ «русинь») և 0,75 միլիոն լիտվացի: 1717 թ., սակայն, տարածքային և այլ կարգի կորուստների պատճառով այդ պետության բնակիչների քանակը նվազում է մինչև 9 միլիոն, ներառյալ մոտ 4,5 միլիոն լեհ, 2,8 միլիոն ռուսին և 0,8 միլիոն լիտվացի, 0,5 միլիոն հրեա, 0,5 միլիոնը՝ այլք, ներառյալ հայեր:

Այսպիսով, XVII-XVIII դարերի սահմանագծին հայ ժողովուրդն իր 5-5,5 միլիոնանոց ընդհանուր թվաքանակով կազմում էր մոտավորապես այնքան, որքան Անգլիայի ամբողջ բնակչությունը, մոտ 2,5 անգամ ավելի շատ էր, քան Հոլանդիայի բնակչությունը, մոտ 0,5-1 միլիոնով ավելին էր, քան լեհերը, և ընդամենը մոտ երեք անգամ էր զիջում Գերմանիայի և Ռուսաստանի բնակչությանը: Ընդ որում, Եվրոպայի պետություններում և Ռուսաստանում բնակվող ժողովուրդները բազմազգ էին, բազմալեզու, տարակրոն ու տարադավան, մինչդեռ հայերի ճնշող մեծամասնությունը Հայոց առաքելական եկեղեցու հետևորդ էր ու հայախոս: Կաթոլիկացած և քաղկեդոնական (հիմնականում՝ վրացական եկեղեցուն հարած) հայերը չնչին փոքրամասնություն էին:

Ղարաբաղի Սղնախների «մշտական» կամ ակտիվ զինվորության շարքերում 1722 թ. վերջին եղել է շուրջ 20-30 հազար, 1723 թ. վերջից մինչև 1728 թ. կեսերը՝ մոտավորապես 40 հազար (տատանումներով հանդերձ), 1729-1731 թթ.՝ դարձյալ 20-30 հազար հայ մարտիկ:

Հենվելով ներկա ուսումնասիրության Առաջին մասում ձեռք բերված տվյալների վրա, Երկրորդ մասում մանրազնին վերլուծվում են 1722-1730 թթ. կազմավորված և Դավիթ-բեկի, ապա Մխիթար սպարապետի առաջնորդությամբ գործած Սյունյաց հայկական զորքերի թվակազմն ու կազմակերպական կառուցվածքը: Այդ նպատակով հաջորդաբար քննվում են Սյունիքում 1722-1730 թթ. անցկացված բոլոր զորահավաքները, դրանց այնտեղ ժամանած հայկական ջոկատների թվաքանակը, ինչպես նաև հայոց ռազմական կորուստները:

Պարզվում է, որ 1722-1730 թթ. Սյունիքում մի քանի փուլերով կազմակերպված զորահավաքների արդյունքում հայկական զինյալ ուժերին զինվորագրվել է ընդհանուր առմամբ 43,000 տղամարդ: Բացի այդ, դեռևս 1722 թվականի սեպտեմբերին Սյունիք էր մտել Վրաստանում կազմավորված 2000 հոգանոց հեծելազորային գունդը՝ Դավիթ-բեկի հրամանատարությամբ: Այս ընտիր զորախմբի կազմում ընդգրկված էր նաև ազատագրական պատերազմին մասնակցելու նպատակով Ղրիմից ժամանած՝ 285 հայերից բաղկացած առանձին «գու-մարտակը»:

Այդուամենայնիվ, 1724-1730 թթ. Սյունիքում հայկական մշտական զինված կազմավորումների թիվը, կախված պատերազմական վայրիվերումներից, տատանվում էր 15,000-ից 25,000 մարտիկների միջև: Այդ «գործող բանակի» մոտավորապես կեսն աշխարհազորային պատրաստություն ունեւր ու պիտանի էր միայն լեռներում տեղային (բավական արդյունավետ)

պաշտպանական կոիվներ վարելու, բայց ոչ հարձակողական լուրջ գործողություններ ծավալելու համար: Դավիթ-բեկի ու հետագայում՝ 1728-1730 թթ. Մխիթար սպարապետի հրամանատարության տակ եղած կանոնավոր բնույթի զորագնդերում կար շուրջ 10 հազար մարտիկ: Իրենց սպառազինության մեջ ու պատրաստվածության մեջ առավել մարտունակ էին Դավիթ-բեկի 2000 հոգանոց «Դրանիկ գունդը», Մխիթար սպարապետի 1800 հոգանոց գունդը, Ջավնդուրի և Կենավուզի մարտիկներից կազմված 2000 հոգանոց «հեռարշավային գունդը», Մեղրու ջուկատի 600-700 մարտիկները և մի շարք այլ զորաջոկատներ:

Եղել են նաև ճգնաժամային պահեր, երբ սյունյաց զորքի զգալի մասը զրկվել է կենտրոնական կառավարումից ու ժամանակավորապես կաթվածահար եղել (ինչպես, օրինակ, 1727 թ. փետրվարին կամ 1729 թ. գարնանը): Սակայն հաղթական ճակատամարտերից անմիջապես հետո հաջողվել է վերականգնել զորքերի թվակազմն ու մարտունակությունը:

1722-1730 թթ. Սյունիքում զոհվել է, ընդհանուր առմամբ, 9-10 հազար հայ մարտիկ:

Սյունյաց իշխանապետության մշտական տարածքային գնդերը, որոնք միավորում էին ինչպես կանոնավոր բնույթի շափազանց շարժունակ հեծյալ զորաջոկատներ, այնպես էլ անհրաժեշտության դեպքում նրանց միացող աշխարհազորայիներ, հետևյալ վեցն էին.

1. Փոքր Սյունիքի կամ «Հալիձորի երկրի» գունդը, որի ընտիր կորիզն ու հարվածային միավորը կազմում էր Դավիթ-բեկի 2000-անոց «Դրանիկ գունդը»
2. Սիսիանի գունդը
3. Դարպասի (Գետաթաղի շրջանի) գունդը
4. Ջավնդուրի գունդը
5. Կենավուզի գունդը
6. Մեղրիի գունդը:

Մոտ մեկ տասնամյակ շարունակ օսմանյան խոշոր կանոնավոր բանականերին արդյունավետորեն դիմադրած Ղարաբաղի և Ղափանի հայկական իշխանապետություններում զինվորագրվել է, անդառնալի կորուստները հաշվի առնելով, ընդհանուր առմամբ, շուրջ 80-100 հազար տղամարդ:

РЕЗЮМЕ

В монографии впервые совокупно исследуются основополагающие показатели демографии восточного (персидско-подданного) армянства XVII–XVIII веков, в том числе его общая численность, территориальное размещение, плотность населения, этнический и религиозный состав Восточной Армении и сопредельных территорий, миграции, депортации и этнорелигиозные процессы, включая «отуречивание», т.е. насильственную и «добровольную» исламизацию.

Широкая историко-демографическая источниковая база настоящего исследования делится в основном на три группы, сведения которых относятся, соответственно:

1) к численности армян в конкретных деревнях, селах, городах, уездах, областях или провинциях;

2) к количественному составу воссозданных в 1720-ые гг. армянских вооруженных сил и их отдельных подразделений;

3) к ставкам и общей сумме подушного налога, а также к размерам других налогов и податей, взимаемых с армян в Сефевидском Иране в XVII–XVIII веках.

Сравнительный перекрестный анализ этих разнородных и многообразных материалов устанавливает степень достоверности и точности содержащихся в них исторических данных.

Посредством проведения комплексной историко-демографической реконструкции численность армян, проживающих на территории Сефевидского Ирана в начале XVII века, оценивается приблизительно в 2 миллиона человек, а в первое двадцатилетие XVIII века в 2,5 миллиона человек, из которых 2 миллиона – в Восточной Армении. Остальные 500 тысяч армян проживали в городах и селах южнее реки Аракс, в провинциях исторической

Армении Карадаг, Маку, Хой, Салмаст, Маранд, Урмия и на территории собственно Ирана (около 300-350 тысяч чел.), а также в Картли, Кахетии, Имеретии и Мегрелии (около 150-200 тысяч чел.).

Народонаселение всего Сефевидского Ирана в начале XVII века в работе оценивается в не менее 10-11 млн. человек, в начале же XVIII века – 13-14 млн. человек. Соответственно, в начале XVII века армяне составляли около одной пятой, а в первые двадцать лет XVIII века – около одной шестой части народонаселения этой переднеазиатской державы. Население Закавказья в начале XVIII века составляло около 4-4,5 миллиона человек, из них – около 2 млн. армян и почти 1 млн. грузин. Остальные 1-1,5 миллиона были мусульманами, в основном шиитами и суннитами, примерно две-третьи которых являлись кочевниками из разных племен и племенных объединений со смешанным этноязыковым составом, включая курдов, кызылбашей, различные тюркские элементы (известные, в частности, как туркоманы-таракама, «татары» и т.д.), арабов, монголов и других. Оседлое мусульманское население в значительной степени состояло из бывших армян, которые были уже безвозвратно «отуречены» (исламизированы). В Закавказье языком межнационального общения, своего рода региональным *lingua franca*, был местный тюркский. Владение персидским языком, в частности, в Араратской стране (Ереванской провинции) было редкостью.

В конце XVII – начале XVIII века грузинский этнос с его основными подгруппами (кارتлийцы, кахетинцы, имеретинцы и мегрелы) насчитывал от 800 тысяч до 1 миллиона человек, из них 400-500 тысяч проживало в Картли, 200-300 тысяч в Кахетии, около 150-200 тысяч в Имеретии и Мегрелии. В начале XVII в. в Кахетии проживало около полумиллиона человек. В середине XVII в. мегрелов насчитывалось около 60 000, а имеретинцев, по одним данным, около 60 000, по другим – 100 000 человек.

В конце XVIII века численность армян, так же, как и всего населения на территории бывшего Сефевидского Ирана, многократно сократилась, во многих провинциях и областях (как, например, в Арцахе) – в десять и более раз. Многие села, города и целые провинции фактически обезлюдели. Только в 1722-1725 гг. общие потери, понесенные восточными армянами от военных действий, массового уничтожения и пленения, оцениваются приблизительно в 200 000 убитых и угнанных в рабство, 80 000 из которых были араратскими армянами. Так, в июне-сентябре 1724 г., защищая Ереван от османской армии, погибли все 11 500 армянских ополченцев, а более 30 000 женщин и детей были угнаны в рабство. Потери турок под стенами Еревана составили, по оценкам европейских современников, 20 000 убитыми. После этого и других подобных массовых истреблений в Ереванской области осталось всего около половины от тех 150 000 армян, которые проживали там к началу 1724 года. В последующие смутные десятилетия XVIII века, численность армян на той же территории существенно не увеличилась, хотя в самом Ереване армяне продолжали составлять подавляющее большинство населения.

После организованных сефевидскими и османскими армиями массовых депортаций 1604-1618 гг. и 1724 г., третья по величине депортация из Араратской провинции была осуществлена в 1779 году войском грузинского царя Геракла II (1762-1798), который после трехмесячной безуспешной осады Ереванской крепости переселил в Грузию 30 000 жителей Ереванской области из 150 сел, в основном – армян.

По территориально-административному делению, специально разработанному деятелями тайного армянского освободительного движения в период подготовки к всеобщему восстанию, в 1699 году численность армян в провинциях и областях собственно Восточной Армении, в круглых цифрах, распределялась приблизительно следующим образом:

Ширван (Шаки) – 100 000 чел.,

Варанда – 60 000 чел.,
Кашатаг – 100 000 чел.,
Большой Капан, охватывающий 7 областей Арцах и Сюника – 600 000 чел.,
Сисиан – 60 000 чел.,
Гандзак (Гянджа) – 150 000 чел.,
Лори – 60 000 чел.,
Гегаркуник – 150 000 чел.,
Тавуш (Загям, Шамшадин) – 50 000 чел.,
Ереван – 150 000 чел.,
Вайоц Дзор (Даралагяз) – 100 000 чел.,
Нахичеван – 50 000 чел.,
Шарур – 5-10 тысяч чел.,
Шамб (Дарашамб) и прилегающие области за рекой Аракс – 50 000 чел.,
Ернджак (включая область Чахук) – 100 000 чел.,
Агулис (*Гохтан гавар*) – 60 000 чел.,
Мегри – 30 000 чел.,
Кадаг – 50 000 человек.

Итого – 1 920 000 человек, а также до 80 000 восточных армян, промысляющих купечеством в Османской империи. На основе этой демографической ситуации планировалось провести всеобщую мобилизацию в соотношении «1 солдат из 10 армян» и воссоздать Армянскую армию в количестве 220 000 человек, призвав 192 000 наиболее боеспособных мужчин из самой Восточной Армении и пополнив их ряды 28 000 молодых армянских купцов, которые по первому зову должны были вернуться из Османской империи, при этом обеспечив себя «хорошими конями и оружием» (*«tous bien montés et armés»*).

К 1604 г. армянское население «Араратской страны» (включая Нахичеванскую область — *Туман-е Нахичевань*) составляло

более 800 000 человек, в том числе около 675 000 душ в 1500 армянских селах и деревнях, 100 000 душ в четырех крупных городах и 50 000 душ в 11 городках.

До великой депортации 1604-1605 гг. средняя величина армянских поселений (деревень, сёл, городков и городов) «Ара-ратской страны» составляла 530 жителей, что почти точно совпадает со средней величиной 900 поселений «Большого» Карабаха в 1710-ые годы, составляющей 555 жителей. В отличие от этого, в конце XVII – начале XVIII века средняя величина армянских поселений в Сюнике составляла около 2500 человек.

В 1604-1618 гг. шах Аббас I организовал массовые депортации армян в основном из Восточной Армении, но также и из некоторых прилегающих областей Западной Армении. В общей сложности было депортировано порядка полумиллиона армян, из которых 250-300 тысяч человек погибли как в пути, так и в тех глубинных провинциях Ирана, где их поселили. По данным находящихся в Иране с 1607 г. кармелитов, только в провинции Гилян погибла большая часть из 27 тысяч армянских семей, а в провинции Мазандаран – три четверти из 24 тысяч армянских семей. Согласно этим данным, только в Гиляне и Мазандаране погибло более 200 000 армян.

Спустя столетие после 1604 года, численность армян в «Ара-ратской стране» сократилась почти вдвое, примерно с 800 000 до порядка 500 000 человек, 350 000 из которых проживали в Нахичеванской области. Упомянутая массовая депортация армян вынудила многих из них покинуть равнины Восточной Армении и уйти в другие места. Для значительной части армянских беженцев убежищем стали более стабильные и безопасные горные районы Армении, прежде всего Арцах и Сюник, сохранившие остатки национальной власти в лице местных армянских феодалов – меликов. Фактически 2 миллиона армян, проживающих в Восточной Армении в начале XVIII века, соответствовали приблизительно тому своему количеству, которое существовало на

той же территории до катастрофы 1604-1618 годов. Однако за эти сто лет сильно изменилось расселение восточных армян. Их численность резко сократилась в наиболее пострадавших от депортации центральных районах Армении, особенно в «Араратской стране», включая Нахичеванскую область, и параллельно увеличилась в относительно мирных восточных ее районах: Арцахе (Карабах), Сюнике (Капан), Гандзаке и Ширване. Кроме этого, многочисленные армянские поселения появились в центральном Иране.

В 1710-1720 гг. в Арцахе (Карабах) было около 100 000 армянских семей, что составляло примерно 500 000 человек, в 1760-1770-е годы – около 60 000 семей (300 000 чел.), в 1780-е – около 30 000 семей (150 000 чел.), а в 1797 г. – около 11 000 семей (55 000 человек). То есть, за восемь десятилетий, с 1722 г. по 1797 г. численность армян в Арцахе уменьшилась почти в десять раз.

В 1710-1720 гг. в Сюнике также проживало порядка 500 000 или чуть больше армян. Именно большую численность армян в Арцахе и Сюнике и их подавляющее количественное преобладание над мусульманами имел в виду предводитель армянского освободительного движения Исраэл Ори (†1711), подчеркивая в своем меморандуме от 25 июля 1701 г. следующее: «А в тех во всех уездах, хотя есть и бусурманья, однакожде зело мало, а армян христиан – зело множество. ...от Шемахи до той реки [Аракс] нет никаких неприятельских людей, только [армяне]-христиане...».

Численность населения Еревана во второй половине XVI – начале XVII века (до 1604 г.) составляла около 50 000 человек, из них 40-45 тысяч армян и 5-10 тысяч мусульман (включая гарнизон Ереванской крепости); в 1640-1670-х гг. (до землетрясения 1679 г.) – около 40 тысяч человек, из которых 35-37 тысяч армян и 3-5 тысяч мусульман, а в первой четверти XVIII века (до 1724 г.) – 45-50 тысяч человек, из которых 40-45 тысяч армян и 4-5 тысяч мусульман.

Во второй половине XVII века в другом важнейшем армянском центре, в городе Новая Джуга (ныне пригород Исфахана) проживало около 30 000 человек, исключительно армян.

В 1702 г. в Тифлисе проживало 14 500 армян (в том числе 500 армян-католиков), 3000 мусульман и 2000 грузин, всего – около 20 000 человек.

В 1608 г. в Стамбуле (Константинополь) жило около 50 000, а с 1670-х по 1710-ые годы – уже порядка 85-90 тысяч армян.

В вводном исследовании численности западного (турецко-подданного) армянства установлено, что в первой четверти XVIII века в Османской империи проживало, ориентировочно, не менее 2,5-3 миллионов армян, из коих около 2-2,5 миллионов в Западной Армении и Киликии. В XVII–XVIII веках общая численность армян в других странах (в частности, в Речи Посполитой, Крымском ханстве, России, Австрийской империи, Индии и т.д.) оценивается от 100 тысяч до 300 тысяч человек, с учетом имевших место за этот двухсотлетний период количественных перепадов как в сторону увеличения, так и в сторону уменьшения. Таким образом общая численность армянского народа в начале XVIII века составляла порядка 5-5,5 миллионов человек.

Не случайно известный французский путешественник и коммерсант Жан-Батист Тавернье (1605-1689), описывая этнодемографическую ситуацию на территории Армении 1630-1660-х годов, писал: «...От Тохата до Тебриза страна населена христианами [–армянами], так как эта обширная территория издавна называлась Армянской страной. Поэтому не стоит удивляться тому, что в городах и селах на одного мусульманина приходится пятьдесят армян».

Для сравнения отмечается численность населения ряда других стран в ту же эпоху. Согласно новейшим исследованиям, около 1700 года в Ирландии проживало 2,5 миллиона, в Англии – 4,9 млн., в Норвегии – 0,52 млн., в Швеции – 1,37 млн., в Нидерландах – 1,9 млн., во Франции – 22,6 млн., в Германии – 16 млн.,

в Италии – 13,6 млн., в Испании – 7,4 млн., во всей Европе – 125 млн. человек.

В XVI веке на территории Московского русского государства проживало 6-7 миллионов, в конце XVII века – 10-11 миллионов, в 1719 году – 15,5 миллионов, в 1795 году – 37,2 миллиона человек (разумеется, значительная их часть не были русскими).

Население Речи Посполитой в 1618 г. насчитывало 12 миллионов человек, в том числе 4,5 млн. поляков, 5 млн. русинов (предков украинцев и русских), 0,75 млн. литовцев. Однако, в 1717 г., в основном из-за территориальных потерь, население этого государства сократилось до 9 миллионов человек, в том числе около 4,5 млн. поляков, 2,8 млн. русинов, 0,8 млн. литовцев, 0,5 млн евреев, 0,5 млн. других, включая армян.

Таким образом, на рубеже XVII и XVIII веков армянский народ со своей общей численностью в 5-5,5 миллиона человек по численности примерно равнялся всему населению Англии, превосходил население Нидерландов в 2,5 раза, а поляков в 0,5-1 раза. Армян было всего в три раза меньше, чем жителей Германии или России. При этом состав народонаселения европейских стран и России был полиэтническим, полирелигиозным, многоконфессиональным и многоязычным. Подавляющее же большинство армян были армяноязычными и принадлежали к Армянской Апостольской церкви. Армяне католики и халкидоняне (примыкающие к Грузинской церкви) составляли незначительное меньшинство.

* * *

Опираясь на данные, полученные в первой части настоящего исследования, во второй его части впервые детально анализируется численный состав и организационная структура сюникских армянских войск, сформированных между 1722-1730-ым годами и действующих под предводительством полководца Давид-бека

и его преемника Мхитара-спарапета. С этой целью поочередно исследуются все мобилизационные мероприятия, проведенные в Сюнике с 1722-го по 1730 год, численность прибывших туда извне армянских отрядов, а также военные потери армян.

Выясняется, что в 1722-1730 гг. в Сюнике в ходе нескольких этапов мобилизации в ряды армянских сил в общей сложности были призваны примерно 43 000 мужчин. Кроме этого еще в сентябре 1722 г. в Сюник вошел сформированный в Грузии 2000-ый конный полк под командованием Давид-бека, состоящий из подготовленных и хорошо вооруженных воинов-армян. В составе полка в качестве отдельного отряда («батальона») находились также 285 армян, прибывших из Крыма для участия в освободительной войне.

С 1724 по 1730 г. в Сюнике численность постоянных армянских вооруженных формирований, в зависимости от перипетий войны, колебалась в пределах от 15 000 до 25 000 бойцов. Однако, примерно половина этой «действующей армии» имела характер ополчения и была пригодна лишь для ведения локальных (хоть и вполне эффективных) оборонительных боев в горной местности, но никак не для серьезных наступательных операций. В воинских же частях регулярного типа было порядка 10 000 бойцов. Наиболее боеспособными по своей подготовке и вооружению были 2000-ая «личная гвардия» Давид-бека, полк из 1800 бойцов Мхитара-спарапета, 2000-ый смешанный «экспедиционный полк» из бойцов Чавндур и Кенавуза, 600-700 бойцов Мегринского отряда и ряд других подразделений.

Имели место также кризисные моменты, когда значительная часть сюникских войск, лишившись управления, фактически, была временно парализована (как в феврале 1727 или весной 1729 гг.). Однако сразу же после победоносных боев удавалось быстро восстановить их численность и боеспособность.

С 1722 по 1730 г. общее число погибших в Сюнике армянских воинов составляло около 9-10 тысяч человек.

Постоянными территориальными полками Сюникского армянского княжества (1722-1730), объединявшими как мобильные кавалерийские отряды регулярного характера, так и отряды ополченцев, были следующие шесть: 1) полк Малого Сюника или «Алидзорской провинции»; 2) Сисианский полк; 3) Дарпасский (Гетатагский) полк; 4) Чавндурский полк; 5) Кенавузский полк, 6) Мегринский полк.

В конце 1722 г. в «действующих войсках» Карабахских Армянских Сагнаков было около 20-30 тысяч, с конца 1723 года до середины 1728 г. – примерно 40 тысяч, в 1729-1731 гг. – 20-30 тысяч армянских бойцов. В целом же, с 1722 года в течение приблизительно одного десятилетия, с учетом безвозвратных потерь, в армянских княжествах Арцаха (Карабах) и Сюника (Капан) было мобилизовано порядка 80-100 тысяч человек.

Невзирая на приблизительный характер количественно-статистических результатов настоящего исследования, они навсегда рассеивают густой туман, который до сих пор окутывал демографические реалии и военно-демографический потенциал Армении в рассматриваемую историческую эпоху.

SUMMARY

The study, for the first time, presents a detailed and complex analysis of the fundamental demographic indicators of the Eastern (Persian-subject) Armenians in the 17th-18th centuries, including their total numbers, territorial distribution, population density, the ethnic and religious composition of Eastern Armenia and adjacent territories, their migrations, deportations as well as ethno-religious processes such as “Turkification”, i.e. forceful and “voluntary” Islamization.

The broad historical-demographic source base of this study is divided mainly into three groups, the data of which relate, respectively, to:

1. The numbers of Armenians in specific villages, cities, districts, regions, or provinces;
2. The quantitative composition of the Armenian troops and their different units, resurrected in the 1720s;
3. The rates and total amount of the poll tax and the amounts of other taxes and duties levied on the Armenians in Safavid Iran in the 17th-18th centuries.

Comparative cross-analysis of these heterogeneous and diverse historical materials allows for establishing its reliability and accuracy on an individual basis.

Through a comprehensive historical-demographic reconstruction, the number of Armenians living in the territory of Safavid Iran at the beginning of the 17th century is estimated at approximately 2 million people. In the first twenty years of the 18th century their number was 2.5 million people, with 2 million in Eastern Armenia. The remaining 500,000 Armenians lived in cities and villages south of the Araks River, in the provinces of historical Armenia (Karadag, Maku, Khoy, Salmast, Marand, Urmia), and on the territory of Iran proper

(about 300-350 thousand people), as well as in Kartli, Kakheti, Imereti and Megrelia (about 150-200 thousand people).

At the beginning of the 17th century, the entire population of Safavid Iran is estimated at no less than 10-11 million people, and at the beginning of the 18th century, 13-14 million people. Accordingly, at the beginning of the 17th century, the Armenians made up about one-fifth, and in the first twenty years of the 18th century, about one-sixth of the population of this Near Asian empire. The population of Transcaucasia at the beginning of the 18th century was about 4-4.5 million people, of which about 2 million were Armenians and almost 1 million were Georgians. The remaining 1-1.5 million were Muslims, mostly Shiites and Sunnis, about two-thirds of whom were nomads from different tribes and tribal associations with mixed ethno-linguistic composition. They included Kurds, Qizilbash, various Turkic elements (known, in particular, as Turkomans or Tarakama, «Tatars», etc.), Arabs, Mongols and others. The settled Muslim population partly consisted of former Armenians, who had already been irrevocably Islamized or «Turkified». In Transcaucasia, the language of interethnic communication, the regional *lingua franca*, was the local Turkic. Proficiency in Persian was rare, particularly in the Ararat (Yerevan) province.

At the end of the 17th – beginning of the 18th century, the Georgian people with its main ethnic subgroups – Kartlians, Kakhetians, Imeretians and Mingrelians – numbered from 800 thousand to 1 million people, of which 400-500 thousand lived in Kartli, 200-300 thousand in Kakheti, about 150-200 thousand in Imeretia and Megrelia. At the beginning of the 17th century, about half a million people lived in Kakheti. In the middle of the 17th century there were about 60,000 Megrelians and from 60,000 to 100,000 Imeretians.

By the end of the 18th century, the number of Armenians and the entire population on the territory of the former Safavid empire decreased many times; up to ten or more times in some provinces and

regions (for example, in Artsakh). Many cities, villages, and entire areas became virtually depopulated. During 1722-1725, the total losses suffered by the Eastern Armenians from hostilities, mass extermination, and captivity are estimated at approximately 200,000 killed and deported into slavery, 80,000 of whom were the Armenians from the Ararat (Yerevan) region. Thus, in June-September 1724, while defending Yerevan from the besieging Ottoman army, all 11,500 Armenian militiamen were eventually killed, and over 30,000 women and children were driven into slavery. According to the European contemporaries, the losses of the Turks under the walls of Yerevan amounted to 20,000 killed. After this and other similar mass exterminations, only half of the 150,000 Armenians who lived there by the beginning of 1724 remained in the Yerevan region. Over the subsequent troubled decades of the 18th century, the number of Armenians in Ararat province did not increase significantly. However, in Yerevan itself, the Armenians continued to make up the vast majority of the population.

After the mass deportations of 1604-1618 and 1724, organized by the Safavid and Ottoman armies, the third largest deportation from the Ararat province was carried out in 1779 by the army of the Georgian king Heraclius II (1762-1798), who, after a three-month unsuccessful siege of the Yerevan fortress, expelled 30,000 inhabitants from 150 villages of the Yerevan region to Georgia. Most of them were Armenians.

According to the territorial-administrative division, as developed by the leaders of the secret Armenian liberation movement during the preparation period for a general uprising, in 1699 the number of Armenians in the provinces and regions of Eastern Armenia proper, in round figures, was distributed approximately as follows:

Shirvan (Shaki) – 100,000 people,

Varanda – 60,000 people,

Kashatagh – 100,000 people,

Summary

Greater Kapan, covering 7 regions of Artsakh and Syunik – 600,000 people,

Sisian – 60,000 people,

Gandzak (Ganja) – 150,000 people,

Lori – 60,000 people,

Gegharkunik – 150,000 people,

Tavush (Zagham, Shamshadin) – 50,000 people,

Yerevan – 150,000 people,

Vayots Dzor (Daralagyaz) – 100,000 people,

Nakhichevan – 50,000 people,

Sharur – 5-10 thousand people,

Shamb (Darashamb) and the surrounding areas beyond the Araks River – 50,000 people,

Yerndzhak (including Chahuk region) – 100,000 people,

Agulis (Gokhtan Gavar) – 60,000 people,

Meghri – 30,000 people,

Gharadagh – 50,000 people.

Thus, there were, in total, 1,920,000 people and, in addition, up to 80,000 Eastern Armenians who engaged as merchants in the Ottoman Empire. Based on this demographic situation, the plan was to carry out a general mobilization in the ratio of “1 soldier out of 10 Armenians” to reestablish an Armenian army of 220,000 strong; conscripting 192,000 of the most combat-ready men from Eastern Armenia proper and replenishing their ranks with 28,000 young merchants who, at the first call, were supposed to return from the Ottoman Empire “well mounted and armed” (“tous bien montés et armés”).

By 1604, the Armenian population of the “Ararat Country” (including the Nakhichevan region – *Tuman-e Nakhichevan*) amounted approximately just over 800,000 people, including about 675,000 in 1,500 Armenian villages, 100,000 in four large cities, and 50,000 in 11 of its towns.

Before the great deportation of 1604-1605, the average size of the Armenian settlements of the Ararat Country was 530 persons, which

almost exactly coincides with the average size of 900 Armenian settlements of “Greater” Karabakh in the 1710s, which was 555 persons. In contrast to this, at the end of the 17th – beginning of the 18th century, the average size of the Armenian settlements in Syunik was about 2500 people.

In 1604-1618, Shah Abbas I organized mass deportations of Armenians, mainly from Eastern Armenia and some adjacent regions of Western Armenia. About half a million Armenians were deported, of whom 250-300 thousand died en route and in the interior provinces of Iran where they were settled. According to the Carmelites who had been in Iran since 1607, most of the 27,000 Armenian families perished in Gilan alone, and three-quarters of the 24,000 Armenian families died in Mazandaran. Accordingly, more than 200,000 Armenians died in Gilan and Mazandaran alone.

In the century following 1604, the number of Armenians in the “Ararat Country” had almost halved, from about 800,000 to about 500,000, with 350,000 in the Nakhichevan region. The abovementioned mass deportation of Armenians forced many of them to leave the plains of Eastern Armenia and go to other places.

Interestingly, the 2 million Armenians living in Eastern Armenia at the beginning of the eighteenth century corresponded to approximately the number living in the same territory before the catastrophe of 1604-1618. However, during these hundred years, the population distribution of Eastern Armenians changed significantly. Their numbers declined dramatically in the central regions of Armenia, especially in the Ararat Country, including the Nakhichevan region, and in parallel increased in its relatively peaceful eastern areas: Artsakh (Karabakh), Syunik (Kapan), Gandzak and Shirvan. In addition, numerous Armenian settlements appeared in central Iran.

For a significant part of these Armenian refugees, the more stable and safe mountainous regions of Armenia, primarily Artsakh and Syunik (which retained the remnants of national power by way of *meliks*, the local Armenian feudal lords), became a refuge.

In 1710-1720s, in Artsakh (Karabakh) there were about 100,000 Armenian families or 500,000 people, in the 1760-1770s – about 60,000 families (300,000 people), in the 1780s – about 30,000 families (150,000 people), and in 1797 – about 11,000 families (55,000 people). In eight decades, from 1722 to 1797, the number of Armenians in Artsakh decreased almost tenfold.

In 1710-1720s, about 500,000 or slightly more Armenians dwelled in Syunik as well. It was precisely the large number of Armenians in Artsakh and Syunik as well as their overwhelming numerical predominance over Muslims that Israel Ori (†1711), the leader of the Armenian liberation movement, emphasized in his memorandum of July 25, 1701 in these words: “In all those provinces, there are very few Muslims, while Christian Armenians are very numerous. ...from Shamakhi to that river [Araks] there are no hostile [ethnic] elements, only [Armenian] Christians...”

In the second half of the 16th century to the beginning of the 17th century (until 1604), the population of Yerevan was about 50,000 people, including 40-45 thousand Armenians and 5-10 thousand Muslims (including the garrison of the Yerevan fortress). From the 1640s to the 1670s (before the earthquake of 1679) Yerevan had about 40,000 people, including 35-37 thousand Armenians and 3-5 thousand Muslims, and in the first quarter of the XVIII century (until 1724) – 45-50 thousand people, including 40-45 thousand Armenians and 4-5 thousand Muslims.

In the second half of the 17th century, another important Armenian center, the city of New Juga (now a suburb of Isfahan), had an exclusively Armenian population of about 30,000.

In 1702, Tbilisi's (Tiflis) population totaled about 20,000 people, comprising 14,500 Armenians (including 500 Catholics), 3,000 Muslims and 2,000 Georgians.

In 1608, 50,000 Armenians lived in Istanbul (Constantinople); and from the 1670s to the 1710s, about 85-90 thousand Armenians lived there.

An introductory study of the number of Western (Turkish-subject) Armenians establishes that in the first quarter of the 18th century approximately 2.5-3 million Armenians lived in the Ottoman Empire, including 2-2.5 million in Western Armenia and Cilicia. In the XVII–XVIII centuries, the total number of Armenians in other countries (mainly, in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Crimean Khanate, Russia, the Austrian Empire, India, etc.) is estimated at between 100,000 and 300,000 people, taking into account both upwards and downwards of quantitative changes that took place over this two-hundred-year period. Thus, the total number of the Armenian people at the beginning of the 18th century was about 5-5.5 million people.

It is no coincidence that the famous French traveler and merchant Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689) described the ethno-demographic situation on the territory of Armenia in the period between 1630s and 1660s as follows: “...*From Tokat to Tabriz, the country is inhabited by [Armenian] Christians, as this vast territory has long been called Armenia. Therefore, one should not be surprised that there are fifty Armenians per one Muslim in cities and villages.*”

The above-mentioned historical-demographic statistics are further compared to the population sizes of several other countries during the same historical period. Around 1700, according to the latest studies, 2.5 million people lived in Ireland, 4.9 million in England, 0.52 million in Norway, 1.37 million in Sweden, and 1.9 million in the Netherlands, 22.6 million in France, 16 million in Germany, 13.6 million in Italy, 7.4 million in Spain, and 125 million people in all of Europe. The population of the Moscow Russian state numbered 6-7 million people in the XVI century, 10-11 million at the end of the XVII century, 15.5 million in 1719, and 37.2 million people in 1795 (naturally, a significant part of them were not Russians).

In 1618, the Polish–Lithuanian Commonwealth population totaled 12 million people, including, among others, 4.5 million Poles, 5 million Rusyns (ancestors of the Ukrainians and Russians), and 0.75 million Lithuanians. However, in 1717, due mainly to territorial losses, its population was reduced to 9 million, counting about 4.5

Summary

million Poles, 2.8 million Rusyns, 0.8 million Lithuanians, 0.5 million Jews, and 0.5 million others, including Armenians.

Thus, at the turn of the XVII and XVIII centuries, the Armenian people, with a total number of 5-5.5 million people, were approximately equal in number to the entire population of England, exceeded the population of the Netherlands by 2.5 times, and the Poles by 0.5-1 times. There were only three times fewer Armenians than the total populations of Germany or Russia. At the same time, the people of European countries and Russia were multiethnic, multilingual, and belonged to different religions and confessions. The overwhelming majority of Armenians were Armenian-speaking and belonged to the Armenian Apostolic Church. Catholicized and Chalcedonian (adherents of the Georgian Church) Armenians were a small minority.

* * *

Based on the data obtained in the first part of this study, a detailed analysis is offered, in its second part, of the numerical strength and organizational structure of the Syunik Armenian troops, formed in 1722-1730 and operating under the leadership of the commander David Bek and his successor Mkhitar Sparapet. For this purpose, the mobilization activities carried out in Syunik from 1722 to 1730, the number of Armenian troops arriving there from outside, and the military losses of Armenians are examined in turn.

In 1722-1730 in Syunik, during several stages of mobilization, a total of about 43,000 men were drafted into the ranks of the Armenian troops. In addition, back in September 1722, the 2,000-strong Armenian cavalry regiment formed in Georgia under the command of David Bek, consisting of trained and well-armed fighters, entered Syunik. The regiment also included a separate battalion of 285 Armenians, who arrived from the Crimea to participate in the liberation war.

From 1724 to 1730 in Syunik, the number of permanent Armenian armed formations, depending on the vicissitudes of the war, ranged from 15,000 to 25,000 fighters. However, about half of this “active army” had the character of a militia. The latter was suitable only for conducting local (albeit quite effective) defensive battles in

the mountainous terrain but not for serious offensive operations. Regular military units numbered about 10,000 men. The most elite and combat-ready in terms of their training and weapons were David Bek's 2,000-strong "personal guard," a regiment of 1,800 fighters of Mkhitarsparapet, the 2,000-strong mixed "expeditionary force" formed of the fighters of Chavndur and Kenavuz, 600-700 fighters of the Meghri battalion, and several other units.

There were also moments of crisis, when a significant part of the Syunik troops lost central command and was temporarily paralyzed (for example, in February 1727 or spring 1729). However, immediately after the victorious battles, they restored their numbers and fighting efficiency.

From 1722 to 1730, the total number of Armenian soldiers killed in battle in Syunik was about 9-10 thousand.

The permanent territorial regiments of the Syunik Armenian Principality (1722-1730), combining both mobile regular and militia troops, were the following six: 1) Regiment of Lesser Syunik or the "Halidzor Province"; 2) Sisian regiment; 3) Darpas (Getatagh) regiment; 4) Chavndur regiment; 5) Kenavuz regiment, 6) Meghri regiment.

At the end of 1722, the «active troops» of the Karabakh Armenian Sagnaks constituted about 20-30 thousand men. From the end of 1723 to the middle of 1728, there were about 40 thousand Armenian fighters in Karabakh. From 1729 to 1731, their numbers fell again to 20-30 thousand men. In general, from 1722, for about one decade, taking into account irretrievable losses, about 80-100 thousand men were mobilized in the Armenian principalities of Karabagh and Kapan.

Despite the approximate nature of the quantitative-statistical results of this study, it once and for all dispels the thick fog that has until now enveloped the demographic realities and military-demographic potential of Armenia in the historical period under consideration.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբբաս Բ, Սեֆյան շահ 64, 347,
364, 393
- Աբգար, հայ գորապետ 547, 467
- Աբդ առ-Ռաշիդ ալ-Բաքուվի,
արար աշխարհագրա-
գետ 49
- Աբդուլահ փաշա (Абдуллах
паша) 383
- Աբդուլմասեհ (Աբտլմասեհ) Ղու-
զանենց 492-494, 496,
500-501
- Աբել (Ապել), հայ հետախույզ
548, 552
- Աբրահամյան Ա. Գ. 29, 49, 59,
67, 124, 130, 146, 187
- Աբրահամ Գ Կրետացի, կթղ. Ս.
Էջմիածնի 84, 109,
141, 346
- Աբրահամ, Գյուլիստանի մելիք
270
- Աբրահամ Երևանցի 198-201,
203-206, 446
- Աբրահամ-յուզբաշի 296
- Ազարիա, Ս. Ստեփանոսի միա-
բան (1723 թ.) 224
- Ազարիա Փրիտոն, կաթոլիկ
արքպ. 112, 113, 114
- Ալեքսանդր քահանա (1723 թ.)
275, 277
- Ալի-կուլի խան (*տե՛ս* Իեսե) 391
- Ալի-կուլի խան Յիցիշվիլի 521
- Ալի-փաշա, օսմանցի զորահրա-
մանատար 557
- Ալիխան, Դավիթ-բեկի հայր 492
- Ալիշան, Ղևոնդ 103, 113, 177
- Ալիաս-միրզա (*տե՛ս* Սաֆի-կուլի
խան) 350
- Ալլահվերդի խան 248, 251
- Ահարոն, Ս. Ստեփանոսի միա-
բան (XVII դ.) 223
- Աղա-Մահմեդ Խան Ղաջար 307,
334, 395, 315
- Աճառյան Հր. 440
- Ամիր-Գունա խան 194, 213-214,
216, 247-248, 251
- Այվազյան Արզամ 94, 98, 101,
109, 330
- Այտի (Այդին), հայ գորապետ
467, 478, 546, 547
- Անանիա վրդ., Ս. Ստեփանոսի
միաբան (1723 թ.) 223
- Անանուն Սեբաստացի 189
- Անասյան Հ. 64, 419
- Անդրեաս, Ս. Ստեփանոսի միա-
բան (XVII դ.) 223
- Աննա Յոհանովնա (1730-1740),
ռուսաց կայսրուհի 297
- Անտոն Առաքելով, քահանա 277,
289

Աշխարհբեկ Բեհբության,	468, 479-482, 484, 488,
Թիֆլիսի մելիք-տանու-	538, 545
տեր 392-393	Ավրիլ, Ֆլիկա 62, 63, 196, 428
Առաքել Դավրիժեցի 142, 160,	Ատոմ զորավար, հայ զորապետ
164, 193, 235, 236, 238-	468, 534, 544
241, 244, 246, 248-252,	Ատրպետ (Մուքայաջյան Ս. Մ.)
254, 355	427
Առաքել, հայ զորապետ 467	Արասխանյան Ա. 94
Առաքել քահանա, Ս. Ստեփանո-	Արզումանյան Չ. 284
սի միաբան (1723 թ.)	Արիստակես վրդ., Ս. Ստեփանո-
224	սի միաբան (XVII դ.)
Առաքելյան Հ. 21, 172, 246	223
Աստվածատուր Ա Համադանցի,	Արիֆի-Ահմեդ փաշա 427
կթղ. Ս. Էջմիածնի 64,	Արղությաններ 344, 365, 402
268, 289	Արչիլ Բ (1647-1713), Իմերեթի
Աստուածատուր քահանա, Ս.	թագավոր 401
Ստեփանոսի միաբան	Աւետիք վրդ., Ս. Ստեփանոսի
(XVII դ.) 223	միաբան (XVII դ.) 223
Ավան-յուզբաշի 56, 66, 76-77, 80,	
121-122, 290, 292, 295,	Բաղեր (Պաղր), Վարանդայի մե-
313-314, 569	լիք 56, 77, 80, 122, 285,
Ավգուստին (Օգոստինոս) Բա-	478
ջենց կամ Բաջեցի 571	Բաղեր, Տաթևի մելիք (նույն
Ավետիք, Թիֆլիսի մելիք-տանու-	ինքը՝ հավատուրաց
տեր (1779թ.) 393	<i>մելիք Դավիթ</i>) 478, 542,
Ավիստաբիլե, Դոն Պիետրո 389	546
Ավթանդիլ իշխան, հայ զորապետ	Բալի (Պալի) բեկ, հայ զորապետ
493, 568	(Սյունիք) 538, 556
Ավթանդիլ, Թիֆլիսի մելիք Չու-	Բաղի-յուզբաշի (Արցախ) 296
րաբի որդի 393	Բակուր (Բակար) (նույն ինքը՝
Ավշար երեց (նույն ինքը՝ <i>Տեր-</i>	<i>Շահ-Նավազ</i> ,
<i>Գասպար</i> և <i>Տեր-Մար-</i>	<i>Շահնավազ</i>) 391, 492,
<i>կոս</i>), հայ զորապետ	525

Բայանդուր Թումանյան, Թիֆլիսի մելիք-տանուտեր 393	Գևորգ Տեր-Մատթեոսյան կոստանդնուպոլսեցի 91
Բայանդուր (Պայինտուր, Պայնտուր) իշխան «վրացի», հայ գորապետ 471, 493, 501, 509, 510, 519-520, 530, 565, 567	Գիլդենշտեդտ, Հովհան Անտոնի 327, 395, 397-399, 408
Բանդուր Չաքարիա իշխան, հայ գորապետ 470-471, 493	Գլավանի, Քսեվերիո (Դրիմում Փրանսիայի հյուպատոս) 457
Բարթիկյան Հր. 157	Գոլովկին Գ., կանցլեր 293
Բարխուդարյանց Մակար 306, 316-317	Գորգի (Կորկի, Կեօրկի) մեծ, հայ գորապետ 471, 493
Բարքան Օ. 455	Գորգի (Կորկի) փոքր, հայ գորապետ 471, 493
Բոգոլյուբով Գ. Պ., ռուս հյուպատոս 333	Գրիգոր Ակնեբցի 355
Բրեգաձե Ն. 388, 389, 397	Գրիգոր Լուսավորիչ
Բրոդել, Ֆերնան 273, 364, 454, 455, 456, 462	Գրիգոր Կամախեցի 44
Բրույն, Կորնելիս լը (դը) 353, 381	Գրիգոր քահանա, Ս. Ստեփանոսի միաբան 223-224
	Գրիգոր վրդ. Ձորայգեղեցի 199
	Գուվեա, Անտոնիո դը 44, 90, 112, 156, 158-165, 190, 244-246, 259-261, 265, 267
Գալուստ վրդ., Ս. Ստեփանոսի առաջնորդ (1723 թ.) 223	Դադյան, Մկրտիչ-բեյ 422
Գեմելի-Կարերի, Ջիովաննի Ֆրանչեսկո 97, 208, 209	Դանեղյան Լ. 21, 160, 249
Գեորգ Թեկտանդեր, կարմեյան միաբան 176, 571-572	Դանիել վրդ., Ս. Ստեփանոսի վանահայր (XVII դ.) 223
Գեօգալ-բէկ (XVII դ. առաջին կես) 216	Դապպեր, Օլֆերտ 340, 341
	Դավիթ Բաղիշեցի 222, 252
	Դավիթ-բեկ 69, 127, 133, 150, 154, 282, 301, 302, 313, 314, 349, 464, 465, 467,

- 468-474, 476-479, 481-
502, 504, 506-510, 512-
513, 515-516, 521-526,
528-529, 532, 535-540,
542-547, 549-552, 554,
556-560, 562-568, 582-
583
- Դավիթ եպիսկոպոս (1606 թ.)
264
- Դավիթ Նազարով 280
- Դավիթ Սալաձորցի 457
- Դաւութ, մելիք (XVII դ. առաջին
կես) 216
- Դելլ Ս. 453, 454
- Դերի-Մուհամմեդ Էֆենդի 304
- Դիլոյան Վ. 392, 512
- Դոն Խուան Պարսկաստանցի
(Օրուջ-բեկ) 60, 161,
163, 180-186, 190, 196,
211, 278, 279, 383, 451
- Եզան, Դիզակի մելիք 56
- Եկատերինա Ա, կայսրուհի 55
- Եկատերինա Բ, կայսրուհի 308
- Եղիա Մուշեղյան Կարնեցի 402
- Եղիազար, հայ զորապետ 471,
493
- Եղիազար Ա Այնթափցի, կթղ. Ս.
Էջմիածնի 359
- Եղիշե, հայ պատմիչ (V դ.) 342
- Երեմիա, Ս. Ստեփանոսի միա-
բան (XVII դ.) 223
- Երեմիա արեղա, Ս. Էջմիածնի
նոտար 399
- Եսայի, հայ զորապետ (Սյունիք)
467
- Եսայի, Գյուլիստանի մելիք 283
- Եսայի, Ս. Ստեփանոսի միաբան
(XVII դ.) 223
- Եսայի Հասան-Ջալալյան, կթղ.
Գանձասարի 46, 56,
63, 79, 84, 119, 268,
275, 282-287, 292, 313,
314, 323, 333, 340-342,
350, 363, 401, 402, 405,
460, 498
- Չաքարիա, Ս. Ստեփանոսի միա-
բան (XVII դ.) 223
- Չաքարիա Ազուլեցի 41, 64, 128,
210, 359, 376, 471
- Չաքարիա Վանեցի, երեց 161
- Չաքարիա Բանաբեցի 157,
189, 197, 215, 216, 242,
355, 359, 360
- Չուլալյան Ս. 159, 245
- Չուրաբ Գևորգյան, Թիֆլիսի
տանուտեր 393
- Էմին Երկրորդ 359
- Էվլիյա Չելեբի 22, 62, 65, 97-100,
107, 182, 184, 190, 209-
212, 214, 259, 271, 278,
317, 383, 385, 393, 412

Թադևոս (Թաթևոս), հայ	Թումանյան Պ. 440
գորապետ 471, 493	Թուրինջ, հայ գորապետ 467
Թահմազ[կուլի]-խան (<i>տե՛ս</i>	
Թահմասալ Ղուլի խան)	Իբն ալ-Ֆակիհ 265
Թահմասալ Ա, Սեֆյան շահ 404	Իբրահիմ-փաշա, <i>սերասքեր</i> 277,
Թահմասալ Բ (Թահմազ/Շահթա-	279, 327
մազ), Սեֆյան շահ 64,	Իզնատիոս Տիգրանակերտցի
521, 524, 536-537, 551-	322
552	Իեսեն (<i>տե՛ս նաև՝</i> Ալի-կուլի խան
Թահմասակուլի խան,	և Մուսթաֆա) 391
Արարատյան երկրի	Իմամդուլի-խան Զարթովի
տիրակալ (1625-1635)	(1742թ.) 393
213, 274, 414	Ինալջիք Հ. 455
Թահմասալ Ղուլի խան (<i>տե՛ս</i> նաև	Ինճիճյան, Ղուկաս 431, 434
Նադիր շահ) 321, 326	Իսադ (Իսակ)-փաշա 392
Թադի Ղուգանենց 492	Իսրայել Օրի 28-31, 38-45, 47-52,
Թամրազ, մելիք 56	54, 55, 57-60, 62, 63, 67,
Թավի Միրզայջանենց 199, 205	68, 73, 76, 80, 81, 83-85,
Թարխան-յուզբաշի 56, 293, 295,	88, 89, 93, 95, 100, 101,
313	104, 110, 117-119, 121-
Թեյմուրազ Ա, Կախերի թագա-	123, 149, 150, 123, 149,
վոր 309	153, 155, 191, 203, 206,
Թովմաս, հայ գորապետ 467	207, 220, 221, 226, 231-
Թովմա Մեծոփեցի 360	233, 258, 272, 273, 278,
Թովմաս վարդապետ 74	294, 298, 316, 320, 351,
Թորոս քահանա, Ս. Ստեփանո-	379, 383, 384, 401-403,
սի միաբան (XVII դ.)	405-407, 409-411, 414-
223	416, 459, 460, 497, 502,
Թորոս իշխան (Թորոս-բեկ), հայ	503, 510, 515, 521, 533,
գորապետ 467, 501,	534, 547, 548, 550, 579,
504-506, 510, 516-517,	Իսքանդար-բեկ Մունշի 214, 241,
542-544, 546, 554, 560,	244, 247, 388, 404, 570,
562, 566-567	572

- Իվան Կարապետ 79, 204, 291-294, 296
 Իվան Նեպյուև 186, 382-383
 Լա Քրուա (Գոուա), դը 384, 436, 437, 475
 Լեանդր, կարմեյան միաբան 228, 314, 324
 Լեո 26, 47, 49, 59, 67, 207, 298, 309, 348, 410
 Լյուդովիկոս XIV, Ֆրանսիայի թագավոր 419
 Խաչատուր վրդ., Ս. Ստեփանոսի միաբան (1723 թ.) 223
 Խաչատրյան Հ. 26, 298, 493
 Խոջա-Նազար, ջուղայեցի 475
 Ծատուր, հայ գորապետ 471, 493
 Ծատուր Պետրով 289
 Կարապետ Բ Ուլնեցի, կթդ. Ս. Էջմիածնի 360
 Կարապետ հիշատակագիր 251
 Կարապետյան Է. 170
 Կարապետյան Կ. 380
 Կարապետյան Մ. 22, 159, 183, 195, 196, 201, 203, 206, 210, 211, 212, 232, 245, 329, 451-452
 Կարդելյան, Դոմինիկ-Ժակ 372
 Կարչիզայ (Կարջուզայ)-խան, Սեֆյան տերության գլխավոր հրամանատար (հավատուրաց երևանցի հայ) 249
 Կիրակոս կրոնավոր, նահատակ 215
 Կլավիխո, իսպանացի ճանապարհորդ 387
 Կլաուզելից, Կարլ 500
 Կոստանդին, հայ գորապետ 467, 520, 544
 Կոնստանտին, Կախեթի թագավոր (*տե՛ս նաև* Մուհամմադ-կուլի/ Մահմադդուլի խան) 37, 391, 403
 Կոտով, Ֆեդոտ 41, 196
 Կոցերու, Մորից ֆոն 36-38, 573
 Կրուչինսկի, Թադեոս 89, 227, 228, 290, 351, 449
 Հակոբ Բուզայան, մխիթարյան վրդ. 312
 Հակոբ Դ Ջուղայեցի, կթդ. Ս. Էջմիածնի 86, 87, 239, 359, 376, 420
 Հակոբ Կարնեցի 164, 332, 425
 Հակոբյան Թ. 303, 429, 448, 461
 Հակոբյան Վ. 223, 253

Հանի (Հաջի) Շափի, օրդուբադցի զորապետ 558	կարմեյանների առաջնորդ 262, 449
Հայրապետ երեց, հիշատակագիր 240	Հովհան Ռոտունցի 359
Հանվեյ, Ջոնաս 66, 195, 196, 328, 329, 374, 375, 410, 411, 415, 551, 552	Հովհաննես վարդապետ, Հովհանավանքի առաջնորդ 223
Հաջի Դաուդ, Շամախիի տիրակալ 283	Հովհաննիսյան Աշ. 21, 26, 29-30, 38, 44, 50, 55, 59, 63, 67, 84, 85, 124-125, 131, 132, 135, 160, 191-192, 253, 258, 273, 293, 299, 309, 340, 345, 349, 365- 366, 421, 465-466
Հասրաթյան Մ. 531, 532	Հովսեփ, Գանձակի մելիք 56, 283
Հարություն, հայ զորապետ 471, 493	Հովսեփ (Մելիք-Հովսեփ), Գյու- լիստանի մելիք 71
Հարությունյան Բ. 302, 303	Հովհան-Վիլհելմ, Պֆալցի կուրֆյուրստ 28, 42
Հարությունյան Պ. 26, 76, 281, 292, 298	Հովսեփ Էմին 153, 154, 187, 270, 274, 305, 312, 314, 329, 359, 408, 431, 533
Հերակլ Բ, վրաց թագավոր 308, 332, 334, 408, 409, 576	Հուսեյն-Աուլի խան (<i>տե՛ս</i> նաև Վախթանգ Չ) 391, 524
Հովհան արքեպս., առաջնորդ Մշո Ս. Կարապետ վանքի 431-432	Ղարազյոզ (Ղարակեօզ), հայ զորապետ 471, 493
Հովհան (Յոհան)-յուզբաշի 56	Ղազար, Ս. Ստեփանոսի միա- բան (XVII դ.) 223
Հովհաննես, Գանձասարի կթղ. 81, 307	Ղազար Ա Ջահկեցի, կթղ. Ս. Էջմիածնի 83, 115, 436, 457, 458
Հովհաննես (Յոհաննես) «վրացի» (=վրաստանցի), հայ զորապետ 470, 493	Ղազար զորավար, հայ զորապետ 468, 534
Հովհաննես, հայ զորապետ (Մեղրի) 467, 520	
Հովհաննես Թադեոս (John Thaddeus/Jean- Thaddée), Իրանում	

- Ղիջի (Գիջի), հայ գորապետ 467,
478, 546-547
- Ղուկաս Ա Կարնեցի, կթդ. Ս.
Էջմիածնի 334
- Ղուկաս Սեբաստացի 89, 90, 93,
94, 95, 120-121, 131,
466, 467, 469-471, 474-
477, 479, 486, 504, 505,
507, 512-514, 518, 530,
537, 566, 625
- Ղուկասյան Վ. 21, 173, 237, 238,
245, 266, 267, 380, 381
- Ճաճին, հավատուրաց եպիսկո-
պոս 242
- Մալխասյան Մ. 24-25, 73, 173-
174, 175, 183, 212, 222,
236, 250, 252, 253, 256,
319, 356, 362, 430-431,
451
- Մազի, Ժան-Բապտիստ դը լա 62
- Մաթիի, Ռուդի (Ռուդոլֆ) 62,
183, 184, 185, 453, 454
- Մահտեսի Մուրատ (Շահմու-
րատ Բադիշեցի) 419,
420
- Մալքոլմ, Ջոն 379, 381
- Մակարով Ա. Վ. 288
- Մադաքիա, Ս. Ստեփանոսի
միաբան (1723 թ.) 224
- Ման, Ռաֆայել դյու 191, 341
- Մանսուր-խան Յիցիշվիլի,
Սեֆյան գորավար 521-
522
- Մատթեոս եպս., Հակոբ Դ
Ջուղայեցի կթդ.-ի
աթոռակալ 376
- Մատթեոս Եվդոկացի 198
- Մարկո Պոլո 32, 33
- Մարսաթա, հայ գորապետ 467
- Մարտիրոս դի Առաքել 187, 323
- Մարտիրոս եպսկ., Ս. Ստեփանո-
սի միաբան (1723 թ.)
223
- Մարտիրոս Մեսիրով (Մարյան),
հայ վանառական 291
- Մարտիրոս վրդ., Ղաբալայի
հոգևոր հովիվ 276, 321
- Մարտիրոս վրդ., Ս. Ստեփանոսի
միաբան (XVII դ.) 223
- Մելիք, Ղաբալայի բռնավոր 350
- «Մելիք Ղուչու» (Ղուչիի մելիք),
հայ գորապետ 468,
479, 489, 544
- Մելիք-Շահնազարյաններ 80-81,
121-122
- Մելքոնյան Ա. 173, 250, 428
- Մելքոնյան Է. 444
- Մելիքսեթ վրդ., Ս. Ստեփանոսի
միաբան (XVII դ.) 223
- Միյուկով Պ. Ն. 461
- Մինաս, հայ գորապետ 467, 568
- Մինաս, Ս. Ստեփանոսի միաբան
(XVII դ.) 223

- Մինաս արք. Փերվազյան 44,
287-288, 359
- Մինաս վրդ. Տիգրանյան 41, 44,
56, 94, 268, 270, 272-
273, 285-288, 299, 304,
359, 460, 524
- Միրզա-յուզբաշի 76
- Միրզաբեկյան Գ. 22, 87
- Միքայել վրդ. Շամբեցի, Հակոբ Դ
կյոթ.-ի աթոռակալ 376
- Միքայելյան Գ. 434-435
- Միքայելյան Վ. 440, 480
- Միքայել քահանա, Ս. Ստեփանո-
սի միաբան (1723 թ.)
224
- Միքայել վրդ. Աստապատցի
[Փոքր], Ս. Ստեփանո-
սի միաբան (XVII դ.)
223
- Միքայել վրդ. Մեծ, Ս. Ստեփանո-
սի միաբան (XVII դ.)
223
- Մխիթար արեղա, Լիմ անապա-
տի միաբան 505
- Մխիթար Սեբաստացի 312, 554
- Մխիթար սպարապետ
(Մխիթար-բեկ) 55, 68-
70, 325, 483, 493, 535-
539, 559, 583
- Մկրտիչ քահանա, դաշտեցի 91
- Մոնիե, Լեոնարդ 196, 206, 207,
428
- Մոսի (Մելիք-Մոսի), Ագուլիսի
մելիք 90
- Մովսես Մուհամեդ Ալի Թավ-
րիզեցի 241
- Մովսես (Մուսես) Գ Տաթևացի,
կյոթ. Ս. Էջմիածնի 213
- Մովսես Խոթրենացի 457
- Մովսես վրդ., Ս. Ստեփանոսի
միաբան (XVII դ.) 223
- Մորիեր, Ջեյմս 385
- Մորիկ, կայսր 35, 36
- Մոուրավով, Անտոն 392, 394,
396, 407
- Մուհամմադ-կուլի/Մահմադդուլի
խան (*տե՛ս* Կոնստան-
տին, Կախերի թագա-
վոր)
- Մուհամմատ Էֆենդի 229
- Մուհամմադ-Քյազիմ, Նադիր
շահի պալատական
պատմիչ 290
- Մուհամմեդ (Մահմեդ) մարգարե
338
- Մուսթաֆա (*տե՛ս* Իեսե) 391
- Մուրադյան Պ. 272, 305
- Յակոբ քահանա, Ս. Ստեփանո-
սի միաբան (XVII դ.)
223-224
- Յակոբ Մեծ թաթուսապետ
(XVII դ.) 223

- Յավանէս Տուսքեցի, Ս. Ստեփանոսի միաբան (1723 թ.) 224
- Յոհան, Ս. Ստեփանոսի միաբան (XVII դ.) 223
- Յովանէս, Ս. Ստեփանոսի միաբան (XVII դ.) 223
- Յովանէս Բ, Ս. Ստեփանոսի միաբան (XVII դ.) 223
- Յովհաննէս իշխան, շահկերտցի 103
- Յովաննէս վրդ., Ս. Ստեփանոսի միաբան (1723 թ.) 223
- Յովսէփ վրդ., Ս. Ստեփանոսի միաբան (XVII դ.) 223
- Յօհան Հունդի բէկէնց (Հովհաննէս Հունդիբէկէնց) 199, 205
- Յօհաննէս «վրացի» (*տե՛ս* Հովհաննէս «վրացի»)
- Նադիր շահ 121, 154, 290, 321, 326-330, 345, 346, 350, 351, 375, 413, 536
- Նաջիկ Է. 356
- Ներսէս, կթղ. Երից Մանկանց 56, 402
- Ներսէս Վարժապետյան, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 423
- Ներսէս, Ս. Ստեփանոսի միաբան (XVII դ.) 223
- Նիկողայ Սպոֆարի 52
- Նյուրերի, Ջոն 177
- Նուբար, հայ գորապետ 467
- Շահ Իսլամ, օրդուբադցի պարագլուխ 529
- Շահ-Նավագ, Շահնավագ (*տե՛ս* *նսև* Բակուր) 525
- Շահթամագ (*տե՛ս* Թահմասպ Բ)
- Շահին-փաշա, օսմանցի գորահրամանատար 557
- Շահնի-յուզբաշի 284
- Շահնվաստ խան 64
- Շապուհ Բ, պարսից արքա 105, 170, 235
- Շարդեն, Ժան 97, 102, 104-107, 109, 111, 112, 160, 176-177, 184-186, 191, 192, 224, 225, 238, 260, 331, 332, 380, 390, 398, 450-451, 475, 571
- Շաֆիրով Պ. Պ., ռուս դիվանագետ 297, 573
- Շեհրիմանյաններ 372
- Շիլինգեր, Գասպար 206
- Շիրվան (Շրվան)-յուզբաշի
- Շնեգե, բժիշկ 321
- Շոպեն, Իվան 90, 93, 177
- Շչապով Ա. Պ. 461
- Չամչյան Միքայել 330, 571
- Չեկալովա Ա. 157

- Չելերի-Չադե 72, 277, 279
 Չիթատինի, դոմինիկյան միա-
 րան 113
 Չիկ, Հերբերթ 325
 Չինգիզ խան 32
 Չոբանյան Պ. 75, 313, 332, 437,
 471
 Պակի, հայ գորապետ 467, 568
 Պապ, հայ գորապետ 501, 502,
 508, 516, 517, 543, 562,
 567
 Պավել Ա, ռուսաց ցար 305
 Պատկանյան, Գաբրիել 480
 Պատկանյան, Ռափայել 360, 480
 Պարսամյան Վ. 480
 Պելժիոր դու Անժոս, պորտուգա-
 լացի կրոնավոր 249,
 250, 259
 Պետրոս վրդ., Ս. Ստեփանոսի
 միաբան (XVII դ.) 223
 Պետրոս Ա Մեծ, կայսր 52, 55,
 79, 94, 268, 285-288,
 291, 292, 305,
 Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց
 289, 551
 Պետրոս եպսկ., Ս. Ստեփանոսի
 միաբան (1723 թ.) 223
 Պետրոս Նուրումյան,
 մխիթարյան վրդ. 322
 Պետրոս Պետիկ (Պետրոս Ավե-
 տիք) 103, 420, 421
 Պետրուշևսկի Կ. Պ. 177, 325,
 345, 410
 Պողոս Դուկաս (Paul Lucas),
 կարմեյան միաբան
 108, 259, 384, 385, 418,
 428
 Պողոս Սիմոն (Paul Simon), կար-
 մեյան միաբան 261
 Պողոս Բէշիբէկենց 199
 Պողոսյան Հ. 432
 Պոսյոմկին Գ. Ա. 308
 Պոտտո Վ. 307
 Պորտեր Ռ. 379
 Պրոկոպիոս Կեսարացի 157
 Պուան, հայ գորապետ 467, 568
 Ջենկինսոն, Անթոնի 60
 Ջհանշահ (սուլթան, փաղիշահ),
 Կարա-Կոյունլուների
 պետության տիրակալ
 342
 Ռափայել Դուզանենց 492
 Ռաջար փաշա 229, 348
 Ռիբակո Պ. Ս. (սովետական
 գորավար) 497-498
 Ռոդես, Ալեքսանդր դը (ֆրան-
 սիացի ճիզվիտ) 196,
 449
 Ռոլեն-Ժեյմեն, Գուստավ 421,
 444
 Ռոկոսովսկի Կ. Կ. (սովետական
 մարշալ) 497-498

- Ռուբրուք, Գիյոմ դը 32, 33, 105
 Ռումյանցև Ա. Ի., իշխան 296,
 313
- Սալահ-փաշա, օսմանցի
 զորահրամանատար
 79, 557
- Սամուել Անեցի 266, 429
 Սամուել վրդ., Ս. Ստեփանոսի
 միաբան (XVII դ.) 223
- Սամուել վրդ., Ս. Ստեփանոսի
 միաբան (1723 թ.) 223
- Սարգիս զորավար (Սյունիք)
 468, 518, 544
- Սարգիս, Ջրաբերդի մելիք 283
- Սարգիս քահանա, Ս. Ստեփանո-
 սի միաբան (1723 թ.)
 224
- Սարգսյան Ե. 424
- Սարի, հայ զորապետ 467, 520
- Սարուխան-յուզբաշի 284
- Սաֆի-կուլի խան (նույն ինքը՝
Ալիաս-Միրզա) 350
- Սաֆրաստյան Ա. 99
- Սեֆեր Մուրատովիչ 178
- Սեյիդ Էմիր Աբուլ Մաալի Նա-
 թանգեցի 241
- Սթրեյնջ, Գայ լը 182-183, 185
- Սթրեյս, Յան 198
- Սթրույս, Յան Յանսեն 374
- Սիգիզմունդ Գ Վազա, Ռեչ
 Պոսպոլիտայի
 թագավոր 178
- Սիդոնի եպիսկոպոս 451-452
- Սիմեոն Ա Երևանցի, կթդ. Ս.
 Էջմիածնի 63, 71, 74,
 334
- Սիմեոն, գրիչ 241
- Սիմեոն թարգմանիչ 360
- Սիմեոն, հայ զորապետ 467, 547
- Սիմեոն Լեհացի 435, 438
- Սիմոն Բալասյան (Սիմեոն
 Բալասանով, Семен
 Баласин) 280, 295
- Սմիթ, Ջոն 32, 36
- Ստեփաննոս, հայ զորապետ
- Ստեփաննոս քահանա, Ս. Ստե-
 փանոսի միաբան 223-
 224
- Ստեփա(ն)նոս (Վարդանեսյան)
 Շահումյան, զորապետ
 464, 467, 476, 483, 491-
 494, 496, 500-502, 504,
 510, 512, 517, 518, 523,
 530, 558, 567, 568
- Ստեփանոս Երեց 380-381
- Ստեփանոս հիշատակագիր 251
- Ստեփանոս վրդ., Ս. Ստեփանո-
 սի միաբան (1723 թ.)
 223
- Ստեփանոս Օրբելյան 102, 125,
 265, 302
- Ստոպկա, Քշիշտոֆ 442
- Սուլեյման Ա, օսմանյան սուլթան
 178
- Սուլեյման-բեկ, ջալալի 84

Սուլեյման էֆենդի 229	417, 427, 450, 451, 475,
Սուլթան-Հուսեյն, Մեֆյան շահ	580
64, 344, 347, 365, 402,	Տեր-Ավետիք, հայ զորապետ 90,
525	133, 155, 290, 464, 466,
Սուլխան-Սաբա Օրբելիանի 333,	468, 469, 472, 474-476,
436	479, 482, 487, 488, 491-
	494, 496, 501, 504, 507,
Վախթանգ Գորգասալ, վրաց	508, 515, 523, 528, 538,
թագավոր (V դ.) 388	543, 558, 566
Վախթանգ Չ (նույն ինքը՝ Հուսեյն-Կուլի խան),	Տեր-Բարդուղիմեոս 481
Զարթովի վալի/թագա-	Տեր-Գասպար (<i>տե՛ս</i> Ավշար
վոր 284, 286, 391, 401,	երեց), հայ զորապետ
403, 404, 492, 498, 524,	Տեր-Մարկոս (<i>տե՛ս</i> Ավշար երեց),
525	հայ զորապետ
Վախուշտի Բագրատիոնի 389,	Տիգրան Բ Մեծ 358-359
393, 404, 406	Տիլենյիի որդիներ, հայ
Վասակ Ա, Սյունիքի թագավոր	զորապետներ 468, 475,
164	479
Վարդան, հայ զորապետ 467	Տիրացու, հայ զորապետ 467,
Վեյնբերգ Բ. Պ. 460	547
Վիլլոտ, Ժակ 97, 108, 185, 196,	Տուրնեֆոր, Պիտտոն դը 191,
197, 428	192, 195, 196, 238, 341,
Վոդարսկի Յ. Ե. 461	343, 369, 370-372, 376,
Վրթանես արքայ. Ստեփանյան	377, 389, 390, 394, 405,
359	427, 450, 451
Տավերնիե, Ժան Բատիստ 97,	Րաֆֆի 316, 568
106-108, 111, 113, 116,	
191, 198, 208, 238-239,	Յիցիանով Պավել, իշխան 306
241, 257, 258, 350, 354,	
369, 370-373, 376, 377,	Ուրբանոս Ը, Հռոմի պապ 261,
	262

Ուրլանիս Բ. Յ. 461	Օրբեյան իշխաններ 69
Փափազյան Հ. 22, 193, 215, 221, 225, 229, 247, 337, 348, 429, 430, 537	Օրի-բեկ Շահնագարի որդի (Գե- ղամա երկրի մելիք) 264
Փալստոս Բուզանդ 105, 170	Օրուջ-բեկ (<i>տե՛ս</i> նաև Դոն Խուան
Փարսադան, «Հալի ձորի երկրի» մելիք 133, 468, 488, 507, 508, 523, 538, 543, 556, 565, 566	Պարսկաստանցի) 180, 182, 184, 186
Փարսադան-բեկ Ղուզանենց 492	Փանոսյան Հ. 256, 319
Փարսադան Գորգիջանիձե 255, 30	Փիրոմալի, Պաղոլ (դոմինիկյան միաբան) 107, 115, 243
Փեչևի-Իբրահիմ Էֆենդի 44	Փարթ-Ալի (Փաթալի) սուլթան, Բարգուշատի
Փիկե, Փրանսուա (ֆրանսիացի ղիվանագետ) 114	գորապետ 554, 558, 560
Քարալի, Էնվեր Չիա 367	Փարիադ փաշա 193
Քարթրայթ, Ջոն 167, 175, 176, 184, 448	Փարոխ Կ. 356-357
Քյաթիք Չելեբի 572, 573	Փելիքս, կարմեյան միաբան 115
Քյոխվա Չելեբի 277	Փիզերոա, Գարսիա դը Սիլվա (իսպանացի զինվորա- գետ) 112, 386
Քյոչկե Ռ. 461	Փիլիպ, կարմեյան միաբան 158, 165, 166, 209, 386, 418, 428, 475, 571, 572
Օլեսարիուս, Ադամ 274, 339-341, 355, 357, 366, 485	Փրանգյուլ, Բարգուշատի մելիք 140, 506, 546, 550, 554, 560, 564
Օհան-յուզբաշի 295, 296	
Օվանես Կառնիկ 199, 205	

ԹԵՄԱՏԻԿ-ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ

«Արվարձաններ» («վարոշ», *fauxbourg*) – 106, 163, 194, 200, 208-212,
232, 277, 390, 395, 418, 428, 436, 442

Ամուրիներ – 88, 169, 173, 174, 207, 221, 322, 323, 347, 352, 354, 365,
372, 413

«Ձիի միս ուտող» սուննի ամուրիներ – 322, 413

Աղթամարի կաթողիկոսություն – 451

Աղքատներ (չքավորներ, չունևորներ), աղքատություն – 110, 117, 174,
230, 231, 312, 319, 337, 343, 362, 363-366, 368-374

Արտագաղթ ու տարագրություն 117, 227, 235-258, 307, 316, 329, 424,
432, 435, 436, 442, 576

Բնակավայրեր (թիվը, թվաքանակը և միջին մեծությունը)

*Արարատյան երկրի հայկական բնակավայրերի թիվն ու միջին
մեծությունը* – 163, 233-234, 303-304, 577

Արարատյան II գյուղաքաղաքների միջին մեծությունը – 162-163,
233-234

*Արարատյան երկրի հայկական գյուղերի և ավանների թիվն ու միջին
մեծությունը* – 156, 163-164, 234, 303

*Արցախի և հարակից շրջանների հայկական բնակավայրերի թիվն ու
միջին մեծությունը* – 164, 268-271, 300, 303, 577

*Երևանի շրջակա ութ հայկական գյուղերի թիվն ու միջին
մեծությունը (1724թ.)* – 205-206

Էրզրումի նահանգի հայկական գյուղերի թիվը – 428

Ղաթալայի հայկական գյուղերի թիվն ու միջին մեծությունը – 304

Շիրվանի նահանգի բերդերի և գյուղերի թիվը – 65, 271

Ջրղրրի նահանգի գյուղերի թիվը – 271

Պարսկաստանի խորքերում հայկական գյուղերի միջին մեծությունը
– 267

Սասունի և Մշո դաշտի հայկական գյուղերի թիվը – 432
Սեֆյան տերության գյուղերի միջին մեծությունը – 304
Սյունիքի հայկական բնակավայրերի թիվն ու միջին մեծությունը –
129-148, 149-153, 300, 303-304, 577
Սպեր, Վերին Բասեն և Մանագլերտ գավառների հայկական
գյուղերի թիվն ու միջին մեծությունը – 426-427
Վասպուրականի բնակավայրերի թիվը – 266, 429-431
Վարանդայի գյուղերի թիվը – 80-81
Փերիս, Բուրվարի, Գանդիսան և Ջղախտ գավառների հայկական
գյուղերի թիվն ու միջին մեծությունը – 304
1604-1618 թթ. Հայաստանից տեղահանված հայկական գյուղերի
թիվը – 267

Բնակչության աճը Հայաստանում և Եվրոպայում – 447-448

Բռնագաղթեր, տեղահանություններ ու գերեվարումներ

360-ական թթ. – 105, 235
602 թ. – 35
1553-1554 թթ. – 178-179
1578-1579 թթ. – 88, 188-189
1604-1605 թթ. – 235-258
1613 թ. – 236
1617 թ. – 318-319
1618 թ. – 216-217, 236
1630 թ. – 319
1711-1722 թթ. – 67, 275, 323
1722-1730 թթ. – 92, 219, 228, 554-557
1734 և 1787 թթ. միջև – 330-331
1735 թ. – 326
1746 թ. – 326
1752 թ. – 330
1779 թ. – 332-334, 576
1795-1797 թթ. – 334-335, 395-396

Գանձասարի կաթողիկոսություն – 451

Գերդաստան, ընտանիք, ծուխ, «տուն» – 62, 66, 91-92, 97, 103, 104,
112, 141, 166-180, 204, 207, 221, 226, 239, 267,
272-273, 299-300, 307, 380-381, 383, 385, 397, 409,
438-439, 442, 555, 579
Փոքր և ընդլայնված ընտանիքի միջին մեծությունը
– 166-180, 207, 425, 426, 451-452

Գյուղաքաղաքներ – 43, 69, 96, 102, 124, 162-165, 233, 234, 278, 303,
577

«Դրանիկ գունդը» և նրա գումարտակները – 471-485, 559, 565, 583
Շինուհայրցիների գումարտակ – 477, 484, 486, 487
Մաղանջուդայեցիների գումարտակ – 476, 479, 484, 488
Ղուշիի գումարտակ – 484
Ղրիմահայերի (Ավշար երեցի) գումարտակ – 479, 480-482, 484,
488, 538-539, 545
Վրաստանցիների գումարտակ – 481-484, 501

Եկեղեցիներ և վանքեր – 44, 68, 71, 80, 86, 91, 100, 112, 114-115, 124-
125, 128, 135, 140, 149, 156, 164, 199, 222-224,
229, 266, 268, 302, 335, 339, 343, 345, 371, 388-
391, 394-396, 429, 431, 450, 478, 546,

Երդ, երդահամար (տե՛ս *գերդաստան, ընտանիք, ծուխ, «տուն»*) – 166
Երկարակեցություն – 355-360

Երևանի, Մեղրիի, Ագուլիսի թաղերը – 89, 131, 151, 153, 200-201, 204-
205, 210-211, 530, 532

Չառաքիսանա – 208

Չորահավաքներ («գորածողով»-ներ), զորահավաքային ներուժ – 20,
25, 28-34, 41-43, 45-46, 51-54, 59-60, 63, 67, 73,
76, 80, 83, 85-86, 89, 93, 94, 96, 100, 117, 122, 128-
148, 153, 203, 212, 217, 220, 226, 231-233, 273,

281-282, 285, 287-288, 290, 298, 302, 309, 401-403,
405-406, 411, 414-416, 432, 435, 460, 465, 469-470,
477, 490-553, 558, 577, 582

«10 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ – 35, 38, 45, 85, 127,
231, 233, 282, 298, 405, 432, 435, 510, 511, 514, 517, 519,
521, 526, 534

«5 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ – 212, 217, 231, 298

Զորահրամանատարներ

«Ատրպատականի/Ադրբեջանի սարդար» – 525

Հազարապետ – 274, 566, 567

Յուզբաշի – 56, 66, 76, 80, 122, 292-293, 295-296, 313, 493, 568-
569

Մինքբաշի (=հազարապետ) – 274

Սերասբեր – 277, 279, 427

Մոխահապար(-ի-կուլլ-ի Բրան) – 249, 521

Սպարապետ – 566-567

Սուլթան – 506, 554, 558, 560

Շիրվանցի հայ զորագլուխներ (յուզբաշիներ) – 66, 76, 77, 283, 285

Վրաստանցի («վրացի») հայ զորականներ – 249, 471, 481-488,
490-493, 497, 499-501, 524, 529, 539, 545, 547, 561-562

Զորատեսակներ

աշխարհագոր, աշխարհագորայիններ – 37, 194, 199-203, 205,
219-220, 232, 293-294, 299, 301, 410, 411, 482, 533, 557,
558, 565, 582, 583

դրագուններ – 48

հուսարներ – 48

գրենադյորներ – 48

կանոնիրներ (թնդանոթաձիգներ) – 48

բոմբարդիրներ (ալիագ թնդանոթաձիգ-հրետանավորներ) – 48

հեծելագոր, հեծելագորայիններ – 48, 53, 77, 92, 193, 290-291, 293-
294, 298, 351, 431, 485, 525, 582

հետևակ, հետևակայիններ – 48, 274, 288-290, 293-294, 298, 299, 431, 485

Թիֆլիսի մելիքներ և տանուտեր – 392-393

Թիֆլիսահայեր – 260, 402, 405

Թուման-ե Նախիջևան (տե՛ս Նախիջևանի գավառապետություն)

– 82, 86, 158, 163, 231, 233, 255-256, 319, 525, 549, 577

«Թուրքացում», «թուրքանալ» («տանկանալ», «քրդանալ»),

թուրքացածներ – 64, 95, 98, 113, 234, 242-243, 414, 574

«Իմամ Ջաֆարի» օրենք – 243

Լեզուներ

Արաբերեն – 413

Թյուրքերենը որպես lingua franca – 414, 574-575

Թուրքերեն – 51-52, 425

Հայերեն – 77, 253, 262, 268, 329

Սոնդդերեն – 412

Ռուսերեն (թարգմանիչներ, թարգմանություններ) – 39,

47, 52, 56, 77, 99, 107, 141, 157, 268, 276, 277, 288, 293,

327, 356, 387, 422, 460, 493

Պարսկերեն – 60, 65, 82, 126, 160, 339, 414, 479, 575

Վրացերեն – 389, 398

Քրդերեն – 95

Լյո, Փարիզյան – 47, 112, 409

Կաթոլիկ հոգեորություն (քարոզչական դրույթները) – 443, 457-459

Կաթոլիկ միաբանություններ

Դոմինիկյաններ – 61, 107, 112, 113, 171, 243

Կարմեյյաններ – 41, 61, 65, 112, 115, 158, 165, 209, 213, 228, 235,

238, 240, 242, 246, 261, 262, 266, 314, 324-325, 404, 418,

433, 443, 449, 475, 571, 578

Ճիզվիտներ – 62-63, 89, 108, 184, 206, 219, 290, 350, 449

Ֆրանցիսկյաններ

«Կարմեյան տարեգրություն» – 61, 325

Կարմիր (Սովետական) բանակի համալրումը 1941-1945 թթ. – 34, 470

«Կարմիր գլուխ» (Բարսիկներ, ղզբաշներ, Սեֆյան Իրան) – 322

Կիրիլ և Մեթոդի անվ. գրադարան (Սոֆիա) – 224, 429

Համաճարակներ (Ժանտախտ, խոլերա և այլն) 355-356

1579 թ. – 355

1606-1609 թթ. – 252, 356

1668 թ. – 358-359

1724-1728 թթ. – 311-315, 324-325

1737-1738 թթ. – 315

1798-1799 թթ. – 306

Հայ գյուղացիական դաս – 268, 274, 432,

Հայ զինագործներ – 39

Հայ կանանց գեղեցկությունը – 259-260

Հայ վաճառականներ – 50-51, 64, 95, 178, 191, 207-208, 213, 214, 268-
269, 273-274, 291, 305, 330, 329, 342, 372, 375,
463, 513, 577

Հայ-քրդական զինուժ – 71, 73

Հավատաստիք (De Propaganda Fide) – 107, 243

«Հայաստան բանակ» – 301

Հայերի մեծաքանակությունը – 308, 398, 419-421, 449-450, 456-457, 572

Հայերի «փոքր ազգ» լինելու կարծրատիպը – 457-459

Հրազեն – 48, 106, 253, 527-528, 531-532

Ատրնանակներ – 291

Հրացաններ կարծրարի – 290, 293, 527-528, 532

Հրացանային համազարկեր – 528

Հայ հրացանակիրներ – 76, 274, 294, 309, 529

Հրետանի, թնդանոթներ – 526, 531

Ջիերի քանակն ու ցեղատեսակներն Արցախ-Սյունիքում – 294-295

Ղազիներ – 410-411

Ղզլբաշի երկիր (=Սեֆյան տերություն) – 204, 293

Ճակատամարտեր

Նախիջևան գետի ճակատամարտ (1722թ.) – 483-484, 491, 493-496, 498-500, 502, 556, 561

Ղարաչոռյունների դեմ (1722թ.) – 482-483, 494, 500

«32 ջիվանջիրների» դեմ (1722թ.) – 482, 487-488, 494, 500

Երևանի պաշտպանություն (1724թ.) – 198-205, 217-220

Մեղրիի յոթօրյա պաշարում (1724 թ.) – 527-532

Մեղրիի ճակատամարտեր (1724 և 1727թթ.) – 527-528

Չավնդորի ճակատամարտ (1724թ.) – 506, 546, 554, 563

Սիսիանի ճակատամարտ (1724թ.) – 506, 546, 554

Հալիձորի ճակատամարտ (1727թ.) – 282, 528, 557, 559

Աստապատի պաշտպանություն (1747թ.) – 553

Ղազանչիի պաշտպանություն (1750թ.) – 102, 553

Ճերմակ գլուխ (=օսմանցիներ, Օսմանյան կայսրություն) – 322

Մահմեդական աղանդավորներ (*Շաֆիներ, Շիի բեթրիաներ, Կարաբիներ, Ջեբրիներ, Ջաֆերիներ, Կադերիներ, Հուրուֆիներ, Ջեմինիներ, Մանիքեցիներ*) – 412

Մահմեդականացում (տե՛ս «թուրքացում»)

Մանկական մահացություն – 357-358, 361

Մարդահամարներ, աշխարհագրեր, հաշվառում-գրանցումներ

447-448 թթ. (Մասանյան Բրան) – 342

1254 թ. (Վրաց-հայկական թագավորություն) – 35-36

1516, 1520, 1530 թթ. (Բարձր Հայք) – 425-426

1585 թ. (Թավրիզ) – 182

1699-1702 թթ. (Սեֆյան Բրան) – 320, 340-342, 365, 373-374

1725 և 1728 թթ. (Վաղարշապատ) – 22, 221, 227, 345

1804 թ. (Վրաստան) – 171, 311, 331, 405

1827 և 1831 թթ. (Արևելյան Հայաստան) – 311

1831 և 1844 թթ. (Օսմանյան կայսրություն) – 367, 421-422, 430

1832 թ. (Երևան) – 179, 210

1856 թ. (Պարսկաստան) – 304

XIX դ. սկիզբ և 1897 թ. (Վրաստան) – 36

1897 թ. (Ռուսաստան) – 36, 171

1914-1915 թթ. (Լան) – 170

1939 թ. (ԽՍՀՄ) – 34

անցկացման դաժան եղանակները – 355 (ծնթ. 884)

անցկացման սովորության բացակայությունը Քարթլի-Կախեթում – 408

Մարտական կորուստներ – 26, 281, 298, 465, 495-496, 540, 555-556,
560-564 (Աղյուսակ Թ-), 584

Մերձդարբանական խնդիրներ և սխալներ – 22 (ծնթ. 66), 87-88 (ծնթ.
167), 170-171 (ծնթ. 380, 381), 313 (ծնթ. 769)

Մզկիթներ – 61, 98, 106, 107, 385, 390, 395

Միջակներ – 230, 348

Մոսկովյան ազատագրական ծրագիր – 41, 51-54, 83, 117

Մտացածին և կեղծ թեզեր

Եսայի Հասան-Ջալալյանի «ինքնասպանությունը» – 313-314
«հայացած վրացիներ» – 388

հայությունը որպես անդրազգ (transnation) – 444-445

*Նոր Ջուղան մասամբ վրացիներով բնակեցված լինելու
մասին – 176*

Հախաբքայան բռնազաղթի «բարեգլխությունը» – 243-244

հայկական 80,000 զրուդերի և 80,000 ընտանիքների մասին – 450-451

Մուֆթի (Օսմանյան կայսրություն) – 232, 557

Շարիաթ – 188, 355, 557

Չերիք (քոչվորական աշխարհագր) – 410, 482

Պֆալցյան ազատագրական ծրագիր – 28-29, 38, 41-43, 45-47
(Ադոլուսակ Ա), 48, 50-54, 57-59, 68, 73, 80, 83, 85, 88, 90, 92-93,
95-96, 100, 104, 107, 110, 117, 153, 220, 231, 272, 298, 320, 351,
384, 502, 521, 546-547, 550, 577

Ջալալիներ – 175, 265, 435, 438, 441, 446

Ռադամ (հրովարտակ) – 64

Սղնախներ (Հայոց Սղնախներ, Ղարաբաղի և Ղափանի Հայոց
Սղնախներ) – 39, 55-58, 66, 71-73, 122, 225, 256, 271, 276-277,
280, 289-290, 292, 294-299, 313, 320, 511, 526, 538, 569, 573, 582
ռուսերեն անվանման հիմքում դրված արտահայտությունը – 276-
277, 511

Սով –

1606-1609 թթ. – 251-254, 356, 446

1788 թ. հունվ.-հունիս – 325-326

1798-1799 թթ. – 306

«Վրաստանցիների գունդ» – 483-485, 491-492, 500, 539

Տարբեր երկրներում բնակչության թվաքանակը (XVII–XVIII դդ.) –
447-448, 452-459

Ցեղանուններ և կրոնական համայնքներ

Ասորիներ – 419-420, 430,

«Աղվաններ Ղանտախարի» (աֆղաններ, աֆղանցիներ) – 333

Արաբներ – 105, 333, 413, 430, 574

Բորչալուներ – 404

Բուխարացիներ («սուխարացիք») – 333

Գոքչալուներ – 404

«Թաթարներ» (=մահմեդականներ) – 327, 333, 394-395, 398-399,
407, 437, 574

Թաթարներ Ղրիմի – 280, 318-319

- Թարաքամաներ (տե՛ս թուրքմեններ) – 214, 574
Թերեքեմե-գոքդուլաքներ – 412
Թյուրքախոսներ, թյուրքախոսություն – 61, 65, 95, 400, 409, 411, 413-414, 482
«Թուրքեր» (= մահմեդականներ) – 46-47, 61, 63, 83, 95, 111, 155, 226, 332, 398, 400, 418
«Թուրքեր» (= օսմանցիներ) – 70, 78, 160, 186, 189, 247, 277, 280, 297, 313, 333, 386, 392, 416, 418, 420, 572, 573, 575
Թուրքմեններ – 46, 214, 327, 399, 404, 410-412
Բաներթցիներ – 311, 405-406, 575
Լեզգիներ – 457
«Լեզգիներ» (=կովկասցի լեռնականներ) – 67, 71, 283, 323, 325, 330-331, 350, 407, 408
Հոյներ – 320, 398, 408, 418, 419-420, 427-428, 437-438
Կաջարներ (Դաջարներ) – 214
Դզրբաշներ, դզրբաշական ցեղեր – 204, 333, 412, 551, 574
ուսթաջլուներ և ալփաութներ – 412
բայաթներ – 214, 412
Մարագ ցեղ (տե՛ս Քրդեր) – 72
Մեզրեղներ – 311, 405-406, 575
Մոնղոլներ – 412, 574
Շահսեվենցիներ – 72
Շիաներ – 37, 46, 56, 63, 98, 106, 194, 218, 233, 275, 324, 325, 332, 333, 345, 398, 482, 525, 536-537, 574
Ջիլանշիրներ – 482
Սունիներ – 46, 63, 66, 106, 192, 322-323, 326, 332-333, 398, 536, 574
Պարսիկներ – 33, 92, 95, 185, 187, 243, 261, 265, 290, 297, 332-333, 386, 398, 449, 573
«Պարսիկներ» (=շիա մահմեդականներ) – 192, 233, 290, 332-333, 389
Վիրահայեր – 260, 387-400, 404, 406, 471, 483, 524, 552
Վրացիներ – 37, 64, 186, 233, 242, 286, 311, 341, 388-391, 393-409, 415, 419-420, 434, 453, 574, 580

- «*Վրացիներ*» = վրաստանցի հայեր (տե՛ս նաև *Վիրահայեր*) – 470-471, 493, 524
- «*Վրացիներ*» = վրացացած հայ քաղկեդոնականներ – 332
- Տանիկներ* (= *սամանցիներ*) – 312, 431, 434, 555
- Ուզբեկներ* («*օզպէկք*») – 333
- Կախերթցիներ* (*կախեր*) – 275, 311, 405-406, 575
- Քարթլեցիներ* – 311, 405-406, 575
- Քոչվորներ* – 32-34, 71-72, 82, 213-214, 259, 318, 333, 401, 409-415, 477, 482, 487, 574
- Քրդեր, քրդական ցեղեր* –
- Խնուսլու – 412
- Ղարաչոռլու (*Կարա-չոռլի*) – 72, 482-483, 494, 500
- Չամիչկիզեք – 412
- Պագուկի – 412
- Քոլանի – 71-73
- «32 *ջիվանջիրներ*» (*օթուզիքներ*) – 477, 482, 487-488, 494, 500

Ունևորներ – 174, 230, 348, 370

Քաղաքներ

- Հայաստանի քաղաքներ* – 24, 43, 44, 69, 87-90, 95, 99-100, 106, 155-156, 158-166, 176, 183, 190, 195-196, 210, 233-234, 246, 248, 257, 259, 273, 302-303, 318, 330, 386-387, 414, 417-418, 429, 451, 552, 575, 577
- Իրանի քաղաքներ* – 50, 87, 180-188, 280, 310, 325
- Քարթլիի և Կախերթի քաղաքներ* – 387-400

Օսմանյան և թուրքական պատմագրության կեղծիքներ – 22, 88, 100, 393, 425, 455

Ֆեթվա (ֆաթվա) – 188, 557

«Собрание Армянского Войска» (լարն՝ «Собрание Армянское», «Армянское войско», «Армянская Армия») – 271, 276-277, 511

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

**ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԴԻՎԱՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ
(հայերեն և ռուսերեն)**

Մաշտոցի անվ. Մատենադարան

Ձեռագրեր

**№№ 698, 1838, 1930, 2121, 2347, 2957, 3531, 3602, 6271, 8815,
9120, 10006:**

Դիվանական նյութեր

«Կաթողիկոսական դիվան»՝

թղթապանակ 1գ, վավերագրեր 306ա, 330, 333.

թղթապանակ 244, վավերագրեր 245, 255:

«Զանազան հեղինակների արխիվ»՝

թղթապանակ 44, վավերագիր 15:

Վենետիկ, Ս. Ղազարի մատենադարան

Ղուկաս Սեբաստացի. Համառոտ պատմութիւն թագաւորացն Հա-
յոց եւ աշխարհագրութիւն Հայաստանի եւ աշխարհագրական
բառարան (Մասն երկրորդ, էջ 63-70, լուսապատճեն).

Ղուկաս Սեբաստացի. Երկրորդ տետրակ աշխարհագրութեան
(աշխարհագրական բառարան) (էջ 45-48, լուսապատճեն)¹⁴¹⁹:

АВПР, Фонд Сношения России с Персией (СРП), 1726 г., опись 1,
док. 4, лл. 211а-212а; 1728 г., док. 6, лл. 105б-106а.

ЦГВИА, ф. 52, оп. 2, д. 32, л. 1.

¹⁴¹⁹ Ղուկաս Սեբաստացու այդ անտիպ ինքնագիր աշխատությունների բովան-
դակության համառոտ նկարագրությունը տե՛ս «Պատմություն Ղափանց-
ւոց», էջ 189-191:

ՏՊԱԳԻՐ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

Աբրահամ Երեւանցի = Աբրահամ Երեւանցի. Պատմություն պատերազմացն 1721-1736 թուի: Յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթագրություններ, պատրաստեց Սահակ Ճեմճեմեան: Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977:

Աբրահամ Երեւանցի. Պատմություն պատերազմացն 1721-1736 թթ.: Երևան. Արմֆանի հրատ., 1938:

Աբրահամ Կրետացի. Պատմություն: Քննական բնագիր, ռուս. թարգմ., առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Ղորղանյանի: Երևան, 1973:

[Անտուան դը Գուվեայ]. Հայոց գերեվարությունը դէպի Պարսկաստան Շահ Աբբասի հրամանով 1605-1610 թթ. (թարգմանություն հայր ֆ. Անտուան դե Գուվեայի գրքից). - «Լումայ», 1899, Գիրք Ա, էջ 204-219:

Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք Պատմութեանց: Աշխ.՝ Լ. Ա. Խանլարյանի: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1990:

«Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր»: Ներած. և բնագրերից թարգմ.՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի: Կազմ., խմբ., ծանոթագր. և ցանկ. հեղ.՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Երևան. ԵՊՀ հրատ., 2005:

Գրիգորյան Վ. Ռ. Հովսեփ Էմինի և Հովսեփ Արղունցյանի անտիպ նամակները. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 3-4, էջ 185-201:

Դանեղյան Լ. ԺԸ դարի նորահայտ հայկական աղբյուր իրանա-թուրքական պատերազմների և Հայաստանի պատմության վերաբերյալ. - «Արևելյան աղբյուրագիտություն», հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 170-187:

«Դիւան Հայոց Պատմութեան»: Գիրք Գ (1780-1834): Աշխ.՝ Գիւտ Աղանեանցի: Թիֆլիս, 1894:

«Դիւան Հայոց Պատմութեան»: Գիրք Դ (1780-1800): Աշխ.՝ Գիւտ Աղանեանցի: Թիֆլիս, 1899:

«Դիւան Հայոց Պատմութեան»: Գիրք Ժ (ԺԵ-ԺԹ դդ.): Աշխ.՝ Գիւտ Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1912:

- «Դիվան հայ վիմագրություն»։ Պրակ II (Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ)։ Կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան։ Երևան, 1960։
- «Եղիա Կարնեցու դիվանը»։ Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի։ Երևան. «Միտք» հրատ., 1968։
- Եղիշէ.** Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին։ Գրաբար համեմատական բնագիրն ու աշխարհաբար թարգմ.՝ Ե. Տեր-Մինասյանի։ Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1989։
- Եսայի կաթ. = Եսայի կաթ. Հասան-Ջալալյան.** Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի։ Երուսաղէմ, 1868։
- Երեմիա Զէլէպի Քէօմիրճեան.** Ստամբուլի պատմութիւն։ Աշխ.՝ Վ. Թորգոմեանի։ Վիեննա, 1913։
- Էվլիյա Չեւբէի = Էվլիյա Չեւբէի.** Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հ. 4։ Թուրքական աղբյուրներ, Հ. Գ։ Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծան.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1967։
- Զաքարեայ Սարկաւազ.** Պատմագրութիւն։ Հ. Ա-Գ։ Վաղարշապատ, 1870։
- Զաքարիա Ագուլեցի.** Օրագրութիւն։ Պատ. խմբագիր՝ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան։ Երևան, 1938։
- Զորացուցակ = Դավիթ-բեկի զորրավարների ցանկը և Տեր-Ավետիքին նվիրված ներբողը (տե՛ս Պատմութիւն Ղափանցւոց, էջ 143-145)։**
- Թովմա վ. Մեծոբեցի.** Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց։ Աշխ.՝ Կարապետ վ. Շահնազարեանի։ Փարիզ, 1860։
- «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին»։ Հ. Ա։ Թարգմ., ներած., ծանոթ.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի։ Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961։
- «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին»։ Հ. Բ։ Թարգմ., ներած., ծանոթ.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի։ Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964։
- Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի (հրտ. և ծանոթագր.՝ Գ. Ախվերդյանի). - «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, Թիֆլիս, № 2, էջ 81-112, № 3, էջ 181-212։
- «Ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա = Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.)։ Հ. Ա։ Կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան. Երևան, 1974։
- «Ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ = «Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.)»։ Հ. Ա։ Կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան. Երևան, 1978։

«Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի»: Կ. Պոլիս, 1878:

«Կարապետի կաթողիկոսի Ունեցույ վարք ինքնագիր», – «Բազմավէպ», 1978:

Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց: Աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

Համապատում = Համապատում բնագիր, խմբագրեց Ղուկաս վրդ. Սեբաստացի (տե՛ս Պատմութիւն Հափանցւոց, էջ 147-181):

Հանուէ. Պատմագրութիւն վարուցն եւ գործոց Նաղըր Շահ Թագաւորին պարսից: Թարգմանեալ յանգլիացւոց բարբառոյ ի Հայ բարբառ՝ ի Միրզայեան Պօղոսէ Ամիրթեցւոյ: Մաղրաս, տպ. Հակոբ Շահամիրճյանի, 1780:

Յովհաննէս Արիմեցի. Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշանին: Աշխ.՝ Հ. Համազասպ Ոսկեանի: Վիեննա, 1965:

«Հովհաննէս Տեր-Դավթյան Զուղայեցու հաշվետումարը»: Աշխ.՝ Լ. Ս. Խաչիկանի եւ Հ. Դ. Փափազյանի: Երևան, Մատենադարան, 1984:

Յովհաննէս Պատկերահան. Նամականի (1695-1758): Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1988:

Ղազար Զահկեցի. Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի «Դրախտ ցանկալի»: Կ. Պոլիս, 1733:

Ղուկաս Վանանդեցի. Գանձ չափոյ, կշռոյ, թւոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի: Ամստերդամ, տպ. Թօմայ Վանանդեցւոյ, 1699:

«Մանր ժամանակագրություններ», հ. Ա = «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.»»: Հ. Ա: Աշխ.՝ Վ. Ա. Հակոբյանի: Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1951:

«Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ = «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.»»: Հ. Բ: Աշխ.՝ Վ. Ա. Հակոբյանի: Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956:

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», Լ: Հրովարտակներ, պրակ Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.): Աշխ.՝ Հ. Դ. Փափազյանի: Երևան, 1956:

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», Լ: Հրովարտակներ, պրակ Բ (1601-1650): Աշխ.՝ Հ. Դ. Փափազյանի, Երևան, 1959:

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», Կալվածագրեր: Պրակ Ա (ԺԴ-ԺԶ դդ.): Աշխ.՝ Հ. Դ. Փափազյանի: Երևան, 1968:

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը»: Հրովարտակներ, պրակ Դ (1734-1797): Աշխ.՝ Բ. Պ. Կոստիկյանի: Երևան, 2008:

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը»: Մաս III: Շարիաթական նոտարական փաստաթղթեր (Ժէ-ԺԸ դդ.): Աշխ.՝ Ք. Պ. Կոստիկյանի և Մ. Ա. Խեչոյի: Երևան, 2018:

Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը (աշխ.՝ Աշ. Աբրահամյանի). – «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», Երևան, 1941:

Միրզա Սամի՝ ա. Թագքիրաթ ալ-մուլուք (արքաների հիշատակարան): Թարգմ. բնագրից և ծան.՝ Ք. Պ. Կոստիկյանի, Ժ. Վ. Մեշքանբարյանսի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: 18: Պարսկական աղբյուրներ: Ա): Երևան. հեղ. հրատ., 2019:

Ոսկանյան Վ. Կ., Դիլոյան Վ. Ա. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում ԺԸ դ. 20-ական թվականներին (նոր վավերագրեր). – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 249-272:

Ջամջեանց Մ. Պատմություն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786 (վերահրատարակվել է 1984 թ. Երևանում, ԵրՊՀ հրատ.):

Պատմություն Ղափանցոց = Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխատասիրեց Սամուել վրդ. Արամյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978:

ՊՄՇ = Պատում Ստեփան Շահումյանի (տե՛ս Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 119-130):

ՊՏԱ = Պատում Տէր Աւետիք քահանայի (տե՛ս Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 131-143):

«Բյուզանդական աղբյուրներ»: Հ. Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծան.՝ Հրաչ Բարթիկյանի: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967:

Սամուէլ Անեցի. Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս: Վաղարշապատ, 1893:

Սիմէօն Երեւանցի. Զամբռ: Վաղարշապատ, 1873:

Սիմեոն Երևանցի. Զամբռ: Աշխարհաբար թարգմ., առաջ. և ծան.՝ Վ. Կ. Համբարձումյանի: Պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները՝ Գ. Մ. Բաղալյանի: Երևան. «Մուղնի» հրատ., 2003:

Սիմէոն Լեհացի. Ուղեգրություն. տարեգրություն եւ յիշատակարանք: Աշխ.՝ Ներսէս Ակինեանի: Վիեննա, 1936:

Ստեփաննոս Օրբէլեան. Պատմութիւն նահանգին Սիսական: Աշխ.՝ Կարապէտ Շահնազարեանցի: Թիֆլիս, 1910:

- Ստեփանոս Օրբելյան.** Սյունիքի պատմություն: Թարգմ., ներած. և ծան.՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի: Երևան, «Սովետական գրող», 1986:
- ՍՕԺ** = Ստեփանոս Օրբելյանի «Ժամանակագրությունը»: Աշխ.՝ Աշ. Աբրահամյանի: Երևան, «Մատենադարան», 1942:
- Վարդան Մեծ.** Պատմություն տիեզերական: Վենետիկ, 1862:
- «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին»: Հ. Բ. ԺԳ-ԺԸ դդ.: Քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմ., առաջաբանով, ներած. և ծանոթագր.: Աշխ.՝ Լևոն Մելիքսեթ-Քեկի: Երևան, Մեղրոնյան ֆոնդի հրատ., 1936:
- «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին»: Հ. Գ. ԺԸ-ԺԹ դդ.: Քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմ., առաջաբանով, ներած. և ծանոթագր.: Աշխ.՝ Լևոն Մելիքսեթ-Քեկի: Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955:
- Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի.** Ծաղկաքաղ աշխարհացոյց: Տպագրության պատրաստեց Հ. Քյուրտյան. – «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, № 9:
- «Ուղեգրություններ»: Աշխ.՝ Հովհ. Հակոբյանի: Հ. Զ. ԺԹ դարի առաջին քսանամյակ: Երևան, Մեղրոնյան ֆոնդի հրատ., 1934:
- «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI–XVII դդ.)»: Հ. Բ: Աշխ.՝ Հասմիկ Սահակյանի: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987:
- Փավստոս Բուզանդ.** Հայոց պատմություն: Բնագիր: Աշխարհաբար թարգմ. ու ծանոթ.՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987:
- Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI–XVII դդ. կանոննամեներ): Թարգմ., առաջաբանը և ծանոթ. Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլալյանի: Երևան, ԳԱ հրատ., 1964:

Բ. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

- Абд Ар-Рашид ал-Бакуви.** Китаб Талхис ал Асар ва аджаиб ал-Малик ал-Каххар ("Сокращение [книги о], "Памятника" и чудеса царя могучего"). Изд. текста, пер. с араб., пред., прим. и приложения З.М. Буниятова. Москва: «Наука», 1971.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. 2: Кавказ и Закавказье во время управления князя П.Д. Цицианова. Тифлис, 1868.
- Абраам Кретацци.** История. Критический текст, перевод на русский язык, предисловие и комментарии Н. К. Корганяна, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1973.

Абрамян А. Г. Документы из истории совместной борьбы народов Закавказья против турецких агрессоров в первой четверти XVIII века. – «Историко-филологический журнал», 1964, № 2.

АРО-I = *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. Т. II, часть I. Под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1964.*

АРО-II = *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. Т. II, часть II. Под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1967.*

АРО-III = *Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века. Сборник документов, т. III, под ред. В. К. Восканяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1978.*

«Армянское войско в XVIII веке» = Армянское войско в XVIII веке. Из истории армяно-русского военного содружества (исследование и документы). Подготовил к изданию А. Н. Хачатрян, Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1968.

Вахушти Багратиони. *История царства грузинского.* Перевод, предисловие, словари и указатели Н. Т. Накашидзе. Тбилиси, 1978.

Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Введение, перевод и примечания А. И. Малеина. СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1911.

«Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги». Москва: «Наука», 1992.

Гильденштедт И. А. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из Путешествия г-на академика И.А. Гильденштедта чрез Россию и по Кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах. СПб.: Имп. акад. наук, 1809.

Гильденштедт, Иоганн Антон. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг.. Перевод Т. К. Шафрановской. Ред. и комм. Ю. Ю. Карпова. СПб: Петербургское востоковедение, 2002.

Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том I, с 1768 по 1774 год. Под ред. А. А. Цагарели. СПб., 1891.

Главани, Ксаверии. Описание Черкессии 1729 г. Пер. и примеч. Е. Г. Вейденбаума. Тифлис, 1893.

«Джихан-Нюма» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении: (XVII в.). Пред., пер. и комм. А. А. Папазяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1973.

- Дубровин Н. Ф.** Присоединение Крыма к России: рескрипты, письма, реляции и донесения. СПб: Типография Императорской Академии наук, 1887.
- Закарий Канакерци.** Хроника. Пер. с арм., пред. и комм. М. О. Дарбинян-Меликян. Москва: «Наука», 1969.
- «Известия англичан о России во второй половине XVI века». Перевод с англ., с предисловием С. М. Середонина. – «Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете». Повременное издание подъ заведыванием Е. В. Барсова. 1884, октябрь-декабрь. Книга четвёртая. Москва: Университетская типография. 1885. Раздел III, с. 1-105.
- «Кавказский календарь на 1851 год. Отд. III». Тифлис, 1850.
- «Картлис Цховреба (История Грузии)». Под ред. акад. Роина Метрели. Тбилиси: Изд-во Артануджи, 2008.
- Клавихо, Руи Гонсалес де.** Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Пер. со староиспанского, пред. и комм. И. С. Мироковой. Москва: «Наука», Глав. ред. вост. лит., 1990.
- ([**Котов, Федот**]. Хождение купца Федота Котова в Персию. Москва: Изд-во. вост. лит-ры, 1958.
- Меликсет-Бек Л. М.** К биографии сподвижника Израэля Ори Минаса вардапета (Предсмертные дни и опись оставшегося после Минаса имущества). – «Известия АН Арм. ССР» (общественные науки), 1946, №1, с. 75-88.
- Олеарий, Адам.** Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах. – Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. № 1. Москва. 1869.
- «Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. д. с. С. Могилевским и полк. Ермоловым 2-м» (без пагинации). Тифлис, 1866.
- «Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1639 г. по 1770 г.». [Документы подг. к изд. М. Броссе]. СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1861.
- Петрос ди Саргис Гиланец.** Дневник осады Испагани афганами (1722-1723). Перевод и объяснения К. Патканова. СПб, 1870.
- Прокопий Кесарийский.** Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Изд. второе, исправленное и дополненное. Перевод с

- реч., вступительная статья, комментарии А. А. Чекаловой. СПб.: «Алетейя», 2001.
- «Путешественники об Азербайджане». Под ред. Э. М. Шахмалиева. Т. I. Составил З. И. Ямпольский. Баку, 1961.
- «Сборник газеты «Кавказ», Тифлис, 1-ое полугодие 1847 г.
- Стрейс Ян.** Три путешествия. Перевод Э. Бородиной. Москва: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935.
- Тбилисская коллекция персидских фирманов. Т. II. Составители М. А. Тодуа и И. К. Шамс. Подготовка к печати, перевод, комментарии и словарь М. А. Тодуа. Тбилиси: Изд-во Глав. архив. управлений при Совмине Груз. ССР, 1989.
- Тбилисская коллекция персидских фирманов. Т. I. Составители Владимир Путуридзе, А. Берже, Дж. Гаибов, К. Н. Смирнов, М. Н. Хубуа, М. А. Тодуа. Подготовка к печати, перев., комм. и словарь М. А. Тодуа. Кутаиси, 1995.
- [**Шарден Жан**]. Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг.. Перевод Д. П. Носовича. – Кавказский вестник, № 9, 1901.
- Эвлия Челеби.** Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Сост. и отв. ред. А. Д. Желтяков. Прим. и комм. А. Желтякова, М. Зулаляна и Г. Путуридзе. Москва: «Наука». Глав. ред. вост. лит-ры, 1983.
- Эзов.** Сношения = **Эзов Г. А.** *Сношения Петра Великого с армянским народом.* Документы, извлеченные из Московского главного и С.-Петербургского архивов Министерства Иностранных Дел... и других учреждений. СПб: Типография Импер. АН, 1898.
- 1770 апреля 5. [Тбилиси]. Демографическая ведомость Восточногрузинского царства, представленная двором Ираклия II, российскому резиденту [Антону Моуравову] (пер. с груз.; груз. подлинник, с приложением фотокопии демографической ведомости, был опубликован в журнале «Мацне», 1973 г., № 1, с. 152-155; оригинал хранится в Москве – АВПР, ф. 110, оп. 2, 1768-1771 гг., д. 6, лл. 210-211 об., 213, среди бумаг Антона Моуравова, времен его пребывания в Грузии; публикуемая ведомость в подлиннике ни подписи, ни печати не имеет). – Межкавказские политические и торговые связи восточной Грузии (конец 60-х–начало 90-х годов

XVIII в.). Документы и материалы. I выпуск. Материал подобрал и подгот. к печати В. Н. Гамрекели. Тбилиси: Мецниереба, 1980.

Գ. ԱՅԼ ԼԵՋՈՒՆԵՐՈՎ

[Alexandre de Rhodes.] Rhodes of Viet Nam. *The Travels and Missions of Father Alexander de Rhodes in China and Other Kingdoms of the Orient.* Translated by Solange Hertz. Westminster, Md., Newman Press, 1966.

Ambrosius Eszer. Missionen im Halbrund der Länder zwischen Swarzen Meer, Kaspisee und Persischem Golf: Krim, Kaukasien, Georgien und Persien. – Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum, Vol. II, 1700-1815, Herder, Rom-Freiburg-Wien, 1973.

Avril, Philippe. *Voyages dans divers états d'Europe et d'Asie entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine.* Paris, 1692.

Avril, Philippe. *Travels into Divers Parts of Europe and Asia, Undertaken by the French King's Order To Discover a New Way into China.* London: Printed for Tim. Goodwin, 1693.

Bedik, Petrus. *Cehil Sutun: Seu Explicatio utriusque celeberrimi, ac pretiosissimi Theatri Quadrageinta Columnarum in Perside Orientis...*, Viennae, 1678.

Bruyn, Cornelius le. *Travels into Moscovy, Persia, and Part of the East Indies.* Translated from the original Dutch. 2 vols., London, 1737.

Cartwright, John *The Preacher's Travels*, vol. I, London: Harleian Collection, 1745.

[Chardin, John]. *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia.* Dublin, 1815.

Chardin, Jean de. *Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient*, éd. L. Langlès. Tomes II, VI, X. Paris, 1811.

Carmelites I-II = [Chick. H., ed. and transl.] *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII–XVIII Centuries.* Vol. I-II, London: Eyre & Spottiswoode, 1939.

Don Juan of Persia: a Shi'ah Catholic, 1560-1604. London: G. Routledge & Sons, 1926.

Cartwright, John. *The Preacher's Travels.* Vol. I. London: Harleian Collection, 1745.

Charles-Léonce Anthelmy. *La vie de messire François Picquet, consul de France et de Hollande à Alep. Ensuite Evêque de Cesarople, puis de*

- Babylone, vicaire Apostolique en Perse. Avec titre d'Ambassadeur du Roy auprès du Roy de Perse.* Paris, 1732.
- [**Clairac, Louis-Andre de la Mamie de**]. *Histoire de Perse depuis le Com-mencement de ce Siecle.* Vol. II. Paris, 1750.
- Dapper, Olfert.** *Asia oder ausführliche Beschreibung des Reichs des großen Mogul u. des großen Theils von Indien ... : nebst einer vollkommenen Vorstellung des Königreichs Persien wie auch Georgien, Mengrelien, Cirkassien ..* - Nürnberg: Hoffmann, 1681.
- Esayi Hasan Jalaleants.** *A Brief History of the Aghuank Region.* Intr. and annotated transl. by George A. Bournoutian. Costa Mesa, Ca.: Mazda Publishers, 2009.
- Evliya Efendi.** *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century.* Vol. II. Transl. by Joseph von Hammer-Purgstall. London: Oriental Translation Fund, 1834.
- Fryer, John.** *A New Account of East India and Persia, being Nine Years Travels, 1672-1681.* Edited with notes and an Introduction by William Crooke. Vol II. London, 1912.
- Gouvea, Anthoine de.** *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse Cha Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Achmet son fils...* Traduit de l'original portugais. Rouen, 1646.
- [**Grigor of Akanc**]. *History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc Hitherto Ascribed to Matakia The Monk.* The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes, Robert P. Blake and Richard N. Frye ed. and transl., *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, № 3/4 (Dec., 1949), pp. 269-399.
- Kotzebue, von Moritz.** *Narrative of a Journey into Persia, In the Suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817.* London, 1819.
- Krusinski, Judasz Tadeusz.** *The History of the Late Revolutions of Persia.* Vols. 1 and 2. London, 1740 (reprinted in New York: ARNO PRESS, 1973).
- Krusinski [Judasz Tadeusz].** *The History of the Revolution of Persia: Taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan.* Second edition. Vol. I. London, 1728.
- [**Krusiński, Tadeusz Jan**]. *Tragica vertentis belli Persici Historia per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728 continuata post Gallicos, Hollandicos, Germanicos ac demum Turcicos Autlioris typos auctor authore patre Thadeo Krusiński Societatis Jesu missionario*

persico: accessit ad eandem historiam Prodrumus iteratis typis subjectus, Leopoli, 1740.

Hanway, Jonas. *An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again through Russia, Germany and Holland to which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli.* Vol. 2. London, 1753.

Hanway, Jonas. *An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's journal of travels from England through Russia into Persia; and back through Russia, Germany and Holland to which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli.* The second ed., revised and corrected. London, 1754. Vol. 1-2.

[**Joseph Emin**]. *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, written in English by himself.* 2nd ed., Calcutta, pr. and pub. by the Bup. miss. press, 1918.

[**La Croix, Sieur de**]. *État présent des nations et églises Grecque, Arménienne, et Maronite en Turquie, par le Sieur de La Croix.* Paris, 1695.

Lapidus, Ira M., ed. *Middle Eastern Cities: A Symposium on Ancient, Islamic, and Contemporary Middle Eastern Urbanism.* Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1969.

Mans, Raphaël du. *Estat de la Perse en 1660.* Paris, 1890.

Monier, Léonard. *Recueil de voyages au nord.* Tome VI. Amsterdam, 1729.

Monshī, Eskandar Beg. *History of Shah 'Abbas the Great.* Transl. by Roger M. Savory. Vol. II. Boulder, Co.: Westview Press, 1978.

Olearius, Adam. *The Voyages and Travels of the Ambassadors Sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia...*; faithfully rendered into English by John Davies. London: Printed for John Starkey and Thomas Basset, 1669.

Olearius, Adam. *The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia begun in the year M.DC.XXXIII. and finish'd in M.DC.XXXIX...*; faithfully rendered into English, by John Davies (London: Printed for John Starkey and Thomas Basset ..., 1669.

Ouseley W. *Travels in Various Countries of the East; More Particularly Persia.* Vol. I. London: Bodwell and Martin, 1819.

- [**Paul Lucas**]. *Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant*. T. 2. Paris: Guillaume Vandive, 1704.
- [**Paul Lucas**]. *Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant*. T. 1. Paris: A la Haye, 1705.
- [**Petros di Sarkis Gilanentz**]. *The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz*. Translated from the original Armenian and annotated by Caro Owen Minasian. With an Introduction and Additional Notes by Laurence Lockhart. Lisbon, 1959.
- Philippe R. P.** *Voyage d'Orient du Révérent Père Philippe de la Très Sainte Trinité*. Lyon: chez Antoine Iullieron, 1652.
- Porter, Robert Ker**. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820*. Vol. I. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1821.
- Purchas [Samuel]**. *His Pilgrimes*. Part II. London: William Stansby, 1625. *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*. T. II, Paris, 1906.
- Relacja Sefera Muratowicza, obywatela warszawskiego, od Zygmunta III króla polskiego dla sprawowania rzeczy wysłanego do Persyi w roku 1602. Rzecz z starego rękopisu wybrana i teraz dopiero do druku podana w Warszawie w drukarni J.K. Mci y Rzplitej Mitzlerowskiey 1777*. Warszawa, 1807.
- Schillinger, Franz Caspar**. *Persianische Und Ost-Indianische Reis*. Nürnberg, 1716.
- Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725)*. Translated and explained by V. Minorsky. London: W. Heffer & Sons, 1943.
- Tavernier, Jean-Baptiste**. *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier: Ecu- yer, Baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes, pendant quarante ans*, Tome 1. Paris, 1676, 1713.
- Tavernier, Jean-Baptiste**. *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a noble man of France now living, through Turkey into Persia and the East-Indies*. Book I. Tr. John Phillips. London, 1678.
- Tournefort, Joseph Pitton de**. *A voyage into the Levant, performed by command of the late French king...* Vol. II. London, 1718.
- Tournefort, Joseph Pitton de**. *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy...* Tome 2, Paris, 1717.
- Turley, Jeffrey Scott, Souza and George Bryan**. *The Commentaries of D. García de Silva y Figueroa on his Embassy to Shāh 'Abbās I of Persia*

on Behalf of Philip III, King of Spain. Leiden and Boston: MA, Brill, 2017.

Villotte, Jacques & Frizon, Nicolas. *Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie, et en Barbarie.* Paris, 1730.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

Աբովյան Լիլիթ. Մանկական մահացություն. ցուցանիշները աշխարհում և Հայաստանում, 7 հունիս, 2016, URL: <http://www.civilnet.am/news/2016/06/07/ilit-abovyan-article-child-death/294599>

Աբրահամյան Ա. Գ. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից (ռուսումասիրություն և վավերագրեր): Երևան. ՀՍՄԻ ԳԱ հրատ., 1953, 280 էջ:

Աբրահամյան Ա. Գ. Իսրայել Օրի: Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1978:
Ադոնց Ն. «Դավիթ-բեկ» վեպի պատմական հիմք և գաղափարախոսական արժեքը. – «Րաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան). կյանքը, գրականությունը, հիշողություններ», Փարիզ, 1937:

Ադոնց Ն. Դավիթ-բեկ և Տեր Ավետիքի սերունդը. – «Հայրենիք» (ամսագիր), Բոստոն, 1937, տարի ԺԶ, թիվ 2 (182), դեկտեմբեր:

Ալիշան Ղեւոնդ. Սիսական, տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհին: Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1893:

Ալիշան Ղեւոնդ. Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց: Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890:

Ակոպով Ա. Ա. Տալք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը: Երևան, 2013:

Աճառյան Հր. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. Բ: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1973:

Այվազյան Արգամ. Ագուլիս, պատմամշակութային հուշարձաններ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1984:

Այվազյան Արգամ. Նախիջևան. պատկերազարդ բնաշխարհիկ հանրագիտակ: Երևան, «Հուշարձան», 1995:

ԱԱ I = Այվազյան Արմեն. «1720-ական թթ. Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից». – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 2, էջ 119-134:

- ԱԱ II = Այվազյան Արմեն.** «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները». – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 3, էջ 76-85:
- ԱԱ III = Այվազյան Արմեն.** «Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք». – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 4, էջ 63-80:
- ԱԱ IV = Այվազյան Արմեն.** Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, № 1, էջ 93-100:
- ԱԱ V = Այվազյան Արմեն.** «Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ.», – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, № 2, էջ 102-114:
- ԱԱ VI = Այվազյան Արմեն.** «Ղափանցվոց պատմության» ժամանակագրության հավաստիությունը և կառուցվածքը». – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, № 1, էջ 85-100:
- ԱԱ VII = Aivazian Armen M.** The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal. Yerevan. American University of Armenia, 1997:
- ԱԱ VIII = Armen M. Aivazian,** “The Secret Meeting of Armenians on Lim Island in 1722 (Concerning The Possible Involvement of Western Armenians in an All-Armenian Liberation Movement),” in **János M. Bak and Péter Banyó, eds., Issues and Resources for the Study of Medieval Central and Eastern Europe.** Budapest-Cambridge, MA: Department of Medieval Studies, CEU & the Committee on Centers and Regional Associations of the Medieval Academy of America, 2001, pp. 59-68.
- ԱԱ IX = Այվազյան Արմեն.** Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում: Երևան. «Լուսակն», 2003:
- ԱԱ X = Այվազյան Արմեն.** «Ղափանցվոց պատմության» «երրորդ» նախնական պատումը. – «Բանբեր Մատենադարանի», 2006, № 17, էջ 177-187:
- ԱԱ XI = Այվազյան Արմեն.** 1720-ական թվականների Սյունյաց իշխանապետության տեղագրության մասին. – էջմիածին, № 5 (մայիս 2006), էջ 60-72:
- ԱԱ XII = Այվազյան Արմեն.** 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնշուկում. – «Արևելագիտության հարցեր», հատոր VI: ԵՊՀ հրատ., 2006, էջ 51-77:

ԱԱ XIII = Այվազյան Ա. Մ. Ժողովրդագրական իրավիճակը Ղարաբաղում 1710-1720-ական թվականներին. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2010, № 1-2, էջ 59-67:

ԱԱ XIV (մաս I-V) – Այվազյան Արմեն. Հայկական հետախուզության գաղտնի գործողությունները 1720-ական թթ. (I-V) / Айвазян Армен. Тайные операции армянской разведки в 1720-х гг. (I-V). – «Հայաստանի գրուցակից»/«Собеседник Армении», #3 (212), 27 հունվարի, 2012 թ., #4 (213), 3 փետրվարի, 2012 թ., #5 (214), 10 փետրվարի, 2012թ., #8 (217), 2 մարտի, 2012 թ., #18 (227), 11 մայիսի, 2012 թ. (հայերեն և ռուսերեն):

Այվազյան Ա. Մ. «Սղագրություն» պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան հայցելու համար Արմեն Այվազյանի՝ «Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում» ատենախոսության հրապարակային պաշտպանության առիթով ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գործող 004 մասնագիտական խորհրդում 2003թ. դեկտեմբերի 9-ին կայացած նիստի (URL: [http://hayq.org/upload/files/ Reply - to Section of Medieval History ARM.pdf](http://hayq.org/upload/files/Reply - to Section of Medieval History ARM.pdf)):

Այվազյան Արմեն. Հայ գինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5-րդ դարեր): Երևան. Մատենադարան, 2021

Աբրահամյան Ա. Գ. Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հ. Ա, Երևան. «Հայպետհրատ», 1964. Հ. Բ, Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1967:

Ակինեան Հ. Ն. Տաղասացներ եւ տաղեր: Վիեննա 1968:

Ամիրջանյան Հասմիկ. Լոռին XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն): Երևան. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010:

Անանեան Պողոս. Ոսկան վարդապետի նամականին. – «Բազմավէպ», 1967, թիվ 6-8:

Անասյան Հակոբ. XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1961:

Անասյան Հակոբ. Մահմեդականությունը և քրիստոնյա հարկատուները – Ա. Մահմեդի դաշնագիրը, բ. Ալիի հրովարտակը. - «Հանդես Ամսօրեակ», 1980, էջ 35-44:

Անասյան Հ. Ս. Հայկական մատենագիտություն. Ե-ԺԸ դդ.: Հ. Բ: Երևան, 1976:

Անասյան Հ. Ս. Թուրքական ֆութուլվաթը և հայերը (Օսմանյան կայսրության ձուլողական քաղաքականության պատմությունից): Վիեննա, 1985:

Առաքելեան Հ. Պարսկաստանի հայերը: Նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան: Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1911:

Ասատուր, Հրանտ. Կ. Պոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները. – «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան ազգային հիւանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1901:

Ավդալբեգյան Թադ. Գլխահարկը Թուրքիայում XVII-XVIII դարերում. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1, էջ 175-186:

Ավետիսյան Ժողեֆ. Երեմիա Քյոմուրճյանի պատմագրական աշխատությունները որպէս աղբյուր Օսմանյան կայսրության և արևմտահայության պատմության (17-րդ դարի երրորդ քառորդ): Երևան. «ԳԱՍԿրինտ», 2016:

Ատրպետ. Ճորոխի ավազանը: Վիեննա, 1929:

Արզումանյան Զավեն. Սղնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, № 9, էջ 77-86:

Բադալյան Գեղամ. Տալքի կենտրոնական և արևելյան գավառների ազգային նկարագիրը XVI դարի վերջին. ըստ «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ հարկացուցակ»-ի. – «Վէմ» համահայկական հանդես, 2017, № 4, էջ 40-70:

Բադալյան Գեղամ. Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին (քարտեզ. մասշտաբ՝ 1:4 000 000). – «Հայաստանի ազգային ատլաս»: Հ. Բ: Երևան, 2008, էջ 51:

Բադալյան Գեղամ. Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դ. առաջին երեսնամյակում (քարտեզ. մասշտաբ՝ 1:1 250 000). – «Հայաստանի ազգային ատլաս»: Հ. Բ: Երևան, 2008, էջ 60:

Բադալյան Գեղամ. Օսմանյան վարչական բաժանումներն Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում 1850-1860 թթ.: Ժողովրդագրական իրավիճակը. – Հայոց պատմություն: Հ. III, Երևան, 2010:

Բարխուտարեանց Մակար. Արցախ: Բաքու, 1895:

Բարխուտարեանց Մակար. Պատմութիւն Աղուանից: Հ. Բ: Թիֆլիզ, 1907:

Բէկնազարեանց Ապրես. Գաղտնիք Ղարաբաղի: Ս. Պետերբուրգ, 1886:

Բեկնազարյանց Ապրես. Գաղտնիք Ղարաբաղի: Պատմական հուշագրություն: Վերահրատարակման հեղինակ՝ Նելսոն Ավանեսյան, «Դիզակ պլուս» հրատ., 2019:

- Բոռնազյան Ս.** Հայ ասպետությունը կիլիկյան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում. – «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1963, № 5, էջ 85-100:
- Դանեղյան Լորենտա.** Հայերի բռնագաղթն Իրան 17-րդ դարում (Ա. Դավրիժեցու տվյալներով). – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1969, № 8, էջ 63-75:
- Դանեղյան Լորենտա.** Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978:
- Դանեղյան Լ.** ԺՀ դարի նորահայտ հայկական աղբյուր իրանա-թուրքական պատերազմների և Հայաստանի պատմության վերաբերյալ. – «Արևելյան աղբյուրագիտություն»: Հ. 1: Երևան, ՀՀՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 151-193:
- Դիլոյան Վ.** Բեհբուջյաններ. – «Հայկական սովետական հանրագիտարան»: Հ. 2: Երևան, 1976:
- Նդիազարյան Արման.** Երևանի բնակչության թվաքանակն ու կազմը 16-18-րդ դարերում. – Երևանի պատմության թանգարանի կայք՝ <https://yhm.am>, 01.02.2021 թ.:
- Նսայի վ. Տայեցի.** Իսրայել Օրի՝ տասնութերորդ դարու հայ ազգին ազատագրության ռահվիրան. – «Բազմավէպ», 1914, էջ 27-32:
- Նրանյան Գոռ.** Հայ ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակն ըստ XV դ. ձեռագրերի հիշատակարանների (Վասպուրականի օրինակով): Երևան, ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, 2015:
- Նրեմյան Ս. Տ.** Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա): Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963:
- Զարյան Ա. Ա.** Սյունիքի ամրոցաշինության որոշ սկզբունքների մասին. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, № 1, էջ 224-232:
- Զուլալյան Մ. Կ.** Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դարերում: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980:
- Զուլալյան Մ. Կ.** Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների: Գիրք Ա (քաղաքական պատմություն): Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 1990:
- Զուլալյան Մանվել.** «Էնվեր Կոնուկչու. էրզրումը սելջուկներից մինչև Հանրապետությունը». Անկարա, 1992, 974 էջ (թուրք.). – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, № 1, էջ 265-268:
- Էփրիկյան Ս.** Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան: Հ. 2: Վենետիկ, 1907:

- Թողլաքյան Բ. Գ.** էջեր համշենահայերի XVII-XVIII դարերի պատմությունից. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 4, էջ 133-136:
- Ինճիճեան, Ղուկաս.** Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ: Մասն Առաջին. «Ասիա»: Հ. Ա.: Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1806:
- Լալայեան Երուանդ.** Հայ գրչագրներ. - «Ազգագրական հանդէս», 1897, № 2, էջ 279-294:
- Լալայեան Երուանդ.** Զանգեզուրի գաւառ, Կապան կամ Ղափան: Պատմական համառոտ տեսություն. - «Ազգագրական հանդէս», Թ. տարի, 1904, գիրք ԺԲ, էջ 175-202:
- Լալայեան Երուանդ.** Գողթն. Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան (արտատպած «Ազգագրական հանդէս»-ի ԺԱ եւ ԺԲ գրքերից), Թիֆլիս, 1912:
- Լեո.** Վէպ թէ պատմություն. Ղարաբաղի անցեալը Ապրես Բեկնազարեանցի գրչի տակ: Շուշի, 1887:
- Լեո.** Խոջալակյան կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ: Երևան. Պետհրատ, 1934:
- Լեո, Գ. 3, գիրք 2 = Լեո.** «Հայոց պատմություն», Գ. 3, գիրք 2: Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1973:
- Լեո.** «Հայոց պատմություն», Գ. 3, գիրք 1: Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1969:
- Խաթանեսյան Ե.** Հայոց թիվը: Բոստոն, 1965:
- Խաչիկյան Լևոն.** Արտազի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը. - «Բանբեր Մատենադարանի», № 11, 1973, էջ 125-210:
- Խոջաբեկյան Վ. Ե.** Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978): Երևան. ԳԱ հրատ., 1979:
- Կարապետյան Է.** Գերդաստան. - «Հայկական սովետական հանրագիտարան»: Հ. 3: Երևան, 1977:
- Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, № 2, էջ 95-109:
- Կարապետյան Մ. Մ.** Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, № 3, էջ 95-103:
- Կարապետյան Մ. Մ.** «Ժմամ Զաֆարի» օրենքը և արեւլահայերը (XVII-XVIII դարեր). - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, № 1, էջ 219-221:

- Կարապետյան Մ. Մ.** Հայ կաթողիկե թեմը և էթնոգավանական գործընթացները Նախիջևանում XVII–XVIII դարերում. – **Ճեմճեմեան Սահակ.** Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հոռմը: Վենետիկ-Ս.Ղազար, 2000, էջ 6-21:
- Կարապետյան Սամվել.** Թիֆլիսի քաղաքագլուխները: Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2003:
- Կոստիկյան Քրիստինե.** Քաջաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»: Հ. 20, Երևան, 2001, էջ 168-175:
- Կոստիկյան Քրիստինե.** Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը Ագուլիսի XVII դարի հայ վաճառականների մասին. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»: Հ. XXXIII, պրակ I: Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2020:
- Կոստիկյան Քրիստինե.** Ագուլիսի ԺՀ դարի հայ վաճառական խոջա Հովհաննեսի փաստաթղթերը Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 32, 2021, էջ 211-223:
- Կիլէսէրեան Բ.** Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ 1441-էն մինչև մեր օրերը: Անթիլիաս, 1939:
- Կյուպենկյան Ռ. Վ.** Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986:
- Կոստիկյան Քրիստինե, Մկրտումյան Գայանե.** Մուհամմադ մարգարեի ու Ալի իբն Աբու Թալիբ խալիֆայի անունից հայերի հետ կնքված դաշնագրերը որպես պատմական փաստաթղթեր. – «Բանբեր հայագիտության», 2015, № 3 (9), էջ 118-144:
- Հակոբյան Ա. Ա., Սիմոնյան Ա. Հ.** Դադի վանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տպէլի տեղագրության հարցը. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, № 1-2, էջ 227-232:
- Հակոբյան Ալ.** «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զաւրանամակ». – «Բազմավէպ», 2011, № 3-4, էջ 485-549:
- Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1971:
- Հակոբյան Թ. Խ.** Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր): Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007 (5-րդ հրատ.):
- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ս., Բարսեղյան Հ.** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 2: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1988:

- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ս., Բարսեղյան Հ.** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 3: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1986:
- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ս., Բարսեղյան Հ.** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 4: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1998:
- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ս., Բարսեղյան Հ.** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Հ. 5: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2001:
- Հակոբյան Պ.** Հայ կաթոլիկությունը պատմա-քննական լույսի տակ. – «Հրավեր ողջամտության»: Ս. էջմիածին, 1993:
- ՀԺՊ, հ. IV (1972)** = «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հ. IV. «Հայ ժողովուրդը ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում ԺԴ-ԺԸ դդ.»։ Պատ. խմբ.՝ Խաչիկյան Լ. Ս.: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972:
- Համբարձումյան Ռ. Հ.** Հայ-լեհական ռազմաքաղաքական կապերը XVII դ. երկրորդ կեսին. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1996, № 3, էջ 146-152:
- «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հ. V. «Հայաստանը 1801-1870 թվականներին»: Պատ. խմբ.՝ Աղայան Մ. Պ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974:
- «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հ. III. «Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը)»: Պատ. խմբ.՝ Առաքելյան Բ. Ն.: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976:
- «Հայոց պատմություն»: Հ. III, գիրք Ա: Պատ. խմբագիր՝ Ա. Մելքոնյան: Երևան, «Զանգակ», 2010:
- «Հայոց պատմություն»: Հ. II, Գիրք Բ. Միջին դարեր (IX դարի կես – XVII դարի առաջին կես): Պատ. խմբագիր՝ Ա. Շահնազարյան: Երևան, 2014:
- Հասրաթյան Մ. Մ.** Մեղրու բերդը. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 8, էջ 109-115:
- «Իրվագներ», հ. Բ = **Հովհաննիսյան Ա. Գ.** Իրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. Գիրք երկրորդ: Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959:
- Հովհաննիսյան Ս. Հ.** Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները վաղ ֆեոդալական Հայաստանում. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 195-208:

- Ղաֆադարյան Կ. Գ.** Երևանի միջնադարյան հուշարձանները. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 1, էջ 73-93:
- Ճեմճեմեան Սահակ.** «Հայոց վարժարանը» եւ Նախիջեւանի թեմը. – «Բազմավէպ», 1990, № 1-2, էջ 40-72:
- Մալխասյան Միքայել.** Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին. – «Հայագիտության հարցեր», 2016, № 1 (7), էջ 94-104:
- Մալխասյան Միքայել.** 1606-1609 թթ. Մեծ սովը Հայաստանում. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2017, № 2 (23), էջ 17-34:
- Մալխասյան Միքայել.** Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ: Գիրք 1: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 2015:
- Մալխասյան Միքայել.** Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում-17-րդ դարի առաջին կեսին: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 2020:
- Մանանդյան Հակոբ.** Երկեր, հ. Գ: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977:
- Մանանդյան Հակոբ.** Երկեր, հ. Զ: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985:
- Մարկոսյան Ս. Ս.** Արևմտահայության վիճակը XIX դարի վերջերին: Երևան, «Հայաստան», 1968:
- Մարտիրոսյան Վ. Մ.** Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 187-191:
- Մարտիրոսյան Վ. Մ.** Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայության մասին. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, № 5, էջ 156-168:
- Մարտիրոսյան Վ. Մ.** Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայության մասին. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1998, № 3, էջ 183-191:
- Մարտիրոսյան Վահրամ.** Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում. – Պատմա-բանասիրական հանդես, 2001, № 2, էջ 164-168:
- Մելքոնյան Էդուարդ Լ.** Հայ գաղթականության տերմինների պատմությունից: Երևան. «Կոլլաժ» հրատ., 2017:
- Մարտոսյան Թեհմինե.** «Կարմեյանների տարեգրությունը» որպես Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմագիտական աղբյուր: Երևան. «Լիմուշ» հրատ., 2011:
- Մելքոնյան Աշոտ.** Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դ. առաջին երեսնամյակին: Երևան. «Հայաստան-ԳԱԱ», 1994:

- Մելքոնյան Աշոտ.** Ախալցխայի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը ըստ թուրքական հարկացուցակների (16-րդ դ. վերջ - 18-րդ դ. սկիզբ). - «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու): Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001:
- Մելքոնյան Աշոտ.** Արևմտյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակում. - Հայոց պատմություն, հ. III, Երևան, 2010:
- Մելքոնյան Հուսիկ.** Մոզ ավանի հուշակոթողները. - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, № 11, էջ 94-98:
- Մինասյան Միհրան.** Ֆրանսուա Փիքէ գերապաշտոնի ուղեւորութիւնը դէպի Հայաստան եւ Պարսկաստան (1681-1684). - Նյութեր ակադեմիկոս Լեոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 հունիսի 2018 թ.). Երևան, Մատենադարան, 2019, էջ 205-212:
- Միրզաբեկյան Գեորգի.** Դարաշամբի 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակը. - «Բանբեր Մատենադարանի», № 32, 2021, էջ 27-37:
- Միրզաբեկյան Գեորգի.** Տաշիր գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2017, № 3, էջ 134-138:
- Միրզաբեկյան Գեորգի.** Աշոցք գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում. - «Բանբեր հայագիտության», 2017, № 2 (14), էջ 29-34:
- Միրզաբեկյան Գեորգի.** Վաղարշապատի 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակը. - «Բանբեր Մատենադարանի», 2016, № 23, էջ 170-193:
- Միքայելյան Արմեն.** Վան քաղաքի բնակչությունը (XIX դ. վերջին քառորդ-XX դ. սկիզբ). - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, № 8, էջ 36-42:
- Միքայելյան Վ. Ա.** Ղրիմահայոց պատմություն: Երևան, «Հայաստան», 1989:
- Մկրտումյան Գայանե.** Գլխահարկը և հողահարկը արաբների կողմից նվաճված երկրների և Հայաստանի բնակչությանը տրված պայմանագրերում. - «Հայագիտական հանդես», 2017, № 1, էջ 100-109:
- Մկրտումյան Գայանե.** Մուհամմադ մարգարեին վերագրված և Հայաստանի բնակչությանը շնորհված դաշնագիրը. - «Պատմություն և մշակույթ» (հայագիտական հանդես), 2015, էջ 162-167:

- Մուրադյան Սամվել.** XVI դ. օսմաներեն մի վավերագիր. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»: Հ. 22, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2003, էջ 239-251:
- Ներսիսյան Մ.** Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրուժյունը 1860-1880-ական թթ. – «Տեղեկագիր հասարակական գիտություններին», 1946, № 10:
- Չոբանյան Պավել.** Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ. – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»: Հ. 20, Երևան, 2001, էջ 204-232:
- Չոբանյան Պավել.** Եսայի Հասան-Ջալալյան. – «Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան»: Երևան, 2002, էջ 316-317:
- Չոբանյան Պավել.** Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին: Ս. էջմիածին, 2006:
- Չոբանյան Պավել.** Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981:
- Պատկանյան Ռաֆայել.** «Հայաստանի ազատության վարդապետարան» (1883թ.). – Ցեղին ձայնը: Երևան, 1999:
- Պարսամյան Վ. Ա.** Լեհահայերի մասնակցությունը Դավիթ-բեկի ապստամբությանը: Նոր նյութեր ԺԸ դարի հայ ազատագրական շարժումների վերաբերյալ: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1962:
- Պարսամյան Վ. Ա.** Պատմագիտական աշխատություններ: Երևան. «Լույս» հրատ., 1985:
- Պերպերյան Հայկ.** Իսթանպուլի հայ բնակչությունը քաղաքին գրավում են մինչև Ֆատիհ Մեհմետ Բ-ի մահը (1453-1481). – «Հանդես ամսօրեայ», 1960, № 1-4:
- Պողոսյան Ա. Ա.** Հայաստանի պատմական ժողովրդագրություն (ուսումնա-մեթոդական ձեռնարկ մագիստրատուրայի ուսանողների համար: Երևան. Հեղինակային հրատ., 2018:
- Պողոսյան Հ. Մ.** Զեյթունի պատմությունը: Երևան. «Հայաստան», 1969:
- Պողոսյան Հ. Մ.** Սասունի պատմություն: Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1985:
- Պողոսյան Հ. Մ.** Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900): Երևան. ՀՀ ԳԱ հրատ., 1988:
- Ռուկոստվսկի Կ. Կ.** Զինվորի պարտքը: Երևան. «Հայաստան» հրատ., 1970:
- Սահակյան Լ.** «Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները». –

- «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», IV, խմբ. Ռ. Սաֆրաստյանի, Երևան, «Ասողիկ», 2006:
- Սահակյան Լուսինե.** Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի Օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում: Երևան. «Լուսակն», 2007:
- Սամվելյան Խաչիկ.** Հին Հայաստանի կուլտուրան: Հ. 3, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1941:
- Սարգսյան Եղիշե.** Հին Երևանի հիշատակությունը հայ մատենագիրների մոտ. – «Էջմիածին», 1983, № 1, էջ 37-42:
- Սաֆրաստյան Ա. Խ.** Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը 17-րդ դարում. – «Արևելագիտական ժողովածու»: Հ. 1: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960:
- [**Սաֆրաստյան Ռ., խմբ.**]. «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ»: Հ. IV, Խմբ.՝ Ռ. Սաֆրաստյանի, Երևան, «Ասողիկ», 2006:
- Վարդան, Լևոն.** Հարկերը Օսմանյան և Պարսկական կայսրություններում մեջ: ԺԵ-Ի դար: Հ. Բ, Բեյրութ, 2012:
- Վարդան, Լևոն.** Հարկերը Օսմանյան և Պարսկական կայսրություններում մեջ, ԺԵ-Ի դար: Հ. Ա: Երևան, 2004:
- Վարդանյան-Այվազյան Թամարա.** Թիֆլիսի և մերձակա բնակավայրերի հայությունը 5-21-րդ դդ. (համառոտ ակնարկ). – «Դրբուս», թիվ 8-9 (53-54), 2014 թ.:
- Վարդանյան Վ.** Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ.: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1969:
- Տաշեան Յակովբոս.** Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա: Հ. Ա, գիրք Բ: Վիեննա, 1895:
- Տէր-Յակովբեան, Վաղինակ.** Վիճակագրական ցուցադրումն Տաճկահայաստանի. – «Արարատ», 1914 № 9, էջ 808-814:
- Տէր-Յովհաննեսնց Յ. Թ.** Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան: Հ. Ա-Բ: Նոր Զուղա, 1881:
- Րաֆֆի.** «Գաղտնիք Ղարաբաղի». – Երկերի ժողովածու: Հ. 10, Երևան, 1964:
- Փափազյան Ա. Հ.** «Օսմանյան հնագրական և դիվանագիտական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը». – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, № 4, էջ 239-241:

- Փափազյան Հ. Դ.** Դավիթ-բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ և հարաբերությունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրական ուժերի հետ. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, № 1, էջ 89-102:
- Փափազյան Հակոբ.** Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի վանի էյալեթին վերաբերող օսմանյան դիվանական վավերագրերը. – «Բանբեր Մատենադարանի», 1986, № 15, էջ 274-287:
- Փափազյան Հ. Դ.** Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, № 3, էջ 195-214:
- Փափազյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (Ժէ դ.). – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1977, № 1, էջ 29-44:
- Փափազյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.). – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1973, № 6, էջ 23-34:
- Փափազյան Հ. Դ.** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.). – «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1960, № 7-8, էջ 21-40:
- Փափազյան Հ. Դ.** Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960, էջ 431-464:
- Փափազյան, Հ. Դ.** Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956, էջ 85-99:
- Օրբեկյան Սողոմոն.** Դավիթ-բեկի ծագումնաբանության հարցի շուրջը. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1971, № 1, էջ 173-184:
- Օրմանեան Մաղաքիա.** Ազգապատում: Հ. Բ: Ս. էջմիածին, 2001:

Բ. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

- Авербух М. С.** Войны и народонаселение в докапиталистических обществах: опыт историко-демографического исследования. Москва: «Наука», 1970.
- Адонц Н.** Армения в эпоху Юстиниана: Политическое состояние на основе нахарарского строя. СПб., 1908.
- Айвазян Армен.** Нет армян-мусульман, так же как нет турок-христиан. – Деловой экспресс, № 47 (801), 23 декабря 2008 г.

- Айвазян А. М.** Ручное огнестрельное оружие армянской армии в 1720-х гг. (количество, виды, производство и добыча). – «Метаморфозы истории», 2016. Вып. 8, с. 176-200.
- Айвазян Армен.** Армяно-персидская война 449–451 гг. Кампании и сражения. Ереван: Воскан Ереванци, 2016; СПб.: Алетейя, 2017.
- Айвазян А. М.** Воздействие средневековой армянской национально-освободительной эсхатологии на психологию масс и военно-политические проекты XVI–XVIII вв. – «Ученые записки Казанского университета. Сер. Гуманит. науки», 2018, Т. 160, кн. 3, с. 735–748.
- Айвазян Аргам.** Памятники армянской архитектуры Нахичеванской АССР, Ереван: Изд-во “Айастан”, 1981.
- Арутюнян П. Т.** Освободительное движение армянского народа в I-ой четверти XVIII века. Москва: изд-во АН СССР, 1954.
- Асланян Маргарит.** Английский путешественник XVIII века об армянском купечестве в Иране. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» («Вестник общественных наук»), 1978, № 7, с. 80-90.
- Бадалян А.** Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней. – «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» («Известия АН АрмССР»), 1953, № 5, с. 49-71.
- Баччи, Массимо Ливи.** Демографическая история Европы. СПб.: Alexandria, 2010.
- Белокуров С. А.** Сношения России с Кавказом. Выпуск 1-й. 1578-1613 гг. Москва: Университетская тип., 1889.
- Брегадзе Н. А.** К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII веке. – *Кавказский этнографический сборник*, т. VI, Москва, 1976, с. 238-253.
- Бушев П. П.** Посольство Артемия Волынского в Иран в 1715-1718 гг. Москва: «Наука», 1978.
- Васильев К. Г., Сегал А. Е.** История эпидемий в России (материалы и очерки). Москва: Гос. изд-во мед. лит-ры, 1960.
- Вейнберг Б. П.** Положение центра населенности России с 1613 по 1913 г. – «Известия Русского географического общества», 1915. Т. 51. Вып 6.
- Виноградов В. А.** Экономическая история России XIX–XX вв: современный взгляд. Москва: РОССПЭН, 2000.
- Водарский Я. Е.** Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.). Москва: «Просвещение», 1973.

- Водарский Я. Е., Елисеева О. И., Кабузан В. М.** Население Крыма в конце XVIII — конце XX в.: численность, размещение, этнический состав. Москва: ИРИ РАН, 2003.
- Гакстаузен Август.** Закавказский край. СПб., Т. 1, 1856.
- Давид, Ицхак.** *История евреев на Кавказе.* Т. 1, Тель-Авив, 1991.
- Дельбрюк, Ганс.** Всеобщая история военного искусства в рамках политической истории. Москва: ЭКСМО, 2008.
- Иванов М. С.** Очерк истории Ирана. Москва: Госполитиздат, 1952.
- Иосселиани П. И.** Города, существовавшие и существующие в Грузии. Тифлис, 1850.
- Иоаннисян А. Р.** Иосиф Эмин. Ереван: Изд-во ЕрГУ, 1945.
- Ислам. Энциклопедический словарь. Ред. А. В. Негря. Москва, 1991.
- Какаш и Текандер.** Путешествие в Персию через Московию 1602-1603 гг. Перевел с немецкого Алексей Станкевич. Москва, 1896.
- Карагезян Гоар.** Армянский мир в «Путешествии в Левант» Турнефора. Ереван: Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2017.
- Карагезян.** Нахичеван = **Карагезян Гоар.** Нахичеван в записках европейских путешественников (XIII–XVII вв.). Ереван: Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2019.
- Карапетян Эмма.** Армянская семейная община. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1958.
- Клаузевиц, Карл фон.** *О войне* (Москва: Эксмо, СПб: Terra Fantastica, 2003 – переиздание московского Госвоениздата от 1934 г.).
- Коллингвуд Р. Дж.** Идея истории. Автобиография. М., «Наука», 1980.
- Корганян Н. К.** К вопросу о насильственном переселении армян шахом Аббасом I. – «Историко-филологический журнал», 1983, № 2-3, с. 286-298.
- Корсун Н. Г.** Военный обзор персидского передового театра. Тифлис, 1909.
- Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В.** Китайский этнос в средние века (VII–XIII вв.). Москва: «Наука», 1984.
- Линниченко И.** Черты из истории сословий в юго-западной (Галицкой) Руси в XIV-XV вв. Москва, 1894.
- Лысцов В. П.** Персидский поход Петра I (1722-1723). Москва: Изд-во МГУ, 1951.
- Магилина И. В.** Посольство Монахов-кармелитов в России. Смутное время глазами иностранцев. 1604-1612 гг. Москва: Центрполиграф, 2018.

- Манышев С. Б.** Из истории эпидемий в Дагестане в XVIII в. – Лавровский сборник. Материалы XXXVIII и XXXIX Среднеазиатско-Кавказских чтений 2014–2015 гг. (Этнология, история, археология, культурология). СПб.: МАЭ РАН, 2015.
- Мартirosян А. У.** Армянские поселения на территории Ирана в X–XV вв. Ереван: «Айастан», 1990.
- Мейер Э.** Народонаселение в древности. – «Народонаселение и учение о народонаселении» (Сборник статей из «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» Конрада). Пер. с нем. под руководством С. Булгакова. Москва, 1897.
- Мельтюхов Михаил, Тер-Саркисянц Алла, Трапезников Георгий.** Исторические фальсификации с политической подоплекой (В Азербайджанской Республике на государственном уровне фальсифицируется история Закавказья). Москва: Армянская община Москвы, 1999.
- Месхиа Ш. А.** Города и городской строй феодальной Грузии XVII–XVIII вв., Тбилиси: Изд-во Тбилиси. ГУ, 1959.
- Микаелян Г. Г.** История Киликийского Армянского государства. Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1952.
- Мкртич-бей Дадян.** Армяне Османской империи. Пер. с франц. Б. Тер-Акопова, Тифлис. 1878.
- Мурадян П. М.** Армянская эпиграфика Грузии. Ереван: изд-во АН АрмССР, 1985.
- Мурадян П. М.** История – память поколений: проблемы истории Нагорного Карабаха. Ереван: «Айастан», 1990.
- Накашидзе Н. Т.** Грузино-русские политические отношения в первой половине XVII века. Тбилиси, 1968.
- Негря А. В.** (ред.). *Ислам. Энциклопедический словарь*. Москва, 1991.
- Нерсисян М. Г.** Освобождение Еревана от ханского ига (к 150-летию присоединения Восточной Армении к России). – «Историко-филологический журнал», 1977, № 3, с. 65–74.
- Орбели, Иосиф.** Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления. Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1961.
- Пайчадзе Г. Г.** Русско-грузинские отношения в 1725–1735 гг. Тбилиси: «Мецниереба», 1965.
- Петрова Н. К.** Женщины Великой Отечественной войны. Москва: «Вече», 2014.

- Петрушевский И. П.** Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград, Изд. Ленингр. гос. унив., 1949.
- Полиевктов М. А.** Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию, 1650-1652. Тифлис, 1926.
- Полиевктов М. А.** Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. Тифлис: НИИ Кавказоведения АН СССР, 1932.
- Погосян (Хахбакян) Г. Г.** Культурно-историческое наследие Армении. Нахиджеванский край (некоторые вопросы истории и архитектуры со времен Ванского царства до XVII в.). Ереван: БМВ-ПРИНТ, 2013.
- Попова Л. А.** Младенческая смертность: история и современность. – «Историческая демография», 2009. № 1 (3), с. 96-100.
- Потто В. А.** Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества (мелик Вани и Акоп-юзбаша Атабековы). Тифлис, 1902.
- Ролен-Жекмен М. Г.** Армения, армяне и трактаты. Перевод с франц. О. Х. А. – «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году». Пред. проф. Л. А. Камаровского. Москва, 1896.
- Самаркин В. В.** Историческая демография западноевропейского средневековья. – «Вопросы истории», 1977, № 2, с. 186-192.
- Шелестов Д. К.** Историческая демография. Москва: «Высшая школа», 1987.
- Саркисян Е. К.** Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении. – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ: Հ. V. Թուրքիա: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970.
- Семенов Л. А.** Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран (по материалам «Хроники кармелитов»). – Ближний и средний Восток. Сборник статей. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962, с. 94-109.
- Соколов Б., Исаев А., Александров К.** «Основную долю погибших составили именно военнослужащие» (Уточненные подсчеты числа погибших в Великой Отечественной войне). – Газета.ру, 22.06.2011.
- Табagua И. М.** *Материалы для истории Грузии первой четверти XVIII века.* Тбилиси, 1982.
- Такайшвили Е.** Материалы для истории Грузии. Тифлис, 1895.

- Тер-Авакимова С. А.** Армяно-русские отношения в период подготовки персидского похода. – «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» («Известия АН АрмССР»), № 7, 1959, с. 33-46.
- Тер-Мкртчян Л. Х.** Армения под властью Надир шаха. Москва: Изд-во Вост. лит., 1963.
- Урланис Б. Ц.** Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (историко-статистическое исследование). Москва: Изд-во. соц.-экон. лит-ры, 1960.
- Хачатрян Р. Г.** Русская историческая мысль и Армения. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1987.
- Худабашев А.** Обзорение Армении, в географическом, историческом и литературном отношениях. СПб., 1859.
- Цеглеев Э. А.** Военно-демографическая политика России в эпоху наполеоновских войн. – Политика, государство и право. 2014, №3 [электр. ресурс]. URL: <http://politika.snauka.ru/2014/03/1462>).
- Чобанян Павел.** О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII–XIX вв.). – ՊԲՀ, 2002, № 3, էջ 145-160.
- Шенгелия Н. Н.** Финансовое ведомство османской империи и его документация (на примере анализа финансовых документов «себеб-и тахрир-и хюкюм»). – Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. Под ред. С. Ф. Орешковой. Москва: «Наука», 1986, с. 40-65.
- Шопен И. И.** Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1852.

Գ. ԱՅԼ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ

- Aivazian (Ayvazyan), Armen M.** *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*, տն՝ս ԱԱ VII.
- Aivazian (Ayvazyan), Armen M.** “The Secret Meeting of Armenians on Lim Island in 1722 ...,” տն՝ս ԱԱ VIII.
- Aivazian (Ayvazyan) Armen.** “The Demographic Situation in Karabakh in the 1710-1720s,” *Armenian Mind*, Vol. 5, № 1-2, 2001, pp. 67-74.
- Allen, W. E. D.** *A History of the Georgian People: From the Beginning Down to the Russian Conquest in the 19th Century*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1932.

- Arkell, Tom.** “The Incidence of Poverty in England in the Later Seventeenth Century,” *Social History*, Vol. 12, № 1, Jan., 1987, pp. 23-47.
- Avery P., Fragner B. G., Simmons J. B.** “ABBĀSĪ,” *Encyclopedia Iranica*. Vol. I, ed. by Ehsan Yarshater. London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1985, Vol. I, Fasc. 1, p. 86.
- Ayvazyan Armen.** *The Armenian Military in the Byzantine Empire: Conflict and Alliance under Justinian and Maurice*. Second revised and expanded edition. Alfortville: Sigest, 2014.
- Andaya L. Y.** “Interactions with the outside world and adaptation in south-east Asian society, 1500-1800,” in *The Cambridge History of Southeast Asia*, ed. I.N.Tarling. Cambridge, 1992.
- Baghdiantz, Ina.** *The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of Their International Trade in the Late Seventeenth Century*. Unpublished Ph.D. thesis. New York: Columbia University, 1993.
- Black, Jeremy.** *European Warfare, 1660-1815*. New Haven & London, Yale University Press, 1994.
- Braudel, Fernand.** *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vols. I-II. Berkley and Los Angeles, Ca.: University of California Press, 1995.
- Brosset M.** *Histoire de la Géorgie*. T. I, St.-Pétersbourg, 1849.
- Brosset M.** *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle*. T. II, liv. 1. St. Petersburg, 1856.
- Bournoutian, George.** *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828*. Costa Mesa, California and New York: Mazda Publishers, 1992.
- Campbell, Heather M., ed.,** *The Emergence of Modern Europe: C. 1500 to 1788*. New York, NY: Britannica Educational Publishing, 2011.
- Carswell, John.** *The Armenian Churches and Other Buildings*. Oxford, 1968.
- Charanis, Peter.** *The Armenians in the Byzantine Empire*. Lisboa: Livraria Bertrand, 1963.
- Chaudhuri, Sushil and Kéram Kévonian, eds.,** *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère modern*. Paris, Fondation Maison des sciences de l'homme, 2007.
- Childs, John.** *Warfare in the Seventeenth Century*. Washington: Smithsonian Books, 2004.
- Clausewitz, Carl von.** *On War*. Eds./trans. Michael Howard and Peter Paret. New York: Alfred A. Knopf, 1993.
- De la Maze, Jean-Baptiste,** “Journal du voyage du Père de la Maze, de Chamakié à Ispahan, par la province du Guilan,” in **Anon. [Fleuriau] (ed.),** *Lettres édifiantes et curieuses*, 1811, vol. 4.
- Dale, Stephen Frederic.** *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750*. Cambridge, 1994.

- Devries, Kelly, Martin J. Dougherty, Christer Jorgensen, Chris Mann & Chris McNab.** *Battles That Changed Warfare: 1457 BC-AD 1991* (New York: Metro Books, 2008).
- Emerson, John.** *Ex Occidente Lux: some European sources on the economic structure of Persia between about 1630 and 1690.* Doctoral thesis, University of Cambridge, 1971.
- Emon, Anver M.** *Religious Pluralism and Islamic Law: Dhimmis and Others in the Empire of Law*, Oxford University Press, 2012.
- Farrokh, Kaveh.** *Iran at War 1500-1988.* Oxford: Osprey publishing, 2011.
- Foran, John.** “The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving beyond the Standard Views,” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, № 2 (May, 1992), pp. 281-304.
- Fragner, Bert G.,** “Social and Internal Economic Affairs,” in *The Cambridge History of Iran*, edited by Peter Jackson and Laurence Lockhart. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, pp. 491-567.
- Ghougassian, Vazken S.** *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century.* Atlanta, GA: Scholars Press, 1998.
- Gregorian, Vartan.** “Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan, 1587-1722,” *Iranian Studies*, Vol. 7, № 3/4, Summer–Autumn, 1974, pp. 652-681.
- Hammer, J. de,** *Histoire de l'Empire Ottoman*, t. XIV (1718-1739). Paris, Bellizard, Barthelemy..., 1839.
- Jennings, Ronald C.** “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 21, № 3 (Oct., 1978), pp. 225-293.
- Jomard M.** *Description de l'Egypte...* t. 18, Paris, 1829.
- Karapetian K.** *Isfahan, New Julfa: The Houses of the Armenians.* Part I. Rome, 1974.
- Kettering, Sharon.** *French Society, 1589-1715.* London: Routledge, 2001.
- Kotzebue, von Moritz.** *Narrative of a Journey into Persia, In the Suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817.* London, 1819.
- Lang D. M.** “Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty”, *Bulletin of SOAS*, 1952, Vol. XIV, part 3, pp. 523-539.
- Lockhart, Laurence.** *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia.* London: Cambridge University Press, 1958.
- Luttwak, Edward N.** *Strategy: The Logic of War and Peace*, Revised and Enlarged Edition. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2001.

- Malcolm, John.** *The History of Persia: From the most early period to the present time, containing an account of the religion, government, usages, and character of the inhabitants of that kingdom.* Vol. 2. London, 1829.
- Margaryan Gor A., Kostikyan Kristine P., Tovmasyan Anahit A.** “Agulis on the Crossroads of International Trade through Caucasus in 17th-18th Centuries,” *History, Archaeology and Ethnography of the Caucasus*, Vol. 17, № 4, 2021, pp. 848-858.
- Marrin, Richard B.** *Runaways of Colonial New Jersey: Indentured Servants, Slaves, Deserters, and Prisoners, 1720-1781.* Westminster, MD: Heritage Books, 2007.
- Masters, Bruce.** “Jizya,” in Ágoston, Gábor, and Bruce Masters, eds. *Encyclopedia of the Ottoman Empire.* New York: Facts On File, Inc., 2009.
- Matthee, Rudi.** “Poverty and Perseverance: The Jesuit Mission of Isfahan and Shamakhi in Late Safavid Iran,” *Al-Qantara*, 36 (2), julio-diciembre 2015, pp. 463-501.
- Matthee, Rudi.** “The Safavid Economy as Part of the World Economy,” in Floor, Willem and Herzog, Edmund, eds., *Iran and the World in the Safavid Age.* London: I.B.Tauris, 2012.
- Matthee, Rudi.** “From Splendour and Admiration to Ruin and Condensation: Western Travellers from the Safavids to the Qajars,” *Iran: British Journal of Persian Studies* LIV.I 2016, pp. 3-22.
- Mitchell, Colin.** “*Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic, 1560-1604.* London: Routledge Curzon, 2005 (reprinting of 1926 edition), 355 p., index, maps”, *Abstracta Iranica*, Vol. 28, 2007.
- Morier, James.** *A Second Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the Years 1810 and 1816.* London, 1818.
- Pamuk, Şevket.** *A Monetary History of the Ottoman Empire.* Cambridge University Press, 2000.
- Parker, Kenneth.** *Early Modern Tales of Orient: A Critical Anthology.* London & New York: Routledge, 1999.
- Peachey, Kevin.** “Housing crisis ‘creates in-work poverty’”, 7 December 2016. URL: <http://www.bbc.com/news/business-38219881>.
- Pogonowski, Iwo Cyprian.** *Poland: A Historical Atlas.* New York, N.Y.: Hippocrene Books, 1987.
- Pounds, Norman John Greville.** *An Historical Geography of Europe, 1500-1840.* New York, NY: Cambridge University Press, 1979.
- Richard, Francis.** “Carmelites In Persia,” *Encyclopedia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 7, pp. 832-834.

- Rolin-Jaequemyns, Gustave.** *Armenia, the Armenians, and the Treaties.* Transl. from the *Revue de droit international et de législation comparée* (Brussels) and revised by the author. London, 1891.
- Russel J. C.** "Late Ancient and Medieval Populations," in *Transactions of the American Philosophical Society*. New Series, 48, Part III, Philadelphia, 1958.
- Savory R. M.** *Iran under the Safavids*. Cambridge, 1980.
- Smith, John Masson, Jr.** "Mongol Manpower and Persian Population," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* Vol. 18, № 3 (Oct., 1975), pp. 271-299.
- Stopka, Krzysztof.** *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*. Kraków, 2000.
- Tololyan, Khachig.** "Textual Nation: Poetry and Nationalism in Armenian Political Culture," in Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy, eds. *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. The University of Michigan Press, 2001.
- Tournebize Fr.**, "Schah Abbas I, roi de Perse et l'emigration forcee des Armeniens de l'Ararat," *Huscharazan*, Festschrift aus Anlass des 100 jahrigen Bestandes des Mechitaristen-Kongregation in Wien (1811-1911), Vienna, 1911.
- Ubicini M. A.** *Letters on Turkey*. Vol. I. London, 1856.
- Vartoogian, Jack Lewis.** *The Image of Armenia in European Travel Accounts of the Seventeenth Century*. Unpublished PhD Dissertation in Modern History. Columbia University, 1974.
- Walker, Christopher J.** *Visions of Ararat: Writings on Armenia*. London-New York: I.B.Tauris Publishers, 1997.

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
XVII–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԶԻ ԹՎԱԿԱԶՄԸ 1720-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

DEMOGRAPHY OF THE EASTERN ARMENIANS IN THE
17TH–18TH CENTURIES AND THE STRENGTH
OF ARMENIAN ARMY IN THE 1720S

ДЕМОГРАФИЯ ВОСТОЧНОГО
АРМЯНСТВА В XVII–XVIII ВЕКАХ И ЧИСЛЕННЫЙ СОСТАВ
АРМЯНСКОГО ВОЙСКА В 1720-Х ГОДАХ

Էջաղրումը և ձևավորումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Սրբագրությունը՝ Հրաչուհի Փալանդուզյանի
Տառատեսակները և կազմը՝ Ռուբեն Թարումյանի

«Նոյան Տապան հրատարակչություն»
Զափսը՝ 60×84 1/16: Տպ. մամուլը՝ 41,5
Տպաքանակ՝